नवा हिंदुधर्म

अनुक्रमणिका

१ ग्रंथकर्त्याची प्रस्तावना
२ श्री. प. प. केवलानंद स्वामीमहाराजांचा पुरस्कार
३ विद्वानांचे अभिप्राय
४ शुद्धिपत्र

भाग पहिला—प्रमाणविचार

प्रकरण	नाव	पृष्ठे
१	नव्या हिंदुधर्माची आवश्यकता	१—५
२	धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा	६—१२
३	धर्मनिर्णयाची जुनी मीमांसा पद्धति	१३—२२
४	धर्म हा अपूर्व व अदृष्ट आहे काय ?	२३—३७
५	धर्म आणि पुरुषबुद्धि	३७—५५
६	नव्या हिंदुधर्माचें अधिष्ठान	५६—६७
७	हिंदु कोणास म्हणावें ? नि हिंदुस्थान कोणाचा ?	६८—७७
८	देशकालविचार	७८—९०

भाग दुसरा—व्यवहारविचार

९	'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः'	९१—९८
१०	उत्थानयोग	९९—११०
११	वर्णव्यवस्था	११०—१३२
१२	जातिसंस्था	१३२—१५१
१३	जात्युत्कर्ष	१५१—१६१
१४	व्यवसाय	१६२—१७४
१५	शिवाशिव नि विटाळ	१७४—१८७
१६	आहार	१८८—२०४

[illegible]—विवाहविचार

	[illegible]ाश्रम	२०५—२२२
	[illegible]हसंस्कार	२२३—२४१
	[illegible]	२४२—२५९

शके १८६३] मूल्य ३ [illegible]

२०	गोत्रप्रवरविचार.	२५९–२७४
२१	विधवाविवाह.	२७५–२८६
२२	घटस्फोट.	२८६–२९४
२३	एकपत्नीत्व व स्त्रियांचे अधिकार	२९४–३०३

भाग चौथा–समष्टिविचार

२४	संस्कार व वेदाधिकार.	३०४–३१२
२५	शुद्धि व व्रात्यस्तोम संस्कार	३१२–३२५
२६	अंत्यसंस्कार, अशौच व श्राद्ध	३२५–३३४
२७	दिनचर्या	३३५–३३९
२८	सण व शिष्टाचार	३४०–३५४
२९	व्रतें व नेमधर्म	३५४–३६८
३०	दानें	३६८–३८२
३१	पापपुण्य, स्वर्गनरक व प्रायश्चित्त	३८३–३९०

भाग पांचवा–तत्त्वविचार

३२	नीतिधर्माची सापेक्षता	३९१–४०२
३३	नव्या हिंदुधर्माचें तत्त्वज्ञान	४०२–४१२
३४	ईश्वराचें स्वरूप	४१३–४१८
३५	सगुण ईश्वर व अवतारवाद	४१९–४२८
३६	भक्तिमार्गाचें नवें स्वरूप	४२९–४५१
३७	हिंदुधर्माची थोरवी	४५१–४५६
३८	नवहिंदुधर्मसूत्रावली	४५६–४६०
३९	संघटनेचा संदेश	४६०–४७६
४०	उपसंहार	४७७–४८०

परिशिष्टें

१	विचारवंतांची मतें	४८१–५००
२	विषयसूचि	५०१–५१२

——०——

ग्रंथकर्त्यांची प्रस्तावना

खिस्ताब्द १९२० या वर्षी सिंहस्थी श्रीक्षेत्र नाशीक येथें महाराष्ट्र हिंदुधर्म परिषदेचें संस्मरणीय अधिवेशन भरलें. त्यात मांडलेल्या योजने-प्रमाणें आम्ही हिंदुधर्म, हिंदुसमाज नि हिंदु संस्कृति या क्षेत्रात गेलीं एकवीस वर्षे प्रवचनें व पुस्तकें यांच्याद्वारें आणि अन्य साधनानीं जागृतीचें कार्य करीत आहों. श्री गुरुवर्य प. प. केवलानंदस्वामी महाराज (प. नारायणशास्त्री मराठे) यांचें हार्दिक साह्य आणि पाठिंबा आमच्या या कार्यास प्रथमपासूनच आहे. हुतात्मा स्वामी श्रद्धानंद यांच्या हस्तेंपूर्वी आम्ही प्राज्ञपाठशाळेचे प्रचारक या नात्यानें संस्थेच्या वतीनें दहा वर्षे प्रवचनें व व्याख्यानें देऊन समाजात जागृति केली. अस्पृश्योद्धार, शुद्धिकरण, क्षत्रियवैश्यांचें अस्तित्व इत्यादि विषयावर केसरींतून लेख लिहिले आणि त्यांचीं चार पुस्तकेंहि प्रसिद्ध केलीं.

हुतात्मा स्वामी श्रद्धानंदांच्या हस्तेंपासून आम्ही सर्वस्वीं हिंदुधर्म-सुधारणा आणि हिंदुसमाज संघटना याविषयीं एकनिष्ठपणें स्वातंत्र्यानें जागृति करूं लागलों. 'हिंदुसमाज समर्थ कसा होईल' हें पुस्तक १९२७ सालीं प्रसिद्ध केलें. पुढें तीन वर्षांनीं त्याचीच दुसरी आवृत्ति काढली. 'आर्यसंस्कृतीचा उत्कर्षापकर्ष—पूर्वार्ध' हा ग्रंथ १९२९ सालीं प्रसिद्ध केला. ब्राह्मणातील पोटजातींच्या एकीकरणाविषयीं जागृति करून त्यावरहि दोन पुस्तकें लिहिलीं. श्री. गांधीजींनीं येरवडा तुरुंगात अस्पृश्यतानिवारणार्थ आणि मंदिरप्रवेशार्थ जेव्हा प्राणांतिक उपोषण आरंभिलें, तेव्हा सनातनीवर्ग 'धर्म अपरिवर्तनीय आहे, ईश्वरहि त्यात बदल करूं शकत नाहीं' असा प्रचार करूं लागला. आचारधर्म परिस्थितिसापेक्ष कसा बदलत आलेला आहे, हें साधार दाखविण्याकरिता आम्ही धर्मशास्त्राचें मंथन करून तें १९३३ सालीं लोकापुढें मांडलें. प्रस्तुतचा 'नवा हिंदुधर्म' हा ग्रंथ आमच्या एकवीस वर्षांच्या धर्म आणि समाज यांच्या अभ्यासाचें, निरीक्षणाचें आणि आजवर लिहिलेल्या विचारांचें परिणतफळ होय. महाराष्ट्रात अस्पृश्यतानिवारण, शुद्धिकार्य, पोटजाति मोडणें इत्यादि आंदोलनें जोरात

चालू झाल्यामुळें सनातनी पंडित जागे झाले. सोनगीर येथील पंडित परिषदेमध्यें १९२४ सालीं परिवर्तनवादी व अपरिवर्तनवादी असे दोन पक्ष अगदी उघड झाले. परिवर्तनवादी पक्षाचें अध्वर्युत्व श्री. प. नारायणशास्त्री मराठे (केवलानंदस्वामी महाराज) यांचेकडे गेलें आणि अपरिवर्तनवादी पंडितांचें पुढारीपण काशीकर पंडितांचे अध्वर्यु प. लक्ष्मणशास्त्री द्रविडप्रभृतीकडे गेलें. या दोन पक्षांत एकवाक्यता होणें अशक्य आहे, असें दिसल्यानंतर परिवर्तनवादी पंडितांनीं 'धर्मनिर्णयमंडळ' या नांवाची संस्था स्थापन केली. तिच्या आद्य प्रस्थापकांमध्यें आणि घटकांमध्यें प्रस्तुत ग्रंथकार आहे. धर्मनिर्णयमंडळाच्या चर्चाविभागाचे निरंतरचे अध्यक्ष श्री प. प. केवलानंद स्वामी महाराज यांचें आग्रहास आजवर जसें वैचारिक साह्य झालें आहे, त्याचप्रमाणें यांहि ग्रंथास त्यांची प्रेरणा, त्यांची स्फूर्ति उपयोगी झाली आहे. धर्मनिर्णयमंडळाशीं संबद्ध असलेल्या महामहोपाध्याय प. पा. वा. काणे, विद्वद्रत्न डॉक्टर दप्तरी, श्री. नानासाहेब चापेकर, तर्कतीर्थ प. लक्ष्मणशास्त्री जोशी, तर्कतीर्थ प. र. गो. कोकजे, महामहोपाध्य प. श्रीधरशास्त्री पाठक, श्रौताचार्य धुंडिराज दीक्षित नापट प्रभृति विद्वानांच्या विचारांचें, चर्चेचें व त्यांनीं लिहिलेल्या ग्रंथांचें साह्य प्रस्तुत ग्रंथास अतीव झालेलें आहे, हें ठिकठिकाणीं पायटिपेंत उध्दृत केलेल्या ग्रंथोल्लेखांवरून ध्यानांत येईलच.

धर्मनिर्णयमंडळानें वेळोवेळीं परिषदेमध्यें जे एकमतानें निर्णय दिले त्या निर्णयाचें स्पष्टीकरण करणारा, नव्या कालाला आवश्यक असा हा 'नवा हिंदुधर्म' ग्रंथ आहे. हा ग्रंथ धर्मनिर्णयमंडळाचा म्हणून पुढें आलेला नसला, तथापि धर्मनिर्णयमंडळाची भूमिका व निर्णय हीं ध्यानांत घेऊन प्रस्तुत ग्रंथ लिहिलेला आहे.

धर्मनिर्णयमंडळाशीं संबद्ध नसलेले पण विचारानें मंडळाच्या भूमिकेवर असलेले प्रा. श्री. म. माटे, प्रा. पे. ना. वाटवे, डॉ सहस्रबुद्धे, प्रा. द. के. केळकर, श्री. का. न. केळकर, श्री. स्वा वीर तात्याराव व बाबाराव सावरकर प्रभृति विद्वानांच्या विचारांचें प्रतिबिंबहि प्रस्तुत ग्रंथांत पहावयास सांपडेल.

या अशा उपयुक्त प्रयास जोंवर श्रीशंकराचार्यांची नि जुन्या पंडितांची संमति नाहीं आणि सरकार मान्यता देत नाहीं तोंवर याचा काय उपयोग, असा प्रश्न पुष्कळ लोक करतात. त्यास उत्तर देणें अवश्य वाटतें. पहिली गोष्ट म्हणजे पीठस्थ शंकराचार्य हे आजच्या कालापासून फार मागें आहेत. आजच्या परिस्थितीचें ग्रहण त्यांना होत नसावें किंवा होत असलें तरी जुन्याचेंच समर्थन करणें त्यांना इष्ट वाटत असावें. श्रीक्षेत्र काशी येथें श्रीविश्वेश्वराच्या साक्षित्वाखालीं उपस्थित असलेल्या तीनशे सनातनी पंडितांच्या साह्यानें हिंदुस्थानातील चारी देशांच्या प्रमुख पीठस्थ शंकराचार्यांनीं जे निर्णय दिले ते पाहिले म्हणजे शंकराचार्य हे आजच्या परिस्थितीला अनुरूप कांहीं सांगतील अशी आशा करणें खपुष्पवत् आहे, हें स्पष्ट होतें. धर्माचार्यांनीं अखिल भारतवर्षीय ब्राह्मणमहासंमेलनामध्यें जे निर्णय दिले ते असे—

(१) स्त्री विवाहाची वयोमर्यादा आठ वर्षेच असावी. नऊ किंवा दहा वर्षें ही मध्यम ऋतुदर्शनापर्यंत गौण आणि त्यानंतर विवाह करणें सर्वथा निंद्य होय.

(२) ऋतु प्राप्त झाल्यानंतर कन्या वृषली होते. तत्बोधक वचनावरून ती धर्मकार्याला अयोग्य समजावी.

(३) पोटजातींतील विवाह निंद्य होत.

(४) मन्वादि स्मृतिकार हेच धर्मज्ञ होत. तेसुद्धा स्वातंत्र्यानें धर्मपरिवर्तन करू शकत नाहींत.

(५) नैवर्गिकांतील विधवाविवाह आणि घटस्फोट सर्वथा निषिद्ध समजावा.

(६) अस्पृश्यांची अस्पृश्यता ही जन्मसिद्ध आहे म्हणून ते देवालयें व सभा इत्यादीमध्यें प्रवेश करण्याला अयोग्यच होत. त्यांची अस्पृश्यता रक्षण केलीच पाहिजे.

(७) अस्पृश्यादिकांना भागवतधर्माची दीक्षा दिली तरी ती या जन्मीं जात्युत्कर्षाला उपकारक होत नाहीं.

(८) म्लेंच्छादिकांनीं बलात्कारानें ज्यांना बाटविलें असेल त्यांची शुद्धि तीन वर्षांचे आंत करावी.

(९) परदेशगमनाला प्रायश्चित्त असावें.

(१०) मालसंस्कार तीन पिढ्यापर्यंत प्रशस्त समजावा.

(११) चातुर्वर्ण्य जन्मसिद्ध आहे. इत्यादि.

हे निर्णय वाचून हिंदुधर्म आणि हिंदुसमाज याविषयीं तळमळ असणाऱ्यांनीं पीठस्थ आचार्य आणि सनातनी पंडित यांच्या नादीं यापुढे न लागणें हेंच योग्य नाहीं काय ? धर्माचरणाचा आणि देशकालाचा संबंध आहे, हें ज्यांच्या बुद्धीत शिरत नाहीं व परिस्थित्यनुसार आचार-धर्मांत परिवर्तन करणें म्हणजे सूर्याजी पिसाळगिरी करणें असें जे अग्रबुद्धांसारखें समजतात त्यांची समजूत विधाताहि घालूं शकणार नाहीं.

दुसरी महत्त्वाची बाब अशी कीं धर्माधर्मनिर्णयामध्यें शंकराचार्य पीठाचें स्थान सोळाव्या शतकापासूनच सुदृढ झालें ! आपापल्या सांप्रदायिक मताचा प्रचार करणें हेंच शंकराचार्यांचें काम होतें आणि धार्मिक क्षेत्रात निग्रहानुग्रहाचें कार्य हें तत्कालिन शिष्टांचें अर्थात् विद्वानांचें होतें. विद्वानांचा नि शिष्टांचा हा अधिकार शंकराचार्यांनीं बळकावलेला आहे. सांप्रतच्या परिस्थितींत तो अधिकार आता स्वाभाविकच लोकशाहीच्या तत्त्वानुसार ज्याचा त्याचेकडे येत आहे, ही गोष्ट अभिन--ीयच आहे. धार्मिक नि सामाजिक क्षेत्रातील निग्रहानुग्रहाचें कार्य पूर्वी विद्वानांच्या परिषदा करीत असत, क्षेत्रस्थ विद्वान् तें काम करीत हें कऱ्हाड येथील गिजरे घराण्याचे जे कागदपत्र प्रसिद्ध झाले आहेत ,यावरून उघड होतें. पूर्वीची तीच परंपरा धर्मनिर्णयमंडळातील पंडितां.ी आज चालविलेली आहे. धर्मनिर्णयमंडळाचें हें कार्य लोकमतपरिवर्तनार्थ आहे लोकमत प्रबळ झालें कीं सरकार मान्यता देतें असा आजवरचा अनुभव आहे. तात्पर्य, सर्व दृष्टीनें विचार केल्यास प्रस्तुतसारख्या ग्रंथांची उपयुक्तता व आवश्यकता निःसंदेह आहे

ज्यांना हिंदुधर्म, हिंदुसमाज, हिंदुसंस्कृति व हिंदुराष्ट्र यांची चाड आहे, ज्यांना हिंदुत्व अभिमानास्पद वाटतें, ज्यांना हिंदुराष्ट्राच्या प्राचीन परंपरेचा अभिमान आहे, ज्यांना हिंदुसंस्कृति विशेषत्वानें झळकावी असें वाटतें, त्यांचेकरिता हा ग्रंथ आहे. तसेंच जे हिंदु अज्ञान व अनिष्ट रूढि यामुळें पोळलेले व मागासलेले आहेत, ज्यांना पुढें येण्यास व कर्तृत्व

दारविर्न्यास वाव मिळाला नाहीं, ज्याच्यावर आजपर्यंत अन्याय झालेला आहे, अशा सर्व हिंदु घटकाच्या उत्कर्षाकरिता हा ग्रंथ लिहिलेला आहे. हिंदूतील बालाना, वृद्धाना, स्त्रियाना, पुरुषाना, साक्षराना व सुशिक्षिताना, अर्थात् अखिल हिंदूना खरें धर्मतत्त्व व रहस्य कळावें, याकरिता हा यत्न आहे. तो कितपत यशस्वी झाला हें वाचकानींच ठरवावयाचें आहे.

योगायोग.—हा ग्रंथ लिहिण्याची कल्पना शके १८६१ मध्यें सोलापुरास निश्चित केली. शके १८६२ च्या जेष्ठ शुद्ध प्रतिपदेपासून कार्तिक अखेर ग्रंथ लिहिण्याचें काम चालू होतें ग्रंथाचें लेखनादि कार्य चालू असता योगायोगानें कांहीं अकल्पित घटना घडल्या, त्याची थोडी माहिती प्रसगप्राप्त म्हणून देतों

आमचा या पूर्वीचा ग्रंथ 'आर्य सस्कृतीचा उत्कर्षापकर्ष—उत्तरार्ध' याविरुद्ध मुसलमानानी "धर्मभावना दुखावतात" म्हणून ग्रंथाच्या प्रसिद्धी' नतर एक वर्षानें चळवळ सुरू केली. कऱ्हाड, मिरज, तासगाव इत्यादि ठिकाणच्या मुसलमानाच्या निषेधपर सभाचीं हस्तपत्रकेंहि आमचेकडे आलीं! ग्रथलेखनास प्रारभ झाल्यावर एका रात्रीं आमच्या घराजवळच असलेल्या एका मशिदीवर "मुसलमानान्च्या धर्मभावना तुम्ही दुखविल्या म्हणून पाच दिवसात तुम्हास ठार करू" असें भित्तिपत्रक लावले गेलें आम्हाला स्वसरक्षणार्थ रक्षक ठेवणे भाग पडलें, शिवाय मिरज दरबारकडेंहि आम्हीं सरक्षण मागितलें त्या प्रमाणे दरबारनें तें दिलेंहि. विशेष गोष्ट म्हणजे या परिस्थितींत रा स्व सघाच्या सागली—मिरजेच्या स्वय सेवकानीं व्यक्तिश: आम्हास अतिशय सरक्षण देऊन साह्य केलें पुढें स्वस रक्षणार्थ रिव्हॉल्वरचा परवाना मागितला असता रेसिडेंटसाहेब कोल्हापूर याचेकडे अर्ज करा असें सागण्यात आलें मे रेसिडेंटसाहेब याचेकडे अर्ज केला असता रेसिडेंट कचेरीतून मिरज दरबारमार्फतच अर्ज पाठवा असें लिहून आलें. त्याप्रमाणें दिवाण कचेरींत अर्ज दिला शेवटी परवाना मिळाला नाहींच.

मुंबई सरकारनें 'आर्यसस्कृतीचा उत्कर्षापकर्ष, उत्तरार्ध, हा ग्रंथ १५ जुलै १९४० रोजीं आक्षेपार्ह ठरविला त्याबरोबर लगेच मिरज दरबारनेंहि ग्रंथ जप्त करून जतीकरिता पधरा ते वीस पोलिसाची एक पार्टीच दोन अधिकाऱ्यासह पाठविली.

जतीच्या वेळचा समग्र सत्य प्रकार आमच्या स्वाक्षरीनें केसरींत प्रसिद्ध झालाच आहे. जतीपासून मिरजेच्या पोलिसांनीं मिरजेस शक्य तेवढें कमी राहा असें आत्मीय भावनेनें सांगण्यास प्रारंभ केला. श्री गणेशोत्सवाहून जो परत येतों तों आक्टोबर ५ रोजीं रावबहादूर दिवाण साहेब मिरज यांनीं ' मिरजेंत राहूं नका, अशी तोंडी ताकीद दिली आणि हें वृत्तपत्रात प्रसिद्ध केल्यास त्याचा इन्कार करूं असेंहि सांगितलें. आम्ही न कळवितांच अनेक वृत्तपत्रांतून हें वृत्त प्रसिद्ध झालें. मात्र आम्ही कळविल्यामुळेंच केसरीनें मिरज दरबारनें केलेल्या या अन्यायासंबंधीं लिहिलेलें स्फुट काढून टाकलें! सांगली, मिरज व पुणें येथील श्री. गणपतराव गोडबोले वकील, श्री. सदाशीवराव फडके वकील, श्री. विष्णुपंत वेलणकर, श्री. काशिनाथपत लिमये, श्री. पंडितराव दांडेकर, श्री. दा. मो. भट, वैद्य धुंडिराज पटवर्धन व डॉक्टर गोपाळराव पळसुले प्रभृति हिंदुत्वनिष्ठ मंडळींनीं मे. दिवाणसाहेबांच्या या अन्याय्य ताकिदीचे निषेधार्थ भेटी घेतल्या; तसेंच मिरज दरबार, मे. रेसिडेन्टसाहेब कोल्हापूर व मे. गव्हर्नरसाहेब मुंबई अशा तीन्ही ठिकाणाकडे सुमारें चाळीस गावचे अर्ज अन्याय्य ताकिदीच्या निषेधाकरितां येऊन धडकले. या कामीं प्रांतिक हिंदुसभा पुणें, विजापूर, कोपरगांव, जमखंडी, उगारखुर्द, पाचोरा, वणी, वादे, वाद्रे, बडोदें, जळगाव, विलेपार्लें, हुबळी, नाशीक, सोलापूर, तासगांव, कराड, वाई, एलिचपूर, रायपूर, इंदोर, उमरावती, अकोला इत्यादि ठिकाणच्या हिंदुसभांनीं व हिंदुत्वनिष्ठांनीं मंडळींनीं फारच परिश्रम केले. त्यामुळेंच ही अन्याय्य ताकीद सहा महिन्यांनें मागें घेतली गेली.

वरील सर्व परिस्थितीमध्ये अनेक सद्गृहस्थांचेकडून सहानुभूतीचीं व धीर देणारीं पत्रें आलीं. दोघां हिंदुत्वनिष्ठांनीं स्वसंरक्षक नेमण्याकरितां, अन्यायबंदी उठविण्याकरितां साह्य म्हणून पन्नास-पन्नास रुपये पाठविले. ' मिरजेंत राहातो कशाला, इकडे या ' अशींहि पत्रें डॉ. पळसुले पुणें, श्री. चितळे मुंबई, श्री. भाऊसाहेब चिपळूणकर अकोला यांचेकडून आलीं. सांगली येथील श्रीगजानन मिल्सचे मालक श्री. दादासाहेब वेलणकर हे स्वतःचें वाहन घेऊन न्यायवासच आले म्हणून कांहीं दिवस त्यांच्या आश्रयास व सहवासास राहाण्याचा सुयोग लाभला.

वरील सहा महिन्याच्या परिस्थितींत एका महत्त्वाच्या कामा निमित्त मे रेसिडेंटसाहेब कोल्हापूर यांचेकडे रीतसर पाठविण्याकरिता एक अर्ज मे दिवाणसाहेब यांचे सेक्रेटरींकडे योग्य तऱ्हेनें दिला असतां त्यांनी तो स्वीकारण्याचें नाकारलें व तुम्हीं तो अर्ज परभारें पाठवा असें सांगितलें. म्हणून दि ५ १२ ४० रोजी तोच अर्ज मिरज पोस्टातून रजिस्टर करून मे दिवाणसाहेब मिरज यांचेकडे पुन्हा पाठविल्यावर तो पुढें गेला !!

आभार –श्री. परमहंस परिव्राजक गुरुवर्य केवलानंद स्वामीमहाराज यांनीं हा महत्त्वाचा ग्रंथ म्हणून प्रथम वेळात वेळ काढून हस्तलिखित वाचून पाहिलें, नंतर मुद्रितहि पाहून शोध सुचविले व शेवटीं पुरस्कारहि लिहून पाठविला या त्यांच्या उपकाराचें उतराई होणें फार कठीण आहे. श्रीस्वामीजींनीं आपल्या पुरस्काराच्या शेवटीं ग्रंथातील विचाराचा प्रचार झाला पाहिजे अशी इच्छा दर्शविली आहे त्यांचे उपकारातून मुक्त होण्याचा हा मार्गच त्यांनीं सुचविला असल्यामुळें प्रचारकार्याच्या रूपानेंच त्यांचे उतराई होण्याचें आम्हीं ठरविलें आहे

सोलापुरास शके १८६१ मध्यें प्रवचनार्थ गेलों असता ज्यांच्या प्रोत्साहनामुळें हा ग्रंथ लिहिण्याचें योजल व त्यांच्या शब्दाला मान देऊन श्रीमंत नानासाहेब साठे यांनीं पांचशे रुपयांची देणगी देण्याचें आश्वासन देऊन तें कृतींत आणलें, असे आमचे फार दिवसाचे हिंदुत्वनिष्ठ मित्र श्री अमृतरावपंत रेंगुर्णीकर साहेब यांस प्रथम आभार मानतों. श्रीमंत चि. भि तथा नानासाहेब साठे चन्नाटदार यांनीं पूर्व परिचय (साक्षात्) नसताना कार्याचें महत्त्व जाणून या प्रयास प्रथम उदारपणानें पांचशें रुपयांची देणगी दिली म्हणूनच हा ग्रंथ पुढे आला असें येथे कृतज्ञतापूर्वक नमूद करितों

ग्रंथलेखन चालू असता ज्या अकल्पित घटना घडल्या, त्या परिस्थितींत ज्यांनीं पत्रें पाठवून, समक्ष भेटून, सरक्षणास साह्य करून, अन्याय्य ताकिदीच्या निषेधार्थ अर्ज पाठवून जें जें यथाशक्ति साह्य केलें, त्याबद्दल या सर्वांचें व मिरज दरबारनेंहि काहीं दिवसपर्यंत पोलीस सरंक्षण देऊन कर्तव्यदक्षता दाखविली म्हणून मिरज दरबारचेहि आम्ही आभारी आहों.

अशा महत्त्वाच्या ग्रंथांत शक्य तेवढी अपूर्णता राहू नये व संपूर्ण

हिंदुसमाजाचें निरीक्षण व्हावें म्हणून आम्ही मलबार, मद्रास, सिंध, राजपुताना, बंगाल वगैरे प्रांतांत समाजनिरीक्षणार्थ प्रवास केला. हिंदु समाजाची माहिती मिळवून देण्याचे कामीं ज्यांनीं आदरातिथ्यपूर्वक साह्य केलें त्यांत श्रीमत सदाशिवराव गोरे-कोचीन, श्री. वासुदेवराव गोरे व श्री गोविंदराव गुर्जर-कालिकत, डॉ. हरिदास व श्री गोविंद व्यंकटेश पै-मंगलोर, डॉ. निमकरसाहेब, श्री दांडेकरसाहेब, श्री. पु. दि. जोशी साहेब, श्री मार्कंडेय ब्रह्मचारी-मद्रास, श्री रामभाऊ शिंदे, श्री हर्डीकर, प्रा. कर्डिलेसाहेब-कराची, प्रि. भोपटकरसाहेब-सक्कर, श्री. एस्. आर. भिसे-हैद्राबाद (सिंध), श्री. कुमोरसाहेब, श्री फाटक, श्री. वाडेकर-जोधपूर, श्री. खाडेकर, श्री दामलेसाहेब-अजमीर, श्री. तात्यासाहेब भट, श्री. मामा वितळे-कलकत्ता, प्रा. सुनरकरसाहेब डाका इत्यादींचा उल्लेख केल्यावाचून आमच्यानें राहवत नाहीं.

निरनिराळ्या ठिकठिकाणीं प्रस्तुत ग्रंथात केलेला आहे अनेक विद्वान ग्रंथकारांचें ऋण या ग्रंथाला लाभलेलें आहे त्या सर्वांचे आम्ही कृतज्ञतापूर्वक आभार मानतों अनेक विद्यमान ग्रंथकारांची संमति आम्हांस मिळविता आली नाहीं, म्हणून त्यांनीं क्षमा करावी अशी विनति आहे

ज्या विद्वान व विचारी हिंदुत्वनिष्ठ स्त्रीपुरुषांनीं आमच्या प्रश्नपत्रिकेला सविस्तर उत्तरें पाठविलीं, त्यांचेहि आम्ही धर्मासंबंधींच्या कळकळीबद्दल अत्यंत आभारी आहों विचारवंताकडून आलेल्या उत्तरांचें सार त्यांच्या त्यांच्या नांवावर ग्रंथाचे शेवटीं परिशिष्टात दिलेलें आहे

आमचे कलावंत मित्र श्री शंकरराव किर्लोस्कर यांनीं सुंदर, सुबक असा ब्लॉक विनामूल्य करून देऊन ग्रंथाच्या उठावदारपणात भर घातली म्हणून त्यांचें नि हिंदुसमाजोद्धारक वाङ्मयमालेचीं पुस्तकें छापविणें कामीं ठिकठिकाणच अनेक सद्गृहस्थ निर्व्याज प्रेमानें साह्य करीत असतात त्या सर्वांचे आम्ही आभारी आहों

कोल्हापूर येथील श्रीज्ञानेश्वर प्रेसचे व्यवस्थापक व मालक श्री सहस्रबुद्धे यांनीं या पुस्तकाचें सर्व काम फारच दक्षतेनें आणि गोड शब्दानें व्यवस्थितपणें केलें, तसेंच ग्रंथलेखनाचे कामीं श्री रा वि आपटे यांनींहि चारसहा महिने निरलसपणें वाटेल तेव्हां येऊन साह्य केलें म्हणून हे उभयता स्तुतीस पात्र आहेत

शेवटीं ज्या जगन्नियामक शक्तीच्या कृपेनें अनेकांचें साह्य मिळून हें अल्पकार्य पार पडलें व ज्याच्या कृपेमुळेंच गेलीं पधरा वर्षें हिंदुधर्म व हिंदुसमाज सुधारणेचें कार्य आमचेकडून अव्याहत चालू आहे, त्या ईश शक्तीचें अनन्यभावानें स्मरण करून आणि या पुढचें संकल्पित कार्य तोच दयानिधि सिद्धीस नेवो, अशी त्याची प्रार्थना करून हें प्रास्ताविक निवेदन पुरें करतों

मिरज
पौष शुद्ध पूर्णिमा
शके १८६३
२।१।४२

हिंदुसमाजसेवक
महादेवशास्त्री दिवेकर.

श्री. परमहंस परिव्राजक

श्री केवलानंद स्वामी महाराज-वाई

यांचा पुरस्कार

एवढा महावृक्ष, भगवंतानें 'अश्वत्थः सर्व वृक्षाणा' अशा आशा पत्रानें ज्याला आपलें विभूतिपद दिलें, त्या पिंपळाचीं देखील पानें सर्वच्या सर्व प्रतिवर्षी गळून पडतात आणि तो वृक्ष पुनः नवकोमलपल्लवांनीं संपन्न होऊन वाढीला लागतो. संसारवृक्षाची देखील परिस्थिति अशीच आहे. मानवसमाजाचे नानाविध व्यापार पाहिले तरीसुद्धा हाच न्याय दिसून येतो. प्रधान म्हणून गणली जाणारी समाजवृक्षाची जी धर्मशाखा तिचें जीवन देखील याच पद्धतीनें चालू असतें. 'वृक्षश्चलन् सह शाखाभिश्चलति' हें न्याय्यच आहे. धर्म अपरिवर्तनीय आहे असें आजपर्यंत पुष्कळ शिष्टजन सांगत आले आहेत; परंतु ग्रंथाकडे आणि अनुष्ठानाकडे उघड्या डोळ्यांनीं पाहिलें म्हणजे परिवर्तन (बदल) सर्वत्र दिसतें. आश्वलायनकल्प, सांख्यायन-कल्प; बौधायनकल्प, आपस्तम्बकल्प, सत्याषाढकल्प, कात्यायनकल्प या सर्व कृति भिन्नमताच्या आणि परिवर्तितच आहेत. अलीकडील म्हणजे हजार पाचशें वर्षांतील शेंकडो पंथ नि संप्रदाय हे काय अपरिवर्तनच दर्शवितात? समाजाच्या सर्व व्यापारक्षेत्रामध्यें अशीं परिवर्तनें होत राहाणें वस्तुतः अपरिहार्यच आहे; इतकेंच नव्हे तर त्यामुळेंच समाजात जिवंतपणा राहातो. सर्वांशीं परिवर्तन थांबलें की मृत्यूच तो!

पदपदार्थाचे संबंध ज्याला सामान्यतः कळले आहेत त्यानें उच्चार-लेला किंवा ऐकलेला 'धर्म' हा शब्द कोणत्या अर्थाचें प्रतिपादन करतो, हें पाहिलें तर 'स्वर्गसाधनीभूत, प्रत्यक्षानुमानांनीं ज्याचा साधनभाव सर्वथा अगम्य आहे, अशीं श्रुति-स्मृतिपुराणोक्त अनुष्ठेयाचीं कर्में' असा अर्थ तो शब्द प्रतिपादितो. मात्र त्याबरोबर दुसरा एक धर्म शब्दाचा अर्थ घेतला जातो. 'स्वर्गाच्या इच्छेनें न करतां ईश्वरार्पण बुद्धीनें किंवा कर्तव्यताबुद्धीनें केलेलीं पूर्वोक्त कर्में' असा तो दुसरा अर्थ

आहे पहिला अर्थ पूर्वमीमांसा संप्रदायाचा आहे आणि दुसरा अर्थ उत्तरमीमांसा संप्रदायाचा म्हणजे अध्यात्मवादाचा आहे मात्र हा भेद जुन्या सुशिक्षित समाजामध्येंहि स्पष्टपणें जाणिवेंत नाहीं विचाराचा फारच गोंधळ झालेला आहे वट–अश्वत्थादिकांच्या पूजेपासून तों ब्रह्मोपासनेपर्यंत सर्वच 'वैदिकधर्म' म्हणून मोठमोठ्या विद्वानांनीं प्रथारूढ करून ठेवला आहे

'माझें बरें व्हावें, अनिष्ट होऊं नये' अशा इच्छेनेंच मनुष्य धर्माचें अनुष्ठान करीत असतो धर्मानुष्ठानानें विशेषत स्वर्ग मिळतो स्वर्ग म्हणजे सुख हें स्वर्गसुख प्राय अन्यजन्मात मिळावयाचें मग तें अन्यजन्म या भूलोकीं येईल किंवा भुवर्लोक स्वर्लोक इत्यादि लोकामध्यें येईल स्वर्लोकात जन्म येणें फार चांगलें उत्तरमीमांसेप्रमाणें सत्यलोकात जन्म येणें फार चांगलें वस्तुत चालू जन्माची किंबहुना या भूलोकाची काळजी वाहण्यात विनाकारण बुद्धि आणि श्रम न वेंचता उत्तरजन्माची आणि परलोकाची स्वत पुरती काळजी वाहण्यांत म्हणजे धर्मानुष्ठानात ते वेंचावे असें करणारा मनुष्यच धर्मनिष्ठ होय धर्मराज हा श्रेष्ठ, भीमार्जुन हे भीम–अर्जुन असल तरी ते आज्ञाधारक आजपर्यंत सर्व समाजाची याप्रमाणें समजूत होती आणि म्हणूनच इहलोकाकडे पाहण्याची दृष्टीच हळू हळू नष्ट झाली इहदृष्टीच्या नाशामुळें तत्त्वज्ञानोपयोगी असून व्यवहारोपयोगी अशीं अनेक विज्ञानें भारतीयामध्यें उत्पन्न झालीं असूनही न वाटता खुटलीं ऐहिक–सुखवाद, पारलौकिक–सुखवाद, इहपर–सुखवाद आणि पारमार्थिक–सुखवाद असे वाद उत्पन्न झाले ऐहिकसुखवादी चार्वाक नास्तिकाग्रणी ठरले पारमार्थिकसुखवादी सन्यासी, गोसावी, वैरागी झाले पारलौकिकसुखवादी ऋषि व विप्र श्रोत्रिय होते झाले, आणि गृहस्थ क्षत्रियवैश्य हे उभयसुखवादी होत शूद्र आणि अस्पृश्य याना या विचाराच्या कामात किंमत मुळींच नाहीं हें सांगायला नको

कोणताहि वाद, पथ, संप्रदाय, चिरजीवी नसतो, कारण तो काहीं काळानें समाजाची अधिक उन्नति करण्यास असमर्थ होतो येथे मीमासावादी असें म्हणेल कीं, धर्म हा नेहमीं समर्थच आहे मूलपणानें,

नास्तिकपणानें समाजाला तो धर्म अपुरा वाटू लागतो इतकेंच, पण यावर प्रश्न येईल कीं, मूर्खपणा नि नास्तिकपणा तरी का उत्पन्न झाला ? कांहीं असो, पण एवढें खरें कीं पुष्कळ विचारकानादेखील असें वाटतें कीं, पूर्वीच्या धर्मकल्पनामध्यें नवसमाजाचें धारण, पोषण आणि उन्नति कर ण्याचें सामर्थ्य उरलें नाहीं. अशा वेळींच नवयुगधर्माचा उदय होतो पूर्वीच्या धर्माच्या भूमिकेमध्यें, कल्पनामध्यें आणि, अनुष्ठानाच्या रीती- मध्येंहि आमूलाग्र परिवर्तन केल्याबाचून धर्माला धारकता, पोषकता आणि उन्नतिकारकता येणार नाहीं

श्री. दिवेकरशास्त्री याचा नवा हिंदुधर्म याचकरता पुढें येत आहे. जवळच्या भविष्यकाळात तरी हिंदुसमाजाचें धारण, पोषण आणि उन्नति धर्माच्या बाजूनें कशी करता येईल हें सागण्याकरिता श्री. महादेवशास्त्री दिवेकरानीं नवा हिंदुधर्म प्रतिपादिला आहे यातील विचार सर्वांनाच पूर्णपणें मान्य होतील असें नसलें तरी पुष्कळ विचारकाकडून या एकदर विचारसरणीस मान्यता मिळेल असें निश्चित वाटतें.

श्री दिवेकरशास्त्री यानीं बहुत प्रवास, निरीक्षण, परिश्रम करून आजपर्यंत केलेल्या विचाराचा आणि कार्याचा आढावा घेऊन विस्तृत रीतीनें तो सर्व आढावा 'नवा हिंदुधर्म' या ग्रथरूपानें हिंदुसमाजापुढें ठेवला आहे, हें मोठें स्तुत्य कार्य त्यानीं केलें आहे यात सशय नाहीं. या ग्रथात प्रतिपादिलेले विचार जर समाजानें पचविले आणि आचारात आणले तर उद्धाराचा मार्ग चागलाच चोखळला जाईल अशी आशा आहे. हे विचार समाजात लौकर पसरले पाहिजेत. त्याकरता प्रचारहि व्हायला पाहिजे

कार्तिक कृष्ण ६ शके १८६३

स्वामी केवलानद.

पट्टग्राम व करवीर पीठस्थ

श्रीमद् क्षात्रजगद्गुरु यांचा शुभाशीर्वाद

'प्रज्वालितो ज्ञानमय प्रदीप.' २०।१२।४१

हिंदुत्वदीपक श्री. महादेवशास्त्री दिवेकर यानीं 'नवा हिंदुधर्म' हा ग्रंथ लिहून हिंदुसमाजाला जोराची चालना दिलेली आहे. या ग्रंथातील पुष्कळ विचार सनातनी दृष्टीनें पाहिल्यास खरोखरच क्रान्तिकारक आहेत. अखिल हिंदूना वेदाधिकार, उपनयनादि संस्काराचा अधिकार आणि हिंदूतील जो तज्ञ व आचारसपन्न असेल त्याला पौरोहित्याचाहि अधिकार आहे, असें या ग्रंथात घोषित केलें आहे. हिंदुसमाजाची कीड जी जन्म जात उचनीचता व अस्पृश्यता ती नष्ट करण्याचे उपाय या ग्रंथात सांगि. तलेले असून याच जन्मीं प्रत्येक मनुष्याचा गुणानें व कर्मानें सर्वोत्कर्ष होऊ शकतो अशी क्रान्तिकारक विचारसरणी या ग्रंथात अनेक प्रमाणें देऊन मांडली आहे.

प. दिवेकर याच्या या विचार समुच्चयास महाराष्ट्रातील विद्वानाचा पाठिंबा आहे, हें स्पष्ट दिसावें म्हणून त्यानीं जागजागीं धर्मनिर्णयमंडळाचे निर्णय उध्दृत केले आहेत. आजच्या या कालात सत्ता, संपदा व संस्कृति याचीं द्वारें समाजातील प्रत्येक घटकाला मोकळीं असलींच पाहिजेत व ती तशीं मोकळीं करून देणेंकरिताच धर्माचा अवतार आहे. 'नवा हिंदुधर्म' यासारखे बहुमोल ग्रंथ लिहून धर्माच्या या खऱ्या कार्यास प दिवेकरशास्त्री व धर्मनिर्णय मंडळ हातभार लावीत आहेत हें पाहून आम्हास फार संतोष वाटतो, म्हणून आम्ही या कार्याचा व नव्या हिंदुधर्मातील विचारसरणीचा उत्तरोत्तर उत्कर्ष व्हावा असा आशीर्वाद देतो इति शम् ।

महा-महोपाध्याय पांडुरंग वामन काणे
एम्. ए. एल्एल्. एम्. ॲडव्होकेट, मुंबई
ता. १४।१२।१९४१

याचा अभिप्राय

आपल्या लौकरच प्रसिद्ध होणाऱ्या 'नवा हिंदुधर्म' या पुस्तकाचे अगाऊ छापून झालेले फॉर्म जरा घाईनें का होईना पण वाचून पाहिले. आपण हा ग्रंथ लिहून आपल्या धर्माची व समाजाची मोठी सेवा केली आहे. आपलें अन्तःकरण हिन्दुसमाजाची आजची विसकटलेली व नेभळट स्थिति पाहून तिळतिळ तुटत आहे हे आपल्या या पुस्तकावरून स्पष्ट होत आहे. कोणकोणत्या बाबतींत काय फरक आणि सुधारणा व्हावयाला पाहिजेत, याचें आपण साधार विवेचन केलें आहे. आपलें हें चाळीस प्रकरणाचे पुस्तक प्रत्येक हिंदु म्हणविणाऱ्यानें अवश्य वाचावें. आपल्या अडतिसाव्या प्रकरणात जी 'नव हिंदुधर्म सूत्रावली' दिली आहे, ती अत्यंत बोधप्रद व विचारणीय आहे. आपण जागोजाग अवतरणें सार्थ दिल्या-मुळें वाचकाची सोय झाली आहे. धर्मनिर्णय मंडळाचे प्रमुख निर्णय आपण मान्य करून त्याचा प्रचार आपल्या या ग्रंथात केला आहे, हें अभिनन्दनीय आहे. मराठींतील धर्मशास्त्रविषयक वाङ्मयात आपल्या ग्रंथानें चांगली भर पडली आहे.

रावबहादूर इतिहासकार गो. स. सरदेसाई यांचा अभिप्राय.

कामशेत ता. १ डिसेंबर १९४१

" नवा हिंदुधर्म " हें विचारप्रवर्तक पुस्तक चाळून पाहिलें. कांहीं प्रकरणें सर्व वाचलीं. आपलें पुस्तक म्हणजे एक साद्यंत व साधार इतिहासच बनला आहे. अशा योग्यतेचें दुसरें पुस्तक माझ्या पाहाण्यांत नाहीं. वेदकालापासून धर्मसिंधूच्या कालापर्यंत जे स्मृत्यादि महान् ग्रंथ तसेंच महाभारत रामायण पुराणें इत्यादि ऐतिहासिक ग्रंथ व भगवद्गीतेसारखे तात्त्विक ग्रंथ या विस्तृत भरतभूमींत निर्माण झाले, त्यांतील वेंचे व उतारे ठिकठिकाणीं दिल्यामुळें वाचकांस आपला धर्म खरोखर काय आहे, हें समजून घेण्याची सोय आपल्या या पुस्तकानें चांगली होईल.

हिंदुधर्माचें पूर्वस्वरूप, त्याचीं वेळोवेळीं झालेलीं रूपान्तरें, आणि प्रस्तुतच्या जागतिक परिस्थितींत आपल्या राष्ट्रास अवश्य असलेले निकडीचे फेरफार या सर्व गोष्टी आपण या पुस्तकांत स्पष्ट व साधार मांडल्या आहेत. हल्लीं भूतलावर ज्या प्रचंड घडामोडी होत आहेत, त्यांचा संपर्क हिंदी राष्ट्रास पोंचल्याशिवाय राहणार नाहीं, म्हणून भविष्यकाळीं आपणास जगावयाचें असेल तर धर्मार्थकाममोक्ष या सर्व गोष्टी साधण्याकरितां आज काय करणें जरूर व शक्य आहे त्याची सूत्ररूपी संपूर्ण यादी उपसंहारांत दिली आहे, तेवढ्यावरूनच प्रत्येक वाचकास पुस्तकांतील विवेचनाची खात्री पटेल.

धर्मनिर्णयपरिषद स्थापण्यांत आली असून त्या संस्थेमार्फत जी चर्चा मुमुक्षु विद्वानांकडून होत आहे, तिचा अन्तर्भाव या पुस्तकांत फार चांगला करण्यांत आला आहे. शेवटच्या प्रकरणांत हिंदुराष्ट्राच्या संघटनेचा विचार केला आहे तो आजच्या स्थितीस अत्यंत उपयुक्त आहे. पुस्तक सहज चाळलें तरी आपलें विस्तृत वाचन व प्रचंड परिश्रम यांची कल्पना होते. आपल्या या उद्योगाच्या द्वारा या पतितराष्ट्राचा भाग्योदय लवकर होवो, एवढीच ईशचरणीं माझी प्रार्थना आहे.

आधारभूत ठळक ग्रंथांची यादि

(१) ऋग्वेद, यजुर्वेद, अथर्ववेद.
(२) दशोपनिषदें.
(३) षड्दर्शनाचे सूत्रग्रथ.
(४) धर्मसूत्रें, गृह्यसूत्रें, स्मृतिग्रथ.
(५) महाभारत.
(६) रामायण
(७) वायुपुराण.
(८) मत्स्यपुराण.
(९) कूर्मपुराण.
(१०) भविष्यपुराण.
(११) भागवत
(१२) ब्रह्मसूत्रभाष्य.
(१३) गीता.
(१४) ज्ञानेश्वरादि साधुसंताचे ग्रथ.
(१५) अनेक धर्मनिबंधकाराचे निबंध ग्रथ.
(१६) ज्ञानकोश.
(१७) धर्मकोश.
(१८) महाभारताचा उपसंहार.
(१९) रामायणाचा उपसंहार.
(२०) गीतारहस्य.
(२१) इतिहासाचार्य राजवाडे याचे अनेक ग्रथ.
(२२) मध्ययुगीन भारत भाग १।२।३ —चिं. वि. वैद्य
(२३) भारतीय तत्त्वज्ञान.—न. चिं. केळकर
(२४) राष्ट्रमीमासा व धर्म हवा कशाला ?—ग. दा. सावरकर
(२५) सावरकर साहित्य भाग १।२।३।४।५.
(२६) विज्ञानप्रणीत समाजरचना—डॉ. पु. ग. सहस्रबुद्धे.
(२७) अस्पृश्याचा प्रश्न— प्रा. श्री. म. माटे.

(२८) हिंदुधर्म विश्वधर्म — जानोटकर
(२९) हिंदुधर्मदीपिका — ऋग्वेदी
(३०) धर्मनिर्णयमंडळाचे निर्णय.
(३१) धर्मरहस्य
(३२) तात्त्विक मीमांसापद्धति
(३३) धर्मविवादस्वरूप
— विद्वद्रत्न दप्तरी
(३४) शुद्धिसर्वस्व
(३५) आनंदमीमांसा
— तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी
(३६) धर्मस्वरूप निर्णय
(३७) नवा आचारधर्म
— तर्कतीर्थ कोकजशास्त्री
(३८) अस्पृश्यतेचा शास्त्रार्थ — महामहोपाध्याय श्रीधरशास्त्री पाठक.
(३९) धर्मशास्त्रविचार – महामहोपाध्याय पा. वा. काणे
(४०) आर्यांचे संस्कार – श्रौताचार्य धुंडिराजदीक्षित बापट.
(४१) हिंदुसमाज समर्थ कसा होईल ?
(४२) धर्मशास्त्रमंथन
(४३) आर्यसंस्कृतीचा उत्कर्षापकर्ष–पूर्वार्ध
(४४) गीताप्रदीप
(४५) गोवर्धन ब्राह्मणाचा इतिहास
— महादेवशास्त्री दिवेकर

आधारभूत इंग्रजी ग्रंथांची यादी

1 The Origin and Development of the moral ideas Vol 1–2
2 The History of Human Marriage Vol 1-2-3.
3 Early Civilization
4 The Principles of Sociology
5 Methods of Social Reform
6 Primitive Society
7 The Elements of Social justice
8 Outlines of Sociology.
9 The History of Caste in India
10 Man and His work
11 Marriage and Morals

शुद्धिपत्र

[फॉर्म ठोकताना खिळे हलल्यामुळें काने, मात्रा व वेलांट्या यांचीं अशुद्धें वरींच पडलीं आहेत. तीं सहज समजण्याजोगीं असल्यामुळें येथें फक्त महत्त्वाच्या अशुद्धांचें शुद्धिपत्र दिलें आहे.]

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१७	१	जोगें	होण्याजोगें
२७	१४	वगैरेर्ची	वगैरेंची
३२	२६	लोकवक्तिः	लोकपक्तिः
४४	२७	रोगी	रोगी,
४५	२६	व्याधित्	व्याधित
४८	११	क्षण	क्षण हा।
५४	७	व्यवस्थापूवर्क	व्यवस्थापूर्वक
८०	२	महराष्ट्रिय	महाराष्ट्रिय
१०६	५	नत्सुधानमृते	नत्सुधानमृते
१०६	२८	दर्तदैतान्	दतेदैतान्
११५	२७	प्रणय.	प्रणय.
१३३	२९	फादींरेश	फादींरेशा
१४७	२०	अद्रोह	अद्रोह
१६९	१३	चामड्याचा	चामड्याचा व
१७७	२१	ग्रामफक्कुट	ग्रामकुक्कुट
१८०	७	चान्य शाक	चान्यशाक
१८०	१३	सौवीर सौराष्ट्र	सौवीरसौराष्ट्र
१८०	१४	फलिंग कींकणान्	फलिंगकींकणान्
१८२	३	सांगतो. अंसें	असें सांगतो
१८३	६	यजेत्	याजयेत
१८४	६	द्रमणांचकार	द्रमणांचकार
१८५	१७	स्यात	स्यात्
१८६	१५	देतें	येतें
१८९	१५	गीन	गीन्

पृष्ठ	ओळ	अशुद्ध	शुद्ध
१९१	७	माघनिर्वृत्त	माघनिवृत्त
१९१	१०	उपनिषपदामध्यें	उपनिषदामध्यें
१९७	२३	धर्मशास्त्रान	धर्मशास्त्रानें
२१९	१	आवधालयें	औषधालयें
२२२	२२	जोमुख्य	जो मुख्य
२२७	१	विवाहा	विवाह—
२२७	१४	व्यक्तीच	व्यक्तीचा
२३०	२८	गारव	गौरव
२३९	१०	भोजनस मारम	भोजन समारंभ
२४४	२४	एकत्वानचें	एकत्वानेंच
२५१	१	ग्रह्यसूत्रांत	गृह्यसूत्रांत
२५६	१५	आदर्शनामुळें	अदर्शनामुळें
२७७	२६	प्रजाननाची	प्रजननाची
२९५	७	व-ध्याऽर्धघ्न्या	वन्ध्याऽर्धघ्न्यप्रियवदा
३०९	१३	मातिकशास्त्र	भौतिकशास्त्र–
३१०	२३	त्याच्य	त्याच्या
३२९	३	मोठ्य	मोठ्या
३३६	२१	अभिरुचिप्रमाणें	अभिरुचीप्रमाणें
३७०	१५	कार्यामिदीर्ति	कायामिदीर्ति
३९२	८	हिंसा नाहीं	अहिंसा नाहीं.
४०५	शीर्षक	हिंदुधमाचें	हिंदुधर्माचें
४२३	२९	कर्तृत्वान्	कर्तृत्ववान्
४२५	११	हिंदीमध्ये	हिंदीमध्यें
४४५	१०	जवजळीत	जळजळीत
४९०	२३	वचनाप्रवृत्ति.	वचनात्प्रवृत्ति
४९४	९	ना.	वा.
४९५	१९	स्नेहवर्धनदिन	स्नेहवर्धनदिन

—०—

नवा हिंदुधर्म

भाग पहिला

प्रमाणविचार

प्रकरण पहिलें

नव्या हिंदुधर्माची आवश्यकता

(१) **हिंदुधर्माचें जगावर ऋण** –हिंदुधर्म हा सर्व जगातील विद्यमान धर्मांत अत्यंत प्राचीन असा धर्म आहे. हिंदुस्थानांत उत्पन्न झालेले हिंदुधर्म, जैनधर्म, बौद्धधर्म, शीखधर्म असे चार धर्म आहेत. चीन–जपानमध्यें कॉन्फ्यूशिअनधर्म, टाओधर्म, शिंटोधर्म हे धर्म असून, पॅलेस्टाइन, इराण व अरबस्तानामध्यें यहुदीधर्म, पारशीधर्म, मुसल्मानधर्म व खिस्तीधर्म असे चार धर्म आहेत या सर्व धर्मांना हिंदुधर्मानें ऋण दिलेलें आहे. हिंदुधर्माचे संस्कार जैन व बौद्ध धर्मांवर झालेले आहेत बौद्धधर्माची छाप खिस्तीधर्मावर, खिस्तीधर्माची छाप मुसल्मानधर्मावर पडलेली असून साक्षात् वा परंपरेनें हिंदुधर्माचीं तत्त्वें इतर धर्मांनीं स्वीकारलीं आहेत.

(२) **अधोदेश** –एक काल असा दिसतो कीं हिंदुधर्म, हिंदुराष्ट्र, हिंदु संस्कृति हीं परमोच्च पदावर होतीं ! सर्व जग या राष्ट्राकडे आदरानें पहात होतें ! नाना देशाचे विद्वान या राष्ट्राकडे येऊन येथील विद्या ग्रहण करीत असत ! पण तो काल आता उलटला आहे ! धार्मिक,

सामाजिक, राजकीय अशा विविध कारणांनीं हिंदुसमाजाची व हिंदुराष्ट्राची अवनति झालेली आहे. हिंदुसमाजाची आणि हिंदुराष्ट्राची उन्नति करण्याकरिता अनेकद्वारांनीं निरनिराळे यत्न चाललेले आहेत. हिंदुसमाजाच्या आणि हिंदुराष्ट्राच्या अवनतीला धार्मिक नि सामाजिक दृष्ट्या जीं वैगुण्यें कारणीभूत झालेलीं आहेत, तीं समूळ नष्ट करण्याची दिशा दाखविण्याचा प्रस्तुत ग्रथाचा उद्देश आहे. कोणतीहि गोष्ट आकांक्षेशिवाय पुढें येत नाहीं. नव्या हिंदुधर्माची आकांक्षा आणि आवश्यकता का उत्पन्न झालेली आहे हें आता सागतों.

(३) नवाकाल, नवाधर्मः—'नवी विटी, नवें राज्य,' या म्हणी प्रमाणें आजच्या नव्या कालाकरिता नवा हिंदुधर्म अवश्य आहे मनुष्य प्राण्यामध्यें पूर्वापेक्षा काहीं बदल झालेला नाहीं. त्याचीं ज्ञानेंद्रियें, कर्मेंद्रियें, मन, बुद्धि, आत्मा, शरीर हीं सर्व जशींच्या तशीच आहेत. तथापि माणसाच्या कल्पना, भावना, विचार, ध्येयें, गरजा, पद्धति, शिष्टाचार इत्यादि मध्यें अतिशय परिवर्तन झालेलें आहे. प्राचीनकालचा मन्त्रकाल, मध्यकालचा तन्त्रकाल हे मागें पडून या यन्त्रकालात आपलें सर्व जीवन यन्त्रारूढ झालेलें आहे. भौतिक शास्त्रें व शोध यानीं जगात क्रांति केल्यामुळें सर्व जग पूर्वापेक्षा अगदीं जवळ जवळ आलें आहे.

(४) परिवर्तनाची व्याप्ति –भौतिकशास्त्राच्या प्रगतीमुळें वेगवान् वाहनें अस्तित्वात आलीं त्यांनीं दळणवळण वाढविलें, ज्ञानाची देवघेव सुलभतेनें होऊं लागली, निरक्षरता झपाट्यानें कमी होऊं लागली, एकत्र कुटुंबपद्धति गेली, व्यवसायामध्यें संकर झाला, त्यामुळें अन्नव्यवहारादि निर्बंधांना शैथिल्य आलें. छापखाने, कारखाने, विमाकंपन्या, वृत्तपत्रें इत्यादि जीवनाला अवश्य अशीं नवीं साधनें निघालीं, त्यानींहि हिंदुसमाजामध्यें उलथापालथ करून टाकली ! भारतत्यामुळें हिंदुस्थानात नवेनवे कायदे होऊं लागले आणि एकदरींत परिस्थितीमध्यें फारच परिवर्तन झालें.

पुरुषाच्या पोषाखामध्यें, स्त्रियांच्या वेशभूषेमध्यें, केशरचनेमध्यें विलक्षण अंतर पडलें. जुन्या धर्मशास्त्राच्या मर्यादा ओलाडून आहार, व्यवसाय, शिवाशिवीच्या कल्पना, घराची बांधणी, कुटुंबाची राहाणी

यातहि क्रांति झालेली आहे. देवघरें, तीर्थें, क्षेत्रें, मठ, मंदिरें अशा सर्व ठिकाणीं नव्या युगातील विचार वेगानें घुसत आहेत नव्या युगातील विचारानें या सुधारणेनें अस्पृष्ट असें एकहि क्षेत्र राहिलेलें नाहीं, अशा वेळीं नव्या युगाला अनुसरून नवा हिंदुधर्म सांगण्याची अत्यंत आवश्यकता आहे.

(५) बुद्धोत्तरकालीन धर्म म्हणजेच जुना हिंदुधर्म.–प्राचीनकाळीं या भरतखंडात यज्ञप्रधान वैदिकधर्म होता. पुढें वर्णाश्रमयुक्त स्मार्तधर्म अस्तित्वात आला. तो प्रामुख्यानें नैवर्णिकातच होता बुद्धोत्तर कालात पुराणोक्त धर्म अस्तित्वात येऊन तो अखिल हिंदुसमाजामध्यें वावरू लागला आज हिंदुसमाजात रूढ असलेला हिंदुधर्म म्हणज बुद्धोत्तरकालीन तत्त्वांनीं व कल्पनांनीं मिश्रित असा बुद्धाळलेला धर्म होय। यालाच जुना हिंदुधर्म असें आम्ही म्हणतों बुद्धपूर्वकालीन वैदिकधर्मात आणि आर्यधर्मात जे उच्च, तेजस्वी, जयश्री व समाजधारणेला उपयुक्त असे विचार आहेत, त्यांचें पुनरुज्जीवन करणें म्हणजेच नव्या हिंदुधर्माचें प्रतिपादन होय

(६) अखिल हिंदूकरिता नवा हिंदुधर्म –समाज ज्या केंद्रा भोंवतीं भ्रमण करीत असतो, तीं म्हटलीं म्हणजे सत्ता, संपदा व संस्कृति हीं होत. या केंद्राची मिरासदारी या युगानें नष्ट केलेली आहे सत्ता ही केवळ क्षत्रियाकडे, संपदा ही वैश्याकडे आणि संस्कृतीचा मक्ता केवळ ब्राह्मणाकडे अशी विभागणी या नव्या कालाला असह्य आहे. प्रत्येक मनुष्याला सत्ता, संपदा व संस्कृति हीं अवश्य आहेत. शिक्षणामुळें या आकांक्षा आता प्रत्येकाच्या ठिकाणीं उत्पन्न झालेल्या आहेत. अमक्या गटानें अमुकच करावें व तमक्यानें अमुक करूच नये असले निर्बंध घालण्याचे दिवस आता गेले या नव्या युगामध्यें सर्वांना समता हवी आहे, म्हणून प्रत्येक मनुष्याला आपल्या उन्नतीकरिता समानसंधी मिळणें अवश्य आहे. मनुष्यत्व, मानव्याचा विकास हें आजच्या युगाचें ध्येय असल्यामुळें तें गांठण्याचा मार्ग सुलभ व्हावा म्हणून अखिल हिंदूकरितां सर्वांना सारखा असा नवा धर्म सांगण्याची आवश्यकता आज उत्पन्न झालेली आहे.

(७) शेवटचा निर्णय कोणाचा ?.–नव्या कालाला अनुरूप

असा-नवा हिंदुधर्म बुद्धपूर्वकालीन वैदिक आर्यांच्या तत्त्वज्ञानावर अधिष्ठित-धर्म सांगण्याचा अधिकार एका व्यक्तीपेक्षा संस्थेलाच आहे. आम्ही त्या धर्मनिर्णयमंडळाचे प्रस्थापक व घटक आहों, त्या मंडळाचेंच हें कार्य आहे मंडळाच्या कार्याला हा वैय्यक्तिक यत्न बराच साह्यभूत होणार आहे. ज्या ज्या व्यक्तींनीं हिंदुधर्म व समाज याचा अभ्यास व निरीक्षण निदान एकदोन तपें केलें आहे, त्या सर्वांना हिंदुसमाजाच्या अभ्युदयार्थ आपापले विचार सांगण्याचा जसा अधिकार आहे, तसाच तो प्रस्तुत लेखकालाहि आहे. पण शेवटच्या निर्णयाचा अधिकार धर्मनिर्णय मंडळाचा आहे

(८) नवा हिंदुधर्म कसा असावा ? –आज रूढ असलेल्या हिंदुधर्मांत बुद्धपूर्वकालीन व बुद्धोत्तरकालीन असे दोन विचारप्रवाह आहेत. बुद्धपूर्वकालीन तेजस्वी वैदिक आर्यधर्मामध्यें बुद्धोत्तरकालात अनेक दोष शिरले जगत् दु खमय आहे, तें क्षणभंगुर आहे, संसार असार आहे, व्यवहार मिथ्या आहे हें बुद्धोत्तरकालीन तत्त्वज्ञान घालविणारा आणि जगत् सत्य आहे, तें अनादि आहे, पुरुषार्थांकरिता जन्म आहे असें सांगणारा धर्म आज हवा आहे जुना हिंदुधर्म वर्णसंस्था आणि जन्मजात उच्चता, नीचता व अस्पृश्यता या त्रिदोषांनीं युक्त अशा जातिसंस्थेंतच गुरफटलेला आहे. वर्णसंस्था आज नाहीं, जातिसंस्थेचें काम संपलें, यापुढें अखंड एकजिनसी हिंदुजाति हें हिंदुसमाजाचें ध्येय असें सांगून त्याचा मार्ग दाखविणारा धर्म आज हवा आहे निवृत्तिपर वेदांताचें आणि चतुर्थाश्रमाचें बंड कमी करणारा, कर्तृत्ववान् गृहस्थाश्रमी माणसाचें महत्त्व पटविणारा, व स्त्रियाविषयींची अनुदारता नष्ट करणारा नवा धर्म आज हवा आहे. कलियुगाची तर्कदुष्ट कल्पना घालविणारा, दैववादाचा तिरस्कार करणारा, उद्योगवादाचें मंडण करणारा, अवताराच्या वेडांतून, जिज्ञासा मारणाऱ्या वेदांतांतून, प्रज्ञाहत करणाऱ्या कल्पनांतून हिंदु समाजाला बाहेर काढणारा असा नवा धर्म आज हवा आहे. जुन्या हिंदुधर्माची भिस्त वचनप्रामाण्यावर व अपौरुषेयत्वावर आहे त्यामुळेंच आजचे प्रश्न सुटू शकत नाहींत म्हणून बुद्धिप्रामाण्यावर अधिष्ठित असा नवा हिंदुधर्म हवा आहे सारासार विचारास प्रवृत्त करणारा, स्त्रीवर्गाची कुचंबणा थांबविणारा, विवाहसंस्थेंतील दोष नष्ट करणारा, स्त्रीपुरुष-संबंध

अधिक पवित्र व सुखावह होण्याचा मार्ग दाखविणारा, अस्पृश्यतेचें समूळ उच्चाटण करणारा, हिंदुसमाजांतील अस्वाभाविक वैषम्य आणि वैलक्षण्य नाहींसें करणारा असा नवा हिंदुधर्म हवा आहे. अनेक प्रकारचे तर्कदुष्ट निषेध, शिवाशीव, विटाळ, जन्मजात उचनीचता इत्यादि बुद्धोत्तरकालात शिरलेले दोष नष्ट करणारा आणि अखिल हिंदूंचा एक संस्कार, एक ग्रंथ, एक मंत्र, एक सामुदायिक प्रार्थना, एक समष्टिधर्म असें सांगणारा हिंदुराष्ट्रोत्कर्षक नि हिंदुसमाजबलवर्धक असा नवा हिंदुधर्म आता हवा आहे.

बुद्धोत्तरकालीन जुन्या हिंदुधर्मानें आजवर हिंदुत्व राखलें, हिंदुत्वाचा नंदादीप तेवत ठेवला, हिंदुसमाजाचें मानबिंदु रक्षिले, याबद्दल जुन्या हिंदुधर्माच्या प्रणेत्यांना विनम्र भावानें व आदरानें शतश प्रणाम्च केले पाहिजेत तसे प्रणाम करून आम्ही सांगतों कीं जुना हिंदुधर्म हा आता टाचका, तोकडा व आजच्या हिंदुसमाजाच्या गरजा भागविण्यास अपुरा असा झालेला आहे हिंदुसमाजाच्या आजच्या आकांक्षा जुना हिंदुधर्म पुऱ्या करू शकत नाहीं जुनीं घरें, जुना पोषाख, जुनीं औषधें ही जशीं आज अपुरीं पडतात, तसा जुना हिंदुधर्म नव्या हिंदुसमाजाच्या आकांक्षेला, अभ्युदयाला, उत्कर्षाला व पूर्णतेला अपुरा पडत आहे म्हणून हिंदुसमाजाला पूर्णता आणण्याकरिता नव्या हिंदुधर्माची आवश्यकता आहे.



प्रकरण दुसरें

। धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा ।

(९) दोन आक्षेपः—पहिल्या प्रकरणात नव्या हिंदुधर्माची आवश्यकता सांगितली. प्रस्तुत प्रकरणात धर्मावर येणाऱ्या दोन आक्षेपाचा परामर्श घेऊन धर्म हा अखिल विश्वाचा कसा आधार आहे, जगाच्या अतापर्यंत तो कसा टिकणारा आहे, याचें विवेचन करावयाचें आहे.

(१०) पहिल्या आक्षेपाचें स्वरूपः—धर्म हवा आहे, पण त्याचें क्षेत्र सुतक, सोयेर, संस्कार, सण, उत्सव, समारंभ, दानें, व्रतें, श्राद्ध, उत्तरक्रिया, उपासपारणें, भोजनदिशा, भोजनपात्र, ग्रासखंख्या, परान्नसेवन, रजस्वलाशब्दश्रवण, चातुर्मास्यातील नेमधर्म, पूजाअर्चा, मुहूर्तपत्रिका, विधवावपन व विवाह एवढ्या विषयापुरतेंच आहे, असें समजणारा एक पक्ष आहे. हा पक्ष असेंहि म्हणतो की वैद्यशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, व्यवसायशास्त्र, अर्थशास्त्र हीं सर्व दण्डनीतिशास्त्रात अन्तर्भूत होऊं लागलेलीं आहेत. स्पर्शवदी, व्यवसायवदी, खानपानवदी या सर्व गोष्टी आता धर्माच्या कक्षेपलीकडे गेलेल्या आहेत, म्हणून धर्माचें क्षेत्र फारच संकुचित झालेलें आहे.

(११) आक्षेपाला उत्तरः—धर्मसिंधु व निर्णयसिंधुप्रणीत जो धर्माचार आणि हेमाद्रि व अन्य निबंधकारप्रणीत दानें, व्रतें व प्रायश्चित्तें एवढाच काय तो धर्म आहे, असा अलीकडील काळांत कांहीं लोकाचा समज आहे, पण तो बरोबर नाहीं. स्मृतिग्रंथात आचार, व्यवहार व प्रायश्चित्त असीं धर्माचीं तीन अंगें प्रामुख्यानें सांगितलीं असलीं तरी धर्माचें क्षेत्र त्याहीपलीकडे फार व्यापक आहे. जातिधर्म, कुटुंबधर्म, राजाप्रजाधर्म, पतिपत्निधर्म, मनुष्यधर्म, गुरुशिष्यधर्म, पितापुत्रधर्म अशा अनेक प्रयोगांवरून धर्माच्या व्यापकतेचा बोध होतो. न्यायदान, विद्यादान, औषधीदान-अर्थोत्पादन, विवादसंस्था, वारसा, दायविभाग इत्यादि मानवी जीवनाशीं संबद्ध असलेल्या सर्व विषयाचे नियम म्हणजे धर्म होय. यासाठीच हल्लीं

कायदा किंवा निर्बंध असें म्हणतात. समाजधारणेकरिता, राष्ट्रोत्कर्षाकरिता अवश्य असलेले सर्व नियम व निर्बंध म्हणजे धर्म होय.

आज भौतिकशास्त्राच्या वाढीमुळें आरोग्यशास्त्र, वैद्यशास्त्र, व्यवहार, दंडशास्त्र, नीतिशास्त्र, अर्थशास्त्र याची व्यापकता वाढत चालली आहे. या शास्त्राच्या वाढीचा उपयोग हिंदुराष्ट्रानें कसा करून घ्यावा, या जागतिक कलहांत हिंदुसमाजानें हिंदुराष्ट्र म्हणून जगण्यास कोणकोणतीं शास्त्रें कशीं आत्मसात केलीं पाहिजेत, या सर्व शास्त्रांचें मूळ प्रयोजन, उद्देश व पर्यवसान सांगण्याचें काम धर्माचेंच आहे –

धर्मशास्त्र जर एकादशीच्या फराळाच्या पदार्थांत, भोजनासनधींच्या मनचवळेपणात, शिवाशिवींत, विटाळांत, सुतकांत व सोयेरांत आणि विधवांच्या केशवपनातच गढून बसले तर हें सर्व मानवी जीवन कशाकरिता आहे, तें कोणीकडे चाललें आहे, विविध शास्त्राच्या प्रगतीच्या द्वारा काय काय उलाढाली होत आहेत, हे सर्व अभ्यासपूर्वक व निरीक्षणपूर्वक पाहून त्यांतील इष्ट भागाकडे प्रवृत्त करण्याचें काम कोणी करावयाचें ? धर्मशास्त्र विशारदांनीं हें कार्य न केलें तर मराठेशाहींतील सवयांच्या सुभ्यामुळें झालेल्या हानीचाच प्रसंग यावयाचा ! आहारशास्त्र स्वतंत्र झालें कीं तें म्हणणार " माणसानें अमुक व इतकें खावें " दंडनीतिशास्त्र स्वतंत्र झालें कीं तें म्हणणार " अशा गोष्टी घडल्या कीं, दंड करावा. " आरोग्यशास्त्र स्वतंत्र झालें कीं तें म्हणणार " माणसानीं आरोग्याचे अमुक नियम पाळले पाहिजेत. " पण हीं सर्व शास्त्रें परस्पर पोषक आहेत, तीं मानव्याच्या उन्नतीकरिता आहेत, त्याचा उपयोग हिंदुराष्ट्राच्या अभ्युदयाच्या दृष्टीनें करून घेतला पाहिजे, कोणत्याहि शास्त्रामुळें हिंदुराष्ट्राची आणि हिंदुसमाजाची अवनति जर होत असेल तर हें शास्त्र नसून तें मारक शास्त्र आहे, असें सांगणें हेंहि धर्माच्या क्षेत्रांत येतें पारतंत्र्य, सत्तेचा व संघटनेचा अभाव यामुळें धर्माचें क्षेत्र फार अल्पसें अवशिष्ट असलें तरी मूळचें त्याचें व्यापकत्व किती आहे, हें विसरता कामा नये

(१२) हिंदुधर्माचें ध्येय –कठोर कर्मठपणा, कठोर जातिबंधनें आणि शिवाशीव म्हणजे हिंदुधर्म ही कल्पना बुद्धोत्तरकालीन आहे. हिंदुधर्म ही एक उच्च संस्कृति आहे ती समुद्रासारखी गंभीर व आकाशा

सारखी व्यापक आहे. हिंदुधर्म हा विश्वधर्म होण्यास पात्र आहे. हिंदुधर्माची तत्त्वप्रणाली फार थोर आहे. (प्रकरण ३७ पहा.) जगात शांतता, समता व बंधुत्व उत्पन्न करण्याचें आणि भौतिक उन्नतीबरोबर अध्यात्मिक शांतीचा लाभ जगाला देण्याचें कार्य दैवी संपत्तीच्या प्रसारानें हिंदुधर्मालाच करावयाचे आहे. मनूचें मानवधर्मशास्त्र हें याच अर्थानें एका काळीं रूढ होतें. असंस्कृतांना सुसंस्कृत करणें, संकुचित विचाराच्या लोकांची बुद्धि विकसित करणें, धर्महीनांना धर्मवान् करणें, मनुष्यांना माणुसकी शिकविणें थोडक्यांत म्हणजे संपूर्ण मानवजातीचें उच्चतम कल्याण करणें, हें हिंदुधर्माचें ध्येय व साध्य असल्यामुळें धर्माचें क्षेत्र फार संकुचित आहे, असें म्हणणाऱ्या पक्षाचा वरील आक्षेप आपोआपच खंडित होतो.

(१३) धर्मच नको म्हणणारा पक्षः—धर्मावर आक्षेप घेणारा दुसरा एक प्रबल पक्ष आहे. तो म्हणतो कीं धर्म ही एक गुंगी आहे, तो एक कैफ आहे, समाजाची पिळवणूक करण्याचें तें एक चांगलें साधन आहे, म्हणून धर्म हा नष्ट झाला पाहिजे. धर्म नष्ट झाल्याविना समाजाची बुद्धि-हत्या थांबणार नाहीं.

धर्मावर आक्षेप घेणारा हा पक्ष बुद्धिनिष्ठ आहे. धर्म आणि ईश्वर हे शब्द उच्चारले कीं त्यांच्याभोंवतीं जें गूढ, अलौकिक, अपूर्व, अदृष्ट असें कल्पनाजाल उत्पन्न होतें त्याविरुद्ध हा पक्ष आहे. या पक्षाचा नव्या हिंदुधर्मावर तो बुद्धिनिष्ठ असल्यामुळें आक्षेप घेण्याचें मुळींच कारण नाहीं.

(१४) हिंदुधर्म हा पंथ नव्हे —हिंदुधर्म हा एकव्यक्तिनिष्ठ नि एकपुस्तकनिष्ठ पारमार्थिक संप्रदाय या पंथ वा मत नाहीं. एकच साधु, एकच ग्रंथ मानलाच पाहिजे, त्यांत जें आहे तें सर्व परिपूर्ण आहे, त्या विरुद्ध प्रत्यक्ष प्रयोगानें सिद्ध होत असलें तरी काहीं मानावयाचें नाहीं, असे जे आग्रही हिंदुधर्मांतर्गत संप्रदाय आहेत, त्यांच्यावरच या पक्षाचे आक्षेप बरोबर लागू होतात. हिंदुधर्म त्यापलीकडचा आहे.

धर्माच्या नावाखालीं होत असणारी बुद्धिहत्या व पिळवणूक नष्ट करण्यास हिंदुधर्म सदैव सिद्ध आहे. पारलौकिक अदृष्ट व अपूर्व कल्पना-

मुळें समाजात जर दौर्बल्य आणि अनाचार माजत असेल तर तो नाहींसा करण्यास हिंदुधर्माची पूर्ण समति आहे.

(१५) विचारप्रधान धर्म —हिंदुधर्म हा ज्ञानवान् विचारवान् व कर्तृत्ववान् पुरुषांनीं धारणेकरिता, प्रभवाकरितां सांगितलेला तत्त्वसमुच्चय आहे. हिंदुधर्म हा बुद्धिप्रधान, विचारप्रधान, बुद्धीला स्वातंत्र्य देणारा, बुद्धीच्या व्यापाला कोणतीहि मर्यादा न घालणारा, बुद्धीला न पटणाऱ्या तर्कदुष्ट विचाराचा त्याग करण्यास सांगणारा असा धर्म आहे धर्म म्हणजे पंथ, रिलिजन, फेथ, ईश्वरप्राप्तीचा मार्ग, पारलौकिक कल्याणाचा मार्ग, रूढि, आचार, हे संकुचित अर्थ हिंदुधर्माला मुळींच लागू होत नाहींत

(१६) तो अभ्युदयसंबद्ध आहे —हिंदुधर्म हा केवळ परमार्थ-प्रवण व परलोकसंबद्ध संप्रदाय नाहीं हिंदुधर्मांत ज्ञान व विज्ञान, प्रपंच व परमार्थ, अभ्युदय आणि निःश्रेयस, प्रवृत्ति आणि निवृत्ति, भौतिक प्रगति व आध्यात्मिक शांति यांचा तर्कशुद्ध समन्वय आहे. मनुष्याच्या अन्तःशक्तीचा, ज्ञानशक्तीचा, कर्तृत्वशक्तीचा विकास व्हावा, त्यानिमित्त बाह्य परिस्थिति अनुकूल करून घ्यावी, हें सर्व हिंदुधर्माला अभिप्रेत आहे ऐहिक अभ्युदयाला हिंदुधर्मांत पूर्ण स्थान आहे ऐहिक अभ्युदयार्थ आणि कल्याणार्थ जें जें देशकालसापेक्ष करावें लागेल तें तें करण्यास हिंदुधर्माची पूर्ण अनुज्ञा आहे हिंदुसमाजाच्या जीवनाला, अभ्युदयाला व कल्याणाला उपयुक्त असे विचार जुन्या ठेव्यांत मिळाले तर ते अवश्य घ्यावेत, पण ते न मिळाले तर नव्या कालांतील विचार आत्मसात करून समाजधारणा करावी ऐहिक उत्कर्षाच्या आड जर धर्मांतील कांहीं चाली नि रूढी येत असतील तर त्या नष्ट कराव्या व नव्या अभ्युदय साधक रूढी पाडाव्या ऐहिक उन्नतीकरितां समाजरचना बदलावीशी वाटली, तत्त्वप्रणालिका नवीन निर्माण करावीशी वाटली तर तिलाहि हिंदु धर्माची समति आहे तात्पर्य, हिंदुधर्म हा अभ्युदयाला पूर्ण पोषक असल्यामुळें बुद्धिनिष्ठ पक्षाचा आक्षेप लागू पडत नाहीं.

(१७) नवा सामाजिक वेदांत —सर्व जगतांतील घडामोडी अर्थमूलक, काममूलकच चाललेल्या आहेत, अर्थ व काम हेच काय ते पुरुषार्थ आहेत, इतर सर्व झूट आहे अशी जी या पक्षाची विचारसरणी

आहे, तिचा थोडा विचार अवश्य केला पाहिजे. आज जगांत भांडवलशाहीमुळें आणि यंत्रामुळें आर्थिक विषमता उत्पन्न झालेली आहे, यात शंका नाहीं. त्याकरिता मोठमोठाले कारखाने राष्ट्राच्या मालकीचे करावेत असें म्हणण्यांत येतें व तसे प्रयोग चालू आहेत. हिंदुस्थान देश अद्याप कृषिप्रधान आहे. मजूर नि मालक असे दोनच वर्ग हिंदुस्थानांत नाहींत. रयतवारी पद्धति आणि मध्यमवर्ग यांचें अस्तित्व हिंदुस्थानात आहे. हें लक्षात घेतलें म्हणजे मार्क्स–वादाचे सर्व सिद्धांत येथें तंतोतंत अंमलात येणें कठीण दिसतें. शक्तीप्रमाणें करावें व गरजेप्रमाणें घ्यावें आणि सर्व कांहीं सरकारनेंच करावें, ही विचारसरणी ऐदुखाऊ लोकांच्या पथ्यावर पडण्याजोगी आहे. जुन्या निवृत्तिपर वेदांतानें जशी समाजाला मरगळ आणली तशीच मरगळ हा नवा सामाजिक वेदांत आणील कीं काय अशी भीति वाटते.

(१८) ततः किम्—मनुष्याला मुख्य भाकरी पाहिजे, पैसा पाहिजे व तेंच खरें सुखाचें साधन, इतर सर्व थोतांड आहे असें जें म्हणतात, तें मनुष्य स्वभावाविरुद्ध आहे. केवळ जगण्यात माणसाला आनंद वाटत नाहीं, म्हणून तो इतरत्रेची धडपड करतो. सत्ता मिळविणें, उपभोग घेणें, कीर्ति संपादन करणें, चार माणसांकडून भले म्हणवून घेणें हें सर्व मानवी प्रवृत्तींतच येतें. यालाच हिंदुधर्म चार पुरुषार्थ असें म्हणतो. या जगात मुख्य आनंद म्हणजे मानुष आनंद होय ! तो कशानें होतो, हें तैत्तिरीय उपनिषदांत सांगितलें आहे.

युवा स्यात्साधुयुवाध्यायकः ॥ आशिष्ठो द्रढिष्ठो बलिष्ठः ॥
तस्येयं पृथिवी सर्वा वित्तस्य पूर्णा स्यात् ॥ स एको मानुष आनन्दः ॥
—तै. उ. अ. ८.

तरणा जवान आहे, तो भोक्ता, सुदृढ व सुशिक्ष आहे, त्याला ही पृथ्वी संपूर्ण वित्तानें युक्त अशी राज्य करावयास मिळाली तर जो आनंद होतो, तो मानुष आनंद होय. जगात यापेक्षां अर्थकामयुक्त आनंद नाहीं. हिंदुस्थानातील राजेमहाराजे संस्थानिक या मानुषानंदाच्या भूमिकेवर आहेत. पण ते सुखी आहेत काय ? कल्पनेनें का ! होईना पण अनंतकोटीब्रह्मांडांवर एकेक मनुष्य पाठवून तेथील राजा केला

तर तो सुखी होईल काय? श्रीमंत माणसें सुखी असतात असें नाहीं. भाकरी, अर्थ, सत्ता, उपभोग यापलीकडे काहीं एक अध्यात्मिक जीवन आहे. मनुष्य केवळ वासनाचा गोळा नाहीं अध्यात्माचें ज्ञान म्हणजे निर्विषय आनंद ही एक इंद्रियातीत बाब आहे. तिजकडे जाण्याची प्रवृत्तीहि मनुष्यस्वभावातच आहे. अर्थात् तिचा परिपोष धर्माच्या तत्त्वज्ञानानेंच होतो. भाकरी मिळाली, पैसा मिळाला, राज्य मिळालें तरी 'तत किं' हा प्रश्न येतोच. विविध विषयसुख हेंच ध्येय असेल तर तें परिपूर्ण होताच मनुष्यें पटापटा आत्महत्त्या करतील! पण त्याऱ्याहि पुढें 'तत कि' हा प्रश्न असतो व त्याचें उत्तर धर्मांतील अध्यात्माशिवाय मिळत नाहीं.

(१९) अध्यात्माचें महत्त्व–हिंदुधर्मांतील आत्मा, ईश्वर, पुनर्जन्म, कर्मफलप्रक्रिया इत्यादि सिद्धांत प्रश्नचिन्हांकित असले तथापि त्यापेक्षा अधिक तर्कशुद्ध तत्त्वज्ञान जोंवर पुढें येत नाहीं आणि या सिद्धांतामुळें जोंवर जीवनाला उत्तेजन मिळत आहे, तोंवर वरील सिद्धांत उत्कर्ष, अभ्युदय व आत्मोन्नतिसाधक आहेत म्हणून ग्राह्यच समजले पाहिजेत. मनुष्याला शारीरसुखाप्रमाणें बौद्धिक व अध्यात्मिक सुख हवें असतें शारीरसुखापेक्षा मन समाधानाची मातब्बरी अधिक आहे. मी चोरी केली नाहीं, मी अमुक एक निग्रह पाळला, माझ्या हातून व्यभिचार घडला नाहीं, या कल्पनामुळें मनुष्याऱ्या मनाला जें समाधान असतें व जी प्रसन्नता असते, त्याचें वर्णन करावें तेवढें थोडें आहे. स्वार्थ सोडून परार्थ का करावा, अनेक कष्ट सोसून देशाचें व समाजाचें कल्याण करण्यात सुख का मानावें, सर्वस्वाचा त्याग का करावा, याचें सुसबद्ध प्रतिपादन हिंदुधर्मच करतो चोरी केली, खून केला तर शिक्षा होते म्हणून तें करू नये, हे राजदंड सांगतो, पण तू चांगलें कर, भलेपणानें वाग, तुझा व अन्याचा आत्मा एकच आहे, त्यांचें सुखात तुझें सुख आहे, स्वराष्ट्राच्या कल्याणार्थ प्राण समर्पण जरी केला तरी त्यामुळें आत्म्याची उन्नतीच होते इत्यादि तत्त्वें अध्यात्मानेंच कळतात वस्तूच्या भोगात सुख नसून त्यागात सुख आहे, समाजरचना कशी असली तरी सर्व व्यक्तींना सारखेंच सुख मिळेल असें नाहीं, खरें सुख वस्तूचा संग्रह व उपभोग यात नसून तें त्यागात आहे, 'त्यागात् शांतिरनंतरम्' हें शिकण्याचें काम धर्मच करतो या सर्व

दृष्टीनें विचार केल्यास धर्म हा अखिल विश्वाला आधारभूत आहे, हें दहा हजार वर्षांपूर्वी मंत्रद्रष्ट्या दूरदर्शी ऋषींनीं उच्चारलेलें शीर्षकावरील वाक्य किती सखोल, किती सार्थ व किती सत्य आहे याची कल्पना येते.

(२०) अर्थकामप्रवणता व धर्मः--जगांतील सर्व घडामोडी अर्थ व काममूलक चाललेल्या आहेत, हें अक्षरशः सत्य आहे.

यद्यद्धि कुरुते किंचित्तत्तत्कामस्य चेष्टितम् ॥४॥ मनु. अ. २

मानवी जीवनामध्यें अर्थाला महत्त्व आज फारच आलेलें आहे. कारण गरजाच अतिशय वाढलेल्या आहेत. अर्थ व काम यांना जर धर्माचें बंधन नसेल तर जगांत शांतता नांदणार नाहीं. हिंदुधर्मानें याकरिताच धर्म, अर्थ, काम व मोक्ष असे चार पुरुषार्थ मानवी प्रवृत्तीचा अभ्यास करून सांगितलेले आहेत. अर्थ व काम यांना मोकाट सोडलें तर तो पशुधर्म होईल. पण एका बाजूनें धर्माचें बंधन व दुसऱ्या बाजूनें मोक्षाचें ध्येय अशा दोहोंच्या कैचींत हे पुरुषार्थ बसविले म्हणजे व्यक्तीला तर सुख होतेंच, पण मानव्याचाहि विकास होतो. 'धर्मात् अर्थश्च कामश्च' हें व्यासवचन या दृष्टीनें फार महत्वाचें आहे. अर्थकाम–प्रवणता बळावली तर कामक्रोधादि विकार वाढतील त्यांना चांगल्या कामांत गुंतवून योग्य वळण लावून संयमानें स्वाधीन ठेवणें, हें कार्य धर्माशिवाय साध्य होत नाहीं. मनुष्याला सुख तर पाहिजेच, सुखाकरिता सर्व धडपड आहे. पण तें सुख धर्मपरायणतेनें, संयमानें, इंद्रियनिग्रहपूर्वक अर्थकाम पुरुषार्थ साध्य करून मिळतें, हें सांगण्याकरिता धर्माची आवश्यकता आहे.

विरुद्ध परिस्थितीशीं जमतें घेणें, निराशेंत आशेचा किरण दाखविणें, संकटसमयीं धैर्य देणें, जीवनांत आनंद शोधणें, नैतिक वर्तनाचा पुरस्कार करणें, मनुष्याच्या पाशवी वृत्तीला आळा घालून त्याला संयमशील बनविणें, सत्य, शील, सौंदर्य व कला यांची अभिरुचि उत्पन्न करणें हीं कार्यें धर्मप्रवृत्तिविना होत नाहींत. या सर्व वृत्तींच्या विकासाकरिता धर्म आवश्यक आहे.

प्रकरण तिसरें
धर्मनिर्णयाची जुनी मीमांसापद्धति

गेल्या प्रकरणांत धर्म मुळींच नको असें म्हणणाऱ्या पक्षाला आणि धर्म हवा पण तो फार संकुचित क्षेत्रापुरता हवा, असें म्हणणाऱ्या पक्षाला उत्तरें दिलीं. आतां नव्या हिंदुधर्माचें अधिष्ठान आणि विचारपद्धति यांची चर्चा करावयाची आहे. पण त्यापूर्वी आजपर्यंत जुन्या हिंदुधर्मांची धर्मनिर्णय करण्याची जी मीमांसापद्धति आहे, ती कशी अपुरी आहे, हें समजावें म्हणून मीमांसापरिपाटीचे सिद्धांत प्रथम क्रमशः देतों. नंतर त्यांचें खंडन करून इतिहासपद्धतीचीं मूलतत्त्वें वाचकांपुढें ठेवतों.

(२१) मीमांसाशास्त्राचा उपयोग. मीमांसाशास्त्र हें न्याय व्याकरणादि शास्त्रांप्रमाणें वाक्यार्थ करण्याचें कामीं उपयुक्त आहे. वाक्यार्थ करण्यास कोशाचें, तर्काचें, व्याकरणाचें जसें साह्य होतें, तसेंच उपक्रम, उपसंहार, अभ्यास, अपूर्वता, फल, अर्थवाद, उपपत्ति इत्यादि जे मीमांसाशास्त्राचे नियम आहेत, त्यांचेंहि होतें. मीमांसाशास्त्राची वाक्यार्थ–पद्धति स्वीकारली म्हणजे त्या शास्त्राचे इतर सर्व सिद्धांत ग्रहण केले पाहिजेत असें नाहीं. एखाद्या विषयावर विविध ग्रंथामध्यें जीं अनेक वाक्यें आलेलीं असतात, त्या सर्वांचा समन्वय म्हणजे गोळाबेरीज करून काढलेला अर्थहि एकच असला पाहिजे, असा मीमांसापक्षाचा आग्रह आहे.

(२२) मीमांसा व धर्म.–पूर्वमीमांसा व उत्तरमीमांसा अशीं दोन शास्त्रें आहेत. प्रस्तुत उत्तरमीमांसेचा म्हणजे वेदांतशास्त्राचा विचार कर्तव्य नाहीं. तर केवळ पूर्वमीमांसाशास्त्रातील सिद्धांतापुरताच विचार करावयाचा आहे. मीमांसाशास्त्राचे प्रणेते श्रीजैमिनीआचार्य हे होत. पूर्वमीमांसासूत्राचें बारा अध्याय असून या सूत्रावर शबराचार्यांचें भाष्य आहे. जैमिनीपूर्वीहि या शास्त्रावर इतर आचार्यांचीं सूत्रें असावींत असें दिसतें. उपवर्ष, बौधायन, प्रभाकरभट्ट, कुमारिलभट्ट, शालिकनाथ, पार्थसारथिमिश्र अशा अनेक शास्त्रज्ञांचे यावर ग्रंथ आहेत. पूर्वमीमांसा

म्हणजे यज्ञास्वर्गीचें शास्त्र अशी जुन्याचीहि समजूत आहे. सनातनधर्म-प्रदीपकारानीं पृष्ठ १३३ वर असेंच म्हटलें आहेः—

तत्र च निर्णये मीमांसा नातीवोपकुर्यात्। तस्या ब्राह्मणादि वाक्यार्थ-निर्धारणमात्रोद्देशेन प्रवृत्तत्वात्। सा याज्ञिकसंकेतविज्ञानाय दृढमुपकरोतीति सत्यम्।' —स. ध. प्रदीप

(२३) मीमांसकांचे मुख्य सात सिद्धांत.–(१) मीमांसकमतें वेद हे नित्य आहेत व ते अपौरुषेय आहेत. वेद हे नित्य का आहेत तर शब्द–वर्ण–हे नित्य आहेत म्हणून. वेद हे नष्ट होत नाहींत, कारण ते नित्य आहेत. वेदाचा कर्ता प्रसिद्ध नाहीं, याचें कारण वेद नित्य आहेत हेंच होय. वेद अपौरुषेय आहेत असें म्हणण्याचें कारण त्याचा कर्ता उपलब्ध नाहीं व ते पुरुषबुद्धीतून बाहेर येण्याजोगे नाहींत. वेद हे अनादि आहेत. ते मनुष्यानें किंवा ईश्वरानेंहि केलेले नाहींत. ते स्वतःप्रमाण आहेत. वेद हे सर्वज्ञानमय आहेत. (सर्वज्ञानमयोहि स., वेदोऽखिल धर्ममूलम्) वेदामध्यें सर्व ज्ञानें आहेत, तद्बोधक वाक्यें कुठें आहेत असें विचारल्यास तीं वेदातच होतीं पण उच्छिन्न झालीं, आणि आहेत पण सांपडत नाहींत, असा मीमांसकाचा कोटिक्रम आहे.

(२) मीमांसकाची धर्माची व्याख्या 'चोदनालक्षणोऽर्थो धर्मः' म्हणजे नियेल प्रवृत्त करणारें वचन अशी आहे. हें वचन दुसरें कोठचें नसून वेदवचनच होय! वेदानें केलेल्या आज्ञा म्हणजेच धर्म होय! 'आम्नायस्य क्रियार्थत्वात्'

धर्मस्य शब्दमूलत्वात् अशब्दमनपेक्षं स्यात् (जै.सू.१-३ १)
धर्म हा शब्दमूलक म्हणजे वेदमूलक आहे. म्हणूनच

'वेदप्रतिपाद्यप्रयोजनवान् यागादिरेव धर्मः'
'वेदबोधितेष्टसाधनताको धर्मः'।
'दृष्टोऽहि तस्य अर्थः कर्मावबोधनम्।'

वेदानें सांगितलेला यज्ञ हाच धर्म होय. ज्याला स्वर्गाची इच्छा असेल, त्यानें यज्ञ करावा. कारण वेद हे यज्ञार्थ आहेत. यज्ञार्थ व क्रियार्थ जीं वाक्यें आहेत तीं निरर्थक नाहींत. यज्ञानें स्वर्ग मिळतो याला प्रमाण काय?

अर्थ विचारल्यास मीमांसक म्हणतात कीं स्वर्ग प्रत्यक्ष नाहीं, तो वेदवाक्यावरूनच जाणावयाचा आहे. वेदानें सांगितलें म्हणूनच कोणतेंहि कार्य करावें कारण मनुष्य हा वेदाज्ञा पाळण्याकरिताच जन्मास आलेला आहे. परोपकार व लौकिक पुरुषार्थ हा धर्म नव्हे, तर केवळ वेदप्रतिपाद्य जें जें तो धर्म होय।

(३) वेद हे अपौरुषेय असल्यामुळें वेदप्रतिपादित धर्मामध्यें पुरुषबुद्धीचा प्रवेश नाहीं. कर्माकर्माचे व धर्माधर्माचे दूरवर पोचणारे परिणाम म्हणजे अदृष्ट व अपूर्व होय. हे पुण्यपापात्मक परिणाम पुरुषबुद्धीस अगम्य आहेत. पुरुषबुद्धि ही प्रत्यक्ष अनुमान व उपमान अशा ठिकाणीं चालते. पण सर्व प्रमाणें प्रत्यक्षावर उभारलेलीं असल्यामुळें तीं वेदार्थ करण्यास निरुपयोगी होत. प्रत्यक्ष व अनुमान यांना जें करूं शकत नाहीं तें वेदांत प्रतिपादलें आहे. तर्क हा अप्रतिष्ठित आहे. श्रुतीचा अर्थ तर्कानें करूं शकत नाहीं. तर्काला महत्त्व आहे पण तो तर्क श्रुतिनिष्ठ असला पाहिजे आणि तो अन्त प्रमाणानींच केला पाहिजे. श्रुतीच्या अर्थाविषयीं संदेह उत्पन्न झाल्यास महाजनपरिग्रहानें तो समजून घ्यावा. वेद जसा नित्य आहे तसा वेदार्थहि नित्य आहे धर्मनिर्णयाचें साधन बुद्धि अगर तर्क नसून श्रुतिस्मृति व पुराणें हींच आहेत. श्रुति अपौरुषेय आहेत.

(४) स्मृति व पुराणे ही श्रुतिमूलकच आहेत म्हणून या सर्वांमध्यें एकच अर्थ आहे.

वैदिकैः स्मर्यमाणत्वात्तत्परिग्रहदार्ढ्यतः ।
संभाव्यवेदमूलत्वात् स्मृतीनां वेदमूलता ॥

शास्त्रदीपिका १-३-१

भावार्थः—वैदिक परंपरेचे अभिमानी स्मृतिप्रणेते असून ते स्मृतींचा आदरानें स्वीकार करतात वेदवचनें पाहून स्मृति लिहिल्या असण्याचा अधिक संभव आहे. म्हणून स्मृति वेदमूलक असल्या पाहिजेत.

कोणी असें विचारील कीं जर स्मृति या श्रुतिमूलक आहेत तर त्या श्रुति उपलब्ध कां नाहींत ? त्यावर उत्तर असें कीं—

शाखानां विप्रकीर्णत्वात्पुरुषाणां प्रमादतः ।
नानाप्रकरणस्थत्वात्स्मृतेर्मूलं न दृश्यते ॥ तन्त्रवा १-३-१

भावार्थ.-वेदाच्या अनेक शाखा आहेत. वेदाध्ययन करणारे पुरुष चुकीला पात्र आहेत. अनेक प्रकरणामध्यें वाक्यें विपुरलेलीं असल्या मुळें स्मृतिमूल श्रुति उपलब्ध होऊं शकत नाहींत. श्रुति होत्या पण नष्ट झाल्या आणि आहेत पण सापडत नाहींत. अशा कोटिक्रमाला प्रच्छन्नवाद व उच्छिन्नवाद अशीं नावें आहेत

(५) शिष्ट लोकांत आज ज्या रूढी आहेत व ठिकठिकाणीं जे देशाचार आहेत ते अनादि व अपौरुषेय समजावे.

(६) श्रुति, स्मृति व पुराणें याविरुद्ध असणारा कोणताहि आचार अधर्म्य समजावा.

(७) धर्मफलदाता ईश्वर नसून कर्मामुळेंच अपूर्व उत्पन्न होतें, तेंच फल देतें.

वरीलप्रमाणें जुन्या हिंदुधर्माची धर्मनिर्णयाची रूढ मीमांसापद्धति कुमारिलभट्टाच्या काळापासून गेलीं हजार वर्षें चालत आलेली आहे. आतापर्यंत धर्मनिर्णयाचें कार्य या पद्धतीस अनुसरून झालें. परंतु आजच्या बदललेल्या काळांत व चिकित्सायुक्त जगात ही विचारपद्धति व तिचे सिद्धांत सर्वथैव अपुरे पडतात, म्हणून या पद्धतीपेक्षा बुद्धिनिष्ठ अशा इतिहास पद्धतीनेंच धर्मनिर्णयाचें कार्य यापुढें केलें पाहिजे.

(२४) क्रमश खंडन -(१) मीमांसकांचे वरील सिद्धांत तर्क शुद्ध नाहींत. शब्द नित्य आहेत, वर्ण नित्य आहेत म्हणून वेदहि नित्य आहेत असें जर म्हणावयाचें असेल तर जगातील कोणताहि ग्रंथ नित्य ठरेल. कारण कोणत्याहि ग्रंथातील शब्द नि वर्ण नित्यच आहेत. वेद उत्पन्न होत नाहींत व नष्ट होत नाहींत याहि म्हणण्यात तथ्यांश नाहीं. कारण पूर्वी वेद अनंत होते, (अनन्ता वै वेदा) व त्यातील पुष्कळ नष्ट झाले कारण पठणपाठणपरंपरा लुप्त झाली, वेदाचा कर्ता प्रसिद्ध नाहीं, एवढ्यावरून ते ग्रंथ अपौरुषेय ठरत नाहींत. आज असे अनेक ग्रंथ आहेत कीं जे माणसांनीं केले असून त्यांचे कर्ते कोण हें सांगता येत नाहीं. हे सर्व ग्रंथ जर अपौरुषेय ठरू लागले तर केवळ कर्त्यांची उपलब्धि नाहीं, म्हणूनच झोपाळ्यावरच्या मुलींच्या ओव्या, तसेंच हदग्याचीं गाणीं, पानफुगडीतें वगैरे सर्व अपौरुषेयच ठरतील ! वेद हे पुरुषबुद्धीनून उत्पन्न

जोगे नाहींत, हेंहि म्हणणें तितकेंसें ग्राह्य नाहीं. कारण वेद वाचल्यानंतर मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनीं तत्कालीन समजुतीप्रमाणे अग्नि, वरुण, वायु, उषा इत्यादींची स्तुति केली आहे असें दिसतें. वेदांत जगांतील सर्व ज्ञानें आहेत, भौतिक शास्त्रेंहि अथर्ववेदांत आहेत असें समजणें भ्रमात्मक आहे. प्रच्छन्नवाद व उच्छिन्नवाद स्वीकारूनहि हें म्हणणें टिकत नाहीं.

वेद अपौरुषेय, स्मृति अपौरुषेय, पुराणें आणि इतर ग्रंथहि अपौरुषेय, अर्थात् ईश्वरानें केलेले किंवा ईश्वरी प्रसादानें झालेले अशी समजूत झाली म्हणजे ते ग्रंथ पूज्य म्हणून सोंवळ्याच्या बासनांत बांधून ठेवावेत, त्यांची आरती करावी, त्यांना नमस्कार करावा अशी बुद्धि होते. कारण ईश्वरकृत ग्रंथ हे माणसांना समजणार कसे ? मनुष्यपामराचा तो विषय नाहीं. फार तर ते ग्रंथ ऋषींनीं, साधूंनीं, प्रेषितांनीं पहावेत, वाचावेत व सांगावेत म्हणजे झालें. ग्रंथ मनुष्यकृत म्हटला कीं तो वाचण्याची च त्यावर चर्चा करण्याची बुद्धि होते पण त्याला ईश्वरी इतींत ढकललें म्हणजे विषय संपतो ! रागद्वेषशून्य, विद्वान्, त्यागी, निस्स्वार्थी अशा ऋषींनीं, थोर मनुष्यांनीं ग्रंथ लिहिले असें म्हटलें तर त्याबद्दलची श्रद्धा कमी होते असें नाहीं. ऋषींनीं वेद रचले, पाणिनीनें व्याकरणशास्त्र निर्माण केलें, मन्वादि स्मृतिकारांनीं धर्मशास्त्र लिहिलें, आर्यभट्टानें बीजगणिताचे सिद्धांत शोधून काढले, गॅलिलिओनें विजेचा शोध लावला, न्यूटननें गुरुत्वाकर्षणाचा नियम लोकांपुढें मांडला, खिस्त व पैगंबर यांनीं आपापले सांप्रदायिक ग्रंथ उत्पन्न केले, हीं सर्व, त्या त्या कालांत फार मोठीं माणसें होतीं, असें म्हटल्यानें मुळींच अश्रद्धा उत्पन्न होत नाहीं. उलट या मनुष्यकृति नव्हेत, त्या ग्रंथांची भाषाही देवभाषा होती, असें म्हटल्यानें माणसांची विचारशक्ति मात्र नष्ट होते.

(२) मीमांसकांनीं धर्माची केलेली व्याख्या अपुरी आहे. एका कालीं यज्ञप्रधान धर्म होता. त्यानें समाजोत्कर्षाला पुष्कळच साह्य केलें, पण आज ती संस्था अपूर्णतेमुळेंच मागें पडलेली आहे. अभ्युदय च निःश्रेयस हीं धर्माचीं दोन फळें पण अभ्युदय म्हणजे स्वर्ग आणि निःश्रेयस म्हणजे मोक्ष असा अर्थ सर्व दार्शनिकांनीं करून धर्माची व इहलोकाची जी फारकत केली ती ग्राह्य नाहीं. परलोकाकरितां धर्माचरण

करावें, स्वर्गाकरिता यज्ञ करावेत हें म्हणणें निर्मूल आहे. यज्ञाचा अपुरेपणा हा उपनिषदकालींहि दिसू लागलेला होता. यज्ञ व तत्संदृश कर्मे हीं छिद्रें पडलेल्या नावांप्रमाणें संसारसागर तरून जाण्यास उपयोगीं नाहींत असें म्हटलें आहे (प्लवाह्येते अदृढा यज्ञरूपाः). भगवद्गीतेंतहि अध्याय दोन व नऊमध्यें ('यामिमापुष्पिता वाच,' 'ते त भुक्त्वा') यज्ञाची निंदा केली असून द्रव्ययज्ञ, योगयज्ञ, तपयज्ञ असे अनेक यज्ञ गीतेनें सुचविले आहेत. यज्ञाचें फल जें स्वर्ग तो प्रत्यक्ष नसल्यामुळें त्याची निंदा पुष्कळ आढळते. म्हणून स्वर्ग, यज्ञ आणि वेद याचा परलोकाशीं संबध जोडून इहलोक–उदासीन असा धर्म आता हिंदुराष्ट्राला नको आहे. राष्ट्र, समाज, धर्म, संस्कृति याचा पुरुषार्थानें व पराक्रमानें प्रपच करावयास लागणारा, या जगात मानवाचें परमोच्च कल्याण करण्यास शिकविणारा असा प्रत्यक्ष धर्म आज हवा आहे. कारण ऐहिक उत्कर्ष, ऐहिक अभ्युदय, ऐहिक कल्याण साधण्याकरिता जीं साधनें हस्तगत करावीं लागतात तींच पारलौकिक कल्याणाच्या कामीं उपयोगीं पडतात.

(३) धर्मनिर्णयाचें साधन जी धर्मशाची बुद्धि तिला वेदानें सांगितलेल्या धर्मामध्यें प्रवेश नाहीं हें म्हणणें सदोष आहे, किंवा हा 'वदतो व्याघात.' दोष आहे. वेदाला स्वत प्रामाण्य हें पुरुषबुद्धीनेंच दिलें. वेद नित्य व अपौरुषेय आहेत हे पुरुषबुद्धीनेंच ठरविलें. धर्मांत पुरुषबुद्धीचा प्रवेश नाहीं असें पुरुषबुद्धीच म्हणते. वेदवाक्याचे विधि प्रतिषेध, अर्थवाद, मत्र आणि नामधेय हे पाच भेद पुरुषबुद्धीनेंच केले. वेदातील अमुक वाक्य विधिपर आहे आणि अमुक प्रतिषेधपर आहे, हें ठरविण्यास पुरुषबुद्धीवाचून कोणतें साधन होतें ? वेदवाक्यातील अपूर्वविधीचीं, उत्पत्तिविधीचीं आणि विनियोगविधीचीं वाक्यें निरनिराळीं करण्याचें काम पुरुषबुद्धीनेंच केलें ना ? असा सर्वत्र पुरुषबुद्धीचा प्रभाव असताना धर्मांत तिचा प्रवेश नाहीं असें म्हणणें हें निराधार आहे यास्तव तर्काला आणि धर्मशाच्या बुद्धीला धर्मांत मान दिला पाहिजे.

(४) स्मृति व पुराणें हीं श्रुतिमूलक नाहींत. श्रुति, स्मृति व पुराणें हीं भिन्न भिन्न कालीं झालीं आहेत. पुष्कळ स्मृति (विरोधेत्वनपेक्ष स्यात्) श्रुतिविरुद्धहि आहेत. निरनिराळ्या कालीं व निरनिराळ्या स्थळीं अपेक्ष-

प्रमाणें स्मृतिग्रंथ उत्पन्न झाले. पुष्कळ स्मृतींत प्रक्षेप व पाठांतरें आहेत. सर्व स्मृति श्रुतिमूलक आहेत असें म्हणणें हा केवळ आग्रह आहे त्या आग्रहामुळें चोर, दरोडेखोर, नास्तिक हे सुद्धा आपलें तत्त्व श्रुतिमूलक आहे असें म्हणू शकतील. श्रुतिस्मृतिपुराणाचा समन्वय करणें आणि प्रत्येक वचन अदृष्टाकरितां आहे असें म्हणणें अयुक्तिक आहे मीमांसा शास्त्राचा वेदार्थ लावण्याचे कामीं उपयोग आहे पण भिन्न स्थलीं व भिन्न कालीं रचल्या गेलेल्या स्मृतींचा समन्वय मीमांसाशास्त्रानें करणें असमंजस होय! वेदांतशास्त्रांत एकवाक्यतेकरितां समन्वयपद्धति रूढ आहे पण धर्मशास्त्रांत ती स्वीकार्य नाहीं अलीकडील धर्मनिबंधकारांनीं समन्वय करण्याची म्हणजे वाक्याची ओढाताण करून एकवाक्यता (गोळा बेरीज) करण्याची जी पद्धति स्वीकारली ती सदोष आहे भिन्न भिन्न स्थलीं व भिन्न भिन्न कालीं परिस्थितीप्रमाणें धर्मग्रंथ उत्पन्न झाले त्या दृष्टीनें श्रुतिस्मृतिपुराणांतील समाजाच्या अभ्युदयाला, उत्कर्षाला जें जें पोषक असेल तें तें सर्व ग्राह्य होय

श्रुति, स्मृति व पुराणें यांचे विषय भिन्नभिन्न आहेत स्मृति व पुराणें हा केवळ श्रुतीचाच अनुवाद आहे असें म्हणता येणार नाहीं. न्याय भाष्यकार वात्स्यायनांनीं वेद, इतिहास आणि पुराणें आणि धर्मशास्त्र यांचे विषय भिन्नभिन्न आहेत, असें स्पष्टपणें म्हटलेलें पुढील उताऱ्यावरून दिसून येईल

'विषयव्यवस्थापनाच्च यथाविषय प्रामाण्यम् । अन्यो मन्त्रब्राह्मणस्य विषयोऽन्यश्चेतिहासपुराणधर्मशास्त्राणामिति । यज्ञो मन्त्रब्राह्मणस्य, लोकवृत्तमितिहासपुराणस्य लोकव्यवहारव्यवस्थापन धर्मशास्त्रस्य [स्मृते] विषय ।'— न्या भा ४, १, ६२.

वरील उताऱ्यात वेद, इतिहास व पुराणें यांचे विषय दाखवून लोक व्यवहारव्यवस्थापना म्हणजे समाजातील अनेक व्यवहारांची परिस्थिति सापेक्ष घडी बसवून देणें, सर्व व्यवहार सुरळीत चालतील असें करणें, हें कार्य धर्मशास्त्राचें आहे असें सांगितलें आहे

मीमांसकाची यज्ञप्रधान, कर्मचोदक व अदृष्टमूलक अशी धर्माची व्याख्या मान्य करवत नाहीं ज्यामुळें समाजाची धारणा होते, उत्कर्ष

होतो व शेवटीं परमोच्च कल्याण होतें तोच धर्म होय धर्म हा अपूर्वा करिता आहे, अदृष्टाकरिता आहे असें म्हटलें कीं तो समजण्यासहि दुर्गम होतो.

अणीयान् क्षुरधाराया गरीयानपि पर्वतात्।
गंधर्व नगराकार प्रथम सम्प्रदृश्यते ॥
अन्वीक्षमाण कविभि पुनर्गच्छत्यदर्शनम् ॥

असें एका ठिकाणीं अदृष्ट धर्माचें वर्णन आढळतें. पण आता प्रत्यक्ष धर्म हवा आहे

(५) कोणतीहि रूढि अनादि व अपौरुषेय नाहीं समाजाच्या गरजेप्रमाणें परिस्थितिनुरूप रूढी पडत असतात त्या वरचेवर बदलता येतात व चालूहि करता येतात. तत्कालीन शिष्ट त्या रूढी पाळतील तो धर्म व त्या रूढी मोडतील तो अधर्म होय हीच गोष्ट देशाचाराची आहे.

(७) मीमांसकांचे तत्त्वज्ञानविषयक सिद्धांत मान्य करण्याजोगे नाहीत. मीमांसकमतें सृष्टीचा कर्ता ईश्वर नाहीं. कर्माचें फल ईश्वर अगर यज्ञदेवता देऊ शकत नाहींत, वेदान्त्यांनीं कर्मफलदातृत्व ईश्वराकडे दिलें आहे, तर मीमांसकांनीं तें अपूर्वाकडे दिलें आहे. मीमांसाशास्त्र हें एका दृष्टीनें नास्तिकशास्त्र आहे. "त्याला आस्तिक करतों," असें कुमारिलभट्टा सारख्यानींहि म्हटलें आहे.

मीमांसक 'शब्दप्रमाणका वय' 'वचनैकशरणाश्रय' 'वचनात् प्रवृत्ति वचनात् निवृत्ति' 'नास्ति वचनस्य अतिभार' 'किमिव हि वचन न कुर्यात्' 'न हि वचनस्य किंचिदलभ्य नाम' (मी. सू. भा. २, २, २७) (शाबरभाष्य ६, १, ४४) असें म्हणतात. हा सिद्धांत अगदीं खोड्याप्रमाणें आहे. त्यामुळें कोणतीहि सुधारणा शक्य नाहीं. या पद्धतीचा पुरस्कार गेलीं हजार वर्षे अनेक निबंधकारांनी इतिहासाकड व परिस्थितीकडे दुर्लक्ष करून केलेला आहे त्यामुळें विचारवंतामध्यें सुद्धा एक प्रकारची बौद्धिक गुलामगिरी उत्पन्न होऊन हिंदुराष्ट्राची मोठी हानि झालेली आहे.

अहिंदु लोकांचा देव 'हें धर्मपुस्तक मी तुम्हाला दिलें आहे,' असें म्हणतो, तसा हिंदूचा देव म्हणत नाहीं हिंदु हे अहिंदूप्रमाणें व अनार्यांप्रमाणे शब्दप्रामाण्यवादी नाहींत किंवा एकग्रंथी समाज नाहींत. हिंदूंचें धर्मशास्त्र हें समाजशास्त्र आहे, त्याला कार्यकारणभाव आहे, त्याला वाढ आहे व इतिहासहि आहे हिंदुधर्मांत स्मृतींची जी वाढ झाली, त्याचें कारण हिंदुसमाजानें अनेक समाज व संस्कृति यांचें एकीकरण व सात्मीकरण केलें हें होय! देव, पितर, आसुर, राक्षस, गंधर्व, यक्ष, किन्नर, नागादींचें एकीकरण हिंदुसमाजानें केलें. त्याचे अवशेष अद्याप हिंदुसमाजातील चालीरीतींमध्यें आढळतात. अनेक समाजांच्या एकीकरणानंतर अनेक स्मृति झालेल्या आहेत. स्मृतिग्रंथांना समन्वय पद्धति लावणें चुकीचें आहे. अहिंदुधर्मांतील व अनार्यांतील शब्दप्रामाण्याच्या कल्पना घेऊन धर्मनिर्णय करणें चुकीचें आहे श्रुतिवाक्यें यज्ञपर असतात. त्याच्या निर्णयाला जे नियम लावावयाचे ते स्मृतींना लावणें योग्य नाहीं, कारण श्रुतींचा विषय निराळा असून स्मृतींचा विषय वर्ण, व्यवहार, आचार असा आहे

(२५) इतिहासपद्धतीचीं मूलभूत तत्त्वें:–आजच्या परिस्थितींत उत्पन्न झालेले अनेक धार्मिक व सामाजिक प्रश्न सोडविण्यास मीमांसापद्धति ही कशी अपुरी आहे, हें जें क्रमशः खंडन केलें आहे, त्यावरून ध्यानात येईल. * इतिहासाकडे व परिस्थितीकडे लक्ष्य देणारी अशी नवी धर्म-निर्णयाची इतिहासपद्धति स्वीकारली पाहिजे. तिचीं तत्त्वें अशीं–

(१) अनुभव व तर्क मिळून मनुष्याची बुद्धि होते. ही बुद्धीच धर्माचें प्रमाण आहे. धर्मनिर्णय हा श्रुतिस्मृति, शिष्टाचा आचार व विचार आणि परिस्थिति यांच्या साह्यानें धर्मज्ञांनीं करावा.

(२) समाजाची धारणा व उत्कर्ष व्हावा एतदर्थ श्रुतिस्मृति व शिष्टाचार यांच्या साह्यानें आजवर धर्मामध्यें वेळोवेळीं परिवर्तन झालेलें आहे.

(३) पूर्वकालीन शिष्टानीं परिस्थितीप्रमाणें वेळोवेळीं जसें धर्मामध्यें परिवर्तन केलें, तसें आजहि आजच्या शिष्टांना आजच्या परिस्थितीला अनुसरून धर्मामध्यें परिवर्तन करण्याचा अधिकार आहे.

(४) ऐतिहासिक पद्धति म्हणजे मागील अनुभव ध्यानात घेऊन कालानुरूप परिवर्तन करण्याचा मार्ग.

(५) उच्चतम कल्याण हें मानव्याचें ध्येय होय. त्या ध्येयाचें जें साधन तो धर्म होय. उच्चतम कल्याणामध्यें ऐहिक कल्याणाचा अन्तर्भाव होतो. म्हणून ऐहिक कल्याणाच्या साधनामध्यें पारलौकिक कल्याणाच्या साधनाचा अन्तर्भाव होतो.

या पद्धतीस अनुसरून नव्या हिंदुधर्माची मांडणी प्रस्तुत ग्रंथात करावयाची आहे. त्यास प्रारंभ करण्यापूर्वी धर्म हा अपूर्वाकरितां आहे, तो अदृष्ट आहे, तो बुध्यनुद्धील गम्य नाहीं आणि धर्मांत ईश्वर-सुद्धा परिवर्तन करू शकत नाहीं,अशा तऱ्हेची जी विचारसरणी जनमनावर आरूढ झालेली आहे, तिचें निरसन पुढील दोन प्रकरणात करितों.



* टीप–या विषयावर प. तर्कतीर्थ कोकजेशास्त्री यांचा 'धर्मस्वरूप-निर्णय' हा ग्रंथ वाचकानीं वाचावा.

प्रकरण चौथें

धर्म हा अपूर्व व अदृष्ट आहे काय ?

(२६) पुण्यक्षय व ऐहिक आपत्ति—धर्म हा अपूर्वाकरिता म्हणजे केवळ पुण्याईकरिता आहे, तें पुण्य परलोकसबद्ध आहे, धर्माचरणाचें फल अदृष्ट आहे, स्नानसध्या, जपतप, श्राद्धपक्ष, सस्कार, व्रतें, दानें, नेमधर्म या सर्वांचें आचरण पुण्यप्राप्तीकरितांच करावयाचें असतें, धर्माचरणाचा लौकिक व्यवहाराशीं कांहीं सबध नाहीं, आचारधर्मामुळें जो पुण्यसचय होतो तोच आपला ऐहिक व पारलौकिक अभ्युदय साध्य करण्यास समर्थ असतो, इ. समजुतींच्या जोरावर धर्माभिमानी लोक असेंहि म्हणतात कीं आपण स्वधर्म सोडला म्हणूनच प्रथम मुसल्मानांचें आक्रमण झालें आणि नतर इग्रजांनीं आपलें स्वातत्र्य हिरावून घेतलें. ही विचारसरणी कशी सदोष आहे हें पाहू.

(२७) या समजुतीचें निराकरण—सोंवळेंओंवळें, श्राद्धपक्ष, हजामत, स्नानसध्या, जपतप, तीर्थयात्रा, व्रतेंदानें यांतच जर सर्व प्रकारची पुण्याई आहे तर इग्रज लोक सोंवळें नेसीत नसताना, हजामतीचे नियम पाळीत नसताना, इग्रजांतील वृद्ध स्त्रिया बेल व विष्णुवातींचे लक्ष लावीत नसताना, ती पुण्याई त्यांना कशी प्राप्त झाली ? हिंदूंच्या मुजी वेदमत्रांनें होतात. पण इग्रजांच्या आणि मुसल्मानांच्या ना मुजी, ना वेदमत्र, ना सकल्प पूर्वक स्नानें, ना मरमधारण, ना शेंडीला गाठ, अशा स्थितींत त्यांनीं कोणत्या उपायांनीं आपली पुण्याई वाढविली ? हिंदु स्त्रिया रोज अंग धुतात, धूत वस्त्रें परिधान करितात, गळ्यांत मगलसूत्रें धारण करतात व कपाळावर ववघवीत कुकू लावतात. पण इग्रजांच्या मडमा आणि मुसलमानांच्या बिब्या यांतील कांहीं न करता आपल्या पतींना समर्थ करण्यास कोणच्या तऱ्हेचा पुण्यसचय करतात ? सकष्टी, एकादशी, जन्माष्टमी, रामनवमी, सोमवार गुरुवारचे उपास करणारीं माणसें हिंदु समाजांत कांहीं थोडीं थोडकीं नाहींत. पण इग्रजांना आणि मुसल्मानांना ना सकष्टी

ना एकादशी, ना शनिवार, ना सोमवार! असे असताना म्हणजे हिंदूंच्या समजुतीप्रमाणें जवळ जवळ धर्मभ्रष्टपणा या दोन्ही लोकात असताना त्याचीं आक्रमणें कोणत्या पुण्याईमुळें यशस्वी झालीं याचा विचार निराळ्या दृष्टीनेंच केला पाहिजे. आचारधर्माचा, उपासतापासाचा, नियमधर्मांचा, श्राद्धपक्षाचा आणि तज्जन्य पुण्याईचा पारतन्त्र्याशीं कांहीं संबंध नाहीं आचारधर्म हा समाजामध्यें एक तऱ्हेचें वळण, एक तऱ्हेची शिस्त व एक तऱ्हेची एकरूपता आणण्याकरिता असतो त्यात वेळोवेळीं परिवर्तन होतें ते झालें कीं लगेच पुण्याईचा क्षय झाला असें समजणें भाबडेपणाचें आहे.

कांहीं माणसें भाबडेपणानें इंग्रज व मुसलमान हे हिंदुधर्माप्रमाणें वागत नसले तरी आपापल्या धर्माप्रमाणें ते वागतात, त्यानीं आपला धर्म सोडलेला नाहीं, म्हणूनच त्यांची पुण्याई अधिक आहे, अर्थात् ते विजेते आहेत असेंहि प्रतिपादन करतात, पण त्यांच्या ध्यानात हें येत नाहीं कीं, मुसलमान व इंग्रजामध्येंहि कुराण व बायबलप्रणीत आचारधर्म राहिलेला नाहीं, त्याम येंहि परिस्थितीनें पुष्कळच परिवर्तन केलेलें आहे बायबलप्रणीत वा कुराणप्रणीत प्रेअर करून वा नमाज पढून हे लोक विजयी झाले असें समजणें चुकीचें आहे आक्रमकाची संघटना, त्याचें हत्यार आणि त्याचें शास्त्र हीच ती पुण्याई होय! आलेलें आक्रमण नष्ट करावयाचें असेल तर तशी संघटना, तसें हत्यार व तसें शास्त्र संपादन करणें हाच खरा पुण्याईचा मार्ग आहे

श्री छत्रपती शिवाजीमहाराजानीं यवनांचें आक्रमण नष्ट करण्या करिता यवनापेक्षा श्रेष्ठ संघटना, लढाईचा गमिनी कावा, आवश आणि सशस्त्रता ही तत्कालीन मराठ्यामध्यें आणलीं प्रतिपक्षाचें सामर्थ्य ज्यात होतें तीं साधनें हस्तगत करून त्यापेक्षा बलिष्ठ होऊन यवनावर त्यानीं विक्रम मिळविला पुढें पेशव्यानींसुद्धा इंग्रजाशीं बरोबरीनें सामने दिले, फार काय, पण तळेगावच्या लढाईंत इंग्रजाचा पराभवहि केला, याचेंहि कारण उपास, जपतप, नेमधर्म, व्रतें इत्यादिजनित पुण्याई नसून प्रतिपक्षाला पुरून उरण्याजोगें सामर्थ्य अंगीं आणणें हेंच होय भौतिक शास्त्र संपन्नतेचा आणि धार्मिक आचाराचा संबंध जोडणें सर्वस्वीं चुकीचें आहे-

भौतिकशास्त्रसंपन्नतेनें व्यावहारिक उन्नति होते व धर्माचरणानें मनःशांति लाभते. असो.

(२८) धर्म हा अदृष्ट नाहीं.–धर्म हा अदृष्टमूलक आहे. शास्त्राची प्रत्येक आज्ञा मनुष्यानें पाळली पाहिजे. प्रत्येक विधी हा अदृष्टाकरिता व अपूर्वाकरिता असतो, त्यात पुरुषबुद्धीचा प्रवेश होऊं शकत नाहीं, अशी जी विचारसरणी आहे तिचा फोलपणा दाखविण्याकरिता नित्यकर्मांतील काहीं उदाहरणें घेऊन साधकबाधकतया त्याची चर्चा करतों.

(२९) शौचः–शौच, मुखमार्जन, स्नान, श्मश्रु, भोजन, वगैरे विषय लौकिक आहेत. हे सर्व केवळ शरीरधारणेकरिता आहेत. त्यात अदृष्ट व अपूर्व असें काहीं नाहीं. असें असताना शौचाचरणानें निरनिराळ्या स्मृतींत जीं वचनें आहेत व त्यावर निबंधकाराची जी अदृष्टमूलक टीका आहे ती विचार करण्यासारखी आहे.—

एका लिङ्गे करे तिस्र उभाभ्यां द्वे तु मृत्तिके ।
पञ्चापाने दशैकस्मिन्नुभयोः सप्त मृत्तिकाः ॥ १६ ॥
एतच्छौचं गृहस्थस्य द्विगुणं ब्रह्मचारिणः ।
वानप्रस्थस्य त्रिगुणं यतीनां च चतुर्गुणम् ॥१७॥ वसिष्ठ अ. ६
एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथैकत्र करे दश ।
उभयोः सप्त दातव्या मृदः शुद्धिमभीप्सता ॥१३६॥
एतच्छौचं गृहस्थानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम् ।
त्रिगुणं स्याद्वनस्थानां यतीनां तु चतुर्गुणम् ॥१३७॥ मनु अ. ५

दक्षानें वरील श्लोकाचाच अनुवाद केला असून तो पुढें म्हणतो—

न्यूनाधिकं न कर्तव्यं शौचं शुद्धिमभीप्सता ।
प्रायश्चित्तेन युज्येत विहितातिक्रमे कृते ॥१३॥ दक्ष. अ. ५
गन्धलेपक्षयकरं शौचं कुर्यादतन्द्रितः ॥१७॥ याज्ञवल्क्य अ. १

वरील श्लोकात शौचास बसण्यापूर्वी माती मळून ठिकठिकाणीं तिचे गोळे कोणी कसे लावावे वगैरे विवेचन आहे. हा शौचविधि वसिष्ठ, विष्णु, मनु, याज्ञवल्क्य, अत्रि, आश्वलायन, दक्ष इत्यादि स्मृतिकारानीं सांगितलेला आहे. हा सर्व विधि अदृष्टाकरिता व अपूर्वाकरिता आहे असें मीमांसापक्षपाती पंडित म्हणतात. मिताक्षराकार ' मृत्संख्यानियमस्त्वदृष्टार्थः'

असें म्हणतो. माधवाचार्य सांगितल्यापेक्षा कमी माती लावून जरी दुर्गंधी नष्ट झाली तरी ठराविक सख्या अदृष्टाकरिता तरी पूर्ण करावीच; ' सत्यपि गन्धक्षये शास्त्रोक्तसख्या पूरणीया ' असें म्हणून वरील "न्यूनाधिक" हें दक्षवचन तो उधृत करतो. वीरमित्रोदयकारानीं शास्त्रात सांगितलेली सख्या पूर्ण करूनहि गधलेप नष्ट न झाल्यास काय करावें, असा प्रश्न उपस्थित केला आहे व त्याचें उत्तर पुन्हा तितक्याच सख्येची आवृत्ति करावी, मध्यें सोडू नये असें दिलें आहे.

' विहित संख्यानुष्ठाने कृतेऽपि गन्धलेपानुवृत्तौ अविहित-मधिक न कार्य.. किन्तु विहिता सैव संख्या पूरणीया विहित-त्वाविशेषात् ' कुल्लुकभट्टानींहि

' यदा तूक्तसंख्याया अल्पेनापि गन्धलेपक्षयो भवति तदा संख्यावाक्यारंभसामर्थ्यात्सख्या पूरयितव्यैव ।'

असें म्हणून त्याच मताचा अनुवाद केला आहे.

वरील स्मृतिवचनें व त्यावरील पांडित्य पाहिलें म्हणजे असें विचारावेसें वाटतें कीं या मातीच्या गोळ्याचा आणि शौचाचा सबध काय ? हे मातीचे गोळे लावल्यानें शौचाला साफ होतें कीं काय ? हा शौचविधि एकदरींत अदृष्ट व अपूर्वाकरिता म्हणजे पुण्याई करिता आहे हें कशावरून ? शौचविधि हा शरीरधारणेकरिताच आहे. त्यात अदृष्ट नि पारलौकिक असें काहीं नाहीं.

म्हणून त्यासबधाचें वरील विवेचन मान्य करतां येत नाहीं. कारण देवलासारखा स्मृतिकारच म्हणतो कीं,

यावत्स्वशुद्धिं मन्येत तावच्छौच समाचरेत् ।
प्रमाण शौचसंख्याया न शिष्टैरुपदर्शितम् ॥ —देवल

जोंवर स्वच्छता झाली नाहीं असें वाटेल तोंवर ढुगण धुवावें. शौचाचें आणि मातीच्या गोळ्याचें प्रमाण काहीं शिष्टसमत नाहीं. म्हणून शौच, विधीचा व अदृष्टाचा कांहीं सबध नाहीं.

(३०) मुखमार्जन —शौचाप्रमाणें मुखमार्जन व दतधावन हेंहि शरीरधारणेकरिता आहे. पण त्याचासुद्धा अदृष्टाशीं व अपूर्वाशीं, तिथींशीं, वारांशीं सबध जोडलेला आहे. चतुर्दशी, अष्टमी, पूर्णिमा, सक्रात, जन्म-

दिन, श्राद्धदिन, नवमी, रविवार अशा दिवशीं जर दतधावन केलें (दात घासले) तर तो दताचा व काष्ठाचा सयोग आपल्या सत कुळाना जाळण्यास समर्थ होतो. 'दंताना काष्ठसंयोगो दहत्यासप्तमं कुलम्-(पैठीनसी) असें लिहिलेलें आहे. दात घासावयाला जें काष्ठ घ्यावयाचें त्याची लाबी प्रत्येक वर्णाला निरनिराळी सागितलेली आहे. स्त्रियानीं चार बोटें लाबीचें काष्ठ, शूद्रानीं सात, वैश्यानीं आठ, क्षत्रियानीं नऊ व ब्राह्मणानीं दहा अगुळे लाबीचें काष्ठ दतधावनास घ्यावें. तसें न केल्यास अधर्म घडतो असेंहि म्हटलेलें आहे. दात घासण्याला कोणतीं काष्ठें घ्यावींत याचेंहि विवेचन फलश्रुतियुक्त आहे—

खदिरस्य करजस्य कदबस्य तथैव च ।
अर्कस्य करवीरस्य कुटजस्य विशेषतः ॥ —नारद.
सर्वे कंटकिनः पुण्या क्षीरिणश्च यशस्विनः । -वृद्धमनु.

काटेरी वृक्षाचीं काष्ठें पुण्यकारक, ज्यातून चीक निघतो अशा वृक्षांचीं काष्ठें यशदायक. खैर, करज, कदब, रुई, कुडा वगैरेचीं काष्ठें दतधावनास फार चागलीं. या काष्ठानीं दात घासले म्हणजे ते स्वच्छ होतात, बळकट होतात, किडत नाहींत व त्यामुळें दतरोग होत नाहींत असें कोठेंच सागितलेलें नाहीं. तर त्यामुळें पुण्य प्राप्त होतें किंवा इतर फलें मिळतात असें म्हटलें आहे.

वटकाष्ठानें दात घासल्यास कीर्ति, करजकाष्ठामुळें रणात विजय, बोराच्या काडीनें मधुरस्वरता, बेलाच्या काष्ठानें विपुल धन, उबराच्या काष्ठानें वाक्सिद्धि, आघाड्याच्या काडीनें धैर्य, प्रज्ञा, शक्ति, आयुष्य, शील वगैरे सर्व प्राप्त होतें. हें अर्थवादात्मक वर्णन ध्यानीं घेऊन दात घासणें हास्यास्पदच आहे. ज्या योगानें दात बळकट होतील, स्वच्छ होतील, न किडतील, अशा कोणत्याहि काष्ठानें दतधावन करावें. हें दृष्ट फल सोडून अदृष्ट कल्पनेनें व अपूर्व कल्पनेनें दात घासणें चुकीचें नाहीं काय ?

[गुजराथेंत व उत्तरेकडे काष्ठानें दात घासतात. अलीकडे ब्रश व पावडर यांचा प्रचार पुष्कळ झाला आहे. महाराष्ट्रात रानशेणीची वा साध्या शेणीची राखुडी करून तींत कापुर, तुरटी, घालून बोटानें दात

घासण्याचा प्रचार आहे. पण तसें करणें हें पातक आहे, असें एक स्मृति म्हणते–

दन्तधावनमंगुल्या...... ।
......तुल्यं गोमांसभक्षणे. ॥ ७३ ॥ –लघुशातातप.

शरीरधारणेच्या धर्मांचा अदृष्टाशीं वा अपूर्वाशीं जोडलेला हा संबंध निरर्थक नाहीं काय ?

(३१) श्मश्रु.–हजामत हेंही शरीरधारणेचें कर्म आहे. पूर्वी हजामतीलासुद्धा मुहूर्त लागे. चतुर्थी ही भावाला वाईट, पंचमी बहिणीला वाईट, सोमवार मुलांना वाईट, व्यतिपात, वैधृति, कष्टतिथि अशा दिवशीं हजामत करू नये, त्यांत कांहीं पापपुण्य आहे अशी समजूत होती. त्यामुळें महिन्यांतून एखादाच दिवस हजामतीस मिळे. आज अहिन्दु लोक व्यतिपात असो, वैधृति असो, मृत्युयोग असो, अमावास्या असो, स्वहस्तें वा परहस्तें दाढी करून, नीटनेटके कपडे घालून रुबाबदारपणानें वागतात. त्यांचें कोठें अडत नाहीं व त्यांना पंचांग लागत नाहीं. सांप्रत त्यांचें अनुकरण हिन्दु लोक करीत असून हजामत हा स्वच्छतेचा व शोभेचा विषय झालेला आहे हजामत करण्यांत वा न करण्यांत कांहीं पापपुण्य नाहीं, हजामत हा शरीरधारणेचा धर्म असून त्यांत अदृष्ट व अपूर्व असें कांहीं नाहीं.

(३२) स्नान –हेंहि शरीरधारणेकरितां आहे. स्नानामुळें शरीर स्वच्छ राहातें, उत्साह वाटतो, उद्योग होतो. स्नानाचें फलहि दृश्य आहे. स्नान करणाऱ्याचे ठिकाणीं 'गुणादश स्नानशील भजन्ते' आरोग्य, उत्साह, स्वच्छता, स्वरशुद्धि इत्यादि दहा गुण उत्पन्न होत असतात, असें महाभारतांत म्हटलेलें आहे म्हणून हें स्नानहि अदृष्ट व अपूर्व यांतून बाहेर काढलें पाहिजे. स्नानाच्या पूर्वी शेंडीची गांठ सोडावी, उपवस्त्र अंगावर घेऊन बुडी मारावी, ओलें वस्त्र सोडल्यानंतर तें ओलांडूं नये, वस्त्र धुण्यापूर्वीच पितृतर्पण करावें, असे अनेक नियम यासंबंधानें सांगितलेले आहेत.

निराशास्ते निवर्तन्ते वस्त्रनिष्पीडने कृते ।
तस्मान्न पीडयेद्वस्त्रमकृत्वा पितृतर्पणम् ॥१३॥ पराशर अ.१२

अतर्पयित्वा पितॄन् वस्त्रं निष्पीडयेच्च यः।
निराशाः पितरस्तस्य भवन्ति सुरमानुषैः ॥२४॥व्यास अ.३

भावार्थ—तर्पणापूर्वी वस्त्र धुतलें तर पितर निराश होऊन परत जातात म्हणून तर्पण आधीं करून मग वस्त्र धुवावें.

येथें पितराचा निराश होण्याचा व वस्त्र धुण्याचा काय संबंध आहे ? स्नानानंतर मनुष्य सहजच वस्त्र धुतो व मग स्नान, संध्या व तर्पण करतो. त्यात पितराचा संबंध काय ? फार तर स्नानानंतर पितृतर्पण करावें, एवढें सांगणें योग्य होतें. परंतु 'तसें न केल्यास पितर निराश होतात' हें म्हणणें पटत नाहीं. कर्मवाद व पुनर्जन्म याप्रमाणें पितरांना त्यांच्या कर्माप्रमाणें गती मिळालेलीच असते. दुसरा जन्म घेऊन निराळ्या कर्मांत गुतलेले पितर हे रोजच्या रोज येतात व निराशेनें परततात हें म्हणणेंच मुळीं तर्काला पटत नाहीं. म्हणून हाहि विषय अदृष्टातून काढला पाहिजे. तात्पर्य शौच, मुखमार्जन, स्नानादि विषयांचा अदृष्टाशीं संबंध जोडणें हें हास्यास्पद आहे. ही कृत्यें शरीरधारणेकरतां आहेत. आतां कांहीं अन्य उदाहरणें देतो.

स्वस्त्रीगमन करावें हा ब्रह्मचर्य, एकपत्निव्रत व संयम या दृष्टीनें परिसंख्या विधि आहे. तो नियमविधि नाहीं. कारण ऋतुकालीं पति परगावीं असला, कामानिमित्त दूर गेलेला असला, लढाईवर असला कीं त्यामुळें पितरावर सुनेच्या रजांत लोळण्याचा प्रसंग यावा हें उचित नाहीं. हें असलें अदृष्ट व अपूर्वार्थक सांगणें यापुढें बदललें पाहिजे. या असल्या चमत्कारिक सांगण्यानें धर्म ही अफूची गोळी आहे, ती एक गुंगी आहे, असा आरोप धर्मावर येतो.

(३४) कुत्र्याचें विष.—अनेक स्मृतींमध्यें चंडालस्पर्शाप्रमाणें कुत्र्याच्या स्पर्शाचाहि विटाळ सांगितलेला आहे. कुत्र्याचा स्पर्श झाला तर स्नान एवढेंच प्रायश्चित सांगितलें नसून, कुत्रें चावलें, मग तें पिसाळलेलें असलें तरी त्याचा अन्य दृष्टीनें प्रतिकार न करता अन्य गोष्टी कराव्यात असें सांगितलेलें आहे—

> शुना दष्टस्तु यो विप्रो नदीं गत्वा समुद्रगाम् ।
> प्राणायामशतं कृत्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥१४६॥
> सुवर्णरजताभ्यां वा गवां शृङ्गोदकेन वा ।
> नवैश्च कलशै स्नात्वा सद्य एव शुचिर्भवेत् ॥१४७॥
> —बौधायन ६ प्र. ५. अ. ५

> श्वसृगालादिभिर्दष्ट ... ...
> स्रवतीमासाद्य षोडशप्राणायामान् कुर्यात् ॥ विष्णु. अ. ५४॥
> गवां शृंगोदकस्नानान्महानद्यास्तु संगमे ।
> समुद्रदर्शनाद्वापि शुना दष्ट शुचिर्भवेत् ॥२॥
> वेदविद्याव्रतस्नात शुना दष्टो द्विजो यदि ।
> स हिरण्योदके स्नात्वा घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥३॥
> —पाराशर अ. ५

भावार्थ —ज्याला कुत्रा चावला आहे अशा ब्राह्मणानें समुद्रगामिनी नदींत जाऊन स्नान करावें व प्राणायाम करून तूप प्यावें. किंवा सोनें, चांदी यांच्या नव्या भांड्यांतून पाणी घेऊन स्नान करावें म्हणजे तो शुद्ध होतो. कुत्र, कोल्हा इत्यादि चावलें म्हणजे नदींत जाऊन स्नान करावें, प्राणायाम करावा. कुत्रा चावलेला मनुष्य महानदीच्या संगमामध्यें

स्नान केल्यानें किंवा समुद्रदर्शनानें शुद्ध होतो. विद्वान् ब्राह्मणालासुद्धा कुत्रा चावला तर त्यानेंहि वरील प्रकारानेंच शुचित्व संपादावें.

कुत्र्याच्या विषावर वरील विधि हा उतारा आहे असें म्हणणें जरी अदृष्ट व अपूर्व या दृष्टीनें योग्य असलें, तथापि तें तर्कदुष्ट व अव्यवहार्य आहे. कुत्रे चावलें कीं तें पिसाळलेलें आहे का चांगलें आहे याचा प्रथम शोध करून त्याप्रमाणें उपचार करण्याच्या मार्गास लागलें पाहिजे. तसें न करता वरील प्रायश्चित्तें करणाऱ्या माणसावर धर्माच्या अपूर्वानें तो गुंगला आहे, असा कोणी आरोप केल्यास तो अनुचित आहे असें म्हणता येणार नाहीं. व्यवहार, तारतम्य आणि प्रत्यक्ष प्रमाण हीं सर्व गुंडाळून ठेवून अदृष्टाच्या कल्पनेवर कांहीं तरी करीत राहाणें यातच धर्माचा ऱ्हास आहे.

(३५) धर्म व दृष्टार्थ याची ताटातूट—धर्मांतील दृष्टार्थता काढून टाकली आणि मेल्यानंतर मिळणाऱ्या पारलौकिक फळाशीं प्रत्येक धर्मकर्माचा संबंध जोडण्यास प्रारंभ झाला कीं धार्मिक अवनतीस प्रारंभ होतो. 'धर्मात् अर्थश्चकामश्च' धर्मापासून अर्थ व काम हे पुरुषार्थ प्राप्त होत असताना तिकडे दुर्लक्ष करून अदृष्टाच्या गुंगाऱ्यात समाज कसा जातो हें पुढील वचनावरून दिसून येईल—

वरं स्वमातृगमनं वरं गोमांसभक्षणम् ।
ब्रह्महत्या सुरापानमेकादश्यां न भोजनम् ॥ कालतरंगिणी
न करोति नरो मूढ एकादश्यामुपोषणम् ।
रौरवं नरकं याति यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥ सनत्कुमार

भावार्थः—ब्रह्महत्या व गोमांसभक्षणादि पातकें पुरवलीं, पण एकादशीस भोजन करणें हें त्याहिपेक्षा मोठें पाप आहे. जो मूर्ख मनुष्य एकादशीला उपोषण करीत नाहीं तो रौरव नरकाला जातो.

कृष्णाष्टम्यां महादेवं तथा कृष्णचतुर्दश्याम् ।
सम्पूज्य ब्राह्मणमुखे. सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १०७ ॥
उशनस अ. ९

गवां कंडूयनं चैव सर्वकल्मषनाशनम् ।
गवां ग्रासप्रदानेन स्वर्गलोके महीयते ॥६०॥ विष्णु. अ. २३

भावार्थः—वद्य पक्षातील अष्टमीस व चतुर्दशीस महादेवाची पूजा केली म्हणजे सर्व पातकें नष्ट होतात. गायीला खाजविलें व कुरवाळलें म्हणजे सर्व पातकें नष्ट होतात, गायीला गोग्रास दिला म्हणजे स्वर्गलोक मिळतो.

चौरो वा यदि चांडालः शत्रुर्वा पितृघातकः ।
वैश्वदेवे तु संप्राप्ते सोऽतिथिः स्वर्गसंक्रमः ॥ ६२ ॥

पराशर अ. १

भावार्थः—चोर, चांडाल, आपला शत्रु आणि प्रत्यक्ष पितृघातक (संस्कृतिघातक) असा जर वैश्वदेवाचे वेळीं अतिथी म्हणून आला तर तो स्वर्गाला जाण्याचा पूल आहे असें समजावें.

पहिल्या दोन श्लोकात एकादशीचें, दुसऱ्या दोन श्लोकात महादेवपूजेचें व गोसेवेचें आणि तिसऱ्यात अतिथीचें अदृष्टाच्या दृष्टीनें भरमसाट वर्णन केलेलें आहे. सामान्य माणसावर याचा विलक्षण परिणाम होतो व एकदा लोक असल्या कल्पनामध्यें अडकले म्हणजे आप्तवाक्य म्हणून आणि संस्कृतात लिहिलें आहे तें खोटें कसें, असें म्हणून त्या पकडीच्या बाहेर येतच नाहींत. धर्माची दृष्टार्थाशीं फारकत झाली म्हणजे तो धर्म आचरटपणाच्या सदरात जातो ! असो.

(३६) वेदाधारः—धर्म हा इहलोकसंबद्ध नाहीं, तो केवळ पारलौकिक आहे, प्रत्येक धर्माचार अदृष्टमूलक आहे, त्याचें दृष्ट फल काहीं नाहीं, इत्यादि समजुती चुकीच्या आहेत. धर्माचरणाचा इहलोकाशीं म्हणजे साक्षात् ऐहिक अभ्युदयाशीं संबंध दाखविणारे काहीं वैदिक उतारे येथें देतो—

स्वाध्यायः—अथातः स्वाध्यायप्रशंसा । प्रिये स्वाध्यायप्रवचने भवतो युक्तमना भवत्यपराधीन, अहरहर्थान्साधयते, सुखं स्वपिति । परमचिकित्सक आत्मनो भवति, इन्द्रियसंयमश्चैकात्मता च प्रज्ञावृद्धिर्यशो लोकपक्तिः तस्मात्स्वाध्यायोऽध्येतव्यः।

—शत. ब्रा. ११–५–७–९

स्वाध्याय म्हणजे अध्ययन याचें विस्तृत फळ येथें सांगितलें आहे. त्याचा संबंध इहलोकाशींच आहे. सदैव अध्ययन केल्यानें अध्ययन व

प्रवचन याबद्दल आवड उत्पन्न होते, मन संयम वाढतो, स्वावलंबनानें वागून रोज नवें द्रव्य मिळवितां येतें, सुखानें झोप येते, अशा मनुष्य अन्तर्मुख दृष्टीनें आपली परीक्षा करतो, एकतानतेन बुद्धि वाढते आणि यश मिळून लौकिक उत्कर्षहि होतो, म्हणून प्रत्येकान रोज अध्ययन करावें म्हणजे नवें नवें वाचावें यात वर सांगितलेलें कोणतें फळ पारलौकिक आहे ? सर्व फलें इहलोकसंबद्ध नाहींत काय ?

'दानं यज्ञानां वरूथम् । दक्षिणा लोके दातारं सर्वे भूतान्युपजीवन्ति । दानेनारातीरपानुदन्त । दानेन द्विषन्तो मित्रा भवन्ति । दाने सर्वं प्रतिष्ठितम् । तस्माद्दानं परमं वदन्ति ।' —नारा उ ७९

भावार्थ —दान हें यज्ञामध्यें श्रेष्ठ आहे समाजात दक्षणा देणाऱ्यावरच पुष्कळ प्राण्याची उपजीविका चालू असते. दानानें शत्रूचा नाश होतो, शत्रूचे मित्र होतात, दानावर सर्व अवलंबून आहे, म्हणून दान करावें. येथेंहि दानाची स्तुति इहलोकसंबद्धच आहे

सत्य —' य सत्यं वदति यथाऽग्निं समिद्धं तं घृतेनाभिषिञ्चेत् एवं हैनं स उद्दीपयति । तस्य भूयो भूय एव तेजो भवति । श्वः श्वः श्रेयान् भवसथ योऽनृतं वदति यथाऽग्निं समिद्धं तमुदकेनाभिषिञ्चेदेव स नाशयति । तस्य कनीयः कनीय एव तेजो भवति । श्वः श्वः पापीयान् भवति । तस्माद् सत्यमेव वदेत् ।'
—शत ब्रा २-२-२-१९

भावार्थ —जो खरें बोलतो तो तूप शिंपडलेल्या अग्नीसारखा तेजस्वी होतो. त्याचें तेज व महत्त्व उत्तरोत्तर वाढतें पण जो खोटें बोलतो त्याचें तेज पाणी टाकलेल्या अग्नीप्रमाणें कमी होतें व दिवसेंदिवस तो लोकांच्या मनातून उतरतो व तो वाईट प्रवृत्तीचा होतो

येथेंहि सत्य भाषणाचें महत्त्व या जगात व व्यवहारात काय आहे हेंच सांगितलेलें आहे यांप्रमाणें सदाचरणाचें फल आयुष्य, आरोग्य, सुप्रजा याची प्राप्ति असें मनु अ ४ श्लो १५६ मध्यें सांगितलेलें आहे.

संध्या —संध्येचें फलहि मनु अ. ४ श्लो ९४ मध्यें प्रज्ञा, यश, कीर्ति, ब्रह्मवर्चस्व इत्यादि सांगितलें आहे रोजच्या संध्येच्या शेवटीं जो संकल्प आहे, त्यांतहि—

'आयुः पृथिव्यां द्रविणं ब्रह्मवर्चसं मह्यं दत्वा प्रयातु ब्रह्मलोकम्' आयुष्य, द्रव्य, ब्रह्मतेज याचीच मागणी केलेली आहे. या तऱ्हेच्या अनेक उताऱ्यावरून धर्म हा इहलोकसंबद्ध कसा आहे आणि ऐहिक कल्याणामध्येंच पारलौकिक कल्याणाचा अन्तर्भाव कसा होतो याची कल्पना येईल.

(३७) अर्थवाद व दानें:–धर्म सांगणाऱ्या स्मृतिकारांनीं ठिकठिकाणीं अर्थवादाचा आधार घेतलेला आहे. अर्थवाद म्हणजे विहित-(करावयास सांगितलेल्या) कर्मांची भरमसाट स्तुति करणें, अथवा निषिद्ध-(जें करूं नये असें सांगितलें असतें) कर्मांची भरमसाट निंदा करणें. त्यामुळें समाजाला तर्कशुद्ध पद्धतीचा धर्म समजत नाहीं व विचारहि करता येत नाहीं. दानें, व्रतें, नियम, उपासना यांसंबंधीं अशींच भरमसाट अर्थवादात्मक वर्णनें आहेत. त्यांतील उपलक्षण म्हणून एक दानाचें उदाहरण येथें देतों––

अथ फाल्गुनी स्यात् तस्यां ब्राह्मणाय स्वास्तीर्णं शयनं निवेद्य भार्यां मनोज्ञां रूपवतीं द्रविणवतीं प्राप्नोति नार्यपि भर्तारं। चैत्री चेत् स्यात् तस्याम् चित्रवस्त्रप्रदानेन सौभाग्यं प्राप्नोति। ज्येष्ठी ज्येष्ठायुता चेत् तस्याम् छत्रोपानहप्रदानेन गवाधिपत्यं प्राप्नोति। गोप्रदानेन स्वर्गलोकमाप्नोति। –विष्णु अ. ९२

इंधनानि च यो दद्याद्विप्रेभ्यः शिशिरागमे।
नित्यं जयति संग्रामे श्रियायुक्तस्तु दीप्यते ॥६०॥ -संवर्त

भावार्थः–फाल्गुनी पूर्णिमेला ब्राह्मणाला स्वतः हातरलेली शय्या दान करावी. म्हणजे मनोहर, सुंदर व श्रीमंत बायको प्राप्त होते. कुमारिकेनें असें शय्यादान ब्राह्मणाना केलें म्हणजे तिला मनोहर, सुस्वरूप व श्रीमंत नवरा मिळतो. चैत्री पूर्णिमेला स्त्रीनें चित्रविचित्र वस्त्राचें दान केलें तर तिला सौभाग्यप्राप्ति होते. जेष्ठी पूर्णिमेचे दिवशीं छत्री व जोडे याचें दान दिल्यानें गवाधिपत्य मिळतें व गोप्रदान केल्यानें स्वर्ग मिळतो. हिवाळ्याच्या प्रारंभीं ब्राह्मणाला जो कोणी सर्पणाचें दान देतो, त्याला लढाईत नित्य विजय मिळतो व त्याची भरभराट होते.

येथें दानासंबंधीं अर्थवादात्मक विधानें केलेलीं आहेत. मनुष्याला कर्म करावयास सांगितलें कीं तो लगेच त्याचें फल काय मिळेल असें

विचारतो. कर्म करणें ही मनुष्याच्या हातांतील गोष्ट आहे; कर्म व त्याचें फल यासंबंधानें कर्मविपाक व निसर्गशक्तीप्रमाणें कांहीं नियम ठरलेले आहेत. सामान्य माणसाला तेवढा धीर नसतो अर्थात् तो फलाविषयीं फार आतुर झालेला असतो. अशाकरितां या मडक आदिरातीसारख्या अर्थवादात्मक फलश्रुति सांगितलेल्या आहेत. पण त्यामुळें मनुष्य हतप्रज्ञ होतो. कुमारिकेला सुस्वरूप, संपन्न व मनोहर पति पाहिजे असेल तर तो शय्यादानानें मिळणार कसा ? यदाकदाचित् हें आप्तवाक्य आहे असें समजून विश्वासानें तिनें दान केलें व त्याप्रमाणें फल न मिळालें तर त्याला जुने वचनपक्षपाती पंडित सांगतील कीं, " हें पहा, या वर्षी नाहीं चांगलें स्थळ मिळालें तर पुढच्या वर्षी मिळेल; कदाचित् पुढच्या वर्षी न मिळालें तर पुढच्या जन्मीं मिळेल!" ब्राह्मणास भरपूर सर्पण देऊन जर लढाईमध्यें जय मिळत असेल तर मग ही विजयाची किल्ली हिटलर, मुसोलिनी, चर्चिल यांना नेऊन दिली पाहिजे ! इंधनदानानें जर लढाईत जय न मिळाला तर वचनपक्षपाती पंडित पुढच्या जन्माचा हवाला देतील. पुढच्या जन्मावर दृष्टि ठेवून या जन्मीं आणि इहलोकीं कांहीं-तरी करीत राहाणें यासारखी हानी नाहीं. वेदापासून चालत आलेली दृष्टार्थाची परंपरा लुप्त होऊन मध्यकालात अदृष्टावर भर दिला, तेव्हा-पासून हे दोष शिरलेले आहेत.

(३८) कर्मविपाक व अर्थवादः—धर्माला इहलोकांतून परलोकांत नेलें, त्याचा व दृष्टार्थाचा संबंध तोडून त्याला अदृष्टांत नेऊन ठेवलें. म्हणजे धर्माची आणि या जगातील फलाची संगत तुटली. जे जें कांहीं करावयाचें तें सर्व परलोकाकरितां अशी समजूत झाली म्हणजे या अर्थवादाचें व फलश्रुतीचें बंड माजतें. त्याबरोबर वचनांत सांगितल्या-प्रमाणें न केल्यास भीतिवादाचा राक्षस पुढें उभा केला जातो.

सोनें चोरूं नये, चोरी करूं नये, दारू विकूं नये, असें करणें एकंदर वाईट असें न सांगतां पुष्कळ ठिकाणीं भीतीच घातलेली आहे. सोनें चोरलें कीं नखें काळीं होतात, ब्रह्महत्येनें क्षयरोग होतो, चहाडी केल्यानें तोंडांतून पूं गळतो, धान्य चोरणारा हीनांग होतो, ब्राह्मणाचें सुवर्ण चोरणारा ब्रह्मराक्षस होतो, निमंत्रणाशिवाय जेवावयास जाणारा

फावळा होतो, व्याजबट्टा करणारा कासव होतो, फळें चोरणाऱ्याला गाल्गुडें होतात. देवालयांत लघवी करणाऱ्यास गुदरोग, दूध चोरणाऱ्यास बहुमूत्ररोग, गूळ चोरणाऱ्यास गुल्म वगैरे रोग जडतात, पितृघाती आंधळा होतो, बंधुघाती मुका होतो, भगिनीघातीला बधिरत्व येतें, बालघाती षाढ होतो, काकघाती कर्णहीन होतो, अश्वघाती वक्रतुंड होतो, हें जें गणिताच्या उत्तराप्रमाणें अगदीं दोन नि तीन पांच सारखें सांगितलें आहे, हें खरें आहे काय? कर्मविपाकाप्रमाणें हें शक्य दिसत नाहीं. कारण पुढेंच या अपराध्यानीं विशिष्ट दानें दिल्यास त्या पापाचा दोष लागत नाहीं असेंहि म्हटलेलें आहे. त्यावरून तर फारच संशय येतो. अमुक अमुक गोष्टी का कराव्यात व अमुक अमुक का करू नयेत, हें सप्रमाण, सयुक्तिक व तर्कशुद्ध सांगण्याचें सोडून जेथें तेथें जो अर्थवादानें भीतीचा बाऊ उभा केला आहे, त्यावरून हा कसला धर्म, यांत काहीं अर्थ नाहीं, हें एक थोतांड आहे, अशी समजूत झाल्यास त्याचा दोष धर्माचा अदृष्टाशीं संबंध जोडणाऱ्यावरच येतो.

अर्थवाद नि भीतिवाद टाकून, अदृष्ट आणि अपूर्व यांच्या कचाटींतून धर्माला बाहेर काढून शुद्ध व समजस माणसाला समजेल अशा तर्कशुद्ध, रीतीनेंच आता धर्म सांगितला गेला पाहिजे. धर्म हा दृष्टार्थक, इहलोकसबद्ध कसा आहे व हिंदुधर्मामध्यें बुद्धीला स्वातन्त्र्य कसें ठेवलेलें आहे, याचा विचार पुढील प्रकरणांत करूं.



प्रकरण पांचवें
धर्म आणि पुरुषबुद्धि

धर्म हा विषय पुरुषबुद्धीला गोचर नाहीं, धर्मामध्ये पुरुषबुद्धीचा प्रवेश नाहीं, धर्म हा केवळ अदृष्ट, अपूर्व व अलौकिक आहे, तो चोदना लक्षण आहे, तो शब्दनिष्ठ आहे, धर्माचा व्यवहाराशीं, अभ्युदयाशीं, इह लोकाशीं व लोकयात्रेशीं मुळींच सबंध नाहीं, तो अपरिवर्तनीय आहे, अशी समाजामध्यें एक भ्रामक समजूत आहे तिचें निराकरण प्रस्तुत प्रकरणांत करावयाचें आहे.

(३९) कोणताहि धर्म ईश्वरप्रणीत नाहीं -धर्म हा पोथी व पुस्तकनिष्ठ आहे, तें पुस्तक ईश्वरानें एकदा दिलें आहे, त्या पुस्तकांतील अर्थ केवळ ईश्वराला किंवा त्याच्या प्रेषिताला समजावयाचा, इतरांना धर्मपुस्तक अगम्य असतें, अशा कल्पनेनें वरील समज रूढ झालेला आहे.

कोणताहि धर्म ईश्वरप्रणीत नाहीं आणि कोणतेंहि धर्मपुस्तक ईश्वरानें केलेलें नाहीं त्या त्या कालातील बुद्धिमताकडून त्या त्या परिस्थितीला योग्य अशीं धर्मपुस्तकें उत्पन्न झालीं. धर्मपुस्तकांचे कर्ते बुद्धिवान्, प्रतिभावान, दूरदर्शी अशीं माणसेंच होतीं वेद, कुराण, बायबल, त्रिपिटक, अवेस्ता इत्यादि धर्मपुस्तकें माणसानींच केलेलीं आहेत, म्हणून तीं पुस्तकें वाचण्याचा त्याचा अर्थ लावण्याचा, त्या अर्थानें आज जर समाजधारणा होत नसेल तर त्या ठिकाणीं विकल्पानें निराळा अर्थ लावण्याचा अधिकार आजच्या विद्वानाना पोचतो

(४०) ऐहिक सुखमूलक धर्मप्रवृत्ति –धर्म हा पुरुषबुद्धीला सर्वांशानें गोचर होत नसला तरी धर्मांतील पुष्कळसा भाग मनुष्यबुद्धीला समजतो म्हणूनच तो धर्माचरणास प्रवृत्त होत असतो

जगात प्रत्येक माणसाची जी धडपड चालली आहे ती सुखाकरिता आहे जीवनहेतु केवळ सुख आहे

सुखार्थाः सर्वभूतानां मताः सर्वाः प्रवृत्तयः
सुखं तु न विना धर्मात् तस्माद्धर्मपरो भवेत् ॥
सुखं वाञ्छन्ति सर्वे हि तच्च धर्मसमुद्भवम् ।
तस्माद्धर्मः सदा कार्यः सर्ववर्णैः प्रयत्नतः ॥–दक्ष ३–२५

सुखाकरिता सर्व भूताच्या प्रवृत्ति आहेत तें सुख धर्मानें म्हणजे समाज व राष्ट्रधारणा याच्या प्रभावानें मिळतें यास्तव सर्व माणसानीं समाज व राष्ट्रप्रभव अशा धर्माचें आचरण करावें मनुष्याला *सुख हवें असतें दु ख असावें, तें प्राप्त व्हावें असें कुणालाहि वाटत नाहीं धर्माचें दृश्य फल जर मुळींच नसेल आणि तें समजत नसेल तर धर्माचरणाला कोणीहि प्रवृत्त होणार नाहीं मी अमुक धर्माचरण करतो, हा प्रशस्त धर्माचार आहे, त्यामुळें भला सुख मिळेल, मनाला समाधान होईल, लोक बरें म्हणतील, असें जव्हा माणसाला वाटतें, त्यावेळेसच मनुष्य धर्माचरणास प्रवृत्त होतो

*टीप–अर्थशास्त्रकर्ता चाणक्य 'सुखस्य मूलं धर्मः' व 'धर्मस्य मूलं अर्थः' असें म्हणतो.

' बुद्धिपूर्वकारिणो हि पुरुषा यावत्प्रशस्तोऽयमिति नावचुध्यन्ते तावन्न प्रवर्तन्ते । —तन्त्रवा. १-२-१.

मनुष्यप्राणि बुद्धिमान् आहे. तो कोणत्याहि कर्माकडे हेतुपूर्वकच प्रवृत्त होतो. त्या कर्माचा प्रशस्तपणा त्याला अगोदर कळला पाहिजे.

मनुष्याला जेव्हा अमुक धर्माचरणापासून आपल्याला सुख होतें असें वाटतें, त्याच वेळेला तो स्नान, संध्या, ईश्वरोपासना, जपतप, व्रतें, उत्सव, यात्रा वगैरे करण्याच्या मार्गास लागतो.

' यदा वै सुखं लभतेऽथ करोति, नासुखं लब्ध्वा करोति, सुखमेव लब्ध्वा करोति ' । —छा उ. ७-२२-१.

सुख होत आहे, तें होईल, खास होईल अशा भावनेनेंच मनुष्य धर्माचरणास प्रवृत्त होतो.

(४१) अदृष्ट व अपूर्वाविषयीं संशय —कोणत्याहि कर्माचीं दृष्ट व अदृष्ट अशीं फलें असू शकतात. धर्मशास्त्रकारानीं हीं फलें कुठें अर्थवादात्मक, कुठें प्रत्यक्ष, कुठें अनुमानाला पटणारी अशीं सांगितलेलीं आहेत एखाद्या कर्माचें दृश्य फल प्रवर्गीं ल्हान असेल, पण अदृष्ट फल मोठें असण्याचा संभव आहे. सतत, नियमित, व्यवस्थित व्यायाम करण्यानें मिळणारें दीर्घायुष्य हें फल दीर्घकालीन आहे तें आता दिसत नसतें पण माणसाची प्रवृत्ति दृष्ट फलाकडे जास्त असते त्यावरून तो भूत व भविष्य फलाची कल्पना आपल्या मनानें करीत असतो.

सर्वलोकस्य भूतभविष्यदनादरेण वर्तमानोपकारानुरागात् ।
तन्त्रवा. १-२-३

न भूते भाविनि वा तादृशी प्रवृत्तिर्यादृशी वर्तमाने ।

मनुष्याची जशी वर्तमानकालीन फलाविषयीं तीव्र इच्छा असते, तशी भूतभविष्यकालीन फलाविषयीं नसते. हें तत्त्व कुमारिलभट्टासारख्या शब्दप्रामाण्यवादी मीमांसकानें मान्य केलेलें आहे.

धर्माचें फल जर आता काहींच मिळत नसेल तर मनुष्याला अदृष्ट व अपूर्व यावर विसंबून राहावें लागेल. अदृष्ट, अपूर्व व परलोक यावर त्यानें कितीहि निष्ठेनें विश्वास ठेवला तरी त्याच्या मनात केव्हातरी संशय उत्पन्न होण्याचा संभव आहे

को हि तद्वेद यद्यमुष्मिल्लोकेऽस्ति वा न वा।
ते स ७-२-२

परलोक आहे की नाही, परलोकात आत्मा असतो का नाही अशी शका येथे प्रत्यक्ष श्रुतीनेच प्रदर्शित केलेली आहे त्यावरून श्रुति प्रत्यक्ष फलावर जोर देते हे सिद्ध आहे महाभारतातर्गत शातिपर्वातहि एका प्रसगी वरील श्रुतीचाच अनुवाद केलेला आहे—

तत्र न व्यवधातव्य परोक्षा धर्मयापना।
अधर्मोधर्म इत्येतद्यथा वृकपद तथा ॥ २ ॥
धर्माधर्मफले जातु ददर्श ह न कश्चन।
बुभूषेद्बलमेवैतत्सर्व बलवतोवशे ॥ ३ ॥
—म भा शा प अ १३४

भावार्थ —परोक्ष धर्माची चिकित्सा फारशी करीत बसू नये धर्म व अधर्म याच्या फलाचा शोध म्हणजे अरण्यातील लाडग्याच्या पावलाच्या शोधासारखे आहे. धर्म व अधर्म यार्ची परलोकसबध फलें कुणी पाहिली आहेत? म्हणून ज्या योगाने स्वत चें, समाजाचें व राष्ट्राचें बल वाढेल तोच धर्म समजून त्याप्रमाणें वागावें कारण बलवानाला जग वश असतें

यथेंहि अदृष्ट व परलोक यापेक्षा सद्य फलालाच अधिक महत्त्व दिलेलें आहे तात्पर्य धर्म हा पुरुषबुद्धीला गोचर आहे व धर्माचें फल इहलोकसबद्ध आहे धम हा कवळ परलोकसबद्ध आहे असें समजण म्हणजे जमिनीवरून चालत असताना दृष्टि केवळ आकाशाकडे लावण्या सारखें आहे. हिंदुसमाजानें असलें अनिष्ट वर्तन केलें म्हणूनच तो आप धीच्या गतत पडला!

(४२) देशकालसापेक्ष धर्म —कोणत्याहि धर्मकर्माचा प्रारभ करताना देशकालाचा उच्चार करावा लागतो देश व कालसापेक्ष म्हणज परिस्थितिसापेक्ष धार्मिक क्षेत्रातसुद्धा मनुष्याला वागावें लागतें अमुक एक धर्माचार पूर्वकाळीं होता व त्याला शास्त्रमान्यता होती म्हणून जर आज एखादा मनुष्य त्याप्रमाणें वागू लागेल तर तें योग्य ठरणार नाही धर्माचार हा जर लोकविद्विष्ट असेल तर तो करू नये असें मनु सागतो,

व मधुपर्कादि प्रसंगींचा गोवध, नियोगानें पुत्रोत्पत्ति यांची उदाहरणें देतो. लौकिक व्यवहारांत संदेह उत्पन्न झाला असता जसें सारासारविचारानेंच वागावें लागतें, तद्वतच वैदिक कर्मामध्येंसुद्धा विचारानेंच चालावें लागतें, हें पुढील उताऱ्यावरून सहज ध्यानात येईल—

'लोके तावद्विचारेण संदेहनिवृत्तिः प्रसिद्धा । वेदेऽपि तत्र तत्र तत्त्वविचारपूर्वकं संदेहापनयनमुपलभामहे ॥'

–तै. सं. भा. १–१–१

धर्मामध्यें पुरुषबुद्धीचें काम असतें, देशकाल पाहून धर्माचार करावा व सांगावा लागतो, अशा सबधाचीं निरनिराळ्या स्मृतींतील कांहीं वचनें उध्दृत करतों—

शरीरं बलमायुश्च वयः कालं च कर्म च ।
समीक्ष्य धर्मवित् बुद्धया प्रायश्चित्तानि निर्दिशेत् ॥१६॥
कालं देशं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यंप्रयोजनम् ।
उपपत्तिमवस्थां च विज्ञाय शौचं...समाचरेत् ॥५॥ बौधायन
देशं कालं वयः शक्तिं पापं चावेक्ष्य यत्नतः ।
प्रायश्चित्तं प्रकल्प्यं स्यात् यस्य चोक्ता न निष्कृतिः ॥ –अत्रि
देश काल वयः शक्तिं पाप चावेक्ष्य यत्नत ।
प्रायश्चित्त प्रदातव्य धर्मविद्भिर्मनीषिभि. ॥ २९७ ॥

–वृद्धहारीत अ. १

दुर्बलेऽनुग्रहः कार्यस्तथा वै बालवृद्धयोः ॥
अतोऽन्यथा भवेत् दोष· तस्मान्नानुग्रहः स्मृत. ॥

–पराशर अ.६

प्रायश्चित्तं यथोदिष्टमशक्यं दुर्बलादिभि ।
कार्योह्यनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात् ॥–देवलः
येन केन च धर्मेण मृदुना दारुणेन वा ।
उद्धरेद्दीनमात्मानं समर्थो धर्ममाचरेत् ॥४२॥ पराशर–अ. ७
सर्वत्र जीवनं रक्षेज्जीवन्पापमपोहति ।
व्रतैः कृच्छ्रैश्च दानैश्च इत्याह भगवान्यमः ॥ ६४ ॥

शरीरं धर्मसर्वस्वं रक्षणीयं प्रयत्नतः।
शरीरात् स्रवते धर्मः पर्वतात्सलिलं यथा ॥ ६५ ॥
शंख–अ. १७ ॥

भावार्थः–शरीरबल, आयुष्य, वय वगैरेंचा विचार करून धर्मवेत्त्यांनी प्रायश्चित्तें सांगावीं. देशकाल, स्वतःची अवस्था आणि इतर साहित्य याचा विचार करून वागावें. धर्मवेत्त्या विद्वानांनीं देशकाल जाणून आणि माणसांची शक्ति ओळखून प्रायश्चित्त द्यावें. दुर्बल, बाल व वृद्ध अशांवर अनुग्रह करावा. दुर्बलादिकांवर लोकसंग्रहार्थ अनुग्रह अवश्य केला पाहिजे. आपत्प्रसंगीं मृदु अगर दारुण मार्गानें प्रथम स्वतःचें रक्षण करावें, आणि सामर्थ्य आल्यावर निःशंकपणें धर्माचरण करावें. शरीर हें धर्माचें मुख्य साधन आहे. त्यामुळेंच धर्माचा प्रसार होतो. काय पाहिजे तें करून आपत्कालीं शरीर जगवावें.

यावरून पुरुषबुद्धीचा व धर्माचाराचा संबंध स्पष्ट होतो.

(४३) संध्याः–संध्या करावी हा धर्म असला तरी त्यातहि तारतम्य आहे.

राष्ट्रक्षोभे नृपक्षोभे रोगार्तौ भय आगते।
देवाग्निद्विजभूपानां कार्ये महति संस्थिते ॥
सन्ध्याहानौ न दोषोऽस्ति यतस्तत्पुण्यसाधनम् ॥
–आचारभूषणे जमदग्निः

राष्ट्रक्षोभ झाला, राजाचा कोप झाला, भयंकर साथ उत्पन्न झाली, आकस्मिक आपत्ति आली, देव, अग्नि, राजा इत्यादि सत्पात्र्या म्हणजे राष्ट्राच्या कार्यांत गुतलेले असताना संध्या टळली तरी चालते, असें हें तारतम्यानें पुरुषबुद्धीनेंच ठरविलेलें आहे.

(४४) शौचाचारः–आतां शौचाचारामध्यें पुरुषबुद्धीचा संचार अनिर्बंधपणें कसा चालतो याचीं कांहीं उदाहरणें देतो–

' शकुन्युच्छिष्टं फलमनिन्द्यम् '
' आतुरे बाले पचनालये च शौचं न विचारणीयम् '
' योषिदास्यं पाकहस्तः प्रसारितं पण्यं च सर्वदा शुद्धम् '
–वैराग्य प. प्र. ४१६.

भावार्थ –पक्ष्यांनीं चोंच मारलेलें फल शुद्ध समजावें बाल, रोगी, स्वयपाकघर या ठिकाणीं शौचाचाराची जास्त चिकित्सा करूं नये. स्त्रीमुख, शिल्पकाराचा हस्त, बाजारांत विक्रीकरितां मांडलेले पदार्थ सर्वदा शुद्ध समजावेत.

छायाया मूत्रपुरीषयो कर्म वर्जयेत् ॥ १६ ॥ –आपस्तंब
सति विभवे न जीर्णमलवद्वासा स्यात् ॥ ४ ॥ –गौतम
रजसा शुध्यते नारी नदी वेगेन शुध्यति ॥ ५४ ॥ –वसिष्ठ
न जीर्णमलवद्वासा भवेच्च विभवे सति ॥ ३४ ॥ –मनु. अ ३
सर्वेषामेव शौचानामर्थशौच परं स्मृतम् ।
योऽर्थे शुचि स तु शुचिर्न मृद्वारिशुचि शुचि ॥१०६॥–मनु अ ४
तूलिकाद्युपधानानि रक्तवस्त्रादिकानि च ।
शोषयित्वार्कतापेन प्रोक्षणाच्छुद्धतामियु ॥३२॥ –पराशर अ ६
सर्वे शुध्यति तोयेन तत् तोय कस्त शुध्यति ।
सूर्यरश्मिनिपातेन मारुतस्पर्शनेन च ॥ ७ ॥ –आपस्तंब अ २
शौचे यत्न सदा कार्य शौचमूलो द्विज स्मृत
शौचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फला क्रिया ॥ २ ॥ दक्ष अ ६

भावार्थ –झाडाखालीं येणारीं जाणारीं माणसें बसण्याचा संभव असतो म्हणून झाडाखालीं शौचास व लघवीस जाऊ नये. अनुकूलता असतांना जुनीं, मळकीं वस्त्रें घालून हिंडू नये मासिक विटाळानें स्त्री व प्रवाहाच्या वेगानें नदी शुद्ध होत असत अर्थशौच म्हणजे परधनाविषयीं इच्छा न ठेवणें हें सर्वांत श्रेष्ठ होय सुताच्या वस्त्राची शुद्धि धुवून होते, पण गाद्या गिरद्या, चित्रविचित्र वस्त्रें, पडदे, गालिचे इत्यादिकांची शुद्धि उन्हांत टाकून व त्यावर शुद्धोदक शिंपडून होते सर्वांची शुद्धि जल करतें आणि जलाची शुद्धि सूर्यकिरणें व वायु यामुळें होते प्रत्येक मनुष्यानें स्वच्छता, पावित्र्य व शुचित्व पाळण्याचा यत्न करावा आचारहीनाच्या सर्व क्रिया निष्फळ होतात

वर जें शौचाचाराचें स्पष्टीकरण केलें आहे त्यावरून पुरुषबुद्धीला गोचर, दृष्ट फलार्थक, तारतम्यानें पाळण्याजोगाच शौचधर्म आहे, हें याचकांच्या ध्यानीं येईल

(४५) दानः—आतां दान व पात्रापात्रविवेक या संबधांत पुरुष-बुद्धी कशी वावरते हें पाहू—

शूद्रमभ्यागतं कर्मणि नियुञ्ज्यात् । अथास्मै दद्यात् ॥ १९ ॥
—आपस्तंब

तत्र गुणान्समीक्ष्य यथाशक्ति देयम् ॥ २ ॥
—आपस्तंब २–५–१०

प्रतिश्रुत्याप्यधर्मसंयुक्ताय न दद्यात् ॥ २१ ॥ —गौतम अ. ५
शूद्रश्चेदागतस्तं कर्मणि नियुञ्ज्यात् ॥१७॥ बौधायन अ. ५
यस्य चैव गृहे मूर्खो दूरे चैव बहुश्रुतः ।
बहुश्रुताय दातव्यं नास्ति मूर्खे व्यतिक्रमः ॥१०॥वसिष्ठ—अ.३
न वार्यपि प्रयच्छेत्तु वैडालव्रतिके द्विजे ।
न बकव्रतिके विप्रे नावेदविदि धर्मवित् ॥१९२॥ मनु. अ.४
सकृत्प्रदीयते कन्या हरंस्तां चौरदण्डभाक् ।
दत्तामपि हरेत्पूर्वाच्छ्रेयांश्चेद्वर आव्रजेत् ॥६५॥
—याज्ञवल्क्य अ. १

कुटुंबिने दरिद्राय श्रोत्रियाय विशेषतः ।
यद्दानं दीयते तस्मै तद्दानं शुभकारकम् ॥४८॥
—पराशर—अ. १२

भावार्थ—केवळ मजुरकामास योग्य असा भिकारी आल्यास त्याजकडून काम करून घ्यावें व द्यावें. अनेक लोक मागावयास आले असतां गुणाचा विचार करून यथाशक्ति द्यावें. एखाद्याला कांहीं देतों असें वचन दिलें, विवाहार्थ मुलगी देण्याचेंहि ठरलें आणि मागून जर तो लबाड आहे असें कळलें तर वचन पाळण्याचे भरीस मुळींच पडूं नये, ठरलेलें बोलणें फिरवावें. आपल्या घरीं अगर गांवीं एक मूर्ख आहे आणि परगांवीं अथवा दूर बहुश्रुत आणि विद्वान मनुष्य आहे, अशा वेळीं दान देतांना तें विद्वानालाच द्यावें, केवळ जवळचा म्हणून मूर्खाला दान देऊं नये. ढोंगी बोकोबाच्या व बगळ्याच्या वृत्तीचे जे असतील त्यांना पाणी सुद्धां देऊं नये. मुलगी ही एकदाच द्यावयाची असते. लग्न ठरल्यानंतर जर चांगला वर मिळत असेल तर पूर्वीचें ठरलेलें स्थळ मोडावें. विद्वान्, कुटुंब-

च सळ दरिद्री असा श्रोत्रिय दानास पात्र होय देश, काल व पात्र याचा विचार करून दान द्यावें असा सर्वसामान्य नियम आहे. पात्रापात्रविचार करणे हें पुरुषबुद्धीचें काम आहे. त्यास अनुसरूनच वरील विवेचन विविध स्मृतिकारांनी केलेलें आहे.

(४६) सुतक –सुतक पाळणे हा एक धर्माचार आहे त्याहि सत्र धात शास्त्रकार पुरुषबुद्धीला आणि तारतम्याला कसा मान देतात हें पाहाण्याजोगें आहे

क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण एवच ।
य एषा मरणस्याहुर्मरणान्तमशौचकम् ॥९॥
नामधारकविप्रस्तु दशाहेन विशुध्यति ॥॥ शस. अ १५
विवाहोत्सवयज्ञेषु अन्तरा मृतसूतके ।
पूर्वसंकल्पितार्थस्य न दोषश्चात्रिरब्रवीत् ॥९८॥
व्याधितस्य कदर्यस्य ऋणग्रस्तस्य सर्वदा ।
क्रियाहीनस्य मूर्खस्य स्त्रीजितस्य विशेषत ॥१०२॥
व्यसनासक्तचित्तस्य पराधीनस्य नित्यश ।
स्वाध्यायव्रतहीनस्य सतत सूतक भवेत ॥१०३॥ अत्रि

शेवटचे दोन श्लोक दक्षस्मृतींतहि आहेत शवटचा चरण तेवढा निराळा आहे

श्रद्धात्यागविहीनस्य भस्मान्त सूतक भवेत् ॥१०॥
यज्ञकाले विवाहे च देवयागे तथैव च ।
हूयमाने तथा चाग्नौ नाशौच नैव सूतकम् ॥१४॥
स्वस्थकाले तथा सर्व सूतक परिकीर्तितम् ।
आपद्ग्रस्तस्य सर्वस्य सूतकेऽपि न सूतकम् ॥१५॥ दक्ष अ ६

भावार्थ –क्रियाहीन, मूर्ख, महारोगी हे जिवत असले तरी मरेपर्यंत त्यांचें सुतक पाळावें. विवाह, यज्ञ चालू असता मध्यें सुतक आलें तर त्याचा दोष नाहीं व्याधित्, कद्रु, कर्जबाजारी, क्रियाहीन, मूर्ख, स्त्रैण, व्यसनी, विद्याहीन असा जो मनुष्य असेल त्याचें सतत सुतक पाळावें (म्हणजे अशाचा समाजाशीं संबध जितका कमी येईल तितकें इष्ट असतें) स्वस्थकालाकरिता सुतकाचे नियम आहेत, आपत्तींत सुतक नाहीं.

मृताशौचासंबंधाचा वरील शास्त्रार्थ हा व्यवहार, लोकसंग्रह आणि पुरुषबुद्धि यांना धरूनच नाहीं काय ?

(४७) अस्पृश्यता.–शास्त्रांत अस्पृश्यता सांगितलेली आहे, पण तीहि तारतम्यानें व पुरुषबुद्धीचा उपयोग करून पाळावी असें शास्त्रकारच सांगतात. त्या धोरणानेंच आजचे परिवर्तनवादी पंडित अस्पृश्यता आजच्या काळीं समूळ नष्ट करावी असें म्हणत असतात. त्या संबंधाचीं काहीं वचनें पाहा.

प्राकाररोधे विषमप्रदेशे सेनानिवेशे भवनस्य दाहे ।
आरब्धयज्ञेषु महोत्सवेषु तथैव दोषा न विकल्पनीया. ॥२३२.
—अत्रि

देवयात्रा-विवाहेषु यज्ञप्रकरणेषु–च
उत्सवेषु च सर्वेषु स्पृष्टास्पृष्टिर्न विद्यते ॥२४५॥ —अत्रि
कुण्डे मञ्चे शिलापृष्ठे नौकाया गजवृषयोः ।
संग्रामे संकटे चैव स्पर्शदोषो न विद्यते ॥ —आचारपल्लवे
तीर्थे विवाहे यात्रायां संग्रामे देशविप्लवे ।
नगरग्रामदाहे च स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥ —बृहस्पतिः
दीर्घकाष्ठे शिलापृष्ठे नौकाया जान्हवीतटे ।
महातीर्थे तु संप्राप्ते स्पर्शदोषो न विद्यते ॥ —स्मृति-
संग्रामे हट्टमार्गे च यात्रादेवगृहेषु च ।
अग्न्युत्पाते महापत्सु स्पृष्टास्पृष्टिर्न दुष्यति ॥ —स्मृत्यर्थसारे

भावार्थः–किल्ल्याला वेढा पडला, विषम प्रदेशांत वास्तव्य असलें, सैन्याचा तळ पडला असला, आग लागलेली असली, तर अशा प्रसंगीं आणि यज्ञ व महोत्सव या प्रसंगीं स्पर्शदोष मानू नये. यात्रा, विवाह, यज्ञ आणि सर्व प्रकारचे उत्सव यामध्यें स्पर्शास्पर्शविचार पाळू नये. पवित्र जल, कुंडें, उच्चासनें, नौका, बैल, हत्ती यावर बसले असताना, युद्धकालीं व संकटकाला स्पर्शदोष मानू नये. विवाह, तीर्थें, यात्रा, युद्ध, आपत्ति या प्रसंगीं, नगर व ग्राम यांना आग लागणें, जलपर्यटन, नदी काठीं, मोठी शिळा व लाकूड यावर बसलें असता, महातीर्थें, बाजार, देवळें, उत्पात अशा स्थळीं व प्रसंगीं स्पर्शास्पर्शविचार पाळू नये.

(४८) रजस्वलादोष.-सुतकांत, जसें तारतम्य आहे, तसेंच तें अस्पृश्यतेंतहि आहे. मनुष्यानें सारासार विचारानेंच हीं पाळलीं पाहिजेत; हें वरील विवेचनावरून स्पष्ट होतें. विटाळशीच्या विटाळासंबधानेंहि तारतम्य आहे. स्त्रियांना मासिकस्राव नैसर्गिक आहे. परंतु रोगामुळें तो जर साव सारखा चालू राहील तर त्यावेळीं स्त्रीला अशुद्ध न समजतां तो विकारच समजला पाहिजे.

रोगेण यद्रजः स्त्रीणामत्यर्थं हि प्रवर्तते।
अशुद्धास्तास्तु नैवेह तासां वैकारिको मतः ॥२॥ प्रजापति अ. ३७
ज्वराभिभूता या नारी रजसा च परिप्लुता।
कथं तस्या भवेत् शौच शुद्धिः स्यात् केन कर्मणा॥
चतुर्थेऽहनि संप्राप्ते स्पृशेदन्या तु तां स्त्रियम्।
सा सचेलावगाह्याप स्नात्वा स्नात्वा पुनः स्पृशेत्॥
दश-द्वादशकृत्वो वा आचमेच्च पुनः पुनः।
अन्ते च वाससां त्याग ततः शुद्धा भवेच्च सा॥ -उशनस

भावार्थः-ज्वरानें पीडलेल्या रजस्वला स्त्रीस चौथ्या दिवशीं स्नान न घालतां दुसऱ्या एका चांगल्या स्त्रीनें तिला दहा बारा वेळा स्पर्श करावा, व स्वतः तितक्याच वेळा स्नान करावें व आचमन करावें. स्नानानंतर तिनें वस्त्रांतर करावें आणि आजारी असलेल्या विटाळशीला धूतवस्त्रें नेसवावीं. असें केल्यानें विटाळशीची शुद्धि होते.

(४९) श्राद्ध -या विषयांतहि कसें तारतम्य योजावें लागतें हें पाहा.

द्वौ दैवे पितृकार्ये त्रीनेकैकमुभयत्र वा
भोजयेत्सुसमृद्धोऽपि न प्रसज्येत विस्तरे ॥२९॥
-बोधायन प्र. २ अ. ३
सत्क्रियां देशकालौ च शौच ब्राह्मणसंपदम्।
पञ्चैतान्विस्तरो हन्ति तस्मात्त परिवर्जयेत् ॥३०॥
(हाच श्लोक वसिष्ठस्मृतींत आहे.) -बोधायन प्र. २ अ. ८
अपि वा भोजयेदेकं ब्राह्मणं वेदपारगम्।
श्रुतशीलोपसंपन्नं सर्वालक्षणवर्जितम् ॥२६॥ वसिष्ठ अ. ११

न श्राद्धे भोजयेन्मित्रं धनैः कार्योऽस्यसंग्रहः ॥
—उशनः अ. ५

सुवासिनी कुमारीश्च रोगिणो गर्भिणी स्त्रियः ।
अतिथिभ्योऽग्र एवैतान् भोजयेदविचारयन् ॥११४॥
—मनु अ. ३

भावार्थ—देवस्थानीं दोन, पितृस्थानीं तीन किंवा दो ही स्थानीं एकेक (यामध्ये कितीहि अनुकूलता असली तरी) ब्राह्मण भोजनास बसवावे. विस्तार शक्य तितका टाळावा कोणत्याहि धर्मकार्याचा पसारा झाला की त्यातील पावित्र्य व भावना नष्ट होते प्रसंगीं सर्वलक्षणसंपन्न विद्वान्, वेदज्ञ एक ब्राह्मण बोलावून त्यास भोजन देऊन श्राद्ध करावें श्राद्धाचा क्षण मित्र, नातलग, सोयरी अशांना देऊन लोकसंग्रहाचें कार्य करू नये त्याचा संग्रह द्रव्यादिकानीं करावा श्राद्धाचे ब्राह्मण जेवण्या पूर्वी किंवा अतिथिभोजनापूर्वी मुली, गरोदर स्त्रिया, मुलें, सुवासिनी, आजारी माणसें यांना जेवावयास बसवावें. त्यांत अतिथीचा अवमान नाहीं वा धर्महानि नाहीं

(५०) अन्नशुद्धि—अन्नशुद्धिसंबधानेंहि धर्मशास्त्रवेत्त्यांनीं अत्यंत मार्मिकपणानें तारतम्य सांगितलेलें आहे समजा, एखादा वाटसरू चालत आहे, जाता जाता नदी अगर ओढ्यात त्यानें स्नान केलें आणि वाळवंटात रानशेणीची थाळी पेटवून त्यावर भाताची तपेली उतरली, इतक्यात त्याची नजर चुकवून एक कुत्रें गेलें व त्यानें त्या तपेलींत तोंड खुपसलें, अशा वेळीं अल्प अन्न आहे म्हणून तो सर्व भात टाकून द्यावा हें कोणा लाहि समजेल. पण समजा, शेंकडों लोकांच्या भोजनाकरिता पाकसिद्धि झालेली आहे, अशा वेळीं कावळा, कुत्रें, गाढव असें कांहीं तेथें आलें व त्या स्वैपाकाला त्यांनी स्पर्श केला तर त्या ठिकाणीं काय करावयाचें, याबद्दल धर्मशास्त्रवेत्ते सांगतात—

देवद्रोण्यां विवाहेषु यज्ञेषु प्रकृतेषु च ।
काकैः श्वभिश्च संस्पृष्टमन्नं तन्न विसर्जयेत् ॥२२॥
तस्मादन्नमपोद्धृत्य शेषं संस्कारमर्हति ॥ —वसिष्ठ अ. १४
काकश्वानावलीढं तु गवाघ्रातं खरेण वा ।

स्वल्पमन्नं त्यजेद्विप्र शुद्धिर्द्रोणाढके भवेत् ॥७१॥
अन्नस्योध्दृत्य तन्मात्रं यच्च लालाहतं भवेत् ।
सुवर्णोदकमभ्युक्ष्य हुताशेनैव तापयेत् ॥७२॥ पराशर अ. ६

भावार्थ –विवाह, यज्ञ अशा प्रसंगीं आणि उत्सवप्रसंगीं जर सिद्ध झालेल्या अन्नाला कावळा, कुत्रें, गाढव इ. शिवले तर जेथें त्याची चोंच अगर तोंड लागलें असेल तेवढें अन्न टाकून द्यावें व बाकीच्या अन्नावर प्रोक्षण करून तें उपयोगांत आणावें कावळा, कुत्रें, गाढव इत्यादींच्या तोंडांतील लाळ जेवढ्या अन्नाला लागली असेल, तेवढें अन्न टाकून द्यावें व राहिलेलें अन्न पुन्हा एकदा अग्नीवर ऊन करावें आणि तीर्थ शिंपडून तें उपयोगांत आणावें.

याहि ठिकाणीं शास्त्रकारानीं व्यवहार, लोकसंग्रह, तारतम्य इकडेच लक्ष्य दिलेलें आहे. तसें जर न ठेवलें तर शेपन्नास माणसांच्या खटपटीनें आणि अनेक लोकांच्या द्रव्यानें झालेलें अन्न उकिरड्यावर टाकण्याचा प्रसंग यावयाचा, आणि हिरमुसल्या तोंडानें आलेल्या लोकांना परत जावें लागावयाचें ! शीख सेनापती हरसिंग नलवा यानें हें अन्नशुद्धीचें तत्त्व लक्षांत घेऊनच शत्रूनीं गोमांस टाकलेल्या अन्नांत डुकराचें हाड घालून तें दवडून शुद्ध केलें, व सैनिकांना खावयास दिलें ! तात्पर्य धर्म हा केवळ धर्माकरिता नसून तो समाजधारणा, लोकसंग्रह, व्यवहार याकरिता असल्यामुळें बुद्धि पूर्वक असें तारतम्य ठेवावेंच लागतें

(५१) अहिंसा –हिंसा व अहिंसा या संबधानेंहि शास्त्रकाराचें धोरण विचार करण्यासारखेंच आहे अहिंसा हें धर्मतत्त्व असलें तरी अहिंसे करिता अहिंसा नसून ती समाजधारणेकरिता आहे, हें ध्यानात ठेवावेंच लागतें. केवळ अहिंसेनें कोणी जगत नाहीं, व त्याशीहि जगू शकत नाहीं. दुर्बळावर प्रबळ जगतात असें व्यास म्हणतात

न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कश्चिदहिंसया ।
सत्त्वैः सत्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तरा ॥
महाभारत १२-१५-२०

अन्यत्रराजन्हिंसाया वृत्तिर्नेहास्ति कस्यचित् ।
अप्यरण्यसमुत्थस्य एकस्य चरतो मुने ॥
महाभारत शां. प अ १३० श्लो. २८

(५२) सत्यः–अहिंसेप्रमाणेंच सत्यभाषण हेंहि एक धर्मतत्त्व आहे; पण तें सत्याकरिता सत्य नसून समाजधारणेकरिताच आहे. म्हणून सत्यभाषणहि तारतम्यानेंच बुद्धीचा उपयोग करून करावें लागतें.

विवाहमैथुननर्मार्तसंयोगेष्वदोषमेकेऽनृतम् ॥ २९ ॥

—गौतम अ. ६ प्र.२

यद्भूतहितमत्यन्तं तत्सत्यमिति धारणा ॥

महाभारत व. प. २०८–४

भावार्थः–विवाह, रति, आर्तावस्था, प्राण जाण्याचा प्रसंग, सर्वस्व अपहाराची वेळ, विनोद, अशा प्रसंगीं खोटें बोलण्याचा दोष नाहीं. ज्यामुळें समाजहित, स्वराष्ट्रहित आणि भूतहित साधेल तेंच सत्य होय.

(५३) स्त्रीपावित्र्य.–स्त्रीपावित्र्यासंबधींहि शास्त्रकारानीं ठिक ठिकाणीं तारतम्यानें विचार केला आहे. आज समाजामध्यें स्त्रियासंबंधाच्या ज्या कल्पना आहेत, त्या दृष्टीनें शास्त्रकाराच्या या कल्पना कदाचित् चमत्कारिकहि वाटतील. परंतु त्यातहि सारासारविवेक कसा ठेवावा लागतो, हें ध्यानात घेतलेंच पाहिजे.

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥६३॥

—गौतम अ. ९

बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगताऽपि वा ॥ २ ॥
न त्याज्या दूषिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते ।
पुष्पकालमुपासीत ऋतुकालेन शुध्यति ॥३॥ —वसिष्ठ अ १७

भावार्थ.–स्त्रियाचें पावित्र्य हें अतुल आहे, तें दूषित होत नाहीं; कारण मासिक रज स्राव स्त्रियांचीं सर्व पातकें नष्ट करतो. स्त्री ही बलात्कारानें भोगली गेली, चोराच्या तावडींतून सुटून आलेली असली तरी तिचा त्याग न करावा. कारण ती विटाळशी होताच शुद्ध होते.

याहि क्षेत्रात आपद्धर्म म्हणून असें तारतम्य न पाळल्यास अनवस्था उत्पन्न होण्याचा प्रसंग येईल, आणि दुष्टाचें आयतेंच फावेल.

(५४) शिष्टाचार–सामान्य शिष्टाचारामध्येंसुद्धा व्यवहार व तारतम्य कसें ठेवावें लागतें यासंबधाचीं उदाहरणें पाहा—

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे ।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥३७॥–बौधायन अ ३
न बालकान् निर्भर्त्सयेन् । नैकोमिष्ट (अभीयात्) ।
–विष्णु अ. ६८
न कञ्चनावमन्येत । नाश्लीलं कीर्तयेत् । –विष्णु अ ७१

भावार्थ –वाटेनें जातांना विद्वान, गाय, राजा, आंधळा, वृद्ध, गरोदर स्त्री, ओझेवाला, दुर्बळ अशांना आधीं वाट द्यावी. लहान मुलाची निर्भर्त्सना करूं नये मुलांना सोडून एकट्यानेंच गोडधोड खाऊं नये. कोणाचा अपमान करूं नये. तोंडानें अभद्र बोलूं नये, इ.

हे व अशा तऱ्हेचे अनेक शिष्टाचार कोणत्याहि जाणत्या मनुष्याला सहज समजतील केवळ स्मृतिग्रंथात ते आले म्हणजे त्या ठिकाणीं अपूर्वत्व येतें असें मुळींच नाहीं

येथवर केलेल्या विवेचनावरून सुबुद्ध व समजस वाचकाला समजून येईल की धर्म हा पुरुषबुद्धिगम्य आहे म्हणूनच धर्माचें आचरण बुद्धीचा उपयोग करून परिस्थितिसापेक्ष करावें लागतें प्रत्येक युगाला धर्म बदल तोच. म्हणून युगानुरूप वागावें लागतें.

(५५) धर्मपरिवर्तनाचीं उदाहरणें –आता धर्म हा परिवर्तनशील नाहीं, प्रत्यक्ष ईश्वरसुद्धा त्यामध्यें परिवर्तन करूं शकत नाहीं, अशी जी समजूत आहे, तिचें निराकरण करून हें प्रकरण संपवितो

(१) पूर्वी एका काळीं विवाहसंस्था नव्हती. श्वेतकेतूनें ही विवाह मर्यादा घातली त्या काळीं स्त्रिया इच्छेस येईल त्या पुरुषाबरोबर राहात असत एकदा श्वेतकेतु बापासह बसला असतांना त्याच्या आईवर तो प्रसंग आला तें पाहून श्वेतकेतूस क्रोध आला. त्यावेळीं त्याचा बाप म्हणाला, 'अरे, रागावू नकोस ही जुनी वहिवाट आहे'

क्रुद्धं त तु पिता दृष्ट्वा श्वेतकेतुमुवाच ह ।
मा तात कोपं कार्षीस्त्वमेष धर्मः सनातनः ॥
–महाभारत आदि प १२२

हा सनातन धर्म श्वेतकेतूला आवडला नाहीं त्यानें ही जुनी वहिवाट मोडली व नवा निर्बंध असा घातला कीं कोणत्याहि स्त्रीनें पतीचे

आक्रमण करू नये. कारण त्यामुळें अपत्यसंगोपन, कुटुंबस्वास्थ्य याची हानि होते.

व्युच्चरन्त्याः पतिं नार्या अद्यप्रभृति पातकम् ।
भ्रूणहत्यासमं घोरं भविष्यत्यसुखावहम् ॥

—महाभारत आदि. प. १२२

(२) पूर्वी समाजामध्यें आठ प्रकारचे विवाह (ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, गांधर्व, राक्षस, आसुर, पैशाच्य) होते. आता मनुष्यसमाजाला सुसंस्कृतपणामुळें ते विवाहप्रकार रानटी वाटतात व कायद्यानेंहि त्याना प्रतिबंध केल्ला आहे, म्हणून ब्राह्म व गांधर्व हे दोनच विवाह आज समाजाला मान्य झालेले आहेत.

(३) पूर्वी एका कालीं समाजात पितृसावर्ण्य रूढ होतें म्हणजे बाप ज्या वर्णाचा त्या वर्णातच संततीला स्थान मिळे. आई कोणत्याहि वर्णाची असली तरी चाले. परंतु पुढें तत्कालीन श्रेष्ठाना ही पद्धत सदोष वाटली, म्हणून त्यानीं मातृसावर्ण्य सुरू केलें. मन्वादिकानीं असवर्णविवाह सशास्त्र ठरविला, परंतु याज्ञवल्क्यानें पुढें तो अमान्य केला.

(४) पूर्वी समाजात नियोग रूढ होता. नियोग म्हणजे विधवेनें वडिलांचे आज्ञेनें वडील दिरार्शी, सगोत्राशीं, सपिंड पुरुषाशीं पुत्रेच्छेनें संभोग करणें. ही चाल तत्कालीन शिष्टाना अनिष्ट वाटली, म्हणून पुढें त्यानीं ती बंद केली. नारद व पराशर या स्मृतिकारानीं विधवापुनर्विवाह मान्य केला, पण इतर स्मृतिकारानीं तो अमान्य ठरविला.

(५) पूर्वी मद्यप्राशन शिष्टमान्य होतें. पण शुक्राचार्यानीं ती चाल मोडली व मद्यप्यास पातक्यात घातलें.

(६) पूर्वी बारा प्रकारच्या पुत्राना समाजात मान्यता होती. औरस, क्षेत्रज, दत्तक, कृत्रिम, गूढोत्पन्न, अपविद्ध, कानीन, सहोढ, पौनर्भव पुत्रिकापुत्र, स्वयंदत्त व क्रीत हे ते होत. यापैकीं औरस व दत्तक एवढे दोनच आजच्या समाजानें मान्य केले असून इतर दहाना अधर्म्य संतती-मध्यें लोटलेलें आहे.

(७) यज्ञामध्यें पशुहत्या वेदविहित असताना 'न च प्राणिवधः स्वर्ग्यः,' म्हणून निषेधाची चाल रूढ केली.

(८) पतीच्या मरणानंतर पुष्कळ स्त्रिया पतीशीं सहगमन करीत. पण ती सतीची धर्म्य चाल इंग्रजी राज्यांत बंद केली गेली

(९) एका काळीं समाजांत मांसाहार सर्वत्र व शिष्टमान्य होता. तो पुढें तिरस्कारार्ह वाटला व मांसाच्या स्थानीं माष घेऊन त्या प्रति॰ निधीच्या साह्यानें श्राद्ध होऊं लागलें

(१०) पूर्वी चातुर्वर्णिकांनीं वर्णविशिष्ट असेच व्यवसाय करावेत असाच दंडक होता परंतु त्यावर निर्वाह होईना म्हणून "युगधर्मांप्रमाणें," अनेक व्यवसाय करून जगावें, असें प्रजापति स्मृतिकारानें सांगितलें

(११) एका काळीं त्रैवर्णिक समाज हाच मुख्य समाज होता. 'आर्यत्रैवर्णिक अनार्य शूद्र' अशी परिभाषा ग्रथांत आढळते. हा शूद्र एके काळीं स्मशानतुल्य होता तो पुढें गावांत आला, त्याला द्विजांनीं सेवा करण्यास अनुज्ञा दिली, त्याचा प्रवेश स्वैपाकघरांतहि झाला पुढें शूद्राशीं आर्यांचे विवाहहि होऊं लागले व या तऱ्हेनें त्याला चातुर्वर्ण्यांत स्थान मिळालें

(१२) पूर्वी नंदाच्या घरीं वैदिक इंद्रयाग होत असे तो बंद करून "गोवर्धनाची पूजा करा व इंद्रयागाकरिता जमविलेली सामुग्री गोवर्धनाच्या पूजेसाठीं उपयोगास आणा" असें श्रीकृष्णानीं सांगितल्यावरून गोवर्धनाच्या पूजेचा प्रघात चालू झाला, हें भागवत पुराण स्कंद १० पूर्वार्ध अध्याय २४ वरून दिसतें

(१३) आदित्यपुराणांतील कलिवर्ज्य प्रकरण म्हणजे पूर्वापार आचारांत बंद करून परिवर्तन केल्याचें मोठें उदाहरण होय! 'यावज्जीव अग्निहोत्र जुहुयात्' असा श्रुतीचा विधि आहे ब्राह्मण हा चतुर्वेदीसमन्वित असा असावा, असा दंडक असतां कलिवर्ज्य प्रकरणानें अग्निहोत्राचा निषेध करून वेदाचें मूळच उखडून टाकलें। 'पशुपाकरणक्रिया' श्रुति विहीत असतांना (गामनुबन्ध्यामालभेत) कलींत तिचा निषेध केला गेला!

'अग्निहोत्रं गवालंभं सन्यासं पलपैतृकम् ।
देवराच्च सुतोत्पत्तिं कलौ पंच विवर्जयेत् ॥'

या निषेधामुळें पूर्वापार आचारांत महत्त्वाचें परिवर्तन झालें यज्ञ वेदीच्या जागीं देवदवळें आलीं आतां त्या ठिकाणीं राष्ट्रदेवता येतील

आणि नवविध भक्तीच्या स्थानीं समाजसेवेचा प्रचार येईल. चार वर्ण हा शब्द रूढ असतांना 'कलावाद्यन्तयो स्थिति' असें शास्त्र आलें, त्यामुळें चातुर्वर्ण्याचें बीजच नष्ट झालें यासारखीं जीं अनेक परिवर्तनें मूळ श्रुत्युक्त धर्मात केलीं, तीं करण्याचा अधिकार या ऋषींना कोणी दिला होता? पण त्यानीं हें परिवर्तन समाजधारणेकरिता नि लोकगुप्तीकरिता केलें. *

एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभि।
निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधै ॥ स्मृतिचंद्रिका

लोकरक्षणाकरिता, समाजधारणेकरिता जर त्यावेळच्या शिष्टानीं हीं परिवर्तनें केलीं, व यापुढें कोणतेंहि परिवर्तन करू नये असें जर त्यानीं म्हटलेलें नाहीं, तर आजच्या कालाला उपयुक्त अशीं लोकगुप्त्यर्थ परिवर्तनें करण्याचा अधिकार आजच्या शात्यांना आहे. कारण 'आचार परिवर्तन युगस्वभाव,' हें तत्त्व अबाधित आहे.

(५६) आजचे शिष्ट व धर्मपरिवर्तन –वरील उदाहरणावरून धर्मपरिवर्तन हें वेळोवेळीं अवश्य आहे, तें तत्कालीन शिष्टानीं केलेलें आहे, हें वाचकाच्या ध्यानीं येईल यावर कोणी म्हणतील कीं 'पूर्वीचीं परिवर्तनें हीं मोठमोठ्या ऋषींनीं केलीं, तसे ऋषि सांप्रत नाहींत आणि ते जोंवर दिसत नाहींत तोंवर परिवर्तनें करण्याचा अधिकार कोणासहि नाहीं' यावर उत्तर असें कीं शिष्ट व ऋषि यांचीं जीं लक्षणें आहेत तीं आजहि पुष्कळ व्यक्तींमध्यें दृष्टोत्पत्तीस येतात 'शिष्टा. खलु विगतमत्सरा धुमीधान्या अलोलुपा धर्मशास्त्रतत्त्वज्ञा' इत्यादि जीं दि. लक्षणें शास्त्रात ठिकठिकाणीं सांगितलेलीं आहेत, त्याचा अत्यंत अभाव झालेला आहे असें म्हणता येणार नाहीं पूर्वकालाला अनुरूप जसे पूर्वीच शिष्ट होते, त्या

* टीप–श्री शंकराचार्य, भगवान् बुद्ध, जिनेश्वर, बसवेश्वर, श्री ज्ञानेश्वर, श्री एकनाथ, श्री समर्थ रामदास स्वामी, छत्रपति शिवाजी महाराज, कै लोकमान्य टिळक, महर्षी दयानंद, महात्मा फुले इत्यादि थोर व कर्तृत्ववान् पुरुषानीं लोकगुप्तीकरिता अर्थात् समाजधारणेकरिता आपापल्या कालात जुन्या रूढींविरुद्ध बहुजोर वृत्तीनें वागून धार्मिक समजुती व आचार यामध्यें परिवर्तन केल्याचें सर्वश्रुत आहे

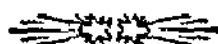
प्रमाणें आजच्या काळाला अनुरूप असे आजचेहि शिष्ट आहेत. आजहि समाजातील श्रेष्ठ व्यक्तींमध्यें त्याग, शुद्धाचरण, निस्वार्थबुद्धि व समाजोद्धारकांची तळमळ हे गुण दिसून येतात. म्हणून त्यांची निंदा करणें हें पराशरऋषींचें मतें अयोग्य होय.

युगे युगे च ये धर्मास्तत्र तत्र च ये द्विजा ।
तेषां निंदा न कर्तव्या युगरूपा हि ते द्विजा ॥ ३२ ॥

–पराशर अ. १

युगानुरूप शिष्ट –जसें युग तसा धर्म. अर्थात् त्या काळीं धर्म परिवर्तन करणारे योग्य द्विज पुढें येत असतात पूर्वीच शिष्ट अरण्यात राहात, तर आजच्या शिष्टांना अरण्यवास अशक्य आहे पूर्वीचे शिष्ट पायीं चालत असतील, तर आजच्या शिष्टांना पायीं प्रवास शक्य नाहीं पूर्वीच्या शिष्टांना इंग्रजी शिक्षण आणि विज्ञानशास्त्रें यांची माहिती नसेल, परंतु आजच्या शिष्टांना त्यांची माहिती असणें अवश्य आहे युगप्रयुक्त जी अधर्म प्रवृत्ति आहे ती अपरिहार्य आहे, म्हणूनच वरील पराशरवचनावर टीका करतांना माधवाचार्य लिहितो कीं अधर्मप्रवृत्ति ही दोन प्रकारची असते. एक युगप्रयुक्त अधर्मप्रवृत्ति व दुसरी प्रमाद–आलस्यादि कारणांमुळें उत्पन्न झालेली अधर्मप्रवृत्ति पैकीं दुसरी प्रवृत्ति दोषार्ह आहे पण पहिली मात्र दोषार्ह नाहीं 'युगप्रयुक्ता सर्वैरपि अवर्जनीया अधर्मप्रवृत्ति अदोषत्वेन अभ्युपगम्य। तेषां निंदा न कर्तव्या' हें लक्षात घेतलें म्हणजे आजहि युगानुरूप शिष्ट आहेत आणि त्यांना देशकालपरिस्थिति लक्षात घेऊन धर्मात परिवर्तन करण्याचा अधिकार आहे, असें सिद्ध होतें

धर्मामध्यें पुरुषबुद्धीचा प्रवेश आहे व तो परिवर्तनीय आहे हें येथ वर केलेल्या विवेचनावरून ध्यानीं येईल आतां नव्या हिंदुधर्माला जें काहीं, सांगावयाचें आहे, त्याचें अधिष्ठान कोणतें आहे, याचा विचार पुढील प्रकरणांत करितो.



प्रकरण सहावें

नव्या हिंदुधर्माचें अधिष्ठान

(५७) हिंदुधर्माचें अनादित्व.—हिंदुधर्माला सनातनधर्म, वैदिक धर्म, आर्यधर्म अशीं निरनिराळीं नांवें आहेत. या नांवावरून त्या धर्माचा इतिहास कळतो. हा धर्म एका व्यक्तीनें, एका महापुरुषानें, प्रेषितानें किंवा अवतारानें उत्पन्न केला असें नसून हा अनादि आहे. अनादि म्हणजे मनुष्यजातीच्या उत्पत्तीपासूनच हा धर्म आहे. याचा उल्लेख भगवद्गीतेच्या तिसऱ्या अध्यायामध्यें आढळतो.

सहयज्ञाः प्रजाः सृष्ट्वा पुरोवाच प्रजापतिः ।
अनेन प्रसविष्यध्वमेषवोऽस्त्विष्टकामधुक् ॥१०॥
—गीता अ. ३

ब्रह्मदेवानें कल्पारंभीं मानवी सृष्टि उत्पन्न केली व या धर्माच्या योगानें आपले मनोरथ पूर्ण करून घ्या असें मनुष्यांना सांगितलें. माणसाचे मनोरथ पूर्ण होण्यास समाजामध्यें धारणा व प्रभवशक्ति असावी लागते. मनुष्य प्राणि जेव्हां समाज करून राहूं लागतो, तेव्हां त्याला समाजाची धारणा व प्रभव याकरितां धर्माची गरज लागते. अर्थात् मानवी समाजाच्या गरजेप्रमाणें धर्म उत्पन्न होतो. आधीं समाज व नंतर धर्म असा हा संबंध आहे.

(५८) धर्माचीं सनातन तत्त्वें.—मनुष्यप्राणि समाज करून राहावयाला लागला म्हणजे प्रथम एकमेकांची गरज प्रत्येकाला लागते. त्या गरजेंतून एकमेकांच्या उपयोगीं पडावें हा समाजधर्म उत्पन्न होतो, म्हणून अन्योन्य-उपकारकता हें सनातनधर्माचें पहिलें तत्त्व आहे.

कृते च प्रतिकुर्वीत एष धर्मः सनातनः ।—वा. रामायण

तसेंच एकमेकांशीं वागतांना सत्य बोलावें, कारण एकमेकांला फसवून समाजधारणा होणार नाहीं, असें वाटूं लागल्यावर—

सत्यं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् ....

प्रियं च नानृत ब्रूयात् एष धर्मः सनातन ॥

—मनु अ.४ श्लो १३८

असें दुसरें सनातन तत्त्व उत्पन्न होतें.) समाजाला उपकारकता, सत्यप्रियता हीं जशीं हवींत, तसेंच अस्तेयहि अवश्य लागतें दुसऱ्याच्या द्रव्याचा अपहार न करणें म्हणजे चोरी न करणें, हेंहि तिसरें सनातन धर्मतत्त्व समाजाच्या वाढीबरोबर समाजाच्या गरजेंतून उत्पन्न होतें

न हर्त्तव्य परधन एष धर्मः सनातन ॥

—महाभारत शा प अ २६० श्लो १२

समाज करून राहिल्यानतर विवाहसंस्था उत्पन्न होते विवाहसंस्था उत्पन्न झाल्यानतर स्त्रीवर्गाविषयींचा शिष्टाचार आणि एकपत्निव्रताची कल्पना स्वाभाविकच वाढते विशेषत विवाहसंस्थेमुळें दुसऱ्याच्या स्त्रीचा अभिलाष धरणें कसें अयोग्य आहे याची कल्पना येते

योऽन्यस्यस्यादुपपति स क किं वक्तुमर्हति ।

—महाभारत, शा प अ २६० श्लो २१

जो दुसऱ्याच्या स्त्रीचा उपपति आहे, त्याला जर कळलें की आपल्याहि स्त्रीचा असा कोणी उपपति आहे तर त्याला इतराना कसा दोष देतां येईल? आपल्या स्त्रीचा कोणी उपपति नसावा अशी जर इच्छा असेल तर स्वत प्रत्येक माणसानें एकपत्निव्रत पाळलें पाहिजे, असें सहजच प्राप्त होतें. याप्रमाणें दुसऱ्याच्या स्त्रीचा अभिलाष न करणें, हें चौथें सनातन धर्मतत्त्व उत्पन्न होतें चोरी करू नये, खोटें बोलू नये, परस्त्रीगमन करू नये हीं जशीं सनातनधर्मतत्त्वें समाजाच्या गरजेंतून उत्पन्न होतात, तसेंच बंधुभाव हें पाचवें सनातनधर्मतत्त्व सिद्ध होतें. त्याचा उगम आपल्याप्रमाणेंच इतरानाहि आपला जीव प्रिय आहे, आपल्याप्रमाणेंच इतरानाहि जगावयाचें आहे, या भावनेंतून होतो

जीवितु य स्वय चेच्छेत् कथ सोऽन्य प्रघातयेत् ।
यद्यदात्मनि चेच्छेत तत्परस्यापि चिंतयेत् ॥

—म. भा शां प २६० २२

जो स्वत जगण्याची इच्छा करतो तो इतराना ठार करण्याची

इच्छा कशी करील ? जें स्वतःला हवें असतें तेंच इतरानाहि मिळावें असें वाटतें हें ध्यानीं घ्यावें.

वरील विवेचनावरून धर्म हा कोणी लादलेला नसून तो समाजाच्या गरजेंतून कसा उत्पन्न होतो आणि त्याला सनातनत्व कसें येतें याची कल्पना येईल. त्रिकालाबाधित म्हणजे तीन्ही कालीं टिकणारा असा हा सनातन धर्म आहे. अलीकडे कांहीं जुने लोक म्हणतात कीं सनातन धर्म बुडाला. पण त्यांच्या ध्यानात येत नाहीं कीं जो धर्म बुडतो तो सनातन कसा ? आणि जो सनातन आहे तो बुडेल कसा ?

(५९) हिंदुसमाजनिर्मित हिंदुधर्म.–हिंदुधर्म आधीं कोणीतरी ईश्वरानें उत्पन्न केला आणि तो मागाहून हिंदुसमाजावर लादला, अर्थात् त्याप्रमाणें हिंदूनीं वागलें पाहिजे, असें नसून हिंदुसमाजानेंच आपल्या गरजेप्रमाणें प्रथम सनातनधर्म उत्पन्न केला. आपल्या गरजेप्रमाणें हिंदुसमाजानें वेद उत्पन्न करून त्यातून समाजधारणेचीं तत्त्वें ग्रहण केलीं म्हणून त्याला हिंदुसमाज वेदप्रणीत धर्म किंवा वैदिकधर्म असें म्हणू लागला. हा धर्म प्राचीनकाळीं त्रैवर्णिकामध्यें, अर्थात् आर्यांमध्यें रूढ झाला म्हणून त्याला आर्यधर्म असेंहि नाव आलें. बुद्धोत्तर कालात हा धर्म आर्यांबाहेर अनेक जातींत व उपजातींत गेल्यामुळें याला हिंदुधर्म असं नाव हिंदुसमाजानें दिलें.

हिंदुसमाजानें ऋषी उत्पन्न केले, त्या मंत्रद्रष्ट्या ऋषींनीं वेद पाहिले व ते समाजाला दिले. हिंदुसमाजानें त्यातून वैदिकधर्माचा गरजेप्रमाणें स्वीकार केला. हिंदुसमाजानें स्मृतिकार उत्पन्न केले, स्मृतिकारानीं धर्मशास्त्र सांगितलें, त्यातून हिंदुसमाजानें व्यवहारव्यवस्थापनेचीं तत्त्वें ग्रहण केलीं. हिंदुसमाजानें शास्त्रकार, सूत्रकार, महावीर, गौतमबुद्ध, जिनवर, बसवेश्वर, चक्रधर, चैतन्य, ज्ञानेश्वरादि निर्माण केले, आणि या सर्वांपासून समाजधारणेला जें जें आवश्यक तें तें ग्रहण केलें. हिंदुसमाजानें ज्याना मागून अवतार ही संज्ञा प्राप्त झाली, असे वीर व थोर पुरुष निर्माण केले, धर्मसंस्थापक निर्माण केले, मुत्सद्दी उत्पन्न केले, त्यानींहि हिंदुसमाजाच्या धारणेला साह्य केलेलें आहे. हिंदुसमाजाची उत्पादनशक्ति कांहीं नष्ट झालेली नाहीं. हिंदुसमाज हा आपल्या

गरजेप्रमाणें जसा आजवर मोठीं माणसें व समाजधारणेला पोषक असे धर्मग्रंथ निर्माण करीत आलेला आहे, तसाच तो आताहि तें करण्याला समर्थ आहे.

(६०) समाजाकरिता धर्म –धर्माकरिता समाज आहे का समाजाकरिता धर्म आहे ? या प्रश्नाचें उत्तर शरीराकरिता वस्त्र आहे का वस्त्राकरितां शरीर आहे, या प्रश्नाच्या उत्तरातच आहे. धर्म हा माणसा करिता आहे. मनुष्यसमाजाची सर्वांगीण उन्नति व्हावी, समाजात स्वास्थ्य नांदावें, राष्ट्राचा उत्कर्ष व्हावा आणि एकंदरीत मनुष्यजातीचें कल्याण व्हावें याकरिताच धर्म आहे. उत्तम कल्याण हें मानवाचें ध्येय आहे. त्या ध्येयाचें जें साधन तो धर्म होय धर्माकरिता समाज नसून समाजाकरिता धर्म आहे, हें तत्त्व हिंदुधर्मानें सिद्ध केलेलें आहे.

(६१) बुद्धि हेंच अधिष्ठान –काहीं धर्म केवळ व्यक्तिप्रधान आहेत. त्या त्या व्यक्तींच्या पूर्वी तो तो धर्म अस्तित्वात नव्हताच एक व्यक्ति, एक ग्रंथ, एक साधु असलें हिंदुधर्माचें सांप्रदायिक स्वरूप नाहीं तर अनेक संप्रदायांना, पंथांना बुद्धिप्रामाण्याच्या जोरावर एका केंद्रात आणणारा हा धर्म आहे एक ग्रंथ, एक साधु यामुळें धर्माला जें साठलेल्या डबक्याचें स्वरूप येतें तसें हिंदुधर्माचं कधीच होत नाहीं. आजचा हिंदुधर्मांचा संकल्प "श्रुतिस्मृतिपुराणोक्त" असा आहे म्हणजे एका काळीं श्रुतीनें समाजधारणा होत असे पुढें त्या अपुऱ्या पडून स्मृति उत्पन्न झाल्या त्याहि अपुऱ्या पडून पुढें पुराणाची आवश्यकता आली. यापुढें समाजधारणेस योग्य असा धर्मग्रंथ होण्यास हिंदुधर्मांची अनुज्ञा आहे, तें काम संपलें असें नाहीं, यावरून हा धर्म एकग्रंथाधिष्ठित नाहीं, व्यक्तिप्रधान नाहीं हें उघड होतें. हिंदुधर्माचें अधिष्ठान एक ग्रंथ, एक साधु इत्यादि नसून धर्मज्ञाची बुद्धि हेंच आहे

(६२) दोन प्रबळ आधार –आपस्तंबानें आपल्या धर्मसूत्रात

'धर्मज्ञसमय प्रमाण वेदाश्च'

म्हणजे धर्मज्ञाचे निर्णय आणि वेद हीं धर्माचीं प्रमाणें आहेत, असें म्हटलेलें आहे. अन्यत्रहि धर्माचें प्रमाण धर्मज्ञाची बुद्धि हेंच कसें आहे, याविषयींचीं काहीं वचनें देतों

आदित्य पुराणामध्यें कलिवर्ज्य म्हणून जें प्रकरण आहे, त्यामध्यें अनेक आचाराची यादी दिलेली आहे. तो ग्रंथकार शेवटीं म्हणतो कीं लोकगुप्ति म्हणजे समाजाचें रक्षण करण्याकरिता अमुक अमुक गोष्टी कलियुगामध्यें वर्ज्य केलेल्या आहेत. त्या प्रकरणाच्या शेवटीं पुढील महत्त्वाचीं वचनें आहेत—

एतानि लोकगुप्त्यर्थं कलेरादौ महात्मभिः ।
निवर्तितानि कर्माणि व्यवस्थापूर्वकं बुधैः ॥
समयश्चापि साधूनां प्रमाणं वेदवद्भवेत् ।स्मृतिचं. पृ. १२

समाजधारणेकरिता बुद्धिवंतांना आणि विचारवंतांना जशा जुन्या रूढि व जुने आचार बंद करतां येतात, तशाच नवीनहि चालू करतां येतात. हें काम धर्मवेत्त्याच्या बुद्धीचें आहे. धर्मज्ञ अशा साधु लोकांनीं दिलेले निर्णय वेदाप्रमाणें प्रमाण असतात असें स्पष्ट विधान येथें आहे. धर्मज्ञ अशा श्रेष्ठ पुरुषाच्या विचाराला वेदाइतकें प्रामाण्य आहे आणि तें प्राचीन परंपरासंमत आहे. सारासारविचार हेंच कोणत्याहि क्षेत्रांत खरें प्रमाण होय. मध्यंतरीं अनेक कारणामुळें लुप्त झालेली ही परंपरा हिंदुसमाजांत आज पुनरुज्जीवित करावयाची आहे.

(६३) स्मृति व महाभारतांतील आधारः—आतां महाभारत व मनुयाज्ञवल्क्यस्मृति यामध्यें बुद्धिप्रामाण्याचा पुरस्कार करणारीं जीं वचनें आहेत तीं देतों.

श्रुतिः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
सम्यक्संकल्पजः कामो धर्ममूलमिदं स्मृतम् ॥
—याज्ञवल्क्य १–७

वेदः स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मनः ।
एतच्चतुर्विधं प्राहुः साक्षाद्धर्मस्य लक्षणम् ॥ मनु अ. २–१२
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं प्रथमं श्रुतिः ।
द्वितीयं धर्मशास्त्रं तु तृतीयं लोकसंग्रहः ॥ —म. भा.
अनाम्नातेषु धर्मेषु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
यं शिष्टा ब्राह्मणा ब्रूयुः स धर्मः स्यादशंकितः ॥
मनु अ. १२–१०८

धर्माचा विचार करताना श्रुतिस्मृतींचा आधार घ्यावा त्या अपुऱ्या पडल्या, तेवढ्यानें न भागलें तर शिष्टांच्या आचाराचा व रूढी चाहि आधार घ्यावा शिष्टाचार आणि रूढी जर भिन्न भिन्न असतील तर मग आपल्या मनाच्या पद्धतीप्रमाणें वागावें जेथें श्रुति, स्मृति, सदाचार व त्यातील भिन्नता याचा प्रश्नच उद्भवत नाही तथें उदात्त बुद्धीनें, नि शुद्ध मनानें विचार करीत करीत सत्सकल्पानें उत्पन्न होणारी जी मनाची प्रेरणा किंवा अंत स्फूर्ति तीच प्रमाण समजून चालावें याज्ञवल्क्यानें शेवटीं बुद्धीचाच कौल घ्यावा असें सागितलें आहे मनूनें श्रुति, स्मृति, सदाचार, स्वत च्या आत्म्याला जें प्रिय व शेवटीं आत्मतुष्टि हीं धर्मप्रमाणें होत असें म्हटलें आहे येवढें अचळपचळ व बुद्धिस्वात त्र्ययुक्त लक्षण अन्यत्र दुर्मिळ आहे महाभारतात श्रुतिस्मृतीवरून जसा धर्म समजतो तसाच तो व्यवहार, लोकसंग्रह याच्या साहाय्यानेंहि समजून घ्यावा कारण हें एक धर्मप्रमाणच होय असें म्हटलेलें आहे ज्या प्रश्नाविषयीं श्रुतिस्मृति मुग्ध आहेत, शिष्टाचार प्रमाण म्हणून घेता येण्याजोगे नाहींत, अशा ठिकाणीं धर्मवेत्ते (ब्राह्मण) जें सागतील तो नि संशय धर्म समजावा, असें म्हणून धर्मशास्त्र्याच्या बुद्धीलाच मनूनें प्राधान्य दिलें आहे

धर्मज्ञ, समयज्ञ, देशकालज्ञ त्या त्या कालीं जो जो सामयिक धर्म सागतील तो तो धर्म होय! सामयिक धर्माला याज्ञवल्क्य (अ २ श्लो १२६)मध्यें आणि स्मृत्यर्थसारादि ग्रंथांत चागलच प्रामाण्य दिलें आहे

धर्माधर्म विनिश्चयामध्यें ग्रंथापेक्षा धर्मज्ञाच्या बुद्धीलाच अधिक प्रामाण्य आहे —

> तस्मात्कौन्तेय विदुषा धर्माधर्मविनिश्चये ॥
> बुद्धिमास्थाय लोकेऽस्मिन् वर्तितव्य कृतात्मना ॥
>
> —शा प अ १४१ श्लो १०२
>
> यस्य नास्ति निजा प्रज्ञा केवल तु बहुश्रुत ।
> न स जानाति शास्त्रार्थं दर्वी सूपरसानिव ॥
>
> —सभापर्व ५५–१
>
> केवल शास्त्रमाश्रित्य न कर्तव्यो विनिर्णय ।
> युक्तिहीने विचारे तु धर्महानि प्रजायते ॥ —बृहस्पति

. भावार्थ—हे धर्मा, विद्वानानें धर्म आणि अधर्म याचा विचार करताना आपल्या बुद्धीचा उपयोग करूनच वागावें. जो नुसता विद्वान् आहे, पण स्वतंत्रपणें विचार करण्याची ज्याला संवय नाहीं त्याला खरा शास्त्रार्थ समजत नाहीं. केवळ शब्द व ग्रंथ पाहून धर्मनिर्णय होत नाहीं. युक्ति, तर्क, परिस्थिति याचा विचार न केल्यास धर्महानि होते.

(६४) नव्या हिंदुधर्माची व्याख्याः–जुन्या हिंदुधर्मांचें अधिष्ठान श्रुति, स्मृति व पुराणें हें आहे, तर नव्या हिंदुधर्माचें अधिष्ठान धर्मज्ञ व देशकालज्ञ विद्वानाची बुद्धि हें आहे. या बुद्धिप्रामाण्याचे साह्यानें हिंदुधर्माची व्याख्या अशी होते कीं हिंदुसमाज, हिंदुसंस्कृति व हिंदुराष्ट्र यांच्या अभ्युदयाकरिता, उत्कर्षाकरिता, उन्नतीकरिता, परमोच्च कल्याणाकरिता व आत्मपुष्टयर्थ जो जो योग्य, उचित व अवश्य आचार व विचार तो तो धर्म होय; आणि ज्यामुळें हिंदुसमाज, हिंदुराष्ट्र आणि हिंदुसंस्कृति यांच्या अभ्युदयास, उत्कर्षास, उन्नतीस, परमोच्च कल्याणास व आत्मतुष्टीस थोडें तरी वैगुण्य येईल वा थोडीतरी हानि पोचेल असा जो जो आचार व विचार तो अधर्म होय. धर्म आणि अधर्म याची ही कसोटी आहे.

(६५) संदेहस्थलीं बुद्धीच प्रमाणः– कोणी म्हणतील कीं उन्नति, उत्कर्ष, अभ्युदय म्हणजे काय व तें कसें ठरवावयाचें ? त्याचें उत्तर त्या त्या कालीं जे धर्मज्ञ असे विद्वान असतात ते जगाकडे पाहून उन्नत्ति, उत्कर्ष व अभ्युदय यांच्या व्याख्या सापेक्षतया ठरवीत असतात; त्या दृष्टीनें योग्य, उचित आणि अवश्य असें काय केलें पाहिजे, याचेंहि प्रतिपादन ते करतात, हें होय. कदाचित् अशा विद्वानामध्येंहि योग्य, उचित आणि आवश्यक यासबधीं मतभेद आढळल्यास प्रत्येक माणसानें आपल्या बुद्धीचा उपयोग करावा आणि त्याप्रमाणें वागावें. शेवटीं सारासार विचार, तर्क आणि बुद्धि याचा उपयोग करून वागावें असाच सिद्धांत निघतो

(६६) व्यासकथित धर्म व अधर्मः–नव्या हिंदुधर्माची वरील व्याख्या केवळ इहलोकसंबद्ध आहे, तींत परलोकाचा काहींच संबध येत नाहीं, असा यावर आक्षेप येण्याचा संभव आहे. परंतु इहलोकींच्या उन्नतीच्या साधनात पारलौकिक उन्नतीच्या साधनाचा अन्तर्भाव होतो असें त्याचें

उत्तर आहे. धर्म हा लोकधारणेकरितां नि लोकयात्रेकरितां आहे. धर्मामुळें समाजाचा अभ्युदय होतो, संघटना वाढते, ऐक्य नि प्रेम हीं वृद्धिंगत होतात, आरोग्यसंपन्नता येते आणि हृष्टि, पुष्टि व तुष्टि यांचा लाभ होतो. निष्काम कर्म, अहेतुक भक्ति, उदात्त तत्त्वज्ञानादि साधनांनीं पारमार्थिक उन्नतिहि होते. ज्यामुळें समाजाच्या अभ्युदयाचा बिघाड होईल, ऐक्य व प्रेम यांचा ऱ्हास होईल, आरोग्याला बाधा येईल, संघटनेला वैगुण्य येईल आणि आत्मतुष्टीचा लोप होईल, तो धर्मच नव्हे, तर तो साक्षात् अधर्म होय! भगवान व्यासांच्या व्याख्येवरूनच धर्म व अधर्म यांचीं हीं लक्षणें सिद्ध होतात भगवान् वेदव्यासांनीं महाभारतात ठिकठिकाणीं जें धर्मप्रवचन केलें आहे, त्याचें सार पुढील श्लोकांत आहे–

धारणाद्धर्ममित्याहुर्धर्मेण विधृता प्रजा ।
य स्याद्धारणसयुक्त स धर्म इति निश्चय ॥११॥

–शा प. अ १०९

प्रभवार्थाय भूताना धर्मप्रवचन कृत ।
य स्यात्प्रभवसयुक्त स धर्म इति निश्चय ॥१०॥

–शा प अ १०९

लोकयात्रार्थमेवेह धर्मस्य नियम कृत ॥४॥

–शा प. अ २६०

प्रभवार्थं हि भूताना धर्म सृष्ट स्वयभुवा ।
तस्मात् प्रवर्तयेत् धर्म प्रजानुग्रहकारणात् ॥१८॥

–शा. प. अ. ९१

भावार्थ –समाजाची धारणा होते म्हणूनच त्याला धर्म म्हणतात. धर्मच प्रजाचें धारण करतो म्हणून जो धारणसयुक्त आहे, जो समाजाचा प्रभव म्हणजे उत्कर्ष करण्यास समर्थ आहे, तोच धर्म होय हा धर्म लोकयात्रेकरितां म्हणज समाजाकरिता सांगितला आहे हा धर्म स्वकल्याणा करिता आचरणांत आणावा

वरील श्लोकांमध्यें लोकयात्रा, प्रजानुग्रह इत्यादि शब्द फार महत्त्वाचे आहेत त्यावरून हिंदु धर्म हा इहलोकसबद्ध आहे, त्याच्या योगानें ऐहिक नि पारलौकिक कल्याण साध्य करून घ्यावें, असें सिद्ध होतें.

(६७) धर्मात पुरुषबुद्धीचा उपयोगः–धर्माचें अधिष्ठान बुद्धि हें आहे. कोणताहि धर्माचार केवळ आजवर चालत आला आहे व पुष्कळ लोक त्याप्रमाणें आजवर वागतात म्हणून तो पाळावा असें नव्हे. तर–

कारणाद्धर्ममन्विच्छेत् न लोकचरितं चरेत् ॥ ५३ ॥

–म. भा. शां. प. अ. २६०

कार्यकारणसंबंध ध्यानीं घेऊन वागावें, उगाच गतानुगतिक होऊं नये.

धर्म हा केवळ पठण–पाठणानें समजतो असें नाहीं. कारण आगगाडीच्या किंवा शाळेच्या वेळापत्रकाप्रमाणें धर्माचें वेळापत्रक लावलेलें नसतें.

अन्यो धर्मः समस्थस्य विषमस्थस्यचापरः ।
आपदस्तु कथं शक्याः परिपाठेन वेदितुम् ॥४॥

शां. प. अ. २६१

न धर्मः परिपाठेन शक्यो भारत वेदितुं ॥३॥

–शां. प. अ. २६१

परिस्थितिसापेक्ष धर्म बदलतो. व्यक्तिनिष्ठ परिस्थिति जशी असेल तसाहि विचार करावा लागतो. कारण ज्याचें सर्व यथास्थित आहे त्याचा धर्म निराळा व जो अडचणींत आहे त्याचा धर्म निराळा. सर्वांची आपत्ती एक असूं शकत नाहीं आणि त्याची यादि पाठ करूनहि प्रसंगीं अचुक वागतां येईल असें नाहीं.

भवत्यधर्मो धर्मो हि धर्माधर्मावुभावपि ।
कारणाद्देशकालस्य देशः कालः स तादृशः ॥३२॥

–शां. प. अ. ७८

परिस्थितीप्रमाणें एका प्रसंगीं जें कृत्य धर्म्य ठरेल तेंच कदाचित् दुसऱ्या प्रसंगीं अधर्म्य ठरतें. म्हणून देशकालानुरोधानें आपली बुद्धि चालवूनच वागावें लागतें. हिंदु संस्कृति, हिंदुराष्ट्र, हिंदुसमाज व आत्मतुष्टि यांच्या उत्कर्षाच्या बाबतींत योग्य कोणतें अयोग्य कोणतें, धर्म्य कोणतें अधर्म्य कोणतें, हें सर्व देशकालसापेक्ष विचार करून ठरविलें पाहिजे.

(६८) भौगोलिक परिस्थिति व धर्मः–समाजावर जसे भौतिक आणि भौगोलिक परिस्थितीचे परिणाम होतात तसेच ते धार्मिक आचार

व रूढि यावरहि होतात. धर्म जसा देशकालसापेक्ष आहे, तसा तो भौतिक व भौगोलिक परिस्थितीशींहि सबद्ध आहे.

महाराष्ट्रांतील भोजनपद्धति, विधिनिषेध व शुभाशुभ यापेक्षा बंगाल, मलबार, गुजराथ प्रांतातील या सर्व गोष्टी अगदीं निराळ्या आहेत. महाराष्ट्रात पहिल्या वरणभाताशीं पापड खातात तर गुजराथेंत व मारवाडात अगदीं जेवणाच्या शेवटीं पापड यावयाचा. पापड परसला कीं जेवण सपलें ! महाराष्ट्रीय भोजनात तेलाची फोडणी आणि चिंचगूळ हे पदार्थ रुचीकरिता वापरतात. तर सिंधमध्यें भोजनात चिंच मुळींच नसते. चिंचगुळाशिवाय भोजनाचे पदार्थ होतात. पंजाबात 'गूळ खाय घोडा आणि तेल खाय जोडा' अशी म्हण आहे. पंजाबात आजारी माणसाकरिता भात असतो, तर मलबारांत आणि दक्षिणेंत जाड्या उकड्या तादळाचा भात हेंच मुख्य अन्न आहे. जाड्या तादळावर रसम्, कोळम् घालून त्याचे पिंड बनवून ते खातात. तर महाराष्ट्रात एखादें पोर चुकून जेवताना भाताचा गोळा करूं लागलें तर 'पिंड पाडण्यास अद्याप अवकाश आहे, हें अशुभ कृत्य आताच करू नकोस' असें सागतात. मलबारांत केळीचें पान आडवें डावीकडे शेंडा करून ठेवतात व तें शुभ समजतात. स्त्रियानाच फक्त उभें पान ठेवतात. महाराष्ट्रात गगाकाठेस बहुतेक जेवणावळी होत नाहींत तर सुरतसारख्या शहरांत रस्त्यावर गगाकाठेस खालीं पत्रावळी घेऊन वर पितांबरी सोंवळ्यानें बसून जेवणावळी होतात. महाराष्ट्रात भोजनात तिखट, मीठ, चिंच बेतानें असते. तेलगणात आंबट पदार्थांना फार महत्त्व. दक्षिणेकडे तिखट व आंबट पदार्थ लोकाना फार आवडतात. उत्तरेकडे मिरची नाहींच. क्वचित् मिऱ्याची पूड घालतात व अतिशयोक्तीनेंच सागावयाचें म्हणजे ज्याना पदार्थांत तिखट हवें असेल ते एक मिरची टागून तिजकडे पहात पहात म्हणे जेवतात.

(६९) विविध चाली—महाराष्ट्रात मुकटा, धावळी, धूतवस्त्र नेसल्यास सोंवळें समजतात व तो जोड्यास शिवला कीं ओवळा होतो. गुजराथी व मारवाडी ब्राह्मण खालीं पायात जोडा अगर बूट घालून आणि वर चागला मुकटा नेसून देवपूजेला जातात व भोजनासहि जातात ! महा

राष्ट्रात बोडका ब्राह्मण अशुभ समजतात तर दक्षिणेकडे डोक्यास घालावयाची चालच नाहीं. सर्व लोक बोडक्यानेंच हिंडतात. दुगणाला फक्त एक पडकें, अंगावर काहीं नाहीं, आणि डोक्यावरहि नाहीं, असा ब्राह्मण कडकडीत सोंवळा समजतात ! 'मलबार रुड, अंग्रस्य पिंड, शीर्षस्य मुंड, वस्त्रस्य तुंड' असा तिकडे वाक्‌प्रचार आहे. वपन केलेल्या विधवाहि तिकडे डोकें उघडें टाकून हिंडतात. महाराष्ट्रात शौचशुद्धीस जलपात्रें घेऊन जातात, तर मलबारात तें पात्र भ्रष्ट होतें म्हणून पाणीच घेऊन जात नाहींत. न्हाणीघरात येऊन हस्तपाद व गुदप्रक्षालन करतात

(७०) विज्ञानेश्वराचे मत :– दक्षिणेकडील पुरुषांना मोठ मोठाल्या शेंड्या असतात. महाराष्ट्रात मध्यम असतात. मारवाडात काहीं पुरुष पुढें दोन मागें एक, किंवा टाळूवर दोन मागें एक अशा शेंड्या ठेवतात मद्रासी लोकांप्रमाणें बंगालीहि बोडक्यानेंच हिंडतात. पण त्यांना शेंड्या लहान असतात. महाराष्ट्रीय ब्राह्मण कपडे न घालता शक्य तर उघड्यानें किंवा अंगावर घोंगडी, शाल, पंचा घेऊन संध्या करतो, तर हरिद्वाराकडील ब्राह्मण ओव्हरकोट, पायात पायजमे, डोक्याला चांगला फेटा बांधून हातहि गार होऊ नयेत म्हणून अर्घ्यपात्रानेंच संध्या करतात. तसें न केल्यास अती थंडीनें मृत्यूचा प्रसंग यावयाचा ! म्हणून मिताक्षराकार म्हणतो—(याज्ञवल्क्य स्मृ. प्रा. प्र श्लो. २९३)

'हिमवद्गिरिनिकटवर्तिनामुदकवास उपदिश्यते अतिशीता कुलिते वा शिशिरादिकाले तदा प्राणवियोगो भवेदिति'

(७१) भोजनातील विधिनिषेध –महाराष्ट्रातील सनातनी कांदा ल्सूण, वांगें निषिद्ध समजतात, तर बंगाली ब्राह्मण स्वतः मासे खातात आणि कांदे खाणाऱ्यांना अधार्मिक समजतात. मल्बारात वांग्याला मध्वगोल असें नाव आहे कारण तें मध्वाचार्यांना फार आवडे. त्यामुळें त्याचें निषिद्धत्व गेलें. महाराष्ट्रात आषाढी द्वादशीस वाघाट्या खाल्या म्हणजे 'गोविंद गोविंद' ध्वनि पोटात उमटतो असें समजतात. तर सिंधमध्यें -शिवरात्रीचे दिवशीं पला मासा खाल्यास पुण्य लागतें अशी समजूत आहे. महाराष्ट्रात उंट, गाढव, डुकर अशुभ समजतात तर सिंधमध्यें गाढव व उंट हे दोन पशू अत्यंत उपयुक्त आहेत म्हणून त्यांचें अशुभत्व

गेलेलें आहे. मांसाहारी लोक डुकराच्या मांसाची फार मलावणी करतात, आणि शीख संप्रदायात तर वराहाला फारच पवित्र मानण्यात येतें

(७२) स्त्रियांच्या वेशभूषा –स्त्रियांच्या वेशभूषेमध्येंहि असाच फेरबदल आहे. महाराष्ट्रिय स्त्रिया कासोटा नेसतात तर गुजराथी स्त्रिया गोल नेसतात. नेमाड, मारवाड व उत्तरेकडे खालीं लहंगा व वर ओढणी असते. सिंध, पंजाबांतील स्त्रिया पुरुषाप्रमाणें पायजमे घालून डोक्यावर, डोकें झाकण्यापुरेसें एक फडकें घेतात. स्त्रियांची नथा घालण्याची पद्धतहि परस्परविरुद्ध आढळते. नाकेंहि उजवीकडे, डावीकडे किंबहुना मध्येंच टोंचलेलीं असतात. कुंकूहि सर्वत्र एका रंगाचें नसतें. याचें कारण भौतिक व भौगोलिक परिस्थिति हेंच होय! बंगालब्रह्मदेशांतील माणसें चिखल, दल्दल व पाऊस यांशीं झगडत असतात. तर सिंधमधील मनुष्य धुळीशीं टक्कर देत असतो. तिकडे पावसाळा माहीतच नाहीं, हिंवाळा दहा पधराच दिवस पण तो कडक असतो आणि उन्हाळा जवळ जवळ बारा महिने असतो. मलबारकडे बारा महिने पाऊस असतो परंतु चिखल नाहीं. या सर्वांचा परिणाम धर्माचारावर होतो म्हणूनच धर्म हा देशकालसापेक्ष, बुद्धिगम्य, इहलोकसंबद्ध आहे, असें सिद्ध होतें

गेल्या तीन चार प्रकरणांतील चर्चेवरून मीमांसापद्धति कशी अपुरी आहे, इतिहासपद्धति व बुद्धिप्रामाण्य यांचीच आज कशी आवश्यकता आहे याची वाचकांना कल्पना येईल. नवा हिंदुधर्म अखिल हिंदूकरिताच आहे. यास्तव आतां हिंदु, हिंदुत्व नि हिंदुस्थान यांच्या परस्परसंबंधाचें दिग्दर्शन पुढील प्रकरणीं करतों



प्रकरण सातवें

हिंदु कोणास म्हणावें ? नि हिंदुस्थान कोणाचा ?

(७३) हिंदु शब्दाच्या विविध व्याख्याः—हिंदु शब्दाच्या आजवर अनेक विद्वानांनीं विविध व्याख्या केलेल्या आहेत. कांहीं व्याख्या वर्णनात्मक तर कांहीं व्यावर्तक अशा आहेत. जो हिंदु म्हणवून घेतो, जो हिंदु संस्कृतीला मानतो, जो हिंदु परंपरेचा अभिमानी आहे तो हिंदु, अशा व्याख्या कांहीं विद्वान करतात. (रामकोशामध्यें आणि इतरत्र पुढील दोन व्याख्या दिलेल्या आहेत—

हिन्दुर्दुष्टन्नृहः प्रोक्तोऽनार्याणांनीतिदूषकः ।
सद्धर्मपालको विद्वान् श्रौतधर्मपरायणः ॥

दुष्टांना दंड करणारा, अनार्यांच्या नीतीचा विरोध करणारा, सद्धर्मप्रतिपालक व विद्वान तो हिंदु होय !

हिनस्ति तपसा पापान् दैहिकान् दुष्टमानसान् ।
हेतिभिश्शत्रुवर्गांश्च स च हिंदुर्विधीयते ॥)

पापाचा नाश करणारा, अन्तर्बाह्य पवित्र, दैवी संस्कृतीचें रक्षण करणारा, प्रतिक्रियात्मक बुद्धीचा, तप, शस्त्र व शास्त्र यांचा उत्कट संगम ज्याच्या ठिकाणीं झाला आहे तो हिंदु, आततायीला दंड करणारा तो हिंदु.

मोठ्या नद्यांना व समुद्रालाहि सिंधु म्हणतात. तीन्ही बाजूंनीं समुद्र आणि उत्तरेस सिंधु, गंगा, ब्रह्मपुत्रा अशा तीन नद्यांच्या जणु तिपेडी केशकलापानीं मर्यादित अशा देशांत जे राहातात ते सिंधु लोक होत. सिंधूचाच अपभ्रंश हिंदु हा आहे, असें कांहीं विद्वान म्हणतात.

(७४) सर्वमान्य व्याख्याः—हिंदु शब्दाची व्याख्या अतिव्याप्ति, अव्याप्ति हे दोष टाळून अहिंदूंना व्यावर्तक अशी दे. भ. बॅ. तात्याराव सावरकर यांनीं जी केली आहे तीच निर्दोष वाटते.

आसिंधु सिंधुपर्यंता यस्य भारतभूमिका ।
पितृभूः पुण्यभूश्चैव स वै हिंदुरिति स्मृतः ॥

तो मनुष्य होय की जो सिंधुनदीपासून तों समुद्रापर्यंत पसरलेल्या देशाला आपली 'पितृभू' मानतो, जी जाति सारखें आक्रमण करीत करीत व विस्तार पावत पावत, जें जें अंतर्भूत झालें तें तें पचवीत आणि जें जें पचविलें, त्याला त्याला महनीय स्वरूप देत, असर 'हिंदुजाति' म्हणून जगात प्रसिद्ध झाली व ज्या जातीच्या उत्पत्तीचा धागा थेट वेद कालीन सप्तसिंधूंशीं जाऊन पोंचतो, त्या जातीचें रक्त ज्याच्या अंगात खेळत आहे, मुख्यत संस्कृत मार्फत जी आविष्कृत केली गेली व जी एक इतिहास, एक वाङ्मय, एक कला, एक शिल्पशास्त्र, एक कायदा, एक धर्म शास्त्र, एक आचार, एक संस्कार, एक तऱ्हेचीं नित्यकर्मे आणि विधिनियम, समान उत्सव आणि समान यात्रा, यांच्या समुच्चयानें जी बनली गेली आहे, अशी या 'हिंदुजाती'ची संस्कृति जो स्वत ची मानतो, आणि जो या सर्वांबर या भूमीला, या 'सिंधुस्थानाला' आपली 'पुण्यभू' समजतो, तिच्यात आपले तत्त्ववेत्ते आणि ऋषी, अवतार आणि धर्मगुरु उत्पन्न झाले असें मानतो व हीच माझी पुण्यभूमि व तीर्थभूमि आहे अशी निष्ठा ठेवतो, तो ता 'हिंदु' होतो समान राष्ट्र, समान जाति आणि समान संस्कृति हीं हिंदुत्वाचीं लक्षणें आहेत, आणि हीं सर्व लक्षणें मोजक्या शब्दात सांग यायाचीं म्हणजे अशी कीं, ज्याला 'सिंधुस्थान' हें केवळ 'पितृभू'च वाटतें असं नव्हे तर 'पुण्यभू हि वाटतें तो हिंदु हिंदुत्वाचीं पहिलीं दोन लक्षणें जीं 'राष्ट्र' व 'जाति' हीं 'पितृभू' या शब्दानें व्यक्त होतात, आणि तिसरें अनन्य लक्षण जें 'संस्कृति' हें 'पुण्यभू' या शब्दानें विशेष करून व्यक्त होतें

(७८) हिंदुत्वाची व्याप्ति –आर्यसंस्कृतीच्या छत्राखालीं जो जो संप्रदाय आहे तो तो सर्व हिंदूच होय जैन, लिंगायत, शैव, स्मार्त, वैष्णव, देवसमाजी, आर्यसमाजी, सत्यसमाजी, निरीश्वरवादी, सेश्वरवादी, आस्तिक वादी, नास्तिकवादी, ब्राह्मो, प्रार्थनासमाजी इत्यादि सव हिंदूच होत कारण या सर्वांची 'पितृभू' व पुण्यभू' हिंदुस्थानच आह वेदकालीन मंत्रद्रष्ट्या ऋषींपासून तों दयानंदापर्यंत, चार्वाकापासून तों आजच्या नास्तिकापर्यंत, जिनवरापासून तों महावीरापर्यंत, कपिलसाऱ्यापासून तों आजच्या अणुवाद्या पर्यंत, वीरबदापासून तों बसवेश्वरापर्यंत, चक्रधरापासून तों चैतन्यापर्यंत,

रामदासापासून तो राममोहनापर्यंत सर्व द्रष्टे आणि तत्त्ववेत्ते, आचार्य आणि साधु हे सर्व याच भूमींत जन्मास आले. म्हणून वरील सर्व संप्रदायांच्या अनुयायांना भारतभूतील प्रत्येक धूलिकणाला वंदन करावेंसें वाटतें, कारण त्यांत पावित्र्य भरलें आहे. तात्पर्य जे जे या भूमीला पितृभू व पुण्यभू मानतात ते ते सर्व हिंदूच होत.

महार, मांग, चांभार, ढोर, भंगी, घेड इत्यादि सर्व पूर्वास्पृश्य हिंदूच आहेत. कारण त्यांची पितृभूमि व पुण्यभूमि हिंदुस्थानच आहे. हिंदुसमाजाशेजारीं जे रामोशी, भिल्ल, काठक, कोळी, बेरड, वडारी, कैकाडी, फासेपारधी, डोंबारी, कोल्हाटी, बेलदार, कातकरी, वारली, मांग, गोंड, वाघरी, मोई इत्यादि लोक आहेत तेहि सर्व संस्कृतीनें हिंदु असल्या मुळें हिंदूच होत. कारण यांचीहि पितृभू व पुण्यभू हिंदुस्थानच आहे.

(७६) जैन हे हिंदूच –दक्षिण महाराष्ट्रांत जैनांची वस्ती बरीच आहे. त्यांतील कांहीं आम्ही हिंदु नसून जैन आहों असें म्हणतात व हिंदुत्वाचा इनकार करतात. या त्यांच्या चुकीच्या समजुतीचें निराकरण करण्याकरितां हिंदूंच्या आचारविचाराशीं जैनांचें आचारविचारसादृश्य कसें आहे व हिंदुस्थान ही त्यांची पितृभू व पुण्यभू असल्यामुळें ते कसे हिंदूच आहेत. याचें थोडें दिग्दर्शन करतों.

त्यापलीकडील येथें राहिले म्हणून हिंदुस्थान ही त्यांची पितृभू आहे जैन हे रामकृष्णांना आपले तीर्थंकर समजतात जैनधर्मावर हिंदूच्या श्रुत स्मृतींचा पुष्कळ प्रभाव पडलेला आहे इंद्रियदमनाचें महत्त्व सांगणारे जैन मुनी व यति आणि उपनिषदांतील ब्रह्मवेत्ते यांच्या यतिधर्मात भिन्नत्व नाहीं वेदांत व भागवतांत ज्याचा उल्लेख आला आहे असा ऋषभदेव हा हिंदूंना ऋषि म्हणून तर जैनांना तीर्थंकर म्हणून मान्य आहे हिंसा व अहिंसा यांचा तारतम्यानें विचार हिंदु करतात तें तारतम्य जैन धर्मांतहि आहे जैन हे गृहस्थाचा अहिंसाधर्म निराळा, व यतींचा अहिंसाधर्म निराळा असें समजतात हिंदुसमाजाशेजारीं जैनसमाज इतकीं शतकें आपल्या क्रियाकर्मासह नांदत आहे जैनांमध्यें श्वेतांबर, दिगंबर आणि ढुंढिया या नांवाचे पंथ आहेत गुजराथ व काठे वाडांतील जैन हे द्वारकाधीशाचे उपासक आहेत असें कोणी म्हणतात जैनांचे चोवीस तीर्थंकर हिंदुस्थानांतच होऊन गेल्यामुळें त्यांच्या योगानें हिंदुस्थानला पुण्यभूत्व प्राप्त झालें आहे त्याप्रमाणें अहिंसा, सत्य, अस्तेय, ब्रह्मचर्य व अपरिग्रह अशीं पांच व्रतें भिक्षु व भिक्षुणींना त्याप्रमाणें दहा यतिधर्महि जैनधर्मामध्यें सांगितलेले आहेत जैन गृहस्थाला जी बारा व्रतें पाळण्याचा उपदेश आहे तो वैदिक गृहस्थाश्रमी मनुष्यालाहि लागू होणारा आहे जैनांमध्यें वैदिक हिंदूंप्रमाणें जातिनिर्बंध कडक आहेत अस्पृश्यांना ते आपल्या मंदिरामध्यें येऊं देत नाहींत जो मुच्छंदाला जैन हे सनातनीप्रमाणेंच निष्ठुर विरोध करतात जैन हे वेद मानीत नाहींत तथापि त्यांचे सर्व विधि नि संस्कार पुढारलेल्या हिंदूंप्रमाणेंच आहेत जैन लोक गंध लावतात, यज्ञोपवीत घालतात हिंदूसारखी विधवावपनाची रूढीहि जैनांमध्यें आहे विवाहविधि ब्राह्मणाप्रमाणेंच होतो पुष्कळ ठिकाणीं जैनांमध्यें ब्राह्मणच त्यांचीं लग्नें लावतो मृताचे संस्कार हिंदूंप्रमाणेंच आहेत उत्तरक्रियेला पुष्कळ ठिकाणीं ब्राह्मण बोलावण्यात येतो अनंतचतुर्दशीसारखीं व्रतें हे लोक आचरतात हिंदूंतील सोळा संस्काराप्रमाणें जैनांमध्यें त्रपन क्रिया आहेत जैन धर्माचें तत्त्वज्ञान पुष्कळ बाबतींत हिंदु तत्त्वज्ञानाशींच मिळणारं आहे पूर्वजन्म, कर्माप्रमाणें फळ, कर्मबंधापासून मुक्त होण्याचा मार्ग वगैरे सिद्धांत हिंदु तत्त्वज्ञानाशींच जुळणारे आहेत जीव, अजीव, पापपुण्य, बंध

व मोक्ष हाच विषय जैनांच्या दर्शनामध्यें आहे. आत्मा, कर्में व सृष्टि हीं नित्य आहेत असें जैनधर्म मानतो. पूर्णावस्थेला पोंचलेला आत्मा म्हणजे ईश्वर असें जैन तत्त्वज्ञान आहे. जैन ईश्वर मानीत नाहींत, ही समजूत चुकीची आहे. शास्त्रकार व विख्यात पंडित श्रीहरिभद्र सूरी यानीं ईश्वर सर्वज्ञ, नित्य व मंगल असाच मानला आहे. ईश्वराकडे सृष्टीचें कर्तृत्व नाहीं, तो निर्माता, शास्ता व संहारकर्ता नाहीं, वगैरे जैन तत्त्वज्ञान हें सूक्ष्म दृष्टीनें विचार केल्यास वेदान्त तत्त्वज्ञानाशीं बऱ्याच प्रमाणांत मिळतें आहे. हिंदुस्थानात खिस्तपूर्व तिसऱ्या शतकापासून तों सोळाव्या शतकापर्यंत जैन संप्रदायाचा अभ्यास करून प्रचार करणारे जे शेंकडों पंडित झाले व ज्यानीं संस्कृत, प्राकृत व हिंदी यामध्यें आपलें ग्रंथभांडार उत्पन्न केलें तें सर्व पाहिलें असता जैन हे सर्वस्वीं सनातन वैदिक हिंदूशीं अत्यंत संबद्ध असे असून ते सर्व दृष्टींनीं हिंदूच आहेत असें म्हणता येतें.

जैनाप्रमाणेंच लिंगायत, आर्यसमाजी, शीख हेहि सर्व हिंदूच आहेत. यांच्यासंबंधींहि क्वचित् निराळी कल्पना उद्भवेल म्हणून हे सर्व कसे हिंदु आहेत याचें थोडक्यात विवेचन करतों.

(७७) लिंगायत हेहि हिंदूच.–लिंगायत हेहि हिंदूच आहेत. कारण त्यांची पितृभू व पुण्यभू हिंदुस्थान हीच आहे. लिंगायत पंथाचे प्रचारक बसव व चन्नबसव, मडिवाल, प्रभुदेव, सिद्धराम, इत्यादि सर्व येथेंच जन्मले, व येथेंच कार्यकर्ते झाले. हिंदुस्थान हीच त्यांची कर्मभूमि, धर्मभूमि व पुण्यभूमि आहे. शैवशास्त्र हें वेदसंमत आहे. सामान्य शैव, मिश्रशैव, मिश्रशैव, शुद्धशैव व वीरशैव असा चारहि प्रकारांमध्यें पंचयज्ञ आहेत, संस्कार आहेत, शिवपूजा आहे, लिंगधारण आहे. तात्पर्य सनातन वैदिक हिंदुमार्गी हाहि समाज पूर्ण हिंदु आहे.

(७८) आर्यसमाज.–आर्यसमाज हाहि कट्टा हिंदुसमाज आहे. आर्यसमाजाचे मोठमोठे वीर संस्कृतिरक्षणार्थ आत्मयज्ञ करीत आहेत. हिंदुस्थानात आज मुसल्मान व मिशनरी यांना तोडीस तोड देऊन हिंदुसमाजाचें रक्षण एकट्या आर्यसमाजानें केलें आहे. आर्यसमाज वेद सर्वांना प्रमाण मानतो. वेद हे ईश्वरप्रणीत आहेत, किंबहुना हा एकच ग्रंथ ईश्वरप्रणीत आहे, अशी या पंथाची ठाम समजूत आहे. वेद व चातुर्वर्ण्य

मानणारा, कर्म व पुनर्जन्म यांवर विश्वास ठेवणारा, पंचमहायज्ञाची आज्ञा करणारा, हिंदुस्थानाला पितृभू व पुण्यभू समजणारा हा समाज खास खास आर्य हिंदु होय

(७९) शीख - शीख हेहि हिंदूच आहेत शीखामध्यें सहजधारी, केशधारी, उदासी, निर्मल, गहनगंभीर आणि सिंधी असे जरी भेद असले, तथापि ते हिंदुस्थानालाच पितृभू व पुण्यभू मानतात कारण वेदकाल पासून त्यांचे पूर्वज याच भूमीवर राहिले व त्यांनीं भक्तिभावानें ईश्वराला आळविलें शिखांच्या पूर्वजांची वस्ती तर पंजाबांत सरस्वती नदीचे काठीं होती त्या सरस्वतीला त्यांनीं सनातनी हिंदूप्रमाणेंच मानलेलें आहे वेद हे धर्मग्रंथ या दृष्टीनें जरी त्यांना प्रमाण नसले तथापि अत्यंत प्राचीन वाङ्मय, मानवजातीच्या इतिहासपूर्वकालीन अज्ञातदशेवर प्रकाश पाडणारें वाङ्मय या दृष्टीनें त्यांना ते वंद्य आहेत शिखांची गुरुमुखी आणि पंजाबी या भाषांची उत्पत्ति संस्कृत भाषेपासूनच झाली म्हणून ती भाषाहि त्यांना वंद्य आहे भारतरामायणांतील कथा, गंगायमुना या नद्या, तीर्थें, पवित्र स्थानें, हीं त्यांना मान्य आहेत म्हणूनच ही भारतभूमि त्यांना पुण्यभूमि वाटते गुरु नानक, गुरु गोविंदसिंह, बंदा बैरागी व गुरु रामदास हे सर्व हिंदुस्थानांतच जन्मले, तेथेंच वाढले, त्यांच्या प्रभावानें अमृतसर व मुक्तसर हीं पवित्र स्थानें झालीं आहेत

(८०) गुरखे — नेपाळांतील गुरखे लोक आणि नेपाळी लोक हे हिंदु नाहींत असें कोण म्हणेल ? मुसल्मानांचे अनन्वित अत्याचार झाल्यावर पराभूत परंतु तेजस्वी रजपुतांनीं नेपाळांत जाऊन स्वतंत्र राज्यस्थापना केली, तेच हे गुरखे लोक हे शिवभक्त आहेत, कडवे आहेत, गोरक्षा करणारे, अतएव गुरखे असें त्यांचें सार्थ नाव आहे या लोकांनीं आर्यसंस्कृतीच्या रक्षणाकरितां काहीं थोडें थोडकें रक्त सांडलेलें नाहीं नेपाळचें राजघराणें गुरखा जातीचें आहे शिवरात्रीचा उपास व उत्सव गुरखे करितात. पशुपतेश्वराचें स्थान बारा ज्योतिर्लिंगांपैकीं एक आहे गुरख्यांच्या पुष्कळ चालीरीति रजपुतांप्रमाणें आहेत

वरील विवेचनावरून ज्यांची पितृभू व पुण्यभू हिंदुस्थान आहे, ते सर्व हिंदूच कसे आहेत, याची यथार्थता पटेल ज्यांची केवळ पितृभू व

अमृतसर हीं सर्व क्षेत्रें अखिल हिंदूंना पूज्य आहेत. कन्याकुमारीपासून बद्रि-केदारपर्यंत आणि द्वारकेपासून जगन्नाथपुरीपर्यंत जेवढीं म्हणून पवित्र स्थानें व तीर्थे आहेत तीं सर्व अखिल हिंदूंना पूज्य व वंदनीय आहेत. म्हणूनच जगन्नाथाची रथयात्रा, अमृतसरची वैशाखी, कुंभ व अर्धकुंभ मेळे श्री शैल्यमल्लिकार्जुन यात्रा, श्रीक्षेत्र काशीची मकराची यात्रा, अर्धोदय व महोदयपर्वयात्रा अशा प्रसंगीं अखिल हिंदु लोटत असतात या यात्रा म्हणजे महापरिषदाच होत. यांच्या योगानें जीवनाचा प्रवाह राष्ट्रामध्यें सतत वाहात ठेवला जात आहे.

अखिल हिंदूंचे सण, उत्सव वगैरे सर्व एक आहेत दसरा, दिवाळी आणि होळी हे सण कोणच्या प्रांतांत नाहींत ? दिवाळीचा सण असा आहे कीं त्या दिवशीं प्रत्येक झोपडींत कांहीं नाहीं तरी एखादी पणती पेटलेलीच दिसते राष्ट्रीयघनाचा महो सवहि या ना त्या स्वरूपांत सर्वत्र आहे सणाचें निमित्तानें अखिल हिंदूमध्यें समष्टिधर्म वाढतो, दळणवळण वाढतें व सांस्कृतिक साम्य उत्पन्न होतें अखिल हिंदूंची राम, कृष्ण, शिव, विष्णु, रुद्र, आदित्य, विठ्ठल, हनुमान, महाकाली, महासरस्वती इत्यादि दैवतें, ऋषि, मुनि, तीर्थंकर, शास्त्रकार, सूत्रकार, साधुसंत, धर्मसंस्थापक, संप्रदायप्रवर्तक वगैरे थोर पुरुष हे एकच असल्यामुळें त्याहि द्वारानें हिंदु समाजांत एकरूपता आहे

अखिल हिंदुजातींमध्यें आज एकाच तऱ्हेचें हिंदु-व्यवहारशास्त्र रूढ आहे. महाराष्ट्रांत विज्ञानेश्वर, कोंकणांत मयूखकार, बंगाल्यांत रघुनंदन भट्टाचार्य, जीमूतवाहन, दक्षिणप्रांतात देवण्णभट्ट इत्यादि सुप्रसिद्ध पंडितांचे व टीकाकारांचेच ग्रंथ प्रमाण म्हणून मानण्यांत यतात विवाह, दत्तक व दायविभाग या महत्त्वाच्या बाबतींत वरील पंडितांचीं मतें विचारांत घेऊनच आजचीं न्यायकोर्टे निवाडे देत असतात या टीकाकारांत देशभेदामुळें क्वचित् मतभेद असला तथापि मुख्य विषयासंबंधानें त्यांची एकवाक्यता दिसते व्यवहारांत जसे धर्मनिबंधकार प्रमाण मानतात तसेंच आचारांत स्मृतिकार आणि वेदांतात द्वैतअद्वैतादि संप्रदायप्रवर्तक आचार्यांना प्रमाण मानतात

अखिल हिंदूंचा हिंदुस्थान हा अखंड एक देश आहे अखिल हिंदू

ही अखंड एकजिनसी जाति आहे. तिच्यात पुढारलेले व मागलेले असे भेद असले तरी ते आता नष्ट होण्याच्या मार्गांत आहेत. अखिल हिंदूंचा धर्म अभ्युदयाचा धर्म—समाजधारणेचा धर्म—एक आहे. व्यावहारिक धर्म एक आहे. पारमार्थिक मतभेद असले तरी ते अभ्युदयविघातक नाहींत. अखिल हिंदूंची संस्कृति एक असून देव, धर्म, भाषा, इतिहास, परंपरा यामध्यें सादृश्य आहे हें वर दाखविलेंच आहे. यावरून हिंदुत्वाची आणि हिंदुराष्ट्राची कल्पना पूर्णपणें येऊं शकेल.

(८२) हिंदुत्वाची तेजस्विताः—आज कांहीं हिंदु असे आढळतात कीं त्यांना हिंदु म्हणून घेण्याची लाज वाटते. हिंदुत्व, हिंदुपण हें कांहीं फुकाचें आलेलें नाहीं. त्याकरिता हिंदुराष्ट्राच्या इतिहासाचें पान नि पान हुतात्म्याच्या रक्तानें भरलेलें आहे. वेदकालापासून या हिंदुत्वाकरिता या हिंदुराष्ट्रात अनेक धर्मवीरानीं, बुद्धिमतानीं व शौर्यवंतानीं, शक्तिवानानीं व युक्तिवानानीं आपलें सर्वस्व वेंचलेलें आहे. अर्वाचीन काळात राजपुतानीं, शीखानीं, मराठ्यानीं या हिंदुत्वाकरिता आपल्या रक्ताचा सडा शिंपडला आहे. एक काल असा होता कीं हिंदु म्हणवून घेण्यानेंच शिरापासून धड वेगळें होत असे, नि अहिंदु म्हणवून घेताच वाटेल तें ऐहिक ऐश्वर्य मिळत असे. परंतु पूर्वजानीं तें ऐश्वर्य लाथाडून हिंदुत्व स्वीकारलें व तें लाखो प्राणाचें मोल देऊन टिकविलें. हिंदु म्हणवून घेण्याकरिता संभाजी महाराजानीं मोठें दिव्य पत्करलें. त्यांच्या वधाचें भीषण दृश्य आज डोळ्यापुढें उभें राहिलें कीं काळीज करपून जातें! गुरु तेज बहाद्दर यानीं आपल्या तीनशें शिष्यासह करवतीच्या धारेखालीं हिंदुत्वाकरिता खसखसा चिरून घेतलें! बंदा बहादुराच्या दिव्याला तर जगात तोड मिळणार नाहीं. बंदाच्या देखत त्याच्या पुत्राचा वध केला. त्याचीं आंतडीं बंदाचें मुखांत घातलीं. बंदाचे डोळे फोडले, पाय कापले, हात छाटले, तरी दुःखाचा श्वासहि न सोडतां डोळ्यांतून एक अश्रुबिंदूहि न ढाळतां बंदानें स्थितप्रज्ञतेनें 'हिंदु हिंदु' अशी घोषणा करीत प्राणत्याग करून स्वर्गारोहण केलें!! राजपुतान्यातील सतींनीं हिंदुत्वाकरितां आणि पातिव्रत्याकरितां स्वतःच्या हातानें धडाधड अग्नी पेटवून त्याला वीरत्वानें आलिंगन दिलें. अशा तऱ्हेचीं कितीतरी उदाहरणें इतिहासांत घडलेलीं आहेत. अशा उग्र तपस्येनें मिळविलेलें हिंदुत्व

सोडावयास तयार होणें हें अधमपणाचें नाहीं काय ? हिंदुत्वाची रासरांगोळी करून मिळालेलें ऐश्वर्य वा स्वातंत्र्य, वा इंद्रपदसुद्धां नको आहे. उज्ज्वल हिंदुत्वापुढें हीं सर्व तुच्छ आहेत. हिंदुत्व गमावून इंद्राचें ऐश्वर्य भोगण्यापेक्षां हिंदु म्हणून त्याचें रक्षणार्थ मरण्यांत व मारण्यात स्वर्गीय आनंद आहे.

(८३) हिंदूंचा हिंदुस्थानः-हिंदुत्वाच्या विकासाचें स्थान आणि निवासाचें स्थान हिंदुस्थानच होय. हिंदुस्थान हें हिंदूंचें स्थान आहे, तें तसेंच राहिलें पाहिजे. अफगाणाचें अफगाणिस्थान, बलुच्याचें बलुचिस्थान, अरबाचें अरबस्थान, इंग्लिशांचें जें स्थान (लँड) तें इंग्लंड, तद्वत् हिंदूंचें जें स्थान तें हिंदुस्थानच होय. या हिंदुस्थानाकरितां हिंदूंनीं आजवर आत्यंतिक त्याग केलेला आहे. खिस्तपूर्व चौथ्या शतकापासून आलेलीं डरायस, शिकंदर, ग्रीक, हूण, शक, श्वेतहूण, सिथियन इत्यादींचीं आक्रमणें हिंदूंनींच आपले प्राण पणाला लावून परतविलीं आहेत. तत्त्वज्ञान, समाजधारणा, विज्ञान, शिल्प, राजकारण, धर्मस्थापना अशीं जगाला थक्क करणारीं कार्यें या हिंदुस्थानांतच हिंदूंनीं केलेलीं असल्यामुळें हिंदुस्थान हा हिंदूंचाच आहे व तो तसाच टिकला पाहिजे.



प्रकरण आठवें

देशकालविचार

मागील प्रकरणात हिंदु, हिंदुत्व व हिंदुस्थान यांचें व्याख्येसह विवेचन केलें. आता नवा हिंदुधर्म हा कोणत्या देशातील आणि कोणत्या कालातील हिंदूना उद्देशून आहे, याचा विचार 'देशकालौ चकीर्तये' या परिशिष्टीप्रमाणें करावयाचा आहे.

(८४) स्मृतिकारांच्या देशमर्यादाः– प्राचीन स्मृतिकारांनी आपापल्या स्मृतींत आचार, व्यवहार, प्रायश्चित्ताचा विचार केलेला आहे. तो सामान्यपणें सर्व हिंदुसमाजाकरिता असला तरी विशेषत्वानें स्मृतिकार ज्या प्रदेशात होते, तेथील लोकांना उद्देशूनच त्यांनी सांगितलेला आहे. कारण भिन्न कालीं व भिन्न स्थळीं भिन्न भिन्न स्मृतिकार झाले आहेत. त्यांनी आपापल्या दृष्टीनें देशमर्यादा ठरवून धर्म सांगितलेला आहे, असें बौधायन, विष्णु या धर्मसूत्रांवरून आणि मनु व याज्ञवल्क्य या स्मृतींवरून दिसतें.

मनूनें आर्यावर्ताशिवाय ब्रह्मावर्त, ब्रह्मर्षिदेश, मध्यदेश यांच्या व्याख्या दिलेल्या आहेत. त्यावरून या सर्व प्रदेशांतील लोक हा मनूच्या धर्मप्रतिपादनाचा विषय असावा असें दिसतें. पूर्व व पश्चिम समुद्रामधील आणि हिमालय व विंध्य पर्वतामधील सर्व भागास मनु आर्यावर्त समजतो, असें दिसतें. या आर्यावर्तांत देवनिर्मित ब्रह्मावर्त देश, कुरुक्षेत्र, मत्स्य, पंचालशूरसेनादि देश मिळून बनलेला ब्रह्मर्षि देश, प्रयाग व विनशन आणि हिमालय व विंध्य या चतुःसीमेंतील मध्यदेश हे सर्व देश होते. द्विजांनीं याच देशाचा आश्रय करावा असें मनु अट्टाहासानें सांगतो.

(म स्मृ अ २ श्लो. १७–२४)

अशा प्रकारें देशमर्यादा आखून घेऊन जेथें चातुर्वर्ण्य आहे, जेथें तीन वर्ग ब्राह्मणांच्या तंत्रानें चालत आहेत, ब्राह्मण जो धर्म सांगत आहे, तो राजा व्यवहारांत आणतो आहे, अशा परिस्थितींत कोणी कसें धर्माचरण करावें याचा विचार जुन्या हिंदुधर्मामध्यें पुष्कळ केलेला आहे.

(८५) नव्या हिंदुधर्माचें क्षेत्र.—नव्या हिंदुधर्माला सबंध भरत खंड, सबंध हिंदुस्थान आणि तथील सर्व हिंदु लोक यांना सामान्यत्वानें धर्मोपदेश करावयाचा आहे. हिमालय ते सिंहलद्वीप, द्वारका ते ब्रह्मदेश या भागांतील यच्चावत् हिंदूंना हिंदु म्हणून, हिंदु राष्ट्र म्हणून, हिंदु संस्कृतीचे घटक म्हणून कसें वागलें पाहिजे हेंहि सांगावयाचें आहे.

भरतखंडांतील अखिल हिंदूंनाच काय पण जगात जेथें जेथें हिंदु असतील त्या सर्वांना नवा हिंदुधर्म सांगावयाचा आहे. कारण आज शिक्षण, वाहतुक, ज्ञानाचा प्रसार, दळणवळण इत्यादि वाढल्यामुळें जगांतील सर्व हिंदु हे नव्या हिंदुधर्माचे विषय होतात. पंजाबी हिंदु, मद्रासी हिंदु, बंगाली हिंदु, महाराष्ट्रीय हिंदूप्रमाणेंच जपानी हिंदु, अमेरिकन हिंदु, इंग्लिश हिंदु असें वर्गीकरण होऊं शकेल. सर्व हिंदूंचें मनावर सामान्यत्वानें धर्मासंबंधाचे संस्कार सारखेच आहेत. जाति, वर्ण, विवाह, व्यवसाय, विटाळ, संस्कार यासंबंधानें आणि समष्टिधर्मांचें निरूपण हें सर्व हिंदूंना लागू होण्यासारखें आहे. विशेष धर्म हा तो तो प्रांत, तो तो देश व तेथील परिस्थिति यांना सापेक्ष असा असल्यामुळें त्या विशेष धर्मांचें विवेचन प्रस्तुत ग्रंथांत येणें शक्य नाहीं.

, हा ग्रन्थ अखिल हिंदूकरिता सामान्यत्वानें असला तरी विशेषत्वानें तो बृहन्महाराष्ट्रातील महाराष्ट्रिय हिंदूकरिता आहे. कारण बृहन्महाराष्ट्रातील हिंदुसमाजाचें सर्वांगीण निरीक्षण जसें ग्रंथकारानें केलेलें आहे, तसें पंजाब, बंगाल, मद्रास, युक्तप्रांत इत्यादि प्रांताचें केलेलें नाहीं. त्या त्या भागातील हिंदुसमाजाकरिता विशेष धर्माचे प्रतिपादक असे निराळेच ग्रंथ झाले पाहिजेत.

(८६) कलियुग का कृतियुग?–याप्रमाणें नव्या हिंदुधर्माची सामान्यत्वानें आणि विशेषत्वानें देशमर्यादा सांगितल्यानंतर हा ग्रंथ कोणत्या कालांतील हिंदूकरिता आहे हें सांगितलें पाहिजे.(जुन्या हिंदुधर्मानें आजचा हा कलिकाल आहे, हें कलियुग आहे अशी कल्पना ग्रहण करून त्या भूमिकेवरून धर्म सांगितलेला आहे. नव्या हिंदुधर्माला कलिकल्पना सर्वस्वीं अमान्य आहे. जगांत त्याप्रमाणें आजचें युग हें कृतियुग आहे (म्हणजे करणाऱ्याचें युग आहे) तेंच नवा हिंदुधर्म ग्राह्य मानतो व जुन्या हिंदुधर्मांतील तर्कदुष्ट कलिकल्पना अग्राह्य समजतो.) यास्तव कलिकल्पनेची अयथार्थता थोडी चिकित्सा करून पटविणं अवश्य वाटतें.

(८७) वेद व स्मृति यांतील चतुर्युगें–कृतादि शब्द ऐतरेय ब्राह्मणात आले आहेत. पण तेथें त्याचा अर्थ युगवाचक नाहीं. पुराणातील युगकल्पना ब्राह्मणग्रंथात नाहीं. तेथें निराळा अर्थ दिसतो. तैत्तिरीय संहितेंत (४, ३, ३) युगकल्पना आहे. परंतु त्या ठिकाणीं कृत, त्रेता व द्वापर हीं तीनच नावें आढळतात. पुराणात कृत, त्रेता, द्वापर व कलि असा युगक्रम आहे. परंतु ऐतरेय ब्राह्मणात (७, १५) कलि, द्वापर, त्रेता व कृत असा अनुक्रम आहे. मूळ ब्राह्मण ग्रंथांतील कल्पना, तिचा स्मृतिकारांनी केलेला अनुवाद व पुढें त्याला निराळें स्वरूप कसें आलें, हें पुढील वचनांवरून समजेल—

कलिः शयानो भवति संजिहानस्तु द्वापरः।
उत्तिष्ठंस्त्रेता भवति कृतं संपद्यते चरन् ॥–ऐतरेय ब्राह्मण

याचाच अनुवाद मनुस्मृति अ. ९ मध्यें पुढील प्रमाणें आहे.—

कृतं त्रेतायुगं चैव द्वापरं कलिरेव च।
राज्ञो वृत्तानि सर्वाणि राजा हि युगमुच्यते ॥३०१॥

कलिः प्रसुप्तो भवति स जाग्रद्द्वापरं युगम्।
कर्मस्वभ्युद्यतस्त्रेता विचरंस्तु कृतं युगम् ॥३०२॥

महाभारतात चतुर्युगाबद्दल पुढील विचार आहेत—

राजा कृतयुगस्रष्टा त्रेताया द्वापरस्य च।
युगस्य च चतुर्थस्य राजा भवति कारणम् ॥१२।६९।९८
राज्ञः प्रमाददोषेण दस्युभिः परिमुष्यताम्।
अशरण्यः प्रजानां य. स राजा कलिरुच्यते ॥१२।१२।२९
राजैव युगमुच्यते ।१२।९१।६
दंडनीत्या यदा राजा सम्यक्कात्स्न्र्येन वर्तते।
तदा कृतयुगं नाम कालसृष्टं प्रवर्तते ॥१२।६९।८०
कालो वा कारणं राज्ञो राजा वा कालकारणम्।
इति ते संशयो मा भूत् राजा कालस्य कारणम् ॥
१२।६९।७९

भावार्थः—झोपी गेलें की कलियुग लागतें, जाग आली की द्वापरास प्रारंभ होतो, उठून वसणें हें त्रेतायुगाचें लक्षण व उद्योगास लागणें म्हणजे कृतयुग होय.

कृत, त्रेता, द्वापर व कली हीं सर्व राजाच्या वागणुकीवर असतात, म्हणून राजा हाच युग होय. राजा निजला की कली, जागृत झाला की द्वापर, कर्तव्य करण्यास उद्युक्त झाला की त्रेता व साक्षात् तें करू लागला की कृतयुग सुरू होतें.

कृत, त्रेता, द्वापरयुगाचा स्रष्टा व कलियुगनिर्माताहि राजाच होय. राजा हाच सर्व युगाचें कारण आहे. राजाच्या चुकीमुळें चोराकडून प्रजा लुटली जाते व प्रजाचें रक्षण करण्यास जो राजा असमर्थ असतो, त्यास कलि असें म्हणावें. राजा जेव्हां उत्तम प्रकारें दंडनीतीचें धारण करतो तेव्हां कृतयुग नावाचें कालचक्र चालू होतें. काल हें राजाचें कारण, की राजा हें कालचें कारण असा संशय न आणता ' राजा कालस्य कारण ' असेंच समजावें.

(८८) युग शब्दाचा मूळ अर्थ —युग शब्दाच्या अर्थाबद्दल आणि कालाबद्दलहि विपर्यस्त कल्पना पुढें आलेल्या आढळतात. वेदांग-ज्योतिषा-

मर्यादा झाली. पण युगांची कमाल मर्यादा कोठें शंभर तर कोठें १०००, तर कोठें १०,००० पर्यंतहि जात असे; पण सामान्यतः एक हजार वर्षांचें युगचक्र (चतुर्युग किंवा महायुग) सर्वमान्य दिसतें. पुढें या युगकालाची रोजच्या दिवसाशीं साम्यता कल्पिल्यानें त्याला संधिकालाची जोड मिळून संधिकालासह बारांशें वर्षांचें युगचक्र ठरलें.' (श्री. ज. स. करंदीकर-चित्रमयजगत् जानेवारी १९२२).

(२) 'युग म्हणजे तीच गोष्ट पुनः पुनः होण्याचा काळ. अशीं अनेक युगें तेव्हा माहीत असावीं. वर्ष हें एक युगच आहे. कारण वर्षानें पुनः तोच ऋतु परतून येतो. चार वर्षें हेंहि युगच आहे. कारण तेव्हांच्या कालगणनापद्धतीप्रमाणें चौथ्या वर्षी विषुवान् येत असे. पांच वर्षें हेंहि युगच आहे. कारण वेदांगज्योतिषांत पांच वर्षांचें युग मानलें असून तैत्तिरीय ब्राह्मणांत (१, ४, १०) पहिलीं चार वर्षें व त्यांचे स्वामी सांगितले आहेत....

सर्व पुराणांच्या मतें कलियुगाच्या दुप्पट द्वापर, तिप्पट त्रेता व चौपट कृत आहे. या शब्दांचे जे दुसरे अर्थ आहेत. त्यावरून हेंच सिद्ध होतें. यावरून कलि १००, त्रेता २००, द्वापर ३०० व कृत ४००. चार युगांचीं मिळून १००० वर्षें होतात. हजार वर्षें हें एक महत्त्वाचें कालमान होतें व त्या कालाच्या शेवटीं द्वादशवार्षिक यज्ञ करीत; असा सिद्धान्त निघतो.' (श्री. के. ल. दप्तरी—वैदिक न आगणनापद्धति)

(९२) कलिमहात्म्याचा सारांशः-कलीचा वर्णिलेल्या पुराणकालीं जशी उगाच फुगविलेली आहे, तशीच कलीचें महात्म्यहि भीतिदायक, भरमसाट, निष्क्रियतेला उत्तेजक अशा रीतीनें वर्णिलेलें आहे. स्मृतिकारांपैकीं मनु, याज्ञवल्क्य सोडल्यास सर्व स्मृतिकार कलीची भीति बाळगून वर्णसंकरानें व्यामोहित होऊन प्रायश्चित्तधर्मच सांगतात असें दिसतें. आसन्नमरण रोग्याला जसा वैद्य मृत्युसमयावर स्वाक्षरी करण्यापुरती धुगधुगी राहावी म्हणून मात्रेचे चाटवे देतो तीच गत स्मृतिकारांची झालेली आहे. पौराणिकांनी आणि साधुसंतांनी कलियुक्त परिस्थितीचें जें वर्णन केलें आहे तें वाचून वाटतें घटकेंत भरेल! मनुष्य निराशेनें म्हणेल की, 'या कले, तुला नमस्कार असो! तुला प्रकार मोठा. मी तुला शरण आलों

आहे म्हणून कलियुक्त दुराचार मी सहन करावयाला सिद्ध आहे!!!'

कलि आला रे आला की तो जगात अधर्म मानवितो, नीति बुडवितो, सत्य, न्याय, दया, परोपकार यांचा नायनाट करतो, जगातील चांगलें नष्ट करून जेवढें वाईट असेल त्याचा तो पुरस्कार करतो! अध्यात्म रामायण, भागवत आणि इतरत्र जें कलिमहात्म्य आहे, त्याचा सारांश थोडक्यात आहे तो असा—

'सर्व वर्ग शूद्रप्राय होतील ब्राह्मण क्रियाभ्रष्ट होतील गाई दूध देणार नाहींत पतिव्रता कुलटा होतील जानवें ही द्विजत्वाची खूण राहील. साधु ढोंगी होतील पाऊस वेळेवर पडणार नाहीं धर्म सांगणारे पाखंडी होतील राजा प्रजेला पिळून काढील पुत्र बापाचें ऐकणार नाहींत पतिपत्नींचे कलह होतील मुलगा आईला बायकोची लुगडीं धुवायाला लावील विषयसुखावर जन आसक्त होतील अर्थ हाच एक पुरुषार्थ राहील मोक्षाचा विचार कोणीच करणार नाहीं भावाभावांत प्रेम राहणार नाहीं भावावहिनींचें जमणार नाहीं जावा आणि नणदा कलह करतील अतिवृष्टि, अनावृष्टि व रोग यांनीं लोक त्रस्त होऊन जातील अग्नि आणि वीज यांचे उत्पात होतील संन्याशांना कोणी विचारणार नाहीं देवब्राह्मणांची अवहेलना होईल. लोक पापाचरण निःशंकपणें करतील पंडित उदरभरी होतील कुकर्माचरणाला महत्त्व येईल सदाचारवानांचा अपमान होईल त्रेतायुगातील माणसें अत्यंत नीतिसंपन्न, सुशील, धिप्पाड असीं होतीं रामचंद्राची सीता सात ताड इतकी उंच होती तेव्हांपासून माणसें दुर्बल व खुरटीं होऊं लागलीं आहेत दिवसानुदिवस माणसें असींच खुरटीं होणार तीं इतकीं कीं, केव्हांतरी यांना हरभऱ्याच्या झाडाला शिडी लावून घाटे तोडण्याचा प्रयत्न करावा लागणार! आणि इतकी दुर्बलता आल्यावर कलीचें पूर्ण राज्य होणार!!'

हा सर्व अनर्थ कलियुगांत होणारच आहे व तो व्हायलाच पाहिजे, अशी समजूत झाली कीं, मनुष्य अन्यायाचा प्रतिकार करण्यास कसा सिद्ध होईल? जगात सर्व वाईट आहे आणि वाईटच व्हावयाचें असें म्हटल्या नंतर सद्गुण, सत्कार्य, सद्धर्म व सत्प्रवृत्ति यांचा स्वीकार करण्यास कोणी तरी तयार होईल काय?

(९३) कलिसतरणोपाय.—मोठें वादळ सुटावें, परचक्र यावें किंवा आग लागावी, अशा वेळीं जो जें सापडेल तें घेऊन जसा पळत सुटतो, तीच स्थिति हिंदु समाजाची झालेली आहे. कलियुगात घोर आचार व विचार होणार पाप फार, आयुष्य कमी, साधनें कमी म्हणून झटपट मोक्षाचा मार्ग सागण्याकरिता कोणी सत्यनारायण, तर कोणी सत्यविनायक आणि याप्रकारचीं शेकडों मतें समाजाला सांगितलीं पौराणिक व्रतवैकल्याची भूमिका कलिकल्पनेवरच अधिष्ठित आहे. अनेक मतें व दानें, अन्नसंतर्पणें हीं या कलिकालात तरून जाण्याकरिता सांगितलीं आहेत साधुसतानीं तर कलियुगात अनर्थ होणार, धर्म लोपणार, नीति नष्ट होणार, आचार बुडणार व शेवटीं जगाचा अत होणार असें पाहून त्यातून सुटका होण्याकरिता नाममहात्म्याचीं स्तुतिस्तोत्रें गायलीं एक नाम, देवाचें नाव, रामकृष्ण हरी हा छद जिभेला लागला, कीं आत्मोद्धार व जगदुद्धार होतो, असें पुराणातील वचनाच्या आधारानें सागून समाजाला त्यानीं काहीं अशीं निर्भय केलें आणि पुष्कळ अशीं निष्क्रियहि केलें.

विविध पुराणामध्यें कलिसतरणाचे जे उपाय आहेत ते असे —

कलौ विश्वेश्वरो देव कलौ वाराणसी पुरी
कलौ भागीरथी गगा कलौ दान विशिष्यते ॥ —काशीखड

ध्यान पर कृतयुगे त्रेताया यजन तथा ।
द्वापरे लिंगपूजा च कलौ शकरकीर्तनम् ॥ —शिवपुराण

पुष्कर तु कृते सेव्य त्रेताया नैमिष तथा ।
द्वापरे तु कुरुक्षेत्र कलौ गगा समाश्रयेत् ॥
—विष्णुधर्मोत्तर पुराण

ध्यायन्कृते यजन्यज्ञैस्त्रेताया द्वापरेऽर्चयन् ।
यदाप्नोति तदाप्नोति कलौ सकीर्त्य केशवम् ॥ —व्यास

कलौ कलिमलध्वस सर्व पापहर हरिम् ।
येऽर्चयति नरा नित्य तेऽपि यद्वा यथा हरि —अग्निपुराण

कलिं सभाजयन्त्यार्या गुणज्ञा सारभागिन ।
यत्र सकीर्तनेनैव सर्व स्वार्थोऽपि लभ्यते ॥ —श्रीभागवत

भावार्थ—कलियुगात विश्वेश्वर हा देव, काशीवास, भागीरथी

स्नान आणि दान हीं तारक आहेत. लिंगपूजा व शंकरकीर्तन, यामुळें उद्धार होतो. कलियुगात गंगास्नानानें सद्गति मिळते. अन्य युगात जें फल विविध साधनांनीं मिळतें तें कलींत केवळ केशवसंकीर्तनानें मिळतें. जे हरिपूजन करतात त्यांचीं सर्व पातकें नष्ट होतात. तात्पर्य नामस्मरण, दान, पूजा, कथाकीर्तन हीं कलियुगातील उद्धाराचीं साधनें होत.

(९४) भोळसट विचार.–या विचाराची छाप सबंध हिंदुसमाजावर आहे. त्यामुळें तो निष्क्रियतेच्या गर्तेमध्यें पडलेला आहे. जुनें जें काय होतें व असेल तें तेवढें चागलें. नवें जें काहीं दिसेल तें पाहिलें कीं कलिसंस्काराचा मनुष्य अगदीं चपापून जातो. आगगाड्या, मोटारी व विमानें पाहिलीं कीं तो म्हणतो हा कलीचा प्रताप आहे! पण सर्वत्र बैलगाड्या रूढ केल्या म्हणजे कृतयुग चालू होईल काय? तरुणांचे व तरुणींचे घोळके शिक्षणाकरितां एकत्र चाललेले पाहिले, तरुणीचे अंगात पोलकें, पायात चप्पल, तरुणाचें मस्तकावर केशालंकार आणि मनगटांत घड्याळ दिसलें कीं तो म्हणणार हें पहा कलीचें महात्म्य! पण मुलांमुलींना निरक्षर ठेवून, कोवरापर्यंत चोळ्या मुलींना घालावयाला लावून, मुलांच्या शेंड्या लांब ठेवल्या म्हणजे कलियुग जाऊन कृतयुग चालू होईल काय? कलीच्या करणीमुळें म्हणे दुहेरी धोतराची उपरणीं झालीं, त्या ठिकाणीं आता गोपड्या आणल्या कीं कृतयुग होईल काय? मन्त्रजागरणानंतर वैदिक ब्राह्मणसुद्धा चहाकॉफी पितात. तें पाहून जुना गृहस्थ म्हणतो, 'हा पहा कपबशांचा खडखडाट! हाच कलीचा पराक्रम!!' वैदिकांना चहाच्याऐवजीं तुळशीचा काढा दिला, शास्त्र्यांच्या मनगटावरचीं घड्याळें काढून त्यांच्या गळ्यात घटकापात्रें बांधलीं म्हणजे कलियुगाचा नायनाट थोडाच होणार आहे? तरुणानीं डोक्यावर जटाभार ठेवले व तरुणींनीं केशभूषा न करितां वल्कलें परिधान केलीं, आणि कपबशांच्या जागीं ताम्हनें व पंचपात्रें यांचे ढीग रचले म्हणजे कलियुग जाऊन गायी लौकर दूध देतील, पाऊस वेळेवर पडेल, माणसें निरोगी होतील, राजे प्रजासेवक बनतील, असें या भोळसटांना वाटतें कीं काय? जें जें नवें तें तें कलिप्रयुक्त म्हणून त्याचा तिरस्कार करणें चुकीचें नाहीं काय? काहीं दुर्बल विचाराचीं माणसें तर नवें जगत् पाहून हे नवें नवें भलते

प्रकार पहाण्यापेक्षा मरण बरें, लवकर एकदा डोळे मिटोत, असें म्हणून मृत्यूची वाट पहातात ! तर काहीं 'ईश्वरा, आता अवतार घे,' अशी त्याची करुणा भाकतात नि कर्तव्यविन्मुख होऊन अगदीं स्वस्थ बसतात ! समाजाला क्रियाविहीन, आचारविहीन, नीतिन्यायविहीन करण्याला ही कलिकल्पना फारच चागली आहे. म्हणूनच नवा हिंदुधर्म या आचरट कलिकल्पनेचा नायनाट केला पाहिजे असें अट्टाहासानें सांगतो.

(९५) हा कलि हिंदुस्थानांतच का ? :–हिंदुसमाजात वावरत असलेली कलिकल्पना अन्य समाजात नाहीं आणि अन्यधर्मांत नाहीं. जर ती तशी असती तर जपानची उन्नति झाली असती काय ? इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी व रशिया याचा उत्कर्ष या आचरट कलिकल्पनेनें झाला असता काय ? जर अन्य समाजात व राष्ट्रात ही दुर्बल कल्पना वावरती तर तेथील जयिष्णु व वर्धिष्णु वृत्तीच्या लोकानीं आधीं तिचा नायनाट केला असता जगात पचमहाभूतें, चद्र सूर्य इत्यादि सर्वत्र आहेत त्या प्रमाणें कलिकल्पना सर्वत्र नाहीं. दुर्बल समाजाच्या मोकाडी बसलेल्या या कलीचें उच्चाटण अतित्वरया केलें पाहिजे

हा कलि खैबरखिंड ओलाडून अफगाणिस्थानांत जात नाहीं, महासागर ओलाडून अमेरिकेंत शिरत नाहीं. हिंदुस्थानालगतच्या जपान देशावर स्वारी करण्याचें धैर्य यास होत नाहीं इंग्लंड, अमेरिका, फ्रान्स, जर्मनी व रशिया योंच्याकडे तर हा अगदीं ढुंकूनहि पहात नाहीं. याचें कारण या राष्ट्रांची शस्त्रसपन्नता, शास्त्रसपन्नता आणि सघटना हेंच होय. हिंदुसमाजानें आता समर्थ झालें पाहिजे, बलवान् झालें पाहिजे, आक्रमणशील झालें पाहिजे. ही जिगिषा कलीची हकालपट्टी केल्याविना सफल होणें अशक्य आहे.

निषिद्ध सांगितलेल्या आहेत. निषिद्ध म्हणून सांगितलेलें अग्निहोत्र आज क्वचित् दृष्टीस पडतें. सन्यासस्यादि सर्वस्वी लुप्त झालेली आढळत नाहीं. शाकाहाराप्रमाणें मांसाहारहि काहीं लोकांना काहीं परिस्थितींत अवश्य आहे. नियोगाचे स्थानीं पुनर्विवाह रूढ केलाच पाहिजे. समुद्रबंदी काढून परदेशगमन हें शास्त्रविहित आहे असें आता म्हटलें पाहिजे. कलियुगात क्षत्रियवैश्यांचा अभाव आहे, कलियुगात शूद्र उपनीत नसावेत, वगैरे निर्बंध आता काढलेच पाहिजेत. नवा हिंदुधर्म जेथें कलीच मानीत नाहीं तेथें कलिवर्ज्यांची पर्वा तो कशाला करतो? जुन्या हिंदुधर्मांत परदेशगमन, समुद्रगमन यासबधीं पुढील निषेधपर वाक्यें आहेत—

(९७) परदेशगमन अवश्य —

द्विजस्याब्धौ तु नौयातु. शोधितस्यापि सग्रह:। (निषिद्धः)

समुद्रातून नौकेनें गमन करणाऱ्या द्विजाला प्रायश्चित्त देऊनहि जातींत घेता नाहीं. तसेंच

अब्ध्याजीवी न समाह्यो निष्कृत्यापि कलौ युगे।

समुद्रावर नौकानयनाने उपजीविका करणाऱ्याची प्रायश्चित्तानेंहि शुद्धि होत नाहीं. ही विचारसरणी आज उपयोगी नाहीं. विद्यार्जनार्थ, व्यापाराकरिता आणि राष्ट्रीय हिताकरिता परदेशांत नुसतें गेलेंच पाहिजे असें नसून जग आक्रमिलें पाहिजे. चुकीकरिताच प्रायश्चित्त असतें. हिंदु-समाजानें एकाकाळीं अटकेपार जाणे ही चुकी मानली, पण आज परदेशा-वर आक्रमण न करणें ही मोठी घोडचूक ठरणार आहे. हें सर्व जग ईश्वराचें आहे, श्रीकृष्णाचें आहे, श्रीकृष्णभक्ताचें आहे, त्यानीं वाटेल तिकडें जावें, आक्रमण करावें, सस्कृति देऊन विश्वाला आर्य बनवावें, असें नवा हिंदुधर्म सागतो.

ये सब भूमी श्रीकृष्णकी इसमे अटक कहा?
जिसके मनमे अटक है उसको अटक रहा।

धर्मनिर्णयमडळानें समुद्रयानाच्या दृष्टीनें पुढील निर्णय केला आहे तो असाः—

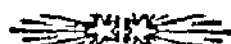
'समुद्रयान निषिद्ध नसल्यानें तें प्रायश्चित्तार्ह तर नाहींच, उलट विद्यार्जनादि राष्ट्रहितोपयोगी कार्यासाठीं उत्तेजनार्ह आहे.'

(९८) नवा धर्म कृत्यसंकल्पः—कलिकल्पना ही हिंदु समाजाच्या हाडीमाशीं खिळलेली आहे. दैनिक धर्मकृत्यसंकल्पामध्येंहि 'कलि प्रथम चरणें' असें वाक्य आहे. ही तर्कदुष्ट कल्पना उखडून टाकावी म्हणून धर्मनिर्णयमंडळानें धर्मकृत्यसंकल्पामध्येंहि पुढीलमार्गें फेरफार केला आहे.

धर्मकृत्यसंकल्प–' इह पृथिव्या जम्बूद्वीपे भारतवर्षे दक्षिणापथे (आर्यावर्ते वा) अमुक ग्रामे अद्य श्रीमत् भगवतो महापुरुषस्य विष्णो-राज्ञया प्रवर्तमानस्य ब्रह्मणो द्वितीये परार्धे श्रीश्वेतवराहकल्पे वैवस्वतमन्व-न्तरे अष्टाविंशतितम महायुगीय कलिप्रथमचरणे बौद्धावतारे अमुक नाम सवत्सरे अमुक मासे अमुक पक्षे अमुक तिथौ अमुक वासरे अमुक नक्षत्रे ' असा चालू आहे त्या ऐवजीं तो ' इहपृथिव्या भारतवर्षे दक्षिणापथे (आर्यावर्ते वा) अमुक ग्रामे अद्य अमुक नाम सवत्सरे अमुक मासे अमुक पक्षे अमुक तिथौ अमुक वासरे अमुक नक्षत्रे ' असा म्हटला जावा.

तात्पर्य मुलखानिराळें कलियुग कल्पून जुना हिंदुधर्म प्रवृत्त झालेला आहे. नवा हिंदुधर्म हा आजच्या जगातील साम्ययुग, उद्योगयुग, कर्तृत्व-युग गृहीत धरून अखिल हिंदूंना त्या दिशेनें विधि व निषेध सांगण्यास प्रवृत्त झालेला आहे.

(९९) पुढील भागाची प्रस्तावनाः—गेल्या आठ प्रकरणांत नव्या हिंदुधर्मांतील प्रमाणविचार समाप्त झाला. नव्या हिंदुधर्माची आवश्यकता, त्याचें स्वरूप, त्याचें अधिष्ठान, त्याचें क्षेत्र, त्याची व्याप्ति, त्याची पद्धति, त्याचें प्रामाण्य असा सर्व विषयाचा ऊहापोह येथवर केला. आतां 'व्यवहारविचार' या विषयाकडे वळावयाचें आहे. नव्या हिंदु-धर्माच्या आचरणाकरितां शरीरसामर्थ्य मन सामर्थ्य नि, उद्योगवाद यांचें साहाय्य किती अवश्य आहे हें सांगून वर्ण, जाति, व्यवसाय, शिवाशीव, आहार इत्यादि प्रचुर विषयांचा विचार पुढच्या भागांत करितों.



भाग दुसरा

व्यवहारविचार

प्रकरण नववें

‘ नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः ’

(१००) शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्ः—नव्या हिंदुधर्माचें आचरण करण्यास आत्मबल, बुद्धिबल, मनोबल, शरीरबल, समाजबल व शस्त्रबल अशा सर्वांची आवश्यकता आहे. निर्बलाला जगात कोणी विचारीत नाहीं. धर्माचें ध्येय जें अभ्युदय नि निःश्रेयस तें साध्य करून घेण्यास मुख्य शरीरबल पाहिजे. म्हणूनच ‘शरीरमाद्यं खलु धर्मसाधनम्’ असें म्हटलें आहे. वैदिक पूर्वजांनीं आपल्या तेजस्वी प्रार्थनांमध्यें आम्ही शंभर वर्षे जगावें, शेकडों वर्षे राज्यें करावीं, शेकडों वर्षे उपभोग घ्यावा, आमचीं अंगें सुदृढ असावीं, शेकडो वर्षे आम्हीं चांगलें ऐकावें, चांगलें खावें, चांगलें पाहावें, आमच्या राष्ट्रांतील तरुण महाकर्ते, शाते, मोक्ते आणि वीर असावेत अशा मागण्या केल्या आहेत. पुरुषार्थप्राप्तीकरिता शरीरबल आवश्यक आहे. कारण पौरुष, पराक्रम व पुरुषार्थ याची समव्याप्ति आहे. हिंदु तरुण उमद्या घोड्यावरून घोडदौड करणारे, पल्लेदार बंदुकी घेऊन अचुक निशाण मारणारे, रणगाड्यावर बसून रणगीतें गात हिमालयाच्या पलीकडे जाणारे, विमानें, आगबोटी आणि इतर लढाऊ साधनें हस्तगत करून स्वराष्ट्राला स्वतंत्र करणारे असे हवे आहेत. हें कार्य दुर्बलांना शक्य आहे काय ?

(१०१) धकाधकीचा मामलाः—

धकाधकीचा मामला । कैसा घडे अशक्ताला ॥
याकारणें शक्ताला । नाना युक्ति सुचवाव्या ॥

उदंड शक्तिचीं कामें । मर्दे मारून जातसे ।।
नामर्दे काय ते लंडी । सदा दुश्चित लालची ।।—श्रीसमर्थ ।

कोणताहि समाज नुसत्या बुद्धीनें जगू शकत नाहीं. समाजात बुद्धि, पौरुष, पराक्रम व कर्तृत्व असणें हें जिवत असल्याचें लक्षण आहे. 'राजते तद्राष्ट्रम्' जें दैदिप्यमान असतें तें राष्ट्र. हिंदुराष्ट्राला दैदिप्यमान करण्याकरितां हिंदुतरुणांनीं अनेक साहसें, अनेक दीर्घोद्योग, अनेक अचाट कर्में केलीं पाहिजेत आणि त्याचें साधन जें शरीर तें चांगलें कणखर, निरोगी आणि घट्टेकट्टें असें ठेवावयास पाहिजे. लागून जोंवर सर्व प्रकार चालू आहे तोंवर ठीक आहे. पण हातघाई आली, दंड्यास दंडा, ठोशास ठोसा असा प्रसंग आला कीं तेथें शेवटीं घट्टेकट्टें शरीर व साहस हेंच उपयोगी पडतें. अनेक ठिकाणीं अहिंदूंचीं हिंदूंवर आक्रमणें झालेलीं ऐकूं येतात. हिंदूंच्या वीर पुरुषाचें प्रतीक असलेली मूर्ति फोडली कीं हात तुटतो, स्त्रियाकडे वाकड्या नजरेनें पाहिलें कीं डोळे फुटून जन्मांध होण्याची पाळी येते आणि मिरवणुकीवर हल्ले केले कीं प्राणावरच बेततें, अशी दहशत आततायींना बसण्यास सामष्टिक संघटनेची आणि शरीरबलाची आवश्यकता आहे.

समाजाच्या दीर्घायुष्याचीं साधनें आहेत. इंग्लंड, जर्मनी, अमेरिका इत्यादि देशांतील मुत्सद्दी व संशोधक दीर्घायुषी असतात, मरेपर्यंत मोठमोठीं कार्यें करतात, हें लक्षांत घेऊन हिंदु तरुणांनीं व्यायामाकडे लक्ष दिलें पाहिजे. व्यायामाची उपयुक्तता, लाभ आणि महत्त्व सांगण्याचें हें स्थळ नव्हे. एका श्लोकांतच त्याचें महत्त्व असें आहे—

लाघवं कर्मसामर्थ्यं दीप्तोऽग्निर्मेदसः क्षयः ।
विभक्तघनगात्रत्वं व्यायामादुपजायते ॥—वाग्भट

शरीरचापल्य, कार्यांस उत्साह, जठराग्नीची प्रदीप्तता, मेदक्षय, अवयवांचा घोटीवपणा व पिळदारपणा हे लाभ व्यायामापासून होतात.

(१०३) पालकाचा शपथविधि—हिंदु तरुणांमध्यें व्यायामाची आवड उत्पन्न व्हावी म्हणून प्रत्येक हिंदु पालकानें मी देवाला, देशाला व व्यायामाला विसरणार नाहीं, अशी शपथ घेतली पाहिजे. देवाचें नित्य स्मरण, देशाकरितां कर्तव्याचें आचरण जसें केलें पाहिजे तसेंच व्यायामाचेंहि नित्य उपासन केलें पाहिजे. तो व्यायाम लाटीकाठीचा असो, सवस्थानावरील सचलनाचा असो, सूर्यनमस्काराचा असो या व्यायाम शाळेंतील दंड, जोर, बैठका, कुस्तीचा असो. कोणताहि व्यायाम सशास्त्र पद्धतीनें प्रत्येक हिंदूनें घेतला पाहिजे. प्रत्येक हिंदु पालकाला कोणत्याहि वैयक्तिक आणि सामाजिक व्यायामाचा नाद असला म्हणजे घरांत त्या त ह्रेचे विचार मुलाच्या कानावर पडतात. कुस्ती मारल्याच्या, सघ विजयी झाल्याच्या, शिकार केल्याच्या, आततायींना चोप दिल्याच्या, अचुक नेम मारल्याच्या गोष्टी मुलाचे कानावर जर वरचेवर पडतील तर त्याच्या शरीरांत जोम, मनांत धैर्य आणि वृत्तींत मस्ती उत्पन्न होऊन त्यांना उत्साह वाटेल प्रत्येक हिंदूला आपला मुलगा रडत आला, भांडण घेऊन आला, वादी म्हणून आला तर वाईट वाटावें दोन तडाखे देऊन तिकडच्या तिकडे पार घालवून प्रतिवादी म्हणून पुढें आला तर आनंद वाटावा.

हिंदु पालकांना आपलीं मुलें परीक्षेंत उत्तीर्ण व्हावींत, त्यांनीं लौकर शहाणे व्हावें, नोकऱ्या मिळवाव्या असें वाटणं साहजिक आहे, व तें योग्यहि आहे. हिंदु तरुण जसे बुद्धिमान्, प्रज्ञेचा प्रकाश पाडणारे असे

हवेत, तसेच ते शरीरानें उंच, सशक्त, छातीनें रुंद आणि धडधाकटहि हवेत. मुलगा अभ्यास किती करतो इकडे जसें कांहीं पालक लक्ष देतात, त्याबरोबरच त्यानीं आपल्या मुलाच्या शरीराची वाढ, लांबी, उंची वगैरे कडेहि लक्ष द्यावें. म्हणजे अभ्यासाच्या प्रगतीप्रमाणें शारीरिक प्रगतीकडेहि लक्ष असावें. पालक मुलांना 'चिरंजीव' हा शुभाशिर्वाद देतो, तो सार्थ व्हावा अशी जर इच्छा असेल तर मुलाच्या शरीरसंपत्तीकडे अधिक लक्ष देणें अत्यावश्य आहे.

(१०४) ब्रह्मयज्ञाचा नवा प्रकार'--आईबाप कष्ट सोसून धन दौलत मिळवितात व ती जतन करून मुलांचे स्वाधीन करतात. परंतु राष्ट्राची खरी संपत्ति म्हणजे तरुण पिढी आहे, राष्ट्राच्या संपत्तीचा कोश म्हणजे तरुण मुलें आणि मुली हींच होत. या जिवंत संपत्तीकरिता राष्ट्रांतील निर्जीव संपत्ति खर्चिली पाहिजे मुलामुलींच्या खाण्यापिण्याची, कपड्यालत्त्याची, आरोग्याची आणि व्यायामाची काळजी जर पालक घेतील तर हें भावी राष्ट्रिय धन, ही राष्ट्राची संपत्ति चांगली राहील. आपल्या मुलांत दुर्बळपणा, भ्याडपणा, भित्रेपणा, चुकारपणा, उदासीनता, तुटकपणा इत्यादि अनेक दोष आढळतात हे नष्ट करण्याकरिता पालकानीं लक्ष असावें. द्रव्य, गृह, अब्रू, स्वाभिमान, मानबिंदु, स्त्री, स्वधर्म व स्वराष्ट्र यांच्या संरक्षणाकरिता आपलीं मुलें मर्द कशीं बनतील, कर्तृत्ववान् कशीं होतील ही चिंता पालकानीं केली पाहिजे. आपल्या पश्चात् मुलाचें कसें होईल ही काळजी करण्यापेक्षा आपल्या देखतच तो सर्व दृष्टीनें समर्थ होईल अशी काळजी पालकानीं घेणें उचित आहे. मुलेंमुली प्रौढ होईपर्यंत त्यांना पौष्टिक, सकस, जीवनरसयुक्त असें अन्न खाऊ घालून धडधाकट बनविणें, हा हिंदु पालकांचा ब्रह्मयज्ञ आहे. पूर्वकालाचे पंच महायज्ञ नव्या कालाला अनुरूप करून घेतले पाहिजेत. नव्या कालाला अनुरुप असा नवा अध्यायनरूपी ब्रह्मयज्ञ म्हणजे मुलांच्या व्यायामाकडे, अभ्यासाकडे, प्रकृतीकडे आरोग्याकडे लक्ष देणें हा होय.

(१०५) हिंदु मुली व व्यायाम --प्रत्येक हिंदु पालकानें आपल्या मुलींच्या व्यायामाकडे लक्ष देऊन त्यांनाहि स्वसंरक्षणक्षम आणि प्रतिकारक्षम बनविलें पाहिजे. मुलांपेक्षां मुलींकडे स्वाभाविक दुर्लक्ष होतें. पण आजच्या

या समतेच्या कालात दोहोंकडेहि पालकानीं सारखेंच लक्ष द्यावें आपल्या मुली गृहिणी व माता व्हावयाच्या आहेत, हें ध्यानीं घेऊन त्यांचेकडून व्यायाम करून घ्यावेत मुलगी ही दुसऱ्याचा अर्थ आहे, ती दुसऱ्याकडे जावयाची आहे, मुलीचे आइबाप हे तिचे विश्वस्त आहेत, हें पालकानीं विसरू नये आजकालच्या राहाणींत जुन्या पद्धतीचीं घरगुती कामें नाहींत, आणि नवीन पद्धतीचा व्यायाम तर त्या घेऊच शकत नाहींत अशी वस्तुस्थिति आहे गावोगांवीं मुलींच्याकरिता स्वतंत्र क्रीडागणें, व्यायामशाळा स्थापन करून तेथें जंबिये, तलवारी, लाठीकाठी या सर्वांचें आणि सचलनाचें शिक्षण द्यावयालाच पाहिजे स्त्रियांची अब्रु, त्यांचा स्वाभिमान हा नेहमीं सदयांत असतो त्याचें कारण स्त्रियामध्यें स्वसरक्षणाची शक्ति नाहीं, हें एक व दुसरें हिंदुसमाजाशेजारीं जे अहिंदु समाज आहेत, त्याच्यामध्यें स्त्रियाविषयीं अत्यत अनुदार विचार असल्यामुळें हिंदु स्त्रियावर कोणत्या वेळीं कोणता प्रसंग येईल याचा नेमच नसतो म्हणून स्त्रियांना सदैव शस्त्रानें सुसज्ज ठेवलें पाहिजे शस्त्रें वापरण्याचें योग्य शिक्षण त्यांना व्यवस्थित तऱ्हेन मिळालें म्हणजे कोणत्याहि प्रसंगीं पुरुषाचें साहाय्य असो वा नसो त्या मदाप्रमाणें आपलें सरक्षण करण्यास समर्थ होतील

(१०६) **मल्लविद्या** –हिंदु तरुणानीं काटकपणा, जयिष्णुता, वीरता येण्यास जोर, जोडी, बैठका, मल्लखांब, कुस्ती असे विविध प्रकारचे व्यायाम करावेत हिंदुराष्ट्र हें प्राचीन काळापासून मल्लाचें आहे भारतातील श्रीकृष्ण, कंस, बलिराम, दुर्योधन, दुःशासन, भीमसेन, जरासंध हे सर्व भारतीय वीर मल्लविद्येंत निष्णात होते मल्लविद्येची परपरा आतापर्यंत हिंदुस्थानात चालू आहे मल्लविद्यमुळें प्रतिपक्षाला चुरचीनें चीत करण्याचें जें अवसान येतें, त्याचा विशेष तऱ्हेनें प्रादुर्भाव प्रत्येक हिंदूत झाला तर अहिंदूचीं आक्रमणें तेव्हाच लटकीं पडतील

(१०७) **आदर्श व्यायामसस्था** –गावोगावींच नव्हे तर गल्लोगल्लींहि हिंदु वस्तिहेनें हिंदु-व्यायामशाळा नितक्या अधिक निघतील तितक्या हव्या आहेत त्यांना जोडून निशाण मारण्याकरिता रायफल-क्लबहि असावेत दाडपट्टा, लाठीकाठी, कुस्ती, जंबिये, ढाल–तलवार, आणि निशाण मारणें अशा सर्वांचें शिक्षण सुसज्जतेनें मिळण्याची

व्यवस्था त्या ठिकाणीं असावी. या तऱ्हेच्या नमुनेदार व्यायामसंस्था महाराष्ट्रांत दहा पधरा आहेत, फक्त निशाण मारण्याची तेथें व्यवस्था नाहीं. तें वैगुण्य लौकरच भरून निघेल तर उत्तम होईल त्या नमुन्याचे आखाडे गावोगावीं स्थापन करण्याचे यत्न झाल्यास त्याचा तरुण हिंदु पिढीला फार उपयोग होईल शाळेंत, घरात, समाजात आणि एकंदरींत सर्व वातावरणात व्यायाम, संघटना, शिस्त, प्रतिकार, आक्रमण यासंबधाचे विचार सारखे खेळत राहिले पाहिजेत.

व्यायामामध्यें वैयक्तिक आणि सामष्टिक असे दोन प्रकार आहेत. नमस्कार, जोर बैठकादि व्यायामाचे प्रकार हे वैय्यक्तिक आहेत संचल नाचे व अनेकानीं मिळून करण्याचे व्यायामाचे प्रकार जितके वाढवितां येतील तितके वाढले पाहिजेत आज तशा तऱ्हेचा स्तुत्य उपक्रम ठिक ठिकाणीं चालू आहे सामष्टिक बलाची, भावनेची, प्रतिकाराची आणि आक्रमणाची वृत्ति ज्या ज्या प्रकारानें हिंदु समाजात उत्पन्न करता येईल, त्या त्या प्रकारानें ती केली पाहिजे

(१०८) व्यायाम व हिंदुत्वनिष्ठा —व्यायाम हा श्रीमताचा विषय आहे, हा गोरगरिबाचा विषय नव्हे, कारण त्याला खुराक लागतो वगैरे कल्पना चुकीच्या आहेत खुराक, अडाहार, मासाहार ज्याला शक्य असेल त्यानें तो घ्यावा. परतु द्विदल धान्यें, फळभाज्या, पालेभाज्या, दही, दूध, तूप इत्यादि पदार्थ यातहि पुष्कळ जीवनतत्वें आहेत व सकसपणा आहे अनुकूलतेप्रमाणें हवा असेल तसा आहार घेऊन, तो पचवून व्यायाम करावा, एवढेंच येथें सांगावयाचें आहे. नमस्कार, पोहणें, पळणें, शेता तील व घरातील कामें करणें, ओझीं उचलणें, दळणें, शेतकाम करणें अशा सर्व तऱ्हेच्या कामानें व्यायाम होतो आणि काटकपणाहि येतो पोशाखी व्यायामापेक्षा सारखे आठ दहा तास शारीरिक काम करणें याचें महत्व विशेष आहे अशा तऱ्हेचीं कामें करणारे, व्यायाम करणारे हिंदु लोक काहीं कमी आहेत असें नाहीं पण हें करण्यात जी हिंदुत्वनिष्ठा असावयास पाहिजे तेवढीच नाहीं मी हिंदु आहे, हिंदु राष्ट्राचा घटक आहे, हिंदुत्वाकरिता हिंदुराष्ट्राला स्वतत्र करावयाचें आहे, आणि त्याकरिता ही तपश्चर्या आहे, अशी वृत्ति असल्याविना हें सर्व फोल आहे.

व्यायामहि हिंदुत्वनिष्ठेनें केला पाहिजे, व्यायामसंस्थाहि हिंदुत्वनिष्ठेनेंच चालविल्या पाहिजेत, तरच हिंदुत्वरक्षणार्थ त्याच्या उपयोगाची आशा आहे. ना हिंदु, ना मुसल्मान, ना खिस्ती, ना पार्शी, व्यायामाच्या क्षेत्रात कसली आली आहे हिंदुत्वनिष्ठा, असे म्हणणारे ऐसपैस विचाराचे लोक काहीं कमी आहेत असें नाहीं. पण या विश्वबुद्धी वृत्तीनें हिंदुत्वाचें आणि हिंदुसमाजाचें रक्षण होणें शक्य नाहीं. हिंदुत्वनिष्ठेनें व्यायाम, शील, शिस्त, संघटना आणि वीरता यांचें शिक्षण देणारी हिंदुस्थानात एकमेव **राष्ट्रिय स्वयंसेवक संघ ही संघटना** आहे. तिचा लाभ सर्व हिंदूनीं अवश्य घ्यावा.

(१०९) खेळाचें शिक्षण –हिंदु समाजाचें जीवन उत्साही, आनंदी आणि आवशयुक्त होण्याकरिता शरीरबलसंवर्धनाचें एक अंग म्हणून विविध प्रकारचे सामुदायिक खेळ चालू करणें आवश्यक आहे आयुष्य हा एक खेळ आहे. खेळामध्यें खेळाडुवृत्ति लागते खेळाडुवृत्ति म्हणजे खेळ संपला कीं मागील विसरून जाणें ही होय खेळामुळें एक सामष्टिक अहंवृत्ति उत्पन्न होते. खेळामुळें मन प्रसाद आणि व्यायाम असा दुहेरी लाभ होतो आट्यापाट्या, खोखो, हुतुतु या देशी खेळात नव्या पद्धतीनें सुधारणा होऊं लागली आहे. विशेषत शिस्त, आज्ञाधारकपणा व वरिष्ठाचें ऐकणें हे गुण या खेळामुळें अगीं येतात. क्रिकेट, टनिस, फुटबॉल या विदेशी खेळाना तर आज राष्ट्रिय आणि आतरराष्ट्रिय स्वरूप आलेले आहे. हेहि खेळ खेळून त्यात प्राविण्य मिळवून हिंदु राष्ट्राचें अगात नाव करण्याचा प्रसग खेळाडूनीं वरचेवर साधला पाहिजे. दर आठवड्यास, दर महिन्यास निदान वर्षांत तरी गावोगावीं सामुदायिक खेळाचे सामने घडवावेत इग्लड, फ्रान्स, जर्मनी, अमरिका इत्यादि देशात ही खेळाची प्रथा फार जोरात आहे स्वतत्र आणि समर्थ राष्ट्रामध्यें खेळाच्या उपक्रमामुळें ज उत्साही जीवन मिळतें तें हिंदुसमाजाला मिळावें म्हणून येथील परिस्थितीप्रमाणें सामुदायिक खेळाचा उपक्रम करण्याचा हिंदूनीं यत्न करावा

(११०) शस्त्रशिक्षा –शरीरबलाला शस्त्रबलाचें साहाय्य पाहिजे. शस्त्रबलाला क्षात्रवृत्तीची आवश्यकता आहे आज हिंदुराष्ट्रामध्यें क्षात्र

वृत्तीची आणि सशस्त्रतेची अत्यंत उणीव आहे. कारण नि शस्त्रीकरणामुळें हिंदुराष्ट्राची रया गेलेली आहे. अनेक आंदोलनें करून विविध मार्गांनीं शस्त्रास्त्रें वापरण्याचा जन्मसिद्ध हक्क मिळवून घेणें अपरिहार्य आहे. ज्याचें शस्त्र त्याचें राज्य ज्याचें शस्त्र पल्लेदार त्याची सत्ता दूरदूरच्या देशात अनिरुद्धपणें नांदते असा प्रत्यक्ष अनुभव आहे. शस्त्राविना शरीरबल व्यर्थ आहे शरीरबल हवें, तसेंच शस्त्र, शास्त्र हींहि हवींत शस्त्र व शास्त्र या दोनच विद्या. शस्त्र म्हणजे क्षात्रतेज आणि शास्त्र म्हणजे बुद्धितेज. हिंदुराष्ट्र शस्त्रवान्, शास्त्रवान्, युक्तिवान्, बुद्धिवान् व्हावयास हवें असेल आणि त्या राष्ट्राला स्वातंत्र्यलक्ष्मीनें वरण करावयाचें असेल तर शस्त्र-शास्त्राची उपासना हिंदुसमाजात घरोघरीं चालू झाली पाहिजे

शक्तीनें मिळतीं राज्यें । युक्तीनें यत्न होतसे ॥
शक्तियुक्ति जये ठायीं । तेथें श्रीमंत नांदती ॥ —श्रीसमर्थ.

सैनिक शिक्षण हिंदुराष्ट्राच्या उद्धाराकरिता अत्यावश्यक आहे. प्रत्येक तालुक्याला न जमलें तरी प्रत्येक जिल्ह्याला सैनिक शिक्षण देणारी अशी संस्था हवी आहे नाशिक येथील ' भोसला मिलिटरी स्कूल ' या संस्थेच्या नमुन्यावर ठिकठिकाणीं सैनिक शिक्षण देणाऱ्या संस्था उत्पन्न व्हाव्या, त्यामध्यें निदान हजार हजार तरी तरुणाच्या सैनिक शिक्षणाची व्यवस्था होईल अशी कार्यक्षमता असावी हें घडवून आणण्याकरिता हिंदूनीं आटोकाट प्रयत्न करावेत. यामुळेंच हिंदूचें शरीरबल साथकीं लागेल, समाजबळ वाढेल आणि मनोबलाला व बुद्धिबलाला या मुळेंच तेज येईल. नुसतें बुद्धिबल शस्त्रबलाविना व्यर्थ आहे मन ही एक मोठी शक्ति आहे यात शंका नाहीं. पण त्या मानसशक्तीला शस्त्राचें साहाय्य लागतें आत्मबलाचा (Self-force) नगारा कितीहि वाजविला आणि 'धिक् क्षत्रियबलं ब्रह्मतेजोबलं बलम्' अशी उच्चस्वरानें घोषणा केली तरी या त्रिगुणात्मक जगतांत जोंवर रजतमाचें अस्तित्व आहे, तोंवर केवळ सत्त्व गुणाला कोणी विचारणार नाहीं उलट त्या सत्वगुणाचा अनौचित्यामुळें उपहासच होईल, हें हिंदुसमाजानें अवश्य ध्यानात ठेवावें



प्रकरण दहावें
उत्थानयोग

हिंदुसमाजाच्या दौर्बल्याचा विचार करताना असें दिसतें कीं हा समाज मनानेंच अधिक दुर्बल झालेला आहे. मनुष्य व पशु यामध्यें इतर धर्म सारखे असले तरी बुद्धि, विवेक, मनोबल यामुळेंच त्याचें पशूपेक्षा श्रेष्ठत्व ठरतें. नव्या हिंदुधर्माचें अधिष्ठान बुद्धि, तर्क, विवेक, मनोबल हे आहे असें सहाव्या प्रकरणामध्यें सांगितलें आहे. बुद्धि ही विचार करणारी शक्ति आहे. विचाराचें पर्यवसान कृतींतच होतें. यास्तव कृति, प्रयत्न आणि उत्थान यावरच नव्या हिंदुधर्माची भिस्त आहे. बुद्धियोग व उत्थानयोग याचा समन्वय करून हिंदुसमाजानें आपला अभ्युदय करून घ्यावा. प्रस्तुत प्रकरणात हिंदु समाजातील मनोदौर्बल्याच्या काहीं समजुतींची प्रथम चिकित्सा करून उत्थानयोगाचें म्हणजे प्रयत्नवादाचें महत्त्व पटवून द्याव याचें आहे.

(१११) शकुनः—हिंदु समाजाच्या मनाचा अभ्यास करू लागलें म्हणजे असें दिसतें कीं त्याचें मन विविध कल्पनांनीं दुबळें झालेलें आहे. पायगुण, शकुन ही एक त्यातलीच दुर्बल कल्पना आहे. घरात नवें जनावर आणलें, नवा नोकर ठेवला, देवाच्या नव्या मूर्ती घरात आणल्या, पाहुणा आला, नवी सून आली, फार काय पण घरात धर्मग्रंथ आणले तर त्याचाहि पायगुण बाधतो किंवा लाभतो, अशल्या समजुती आहेत हें पायगुणाचें प्रस्थ दिवसानुदिवस कमी होत आहेच, पण तें समूळ उखडून टाकणें भाग आहे.

घोडका ब्राह्मण पुढें आला, विधवा पुढें आली, मांजर आडवें आलें, कुत्रें रडू लागलें, घुबड घरावर बसलें कीं काहीं अशुभ होतें. बोलतां बोलता शिंक आली, जांभई आली, डोळा लवला तर त्याचा आणि कार्याचाहि संबंध जोडण्यात येतो. हीं सर्व दुबळेपणाचीं लक्षणें आहेत हर्ष राजा एकदा अन्य देश हस्तगत करण्यास गेला, घोड्यावरून उतरताच

पडतातच. त्याचें शुभाशुभ विचारण्यांत व शांति करण्यात वेळ घालविणें हा खुळचटपणा आहे. दिवसभर श्रम केले, सदुद्योग केला की रात्रीं जमिनीला पाठ टेकताच गाढ झोप येते म्हणून स्वप्नाची उठाठेव न करता

दिवसार्धेन तत्कुर्यात् येन रात्रौ सुखं स्वपेत् ।–महाभारत

दिवसभर चांगला उद्योग करावा.

(११५) भुतेंखेतें –हिंदुसमाजाच्या दुबळ्या मनावर भुतेंखेतें मुंजे, समध, डाकिणी, पापिणी, हडळ यांचेंहि साम्राज्य आढळतें. अंधेऱ्या, घरात, पडलेल्या झाडावर, ओसाड आभारात, मसणवटींत नष्टांश झालेल्या घरात मुंजा, ब्रह्मसमंध, झोटिंग, वेताळ असा कोणी तरी बसलेला असतोच ! तेथें कोणी गेल्यास त्याच्या तो चोकाडीं बसतो, म्हणून अंगारे, धुपारे, दोरे, गंडे असले प्रकार भूतबाधेच्या प्रतिकाराकरितां माणसें करीत असतात भुतें, ब्रह्मसमंध, पिशाच्च हें कोणी पाहिलें असतें, असें मुळींच नाहीं एक म्हणतो, दुसरा म्हणतो म्हणून त्या ठिकाणीं जाण्यास कोणी धजावत नाहीं पुष्कळशीं भुतेंखेतें आणि वेताळ हीं काल्पनिक असतात. ही कल्पनेची बाधा नष्ट करण्याकरिता काहीं तंत्र, काहीं मंत्र करावे लागतात, असें भुतें काढणारे धर्मभास्कर पाचलेगावकरासारखेहि म्हणतात

लोकवार्ता, परंपरा, दंतकथा, यावरूनच भुतें मानण्यात येतात. त्यामुळें कोणी मुदर बांधलेली घरें सोडून जातात, कोणी आपली शेतें दुसऱ्यास विकतात कोणी भुतें घालविण्याकरिता देवऋष्याला बोलावतात सूक्ष्म दृष्टीनें पाहिलें तर दिवसेंदिवस भुताची लोकसंख्या कमी होत आहे असें दिसतें आगगाड्यांचे मार्ग वाढले, मोटारींचें दळणवळण वाढलें, कारखाने वाढले, गिरण्या वाढल्या त्या त्या ठिकाणचीं भुतें व समंध हीं आतां बेपत्ता झालेलीं आहेत. यत्रकुठें राक्षस पाहिला कीं समध. वेताळ व पळून

योनींचें अस्तित्व तो मान्य करतो. परन्तु हीं भुतें उठल्यासुटल्या माणसाच्या चोकाडी बसतात, त्याना ताप देतात या कल्पना चुकीच्या आहेत. "भित्यापाठीं ब्रह्मराक्षस" हीच म्हण खरी आहे. *

ज्याचें मन दुर्बळ त्याच्याच मागें हीं भुतें लागतात. कर्मफलप्रक्रियेप्रमाणें भुतावरहि नियन्त्रण आहे. प्रत्येक गावात जेवढीं भुतें मानण्यात येतात तितकेच देव तेथें असतात. हे देव स्वस्थ बसून सैतानांचें राज्य चालू देतील, असें म्हणता येणार नाहीं. भुतें असलीं तरी तीं दुर्बल आहेत, माणसानें त्याना भीक न घालता वागावें. हिंदुसमाजाला त्रास देणारीं जीं आसपास जिवंत भुतें आहेत, तीं गाडून टाकण्याचा यत्न हिंदुसमाजानें केला पाहिजे. हिंदुसमाजानें ईश्वरस्मरणपूर्वक आपलें कर्तव्य करीत रहावें, म्हणजे भुताची बाधा होणार नाहीं. तीं बिचारीं गती घेतील. जो कर्तव्यदक्ष असतो, स्वधर्मरत असतो, विचारपूर्वक यत्न करतो, त्याच्या वाटेला हीं भुतें जात नसतात. दुबळ्याच्या मागें त्याचा उपद्रव असतो, हें ध्यानात ठेवून हिंदुसमाजानें वागावें.

* टीप—आम्ही वाई येथें गंगापुरीच्या घाटावर भानूच्या वाड्यात अठरा वर्षें होतों. कृष्णाकाठीं जुना वाडा, जवळ नाला, काटेरी शिकेकाईचीं झुडुपें, नदीकडेलाच एक बुरूज त्यामुळें तेथें एक ब्रह्मसमंध आहे अशी समजूत होती व आहे. वाईतील जुने रहिवासी येताजाता त्या बुरजास नमस्कार करीत. कोणी आवसेस व शनिवारीं नारळ फोडीत, खडीसाखर ठेवीत व नैवेद्यहि देत. आम्ही आणि प्राज्ञपाठशाळेतील प्रौढ मुलें त्या बुरजावर वाटेल तेव्हा रात्रीं अपरात्रीं वावरत असू आणि प्रथम तर शौचाची सोयहि आम्ही त्या बुरजावरच खालीं नाला होता म्हणून केली होती. आम्हाला व प्राज्ञपाठशाळेतील विद्यार्थ्यांना हा मुंजा, हा ब्रह्मसमंध कधीं दिसला नाहीं. तो आमच्या वाटेस आला नाहीं. ज्या जागेला बाधेची जागा म्हणून प्रथम चार आणे भाडेहि कोणी देत नव्हते त्या जागेला पुढें आठ आण्यापासून दीडशेच रुपयापर्यंत भाडें आम्हीच देऊं लागलों. आम्ही जर बाधेच्या नांवाखर जागा सोडली असती, तर आम्हा भित्र्यांच्या चोकांडीं तो ब्रह्मसमंध बसलाच असता! स्वानुभवाचें उदाहरण म्हणून मुद्दाम दिलें आहे

यथवर हिंदुसमाजाचें मन दुबळें करण्याला ज्या गोष्टी कारणीभूत झालेल्या आहेत, त्यांतील कांहींचें विवेचन उदाहरणार्थ म्हणून केलें अशा पुष्कळ गोष्टी आहेत त्यांचा तर्कशुद्ध पद्धतीनें विचार करूनच निरास केला पाहिजे जुन्या हिंदुधर्मांतील चार वाद हिंदु समाजाला दुर्बल करीत आहेत ते म्हटले म्हणजे कलिवाद, ग्रहवाद, दैववाद, व देववाद हे होत यांतील कलिवादाचा विचार आठव्या प्रकरणांत आला आहे, देववादाचा विचार पुढें प्रकरण छत्तीसमध्यें येईल प्रस्तुत ग्रहवाद व दैववाद यांचा विचार करू

(११६) नवग्रह व मानवी कर्तृत्व –जगांत चंद्र, सूर्य, पृथ्वी आणि इतर ग्रह आहेत त्या ग्रहांचीं आकर्षणेंहि आहेत परंतु त्या ग्रहांच्या इष्टानिष्टतेवर मानवी कर्तृत्व अवलंबून नाहीं, यास्तव त्यांचा रोष कमी होण्याकरितां दानें, अनुष्ठानें करीत बसणें, ज्योतिष्याचे घरीं पत्रिका घेऊन धावपळ करीत राहणें हें चुकीचें आहे काहीं आजार आला, खटला चालू झाला, परीक्षा आली की ज्योतिषाकडे पळत सुटण्याची चाल जशी अडाण्यांत आहे तशीच ती आजच्या शिक्षितांतहि दिसू लागलेली आहे. दैनिक वर्तमानपत्रांत दिनभविष्य, आठवड्याचें भविष्य, महिन्याचें भविष्य असतेंच चार वर्तमानपत्रें जवळ जवळ ठेवून एका राशीचें भविष्य पडताळूं लागलें म्हणजे परस्पर इतका विरोध दिसतो कीं त्यावरून या शास्त्राबद्दल अनादर उत्पन्न होतो ! ज्योतिष हें एक शास्त्र आहे, तें गणित आहे, त्यांत काहीं आधारहि आहेत, ग्रहयुतींचा आणि हवामानाचा संबंध आहे, इतकें मान्य करूनहि फलज्योतिषाबद्दल शंकाच येते नवग्रहांची गति नियमाप्रमाणें चालू आहेच सगळेच ग्रह सर्वदा अनुकूल असे क्वचितच होणार, त्याकरितां शनिमहात्म्याचीं पारायणें केलीं, नवग्रहांचे जप केले, तिळ, माष, तेल यांचें दान केलें तरी वक्री ग्रह थोडेच सरळ

(११७) वेदामध्ये दैववाद नाहीं –हिंदुसमाजाच्या मनावर जी दैववादाची वा नशिबाची पकड आहे ती वैदिक विचारसरणी आणि वेदांतातील कर्मफलप्रक्रिया यांना सोडून आहे वेदामध्ये दैववाद नाहीं. वेदातील विचार उत्साहवर्धक, स्फूर्तिदायक असे आहेत, हें पुढील काहीं मनावरून दिसून येईल—

नानाश्रांताय श्रीरस्ति । पापो नृषद्वरोजन ।
इंद्र इच्चरत सखा । चरैवेति ॥१॥ –ऐ ब्रा

श्रमाविना श्रीची प्राप्ती नाहीं आळशी मनुष्य पापी समजावा. मनुष्याचा मित्र ईश्वर आहे, म्हणून यत्न करावा, पुरुषार्थ संपादन करावा

पुष्पिण्यौ चरतो जंघे । भूष्णुरात्मा फलग्रहिः ।
शेरेऽस्य सर्वे पाप्मानः । श्रमेण प्रपथे हताः चरैवेति ॥२॥

जो चालतो (व्यायाम घेतो) त्याच्या मांड्या पुष्ट होतात फल-प्राप्तीपर्यंत यत्न करणारा प्रभावशाली होतो त्याच्या मार्गांत येणारे पाप भाव (विघ्नें) नष्ट होतात यासाठीं यत्न करा, कष्ट करा

आस्ते भग आसीनस्योर्ध्वस्तिष्ठति तिष्ठत ।
शेते निपद्यमानस्य चराति चरतो भग । चरैवेति ॥३॥

–ए ब्रा

जो घरीं बसतो त्याचें नशीबहि बसत, जो उभा राहतो त्याचें नशीबहि उभें राहतें, जो निजतो त्याचें दैवहि निजून राहतें, त्याच प्रमाणें जो चालू लागतो त्याचें दैवहि त्याच्या मागोमाग येऊं लागतें म्हणून प्रयत्न करा पाहिजे, साक्षेपी झालें पाहिजे

चरन्वै मधु विन्दति चरन्स्वादुमुदुंबर ।
सूर्यस्य पश्य श्रेमाणं योन तन्द्रयते चरन् । चरैवेति ॥

–ऐ ब्रा

मधमाशी भ्रमण करूनच मध मिळविते पक्षीहि संचार करूनच मधुर फळें प्राप्त करून घेतात सूर्याचें तेज व त्याची शोभा हीं त्याच्या सतत व निरलस भ्रमणाचीं फळें होत याकरितां प्रयत्न करा, परिश्रम करा.

(११८) भारतातील उत्थानयोग –महाभारतात याच आशयाचे विचार ठिकठिकाणीं आलेले आहेत

अकृत्वा मानुषं कर्म यो दैवमनुवर्तते ।
वृथा श्राम्यति संप्राप्य पतिं क्लीबमिवांगना॥ १३।६।२०
असंशयं दैवपरः क्षिप्रमेव विनश्यति ॥ १२।१०५।२२
उदाराणां तु सत्कर्म दैवं क्लीबा उपासते ॥ १२।१३९।८२
नत्युत्थानमृते दैवं राज्ञामर्थं प्रसाधयेत् ॥ १२।५६।१४
यत्नो हि सततं कार्यस्ततो दैवेन सिध्यति ॥ १२।१६३।५०
सुमंत्रिते सुविक्रांते सुकृते सुविचारिते ।
सिध्यन्त्यर्था महाबाहो दैवं चात्र प्रदक्षिणम् ॥ ३।३६।७
उत्थानवीरः पुरुषो वाग्वीरानधितिष्ठति ॥ १२।५८।१५
उत्थानेनामृतं लब्धं उत्थानेनासुरा हताः ॥
उत्थानेन महेन्द्रेण श्रेष्ठ्यं प्राप्तं दिवीह च ॥ १२।५८।१४
विद्या तपो वा विपुलं धनं वा ॥
सर्वं ह्येतद्व्यवसायेन शक्यम् ॥ १२।१२०।४५

भावार्थः—यत्न न करतां जो दैवाच्या मागें लागतो, तो क्लीब पतीशीं गाठ पडलेल्या स्त्रीप्रमाणें कष्टी होतो. दैववादी मनुष्य निःसंशय सुशीघ्र नाश पावतो. क्लीब दैवाची आराधना करतो, तर मर्द सतत उद्योग करतो. राजालासुद्धां उद्योगाशिवाय सिद्धि मिळत नाहीं. सतत यत्न करावा त्याला दैवाची जोड मिळताच यश मिळतें. हे महाबाहो, सुविचार, सुमंत्र, सुकृत व सुविक्रम यांनी कार्यसिद्धि होते. कारण या चतुष्टयाभोंवतीं दैव फिरत्या पालीत असतें. वक्तृत्वगुणापेक्षां कर्तृत्वगुणाचें महत्त्व अधिक असतें. यत्नानेंच देवांना अमृतप्राप्ति झाली. यत्नानेंच असुरांचा नाश झाला आणि यत्नाच्या जोरावरच महेंद्रानें स्वर्गांत श्रेष्ठपद मिळविलें. विद्या, तप व लौकिक यांपैकीं कांहीं पाहिजे असेल तर यत्नच केला पाहिजे.

(११९) योगवासिष्ठांतील उद्योगवादः—श्रीरामचंद्र एकदां निराशेनें कर्तव्यविहीन असा दीन बसला त्याचा प्रसंग योगवासिष्ठांत चित्रित केला आहे. त्या प्रसंगीं वसिष्ठांनी दैववादाचें खंडण करून यत्नवादाचा जो पुरस्कार केला आहे तो त्याच शब्दांत येथें देणें उचित आहे—

परं पौरुषमाश्रित्य दन्तैर्दन्तान् विचूर्णयन् ।
शुभेनाशुभमुद्युक्तं प्राक्तनं पौरुषं जयेत् ॥

प्रत्यक्षाची किंमत केव्हांहि अधिक आहे. दात ओंठ खाऊन, धैर्य धरून उद्योग केला पाहिजे व प्रारब्धाची कल्पना यत्नानें पायाखालीं तुडविली पाहिजे. जगातील राज्यें उद्योगीच मिळवितात. जगातील उलाढाली कर्ते लोकच करितात. परतु षढ मात्र 'नशीब नशीब' म्हणून हाका मारीत बसतात! एखाद्या भिक्षुकावर एकदम राज्याभिषेक झाला आणि एखाद्या गरीब मुलीला एकदम राजानें पट्टमहिषी केली तर या ठिकाणी-सुद्धा दैवाचा थोडाच अश आहे, पण पूर्वप्रयत्न मात्र जोरदार आहे. सर्व काहीं दैव करितें अशी कल्पना असेल, तर दैवानेंच दाह होईल म्हणून अग्नींत उडी टाकावी. दैवानेच मृत्यु येईल म्हणून कड्यावरून घालून घ्यावें. दैवानेंच मुलगा पडित होईल म्हणून त्याला शाळेमध्यें न घालता निरक्षर ठेवावें. दैवात असेल तर जगेन म्हणून विष घ्यावें. दैवात आरोग्य असेल तर स्नान, कपडे धुणें, घर स्वच्छ ठेवणें याची आवश्यकता नाहीं म्हणून घाणेरडें असावें. रामा, दैवपर माणसें क्षीण झालीं आहेत आणि मेलीं आहेत. जे शूर, वीर, पराक्रमी, प्राज्ञ, अति-प्राज्ञ झाले ते पौरुषप्रयत्नानेंच उत्तम पदाप्रत गेले आहेत. अनुद्योगाच्या मार्गें लागून मनुष्यानें पुरुषगर्दभ होऊ नये. या ससारकुहरातून जर सुटावयाचें असेल तर शास्त्रनियंत्रित उद्योग करून मनुष्यानें मुक्त झालें पाहिजे. रामा, आळशानीं आणि षढानीं दैव पुढे आणलें आहे. ते कार्य-कारणविवर्जित आहे. त्याचें स्तोम माजवू नकोस. दैव हें रड्या लोकानीं पुढें आणिलें आहे. परतु कर्त्या पुरुषानीं त्या दैवाला लाथ मारिली आहे.*

(१२०) **समर्थांचा अचुक यत्नवादः**—श्रीसमर्थ रामदासानीं राष्ट्राला समर्थ करण्याकरिता अचुक यत्नाचा, दीर्घोद्योगाचाच पुरस्कार केलेला आहे. दीर्घोद्योगानें विधिलिखित (नशीब, प्रारब्ध) बदलता येतें असें ते म्हणतात—

रेखा तितुकी पुसोनी जाते । प्रत्यक्ष प्रत्यया येते ॥
डोळेझाकणी करावी ते । काय निमित्य ? ॥

* योगवासिष्ठात मुमुक्षुव्यवहार प्रकरणामध्यें यत्नवादाप्रमाणें अभ्यासाचें महत्त्व मोठ्या बहारीचें वर्णिलें आहे. त्याकरिता आमच्या 'नवयुगविद्यार्थीधर्म' पुस्तकातील सहावें प्रकरण पहावें.

समर्थ वाङ्मयांतील सारभूत उपदेश पुढील वचनांत आहे—

यन्हीं तो चेतवावा रे, चेतवीतांच चेततो ॥
विवेक जाणिजे तैसा वाढवीतांच वाढतो ॥
संग तो साक्षेपी याचा धरितां साक्षेपु घडे ॥
केल्यानें होत आहे रे, आधीं केलेंचि पाहिजे ॥
यत्न तो देव जाणावा । अंतरीं धरितां बरें ॥
अचुक यत्न तो देवो । चुकणें दैत्य जाणिजे ॥

–श्रीसमर्थ–स्फुट कविता.

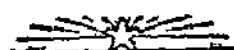
यत्नदेवाचे उपासक जे श्रीसमर्थ त्याचेंच अनुकरण आतां हिंदु-समाजानें केलें पाहिजे. कदाचित् फळ नाहीं, राज्य नाहीं, मान्यता नाहीं, म्हणजे यत्नाविना काहीं नाहीं; असा वेदकालापासून उपदेश असतांना दैवानेंच सर्व कांहीं होतें, विद्या मिळते, धन मिळतें; राज्य, आरोग्य व पुत्र याचीहि प्राप्ति दैवानेंच होते. दैव, सही, ग्रहदशा ही अनुकूल असली म्हणजे झालें. दैवाची लीला अगाध आहे, ती अटळ आहे, इत्यादि दुर्बल विचार आज हिंदुसमाजांत दिसतात ते सर्वस्वी घालविले पाहिजेत. माणसानें विचारपूर्वक यत्न करावा, तो तीव्रतर करावा, त्यांत काहीं न्यून न ठेवतां परिपूर्ण करावा. या तऱ्हेनें प्रयत्नाची शिकस्त केल्यावर जर कार्यसिद्धि न होईल तर काहीं अदृष्ट शक्ति आहे असें मनःसमाधानार्थ समजावें. अचुक यत्न केला कीं यश येत नाहीं असें होतच नाहीं. पण क्वचित् तसें दिसल्यास काहीं अदृष्ट शक्ति आहे असें मानावें लागतें. आर्त, दुःखित, पीडित, व्याधिग्रस्त अशा माणसांच्या समाधानाकरितां दुःख-प्रसंगीं दैववाद सांगितलेला आढळतो.

(१२१) कर्मविपाक व दैववाद:—वेदांतशास्त्रदृष्ट्या कर्माचे प्रारब्ध, संचित व क्रियमाण असे तीन विभाग होतात. जें भोगतों तें प्रारब्ध, जें भोगा-वयास अवशिष्ट असतें तें संचित व जें नित्य नवें कर्म तें क्रियमाण होय. यांतहि क्रियमाण म्हणजे मनुष्य प्रतिदिनीं जो यत्न नि जे कर्म करतो, त्यालाच महत्त्व अधिक आहे. तीव्रतर क्रियमाणानें प्रारब्ध हटवितां येतें. प्रारब्ध हें साठलेल्या डबक्यासारखें असतें तर क्रियमाण हें धो धो वाह-णाऱ्या प्रवाहासारखें असतें. क्रियमाणाचें स्वातंत्र्य मनुष्याला आहे. मनुष्य

हा प्रवाहांत वाहात जाणारा केवळ ओंडका नाहीं. तो स्वतंत्र (स्वतंत्रः कर्ता) असून त्याच्या ठिकाणीं कर्तृत्व आहे. म्हणून प्रारब्ध वा नशिबापेक्षा उद्योग वा नियमागाचीच मातब्बरी विशेष आहे.

दैव श्रेष्ठ का उद्योग श्रेष्ठ, याचें उत्तर उद्योगच श्रेष्ठ हें होय मनुष्य करतो का ईश्वर करवितो, याचें उत्तर ईश्वर स्वत. होऊन कांहीं करीत नाहीं तर तो तें करणाऱ्याकडूनच करवून घेतो, असें आहे. 'कुर्वन्त त हि कारयति.' जो उद्योग करीत असेल त्याकडूनच ईश्वर तें करवून घेतो. अगदीं मख्ता व ऐदी मनुष्याच्या पाठींत लाथ घालून ईश्वर त्याला कधींहि कर्मप्रवृत्त करीत नाहीं

(१२०) दैववाद सोडा—नवा हिंदुधर्म हिंदुसमाजाला असे सांगतो, कीं दैववादाचा धिक्कार करा व उत्थानयोगाचा स्वीकार करा. दैवाच्या मस्तकीं शेंदूर भरून उद्योगशक्तिचामुडेपुढें त्याला बळी द्या. मानानें जगा. दैव म्हणून कपाळाला हात लावीत न बसता सिंहाप्रमाणें आक्रमणाची झडप घालण्यास सिद्ध व्हा.



प्रकरण अकरावें

वर्णव्यवस्था

नव्या हिंदुधर्माचें आचरण करण्यास शरीरबळ, मनोबळ, उद्योग यांची अत्यंत आवश्यकता आहे, म्हणून प्रथम त्यांचें विवेचन केलें. आज व्यवहारांत धर्माची मुख्य अंगें जात, वेष, धंदा, शिवाशीव व स्नान हीं समजलीं जातात. व्यवहारांतील मुख्य धर्मतत्त्व एवढेंच मर्यादित आहे. वास्तव वर्ण, जात, व्यवसाय, शिवाशीव व आहार यांसंबंधीं नव्या हिंदुधर्मांतील विधिनिषेध कोणते आहेत यांची स्पष्ट कल्पना यापुढील सहा प्रकरणांत

याचकाना द्यावयाची आहे. विवाह व तदनुषंगिक विषय यांचें विवेचन पुढील भागात आहे

(१२३) एकजाति हिंदुसमाज –नव्या हिंदुधर्मात ज्यांना उद्देशून श्रुतिस्मृतिपुराणांनीं विधिनिषेध सांगितलेले आहेत ते सर्व लोक वर्ण व जाति या शब्दांनीं बोधित होणाऱ्या क्षेत्रामध्यें मोडतात. प्राचीन काळीं वर्णव्यवस्था होती, आज जातिसंस्था आहे. नव्या हिंदुधर्माला वर्ण आणि जाति या दिसत नाहींत. तर अखंड एकजिनसी अशी एक हिंदुजातीच दिसते. वर्णसंस्थेचें कार्य होऊन गेलें. आजची जातिसंस्था जन्मजात उच्चता, नीचता व शिवाशीव अशा विशेषांनीं युक्त असल्यामुळें उच्चतर अशा समाजरचनेची आता अपेक्षा आहे. म्हणून नवा हिंदुधर्म अखिल हिंदूंची एक हिंदुजाति मानतो, आणि अखिल हिंदूंना उद्देशून जे विधि निषेध सांगावयाचे आहेत ते तो सांगतो.

आज वर्णसंस्था व व्यवस्था लुप्त झालेली आहे. आजचा हिंदु-समाज जातिबद्ध आहे. तथापि पूर्वकालीं वर्णसंस्था कोणच्या स्वरूपाची होती, याची कल्पना प्राचीन वाङ्मयाच्या आधारें संक्षेपानें देतो

(१२४) ऋग्वेदांतील वर्णांचे उल्लेख –ऋग्वेदसंहिता ही सर्वांत प्राचीन समजतात. या संहितेंत पुरुषसूक्तामध्यें ब्राह्मण, राजन्य, वैश्य आणि शूद्र हे चार शब्द आले आहेत. ब्रह्म, क्षत्र, विश हे शब्द बरेच वेळा निराळ्या अर्थानें आलेले आहेत पुरुषसूक्त हा मागाहूनचा प्रक्षेप असावा असें अनेक विद्वानांचें मत आहे. ' विश ' हा शब्द अनेक ठिकाणीं ऋग्वेदात येतो, परंतु त्याचा अर्थ सामान्य लोक असाच आहे

यच्चिद्धि ते विशो यथा प्रदेव वरुणव्रतं मिनीमसि द्यविद्यवि ।

–ऋ. १।२५।१

क्षत्रिय शब्द ऋग्वेदात पुष्कळ वेळा येतो पण त्याचा अर्थ बलवान् ' तथा राष्ट्रं गुपितं क्षत्रियस्य । ' (ऋ १०, १०९, ३) ' आ राजाना मह ऋतस्य गोपा सिंधुपती क्षत्रिया यातमर्वाक् । ' (ऋ ७, ६४, २) एवढाच दिसतो इंद्रादिकांना क्षत्रिय हें विशेषण लावलेलें आहे. क्षत्रिय म्हणजे विशिष्ट वर्ग असा नसून बलिष्ठ असा अर्थ आहे. पुढील ऋचेंत हा अर्थ अगदीं स्पष्ट आहे—

अग्निरीशे बृहत क्षत्रियस्य अग्निर्वाजस्य परमस्य राय ।
ऋ ४।१२।३.

अग्नि हा मोठ्या बलाचा, अन्नाचा व उत्कृष्ट धनाचा स्वामी आहे असे त्यात म्हटलें आहे

ब्राह्मण हा शब्द अतिरात्र या नावाच्या यागात देवाची स्तुति गाणारा 'ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्त ।' 'ब्राह्मणास सोमिनो वाचमक्रत।' (ऋ ७, १०३, ७–८) अशा अर्थानें आलेला आहे इतरत्रहि ब्राह्मण हा शब्द अनेक वेळा स्तुति व सूक्त अशा अर्थानेंच आलेला आहे ब्रह्म शब्दाचा अर्थ सूक्त, स्तुति, स्तोत्र असाच प्रामुख्यानें दिसतो, ब्राह्मणवर्ग अशा अर्थानें तो दिसत नाहीं 'अकारि ते हरवो ब्रह्मनव्य,' (ऋ ४, १६, २१) 'अकारि ब्रह्म समिधान तुभ्य,' (ऋ ४, ६, ११) ब्रह्म, क्षत्र आणि विश याचे हे अर्थ पाहिले म्हणजे वर्णसंस्था त्या काळीं दृढ झाली नव्हती असें अनुमान निघते

(१२५) ब्राह्मण शब्दाचा प्राचीन अर्थ –ब्राह्मण या शब्दाचा फार प्राचीन काळाशीं व संस्कृतीशीं संबंध येतो ऋग्वेदात ब्राह्मण व ब्राह्मणपुत्र या अर्थानें 'ब्रह्मन्' हा शब्द आलला आहे. यज्ञामध्यें चार वेदाचे ऋत्विज लागतात त्यात एक ब्रह्मा आहे 'ब्रह्मन्' याचा मूळ अर्थ विश्वव्यापक तत्त्व असा असल्यामुळें त्याचा ब्राह्मण शब्दाशीं संबंध जोडता येत नाहीं होता, उद्गाता, अध्वर्यु व ब्रह्मा असें वर्गीकरण होण्यापूर्वी ब्रह्मन् हा शब्द उत्पन्न झालेला होता त्यावरून पुढें यज्ञसंस्थेशीं संबद्ध असा हा वर्ग निर्माण झाला असावा ब्राह्मणाला जातिस्वरूप येण्यापूर्वी तो मांत्रिकपणा, वैद्यक, कवि, स्तोत्रकर्ता, प्रवक्ता या नात्यानें परिचित असावा

वैश्य व राजन्य हे शब्द ऋग्वेदात येत नाहीत ते पुढें तैत्तिरीय संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण इत्यादिकांत आढळतात म्हणजे त्या काळीं ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे तीन पृथक् वर्ग होऊन त्यांचे परस्परसंबंध ठरून गेले असावेत

चालतें (पशु) स्मशानच होय' असें म्हटलें असून वसिष्ठ-धर्मसूत्रात (१८, ११-१२) त्याचा अनुवाद करून 'तस्माच्छूद्रसमीपेनाध्येतव्यम्' म्हणजे शूद्राच्या सन्निध वेदाचें अध्ययन करू नये असा निष्कर्ष काढला आहे. शूद्रापेक्षा निषादाना अधिक अधिकार होते. निषाद राजाला यज्ञाधिकार होता हें पुढील वचनावरून सिद्ध होतें. "निषादस्थपतिं याजयेत्" शूद्र हा आर्यसहवासानें पुढें सुधारला. कालांतरानें त्याचे ठिकाणी वर्णत्व आलें व धर्मत्वहि आलें असें व्यासस्मृतीवरून दिसतें. 'शूद्र चतुर्थो वर्णोऽपि वर्णत्वात् धर्ममर्हति।' पुरुषसूक्तांत जें चातुर्वर्ण्याचें अलंकारयुक्त वर्णन आहे तें याच कालातील होय.

(१२७) दस्यु व आर्य.--ऋग्वेदात वरचेवर जो शब्द येतो तो दस्यु किंवा दास हाच होय हे दास काळ्या वर्णाचे आणि आर्य गौरवर्णी, दास अव्रती म्हणजे यज्ञ न करणारे तर आर्य हे व्रती म्हणजे यज्ञ करणारे होते या उभयताचा विग्रह चांगलाच दिसतो. दासाचा पराभव करून त्याना हाकून द्यावें, अशा कल्पना मंत्रात दिसतात. आर्य आणि दस्यु याना नीट ओळख, आणि अव्रत अशा दस्यूना शिक्षा करून यज्ञ करणाऱ्या आर्यांच्या स्वाधीन कर, असें ऋग्वेदात 'विजानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मत रंधया शासदव्रतान्' (ऋ १,५१,८.) म्हटलें आहे. तसेंच आर्य-दस्यु याचे संघर्षदर्शक उल्लेख (ऋ १, १७४, ७, २, ११, ४.) वगैरे ठिकाणीं आहेत. आर्य व दस्यु यांची गाठ पडल्यावर बलिष्ठ अशा आर्यांच्या समाजात समरस होण्याजोगी दस्यूची मन स्थिति नव्हती, म्हणून त्याला प्रथम आर्यांनीं कनिष्ठ स्थान दिलें हाच दस्यु पुढें शूद्र म्हणून आर्यांच्या समाजात समाविष्ट झाला असावा. चर्षणी म्हणजे शेती करणारे आणि इतर मिळून पंचजनाचा उल्लेख ऋग्वेदात आहे. पाचवा वर्ण निषाद हा होय.

(१२८) तैत्तिरीय ब्राह्मणातील उल्लेख --तैत्तिरीय संहिता आणि ब्राह्मणें या कालीं त्रैवर्णिकात उच्चनीच भाव नव्हता पण पुढें उच्चनीच त्याच्या कल्पना आढळतात विश्वामित्र नि वसिष्ठ, कार्तवीर्य आणि जमदग्नि यांच्यामधील लढा हेंच सांगतो. वैश्य हा दोन वर्णाहून कमी तो 'आद्य' म्हणजे खाण्यास योग्य असेंच समजण्यात येऊ लागलें होतें. ताड्य

अग्निरीशे बृहतः क्षत्रियस्य अग्निर्वाजस्य परमस्य रायः।
ऋ. ४।१२।३.

अग्नि हा मोठ्या बलाचा, अन्नाचा व उत्कृष्ट धनाचा स्वामी आहे असें त्यांत म्हटलें आहे.

ब्राह्मण हा शब्द अतिरात्र या नांवाच्या यागांत देवांची स्तुति गाणारा 'ब्राह्मणासो अतिरात्रे न सोमे सरो न पूर्णमभितो वदन्तः।' 'ब्राह्मणासः सोमिनो वाचमक्रत।' (ऋ. ७, १०३, ७–८) अशा अर्थानें आलेला आहे. इतरत्रहि ब्राह्मण हा शब्द अनेक वेळां स्तुति व सूक्त अशा अर्थानेंच आलेला आहे. ब्रह्म शब्दाचा अर्थ सूक्त, स्तुति, स्तोत्र असाच प्रामुख्यानें दिसतो; ब्राह्मणवर्ग अशा अर्थानें तो दिसत नाहीं. 'अकारि ते हरयो ब्रह्मनव्यं,' (ऋ. ४, १६, २१) 'अकारि ब्रह्म समिधान तुभ्यं,' (ऋ. ४, ६, ११). ब्रह्म, क्षत्र आणि विश यांचे हे अर्थ पाहिले म्हणजे वर्णसंस्था त्या कालीं दृढ झाली नव्हती असें अनुमान निघतें.

(१२५) **ब्राह्मण शब्दाचा प्राचीन अर्थः**–ब्राह्मण या शब्दाचा फार प्राचीन काळाशीं व संस्कृतीशीं संबंध येतो. ऋग्वेदांत ब्राह्मण व ब्राह्मणपुत्र या अर्थानें 'ब्रह्मन्' हा शब्द आलेला आहे. यज्ञामध्यें चार वेदाचे ऋत्विज लागतात. त्यांत एक ब्रह्मा आहे. 'ब्रह्मन्' याचा मूळ अर्थ विश्वव्यापक तत्त्व असा असल्यामुळें त्याचा ब्राह्मण शब्दाशीं संबंध जोडतां येत नाहीं. होता, उद्गाता, अध्वर्यु व ब्रह्मा असें वर्गीकरण होण्यापूर्वी ब्रह्मन् हा शब्द उत्पन्न झालेला होता. त्यावरून पुढें यज्ञसंस्थेशीं संबद्ध असा हा वर्ग निर्माण झाला असावा. ब्राह्मणाला जातिस्वरूप येण्यापूर्वी तो मांत्रिकपणा, वैद्यक, कवि, स्तोत्रकर्ता, प्रवक्ता या नात्यानें परिचित असावा.

वैश्य व राजन्य हे शब्द ऋग्वेदांत येत नाहींत. ते पुढें तैत्तिरीय संहिता, तैत्तिरीय ब्राह्मण इत्यादिकांत आढळतात. म्हणजे त्या कालांत ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य हे तीन पृथक् वर्ण होऊन त्यांचे परस्परसंबंध ठरून गेले असावेत.

(१२६) **शूद्राचा चातुर्वर्ण्यांत समावेशः**–चौथा वर्ण जो शूद्र तो असंस्कृत, अशुचि, काळा असा दिसतो. तो रानटी होता. म्हणूनच शतपथ ब्राह्मणांत 'पशु वा एतच्छ्मशानं यच्छूद्रः।' म्हणजे 'शूद्र हा

चालतें (पशु) स्मशानच होय' असें म्हटलें असून वसिष्ठ–धर्मसूत्रात (१८, ११–१२) त्याचा अनुवाद करून 'तस्माच्छूद्रसमीपेनाध्येतव्यम्' म्हणजे शूद्राच्या सन्निध वेदाचें अध्ययन करू नये असा निष्कर्ष काढला आहे. शूद्रापेक्षां निषादांना अधिक अधिकार होते. निषाद राजाला यज्ञाधिकार होता हें पुढील वचनावरून सिद्ध होतें "निषादस्थपतिं याजयेत्" शूद्र हा आर्यसहवासात पुढें सुधारला. कालांतरानें त्याचे ठिकाणी वर्णत्व आलें व धर्मत्वहि आलें असें व्यासस्मृतीवरून दिसतें. 'शूद्र चतुर्थो वर्णोऽपि वर्णत्वात् धर्ममर्हति।' पुरुषसूक्तात जें चातुर्वर्ण्याचें अलंकारयुक्त वर्णन आहे तें याच कालातील होय.

(१२७) दस्यु व आर्य –ऋग्वेदात वरचेवर जो शब्द येतो तो दस्यु किंवा दास हाच होय हे दास काळ्या वर्णाचे आणि आर्य गौरवर्णी, दास अव्रती म्हणज यज्ञ न करणारे तर आर्य हे व्रती म्हणजे यज्ञ करणारे होते या उभयताचा विग्रह चाललाच दिसतो दासाचा पराभव करून त्याना हाकून द्यावें, अशा कल्पना मनात दिसतात आर्य आणि दस्यु याना नीट ओळख, आणि अव्रत अशा दस्यूना शिक्षा करून यज्ञ करणाऱ्या आर्यांच्या स्वाधीन कर, असें ऋग्वेदात 'विजानीह्यार्यान्ये च दस्यवो बर्हिष्मत रंधया शासदव्रतान्' (ऋ १,५१,८.) म्हटलें आहे. तसेंच आर्य–दस्यु याचे सघर्षदर्शक उल्लेख (ऋ १, १७४, ७, २, ११, ४) वगैरे ठिकाणीं आहेत. आर्य व दस्यु याची गाठ पडल्यावर बलिष्ठ अशा आर्यांच्या समाजात समरस होण्याजोगी दस्यूची मन स्थिति नव्हती, म्हणून त्याला प्रथम आर्यांनीं कनिष्ठ स्थान दिलें हाच दस्यु पुढें शूद्र म्हणून आर्यांच्या समाजात समाविष्ट झाला असावा चर्षणी म्हणजे शेती करणारे आणि इतर मिळून पचजनाचा उल्लेख ऋग्वेदात आहे पाचवा वर्ण निषाद हा होय

(१२८) तैत्तिरीय ब्राह्मणातील उल्लेख –तैत्तिरीय संहिता आणि ब्राह्मणें या कालीं त्रैवर्णिकात उचनीच भाव नव्हता पण पुढें उचनीचत्वाच्या कल्पना आढळतात विश्वामित्र नि वसिष्ठ, कार्तवीर्य आणि जमदग्नि याच्यामधील लढा हेंच सागतो वैश्य हा दोन वर्गांहून कमी तो 'आद्य' म्हणजे खाण्यास योग्य असेंच समजण्यात येऊ लागलें होतं. तद्वत

ब्राह्मणात वैश्य हें ब्राह्मणांचें व क्षत्रियांचें अन्न होय, ब्राह्मण हा राज्य करण्याला योग्य नाहीं, त्यानें तोंडानें शौर्य दाखवावें, असें वर्णन आहे. क्षत्रियापेक्षा ब्राह्मण दुबळा व तो दरिद्री म्हणून क्षत्रियावलंबी असे. विद्वान् ब्राह्मण व राजा यांची योग्यता सारखी, असे उल्लेख पुढें गौतम धर्मसूत्रात आले आहेत. तथापि त्यापूर्वी राजाला श्रेष्ठ व ब्राह्मणाला कमी असें समजत असत. ब्रह्म आणि क्षत्र यांची परस्पर-आवश्यकता आहे, त्यांनीं गुण्यागोविंदानें वागावें, अशा कल्पनादि तैत्तिरीय ब्राह्मणात (३, ९, १४, १-२) अश्वमेधप्रकरणात सांगितल्या आहेत. 'यदा खलु वै पुरुषः श्रियमश्नुते वीणास्मै वाद्यते ..न वै ब्राह्मणे श्री रमते इति ब्राह्मणोऽन्यो गायेद्राजन्योऽन्यः' 'न वै ब्राह्मणे राष्ट्रं रमते' लक्ष्मी ब्राह्मणाच्या ठायीं रमत नाहीं; राष्ट्रहि एकट्या ब्राह्मणामुळें रमत नाहीं. संपत्ति असेल तरच त्या पुरुषाजवळ कोणी वीणा वाजवील म्हणून दोघांनीं सहकार्य करून गावें, या उल्लेखावरून ब्राह्मणक्षत्रियांतील उच्चनीचता प्रतीत होते.

(१२९) चातुर्वर्ण्याची बनावट:-जगातील कोणत्याहि मनुष्यसमाजामध्यें व्यवस्था फार उशीरानेंच होते. अव्यवस्थेतून व्यवस्था उत्पन्न होण्याला कांहीं काल स्वाभाविकच लागतो. त्या दृष्टीनें चातुर्वर्ण्यव्यवस्थेपूर्वी बराच कालपर्यंत हिंदुस्थानातील वैदिक हिंदु समाज हा संक्रमणावस्थेमध्यें होता हें सिद्ध आहे.

पूर्वी एका काळीं समाजात वर्ग नव्हते. जसजशी आवश्यकता उत्पन्न होत गेली, तसतसे ते उत्पन्न झाले, त्यासंबंधीं बृ. आ. अ. १ ब्रा. ४ मध्यें पुढील वर्णन आहे—

ब्रह्म वा इदमग्र आसीदेकमेव तदेकं सन्नव्यभवत् तच्छ्रेयोरूपमत्यसृजत क्षत्रं यान्येतानि देवत्रा क्षत्राणीन्द्रो वरुणः सोमो रुद्रः पर्जन्यो यमो मृत्युरीशान । तस्मात्क्षत्रात्परं नास्ति ।११।

स नैव व्यभवत् स विशमसृजत यान्येतानि देवजातानि गणश आख्यायन्ते वसवो रुद्रा आदित्या विश्वेदेवा मरुत इति ।१२।

स नैव व्यभवत् सशौद्रं वर्णमसृजत पूषणमियं वै पूषेयं हीदं सर्वं पुष्यति यदिदं किं च ।१३।

भावार्थ –पूर्वी हा समाज ब्राह्मणरूपानेंच होता, म्हणजे एकवर्ण होता, पण तो प्रभावी होऊं शकला नाहीं म्हणून त्यानें योग्य निवड करून क्षत्रियवर्ग बनविला हे जे इंद्र, वरुण, सोम, रुद्र, पर्जन्य, यम, मृत्यु व ईशान असे दवाचे संरक्षक ते क्षत्रिय होत म्हणून समाजात क्षत्रिया पेक्षां कोणीहि श्रेष्ठ नाहीं

क्षत्रियवर्ग उत्पन्न केला तरी तो समाज पूर्ण बनला नाहा, म्हणून त्यानें वसु, रुद्र, आदित्य, विश्वेदेव आणि मरुत असे जे देव समूह रूपानें उल्लेखिले जातात, त्याचा वैश्यवर्ण बनविला म्हणजे समाजाचें वैगुण्य घालविण्याकरिता ब्रह्म व क्षत्रिय याच्या जोडीला वैश्याची संघटित मडळें स्थापन केलीं

त्रैवर्ण्य उत्पन्न झालें तरी समाजाचें पूर्ण सामर्थ्य वाढलें नाहीं असें दिसलें तें वैगुण्य घालविण्याकरिता त्या समाजानें आपलें पोषण करणारा शूद्रवर्ग उत्पन्न केला कारण ही पृथ्वी म्हणजच पूषा होय म्हणून हें जें काहा आहे त्या सर्वांचें ही पृथ्वीच पोषण करते, म्हणून सर्व समाजाचें पोषण करणारा शूद्रवर्ग निर्माण केला

वरील वाजसनेयि ब्राह्मणातील मंत्र आणि त्याचा आशय ध्यानी घेतला म्हणजे समाजाचा विकास म्हणजेच चातुर्वर्ण्य होय, असें सिद्ध होतें

(१२०) एकवर्णी समाज –पूर्वी एका काळीं एकवर्ण समाज होता, एकदम चार वर्ण उत्पन्न झालेले नाहींत त्यासबंधीं अनेक वचनेंहि आढळतात काहीं वचनें उपलक्षण म्हणून देतों—

एकवर्णमिदं पूर्वं विश्वमासीद्युधिष्ठिर ।
कर्मक्रियाविभेदेन चातुर्वर्ण्यं प्रतिष्ठितम् ॥

–म भा वनपर्व अ १८०

अर्थ –हे युधिष्ठिरा ! पूर्वी या जगात एकच वर्ण होता परंतु पुढें कर्म व क्रिया याच्या भेदामुळें चार वर्ण निर्माण झाले

तसेंच भागवतांतहि आहे—

एक एव पुरा वेद प्रणव सर्व वाङ्मय ।
देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ९-१४-४

महाभारतांत असेंहि सांगितलें आहे कीं,

न विशेषोऽस्ति वर्णाना सर्वं ब्राह्ममिद जगत् ।
ब्रह्मणा पूर्वसृष्ट हि कर्मभिर्वर्णता गतम् ॥ १० ॥

–म भा. शा प अ १८६

अर्थ –ब्रह्मदेवानें पूर्वी हें जग निर्माण केलें त्या वेळीं वर्णभेद नव्हता. सर्व ब्राह्म होते, परतु कर्माच्या योगानें निरनिराळे वर्ण झाले श्रीमत् भागवतामध्येंहि असेंच म्हटलें आहे कीं पूर्वी हस नावाचा एकच वर्ण होता

आदौ कृतयुगे वर्णो नृणा हस इतीरित ।
कृतकृत्या प्रजा जात्या तस्मात्कृतयुग विदु ॥ १० ॥

–श्री भा स्क ११ अ १७

अर्थ –प्रथम कृतयुगात मनुष्याचा हस नावाचा एकच वर्ण होता त्या युगात प्रजा जन्मत च कृतकृत्य होत्या, म्हणजे जन्मसार्थक्याकरिता त्याना कोणत्याहि इतर कृत्याची जरूर नव्हती, म्हणून या युगाला कृतयुग म्हणतात

वाल्मिकी रामायण उत्तरकाड अ ३० श्लो १९ मध्यें 'पूर्वी एकवर्ण समाज होता, त्याची भाषा एक होती, रूपानेंहि त्यात वैलक्षण्य नव्हतें,' असें वर्णन आहे

(१३१) चातुर्वर्ण्याची कुठें स्थापना झाली ? –ही वर्णव्यवस्था प्रथम उत्तरकुरु व उत्तरमद्र आणि गगा व यमुना याच्या मधील प्रदेशात स्थापन झाली असावी ब्राह्मण, क्षत्रिय आणि वैश्य हे आर्यांचेच भिनभिन्न गट होते, ते पुढें एकाच समाजरचनेंत येऊन मिसळले ऋग्वेदकालीं एकटा ब्राह्मणवर्गच असावा पुढें क्षत्रवर्ण येऊन मिळाला पुढें तिसरा वर्ण आला, त्याला वैश्य असें नाव दिलें गेलें

(१३२) प्रसरणशील चातुर्वर्ण्य –प्राचीनकालीं हे वर्ण अनेक निर्बंधानीं अभेद्य नव्हत क्षत्रियाचा ब्राह्मण व ब्राह्मणाचा क्षत्रिय होत असे योग्यता, इच्छा व सामर्थ्य असता पूर्वी खालचा मनुष्य वर जात असे स्वधर्माचरण सोडल्यानें क्षत्रियाचे वैश्य झाल्याचीं व वैश्याचे ब्राह्मण झाल्याचीं उदाहरणें आढळतात जन्म व धदा आणि इतर बधनें यानीं चातुर्वर्ण्य बराच काल दृढ झालेलें नव्हतें आनुवशिक सस्कार घडविण्यास उपयोगी पडतो हें खरें,

पण ब्राह्मणाचा मुलगा ब्राह्मण आणि क्षत्रियाचा मुलगा क्षत्रिय हा आग्रह फार पुढें उत्पन्न झाला शूद्रसमावेशनानंतर जन्म, वृत्ति व संस्कार यामुळें चातुर्वर्ण्याला दार्ढ्य आलें, आणि स्मृतिकाळीं चातुर्वर्ण्य हें जन्मावलंबी ठरलें, त्याला पुढें कर्मविपाकाचीहि जोड देण्यात आली

चातुर्वर्ण्य जव्हा जन्मसिद्ध झालें नव्हतें, त्या वेळीं तें प्रसरणशील कसें होतें, याची कल्पना वायुपुराण, विष्णुपुराण, अग्निपुराण, ब्रह्माण्डपुराण, मत्स्यपुराण, भागवत इत्यादि अनेक ग्रंथावरून येते—

(१३३) वर्णांतराचे आधार –

विश्वामित्रो नरपतिर्मान्धाता सस्कृति कपि ।
वार्धोद्व पुरुकुत्सश्च भास्वान् गृत्समद प्रभु ॥
आर्ष्टिषेणोऽजमीढश्च छागो गार्ग्यस्तथैव च ।
कक्षीवाश्च विरूपश्च मुद्गलो हरितस्तथा ॥
रथीतरश्च कण्वश्च विष्णुवृद्धादयो नृपा ।
क्षत्रोपेता द्विजा ह्येते तपसा चर्पिता गता ॥ वायुपुराण

यावरून मूळचे क्षत्रिय असून तपश्चर्येने त्याच जन्मीं ब्राह्मण बनले, हें सुस्पष्ट होत आहे

इन्द्रो वै ब्रह्मण पुत्र क्षत्रिय कर्मणाऽभवत् ।
ज्ञातीना पापवृत्तीना जघान नवतीर्नव ॥११॥

–म भा शा प अ २२

अर्थ –ब्रह्मदेवाचा पुत्र इंद्र कर्मानें क्षत्रिय बनला व त्यानें नव्याण्णव पापकर्मी ज्ञातींचा वध केला

याचप्रमाणें क्षत्रियाचे ब्राह्मण झाले असें दाखविणारे श्लोक वायु पुराण अ ६६ मध्ये आहेत—

दायादश्चापि गर्गस्य शिनिर्यद्वाद् बभूव ह ।
स्मृताश्च ते ततो गार्ग्या क्षत्रोपेता द्विजातय. ॥
मुद्गलस्यापि मौद्गल्या क्षत्रोपेता द्विजातय ।
एते ह्यङ्गिरस पक्षे संश्रिता कण्वमुद्गला ॥
तस्यामुत्पादयामास मान्धाता त्रीन् सुतान् प्रभु ।
पुरुकुत्समम्बरीष मुचुकुन्द च विश्रुतम् ॥

अम्बरीषस्य दायादो यौवनाश्वः परः स्मृतः ।
हारीतो युवनाश्वस्य हारीताः शूरयः स्मृताः ॥
एते ह्यङ्गिरसः पुत्राः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ इति ।

वरील उताऱ्यात 'क्षत्रोपेता द्विजातयः' या पदाकडे वाचकाचें लक्ष्य आम्ही वेधूं इच्छितों.

पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि भारत । —भागवत
यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे ॥—स्कं. ९ अ. २०

केवळ ब्राह्मणक्षत्रियच नव्हेत तर चारहि वर्णांचे लोक एकाच वंशात उत्पन्न झाल्याचे दाखले आहेत, ते खालीं दिले आहेत—

पुत्रा गृत्समदस्यापि शुनको यस्य शौनकः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रियाश्चैव वैश्याः शूद्रास्तथैव च ॥
एतस्य वंशे संभूता विचित्रैः कर्मभिर्द्विजाः ॥
—वायु. अ. ३० श्लो. ४

(हाच श्लोक ब्रह्मपुराण अ. ९ मध्येंहि आला आहे.)

याच पुराणामध्यें ऋषभाच्या शंभर पुत्रांपैकीं नव्वद क्षत्रिय व दहा ब्राह्मण झाल्याचा उल्लेख आहे. अग्नि व ब्रह्मांडपुराणांत याला अनेक आधार मिळतात.

श्रीमत् भागवत स्क. ९ अ. १७ मध्यें चंद्रवंशीय राजा पुरूरवा याचें वर्णन आहे. तें वाचलें म्हणजे क्षत्रियाचे ब्राह्मण कसे होत असत याची कल्पना येते—

यः पुरूरवसः पुत्र आयुस्तस्याभवत्सुताः ।
नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रजीरभश्च वीर्यवान् ॥ १ ॥
अनेना इति ... ... ॥

चंद्रवंशातील राजा पुरुरवा याचा पुत्र आयु यास पांच पुत्र झाले. नहुष, क्षत्रवृद्ध, रजी, रंभ व अनेना इत्यादि.

क्षत्रवृद्धसुतस्यासन् सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः ॥२॥
काश्यः कुशो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् ॥
शुनकः शौनको यस्य बह्वृचप्रवरो मुनिः ॥३॥

क्षत्रवृद्धाचा पुत्र सुहोत्र वा शुनहोत्र यास तीन पुत्र झाले; ते काश्य,

कुश व गृत्समद हे होत. गृत्समद हा अंगिरा ऋषींचा शिष्य होऊन ब्राह्मण झाला. हा गृत्समद–आंगिरस ऋग्वेदातील दुसऱ्या मंडलाचा मंत्रद्रष्टा आहे. गृत्समदाचा पुत्र शुनक, त्याचा पुत्र शौनक हा भृगुऋषींचा शिष्य म्हणून भार्गवगोत्री झाला; यानें बृहद्देवता, ऋक्प्रातिशाख्य, आणि गृह्यकर्मादिकावर कारिका लिहिल्या आहेत याच्याबद्दल सायणाचार्यांनीं ऋग्वेद-भाष्यांत उतारा दिला आहे.

य· आंगिरस शुनहोत्रो भूत्वा भार्गव. —भा. स्क. ९
शौनकोऽभवत् स गृत्समदो द्वितीयं मंडलमपश्यत्
रम्भस्य रभस पुत्रो गंभीरश्चाक्रियस्तत. ।।१०।।
तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेन स ।।

राजा पुरूरवा याच्या आयुनामक पुत्राचा रंभ नावाचा पुत्र त्याचा रभस, त्यास अक्रिय नावाचा पुत्र झाला. त्याचा सर्व वंश ब्राह्मण झाला. आयूचा ज्येष्ठ पुत्र नहुष, यास ययाति नामक पुत्र झाला. ययातीची पट्टराणी देवयानी ही शुक्राचार्य नावाच्या ब्राह्मणाची मुलगी होती. ययातीला यदु, तुर्वसु, द्रुह्यु, अनु आणि पुरु असे पांच पुत्र होते.

पूरोर्वंशं प्रवक्ष्यामि यत्र जातोऽसि भारत। भा. स्क. ९
यत्र राजर्षयोवंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे ।। अ. २०।१।।

पट्टराणी देवयानी हिची दासी शर्मिष्ठा ही ययातीची दुसरी राणी होती हिचा कनिष्ठ पुत्र पूरु हा बापाच्या कृपेनें राज्यावर बसला. ह्या पुरूच्या वंशातच भरत नावाचा विख्यात राजा होऊन गेला. त्याच्या नावानें भारतवर्ष प्रसिद्धीस आलें. राजा पुरूचे वंशात ब्राह्मण व क्षत्रिय असे दोन्ही उत्पन्न झाले

ऋतेयो रन्तिभारोऽभूत्त्रयस्तस्यात्मजा नृप ।। भा. स्क. ९
सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथ कण्व. प्रतिरथात्मज ।। २०।६
तस्य मेधातिथिस्तस्मात्प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ।।

राजा पुरूपासून दहावा ऋतेयु नांवाचा राजा झाला, त्याचा पुत्र रन्तिभार, त्याला तीन पुत्र होते. सुमति, ध्रुव व अप्रतिरथ हे ते होत. अप्रतिरथाचा पुत्र कण्व, हा ब्राह्मण झाला. कण्वाचा पुत्र मेधातिथि, त्याचा पुत्र प्रस्कण्व, याचे वंशज कण्व किंवा काण्वायन या नांवाचे ब्राह्मण आहेत.

गृह्णीयातां विप्रविशौ शस्त्र धर्मव्यपेक्षया ॥८०॥

बौधायन (प्र. ४ अ. ५)

एतेषां परिचर्या शूद्रस्य ॥२४॥ अनियता वृत्तिः ॥२५॥

–वसिष्ठ अ. २

शूद्रान्नेनोदरस्थेन यः कश्चिन्म्रियते द्विजः ।
स भवेत्सूकरो ग्राम्यस्तस्य वा जायते कुले ॥२६॥

–वसिष्ठ अ. ६

एके वैतच्छ्मशानं ये शूद्रास्तस्माच्छूद्रसमीपेनाध्येतव्यम्॥९॥
अथापि यमगीताञ्श्लोकानुदाहरन्ति ॥१०॥
श्मशानमेतत्प्रत्यक्षं ये शूद्राः पापचारिण. ।
तस्माच्छूद्रसमीपे तु नाध्येतव्यं कदाचन ॥११॥
न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्टं न हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥१२॥

–वसिष्ठ अ. १८

ब्राह्मणस्य अध्यापनम्, क्षत्रियस्य शस्त्रनित्यता
वैश्यस्य पशुपालनम्, शूद्रस्य द्विजातिशुश्रूषा
शूद्रस्य सर्वशिल्पानि। आपद्यनंतरा वृत्तिः ॥ –विष्णु अ. २
अथमहापातकिनो ब्राह्मणवर्जं सर्वे वध्या. । न शारीरो ब्राह्मणस्य दण्ड. ।
दर्पेण धर्मोपदेशकारिणो राजा तप्तमासेचयेत् तैलमास्ये ।

–विष्णु अ. ५

ब्राह्मणानां प्रसादेन दिवि तिष्ठन्ति देवताः ।
ब्राह्मणाभिहितं वाक्यं न मिथ्या जायते कचित् ॥२२॥

विष्णु अ. १९

अथ ब्राह्मणस्य वर्णानुक्रमेण चतस्रो भार्या भवन्ति ।
तिस्र क्षत्रियस्य, द्वे वैश्यस्य एका शूद्रस्य ॥ –विष्णु अ. २४
द्विजस्य शूद्रा भार्या न धर्मार्थे भवेत् सा तु रत्यर्थमेव ॥

–विष्णु अ. २६

आर्धिक· कुलमित्र च दासगोपालनापिताः ।

एते शूद्रेषु भोज्यान्ना यश्चात्मान निवेदयेत् ॥-विष्णु अ ५७
योऽधीत्य विधिवद्वेद वेदान्त न विचारयेत् ।
स सान्वय शूद्रकल्प स पात्र न प्रपद्यते ॥८२॥
-उशनस अ. ३

विज्ञातव्यास्त्रयोऽप्येते यथाकालमसस्कृता ।
सावित्रीपतिता व्रात्या सर्वधर्मबहिष्कृता ॥९॥ दक्ष अ २
लोकाना तु विवृद्धयर्थ मुखबाहूरुपादत ।
ब्राह्मण क्षत्रिय वैश्य शूद्र च निरवर्तयत् ॥३१॥
अध्यापनमध्ययन यजन याजन तथा ।
दान प्रतिग्रह चैव ब्राह्मणानामकल्पयत् ॥८८॥
एकमेव तु शूद्रस्य प्रभु कर्म समादिशत् ।
एतेषामेव वर्णाना शुश्रूषामनसूयया ॥९१॥ -मनु अ १
सवर्णाग्रे द्विजातीना प्रशस्ता दारकर्माणि ॥
शूद्रैव भार्या शूद्रस्य सा च स्वा च विश स्मृते ।
ते च स्वा चैव राज्ञश्च ताश्च स्वाचाग्रजन्मन ॥१३॥
न ब्राह्मणक्षत्रिययोरापद्यपि हि तिष्ठतो ।
कस्मिंश्चिदपिवृत्तान्ते शूद्रा भार्योपदिश्यते ॥१४॥
शूद्रा शयनमारोप्य ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ।
जनयित्वा सुत तस्या ब्राह्मण्यादेव हीयते ॥१७॥-मनु अ. ३
न शूद्राय मतिं दद्यान्नोच्छिष्ट न हविष्कृतम् ।
न चास्योपदिशेद्धर्मं न चास्य व्रतमादिशेत् ॥८०॥-मनु अ ४
यस्य राज्ञस्तु विषये श्रोत्रिय सीदति क्षुधा ।
तस्यापि तत्क्षुधा राष्ट्रमाचिरेणैव सीदति ॥१३४॥-मनु अ ७
यदा स्वय न कुर्यात्तु नृपति कार्यदर्शन ॥
तदा नियुञ्ज्याद्विद्वास ब्राह्मण कार्यदर्शने ॥९॥
जातिमात्रोपजीवी वा काम स्याद्ब्राह्मणब्रुव ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्र कथचन ॥२०॥
शस्त्र द्विजातिभिर्ग्राह्य धर्मो यत्रोपरुध्यते ।
द्विजातीना च वर्णाना विप्लवे कालकारिते ॥३४८॥-मनुअ ८

विप्राणां वेदविदुषां गृहस्थानां यशस्विनाम् ।
शुश्रूषैव तु शूद्रस्य धर्मो नैश्रेयस. परः ॥३३४॥
शुचिरुत्कृष्टशुश्रूषुर्मृदुवागनहंकृत ।
ब्राह्मणाद्याश्रयो नित्यमुत्कृष्टां जातिमश्नुते ॥३३५॥–मनुअ.९
सर्वेषां ब्राह्मणो विद्याद्वृत्त्युपायान्यथाविधि ।
प्रब्रूयादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥२॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यस्त्रयो वर्णा द्विजातयः ।
चतुर्थ एकजातिस्तु शूद्रो नास्ति तु पञ्चमः ॥४॥
न शूद्रे पातकं किंचिन्न च संस्कारमर्हति ।
नास्याधिकारो धर्मेऽस्ति न धर्मात्प्रतिषेधनम् ॥१२६॥
यथा यथा हि सद्वृत्तमातिष्ठत्यनसूयकः ।
तथातथेम चामुं च लोकं प्राप्नोत्यनिन्दितः ॥१२८॥
शक्तेनापि हि शूद्रेण न कार्यो धनसंचयः ।
शूद्रो हि धनमासाद्य ब्राह्मणानेव बाधते ॥१२९॥–मनु अ.१०
स्ववीर्याद्राजवीर्याच्च स्ववीर्यं बलवत्तरम् ।
तस्मात्स्वेनैव वीर्येण निगृह्णीयादरीन्द्विज. ॥३२॥ –मनु अ.११
ब्रह्मक्षत्रियविट्शूद्रा वर्णास्त्वाद्यास्त्रयो द्विजाः ।
निषेकाद्याः श्मशानान्तास्तेषां वै मन्त्रत क्रियाः ॥१०॥
शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन् वणिग्भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन् ॥१२०॥

–याज्ञवल्क्य अ. १

शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा परमो धर्म उच्यते ।
अन्यथा कुरुते किंचित्तद्भवेत्तस्य निष्फलम् ॥७१॥पराशर अ.१
शूद्रान्न शूद्रसंपर्कं शूद्रेण तु सहासनम् ।
शूद्राज्ज्ञानागमश्चापि ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥३२॥

–पराशर अ. १२

दुःशीलोऽपि द्विजः पूज्यो न तु शूद्रो जितेंद्रियः ।
क. परित्यज्य गां दुष्टां दुहेच्छीलवतीं खरीम् ॥३३॥

–पराशर अ. ८

अग्निकार्यात् परिभ्रष्टा सध्योपासनवर्जिता ।
वेद चैवानधीयाना सर्वे ते वृषला स्मृता ॥२९॥
पराशर अ. १२

शूद्रान्न शूद्रसपर्कं शूद्रेणैव सहासनम् ॥
शूद्राज्ज्ञानागम कश्चिज्ज्वलन्तमपि पातयेत् ॥७३॥–आगिरस
शूद्रान्नेन तु भुक्तेन मैथुन योऽधिगच्छति ॥९॥
यस्यान्न तस्य ते पुत्रा अन्नाच्छुक्रस्य सभव ॥–आपस्तम्ब अ ८
जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेय सस्कारैर्द्विज उच्यते ॥१४१॥
विद्यया याति विप्रत्व श्रोत्रियस्त्रिभिरेवच ॥
देवो मुनिर्द्विजो राजा वैश्य शूद्रो निषादक ।
पशुर्म्लेच्छोऽपि चाण्डालो विप्रा दशविधा स्मृता ॥३७३॥
क्रियाहीनश्च मूर्खश्च सर्वधर्मविवर्जित ।
निर्दय सर्वभूतेषु विप्रश्चाण्डाल उच्यते ॥३८३॥
वेदैर्विहीनाश्च पठन्ति शास्त्र । शास्त्रेण हीनाश्च पुराणपाठा ।
पुराणहीना कृषिणो भवन्ति । भ्रष्टास्ततो भागवता भवन्ति॥
–अत्रिसंहिता

परदेवार्चको विप्रस्तदधीनो भवेद्यदि ।
मासत्रय तदन्नाशी जीवञ्छूद्रत्वमाप्नुयात् ॥२१॥–लघु. आश्व.
यो न सध्यामुपासीत ब्राह्मणो हि विशेषत ।
स जीवन्नेव शूद्रस्तु मृत श्वा चैव जायते ॥२६॥ दक्ष अ. २
वेदाभ्यासो हि विप्राणा विशिष्ट तप उच्यते ॥३३॥ दक्ष अ. २
शूद्रो वर्णश्चतुर्थोऽपि वर्णत्वाद्धर्ममर्हति ।
वेदमन्त्रस्वधास्वाहावषट्कारादिभिर्विना ॥६॥
वणिक्किरातकायस्थमालाकारकुटुम्बिन ।
एते चान्ये च बहव शूद्रा भिन्ना स्वकर्मभि ॥११॥
–व्यास अ १

शूद्रधर्मो–द्विजातिशुश्रूषा पापवर्जन कलत्रादिपोषण कर्षण पशुपालनभारोद्वहनपण्यव्यवहारचित्रकर्मनृत्यगीतवेणुवीणा मुरजमृदगवादनादीनि ॥ देवल ॥

भावार्थ -ब्राह्मणादि चार वर्ण हे जन्मानं एकापेक्षा एक श्रेष्ठ होत. अदुष्टकर्मानें युक्त असणारे जे त्रैवर्णिक त्यांचेंच उपनयन, अध्ययन व अग्निकार्य इत्यादि कर्म फलद्रूप होतात शूद्रानें इतर वर्णांची सेवाच करावी. गुरु आपत्तीमध्यें असल्यास त्यानें शूद्र व उग्र या शिष्याकडून द्रव्य हरण करावें.

आपत्ति नसतानासुद्धा शूद्र व उग्र यांचेकडून द्रव्य हरण करणें हें धर्म्य होय, असें कित्येकाचें मत आहे. स्वधर्मानें वागणाऱ्या त्रैवर्णिकांच्या घरी परस्परांनी जेवावें. पण शूद्रगृहीं जेवूं नये असें काहींचें मत आहे.

आर्यांनीं नेमलेले शूद्र त्रैवर्णिकांचें घरी स्वैपाक करीत असत. (व तें अन्न प्रोक्षण केल्यावर ब्राह्मणानादि चालें) शूद्रानें आर्यस्त्रीशीं गमन केल्यास त्याला ठार करावें व शूद्र जर ब्राह्मणाला मोठ्या ऐटीनें आक्रोश पूर्वक धर्म सांगू लागेल तर त्याचा जिव्हाच्छेद करावा.

आर्य कितीहि कनिष्ठ असला तरी श्रेष्ठ. शूद्रानेंसुद्धा त्याला नमस्कार करावा. शूद्र हा एक चौथा वर्ण होय त्यानें आर्यांना आचमन व पाद प्रक्षालनाकरितां पाणी आणून द्यावें. शूद्रानें आर्यस्त्रीशीं गमन केल्यास त्याचें लिंगाच्छेद करून सर्वस्व हरण करावें. तो जर वेद ऐकेल तर त्याच्या कानांत शिसें व लाख याचा रस ओतावा. वेद उच्चारल्यास जिव्हाच्छेद व पाठ करणारास ठार करावें.

वर्ण चार, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य व शूद्र हे ते होत. ब्राह्मणाला चार वर्णांच्या, क्षत्रियाला तीन, वैश्याला दोन व शूद्राला एक वर्णाची स्त्री करण्याचा अधिकार आहे. शूद्रानें फक्त तीन्ही वर्णांची सेवा करावी. ब्राह्मणानें सर्व अपराध केले तरी तो अवध्य होय वैश्य व शूद्र यांच्या शिवाय त्यांचे स्वतानें नियमन राहू शकत नाहीं कारण कृषि व शुश्रूषा या कामामुळें हे लोक पराधीन असतात.

गोरक्षण, ब्राह्मणरक्षण आणि वर्णरक्षणार्थ प्रसंगी ब्राह्मण आणि वैश्य यांनींसुद्धा शस्त्रें धारण करावीत.

शूद्रानें फक्त सेवाच करावी तिचें स्वरूप निश्चित नाहीं शूद्राच पोटात असताना जो द्विज मरतो तो ग्रामसूकर होतो, किंवा शूद्रकुलात जन्माला येतो शूद्र हा एक स्मशान आहे म्हणून त्याच्या समीर अध्ययन करू नये, असा आशयाचा एक यमगीतेंत श्लोक आहे. शूद्र हे मत्यच

पापचारी असतात, म्हणून त्याच्या समीप अध्ययन तर करूच नये, पण त्याला मन, धर्म, बुद्धि, नियम हीं कांहींच सांगू नयेत

विष्णुधर्मसूत्रामध्यें ब्राह्मणानें अध्यापन, क्षत्रियानें शस्त्रग्रहण, वैश्यानें पशुपालन आणि शूद्रानें द्विजसेवा करावी व सर्व शिल्पेंहि करावीं, असें म्हटलें आहे आपत्कालामध्यें प्रत्येकानें जवळची वृत्ति करावी ब्राह्मण सोडून सर्व महापातकी वध्य होत ब्राह्मणाला शारीरदंड करू नये मोऱ्या तोन्यानें ब्राह्मणाला जो धर्माच्या गोष्टी सांगू लागेल, त्याच्या तोंडात राजानें तापलेलें तेल ओतावें. ब्राह्मणाच्या प्रसादानें आकाशात देवता वास करितात म्हणूनच त्याचें वाक्यहि मिथ्या होत नाहीं ब्राह्मणाला वर्णानुक्रमानें चार, क्षत्रियाला तीन, वैश्याला दोन व शूद्राला एक अशा स्त्रिया करिता येतात द्विजाला शूद्रभार्या ही धर्माकरितां विहित नसून संभोगाकरिताच आहे असें समजावें अर्धेलीनें शेत करणारा, कुलमित्र, दास, गोपाल नापित हे आणि जो मी आपला आहे असें म्हणेल, हे सर्व भोज्यान्न होत.

केवळ वेद पाठ करून स्तुप्त राहू नये, तर वेदांताचा विचार करावा तसें न केल्यास ब्राह्मण शूद्र होतो व मानास पात्र होत नाहीं, असें उशनससंहितेमध्यें म्हटलें आहे द्विज जर यथाकालीं उपनीत न झाले तर ते सावित्रीपतित, व्रात्य व सर्वधर्मबहिष्कृत असे समजावे, असें शंखस्मृति म्हणते

(१२६) मनुकालीन चातुर्वर्ण्य —यथवर आपस्तंब, गौतम, बौधायन, वसिष्ठ, विष्णू, उशनस व शंख यांच्या वचनावरून त्या कालीं चतुर्वर्णांची स्थिति काय होती ती पाहिली आता मनूपासून देवलापर्यंत या व्यवस्थेत काय काय उलाढाला झाल्या हें पाहाणें आवश्यक आहे अलीकडचें टोंक देवल व प्राचीन टोंक आपस्तंब होय बरोबर मध्यें साधारणतः मनु हा पडतो म्हणून त्याचें म्हणणें काय आहे, हें पाहिलें पाहिजे

लोकांच्या वृद्धीकरिता ब्रह्मदेवानें ब्राह्मणादि चार वर्ण निर्माण केले ब्राह्मणानें, अध्यापन, अध्ययन, यजन याजन, दान व प्रतिग्रह अशी षट् कर्मे करावीत शूद्रानें इतर वर्णांची सेवा निर्मत्सर बुद्धीनें करावी कारण त्याला ब्रह्मदेवानें तेंच कर्म सांगितलें आहे

सवर्ण स्त्री करणें हें द्विजाना प्रशस्त होय इतरवर्णीय स्त्रिया करणें हें एकदरींत गौणच होय. शूद्रानें शूद्र भार्या, वैश्यानें स्ववर्णातील व शूद्रातील अशा दोन भार्या, क्षत्रियाला स्ववर्णीय आणि वैश्यशूद्रातील भार्या, आणि ब्राह्मणाला स्ववर्णासह इतर सर्व वर्णातील स्त्रिया करण्याचा अधिकार आहे एकदरींत कोणत्याहि आपत्तीमध्यें ब्राह्मणक्षत्रियानीं शूद्र स्त्रीशीं विवाह करू नये शूद्र स्त्रीशीं सबंध ठेवणारा ब्राह्मण अधोगतीला जातो व त्याचा पुनर्हि ब्राह्मण्यापासून भ्रष्ट होतो शूद्राला उच्छिष्ट अगर हविर्भाग देऊ नये. त्याला धर्म, व्रत आणि शुद्धि सागू नयेत ज्या राजाच्या प्रातात विद्वान् ब्राह्मण भुकेनें मरतो, त्या राष्ट्रावर लौकरच अनिष्ट प्रसग येतो. जेव्हा राजा स्वत न्यायदानाचें काम करू शकत नाहीं, त्या वेळीं त्यानें विद्वान ब्राह्मणाना नेमावें. केवळ नामधारी जातिमात्र अशा ब्राह्मण असला तरी चालेल, परतु राजानें शूद्राला धर्मप्रवक्ता म्हणून कधींच नेमू नये जेथें धर्माचा उपरोध होईल, वर्णविप्लवाचा प्रसग येईल अशा प्रसगीं स्वसरक्षणार्थ आणि स्त्रिया इत्यादींच्या रक्षणाकरिता, द्विजाना शस्त्र धारण करावें (अशा प्रसगीं त्यानीं हत्या केली तरी दोष नाहीं)

वेदवेत्त्या शुद्धवत्सल विप्राची सेवा शूद्रानें करावी त्यातच त्याचा मोक्ष आहे शुद्धाचारी, उत्कृष्ट सेवक, निगर्वी, मधुरभाषी असा शूद्र नैसर्गिकाच्या आश्रयामुळें उत्कृष्ट जातीप्रत प्राप्त होतो ब्राह्मणानें सर्वांच्या वृत्तीचा विचार करावा त्याना त्याचे धर्म सागावेत व स्वत तसें वागावें ब्राह्मणादि तीन वर्ण हे द्विजाति व चौथा वर्ण शूद्र होय पाचवी जात किंवा वर्ण अस्तित्वात नाहीं शूद्राचें ठिकाणीं पातक नाहीं, त्याला सस्कार नाहीं, व त्याला कसलाहि धार्मिक विधिनिषेध नाहीं शूद्र जसजसा निर्मत्सर व असूयारहित होतो, तसतसा तो उत्तम लोकाप्रत जातो शूद्र समर्थ झाला तरी त्यानें द्रव्यसग्रह न करावा. कारण द्रव्यामुळें तो ब्राह्मणाना त्रास देऊ लागेल स्ववीर्य आणि राजवीर्य यापैकीं स्ववीर्य हेंच बलवत्तर समजून ब्राह्मणानीं स्वपराक्रमानें आपल्या शत्रूचा निग्रह करावा. राजाकडे आपले गाऱ्हाणें नेऊ नये

याज्ञवल्क्य –ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र यापैकीं पहिले तीन द्विज होत त्याचे सर्व सस्कार गर्भाधानापासून अत्येष्टीपर्यंत समत्रक व्हावेत.

शूद्रानें द्विजसेवा करावी. त्यावर उपजीविका न झाल्यास वणिक् वृत्ति किंवा शिल्पादि करावें (व्यापार करण्याची परवानगी याज्ञवल्क्य प्रथमच शूद्रास देतो) द्विजाचें हित करीत त्यानें आयुष्य घालवावें कारण द्विज-सेवा हा शूद्राचा परमधर्म होय

पराशर—शूद्रानें द्विजसेवा करावी त्याशिवाय तो जर अन्य कर्म करील तर तें निष्फल होतें शूद्रान्नभक्षण, शूद्रसमागम, शूद्रापासून ज्ञानप्राप्ति केल्यास तेजस्वी ब्राह्मणसुद्धां अधःपतित होतो जितेंद्रिय अशा शूद्रापेक्षा दुःशील असा द्विज पूज्य होय कारण दुधाळ गाढवीपेक्षा नाठाळ गाय केव्हाहि श्रेष्ठ होय अग्निकार्य, संध्योपासना व वेदाध्ययन न करणारे ब्राह्मण वृषल होत

आंगिरसानेंहि शूद्रान्न, शूद्रपक्व व शूद्रसमागमाचा पराशराप्रमाणें निषेध केला आहे

आपस्तंबानें शूद्रान्न भक्षण करून जो प्रजोत्पादन करील त्याची प्रजा शूद्रच होते, असें म्हटलें आहे

अत्रि—जन्मानें ब्राह्मण्य, संस्कारानें द्विजत्व, विद्येनें विप्रत्व येतें आणि जन्म, संस्कार व विद्या यामुळें श्रोत्रियत्व येतें देव, मुनि, द्विज, राजा, वैश्य, शूद्र, निषाद, पशु, म्लेंच्छ आणि चंडाल असे ब्राह्मणाचे दहा वर्ग पडतात क्रियाहीन, मूर्ख, सर्वधर्मविवर्जित, निर्दय असा ब्राह्मण चंडाल होय वेदविहीन ब्राह्मण शास्त्री होतात, शास्त्रहीन ब्राह्मण पुराणिक होतात, पुराणहीन ब्राह्मण कृषी करून पोट भरू लागतात आणि सर्वांत भ्रष्ट असे ब्राह्मण म्हणजे कृषीलाहि जे नालायक ते भागवत होतात म्हणजे बुवा बनतात! अत्रिसंहितेंतील हे वरील विचार पुष्कळच निर्भीड व वस्तुस्थितिदर्शक आहेत

(लघुआश्वलायन—पराधीन होऊन दुसऱ्याच्या देवाची पूजा करणारा म्हणजे पुजारी होऊन त्यावर तीन महिने जगणारा ब्राह्मण शूद्रत्वाप्रत जातो)

दक्ष—जो ब्राह्मण संध्या करीत नाहीं, तो जिवंत असेपर्यंत शूद्र व मेल्यानंतर कुत्रा होतो वेदाभ्यास हें ब्राह्मणाचें विशिष्ट तप आहे शूद्र हा चौथा वर्ण आहे, म्हणून वर्णामुळें तो धर्माला प्राप्त होतो मात्र तो धर्म वेदमंत्र व यज्ञरहित असतो (शूद्राला कसलाहि धर्म नाहीं, त्याला

कमलादि संस्कार नाहीं, असें जें पूर्वस्मृतिकारांनीं म्हटलेलें आहे त्याउलट व्यासस्मृति असें म्हणते कीं शूद्र हा एक वर्ण आहे व त्याला धर्म असला पाहिजे. त्यावरून त्या कालीं शूद्र अनेक व्यवसायात शिरू लागलेला होता हें उघड आहे.) वाणिज्य, सावकारी, कारकुनी, माळी, नि कुटुंबाला उपयुक्त असे न्हावी, गोपालक, कुंभार इत्यादि धंदे करणारे शूद्र व्यासकालीं होते.

मिताक्षरेमध्यें देवलाच्या नावावर जें एक वचन दिलेलें आहे, त्यात शूद्रानें शेती, पशुपालन, भार वाहणें, व्यापार, चित्रकर्म, नृत्य, गीत, वीणा, अलगुज, मृदंग इत्यादि चारोंहि वाजवावींत असें म्हटलेलें आहे. त्यावरून शूद्र हा देवलाच्या कालीं पुष्कळच सुधारलेला होता, हें स्पष्ट होतें.

(१३७) वर्णव्यवहार व सांस्कृतिक साम्य.–आपस्तंबादि धर्मसूत्रकार व मन्वादि स्मृतिकारांचीं चार वर्णांच्या व्यवहारासंबधाचीं महत्त्वाचीं वचनें भावार्थासह वर दिलीं आहेत. त्यावरून त्या वेळचें चातुर्वर्ण्य आजच्या कल्पनेप्रमाणें रोटीबंद आणि बेटीबंद नव्हतें, तर तें प्रवाहि होतें, असें स्पष्ट दिसतें. शूद्र स्त्रीचा निषेध बऱ्याच स्मृतिकारांनीं केला असला तरी अनुलोमविवाहाला मान्यता दिलीच आहे. चार वर्णांपैकीं ब्राह्मण व शूद्र यांच्या धर्मांचें आणि राजधर्माचें विवेचन ठिकठिकाणीं दिसतें. पण क्षत्रिय व वैश्य यांच्यासंबधींचें व त्यांच्या कर्तव्याचें विवेचन फारसें आढळत नाहीं. ब्राह्मणाचें श्रेष्ठत्व, महत्त्व आणि उच्चत्व हें पावित्र्याच्या दृष्टीनें ठिकठिकाणीं दर्शविलें असलें तरी आचार व व्यवसाय या दृष्टीनें ब्राह्मण खालीं खालीं येऊ लागले होते, असें वरील वचनावरूनच दिसतें.

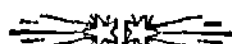
वेदाध्ययन व संध्या न करणें, शास्त्रविहित व्यवसाय सोडून अन्य व्यवसाय करणें हीं जीं पातित्याचीं लक्षणें तीं ब्राह्मणामध्यें दृग्गोचर होऊ लागलीं होतीं. ब्राह्मणाचें क्रमानें खालीं खालीं येणें आणि शूद्राचें क्रमानें उच्च स्थितिप्रत जाणें एकसमयावच्छेदें करून चालू होतें. कारण शूद्रासंबधाचे पहिले कठोर निषेध जाऊन तो त्याबाहेर शिल्प, वाणिज्य, नृत्य, गीत, वाद्य या क्षेत्रात पटू लागलेला होता. समाजोपयुक्त अनेक व्यवसाय शूद्रानें स्वीकारल्यामुळें त्याचा उत्कर्ष होऊ लागलेला होता. शूद्र हा प्रथम गावाबाहेर स्मशानात स्मशानतुल्यच असा एका कालीं असणारा, पण तो

वाणी झाल्यावर त्याच्या दुकानातील पदार्थ त्रैवर्णिकाना चालू लागले. त्यानें नृत्य व गीत यानें द्विजाना मोहून टाकलें. शूद्राच्या घरचे फराळाचे पदार्थ द्विजाना आवडू लागले. ही क्रांति विकासानेंच होत गेलेली दिसते. क्षत्रिय व वैश्य याची स्थिति ब्राह्मणासारखीच अपकर्षाची दिसते. स्या. सत्यानें फारसे उद्देश नाहींत. पुष्कळ ब्राह्मण कृषि व अन्य व्यवसाय करू लागले क्रियाहीन व मूर्ख ब्राह्मण समाजात वाढू लागले आणि ब्राह्मणामध्येंहि अत्रिस्मृतींत सांगितल्याप्रमाणें दहा जाति झाल्या. त्यावरून वरचा वर्ण हा व्यवसाय व संस्कार यानीं खालीं येत गेला व त्याउलट खालचा वर्ण उच्च व्यवसायामुळें वर चढत गेला. तात्पर्य सर्व वर्ण एकाच पातळीत आले असें वरील वचनावरून स्पष्ट दिसतें. आजचा हिंदु समाज वर्णबद्ध नाहीं, तर तो जातिबद्ध आहे वर्णोचित व्यवसाय, वर्णोचित संस्कार आणि वर्णोचित विद्या याचा अभाव आज सर्व वर्णांत आहे. वर्ण हा केवळ जन्मावलम्बी नव्हता. तो विद्या, व्यवसाय व संस्कार यावर अवलम्बून होता आजच्या हिंदुसमाजात वर्णलोप झाला असून जन्मजात श्रेष्ठकनिष्ठपणाच्या तत्त्वावर अधिष्ठित अशी जातिसंस्था आहे.

वर्णाश्रमाचे अभिमानी आजहि चार वर्ण आहेत असें निश्चित समजतात. परंतु सनातनीवर्ग कलियुगात ब्राह्मण व शूद्र "कलावाद्यन्तयोः स्थिति" हे दोनच वर्ण आहेत, क्षत्रिय वैश्याचा अभाव आहे असें समजतो. पीठस्थ शंकराचार्यहि याच समजानें क्षत्रियवैश्याचें अस्तित्व नाहीं, त्याना उपनयनाधिकार नाहीं असलीं आज्ञापत्रें देतात. चातुर्वर्ण्य हा शब्दच मुळीं सापेक्ष आहे. एक वर्ण नसेल तर इतरहि नसणारच ज्या प्रकारचे आज ब्राह्मण आहेत त्याच प्रकारचे इतरहि आहेत क्षत्रियवैश्याचा जसा संस्कार लोप झाला आहे, तसाच तो ब्राह्मणाचाहि विद्या नि वृत्ति सकट झालेला आहे. खाली आलेल्या ब्राह्मणानें जन्मजात श्रेष्ठत्वाची भावना ठेवून इतराना तुच्छ लेखल्यामुळेंच समाजात असंतोष माजतो म्हणूनच धर्मनिर्णय मंडळानें असा निर्णय दिला आहे कीं "कलियुगात क्षत्रिय वैश्य नाहींत असें कित्येक विद्वान् घोषित करितात तें अयथार्थ आहे" जर इतर दोन वर्ण असतील तर क्षत्रियवैश्यहि आहेत आणि चौथा शूद्र

वर्णांत जावयास कोणीहि सिद्ध नाहीं अर्थात् सर्वच सारख्या पातळींत आहेत, म्हणून वर्णांची भाषाहि बोलण्याचें प्रयोजन नाहीं. हा वाद जीर्ण झालेला आहे, त्याचीं खडणेंहि झालेलीं आहेत, म्हणून अधिक विवेचन नको.

हिंदु जातींतील कोणताहि मनुष्य आज कोणतीहि विद्या शिकतो व जमेल तो व्यवसाय करतो त्यामुळें त्याच्या स्पर्शास्पर्शांच्या व संसर्गाच्या कल्पनामध्यें बदल झाला असून बेटीबंदी व रोटीबंदी एवढ्यातच जातीचें वैशिष्ट्य येऊन बसलें आहे. किंबहुना आपल्या गटाबाहेर जेवूं नये, मुलगी देऊं नये व आपल्या गटाबाहेरील मुलगी करूं नये अशा बंधनानीं युक्त असलेला गट म्हणजे जाति, एवढाच जाति शब्दाचा अर्थ आहे त्या जातिसंस्थेचा विचार पुढील प्रकरणांत करू



प्रकरण बारावें

जातिसंस्था

(१३८) वर्ण व जाति यातील भेद —आजचा हिंदुसमाज हा वर्णबद्ध नसून जातिबद्ध आहे किंबहुना जातिसंस्था हें एक आजच्या हिंदुसमाजाचें वैशिष्ट्य बनलेलें आहे जात ही केवळ जन्मावर ठरलेली जात जाति म्हणजे सदृश मनुष्यांचा समुच्चय होय या समुच्चयामध्यें आपल्या एकत्वाची व इतरापासूनच्या भिन्नत्वाची भावना असते. विशिष्ट संघात जन्म घेणें व त्या संघाबाहेर लग्न न करणें, एवढाच हल्लीं जातीचा अर्थ समजतात. पूर्वी संघाबाहेर भोजन न करणें ज्या त्या संघानें आपा

पलाच घडा करणें असाहि दंडक होता, पण आता तोहि नाहीं. हिंदु समाजातील अनेक जातींमध्यें पोटजातीहि आहेत. प्रत्येक व्यक्ति ही जातीवरून अथवा पोटजातीवरूनच आज ओळखली जाते. वर्णावरून आज व्यक्तीला सांप्रत ओळखलें जात नाहीं पूर्वी एका काळीं व्यक्तीचा निर्देश वर्णावरून होत असावा. वर्ण आणि जाति या एक नव्हेत. वर्णाला विद्या, व्यवसाय, संस्कार यांचें बंधन होतें. जातीला तें बंधन नसून तिचें अधिष्ठान जन्म आहे

(१३९) जाति व जन्म.–हिंदुसमाजातील जातींत जन्मजात उच्चनीचतेची भावना आहे इतरांपासून आपला निराळेपणा दाखविण्याचा हा मार्ग आहे. उच्चनीचपणा आहे म्हणून इतर जातींशीं विवाह नाहीं. अमुक जात उच्च व अमुक जात कनिष्ठ हें ठरविण्याचें माप पावित्र्याची कल्पना हें आहे. अधिकार, संपत्ति, राहाणी इत्यादि निमित्तानें उच्च नीचता स्थापन करण्याचा प्रकार मनुष्यस्वभावातच आहे, पण हिंदु समाजातील जातींची उच्चनीचता आर्थिक, राजकीय अशा कारणांनीं न ठरविता जन्मावरच ठरविली गेली आहे ! जन्माबरोबर जन्मसिद्ध असा अधिकार व्यक्तीला मिळत असतो

(१४०) जाति कशा बनतात ?–आज हिंदुसमाजात वर्णसंस्था नाहीं, जातिसंस्था मात्र आहे चार वर्ण म्हणजे चार जाति असें नाहीं हिंदुसमाजातील जातींत ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्यादि आर्यजाति, शूद्रादि अनार्य जाति, अनुलोमप्रतिलोम विवाहजन्य आर्यानार्य संकरजाति, आणि त्यांना आर्यांनीं आपल्यात पचवून घेतलें अशा सर्व जातींचा अन्तर्भाव आहे इतर देशांतहि जाति होत्या व आहेत, पण त्या फार थोड्या आहेत १९११ च्या शिरगणतीमध्यें दोन हजार तीनशे अठ्ठयाहत्तर जाति आढळून आलेल्या आहेत. तीस कोट हिंदूंमध्यें या अडीच हजार जातींचा समावेश झालेला आहे मुंबई इलाख्यात सुमारें दीडहजार जाति आहेत या सर्व जाति ईश्वरानें केल्या आहेत, अशी एक भ्रामक समजूत आहे. जाति ईश्वरानें केल्या आहेत, असें म्हणण्याचा उद्देश जन्मजात उच्चनीचपणा ईश्वरानेंच लावून दिला आहे असें सांगण्याचा आहे. कारण प्रत्येक जात स्वतःला काहीं जातींपेक्षा उच्च समजते व काहींपेक्षा

नीच समजते. जातीच्या उत्पत्तीशीं ईश्वराचा संबंध लावणें आणि जन्मजात श्रेष्ठकनिष्ठपणा मानणें या दोन्ही कल्पना घातक आहेत. सर्व जाति धंद्यामुळें उत्पन्न झाल्या आहेत हीहि कल्पना चुकीची आहे. जाति या केवळ धंद्यानेंच अगर जन्मानेंच बनल्या नसून आचार, व्यवसाय, आहार, उपास्य, क्रान्ति, उत्पात, देशभेद, पंथ, वश अशा अनेक कारणानीं त्या बनलेल्या आहेत. धर्मपंथावरून जोगी, गोसावी, मानभाव या जाति बनलेल्या आहेत. देशभेदामुळें कनोजी, श्रीमाळी, कन्हाडे, कोकणस्थ, देशस्थ, गोवर्धन, सह्यवासी (सहवासी), नारदेसकर, कुडाळदेसकर, देवरुखे अशा जाति बनलेल्या आहेत. सुतार, तेली, माळी, लोहार, गवळी, तांबट, कोष्टी, कासार, चांभार इत्यादि जाति धंद्यावरून पडल्या हें उघड आहे. पुष्कळ जाति वंशमूलक आहेत. उदाहरणार्थ जाट, अहीर, गुजर, लोहाणा, भाटिया, भिल्ल, गोंड इत्यादि. कांहीं जाति राष्ट्रस्वरूपी आहेत. उदाहरणार्थ मागध, वैदेहक, आवत्य वगैरे. मुख्य जातींतील पोटजातीहि अशाच कारणानीं झालेल्या आहेत. त्यावरून या जाति ईश्वरकृत नाहींत असें सिद्ध होतें.

(१४१) **जातींचें वर्गीकरण**:–हिंदु समाजातील सर्व जातींना ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य, शूद्र या चार गटांत कोंबणें हें अशास्त्रीय आहे. आज चौथ्या वर्णांत जावयास कोणीहि सिद्ध नाहीं; आणि मूळच्या त्रैवर्णिकांमध्येंहि वृत्तिसंकर झाला असल्यामुळें त्या तीन वर्णांतहि सर्व जातींना कोंबणें इष्ट नाहीं. जातींचें वर्गीकरण शिरगणतीच्या अधिकाऱ्यांनीं सहा प्रकारानें केलेलें आहे.–(१) राष्ट्रजातिस्वरूपी जाति (२) कर्मनिर्मित जाति (३) सम्प्रदायमूलक जाति (४) संकरमूलक जाति (५) स्थानांतरमूलक जाति (६) भिन्नाचारमूलक जाति.

(१४२) **भारतीय आर्यवृत्ति व जाति**–आज जगांत ज्या तऱ्हेची जातिसंस्था नाहीं, तशी हिंदुस्थानांत असण्याचें कारण भारतीय आर्यांची अपकृष्ट, असंस्कृत अशा लोकांशीं आणि पोटार्थी म्हणून आलेल्या बहिस्थांशीं सहानुभूतीनें वागण्याची वृत्ति हें होय! शेजारास आलेल्या लोकांशीं शेजारधर्माप्रमाणें वागून त्याला हळुहळू सुसंस्कृत करून उन्नतीचा मार्ग दाखविण्याची जी भारतीय आर्यांची दूरदृष्टि तीमुळेंच या सर्व

जाति अस्तित्वात आल्या आहेत असंस्कृताना सुसंस्कृत करून अपकृष्टाना उत्कृष्ट करून, गुहेगाराना सभ्य बनवून आपल्या समाजात पूर्ण एकरूप करून घेण्याची प्रक्रिया चालू असताना ती ज्या त्या थरावर पूर्णपणे यशस्वी झाली नाही त त सर्व थर म्हणजे या जाति होत बौद्धक्राती सारखी ज्ञर क्राति झाली नसती तर कदाचित् या सर्व जातींना सादस्या मुळे चातुर्वर्ण्यात पुरे समाविष्टहि होता आले असते !

(१४३) प्रबल दुर्बल संबध –प्रबळ समाजाची जेव्हा दुबळ्याशी गाठ पडते तेव्हा त्याचा पूर्ण नि पात करणे त्याना गुलाम करणे किंवा त्याना आत्मसात् करणे, असे तीन प्रकार संभवतात भारतीय आर्यांनी दुर्बळाना व अपकृष्टाना रेडइंडियन लोकाप्रमाणे नष्ट केले नाहीं, गुलाम केले नाहीं ख्रिश्चन व मुसल्मानाप्रमाणे छलबलाने धर्मांतर करावयास लावून आत्मसात् केले नाहीं तर त्याच्याशी सहानुभूतीने वागून त्याना उन्नतीचा मार्ग दाखविला स्वत ची संस्कृति न सोडता, स्वत हीन स्थितीत न जाता संस्कृतिहीन समाजाना शेजारी राहण्यास स्थळ देऊन त्याना हळूहळू सुसंस्कृत करून आत्मसात् करण्याचा जो आर्यांचा प्रयोग त्यातूनच शेकडो जातीचा उगम आहे

(१४४) विविध ग्रथकार हिंदुसमाजातील जातिसंस्थेसंबधाने वेद, स्मृति आणि पुराणे यामध्ये पुष्कळच विवेचन आलेले आहे महामहोपाध्याय श्रीधरशास्त्री पाठक, डॉ केतकर, डॉ घुर्ये, सेनॉर्ट, रिस्ले, इबेट्सन्, एन्थोवन वगैरे विद्वानानी या विषयावर प्रमाण मानता येतील असे ग्रथ लिहिलेले आहेत त्या सर्वाच्या आधारे स्वतत्र ग्रथच लिहिण्याजोगा हा विषय असला तरी या प्रकरणात त्या विषयाची थोडक्यात स्पष्ट कल्पना देतो

(१४५) वेदातील जाति –वेदकाली वर्ण होते आणि जातीहि होत्या, असे उल्लेख सापडतात उदाहरणार्थ तैत्तिरीय संहितेमध्ये (४–५।४) रुद्राध्यायात क्षत्ता, तक्ष, रथकार कुलाल, कर्मार पुंजिष्ट, निषाद, इषुकृत, धन्वकृत, मृगयु, श्वनी अशा जातींना नमस्कार केलेला आहे यातील क्षत्ता म्हणजे शूद्रापासून क्षत्रिय स्त्रीला झालेला पुत्र एवढा सोडल्यास बाकीच्याच अर्थ यथासंभव कर गोळा करणारा, सुतार, कुंभार, लोहार,

फासेपारधी, कोळी, बाण करणारे (शिकलगार), बुरुड, पारधी, कुत्रे बाळगणारे असे आहेत. अशाच तऱ्हेचे उल्लेख अथर्ववेदात (३, ५, ६, ७) व वाजसनेयी संहितेत (१६, २७) व तैत्तिरीय ब्राह्मणात (३, ८, ५, १–३) आलेले आहेत. पूर्वमीमांसेत रथकाराचा उल्लेख आहे. निषादस्थपति म्हणजे निषाद राजा, उग्र, आयोगव, कंटककार, कितव अशाचा उल्लेख शतपथब्राह्मणात (१३, ५, ४, ६) आलेला आहे. चंडाळाचा व त्याच्या योनीचा उल्लेख छांदोग्य (५, १०, ७) व तैत्तिरीय ब्राह्मण (३, ४, १४, १) अशा ठिकाणीं आहे. आज ज्या अर्थानें आपण जाति शब्द वापरतों, त्या अर्थानें वेदामध्यें व उपनिषदामध्यें जाति शब्द नाहीं. छांदोग्य व बृहदारण्यक यांखेरीज कुठेंहि उपनिषदांत जातींचा उल्लेख नाहीं व असण्याचें कारणहि नाहीं. सूत्रकालापासून हा शब्द आजच्या अर्थानें वापरण्यांत आला आहे. गौतम धर्मसूत्रांत जातिधर्म असा उल्लेख आहे. तथापि मनूनें वर्ण व जाति शब्द एकाच अर्थानें पुष्कळ ठिकाणीं वापरलेला आहे. मनूनेंहि देशधर्म, जातिधर्म, कुलधर्म असें अ. १ श्लो. ११८ मध्यें म्हटलें आहे. गीतेंतहि जातिधर्माचा उल्लेख आहे. पाणिनीच्या सूत्रांत जाति शब्द आजच्या अर्थानें वापरलेला नाहीं. पण 'कुलालादिभ्यो वुञ्' या सूत्रात (४, ३, ११८) कुलालादि गणात बुरुड, चंडाल, निषाद, कर्मार, कुंभकार, श्वपाक इत्यादींचा अन्तर्भाव केलेला आहे. वार्तिककार कात्यायन, महाभाष्यकार पतञ्जली यांनीं जातींचे उल्लेख केलेले आहेत.

जातिसंस्था अगोदरची आणि वर्णसंस्था नंतरची असें काहींचें मत आहे. परंतु वर्णसंस्था प्राचीन व जातिसंस्था अर्वाचीन असें स्मृति व धर्मग्रंथ यावरून सिद्ध होतें. सर्वांत प्राचीन सूत्रकार आपस्तंब व अर्वाचीन स्मृतिकार देवल या दोन टोकांमधील फक्त आठदहा स्मृतिकारांनीं जातिप्रपंचाचा विचार केलेला आहे.

(१४६) आपस्तंबकालीन जाति:–आपस्तंब फक्त चार वर्ण व प्रतिलोमापैकीं चांडाल पौल्कस आणि वैण यांचा उल्लेख करतो. गौतमानें अम्बष्ठ, उग्र, निषाद, दौष्यंत, पारशव हे अनुलोम आणि सूत, मागध, आयोगव, क्षत्ता, वैदेहक व चंडाल हे प्रतिलोम सांगितले आहेत. म्हणजे

वर्ण चार, अनुलोम पाच व प्रतिलोम सहा याचा उल्लेख करून गौतमानें पुढें त्याची उत्पत्ति दिली आहे. ब्राह्मणीला, ब्राह्मणक्षत्रियादि चार वर्णांपासून ब्राह्मण, सूत, मागध व चंडाल असे पुत्र होतात. क्षत्रियस्त्रीला अनुक्रमें ब्राह्मणक्षत्रियादिकांपासून मूर्धावसिक्त, क्षत्रिय, धीवर व पुल्कस असे पुत्र होतात. वैश्यस्त्रीला ब्राह्मणादिकांपासून अनुक्रमें भृज्जकंठ माहिष्य, वैश्य, वैदेह असे पुत्र होतात, आणि शूद्रस्त्रीला ब्राह्मणादि वर्णांपासून अनुक्रमें पारशव, यवन, करण व शूद्र असे पुत्र होतात. गौतमानें एकंदर सोळा जातींचा उल्लेख केला आहे. पैकीं दौष्यंताला 'दौष्यन्त' व क्षत्याला 'कृत' अशीहि दुसरें एक नाव काहीं प्रतींत आहे. पण गौतमानें वरील अनुलोमांमध्यें 'करणाचा' उल्लेख केलेला नाहीं

(१४७) बौधायन व जाति —बौधायनानें पहिल्या प्रश्नाच्या आठ व नऊ अध्यायामध्यें जातिविचार केलेला आहे. परंतु त्या दोन अध्याया मध्यें एकवाक्यता नाहीं काहीं जातींची उत्पत्ति परस्परविरुद्धच दिसते. तथापि अध्याय ९ मधीलच चर्चा प्रमाण मानून ती येथें आम्ही देतों, बौधायनानें चार वर्णांशिवाय रथकार, अंबष्ठ, सूत, उग्र, मागध, अयोगव, वैण, क्षत्ता, पुक्कस, कुक्कुट व श्वपाक याचा उल्लेख केलेला आहे यामध्यें गौतमापेक्षा रथकार, कुक्कुट व श्वपाक याचा उल्लेख अधिक आहे व गौतमोक्त काहीं जातींचा उल्लेख नाहीं ब्राह्मण व क्षत्रिया आणि क्षत्रिय व वैश्य स्त्री याच्या संततीला ब्राह्मण व क्षत्रियच म्हणावयाचें असें बौधायन म्हणतो म्हणजे त्यानें पितृसावर्ण्य सांगितलें आहे ब्राह्मण व वैश्यस्त्री यापासून अंबष्ठ, ब्राह्मण व शूद्रा यापासून निषाद, क्षत्रिय व शूद्रा यापासून उग्र आणि वैश्य व शूद्रा यापासून रथकार होतो, असें अनुलोमा सत्रधानें सांगून प्रतिलोम गौतमाप्रमाणेंच सांगितलेले नाहींत उग्र व क्षत्त्याची स्त्री यापासून श्वपाक, वैदेहक व अंबष्ठापासून वैण, निषाद व शूद्रापासून पुल्कस, शूद्र व निषादी यापासून कुक्कुट अशी काहींची उत्पत्ति दिलेली आहे.

(१४८) वसिष्ठप्रोक्त जाति —वसिष्ठ धर्मसूत्रात अध्याय १२ मध्यें चंडाल, वैण, अत्यावसायी, रामक, पुल्कस, सूत, अंबष्ठ, उग्र, निषाद, पारशव इत्यादींचे उल्लेख आहेत. गौतम व बौधायन यानीं सांगितलेले

सर्व अनुलोम वसिष्ठानें दिल्ले नसून प्रतिलोम मात्र सहा सागून त्याची उत्पत्तीहि निराळीच दिलेली आहे. ती अशी—शूद्र व क्षत्रिया = वैण, शूद्र व वैश्या = अत्यावसायी, वैश्य व ब्राह्मणी = रामक, वैश्य क्षत्रिया= पुल्कस, क्षत्रिय व ब्राह्मणी = सूत, आणि शूद्र व ब्राह्मणी = चाडाल इत्यादि

(१४९) विष्णुधर्मसूत्रातील जाति —वसिष्ठानतर विष्णुधर्मसूत्रामध्यें जातिविचार आहे व यथूनच जातींचे धदे सागण्याला प्रारभ झालेला आहे. यापूर्वी जातींच्या धद्याचा विचार ग्रथांत आढळत नाहीं विष्णु धर्मसूत्रामध्यें चार वर्णांशिवाय आयोगव, पुकस, मागध, चाडाल, वैदेहक व सूत हे अनुलोम सागितल असून त्याचे धदेहि अनुक्रमें रगावतरण, व्याधता, स्तुतिक्रिया, नद्दिरांस व मृतवस्त्रधारण, स्त्रीरक्षा व अश्वसारथ्य असे सागितले आहेत अनुलोमाची उत्पत्ति जवळ जवळ पूर्वसूत्रकारासारखीच सागितली आहे अनुलोम सतति मातृसवर्ण समजावी प्रतिलोम सतति आर्यनिर्गर्हित समजावी आणि सर्वांचा समान जातीशींच लग्न व्यवहार व्हावा, असें विष्णूचें मत आहे त्यावरून या कालीं मातृसावर्ण्य रूढ होऊन पितृसावर्ण्य मागें पडलें आणि प्रत्येक जातीचे स्वजातीशींच अनलग्न यवहार होऊ लागले, असें अनुमान निघतें

(१५०) मनुकालीन जाति —विष्णूनतर मनु, याज्ञवल्क्य, औशनस, वृद्धहारित व वेदव्यास इत्यादींना जातिविचार केला आहे. त्यातील मनूचा विचार बराच विस्तृत आहे. मनूनें सहा अनुलोम दिलेले नाहीत. अनन्त, निषाद व उग्र असे तीन दिलेले असून ब्राह्मण व क्षत्रिया, क्षत्रिय व वैश्या आणि वैश्य व शूद्रा, याच्या सततीस त्यानें अनुलोमावरून पितृसवर्णांतच घातलेले आहे प्रतिलोम पूर्वाचार्यांच्याप्रमाणेच सागितले नाहीत. मनूनें एकदर तीन अनुलोम, सहा प्रतिलोम, वीस सकरजाति व चार वर्ण सागितले असून सुमारें तेवीस जातींचे धदे सागितले आहेत, ते असे—

१ मैद्रिय-वेणीरचना करणें, अगमर्दन व मृगाविध
२ मैत्रेय—सकाळीं घटा वाजवून राजादींची स्तुति करणें
३ मार्गव-दाव-कैवर्त-(धदा) नावाचा धदा करणें.

४ चर्मकार–चामडी व जोडे यांचा धंदा
५ अभ्र व मेद–गावाबाहेर राहून अरण्यपशु मारणें.
६ पाडुसोपाक–बुरुडाचा धंदा
७ आहिंडिक–बंधनस्थानसंरक्षण
८ सोपाक–फाशी देणें, वध्यघाती
९ अन्त्यावसायी–डोंबाचा स्मशानांतील धंदा करणें.
१० सूत–अश्वसारथ्य करणें
११ अंबष्ठ–रोगशान्त्यादिचिकित्सा
१२ वैदेहक–अन्तःपुरांतील स्त्रीकार्य
१३ मागध–स्थल व पथवणिज्या
१४ निषाद–मासे मारणें
१५ आयोगव–सुतारकाम (पण कोणी नट व पाथरवट असा अर्थ करितात)
१६ चचुमद्गु–अरण्यांतील पशु मारणें
१७ क्षत्ता, उग्र, पुक्कस–या तीन जातींनीं बिळांतील उंदीर वगैरे मारणें
१८ धिग्वण–ढोरांचा धंदा
१९ वेण–झांजा, ढोल वगैरे वाजविणें
२० चांडाल, श्वपच–बहिर्वास, श्मशानरक्षण, प्रेतें पुरणें

मनूनें सांगितलेल्या संकर जाति

पहिलें नांव पुरुषाचें व दुसरें नांव स्त्रीचें समजावें

१ ब्राह्मण + उग्र = आवृत्त,
२ ब्राह्मण + अंबष्ठ = आभीर,
३ ब्राह्मण + आयोगव = धिग्वण,
४ निषाद + शूद्र = पुक्कस,
५ शूद्र + निषाद = कुक्कुटक,
६ क्षत्ता + उग्र = श्वपाक,
७ वैदेह + अंबष्ठ = वेण,
८ दस्यु + आयोगव = सैरंध्र,
९ वैदेह + आयोगव = मैत्रेयक,
१० निषाद + आयोगव = मार्गव–दास–कैवर्त,
११ निषाद + वैदेहक = चर्मकार,
१२ वैदेहक + कारावर = अंध्र,
१३ वैदेहक + निषाद = मेद,
१४ चंडाल + वैदेह = पांडुसोपाक,

१५ निषाद + वैदेह = आहिंडिक, १६ चंडाल + पुकस = सोपाक, १७ चंडाल + निषाद = अत्यावसायी १८ ब्राह्मण + वैदेहक = नंचु, १९ ब्राह्मण + बंदि = मद्गु.

मनूनें व्रात्य, ब्राह्मण, क्षत्रिय व वैश्य स्त्रीपुरुषांपासून अनुक्रमें पुढील जाति सांगितल्या आहेत:—

(१) भूर्जकंटक–आवंत्य–वाटधान–पुष्पध–शैख.
(२) झल्ल–मल्ल–निच्छवी–नट–करण–खस–द्रविड.
(३) सुधन्वाचार्य –कारुष–मैत्र–सात्वत.

(१५१) याज्ञवल्क्यस्मृतींतील जाति:–याज्ञवल्क्य हा मनूनें न सांगितलेले मूर्धावसिक्त, माहिष्य व करण असे अनंतर अनुलोम सांगतो; आणि अंबष्ठ, उग्र व निषाद यांचीहि नांवें देतो. सूत, मागध, वैदेह, आयोगव, क्षत्ता व चांडाल अशीं प्रतिलोमाचीं नांवें तो देतो. सहा अनुलोम व सहा प्रतिलोम याशिवाय माहिष्यपुरुष व करणस्त्री यापासून एक रथकार तो अधिक देतो. म्हणजे चार वर्णांशिवाय तेरा जातींचा उल्लेख याज्ञवल्क्यानें केला आहे. याज्ञवल्क्यानंतर पराशरानें कांहीं फारसा जातिविचार सांगितलेला नाहीं. पण दास, नापित, गोपाल व आर्धिक या चौघांची उत्पत्ति कोणच्याहि स्मृतिकारानें न सांगितलेली अशी पराशरानें सांगितलेली आहे व हे चार शूद्र भोजान्न होत, असे तो म्हणतो.

(१५२) व्यासकथित चंडाल व शूद्र:–वेदव्यासस्मृतीमध्यें एक शूद्रब्राह्मणी संभव, दुसरा कुमारीसंभव आणि तिसरा सगोत्रस्त्रीसंभव असे तीन जन्मचंडाल सांगितले आहेत. व्यासांनीं शूद्रांचे धंद्यामुळें झालेले वर्धकी, नापित, गोप, आशाप, कुंभकार, वणिक्, किरात, कायस्थ, मालाकार व कुटुंबी असे दहा प्रकार सांगितले आहेत.

(१५३) औशनसस्मृतींतील जाति:–आंगिरस व अत्रि हे अनुक्रमें अंत्यजांचे पांच व सात प्रकार सांगतात. व्यासस्मृतींत अंत्यजाचे बारा प्रकार सांगितलेले आहेत. लघुआश्वलायनस्मृतीमध्यें माहिषेय, वैकुंठ, चूपलेय व गोळकांतील कुंड व रंड अशा पांच जाति सांगितल्या आहेत. औशनसस्मृतीमध्यें एकंदर अडतीस जातींची उत्पत्ति व त्यांचे धंदे सांगितले आहेत. या अडतीसापैकीं विवाहसंबंधानें झालेल्या सूत, वेणुक,

चर्मकार, मागध, चांडाल, श्वपच, आयोगव, तार्मोपजीवि, सूनिक, उद्-बधक, पुक्स, रजक, नर्तक, वैदेहक, चर्मोपजीवि, सूचिक, मूर्धावसिक्त, नृप, गूढजातक, अनष्ठ, पारशव, सुत (याची उत्पत्ति निराळी दिली आहे), उग्र, सूचक, तक्षक, मत्स्यबधक, कटकार व काकबच इत्यादि अठावीस जाति आहेत व चौर्यकर्मांनें झालेल्या रथकार, पुलिंद, रजक, चक्री, भिषक्, कुंभकार, निषाद, मणिकार, शूल्कि, कटकार अशा दहा जाति आहेत

मनु व उशनस या दोघानींच जातींच्या उत्पत्तीचा, नावाचा व धंद्याचा विचार विस्तृतपणें केलेला आहे, परंतु या दोघांत त्यासंबंधाची एकवाक्यता नाहीं. मनूनें सांगितलेल्या कित्येक जाति उशनसानें सांगितलेल्या नाहींत.

(१५४) **औशनस व जातींचे धंदे** –मनु व औशनस या दोन्ही स्मृतींत ज्यांचीं नावें आहेत अशा जाति म्हटल्या म्हणजे सूत, उग्र, निषाद, अंबष्ठ, वैदेहक, पुक्स, आयोगव, मागध व चंडाल या होत या नऊ जातींचे धंदे मनूनें सांगितल्यापेक्षा निराळे आहेत व कांहींचे मनुकालापेक्षा सुधारलेले धंदे दिसतात. मनुकालीं जो उग्र उंदीर मारून खात असे, तो पुढें रक्षणाचें काम करू लागला अश्वसारथ्य करणारा सूत हा व्यापारधंदे करू लागला. मासे मारणारा निषाद अरण्यांत जाऊन तेथील श्वापदांवर नेम धरू लागला पूर्वीचा पुक्स हा कलाल बनून दारू विकू लागला व वैदेहक हा अन्तःपुरांतील स्त्रीकार्य सोडून शेळ्या, मेंढ्या व गाई पाळून त्यावर निर्वाह करू लागला चंडालाचें काम मनुकालीं गांवा-बाहेरच होतें, पण तो गावांतील मलापकर्षण (भंगीकाम) करण्याकरितां गांवांत येऊं लागला यावरून मनुकालापेक्षा औशनसकालीं समाजस्थिति पालटली होती व म्हणूनच लोकांचे धंदेहि पालटले होते, असें अनुमान निघतें.

(१५५) **गृह्यसूत्रें व जाति** –गृह्यसूत्रांत फार थोड्या जातींचीं नावें आलेलीं आहेत कारण श्रौत व गृह्यसूत्रांतील मुख्य जो धार्मिक विषय त्याच्याशीं संबद्ध असलेल्या जातींचा उल्लेख त्या ग्रंथात येणें साहा-जिक आहे आश्वलायन गृह्यसूत्रांत कुलाल, दिवाकीर्ति, अवकृष्ट, तप-

कर्मोपजीवि अशा कांहीं जाति उल्लेखिलेल्या आहेत. पाणिनी कुलालादि गणात व्रात्य, मरुड (मुरुड), निषाद, चंडाल, वित्र यांचीं नांवें उच्चारतो. ग्रामशिल्पि, ग्रामकुलाल, ग्रामनापित असे भेद पाणिनीनेंहि केलेले आहेत. वार्तिक्कार सूत व उग्र यांचीं नांवें देतो. रथकार हें नाव आपस्तंब, कात्यायन, बौधायन सूत्रात आलें आहे सत्याषाढ सूत्रामध्यें निषाद व जैमिनी सूत्रामध्यें सौधन्वन हीं नावें आहेत. कौटिलीय अर्थशास्त्रात चंडाल, पाषांड, अंबष्ठ, निषाद, पारशव हीं नावें आलीं आहेत.

(१५६) जात्युत्पत्तीचे तौलनिक पत्रक –सर्व जातींच्या उत्पत्तीचा तसा तुलनात्मकदृष्ट्या ठरून उत्तरीमध्यें व ग्रंथामध्यें कशी एकवाक्यता नाहीं हें समजणें मनोरंजक आहे, परंतु तें कार्य महामहोपाध्याय पंडित श्रीधरशास्त्री पाठक यानीं ' अस्पृश्यतेचा शास्त्रार्थ ' या आपल्या सुप्रसिद्ध ग्रंथात विस्तृत केलें असल्यामुळें केवळ अनुलोम व प्रतिलोम यांच्या उत्पत्तीचें पृ १४३ वरील आमचें पत्रक घेऊन त्याचें परीक्षण करतों.

(१५७) पत्रकाची चिकित्सा –ब्राह्मण व क्षत्रिया याच्या पुत्राला बौधायन ब्राह्मण म्हणतो, मनु त्याचें नांव देत नाहीं, वसिष्ठ व विष्णु हे मनूशींच एकमत आहेत आणि गौतम, याज्ञवल्क्य, औशनस व वृद्धहारित असे चार त्याला मूर्धावसिक्त म्हणतात ब्राह्मण व वैश्यापुत्राला गौतम भृज्जकंठ उर्फ भूर्जकंटक म्हणतो पण मनूनें हें नाव व्रात्य विप्राची पुरुष संततीला दिलें आहे दोन स्मृतिकार याचें नाव देत नाहींत व पाच त्याला अंबष्ट असें म्हणतात निषाद पारशव जातीबद्दल सर्वांची एकवाक्यता आहे क्षत्रियवैश्यापुत्राला कोणी क्षत्रिय म्हणतात, कोणी माहिष्य म्हणतात, तर कोणी सूत म्हणतात क्षत्रियाचा धंदा प्रसिद्धच आहे. सूताचा धंदा अश्वसारथ्य आहे. पण माहिष्याचा धंदा या दोघांपेक्षा निराळा आहे. क्षत्रिय व शूद्रापुत्राला गौतम यवन म्हणतो, तर इतर कांहीं उग्र म्हणतात, पण औशनस त्याची उत्पत्ति निराळी देतो गौतम बौधायनवसिष्ठादि धर्मसूत्रात जसा म्लेंच्छदर्शन, संभाषण व सहवासाचा निषेध आहे तसा यवनाचा नाहीं क्षत्रियशूद्रापुत्र जो यवन तो गौतमकालीं हिंदु होता कारण तो अनुलोम होता पण उग्राचा धंदा व यवनाचा धंदा एकच सांगितला आहे असें नाहीं उग्रानें बिळातील प्राणी मारून खावे

अनुलोम	गौतम	बौधायन	वसिष्ठ	विष्णु	मनु	याज्ञवल्क्य	औशनस	वृद्धहारित
ब्रा. क्षत्रिया–	मूर्धावसिक्त	ब्राह्मण	अनुलोमाचीं नावें देत नाहीं.	अनुलोमाचीं नावें देत नाहीं.	नाव देत नाहीं	मूर्धावसिक्त	मूर्धावसिक्त	मूर्धावसिक्त
ब्रा. वैश्या–	भृज्जकंट(भूर्जकंठ)	अंबष्ठ			अंबष्ठ	अंबष्ठ	अंबष्ठ	अंबष्ठ
ब्रा. शूद्रा–	पारशव	निषाद (पारशव)			निषाद(पारशव)	निषाद(पारशव)	पारशव	निषाद
क्षत्रि. वैश्या–	माहिष्य	क्षत्रिय			नाव देत नाहीं	माहिष्य	सूत	माहिष्य
क्षत्रि. शूद्रा–	यवन	उग्र			उग्र	उग्र	नांव देत नाहीं	उग्र
वैश्य शूद्रा–	करण	रथकार			करण	करण	सूनक	करण

याज्ञवल्क्य 'रथकार' हें अधिक नांव अनुलोमात नवीन देतो.

प्रतिलोम	गौतम	बौधायन	वसिष्ठ	विष्णु	मनु	याज्ञवल्क्य	औशनस	वृद्धहारित
क्षत्रिय ब्राह्मणी–	सूत	सूत	सूत	सूत	सूत	सूत	सूत	सूत
वैश्य क्षत्रिया–	धीवर	आयोगव	पुल्कस	पुक्कस	मागध	मागध	आयोगव	मागध
वैश्य ब्राह्मणी–	मागध	वैदेहक	रामक	वैदेहक	वैदेहक	वैदेहक	मागध	वैदेहक
शूद्र वैश्या–	वैदेह	मागध	अन्त्यावसायी	आयोगव	आयोगव	आयोगव	वैदेहक	आयोगव
शूद्र क्षत्रिया–	पुल्कस	क्षत्ता	वैण	मागध	क्षत्ता	क्षत्ता	पुल्कस	क्षत्ता
शूद्र ब्राह्मणी–	चंडाल	चंडाल	चंडाल	चंडाल	चंडाल	चंडाल	चंडाल	चंडाल

वृद्धहारीत रथकार हें अधिक नांव प्रतिलोमात नवीन देतो.

असें मनु म्हणतो, तर त्यानें राजाज्ञेनें रक्षणाचें काम करावें असें औशनस म्हणतो. त्यावरून यवन व उग्र यांची उत्पत्ति एक असली तरी नांवामध्यें भेद असून धंद्यामध्येंहि भेद आहे. वैश्य व शूद्रापुत्राला करण, रथकार, सूचक अशीं भिन्नभिन्न नावें आहेत. पण रथकाराचा धंदा सारथ्य, सूचकाचा धंदा शिंपीकाम व करणाचा धंदा याहून निराळाच आहे. याज्ञवल्क्य रथकाराची उत्पत्ति माहिष्यपुरुष व करणस्त्री यापासून देतो.

(१५८) एकवाक्यता नाहीं:–प्रतिलोमापैकीं सूत आणि चंडाल या दोघांबद्दल सर्वांचें एकमत आहे; पण वैश्य व क्षत्रियापुत्राला कोणी धीवर, कोणी आयोगव, कोणी पुक्कस, तर कोणी मागध अशीं भिन्नभिन्न नावें देतात. यांचे धंदेहि अगदीं परस्परविरुद्ध असे आहेत. धीवर म्हणजे कोळी, आयोगव म्हणजे सुतार, पुक्कस म्हणजे कलाल किंवा गावाबाहेर राहून बिळांतील प्राणी खाणारा व मागध हा फिरता किंवा बैठा व्यापार करणारा मनुष्य असे त्याचे विविध धंदे आहेत. वैश्य व ब्राह्मणी पुत्राला वसिष्ठ रामक म्हणतो. हें नाव अपूर्व आहे. याचा धंदा कोणी दिलेला नाहीं; पण मागध आणि वैदेहक यांचें धंदेहि एक नाहींत. वैदेहकानें अन्तःपुरातील स्त्रीकार्य करावें, असें मनु म्हणतो, तर औशनस त्यानें शेळ्या, मेंढ्याचा व्यापार करावा असें म्हणतो. मागधाचें कार्य कोणी व्यापार तर कोणी भाटकर्म असें सांगतो. शूद्र व वैश्या यांच्या पुत्राला अगदीं निराळीं अशीं नावें दिलीं आहेत. वसिष्ठ त्याला अंत्यावसायी म्हणजे डोंबाची वृत्ति करणारा म्हणतो, तर एक दोन स्मृतिकार त्याला वैदेहक व मागध म्हणतात, आणि चौथे त्याचा आयोगव म्हणून उल्लेख करतात. स्मशानक्रिया करणें, व्यापार करणें व शेळ्यामेंढ्या पाळणें हे धंदे परस्परविरुद्ध आहेत. तसेंच आयोगव शब्दाचे अर्थहि पुष्कळांनीं अगदीं विरुद्ध असे दिलेले आहेत. आयोगव म्हणजे सुतार, पाथरवट, नट व कोष्टी इतके विविध अर्थ आहेत. तात्पर्य, यांतहि परस्परविरोधच आहे. त्याचप्रमाणें पांचवा प्रतिलोम जो शूद्र–क्षत्रियापुत्र त्याला कोणी क्षुत्त, तर कोणी कलाल, कोणी व्यापारी, कोणी दासीपुत्र असें म्हणतात व त्याचे धंदेहि भिन्नभिन्न

सांगतात. तात्पर्य उत्पत्ति आणि धंदा यासंबंधानें कोणाचा कोणाशीं मेळ नाहीं, म्हणून या दिलेल्या उपपत्त्या खऱ्या नाहींत हें उघड होतें. मागध, वैदेहक, अवंत्य इत्यादि नावें देशवाचक असताना त्यांची उत्पत्ति संकराच्या कल्पनेवर बसविलेली आहे पण ती चुकीची आहे. एतावता हिंदुसमाजांत आज ज्या जाति दिसतात त्यांची वाढ अगदीं अलीकडील आहे. या जाति ईश्वरकृत नाहींत स्मृतिकारांनीं दिलेल्या सर्व जातींची बेरीज अघळपघळपणें केली तरी ती संख्या साठपाऊणशेपेक्षा अधिक भरत नाहीं. म्हणून आजच्या हिंदुसमाजाचा विचार करतांना श्रुतिस्मृतिपुराणांतील जातींच्या माहितीचा उपयोग केवळ इतिहासापेक्षा अधिक नाहीं.

(१५९) **जन्मापेक्षा गुणालाच माना** – जातिसंस्था वर्णसंस्थेच्या पूर्वींची असो वा नंतरची असो, तिच्यामुळें जन्माला महत्त्व जसजसें अधिक येऊं लागलें तसतसें तें एकदरींत समाजधारणेला मारक आहे ही गोष्ट प्राचीनकाळींसुद्धा तज्ज्ञांच्या ध्यानीं आली म्हणून त्यांनीं "जन्माला मान न देतां गुणाला द्यावा" अशी घोषणा केली आज हिंदुसमाजांतील विविध जातींत ज्या असंख्य व्यक्ति आहेत, त्यांच्याकडे जात व जन्म या दृष्टीनें न पहातां गुण व कर्म या दृष्टीनेंच पाहाणें अवश्य आहे अखिल हिंदुजाति ही एक जाति आहे असें समजण्याला हाच दृष्टिकोन अवश्य आहे. या दृष्टीनें महत्त्व वेद, भारत, भागवत इत्यादि ग्रंथांतहि कसें सांगितलें आहे, हें समजण्याकरितां कांहीं उतारे येथें देतों

(१६०) **वेदांतील उदाहरण** – शूद्राला कनिष्ठ समजत हें सिद्धच आहे परंतु केवळ शूद्र स्त्रीची संतति म्हणून हेटाळणी करणें कसें अन्यायाचें आहे, हें वेदांतील एका आख्यायिकेच्या द्वारें सांगतों

एकदा सरस्वती नदीच्या तीरावर बहुत ऋषी मिळून सत्र करीत होते. त्या ठिकाणीं (सत्रांत भाग घेण्याच्या हेतूनें) कवष ऐलूष आला तेव्हां तो (कवष) दासीपुत्र म्हणजे शूद्रस्त्रीपासून झालेला, धूर्त, जुगारी अर्थात् ब्राह्मण नव्हे म्हणून त्यास सत्रांत यज्ञदीक्षा कशी द्यावी असा ऋषी विचार करूं लागले शेवटीं ह्यास दीक्षा देऊं नये असें ठरवून ऋषींनीं त्याला तेथून दूर घालविलें. ज्या ठिकाणीं पिण्याकरितां पाणीहि मिळणार नाहीं अशा सरस्वतीपासून दूरच्या प्रदेशांत त्यास सोडल्यामुळें त्या ठिकाणीं

तो तहानेनें व्याकुळ झाला. पाणी कोठेंहि मिळेना. तेव्हा त्या कवष ऐलूषानें 'प्रदेवत्रा ब्रह्मणे गातु' हें अपोनप्त्रीय सूक्त म्हणून देवाची प्रार्थना केली. त्या सूक्तातील प्रार्थनेनें देव त्यावर संतुष्ट झाले व त्यास पिण्याकरिता पाणी मिळालें, इतकेंच नव्हे तर तो कवष ऐलूष देवाना प्रिय झाल्यामुळें सरस्वती नदी आपला प्रवाह सोडून त्याच्या आसमतात् वाहू लागली. ज्या प्रदेशात हा सरस्वतीचा नवीन प्रवाह सुरू झाला तो देश 'परिसारक' या नावानें प्रसिद्ध झाला. ज्या ठिकाणीं ऋषी सत्र करीत होते, तेथें सरस्वतीचा प्रवाह कोरडा झालेला पाहून ऋषींना आश्चर्य वाटलें, व त्याजबद्दल चौकशी करताना आढळून आलें कीं, सरस्वतीचा प्रवाह कवषाकडे गेला तेव्हा ऋषींनीं विचार केला कीं, ज्या अर्थी देवानीं कवषाची योग्यता जाणली, त्या अर्थी आपण त्याला बोलावून आपणात घ्यावा, व तो ब्राह्मण आहे असें समजून त्याला सत्रात यज्ञदीक्षा द्यावी. त्याप्रमाणें ऋषींनीं त्याला आदरानें बोलावून व त्याचें ब्राह्मण्य कबूल करून त्याला सत्रात यज्ञदीक्षा दिली. इतकेंच नव्हे तर त्यानें म्हटलेलें 'प्रदेवत्रा ब्रह्मणे गातु' हें अपोनप्त्रीय सूक्त सर्व ऋषींनीं प्रेमानें म्हणून देवताची प्रार्थना केली. अजूनहि श्रावणीच्या वेळीं हें सूक्त म्हणण्यात येतें. (ऐ. ब्रा. द्वि. पंचिका)

(१६१) इतर ग्रंथांतील आधार.-

सत्यं ज्ञानमथाद्रोह आनृशंस्यं तपो घृणा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृत. ॥ ४ ॥
—म. भा. शा. प. अ. १८९.

यस्य यल्लक्षणं प्रोक्तं पुंसोवर्णाभिव्यंजकम् ।
यदन्यत्रापि दृश्येत तत्तेनैव विनिर्दिशेत् ॥
—भा. स्क. ७ अ. ११.

स्वभावः कर्मच शुभं यत्र शूद्रेऽपि तिष्ठति ।
विशिष्टः स द्विजातेर्वै विज्ञेय इति मे मतिः ॥
—म. भा. अनुशा. अ. १४३

एतैः कर्मफलैर्देवि न्यूनजातिकुलोद्भव ।

शूद्रोऽप्यागमसंपन्नो द्विजो भवति संस्कृत ॥ ४६ ॥
–अनुशा अ १४३

कर्मभि शुचिभिर्देवि शुद्धात्मा विजितेंद्रिय ।
शूद्रोऽपि द्विजवत् सेव्य इति ब्रह्माऽब्रवीत् स्वयम् ॥४८॥
–अनुशा अ १४३

न योनिर्नापि संस्कारो न श्रुत न च संतति ।
कारणानि द्विजत्वस्य वृत्तमेव तु कारणम् ॥ ५० ॥
सर्वोऽयं ब्राह्मणो लोके वृत्तेन तु विधीयते ।
वृत्ते स्थितस्तु शूद्रोऽपि ब्राह्मणत्वं नियच्छति ॥ ५१ ॥
–अनुशा अ १४३

न कुलं वृत्तहीनस्य प्रमाणमिति मे स्थिति ।
अन्त्येष्वपि हि जातानां वृत्तमेव विशिष्यते ॥४१॥
–उद्यो प अ ३४

शूद्रोऽपि शीलसंपन्नो गुणवान् ब्राह्मणोभवेत् ।
ब्राह्मणोऽपि क्रियाहीन शूद्रात् प्रत्यवरोभवेत् ॥
–वनपर्व अ १८०

चत्वार एकस्य पितु सुताश्च तेषां सुतानां खलु जातिरेका ।
एवं प्रजानां हि पितैक एव पित्रैकभावान्न च जातिभेद ॥
–भविष्य पुराण ब्रा अ ४२।४५

भावार्थ –सत्य, ज्ञान, अद्रोह, दया, तप इत्यादि गुण जेथें दिसतात तोच ब्राह्मण होय ज्या पुरुषाच्या ठिकाणीं जो वर्णप्रकाश (चिह्न) असेल तो त्याच वर्णाचा समजावा ज्या शूद्राच्या अंगचा स्वभाव व कर्म चांगलें आहे तो ब्राह्मणापेक्षाहि अधिक जाणावा, असें माझें मत आहे हे देवी, कर्मविपाकामुळें हीन जातींत उत्पन्न झालेला शूद्र जर ज्ञानसंपन्न होईल तर तो सुसंस्कृत मनुष्य द्विज समजावा हे देवी, शुद्धात्मा, जितेंद्रिय, पवित्र कर्में करणारा शूद्र द्विजाप्रमाणें सेव्य होय, असें ब्रह्मदेवानें म्हटलें आहे जन्म, संस्कार, विद्या व संतति यांपेक्षा द्विजत्वाला वृत्त म्हणजे शील हें एकच कारण आहे ब्राह्मणाला या जगांत जो मान आहे तो शीलामुळेंच

होय. शूद्रसुद्धां शीलयुक्त असेल तर ब्राह्मणत्वाप्रत जातो. शूद्र योनींत उत्पन्न झालेला मनुष्य जर सद्गुणी असेल तर तो हळुहळू वैश्यत्व व क्षत्रियत्वाप्रत प्राप्त होतो व पुढें हळुहळू सरळ आचरणामुळें तो ब्राह्मण्यहि संपादन करतो. शीलवान् शूद्र ब्राह्मणत्व प्राप्त करून घेतो. शीलहीन पुरुषाच्या कुळाला कांहीं किंमत नाहीं. त्यापेक्षां खालच्या योनींत जन्मलेले शीलवान् पुरुष श्रेष्ठ होत. शीलसंपन्न गुणवान् शूद्र ब्राह्मण होतो व शीलभ्रष्ट क्रियाहीन ब्राह्मण शूद्र होतो. सर्व पाहिलें तर हे चार वर्ण म्हणजे एकाच पित्याचे चार पुत्र होत. या सर्वांची जाति एकच आहे. सर्वांचा पिता परमेश्वर हा एक असल्यामुळें माणसामध्येंहि जातिभेद मानण्याचें कारण नाहीं.

(१६२) एकजिनसी हिंदुसमाज:–जुन्या धर्मशास्त्रांत जन्मजात जातिसंस्थेचें जें विवेचन आहे त्याची कल्पना येथपर्यंत दिली. भविष्यकालांत ही जन्मजात जातिसंस्था टिकणें शक्य नाहीं. नव्या हिंदुधर्माला या दृष्टया जाति दिसत नसून अखिल हिंदूंची एकच जाति आहे असें तो मानतो आणि अखिल हिंदूंच्यामध्यें सांस्कृतिक दृष्टया एकरूपता उत्पन्न करण्याचा तो उपदेश करतो. जातिसंस्था ही जी आजवर टिकली याचें कारण आचार व शिक्षण यांतील विषमता हें होय. सर्व जातींमध्यें जें विचारमूलक, आचारमूलक आणि वरवर दिसणारें सादृश्य असावयास पाहिजे तें यापूर्वी नव्हतें व तशा तऱ्हेचा यत्नहि नव्हता; म्हणून जातिसंस्था टिकून राहिली. जातिसंस्थेविरुद्ध बौद्ध, जैन, लिंगायत, मानभाव इत्यादिकांनीं बंड केलें, जोराचे आघात केले, परंतु त्यांच्या संप्रदायामध्येंहि पावित्र्यजन्य उच्चनीचपणाच्या कल्पना घुसल्या. अहिंसा, ब्रह्मचर्य, शुद्धता, अपरिग्रहादि नियम अतिरेकाला गेले, आणि या संप्रदायांतहि जन्मजात उच्चनीचतेच्या कल्पनेवर चातुर्वर्ण्य आणि जाति रूढ झाल्या. पण आजचा काळ हा सर्व जातींमध्यें सांस्कृतिक दृष्टया सादृश्य उत्पन्न होण्याला फार अनुकूल आहे. जातिजातींमध्यें असलेलें सांस्कृतिक अंतर झपाट्याट तुटत आहे व असलेलें तुटण्याच्या मार्गास लागलेलें आहे. सर्व गट सुसंस्कृत आणि कल्पना, भावना, आचार, व्यवहार यामध्यें सदृश दिसू लागले कीं हिंदुजातीला अखंड एकजिनसी समाजाचें स्वरूप येईल.

(१६३) जात कशी विसरावी –जाति मोडा, जात्युच्छेद करा, सब गोलंकार करा ही भाषा हिंदु समाजाला मुळींच मानवत नाहीं. एकदरींत हा अतियोगहि आहे. त्यापेक्षा ज्या जाति सदृश असतील, त्यांच्यामध्यें अन्तर्बाह्य सांस्कृतिक सादृश्य स्पष्ट दिसतें अशा जातींचें एकीकरण करा हें सांगणें मानवतें. जातिभेदाचे कंगोरे बरेच तीक्ष्ण आहेत. जन्मजात उच्चनीचता व अस्पृश्यता यामुळें एकमेकांबद्दल अनादर आहे, शुभाशुभाच्या कल्पना आहेत. सकाळीं उठून अमुक जातीचें तोंड पाहिलें कीं अपशकून होतो असें प्रत्येक जातीच्या परिपाठांत आहे. मध्यकालातील पोथ्यांत व निबंधग्रंथांत या असल्या कल्पना आहेत. त्या सर्व नाहींशा होण्याचा मार्ग म्हणजे बुद्धिवादानें समाजाचा अनुनय करणें जाति ईश्वरकृत नाहींत हें पटवून देणें आणि प्रत्येक व्यवहारांत जात विसरण्यास शिकणें, हा होय. कोर्टें कचेऱ्या, शाळा यामध्यें आणि शिरगणतीच्या वेळींहि आपण हिंदु आहों एवढाच नाद करावा. हिंदूंतील जातींचा उल्लेख मुळींच करूं नये. जात हिंदु, धर्म हिंदु, राष्ट्र हिंदु आणि संस्कृति हिंदु असें जेथें तेथें हिंदूपण दिसूं लागलें म्हणजे हळुहळू जातींचें विस्मरण होईल. जात विसरणें, अन्य जातीसंबंधाच्या अनुदार कल्पना सोडणें आणि सदृश जातींचें एकीकरण करणें अशा सुरङीनें हिंदुसमाजांतील जातिसंस्थेचें जें आज अनिष्टत्व भासत आहे तें हळुहळू नाहींसें होईल. आजच्या पिढीनें हा उपक्रम केल्यास पुढची पिढी हिंदुत्वनिष्ठेनें हिंदुजातीच्या अभिनिवेशानेंच वागूं लागेल आणि हिंदुसमाजाला अखंड एकजिनसी समाजाचें स्वरूप त्वरित येईल.

(१६४) उच्चतर समाजरचना.–आजचा हिंदुसमाज हा वर्णबद्ध नसून जातिबद्ध आहे. वर्णसंस्थेचें काम संपलें आहे. वर्णसंस्थेचेंच काय, पण जातिसंस्थेचेंहि काम आता संपलें असून अखंड एकजिनसी असा हिंदुसमाज यापुढें व्हावयाचा आहे. यासंबंधानें सुविख्यात संशोधक पुरातत्त्वभूषण कै. वा. राजवाडे यांचे विचार फार मननीय आहेत. ते म्हणतात,

'रंगानें, चेहऱ्यानें, दिनचर्यनें व संस्कृतीनें महाराष्ट्रांतील ब्राह्मण, मराठे, कुणबी, महार, मांग इत्यादि आर्य व आर्यानार्य अशा सर्व जाति

सावळ्या, नीटस, स्नानशील बनल्या असून, आता निषिद्ध राष्टपेय वगळलें असता बहुतेक एकजिनसी होण्याच्या मार्गाला लागल्या आहेत. वर्णाचें आणि जातींचें समाजरचनेंत जें कार्य व्हावयाचें तें बरेंच होऊन चुकलें आहे. ह्याहून उच्चतर समाजरचनेचा काल ह्यापुढें उगवेल असा निश्चित अदाज दिसतो...'

'सर्व जातींचा एकच सावळा रंग झाल्याकारणानें वर्णभेदाचें आता कारण उरलें नाहीं, आणि बहुतेक सर्व जाति अन्योन्यवृत्तींचें उल्लंघन गेलीं हजार वर्षे करूं लागल्यामुळें जातिभेदाचीहि मातब्बरी, कातकरी, भिल्ल वगैरे लोक वगळले तर वृत्तिदृष्ट्या म्हणजे निर्वाहदृष्ट्या राहिली नाहीं.'

(- राधामाधवविलास चंपू, प्रस्तावना पृष्ठ २००)

आज समाजसत्तावादी वर्गनिरपेक्ष, धर्मनिरपेक्ष केवळ अर्थमूलक अशा समाजरचनेची भाषा बोलत आहेत. तें कांहीं असलें तरी अखिल हिंदुसमाज सांस्कृतिक दृष्ट्या एकजिनसी होणें अवश्य आहे.

(१६५) कंगोरे झिजत आहेत:–हिंदु हा शब्द राष्ट्रवाचक व संस्कृतिवाचक आहे. हिंदु हा एक पारमार्थिक संप्रदाय नाहीं. भिन्न भिन्न संस्कृतींना पचविणारी ती घटना आहे. उच्च प्रकारची वृत्ति व आचार सर्व व्यक्तींमध्यें उत्पन्न करण्याची प्रक्रिया या संस्कृतीनें चालविलेली आहे. साक्षरता व शिक्षण यामुळें तें कार्य आता जोरानें चालू आहे. आकांक्षा नि संस्कार उत्पन्न करण्याचें कार्य शिक्षण करतें व त्यामुळें व्यवहार्य व प्रत्यक्ष असें अभ्युदयस्वरूपी ध्येय गाठण्यास समाज प्रवृत्त होतो.

जुन्या धर्मातील दुर्बल कल्पनामुळें आजची हिंदुजाति ही दुर्बल व अप्रसरणशील अशी बनली आहे. नवा हिंदुधर्म हिंदुजातीला संकुचित कल्पनाच्या वेड्या तोडून प्रसरणशील होण्यास उत्तेजन देतो. हिंदुजाति जितकी प्रसरणशील होईल तितकी ती बलिष्ठ होईल. त्याबरोबरच जन्मजात उच्चनीच कल्पनेचे कंगोरे भराभर झिजून जातील.

(१६६) हिंदुसमाजाचें नवें केंद्र –हिंदुराष्ट्राच्या उत्कर्षाकरिता अखिल हिंदुजाति एकवटली पाहिजे. हिंदुसमाजाचें केंद्र यापुढें समाजातील प्रज्ञा, पौरुष, पैसा, सेवा व हिंदुत्वनिष्ठा ज्याच्या ठिकाणीं आहे अशाचा गट होईल. त्यामध्यें अखिल हिंदूंतील प्रज्ञा, पौरुष, पैसा, सेवा व हिंदुत्व

निष्ठा यांनी युक्त असलेल्या सर्वांचा समावेश होईल या केंद्राच्या भोंवतीं सबंध हिंदुसमाज वावरूं लागेल पूर्वी हिंदुसमाजाचें केंद्र ब्राह्मण होतें आज सर्व जातींना सत्ता, संपदा व संस्कृति यांची द्वारें मोकळीं झाल्यामुळें तें केंद्र गेलें आहे पण नव्या कालाला अनुरूप असें नवें केंद्र उत्पन्न झालें की त्या केंद्राचें अनुकरण सर्व समाज करूं लागेल आणि उदात्त हेतूप्रीत्यर्थ सबंध हिंदुजाति बद्धपरिकर झाल्ली आढळेल

अखिल हिंदुसमाजातील शिक्षण, संस्कार, राहाणी, आचार, संस्कृति इत्यादि ज्यांची सम असतील अशा कुटुंबाचा प्रत्येक तालुक्याच्या गावांत एक गट असावा, या गटानें आपल्यांत समाविष्ट करण्याजोगी अखिल हिंदूंतील जी व्यक्ति आढळेल तिचा सदकुटुंब समावेश करावा समाजांत जसे निरनिराळे संप्रदाय आहेत त्याप्रमाणे समान दर्जा देण्याचा हा एक संप्रदाय निघाला पाहिजे योग्य माणसास बरोबरीचा मान मिळतो असा समज समाजांत रूढ झाला म्हणजे या संप्रदायाचें कार्य संपलें



प्रकरण तेरावें

जात्युत्कर्ष*

(१६७) जात्युत्कर्ष या जन्मींच होतो --आजचा हिंदुसमाज जातिबद्ध आहे पण जन्मजात उच्चता नीचता, नि अस्पृश्यता, नवा हिंदुधर्म मानीत नाहीं कारण एखाद्या जातींत जन्म घेणें ही गोष्ट पूर्वकर्माधीन

* या विषयावर प दप्तरींचा 'धर्मविवादस्वरूप' ग्रंथ पाहा

आहे. या जगात व या जन्मात माणसाला इच्छास्वातंत्र्य व कर्मस्वातंत्र्य आहे. म्हणूनच त्याला "नराचा नारायण" होण्याचा अधिकार आहे. यत्नानें, उद्योगानें, व्यवसायानें, शिक्षणानें आणि परिस्थितीनें माणसाची उन्नति होते; हें प्रत्यक्ष आहे. म्हणूनच निरक्षराला साक्षर, साक्षराला सुबुद्ध, सुबुद्धाला विचारवंत होण्याचा व मागासलेल्याला पुढारलेल्या वर्गात जाण्याचा अधिकार आहे. जुन्या धर्मशास्त्रातसुद्धां कोठें कोठें या जन्मातच शिक्षण, संस्कार, व्यवसाय यामुळें मनुष्य जात्युत्कर्ष करून घेतो अशा आशयाचे विचार आलेले आहेत. आपत्तीमुळें आणि मोहामुळें वरचे वर्ग खालच्या वर्गांच्या व्यवसायांत शिरतात, आणि महत्त्वाकांक्षेमुळें खालचे वर्ग वरच्या वर्गांच्या व्यवसायात पडतात. यामुळें व इतर कारणामुळें एकाची संस्कृति सुधारते व दुसऱ्याची हीन होते. धंद्याचा व संस्कृतीचा सर्वांशानें संबंध नसला तरी पुष्कळच संबंध आहे. वृत्तिसंकर व कर्मसंकर चालू ठेवून कोणताहि मनुष्य त्या त्या वर्णांत राहू शकणार नाहीं. गौतम व याज्ञवल्क्य यांचे पुढील विचार मननीय आहेत —

(१६८) प्राचीन आधार.—

आर्यानार्ययोर्व्यतिक्षेपे कर्मण. साम्यम् ॥६९॥
-गौतम (अ. २ प्र. २)

जात्युत्कर्षो युगे ज्ञेयः सप्तमे पंचमेऽपि वा ।
व्यत्यये कर्मणां साम्यं पूर्ववच्चाधरोत्तरम् ॥९६॥
-याज्ञवल्क्य अ. १

गौतम.—आर्य आणि अनार्य यांच्यामध्यें जर कर्मांची अदलाबदल झाली तर आर्य अनार्यकर्मानें अनार्य होतो व अनार्य, आर्यकर्म-स्वीकारानें आर्य बनतो. प्रसिद्ध टीकाकार हरदत्त म्हणतो—

आर्यस्त्रैवर्णिकः । अनार्यः शूद्रः । तयोः कर्मण आचारस्य व्यतिक्षेपे व्यत्यासे सति तयोः साम्यमेव भवति । न परिचार्य परिचारकभावः । ब्राह्मणादिरप्यनार्यकर्मा चेन्न शूद्रेण परिचरणीयः । शूद्रोऽप्यार्यकर्मा चेदनार्यकर्मभिरितरैर्जात्यपकर्षेण नाथमन्तव्य इति ।

भावार्थः—आर्य हे नैसर्गिक व अनार्य हा शूद्र होय. यांच्या कर्मांमध्ये उलटापालट झाली म्हणजे उभयतांत साम्य उत्पन्न होतें आणि सेव्य-सेवक भाव नष्ट होतो. ब्राह्मण जर अनार्यकर्मा असेल तर शूद्रानें जशी त्याची सेवा करू नये तशीच ब्राह्मणानीं आर्यकर्मी शूद्राची शूद्र म्हणून निंदादि करता कामा नये. 'शूद्रोऽपि द्विजवत् सेव्य.' या वाक्यांत तोच अर्थ स्पष्ट आहे.

याज्ञवल्क्यः—पाचव्या किंवा सातव्या पिढींत जात्युत्कर्ष होतो. युग म्हणजे पिढी होय. कर्मांचा व्यत्यास म्हणजे उलटापालट झाली कीं पुढारलेला वर्ग ज्या जातीचा व्यवसाय स्वीकारतो ती जाति त्याला प्राप्त होते व मागसलेला वर्ग ज्या पुढारलेल्या जातीचा व्यवसाय करतो, त्या वर्गांत तो समाविष्ट होतो. या श्लोकावरील मिताक्षरा फार मार्मिक आहे—

तस्मिन्व्यत्यये सति यद्यापद्विमोक्षेऽपि ता वृत्तिं न परित्यजति तदा सप्तमे षष्ठे पञ्चमे वा जन्मनि साम्य यस्य हीनवर्णस्य कर्मणा जीवति तत्समानजातित्व भवति । तद्यथा । ब्राह्मण शूद्रवृत्त्या जीवंस्तामपरित्यजन् यदि पुत्रमुत्पादयति सोऽपि तयैव वृत्त्या जीवन्पुत्रान्तरमित्येव परपरया सप्तमे जन्मनि शूद्रमेव जनयति ।

भावार्थ—आपत्कालीं ब्राह्मणानें खालच्या वर्णाची वृत्ति करावी. पण आपत्ति सपल्यावर जर तो ती वृत्ति (धदा) न सोडील तर पाचव्या किंवा सहाव्या पिढींत ज्या हीन वर्णाच्या धद्यावर जो जगतो, त्याच हीन वर्णांत इाहि जातो. उदाहरणार्थ, आपत्कालीं ब्राह्मणानें शूद्राचा धदा स्वीकारला पण आपत्ति सपल्यावरहि जर तोच धदा त्यानें चालवला व त्यातच पुत्र व नातू अशी परपरा उत्पन्न केली, तर सातवी पिढी शूद्र वर्णाची होते

(१६९) व्यवहारांतील म्हणी—सदाचार, सस्कृति, शिक्षण व उच्च व्यवसाय यामुळें जात्युत्कर्ष होतो, असें दाखविणारीं अनेक वचनें महाभारत अ. ३७, शा प. अ. २९१, अनुशा. प. १४३ मध्यें आहेत. विस्तरभयास्तव तीं येथें देत नाहीं. जिज्ञासूनीं तीं मुळांतूनच वाचावीं. समाजात जे वाक्प्रचार व ज्या म्हणी असतात, त्यावरूनहि जात्युत्कर्षाची कल्पना येते. उदाहरणार्थ, 'रजपुताणि तण पिढिये गड चढे' म्हणजे सामान्य रजपुताची मुलगी ही तीन पिढ्यामध्यें राजाची बायको होण्या-

त्याहि योग्य होते. 'मा मारवाडीणी दिकी शकलाणी' म्हणजे आई ही सामान्य मारवाडीण असते पण तिची नात शुक्राची म्हणजे ब्राह्मणाची (तीन पिढ्यामध्यें) नायको होऊ शकते.

(१७०) नव्या हिंदुधर्माचें आश्वासनः—जुन्या धर्मशास्त्रात माणसानें या जन्मीं चागलें वर्तन करावें म्हणजे पुढच्या जन्मीं त्याला उच्च प्रकारच्या जातींत जन्म मिळतो असें पुष्कळ ठिकाणीं सागितलेलें आहे. तें सत्कर्माला उत्तेजन व उच्च स्थितीचें आश्वासन या दृष्टीनें उत्तम असलें तरी या जन्मात मला पुढारलेल्या गटात जाता येईल की नाहीं या प्रश्नाला तें उत्तर समाधानकारक नाहीं. या जगात, या जन्मीं शिक्षण, सस्कार, यत्न, व्यवसाय व सस्कृति यामुळें जात्युत्कर्ष होतो, असेंच आश्वासन आज हवें आहे व तें नवा हिंदुधर्म देतो.

(१७१) एक अव्यवहार्य कल्पना :—जात्युत्कर्षाची जुन्या धर्मशास्त्रातील एक कल्पना अशी आहे की वरच्या वर्णाशीं अनुलोम विवाह करीत गेल्यास सातव्या किंवा पाचव्या पिढींत वरचा वर्ण प्राप्त होतो. ब्राह्मण व निषादी याचा विवाह झाला. तिच्या मुलीचा पुन्हा ब्राह्मणाशीं विवाह, तसाच नातीचा, पणतीचा, खापरपणतीचा पुन पुन्हा ब्राह्मणाशीं विवाह होत गेला म्हणजे सातव्या पिढींत तिजपासून होणारी सर्व सतति ब्राह्मण ठरते. पण ही कल्पना व टीकाकारानें केलेला हा अर्थ अव्यवहार्य वाटतो. सात पिढ्यापर्यंत सारखा ब्राह्मण निषादीजन्य मुलींशीं लग्न लावणारा ब्राह्मण भेटेलच असें नाहीं. प्रत्येक पिढी तीस वर्षांची धरली तरी दोनशे दहा वर्षांची जत्री ही ठेवणार कोण ? धर्माधिकारी, का नृपाधिकारी, का धर्मसस्था ? राजानें या बाबतींत नोंद ठेवावी, त्या कामावर अधिकारी नेमावेत अशा राजधर्मात कोठेंहि उल्लेख नाहीं. महाभारत व कौटिलीय अर्थशास्त्र अशा सर्वमान्य ग्रथात यासबधाचा कोठेंहि उल्लेख नसल्यामुळें हा अर्थ सयुक्तिक वाटत नाहीं. जर अशा लग्नाची नोंद नसेल, त्यावर अधिकारी नसतील तर कार्यसाधु लोक तीन पिढ्या होताच सात पिढ्या झाल्या असें म्हणतील व जात्युत्कर्ष करून घेतील. परतु हा अर्थ जातींचा उत्कर्ष व्हावा या दृष्टीनें दिला नसून शोकादरील क्लिष्ट टीकेचा एक नमुनाच समजला पाहिजे.

(१७२) **समानसंधि व जात्युत्कर्ष**—आजच्या या यांत्रिक युगात धंद्यातील अमंगलपणा नष्ट होत आहे. अमंगल धंदे नव्या साधनांनीं स्वच्छतेनें करतां येत आहेत. अमक्यानें अमुकच धंदा करावा, अमुकच शिक्षण घ्यावें, अमुकच तऱ्हेनें रहावें, अमक्या साहेबाचा पोषाख करावा, असें बंधन आज घालणें शक्य नाहीं, इष्ट नाहीं व योग्यहि नाहीं. पूर्वकालिन बंधनें त्या काळीं योग्य असलीं तरी आज तीं अनिष्ट आहेत. व्यवसाय, शिक्षण व राहाणी यांत सुधारणा करून घेण्याची समान संधि आज प्रत्येक व्यक्तीला नवा हिंदुधर्म देत आहे. उच्च राहाणी, उच्च संस्कार, आर्यसभ्यता यांचा अवलंब प्रत्येक हिंदूनें करावा व स्वतःचा व आपल्या गटाचा उत्कर्ष जेवढा करतां येणें शक्य आहे तेवढा करून घ्यावा.

जुन्या हिंदुधर्मांतील कल्पनेप्रमाणें व्यक्तीच्या बऱ्यावाईट कर्माची, नीतिअनीतीची, पापपुण्याची कसोटी म्हणजे जात होय! मनुष्य केवळ उच्च जातींत जन्मला म्हणून तो पुण्यवान्, नीतिवान् व सत्कर्मी ठरतो, आणि केवळ खालच्या जातींत जन्मला म्हणून तो पापी, अनीतिमान् व कुकर्मी ठरतो. खालच्या जातींतील मनुष्य कितीहि पुण्यवान्, नीतिमान्, आचारवान् असला तरी या जन्मीं त्याला पुढें येण्यास संधी नाहीं. सामाजिक व व्यावहारिक क्षेत्रांतसुद्धा त्याचा उत्कर्ष व्हावयाचा नाहीं तर मेल्यानंतर त्याला म्हणे वरच्या जातींत जन्म घेतां येईल! वरच्या जातींतील मनुष्य कितीहि अनीतिमान्, पापी व दुराचारी असला तरी त्याचा या जन्मीं धार्मिक, सामाजिक दर्जा कायम राहातो. फार तर त्याला मेल्यानंतर खालच्या जातींत ईश्वर घालील! या कल्पनेंतच हिंदुसमाजांतील असंतोषाचें, वैषम्याचें, निग्रहाचें बीज आहे. जन्माची खुटी इतकी बळकट आहे कीं ती मेल्याशिवाय निघूंच शकत नाहीं. ज्यानें त्यानें आपापल्या जातींचे धंदे, बंधनें, आचार विचार पाळावे, ईश्वरानें जेथें जन्म घातला आहे तेथें सुखानें राहावें, ही कल्पना खालच्या जातींतील बुद्धिमान् व कर्तृत्ववान् व्यक्तीला असह्य व जाचक आहे. कारण त्यामुळें व्यक्तीला पुढें येण्यास संधीच नाहीं. हा अन्याय नष्ट करण्याचा उपाय म्हणजे खालच्या जातींतील व्यक्ति जर वरच्या जातींतील आचारविचार, बंधनें व संस्कृति यांनीं युक्त असेल तर तिला वरच्या जातींत समाविष्ट करणें आणि वरच्या जातीच्या माणसांत जर त्या जातीला

योग्य असे आचारविचार व शील नसेल तर त्याला खालच्या जातींत घेणें, हा होय पूर्वी ही प्रथा होती म्हणूनच शूद्राचा ब्राह्मण होई व ब्राह्मणाचा शूद्र होई. ठोंग्या ब्राह्मणांना राजानें वेठीला धरून काम करून घ्यावें, (काम तान् धार्मिको राजा नरिं विष्टिं च कारयेन्) असें म्हटलें आहे.

जन्मभर हलकेंसलकें काम करणारा अविद्य, दुर्वृत्त ब्राह्मणब्रुव हा ब्राह्मणच ठरतो आणि इतर गटातील विद्वान्, शीलवान्, कर्तृत्ववानांना बरोबरीचा दर्जा मिळत नाहीं. आजच्या या यंत्रारूढ जगात समाजाची घडी विसकटली आहे, व उम्कळाहि आणली आहे. एक यंत्र हजार लोकांना बेकार करतें, त्यामुळें जातींचे पूर्वीचे धंदे करण्याची सोय राहिलेली नाहीं. यंत्रयुगात जातींचे धंदे टिकविणें व आर्थिक तत्त्वावर जातींचें समर्थन करणें मुळींच शक्य नाहीं. वास्तव जात्युत्कर्षाला वाव दिला पाहिजे.

मनुष्याला या जगात 'येची देहीं येची डोळा' जर मोक्ष मिळतो तर याच देहात व्यावहारिक उत्कर्ष का मिळू नये ? पूर्वी अनुलोमप्रतिलोम विवाह होत होत. त्यामुळें समाजात प्रसरणशीलता होती 'पायींची वहाण पायीं बरी' ज्यानें त्यानें जन्मल्या ठिकाणीं राहावें हें तत्वज्ञान चुकीचें आहे आजच्या कालात प्रत्येकाला याच जन्मीं समान सधी मिळावी, समाजात जें महनीय, उच्च, मानाचें व ऐश्वर्याचें स्थान असेल तें कोणत्याहि हिंदूला विद्वत्ता, कर्तृत्व व योग्यता दाखवून मिळालें पाहिजे. त्याला धर्माची नि समाजाची आडकाठी नसावी.

जुना इतिहास हेंच सागतो ' आपण कुणबट आहों, आपण शूद्र आहों, कशाला करा स्वराज्याची उठाठेव ? ' या जुनाट विचारात शिवाजीमहाराज सापडले असते तर हिंदवी स्वराज्यसंस्थापना झाली असती काय ? कारण चंद्रोजीराव मोरे हे शिवाजी महाराजांना कुणबच्च समजत होते. पैजार उचलणारा राणोजी शिंदे, मेंढ्या हाकणारा मल्हारराव होळकर, दर्भसमिधा घेऊन धर्मकर्म करणारा श्रीवर्धनकर भट्ट हे जर जुन्या जन्मजात कल्पनेच्या नोकरीत राहते असते तर त्यांच्याकडून हिंदवी स्वराज्याच्या कार्यात जी महनीय कामगिरी झाली ती झाली असती काय ? सधी मिळताच त्या काळात अखिल हिंदूतील सर्व लोक पुढें आले.

शिदनाक महार हा सैन्यांतील सरनाईक झाला, श्रीवर्धनकर भटजी मुख्य प्रधान झाला, आणि शिंदे, होळकर, गायकवाड हे सेनापती झाले. आज तशी संधी मिळाल्यास अखिल हिंदु समाजांतून अनेक कर्तृत्ववान् माणसें पुढें येतील. हिंदुसमाजाच्या खोल तिजोरीमध्यें पुष्कळ गुप्त आणि सुप्त असें धन आहे. ही तिजोरी जरा खोलल्यावर हातविल्यास हें धन हिंदु समाजाला मिळणार आहे. त्यामुळें हिंदुधर्म, हिंदुसमाज व हिंदुराष्ट्र यांच्या उत्कर्षाला साह्य होईल हें काय सांगावयास पाहिजे?

आज जगामध्यें निरनिराळ्या समाजांतील व्यक्तींना पुढें येण्यास समानसंधी मिळते म्हणून तीं राष्ट्रें उदयाला आलेलीं आहेत जी आय पी. रेल्वेच्या मेल व एक्स्प्रेस गाड्यांत बसल म्हणजे जसें या टोकापासून त्या टोकापर्यंत जातां येतें तशी प्रसरणशीलता जगांतील समाजांत आहे ती असल्यामुळेंच एका कल्हईवाल्याचा मुलगा * 'पिलग्रिम्स प्रोग्रेसचा' कर्ता झाला, कोष्ट्याचा मुलगा कोलंबस यानें अमेरिका खंड शोधून काढलें, कलालाचा मुलगा जो वूल्सेल यानें इंग्लंडांत राज्यनीति केली, खाटकाचा मुलगा डेफो, शिकलगाराचा मुलगा डेमॉस्थेनिस, शेतकऱ्याचा मुलगा होमर, विणकऱ्याचा मुलगा शेक्सपिअर, पाथरवटाचा मुलगा साक्रटीस इत्यादिकांनीं संधी मिळतांच कर्तृत्व दाखवून राष्ट्रीय उन्नतीस साह्य केलें हें सर्वश्रुत आहे भारतीय वीर कर्णानेंहि एका प्रसंगीं 'दैवायत्त कुले जन्म मदायत्त तु पौरुषम्' असेंच उत्तर दिलेलें आहे

(१७३) अस्पृश्यांचा उत्कर्ष —उत्क्रान्तिवादाप्रमाणें जडसृष्टींतसुद्धां बदल होतो. मग शिक्षण, संस्कृति व सभ्यता यांच्यामुळें माणसामध्यें बदल होत नाहीं हें म्हणणें तर्कदुष्ट नाहीं काय? जुन्या स्मृतिग्रंथाधारें अकराव्या प्रकरणांत असें दाखवलें आहे कीं मूळ त्रैवर्णिक समाज होता, पुढें शूद्रांची हळुहळू उन्नति करून त्याला चातुर्वर्ण्यांत स्थान मिळालें. त्याच धोरणानें आज पूर्वास्पृश्यांची अस्पृश्यता नष्ट करणें योग्य आहे. आज अस्पृश्यांमध्येंहि शिक्षणाचा प्रसार होत आहे, राहणी सुधारत आहे,

* टीप-हीं नांवें प्राध्यापक श्री म माटे, एम् ए यांच्या "अस्पृश्यांचा प्रश्न" या ग्रंथांतील आहेत. वाचकांनीं हा ग्रंथ अवश्य वाचावा.

धर्मामध्येंहि यांत्रिक युगामुळें सुधारणा होत आहे, घाणेरड्या चाली सुटत आहेत म्हणून त्यांना स्पृश्यांचे सर्व अधिकार मिळणें युक्त आहे.

(१७४) त्यांचें उज्ज्वल हिंदुत्व.–वर्णोत्कर्षमवाप्नोति नरः पुण्येन कर्मणा।–महाभारत. मनुष्याला चांगल्या कर्मामुळें, चांगल्याच्या सहवासामुळें याच जन्मीं उत्कर्ष करून घेता येतो. पूर्वास्पृश्य हे आर्यसहवासात गेलीं दोन हजार वर्षें आहेत, आर्यसहवासामुळे त्यांनीं सर्वस्वी आर्यसंस्कृति स्वीकारिली आहे, त्यांनीं हालअपेष्टा, अपमान व तिरस्कार अशा परिस्थितीत हिन्दुत्वाचा नंदादीप तेवत ठेवला आहे, म्हणून त्यांना स्पृश्य हिन्दूप्रमाणें बरोबरीचे समजणें योग्य होणार आहे. पूर्वास्पृश्यांनीं हिन्दुधर्म, हिन्दुसंस्कृति व हिन्दुराष्ट्र यांच्या विकासाकरिता व रक्षणाकरिता इतिहास कालापासून आजवर रक्त सांडलें आहे व महनीय त्यागहि केला आहे हें ध्यानीं घेऊन त्यांना तीर्थांमध्यें स्नान व मंदिरात देवदर्शनहि करू द्यावें.

हिंदूंची संख्या घटत आहे म्हणून, अहिन्दूंचीं आक्रमणें त्या वर्गांवर होत आहेत म्हणून, लोकशाहीच्या स्वराज्यास त्यांचें साह्य व्हावें म्हणून, माणुसकीची वागणूक दिली पाहिजे म्हणून, हिन्दुतत्त्वज्ञानाचा उच्च सिद्धांत पाळला पाहिजे म्हणून आणि सर्व दृष्टींनीं अत्यावश्यक म्हणून या अस्पृश्यवर्गाचा उत्कर्ष–जात्युत्कर्ष–करणें भाग आहे. निकृष्टाला उत्कृष्ट करण्याचा जो आर्यसंस्कृतीचा स्वभाव, त्याशीं हें कृत्य अत्यंत सुसंगतच आहे.

(१७५) मेंडेल व आनुवंशिकता.–काहीं जुन्या विचाराचे ग्रंथकार नवीन शास्त्रांचे आधार देऊन, वडाची साल पिंपळाला लावून हिंदुस्थानातील जातिभेदाचें आनुवंशाच्या दृष्टीनें समर्थन करतात. जीवनशास्त्र, सुप्रजाजननशास्त्र यांचे आधार तोंडी लावायला घेऊन प्रत्येक मुख्य व पोट जातींतील श्रेष्ठ गुणांची जोपासना होत असेल तर हिंदु समाजातील चार हजारच काय, पण चाळीस हजार जाति झाल्या तरी चालतील असेंहि ते बेधडकपणें म्हणत असतात! पण ही निव्वळ धूळफेक आहे. आनुवंशिक पद्धतीनें जातिजातींतच काय पण कुला कुलामध्येंहि श्रेष्ठकनिष्ठपणा असू शकतो, असें मत प्रथम गॉल्टन यानें मांडलें. यानें गणितागत पद्धतीनें आकडे मांडून कित्येक पिढ्या तपासून आठ पिढ्यापासूनचे गुणदोष संततीमध्यें उतरतात असें सिद्ध

केले. युरोपसइमर या सिद्धांताची कांहीं दिवस चहा झाली पण पुढें मॅन्डेलनें वाटाण्यावर विविध प्रयोग करून आनुवंशिक प्रक्रियेचे नियम असिद्ध ठरविले. कुलाचा श्रेष्ठ व कनिष्ठपणा आनुवंशिक असतो हे ठर विण्यास सख्यापद्धति स्वीकारणें चुकीचें आहे असें त्यानें ठरविलें. तेव्हा पासून मॅन्डेलची पद्धतीच सर्वमान्य झालली आहे. या पद्धतीवरून कोणत्याहि कुलाचा व जातीचा जन्मजात श्रेष्ठकनिष्ठपणा सिद्ध होत नाहीं. सर्व माणसें सारख्याच शक्तिबुद्धीचीं आहेत, असें कोणीच मानत नाहीं. आनुवंशिक संस्कारांना काहीं मर्यादेपर्यंत महत्त्व आहे मानवानें पिंडगत अनुवंशाच्या जोडीला सांस्कृतिक अनुवंश निर्माण केलेला आहे व त्याच्या जोरावर त्यानें निसर्गावर विजय मिळविलेला आहे शिक्षण, संस्कार, आर्थिक व सामाजिक परिस्थिति या साधनांनीं दुर्गुणाची पीछेहाट होऊन सद्गुण येत अस तात नेचरप्रमाणें नर्चरला महत्त्व आहे. म्हणजे दैवापेक्षा उद्योगाचीच मातब्बरी अधिक आहे. वास्तव जन्मजात श्रेष्ठपणा किंवा जन्मजात अस्पृश्यता याचें समर्थन होऊच शकत नाहीं. एखाद्याला कनिष्ठ ठरवावयाचें, त्यानें पुढें येऊं नये म्हणून नियम करावयाचा व तुम्हांत कर्तृत्ववान् माणसेंच नाहींत, असें म्हणून त्याची हेटाळणी करावयाची, हा प्रकार जेत्यांनीं आजवर जिताच्या बाबतीत नेहमीच केलेला आहे. हिंदुस्थानातील लष्करी अधिकारी असल्या आकड्याचें भारूड पुढें ठेवूनच हिंदूमध्ये लढाऊ गुण कमी आहेत, असं वाग्जाल पसरीत असतात. तें जसें वस्तुस्थितीविरुद्ध आहे, तद्वतच आनुवंशिक संस्काराच्या नावाखालीं व श्रेष्ठ गुणाच्या जोपासनेच्या मिषानें विद्यमान जातिभेदाचें समर्थन करणें अश्लाघ्य आहे.

(१७६) इतर लंगडीं कारणें —जातिसंस्थेची तरफदारी करताना संस्कृतीचें चिरजीवित्व, सुप्रजोत्पादन, लोकसंख्येचें नियमन, अन्नाची यथा धिकार वाटणी, जीवनार्थकलहाचें नियमन, कामादि विकाराचे समाजा-वर अनिष्ट परिणाम न होऊ देण्याची शक्यता, स्त्रीपुरुषाचें सुखदुःख, सांसर्गिक विकारास प्रतिबंध इत्यादि विविध कारणें देण्यात येतात. हीं सर्व कारणें अंशतः खरीं आहेत असें धरलें तरी आज प्रत्येक व्यक्तीला जाति-निरपेक्ष, पंथनिरपेक्ष, समानसंधी मिळाली पाहिजे. ज्याच्या ठिकाणीं बुद्धि व कर्तृत्व असेल, त्याची कुचंबणा होता कामा नये

प्रकरण चौदावें

व्यवसाय

(१७९) परिस्थिति व व्यवसायः—समाजधारणा, समाजप्रभ व समाजाचा अभ्युदय हें हिंदुधर्माचें ध्येय आहे. यास्तव हिंदुसमाजाच्या धारणपोषणार्थ विविध प्रकारचे व्यवसाय हिंदुसमाजानें केले पाहिजेत. समाजाच्या जशा अवस्था असतात तसे व्यवसाय पालटतात. कृषिपूर्वकालीन समाज, कृषिकालीन समाज, यंत्रकालीन समाज यामध्यें गरजेप्रमाणें व्यवसाय उत्पन्न होतात. आजचा हिंदुसमाज या नव्या युगांत व नव्या कालात असल्यामुळें नव्या परिस्थितींत उत्पन्न झालेले, नव्या परिस्थितील आवश्यक असलेले असे सर्व व्यवसाय हिंदुसमाजानें हस्तगत केले पाहिजेत, असें नवा धर्म सांगतो.

(१८०) ब्राह्मण व अध्यापन.—जुन्या हिंदुधर्मांत एका काळीं वर्णव्यवस्था होती. त्यावेळीं चार वर्णांनीं आपापल्या प्रवृत्तीला अनुरूप असे कोणते व्यवसाय करावेत, ह्यासंबधाचे नियम घालून दिलेले होते. उद्योगासंबधाची व्यवस्था कोणत्याहि कालात फार थोडा काळ टिकते, कारण परिस्थिति पालटत असते. ब्राह्मणानीं अध्यापन, याजन व प्रतिग्रह यावर निर्वाह करावा असें जुना हिंदुधर्म सांगतो. परंतु त्याच वेळीं अध्यापनावर जगू नये असें म्हणणारेहि लोक होते.

गृहीत्वा वेतन वेदं योऽध्यापयति मूढधी ।
अधीते यो हि वा दत्त्वा तावुभौ पापिनौ स्मृतौ ॥

—सौरपुराण १०, ४२

याचाच अनुवाद कालिदासानें पुढें मालविकाग्निमित्रात केला आहे—

'यस्यागम. केवलजीविकार्थं त ज्ञानपण्य वणिजं वदंति।'

—मा. वि. १, १७

ज्यानें केवळ पोटासाठींच विद्याध्ययन केलें, त्याला ज्ञान विकणारा वाणी म्हणावें. यज्ञ हा केव्हा तरी व्हावयाचा व जेव्हा होईल त्यावेळीं

ब्राह्मणाला दक्षणा मिळावयाची. प्रतिग्रह म्हणजे दान मिळणें हें इतरांच्या औदार्यावर अवलंबून असे. त्यामुळें त्या काळींसुद्धां सर्व ब्राह्मणांचा निर्वाह या तीन उद्योगांवर होत असेल असें दिसत नाही.

विद्यार्थ्याला परिपूर्ण विद्या शिकवावी व दक्षिणा मागावी अशी पद्धत प्राचीन काळीं होती. सर्वसामान्य ब्राह्मण विद्यार्थी गुरुदक्षणा ती काय देणार ? श्रीमान् राजपुत्र नि वैश्यपुत्र असे विद्यार्थी आले तरच चांगली गुरुदक्षणा व अग्रहारादि दान मिळण्याचा संभव होता, परंतु असे प्रसंग क्वचितच येत. गुरुदक्षणेकरितां कौत्स हा शिष्य निष्कांचन रघुराजाकडे गेला. त्यानें कुबेरावर स्वारी करण्याचें ठरविलें. इतक्यांत कुबेरानें रघूचें कोशागार सुवर्णानें भरून टाकलें व तें रघुराजानें कौत्साला दिलें, ही गोष्ट प्रसिद्ध आहे. महाभारतांतील धौम्य ऋषींच्या उत्तक नामक शिष्याची गोष्ट या तऱ्हेचीच आहे. असले अपवाद सोडल्यास तत्कालिन ब्राह्मणसमाज इतर अनेक व्यवसाय करून जगत होता, हें उघड दिसतें.

(१८१) ब्राह्मण व कृषि—आपत्कालीं वरच्या वर्णानें खालच्या वर्णाची वृत्ति स्वीकारावी 'आपदि अनंतरा वृत्ति'। (विष्णु २–१५) असें विष्णुधर्मसूत्र सांगतें. मनूहि हेंच म्हणतो—

अजीवंस्तु यथोक्तेन ब्राह्मण स्वेन कर्मणा ।
जीवेत्क्षत्रियधर्मेण स ह्यस्य प्रत्यनन्तर ॥८१॥
उभाभ्यामप्यजीवंस्तु कथं स्यादिति चेद्भवेत् ।
कृषिगोरक्ष्यमास्थाय जीवेद्वैश्यस्य जीविकाम् ॥८२॥

—मनु अ १०

भावार्थ—ब्राह्मणाला यथोक्त धर्मानें जगतां न आलें तर त्यानें प्रथम क्षात्रकर्म करून पोट भरावें, व तें न जमलें तर कृषिगोरक्ष्यादि वैश्यकर्म करून जगावें

या अनुज्ञेवरून परिस्थितीमुळें अपवाद वाढत चालले होते व अनेक व्यवसायांत ब्राह्मण पडूं लागले होते असें दिसतें. परिस्थितीचें दडपण जस जसें आलें तसतसे स्मृतिकारानीं आपले नियम सैल केले. ब्राह्मणानें कृषि करावी असें आपस्तंब व गौतम म्हणत नाहींत पण बौधायन म्हणतो—

'प्राक् प्रातराशात् कर्षी स्यात्'—बौधायन प्र. २ अ. २ श्लो ८२

उलट त्यालचा जो शूद्रवर्ण तो त्याच वेळीं वर चढत होता, असेंहि दिसतें. शूद्रानें द्विजातिशुश्रूषा करावी, असें सर्व स्मृतिकारानीं म्हटलें आहे. पण प्रत्येकाला हें कसें शक्य आहे ? म्हणून मनु म्हणतो–

अशक्नुवंस्तु शुश्रूषां शूद्रः कर्तुं द्विजन्मनाम् ।
पुत्रदारात्ययं प्राप्तो जीवेत्कारुककर्मभिः ॥९९॥

–मनु अ. १०

द्विजशुश्रूषा करता न येईल तर शूद्रानें कुटुंबपोषणार्थ अनेक शिल्प व्यवसाय करून जगावें. याज्ञवल्क्यानें शूद्राला शिल्पाशिवाय वाणिज्य करण्याचीहि परवानगी दिली.

' शूद्रस्य द्विजशुश्रूषा तयाऽजीवन्वणिग् भवेत् ।
शिल्पैर्वा विविधैर्जीवेद् द्विजातिहितमाचरन् ' ॥१२०॥

—याज्ञवल्क्य अ. १

याचें कारण शूद्रवर्ग त्यावेळीं अनेक तऱ्हेच्या व्यवसायामध्यें पडू लागला असावा. देवलानें शूद्राला जवळ जवळ सर्व तऱ्हेचा व्यापार व शिल्पकर्म करण्याची मुभा दिलेली आहे.

' कर्षण-पशुपालन-भारोद्वहन-पण्यव्यवहार-चित्रकर्म-नृत्य-गीत-वेणुवीणामुरजमृदंगवादनादीनि '

(१८५) युगानुरूप व्यवसाय:–व्यवसायामध्यें प्राचीन कालींसुद्धा कसा बदल होत गेला होता व तो कसा अपरिहार्य आहे याची कल्पना येथवर दिली. जीवनाचा प्रश्न कठिण असतो, व सर्व कालीं परिस्थिति एक नसते. म्हणून प्रजापतिसारख्या स्मृतिकाराला त्या त्या कालांत जे जे व्यवसाय सर्व लोक करीत होते त्यांना युगधर्म म्हणून मान्यता द्यावी लागली.

युगधर्मेण वर्णानां धनं प्राप्यं द्विजातिभिः ॥५२॥

–प्रजापति.

त्या त्या कालांत अवश्य मानल्या गेलेल्या कोणत्याहि धंद्यानें धन मिळवावें. युगधर्मानुरूप आपल्या स्वभावास साजेसा, समाजाला ज्याची गरज आहे असा कोणताहि धंदा करून द्रव्य मिळवावें हें योग्य आहे. परिस्थितीप्रमाणें समाजाच्या गरजा वाढतात, त्यास वाटतो म्हणून आजच्या

काल्त युगधर्मानुरूप सर्व तऱ्हेचे व्यवसाय करून हिंदुसमाजानें द्रव्य मिळवावें. पूर्वीचें चार वर्णांचें वर्गीकरण हें आतां उपयोगी नाहीं. प्रत्येक माणसामध्यें बुद्धि, पराक्रम, वाणिज्य व सेवा या वृत्ति यावयास पाहिजेत. अर्थात् प्रत्येक व्यक्ति चातुर्वर्ण्ययुक्त झाली पाहिजे.

(१८६) अभ्युदय व व्यवसाय—धर्म व अभ्युदय याचा साक्षात् संबंध आहे. ऐहिक अभ्युदयाकरिता, राष्ट्रिय उत्कर्षाकरिता अनेक सत्ता तें, व्यवसाय व अर्थोत्पादक उद्योग हिंदुसमाजानें हस्तगत केले पाहिजेत. आज हिंदुराष्ट्राच्या उत्कर्षाकरिता सैनिक, नाविक, वैमानिक, शस्त्रास्त्रांचे कारखाने, धातूंच्या खाणी, इ. सेनातील वरिष्ठ अधिकाराच्या जागा हिंदूंच्या हातीं आल्या पाहिजेत व्हाइसरॉय, स्टेटसेक्रेटरी यांच्या सल्लागारांतहि हिंदुत्वनिष्ठ हिंदु घुसले पाहिजेत सर्व तऱ्हेचीं व्यवसायक्षेत्रें व आर्थिक क्षेत्रें हातीं आल्याविना अभ्युदयाला पूर्णता येत नाहीं. म्हणून धर्माला आणि अभ्युदयाला परिपूर्णता आणण्याकरिता राष्ट्रिय उन्नतीला पोषक व रक्षक असे सर्व व्यवसाय करण्यांत मुळीच अधर्म नाहीं हिंदुसमाजातील भ्रामक व भोळ्या समजुतीमुळें अभ्युदयरक्षक असे व्यवसाय सर्रास अहिंदूंनीं, विधर्मी आणि विदेशी अशा लोकांनीं व्यापलेले आहेत हिंदुसमाजानें यापुढें धार्मिक व सामाजिक आडकाठी मनांत न आणतां अभ्युदयपोषक सर्व व्यवसायाकडे दृष्टि वळविली पाहिजे.

(१८७) व्यवसायतत्र शिक्षा—महाराष्ट्रात महाराष्ट्रीय वैश्यवर्ग फार कमी आहे सुशिक्षितामध्यें वैश्यवृत्तीचे संस्कार नाहींत. दुसऱ्यांचा अनुनय करून, त्यांच्या पोटांत शिरून त्याचकडून पैसे काढण्याची ही एक कला आहे. तिजकडे आजवर सुशिक्षितांनीं दुर्लक्ष्य केलेलें आहे. व्यापारांत सचोटी, चिकाटी, कसोटी, भांडवल, संघटना व कौशल्य याची आवश्यकता आहे. महाराष्ट्रीयांमध्यें मत्सर व अनुदारता हे दोष असल्यामुळें दोन महाराष्ट्रिय एकत्र आले कीं राजकीय तीन पक्ष काढून भांडत बसतात. पण अन्य लोक सभूयसमुत्थानानें भांडवल उभारून मोठा उद्योग काढण्याच्या योजना करतात. व्यापारांत चिकाटी पाहिजे, थोडी घस सोसण्याची वृत्ति पाहिजे, आणि पातीदाराशीं अत्यंत सचोटीनें वागलें पाहिजे. व्यापार म्हणजे त्यांत

काहींहि करावें, इतरांबद्दल अनिष्ट ग्रह उत्पन्न करावा, कोणीकडून धंद्याचें निमित्तानें येणाऱ्या गिऱ्हाइकाला कायद्याच्या कचाटींत न सापडता यथास्थित गडवावें। असा अनिष्ट समज सांप्रत झालेला दिसतो त्यामुळें व्यावसायिक क्षेत्रांत उत्कर्ष होण्यास अडचण पडते काहीं धंद्यांना धाडस, क्षात्रवृत्ति व थोडा भांडखोरपणाहि लागतो संघटना व भांडवल याशिवाय कोणताच धंदा हल्लीं होऊं शकत नाहीं म्हणून आज जगांत चालू असलेले व्यापाराचें, कारखान्याचें शास्त्र व तंत्र हस्तगत करून हिंदुसमाजानें मोठमोठे कारखाने, वखारी, पेढ्या काढून शास्त्रज्ञ व संशोधकवर्गाचें साह्य घेऊन जगातील सर्व व्यावसायिकांवर मात केली पाहिजे

(१८८) अहिंदूंचें आक्रमण –सबंध हिंदुस्थानचें व्यापारीदृष्ट्या निरीक्षण केल्यास हिंदु राष्ट्रावर दशदिशेंनी अहिंदु व्यापाऱ्यांचें आक्रमण होऊं लागलेलें आहे असें दिसतें मलबार हा एक सोन्याचा तुकडा आहे तेथील आवकजावक सव व्यापार पूर्वी हिंदूंच्याच हातीं होता गल्या चार पाच वर्षांत आवक व्यापारात अहिंदु घुसले आहेत मद्रास भागा तहि तीच स्थिति आहे अहिंदु व्यापारी रंगून तांदळाच्या बोटीच्या बोटी भरून पूर्वपश्चिम किनाऱ्यावर पेरीत चालले आहेत मद्रासेंतील विड्याचा सव व्यापार अहिंदूंच्या हातीं आहे बंगाल, युक्तप्रांत, पंजाब, सिंध अशा सव प्रांतांत हीच स्थिति आहे ही स्थिति ध्यानात घेऊन हिंदूंनीं व्यापाराचें क्षेत्र हस्तगत केलें पाहिजे

(१८९) घरचे धंदे सुधारा –हिंदुसमाजातील अनेक जातींमध्यें आज परंपरेनें अनेक धंदे चालू आहेत त्या धंदेवाईकांनीं सांस्कृतिक शिक्षण अवश्य संपादावें, पण विशेषत आपल्या व्यवसायांतील शिक्षण अधिक घेऊन तो कौशल्यानें करण्याचा यत्न करावा आपापला धंदा अधिक कार्यक्षम करण्याकडे लक्ष द्यावें आजच्या शिक्षणानें तरुणाला स्वत च्या घरचा धंदा करणें कमीपणाचें वाटतें व त्यामुळें बेकारी वाढते. स्वत च्या घरचा परंपरेनें आलेला धंदा अधिक कौशल्यानें करण्याची इच्छा तरुणांनीं धरल्यास तो उत्तम करता येईल आणि बेकारी टळेल उ चांभार व ढोर यांतील शिक्षितांनीं कमाविलेल्या कातड्याचे कारखाने काढून परदेशी व्यापाराला पायबंद घालावा कुंभाराच्या शिक्षित मुलांनीं

माशीच्या माश्यांचे कारखाने, सुशिक्षित रंगाऱ्यांनीं रंगाचे कारखाने, सुशिक्षित गौळ्यांनीं गोठलेलें दूध तयार करण्याचे कारखाने, फळेविक्यांनीं फळें-संरक्षणाचे कारखाने काढून त्या त्या क्षेत्रांतील परदेशी आयात बंद केली म्हणजे त्यामुळें हिंदुराष्ट्राचें आर्थिक हित होईल

(१९०) कोठें कोणतें क्षेत्र आहे ? –पूर्वकालीं ज्याची कल्पनाहि नव्हती असे हजारो व्यवसाय आज उत्पन्न झालेले आहेत त्यातील कांहीं अशिक्षितांनीं व शिक्षितांनीं चालविलेले असून मोठ्या भांडवलाचें व्यवसाय विशेष शिक्षिताच्या आणि तज्ञाच्या हातीं आहेत. त्या सर्वांची जंत्री येथें देणें अशक्य आहे महाराष्ट्रात आणि इतर प्रांतांतहि फळाचे व्यापारी बहुतेक अहिंदूच दिसतात अब्जाचा कोट्यवधी रुपयांचा व्यापार मुंबईसारख्या शहरात व अन्यत्र अहिंदु दलालाकडून होतो. मच्छीमारीचा पूर्व पश्चिम समुद्रकिनाऱ्यावरील विशेष लाभाचा व्यवसाय अहिंदूनींच बळकावला आहे कलकत्ता शहरात व अन्यत्र चामड्याचा माशाचा व्यापार अहिंदूच्याच हातीं आहे बँड, ताशे इत्यादि वाद्यें वाजविण्याची मिरासच पुष्कळ ठिकाणीं अहिंदूची झालेली आहे. अहिंदु वादक हिंदु मालकाच्या इच्छेविरुद्ध मिरवणुकींतील वाद्यें बंद करून नागरिकत्वाच्या जन्मसिद्ध हक्कावर गदा आणतात, हें सर्वश्रुत आहे नाशिक कल्याण, पूर्वखानदेश आणि इतरत्र दुधाचा धंदा अहिंदूनींच बळकावलेला आहे. कित्येक शहरात तर हिंदूकडील चणेफुटाणेहि मिळण्याची मारामार पडते हें सर्व बारकाईनें ध्यानात घेऊन हिंदु तरुणानीं हीं सर्व क्षेत्रें आक्रमिलीं पाहिजेत.

(१९१) धंद्यात विटाळ नाहीं –शिलेमेळे, छत्र्या, टिनचीं उपकरणें, पटवेगारी, पिंजारी, कल्हईकाम या तऱ्हेच्या लहान लहान व्यवसायांतहि कांहीं ठिकाणीं अहिंदूची गर्दी दिसते खिळ्यामोळ्याच्या दुकानाशीं चांभाराचा संबंध येतो म्हणून विटाळाच्या कल्पनेमुळें जर या धंद्यात हिंदु पडत नसतील तर ती त्यांची चुकी आहे जो विटाळतो तो हिंदु नव्हे, असें नवा हिंदुधर्म सांगतो. धंद्यामुळें सर्व तऱ्हेच्या लोकांशीं संबंध अवश्य येणारच. म्हणून दुकानात बसल्यावर कसलाच विटाळ नसतो. गुजराथ, खानदेश, मध्यप्रांताचा पूर्वभाग, कर्नाटक इकडे हिंदु कल्हईवाले, पटवेगार,

पिजारी याना पुष्कळ वाव आहे पचवीस तीस रुपयावर हे धदे करता येतात. दक्षिण महाराष्ट्रात भीक मागणारे ख्रिस्ती जसे कल्हईवाले झाले, तसे अनेक हिंदु भिक्षेकरी जर धदेवाले होतील तर तें चागलें होईल.

(१९२) धोक्याची सूचना –पानपट्टी व विडी, उदबत्ती, कापूर, नाडापुडी, सुगधी सामान, फुलें, हारगजरे इ. विकणें, बागड्या भरणें हे व्यवसाय पुष्कळसे हिंदु–स्त्रीवर्गाशीं सबद्ध आहेत अहिंदु लोक या व्यवसायाच्या मिषानें हिंदु स्त्रियाशीं अतिप्रसग करतात, प्रसगीं स्त्रियाना पळवूनहि नेण्याचा यत्न करतात असें नागपूर हिंदुसभेनें उघडकीस आणलें आहे. म्हणून हेहि सर्व धदे हिंदूनीं केले पाहिजेत हुबळी, गदग, बगलोर, म्हैसूर भागात आणि काहीं ठिकाणीं टाग्याचा धदा सर्वस्वी अहिंदूच्या हातात आहे अहिंदु टागेवाले, अहिंदु हमाल, अहिंदु फेरीवाले फार त्रासदायक असतात म्हणून हिंदूनीं ते धद अधिक उत्तम करून दाखविणें उचित आहे.

(१९३) स्मशानयात्रेचे साहित्य –हिदूमध्यें प्रेतें जाळण्याची पद्धति आहे परतु त्यानिमित्त लागणारें प्रेतयात्रेचें साहित्य विकणें हिंदुलोक अशुभ समजतात या अशुभ कल्पनेचा लाभ अहिंदु घेतात पुष्कळ ठिकाणीं स्मशानातील साहित्याचीं दुकानें व वखारी अहिंदूच्याच हातीं आहेत एक दोन साथी आल्या म्हणजे हे स्मशानवासी लोक हिंदूना जाळण्यास साहित्य पुरवून गबर होतात वास्तव हिंदूनीं स्मशानयात्रेचें साहित्य विकण्यात अधर्म वा पाप नाहीं, असें समजून हिंदूच्या अत्यविधीला लागणाऱ्या साहित्याचीं दुकानें काढावीं प्रेतसस्कारास अवश्य तें साहित्य अशा हिंदु दुकानातूनच घेणें हें पावित्र्याच्या व भावनेच्या दृष्टीनें योग्य आहे म्हणून अशा दुकानदाराना हलके समजू नये अत्यविधि करणाऱ्या माणसास हिंदुसमाज अशुभ समजतो। लग्नमुजी हे जसे सस्कार आहेत तसाच अत्यविधीहि सस्कार आहे. लग्नमुजी चालविण्यास जसा पुरोहित लागतो, तसाच तो अत्यविधीसहि लागतो म्हणून उत्तरक्रिया चालविणारा, दाराव्या व तेराव्यास भोजनास बसणारा भिक्षुक अशुभ न समजता त्यालाहि समाजानें मान दिला पाहिजे. कारण तो समाजाला उपयुक्त असाच धदा करीत असतो

(१९४) दारूची मक्तेदारी –पिण्याच्या दारूची मक्तेदारी ही तर

अहिंदूंची चवनदारी झालेली आहे मद्यपान हें सर्व धर्मांनीं निषिद्ध ठर विलेलें आहे तें आरोग्यदृष्ट्याहि अहितकारक आहे तथापि समाजाला तें एक मोठें व्यसन आहे वर कलेलें मद्यपान पुन्हां सुरू झालेले आहे हें अत्यंत अनिष्ट असलें तरी अहिंदु जर ही मक्तेदारी लाटून तीवर गबर होणार तर हिंदूंनींसुद्धा त्या व्यवसायात पडलेंच पाहिजे अहिंदु लोक असे धंदे करून खूप पैसा मिळवितात व तो स्वसमाजाला बलिष्ठ करण्याकरिता देतात हें लक्षात घेऊन हिंदूंनींहि ज्या ज्या धंद्यात पैसा मिळेल ते ते धंदे करावेत आणि त्यावर मिळविलेल्या द्रव्याचा उपयोग हिंदु समाजाला समर्थ करण्याकडे करावा हिंदुसमाजाशेजारीं अहिंदुसमाज आहेत त्यांना कोण त्याहि धंद्याचा विधिनिषेध नाहीं हिंदुसमाज मात्र विनाकारण पथ्याखालीं मरत आहे खानदेशात पूर्वी मद्रासकडून तेल येत असे कारण तेल काढण्याचा धंदा–त्यात हत्या होत या समजुतीने–निषिद्ध मानला जात होता! [illegible]देशात ज्यानीं प्रथम तेलाचा धंदा सुरू केला, त्याच्यावर बहिष्कारहि घालण्यात आला पण पुढें त्या धंद्यावर चांगला पैसा मिळतो असें दिसताच तो धंदा राजमान्य झाला व आज त्या धंद्यात अनेक हिंदु पडलेले दिसतात

(१९५) व्यवसाय व समाजबंधुत्व –हिंदुराष्ट्राच्या अभ्युदयार्थ हिंदूंनीं नवे नवे व्यवसाय हातीं घेतले पाहिजेत, तसेच समाजबंधुत्व व समष्टिधर्म या तत्त्वांवर ते चालविले पाहिजेत हिंदुसमाजातील अडाण्यांना समाजबंधुत्वाची कल्पना नाहीं शिक्षितामध्यें अतिराष्ट्रीयत्वाचें वारें शिरलेलें आहे उलट्या वळणाच्या लोकांना विश्वबंधुत्वाची बाधा झालेली आहे हे विदोष वज्र्य करून प्रत्येक हिंदु मनुष्यानें समाजबंधुत्वाचें तत्त्व ज्ञान असें बाणविलें पाहिजे

(१९६) अहिंदूंचा संबंध टाळा –प्रत्येक हिंदूनें ज्या ताटांत आपण जेवतों तें कोणी केलें, जें अन्न मी खातों त्यात अहिंदूंचा हात आहे काय माझ्या ताटाला कल्हई कोण लावतो, माझी बैठक कोणी तयार केली, मी ती कोणापासून विकत घेतली, माझ्या घरच्या स्त्रियांच्या हातात बांगड्या कोण भरतो, त्या कोठून येतात, मला जें दूध, फुलें, फळें, भाज्या, खाद्यपदार्थ लागतात ते कोणी उत्पन्न केले, ते मी

कोणापासून विकत घेतले, याचा विचार करून व समाजबंधुत्वाच्या नात्यानें अहिंदूचा संबंध सर्वस्वीं टाळून सर्व व्यवहार हिंदूशीच करण्याचा निश्चय केला पाहिजे. माझ्या घरच्या मंगल कार्यांत मी अहिंदूचा बँड लावणार नाहीं, शोभेची दारू मी अहिंदूकडून घेणार नाहीं, मंगलकार्यांतील मंडप हिंदूकडूनच घालून घेईन; मोटार ड्रायव्हर, रक्षक, घरकाम करणारा वगैरे सर्व हिंदूच नेमीन. मी हिंदूकडूनच माल घेईन, हिंदूंचेंच गिऱ्हाईक होईन, हिंदूलाच श्रीमंत करीन अशी वृत्ति प्रत्येक हिंदूनें ठेवली तरच निरनिराळ्या व्यवसायांतील हिंदूंना उत्तेजन मिळेल. स्वतः पोटभर जेवणें म्हणजे जसें इतरांना उपाशी ठेवणें नव्हे, स्वतःच्या मुलींचें लग्न करणें म्हणजे इतरांच्या मुली विधवा व्हाव्या अशी इच्छा करणें जसें नव्हे, तसेंच समाजबंधुत्वानें वागणें म्हणजे अहिंदूंचा द्वेष वा तिरस्कार करणें मुळींच नव्हे.

(१९७) घरीं अहिंदु नोकर नको —पुष्कळ श्रीमंतांकडे, बड्या अमलदारांकडे, सावकारांकडे, रावसाहेबांकडे, शिपाई, पहारेकरी, रस्त्यांळू दार, तगाद्याचे गडी, पेढीवरील शिपाई यामध्यें अहिंदूंचा भरणा अधिक आढळतो हिंदुसमाजांत क्षात्रवृत्तीचे लोक नाहींत असें नाहीं किंबहुना पुष्कळ आहेत. परंतु शेटसावकार, व्यापारी, इनामदार, जहागिरदार, संस्थानिक असे जे हिंदु आहेत त्यांच्यामध्यें समष्टिधर्म व स्वजनप्रेम नाहीं. त्यांनीं हा परधार्जिणेपणा व हें अतिराष्ट्रियत्व सोडून समाजबंधुत्व वाढवून वरील सर्व व्यवसाय हिंदूंनाच दिले पाहिजेत मुलांना खेळविणें, घरची झाडलोट करणें, बाजारहाट करणें, रेकीसुनांना पोचविणें नि आणणें असल्या कामावर अहिंदूंना नेमणें फारच घोक्याचें आहे. घरगुती व्यवहारांत तर अहिंदूला स्थान नसावेंच, पण बाह्य व जागतिक व्यवहारामध्येंसुद्धां हिंदुत्वनिष्ठाच दाखविली पाहिजे.

(१९८) पौरोहित्य.—आज जोशी बिलानें पौरोहित्य गेलें. या धंद्यात ना स्वाभिमान, ना अर्थप्राप्ति, ना मान अशी स्थिति आहे. म्हणून दिवसें-दिवस पुरोहितवर्ग घटत आहे. पण पुरोहितवर्गाची गरज यापुढें नाहीं असें नव्हे अखिल हिंदूंमध्यें समानसंस्कृति उत्पन्न करण्याचें कार्य आज जोरानें चालू आहे व तें वाढणार आहे म्हणून या धंद्यांत बहुश्रुत, चौकस,

पुरोगामी व व्यवहारज्ञ अशा लोकांनीं पडावें व एक जोडधंदा म्हणून पौरोहित्य करावें. पौरोहित्याची मक्तेदारी आतां ब्राह्मणाकडे राहणार नाहीं. कोणाहि तज्ञ हिंदूनें या धंद्यात पडावें. तज्ञ म्हणूनच कोणाहि हिंदु पुरोहिताला बोलवावें. दक्षणा हें दान नव्हे, ती उपकार नव्हे, तर केलेल्या कामाची ती मजुरी आहे. प्रत्येक मनुष्य जसा काम करून मोबदला घेतो, तसाच दक्षणा हा पुरोहिताचा मोबदला आहे. पुरोहितवर्ग स्वाभिमानानें व बाणेदारपणानें जर वागेल आणि आळस, अज्ञान, संकुचित वृत्ति व व्यवहारशून्यता हे दुर्गुण सोडील तर त्याची उपयुक्तता वाढेल, आणि त्या वर्गाची जी आज चेष्टा होत आहे तीहि बंद पडेल

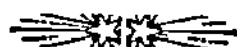
(१९९) व्यावसायिक कर्मयोग –कोणताहि व्यवसाय करीत असताना राष्ट्रीय कर्मयोगाची दृष्टि ठेवली पाहिजे कोणताहि व्यवसाय हा जगात वाईट नाहीं. त्याच्या बुडाशीं असणारी जी वृत्ति तिनवरून माणसाची योग्यता ठरत असते मन जितकें हलक व असंस्कृत तितका तो व्यवसाय हलका ठरतो व मन जितकें उदात्त तेवढा तो व्यवसाय उच्च होतो. दोषदृष्टीनें पाहिल्यास जगातील कोणताहि व्यवसाय सदोषच आहे.

सर्वारंभा हि दोषेण धूमेनाग्निरिवावृता ॥४८॥ गीता अ १८

पैसा व चैन हें आयुष्याचें ध्येय नसून समाजसेवा व राष्ट्रोत्कर्ष हें आयुष्याचें ध्येय आहे, असें प्रत्येक हिंदूनें समजलें पाहिजे पैशाकरिताच व्यवसाय करावयाचा असला तरी त्या द्वारानें स्वसमाजाची सेवा करून, लोकांच्या उपयोगी पडून द्रव्य मिळवावयाचें हें ध्यानात ठेवावें कोण याहि व्यवसायात स्वाभिमान, कर्तव्यतत्परता, मनाचा मोठेपणा, प्रामाणिकपणा, दानत हे गुण अवश्य लागतात

(२००) व्यावसायिकाना संदेश –नवा हिंदुधर्म अखिल हिंदूना सांगतो कीं हिंदुराष्ट्राच्या उत्कर्षाकरिता व धारणेकरिता वाटेल तो व्यवसाय करा, तो मनापासून करा, तो प्रामाणिकपणानें करा व सचोटिपणें राष्ट्रोत्कर्षांत भर घाला. आपल्या आत्म्याचा अध पात होईल असे वागू नका. कोणताहि व्यवसाय हौसेनें, उत्साहानें, दूरदर्शितेनें पुष्कळ लाभ व्हावा म्हणून करा. तो धैर्याने करा शुद्धबुद्धीनें उत्तमात उत्तम व्यवसाय करण्याचा यत्न करा व प्रसंगीं जें मरें वाईट पुढें येईल त्यास

तोंड देण्यास सिद्ध असा. प्रत्येक व्यवसाय समष्टिधर्म व राष्ट्रधर्म हे ध्यानीं घेऊन करा. अर्थप्राप्तीबरोबर राष्ट्राचा लौकिकहि वाढावा, स्वत.ची दानत, माणुसकीहि वाढावी आणि उपजीविकाहि व्हावी, हें सदैव मनीं वागवून जगतातील सर्व व्यवसायक्षेत्रें आपल्या हातीं घ्या.



प्रकरण पंधरावें

शिवाशीव नि विटाळ

(७०१) विटाळाचा अतिरेक —जुन्या हिंदुधर्मांत शिवाशीव नि विटाळ यांचें बड फारच आहे किंबहुना अनेक विटाळ मानणें हें हिंदु धर्माचें वैशिष्ट्य आहे, असें म्हटलें तरी चालेल! माणसामाणसामध्यें जी जन्मजात उचनीचतेची कल्पना जुन्या हिंदुधर्मानें मान्य केली आहे तिच्यातूनच अनेक विटाळाची उत्पत्ति झालली आहे हिंदुसमाजांतील पूर्वास्पृश्य वर्ग हा एकदरींत कमी असतानासुद्धा उगाच जी दुष्टीतिप्टीनें संख्या वाढविली जात आहे, त्याचें कारण विटाळाचा अतिरेक हेंच होय. बंगालमध्यें ज्याचें पाणी चालतें त्यांना 'जलाचरणीय' असें म्हणतात, व ज्याचें तें चालत नाहीं त्याना 'अस्पृश्य' लेखतात महाराष्ट्रांत ब्राह्मणाला मराठ्याच्या हातचें, मराठ्याला साळ्याच्या हातचें आणि साळ्याला कोळ्याच्या हातचें पाणी चालत नाहीं, म्हणून हे परस्परास अस्पृश्य मानतात! लिंगायत, जैन व पचाळ यांना ब्राह्मणाच्या हातचें पाणी चालत नाहीं म्हणून ते ब्राह्मणाला अस्पृश्य समजतात आणि ब्राह्मण इतर जातींना अस्पृश्य समजतो! न्हावी

व तेली हे दोघे परस्परांना अस्पृश्य समजतात. तात्पर्य, या कल्पनेमुळें सबंध हिंदुसमाजच जवळ जवळ अस्पृश्य झालेला आहे.

नव्या हिंदुधर्मात असली जन्मावलंबी अस्पृश्यता मुळींच नाहीं. हिंदुसमाजात हे जे शिवाशिवीचे व विटाळाचे संस्कार दूरवर घुसले आहेत व त्यामुळें समाजातील घटकांचें दूरीकरण झालेलें आहे ते सर्व नष्ट करणें अत्यावश्य आहे

(२०२) व्यवसाय व अस्पृश्यता –आज हिंदुसमाजाची कृषिप्रधान अवस्था नाहीं. हिंदुसमाजामध्यें यांत्रिक युगामुळें व्यवसायामध्यें झपाट्यानें बदल होत आहे. व्यवसायात बदल झाला कीं व्यवसायानुरूप भोंवतालच्या जगातील स्पर्शास्पर्श, भक्ष्याभक्ष्य, भोज्याभोज्य या विषयाच्या कल्पनाहि बदलूं लागतात अध्ययन व अध्यापन हें कर्म करणाऱ्या वैदिकाच्या स्पर्शास्पर्शाच्या कल्पना, त्याचा मुलगा मोटार ड्रायव्हर असल्यास त्याच्या स्पर्शास्पर्शाच्या कल्पना, दुसरा मुलगा जर हॉटेल कीपर नि तिसरा गांजा दारूचा मक्तेदार असेल तर त्याच्या शिवाशिवीच्या कल्पना अगदीं निराळ्या असणें स्वाभाविक आहे आज हिंदुसमाजामध्यें अशी क्रांति होत आहे. तींत अस्पृश्यतेचें उच्चाटन नि:संशय होणार आहे हिंदुसमाजात केवळ मानीव अस्पृश्यांचीच अस्पृश्यता नसून अस्पृश्यांशिवाय अनेक माणसांची पशूंची, पक्ष्यांची आणि अचेतन अशा पदार्थांचीहि अस्पृश्यता सांगितलेली आहे तिची स्वरूप किती आहे हें समजावें म्हणून धर्मशास्त्रांतून कांहीं उतारे देतों —

(२०३) अस्पृश्यतेचे आधार –

रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तकश्च विज्ञेयो म्लेंच्छो भिल्लस्तथैव च ॥
मेधिकश्चिरवन्याले हस्तलक्ष्ददुषट्रिका ।
कोसेदिका भारुपदा मातङ्गा पदगोपका
वर्णानामाश्रमाणा तु सर्वदा तु बहि स्थिता ॥ –पराशरमाधव.
रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तभेदभिल्लाश्च सप्तैते चान्त्यजा स्मृता ॥३२॥
–बृहन्नारदीय पुराण पूर्वखंड अ. १४.

चर्मकारो भटो भिल्लो रजकः पुष्करो नटः ।
वराटो मेदचांडालौ दाशः श्वपचकौलिकाः ॥
एतेऽन्त्यजाः समाख्याता ये चान्ये च गवाशनाः ।
एषां संभाषणात् स्नानं दर्शनादर्कवीक्षणम् ॥
—वेदव्यासस्मृति ॥ अ. १ श्लो. १२।१३

रजस्वलां सूतिकां वा चाण्डालं पतितं तथा ।
पाखण्डिनं विकर्मस्थं शैवं स्पृष्ट्वाप्यकामतः ॥३५९॥
श्वपचं पतितं स्पृष्ट्वा गोवालव्यजनाहते ॥३६०॥
विड्वराहं शुनं काकं गर्दभं यूपमेव च ।
मद्यं मांसं तथैवोष्ट्रं विण्मूत्रं शवमेव च ॥ ३६१॥
करकं जलफेनं च वृक्षनिर्यासमेव च ।
करञ्जं लशुनं चास्थि कवलं शिग्रुमेव च ॥३६२॥
आरग्वधद्रुमं स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ।
कर्ममध्ये तु मार्जारं स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥३६३॥
बौद्धशैवपिशाचानामालयं योऽनुगच्छति ।
सचैलमवगाह्यापः सावित्रीं त्रिशतं जपेत् ॥३६४॥
शैवानां पतितानां च बाह्यानां त्यक्तकर्मणाम् ।
उच्छिष्टस्पर्शनं कृत्वा गां वा दद्यात्पयस्विनीम् ॥३६५॥
—वृद्धहारीत अ. ९.

नग्नान् पाशुपतान् बौद्धान् कापालान् कौलिकान् दिगम्बरान् ।
एतान्दृष्ट्वा रविं पश्येत् स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥—अपरार्क.

चाण्डालं पतितं व्यङ्गमुन्मत्तं शवमन्त्यजम् ।
शृगालं सूतिका नारीं रजसा च परिप्लुताम् ॥२२॥
श्वकुक्कुटवराहांश्च ग्राम्यान् स्पृशति मानवः ।
सचैलं सशिरः स्नात्वा तदानीमेव शुध्यति ॥२३॥ वृद्धशातातप.

गायकः कुक्कुटो यूपो वृद्धकन्या वृषलीपतिः ।
पञ्चैते स्युरमेध्याश्च स्प्रष्टव्या न कदाचन ॥
—महाभारत पर्व १४ अ. ११६.

पाखण्डान् पतितांश्चैव तथैवान्त्यावसायिनः।
नास्तिकांश्चिन्नवृत्तींश्च पापानन्यांश्च नालपेत् ॥१॥
-विष्णुधर्मोत्तर ख. ३ अ. २१६

बौद्धान् पाशुपताञ्जैनान् लोकायतिककापिलान् ।
विकर्मस्थान् द्विजान् दृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥
—आचारमयूख

पतितचण्डालसूतिकोदक्याशवस्पृष्टितत्स्पृष्ट्युपस्पर्शने
सचैलोदकोपस्पर्शनाच्छुध्येत् । इति । गौतम १४-२७-३४

यस्तु च्छायां श्वपाकस्य ब्राह्मणो ह्यधिरोहति ।
तत्र स्नानं प्रकुर्वीत घृतं प्राश्य विशुध्यति ॥ —आंगिरस

अभोज्यसूतिकापण्यमार्जारान्त्यश्वकुक्कुटान् ।
पतितापविद्धचण्डालमृतहारांश्च धर्मवित् ॥
संस्पृश्य शुध्यति स्नानादुदक्याग्रामसूकरौ ॥ —मार्कंडेयपुराण

नीलीं नीलीविकारांश्च मनुष्यास्थ्यपि वा द्विजः ।
चण्डालपतितच्छाया स्पृष्ट्वा स्नानं समाचरेत् ॥ —संवर्त

चितिं च चितिकाष्ठं च यूप चण्डालमेव च ।
स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् ॥ —स्मृत्यन्तरे

रजकश्चर्मकृच्चैव व्याधजालोपजीविनौ ।
निर्णेजक. सौनिकश्च नट. शैलूषकस्तथा ॥
मुखे भगस्तथा श्वा च वनिता सर्ववर्णगा ।
चक्री ध्वजी वध्यघाती ग्रामकुक्कुटसूकरौ ॥
एतैर्यदङ्गं स्पृष्टं स्याच्छिरोवर्जं द्विजातिषु ।
तोयेन क्षालन कृत्वा, आचान्तः प्रयतो मतः ॥ —शातातप

चक्रादिचिन्हरहित प्राकृतं कलुषान्वितम् ।
अवैष्णव तु तं दूरात् श्वपाकमिव सत्यजेत् ॥३०॥
अवैष्णवस्तु यो विप्रः श्वपाकादधम स्मृत ।
अश्राद्धेयो ह्यपाङ्क्तेयो रौरव नरकं व्रजेत् ॥ ३१॥
—वृद्धहारीत अ. २

अजाविको महिष्यश्च तथा च वृपलीपतिः ।
तृणाग्रेणापि संस्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥२६॥
रक्तवस्त्रस्य विक्रेता लाक्षारजक एव वा ।
वेणुजीवनकैवर्ततक्षचर्मोपजीविन. ॥५२॥-वृद्धयमस्मृति अ. ३

देवार्चनपरो विप्रो वित्तार्थी वत्सरत्रयम्
असौ देवलको नाम हव्यकव्येपु गर्हित ॥ —अपरार्क
स्पृष्ट्वा देवलकं चैव सवासा जलमाविशेत् । —स्मृत्यन्तरे

आव्हायका देवलका नाक्षत्रा ग्रामयाजकाः
एते ब्राह्मणचाण्डाला महापथिकपञ्चमाः ॥६॥
महाभारत शा.प. अ. ७६

कर्मकाण्डप्रवृत्तो यः सर्वदा विष्णुनिन्दकः ।
निन्दकः सज्जनानां च महाचाण्डाल उच्यते ॥१३॥
—पद्मपुराण अ. १३०

विद्याविनयसम्पन्ना विशालकुलसम्भवाः ।
विष्णुभक्तिविहीना ये चण्डालसदृशाः स्मृताः ॥
—भविष्यपुराण

विना यज्ञोपवीतेन विना चक्रस्य धारणात् ।
विना द्वयेन वै विप्रश्चण्डालत्वमवाप्नुयात् ॥
शंखचक्रोर्ध्वपुण्ड्रादिरहितो ब्राह्मणाधमः ।
स जीवन्नेव हि चाण्डालः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ —पराशर
अचक्रधारी यो विप्रो बहुवेदश्रुतोऽपि वा ।
स जीवन् एव चांडालो मृतो निरयमाप्नुयात् ॥ —वृद्धहारीत
कुशं काशं पलाशं च शिशुपं यस्तु भक्षयेत् ।
तावद्भवति चाण्डालो यावद् गङ्गां न पश्यति ॥ —गर्ग
मार्जारं रजकं वेणं धीवरं नटमेव च ।
एतान् दृष्ट्वा नरो मोहादाचामेत् प्रयतोऽपि सन् ॥ —संवर्त
यस्योर्ध्वपुण्ड्रं दृश्येत न ललाटे नरस्य हि ।
तद्दर्शनं न कर्तव्यं दृष्ट्वा सूर्यं निरीक्षयेत् ॥२४॥

त्रिपुण्ड् यस्य विप्रस्य ऊर्ध्वं पुण्ड्र न दृश्यते ।
त दृष्ट्वाप्यथवा स्पृष्ट्वा सचेल स्नानमाचरेत् ॥२५॥
—पद्मपुराण अ ७९ ख ५

विष्णुभक्तिविहीना ये चाण्डाला परिकीर्तिता
चाण्डाला अपि च श्रेष्ठा हरिभक्तिपरायणा ।१२॥
—बृहन्नारदीय अ. ३७

चाण्डालो जायते देवि कार्तिके मासभक्षणात् ॥५८॥
—उत्तरखड अ २२

औदुम्बर निलनफल तथा श्लेष्मातकीफलम् ।
सर्वथा वर्जयेद्विद्वान् मासेऽस्मिन् माधवप्रिये ।
एतेष्वन्यतम भुक्त्वा स चाण्डालो भवेद् ध्रुवम् ॥
—स्कांदे खण्ड २ अ ७

एतेषा (माध्वाना) दर्शनादेव सचैल स्नानमाचरेत् ।
—सौरपुराण

मार्जारश्च गृहे यस्य सोऽप्यन्त्यजसमो नर ।
भोजयेद्यस्तु विप्रेन्द्रान् मार्जारान् सनिधौ यदि ।
तच्चाण्डालसम ज्ञेय नात्र कार्या विचारणा ॥
—लिंगपुराण अ ८५

सकृन्व हि योऽश्नाति ब्राह्मणो ज्ञानदुर्बल ।
निर्माल्य शकरादीना स चाडालो भवेद् ध्रुवम् ॥९१॥
—पद्मपुराण खड ६ अ २५५

स्नानकाले पुष्करिण्या य कुर्याद्दन्तधावनम् ।
ततो ज्ञेय स चाण्डालो यावद्गगा न पश्यति ॥१८॥
—पद्मपुराण खड ७ अ १०.

रजकश्चर्मकारश्च नटो बुरुड एव च ।
कैवर्तम्लेच्छभिल्लाश्च स्वर्णकारश्च सौचिक ॥
तक्षकारतिलयत्री च सोनश्चनी तथा ध्वनी ।
नापित कारुकश्चैव षोडशैते जघन्यजा ॥   —स्मृत्यर्थसारे

पाखण्डिनो विकर्मस्थान् वामाचारांस्तथैव च ।
पंचरात्रान् पाशुपतान् वाङ्मात्रेणापि नार्चयेत् ॥
–कूर्मपुराण उत्तरार्ध अ. १६.

आरनालस्य यत्कुंभं त्यजेन्मद्यघटं यथा ।
आरनालं कालशाकं करञ्ज तिलपिष्टकम् ॥९९॥
लशुनं मूलकं शिग्रुं छत्र कोशातकीफलम् ।
अलाबु चान्त्रं शाकं च करनिर्मथितं दधि ॥१००॥
बिम्बं विड्ज च निर्यासं पीलु श्लेष्मातकं फलम् ।
आरग्वधं च पिण्याकं श्वेतवृन्ताकमेव च ॥१०१॥
उष्ट्राविमानुषीक्षीरमवत्सानिर्दशाहगो. ।
एतान्यकामत. स्पृष्ट्वा सवासा जलमाविशेत् ॥१०२॥
–वृद्धहारीत अ. ११.

सिंधु–सौवीर सौराष्ट्रं तथा प्रत्यन्तवासिनः ।
कलिंग कौंकणान् वंगान् गत्वा संस्कारमर्हति ॥ –देवलस्मृति.

(२०४) पं. पाठककृत वर्गीकरणः—या सर्व वचनांचा भावार्थ न देता महामहोपाध्याय पं. श्रीधरशास्त्री पाठक यांनीं ' अस्पृश्यतेचा शास्त्रार्थ ' या ग्रंथांत पृ. ६९ येथें वर्गीकरण करून दिलेली यादि सादर करतों

(१) दुर्गुणामुळें अस्पृश्य–उन्छिष्ट पुरुष, मूर्ख, असंतुष्ट, कजूर, कर्जबाजारी, दीर्घरोगी, कृतघ्न, नास्तिक, व्यंगी, व्याधित, कुष्टरोगी, पराधीन, षण्ढ, रजस्वला, अभिशस्त (आरोपित), रन्ध्रान्वेषी वगैरे.

(२) कर्मामुळें अस्पृश्य–पतित, कुशकाश (दर्भ) खाणारा, व्रतत्यागी, विक्रमंश्य, मातृपितृघात करणारा, स्त्रीघात करणारा, दारू पिणारा, गुरुतल्पग, अश्रुपात करणारा, वृषलीपति, प्रव्रज्याच्युत, विष देणारा, आग लावणारा, वेद विकणारा, वेदनिंदक, बायको टाकणारा, बहिष्कृत, प्रेतस्पर्श किंवा रजस्वलास्पर्श करणारा, परिस्थितीमुळें झालेले अस्पृश्य, पंचमहापातकी.

(३) धंद्यामुळें अस्पृश्य–देवलक, देवद्रव्योपजीवी (पुजारी वगैरे) पुरोहित (भिक्षुक), गायक, नर्तक, चित्रकार, राजसेवी, राजाचा प्रतिग्रह घेणारे, वीणा वाजविणारे, बुरुड, चांभार, नाभिक, ज्योतिषी, वैद्य, रंगारी, धोबी, लाखेनें रंगविलेलें कापड विकणारा, सुतार, सोनार, अन्नविक्रयी, आश्र-

यक (धर्माधिकारी), नट, धीवर, निषाद, व्याध, व्याजबट्टा करणारे, वंदिक (भाट), वध्यघाती (फाशी वगैरे देणारा मांग), निरव (पहारेकरी), न्हावी, कुंभार, व्यापारी (वणिक्), कायस्थ (लिपिजीवि), माळी, कोळी, ग्रामयाजक (ग्रामजोशी) वगैरे.

(४) देशभेदामुळें अस्पृश्य—शबर, पुलिंद, म्लेंच्छ, किरात, कांबोज, यवन, चीन, शक, औण्ड्र, पौण्ड्र, बर्बर, हार, हूण, मार्ष्णेय, मागध, पल्हव, आंध्र, गुद, मद्रक, चुचुक, गांधार, द्राविड वगैरे.

(५) द्वेषमूलक अस्पृश्य—बौद्ध, जैन, कापालिक, पाशुपत, वैष्णव, अवैष्णव, चक्रधारी, भस्मरुद्राक्षधारी, शैव, रुद्रार्चक (रुद्राभिषेक करणारा), देवीपूजारहित, भैरवपूजक, त्रिपुण्ड्रधारी (आडवें गंध लावणारे), ऊर्ध्व-पुण्ड्रधारी (उभें गंध लावणारे)

(६) जन्मामुळें अस्पृश्य—पारिभाषिक चांडाल (शूद्रापासून ब्राह्मण स्त्रीचे ठिकाणीं उत्पन्न झालेली संतति)

ही यादि आणि हें वर्गीकरण ज्या मनुष्यांना अस्पृश्यता येते तेवढ्यापुरतीच आहे. मनुष्येतर पशु, पक्षी आणि अचेतन पदार्थ यांचीं नावें ध्यानात घेण्याजोगीं आहेत. जे पदार्थ निषिद्ध म्हणून सांगितलेले आहेत त्या सर्वांचा विटाळ सांगितलाच आहे. त्याशिवाय पशु आणि पक्षी यांचींहि नावें अस्पृश्यांच्या यादींत आहेत.

(७) अचेतन पदार्थ—हातानें मोडलेलें दही, पाण्याचा फेस, दूधभोपळा, कांदा, लसूण, शेवगा, तांबडा मुळा, पांढरे वांगें, गाजर, तोंडलें, घोसाळें, दोडका, भोकरें, तिळकूट, कांजी, कमळाचे कांदे, विशिष्ट पाले भाज्या, फळभाज्या, कलिंगडें, टमाटो, झाडाचा चीक, डिंक, कावळें, करज, निळें वस्त्र, निळा रंग, पळस, शिसवें, उंबर, मुळा वगैरे.

(८) पशुपक्षी—डुक्कर, कुत्रे, मांजर, गाढव, उंट, एडका, कोल्हा, करकोचा, कोंबडा, कावळा, चिमणी, गिधाड, उंदीर, किडे, उवा वगैरे.

ज्यांचा स्पर्शदोष आहे असे पशु व पक्षी, निर्जीव पदार्थ आणि माणसें अशा सर्वांची बेरीज केली तर ती एकशेंसाठाचे पुढें जाते, आणि यांतहि आणखी इकडची तिकडची भर पडली तर एकदर विटाळाची संख्या तीनशें ते चारशेंपर्यंत जाते.

(२०५) तारतम्याने विटाळ पाळा –आजचा हिंदुसमाज हे सगळे विटाळ पाळीत नाहीं. तथापि ज्यामुळें हे सर्व उपस्थित झाले, त्या कल्पनादि आता नष्ट केल्या पाहिजेत म्हणून नवा हिंदुधर्म सागतो. असे कीं जन्मजात विटाळ, पशुपक्ष्याचे विटाळ आणि निर्जीव पदार्थांचे विटाळ हिंदुसमाजानें यापुढें मुळींच मानू नयेत अस्वच्छता, अपवित्रता, अमगळपणा, घाणेरडेपणा, दुर्गंधी ज्यामध्यें असेल, ती ज्यामुळें यादेल अशा सर्वांचा विटाळ मानलाच पाहिजे महारोगी, ज्याच्या ससर्गानें रोग फैलावण्याचा। समव आहे असे रोगी, दु शील, देशद्रोही, राष्ट्रघातक, सस्कृतिद्रोही, अत्यत दुर्जन वगैरे जे असतील त्याचाहि विटाळ मानणें भाग आहे. पूर्वकालीं ज्याना दुर्गुणी समजत व ज्यामुळें अस्पृश्यता उत्पन्न झाली, त्यातील मूर्ख, व्याधित, कृतघ्न, इत्यादिकाच विटाळ आजहि मानणें अवश्य आह. ज्या दुष्कर्मामुळें पूर्वी अस्पृश्य समजत असत त्यातील मातृपितृघाती, स्त्रीघाती, मद्यपी, गुरुतल्पी, विष देणारा, आगलाव्या इत्यादि लोकाचे विटाळ त्यानीं असलीं कर्मे करू नयेत म्हणून आजहि पाळण्याजोगे आहेत धद्यामुळें आलेली अस्पृश्यता आज बहुतेक जात चाललीच आहे आणि राहिलेली सर्व गेलीच पाहिजे. निषिद्ध म्हणून ज्या खाद्यपदार्थांना अस्पृश्य मानलें आहे, त्याना आजच्या आहारशास्त्राच्या आधारानेंच स्पृश्य वा अस्पृश्य ठरविलें पाहिजे. नव्या हिंदुधर्मात जन्मजात अस्पृश्यतेला मुळींच स्थान नाहीं. जुन्या हिंदुधर्मातसुद्धा जन्मजात अस्पृश्यता श्रुतिमूलक नसून ती केवळ रूढीनें आलेली आहे.

(२०६) वेदात अस्पृश्यता नाहीं –जुन्या हिंदुधर्माचे मूल आधार भूत ग्रथ जे वेद त्यामध्यें अमुक एक जात अस्पृश्य किंवा अमुक विशिष्ट धदा करणारे लोक हे अस्पृश्य असा उल्लेख नाहीं आगिरस पाच अत्यज सागतो अत्रिस्मृतीमध्यें सप्त अत्यजाचा उल्लेख आहे व्यासस्मृतीत बारा अत्यज सागितले असून त्यानीं नावें चर्मकार, भट, भिल्ल, पुष्कर, नट, रजक, वराट, मेद, चाडाल, दाश, श्वपच व कौलिक अशीं दिलेलीं आहेत.

'चाडाल श्वपच क्षत्ता सूतो वैदेहकस्तथा ।
मागधायोगवाश्चेति स्मृता अत्यजजातय ॥'

या वचनात जे सात अत्यज सागितलेले आहेत त्यातील बरीच नावें

श्रुतींत येतात. तैत्तिरीय ब्राह्मणात (३, ४, १४, १; ३, ४, १७, १.) 'वायवे चाण्डालम्' असें वचन येतें. पण हा चंडाल आजच्या अर्वाचा चांडाल नव्हे. क्षत्ता हा शब्द तैत्तिरीय संहितेत (४,५,२) 'नमः क्षत्तृभ्यः' असा आला आहे. पण श्रुतींतील हा क्षत्ता अस्पृश्य नाहीं. निषादाला स्मृतीमध्यें अस्पृश्य म्हटलें आहे. परतु श्रुतींत त्याला वेदमन्त्रानीं रुद्रेष्टि करण्याचा अधिकार दिलेला आहे. 'निषादस्थपतिं यजेत्' हें प्रसिद्ध वाक्य आहे. सूत म्हणजे स्तुतिपाठक असा अर्थ तैत्तिरीय ब्राह्मणात आहे. 'गीताय सूतम्' हा सूत राजाजवळ बसे, अर्थात् तो अस्पृश्य नव्हता. आयोगव याचा यज्ञकर्मप्रसंगीं यज्ञोपयोगी वस्तु विकत घेण्याशीं संबंध असे, असें तैत्तिरीय ब्राह्मणात 'आक्रयायायोगवम्' म्हटलें आहे. मगध हें देशवाचक नांव असून त्याचेंहि काम भाटाचें होतें. तैत्तिरीय ब्राह्मणात (३, ४, १, १) 'अतिक्रुष्टाय मागधम्' असें म्हटलें आहे. विदल्कार म्हणजे बुरुड व किरात म्हणजे भिल्ल याचाहि निर्देश तैत्तिरीय ब्राह्मणात 'पिशाचेभ्यो विदलकारम्' (३, ४, ५) व 'गुहाभ्यः किरातम्' (३, ४, १२) असा आढळतो. किराताचा उल्लेख ताण्ड्य ब्राह्मणातहि आहे. तात्पर्य, पुढें स्मृतींत ज्याना अस्पृश्य म्हणून उल्लिखित केलें ते श्रुतिकालीं अस्पृश्य होते, असें श्रुतीवरून सिद्ध होत नाहीं.

(२८७) **दोन पोंचट आधार**:–जन्मजात अस्पृश्यतेला आधार म्हणून जीं दोन वचनें पुढें करण्यांत येतात, त्यावरूनहि तसा बोध होत नाहीं. '**तद्य इह रमणीयचरणा अभ्याशो ह यत् ते रमणीया योनिमापद्येरन् ब्राह्मणयोनिं वा क्षत्रिययोनिं वा वैश्ययोनिं वाऽथ य इह कपूयचरणा अभ्याशो ह यत् ते कपूयां योनिमापद्येरन् श्वयोनिं वा सूकरयोनिं वा चंडालयोनिं वा।**'–छा. उ. (५, १०, ७).

जे चांगल्या आचरणाचे असतात ते तत्काल ब्राह्मणादि योनींत जन्मास येतात आणि जे कपूय म्हणजे निन्द्य आचरणाचे असतात ते निन्द्य म्हणजे कुत्र्याच्या, डुकराच्या किंवा चंडालाच्या योनींत जन्मतात.

येथें कुत्रा, डुकर व चंडाल याची सांगड घालून दिली आहे. तथापि त्यावरून अस्पृश्यतेचा बोध होत नाहीं. श्राद्धाला वराहाचें मांस विहित

आहे, म्हणून सूकर जसा अस्पृश्य नाहीं, तसाच साहचर्यामुळें चंडालहि अस्पृश्य ठरत नाहीं.

जन्मजात अस्पृश्यतेला आधारभूत म्हणून जें दुसरें एक वचन बृ. आ. उ. (१, ३, १०) दाखविण्यात येतें तें असें.–'सा वा एषा देवतैतासां देवतानां पाप्मानं मृत्युमपहत्य यत्रासां दिशामंतस्तद्गमयांचकार तदासां पाप्मनो विन्यदधात्तस्मान्न जनमियान्नान्तमियान्नेत्पाप्मानं मृत्युमन्ववायानीति ।' या वचनातील 'न अतमियात्' या शब्दाचे अनेक अर्थ करून अंत म्हणजे अत्य, अत्य म्हणजे अत्यज अर्थात् अस्पृश्य अशी ओढाताण करून अस्पृश्यता सिद्ध करण्याचा यत्न केला जातो. 'दिशामतः' म्हणजे अरण्य असा शांकरभाष्यात अर्थ केला आहे. त्यावरून अरण्यात, ओसाड प्रांतात जे लोक राहातात त्याच्याशीं संभाषण, दर्शन इत्यादि करू नये एवढाच अर्थ निघतो. याहि वाक्यावरून जन्मावलनी अस्पृश्यता सिद्ध होत नाहीं.

निरनिराळीं स्मृतिवचनें अस्पृश्यता सांगतात हें खरें, पण हीं वचनें श्रुतिमूलक नाहींत. परिस्थिति, धंदे आणि इतर कारणें यामुळें जी अस्पृश्यता रूढ झाली ती आतां नष्ट करणें अत्यावश्यक आहे.

(२०८) अनवस्थाप्रसंग.–माणसामाणसांत जी अस्पृश्यता जुन्या हिंदुधर्मांत सांगितली आहे ती पाळावयाची म्हटल्यास अनवस्थाप्रसंगच येणार आहे. स्मार्तांनी वैष्णवाना नि वैष्णवानी स्मार्तांना अस्पृश्य समजणें, पुजारी, गुरव, वैद्य, गवई, नट, ज्योतिषी, सुतार, सोनार, शिपी, न्हावी, कुंभार, साथफार, कोळी, माळी इत्यादींनीं परस्पराना अस्पृश्य समजणें अनर्थावह आहे. केवळ चंडाल शब्दाच्या दृष्टीनें विचार केला तरी जुन्या धर्मशास्त्राप्रमाणें चंडालाचें पीकहि हिंदुसमाजांत खूपच वाढलेलें आढळेल.

प्रथम प्रतिलोमसंकरापैकीं ब्राह्मणी–शूद्रसंभव एकच चंडाल होता. वसिष्ठ धर्मसूत्र—

नास्तिकः पिशुनश्चैव कृतघ्नो दीर्घरोषकः ।
चत्वारः कर्मचांडाला जन्मतश्चापि पंचमः ॥२३॥ वसिष्ठ अ. ६

नास्तिक, चहाडखोर, कृतघ्न व दीर्घद्वेष्टा असे चार कर्मचांडाल सांगितलेले आहेत. अत्रिस्मृतींत धर्माशास्त्र अरण्याला चंडाल म्हटलेलें

आहे अनिसहितेंत ब्राह्मणाच्या दहा जाति सागितल्या असून कियाहीन, मूर्ख व निर्दय ब्राह्मणाला चाडाल म्हटलें आहे व्यासस्मृतीमध्यें सगोत्र विवाहामुळें होणाऱ्या पुत्राला व कुवारपणांतील पुत्राला चडाल म्हटलें आहे. यावरून पाच प्रकारच कर्मचडाल व चार प्रकारचे जन्मचडाल सिद्ध होतात यात पुढें सोळा ग्रामचडालाची भर पडलेली आहे ते सोळा असे –(१) परीट किंवा रगारी (२) चामार (३) बहुरूपी किंवा नाटकातील नट (४) बुरुड (५) कोळी (६) म्लेच्छ (७) भिल्ल (८) सोनार (९) शिंपी (१०) गारुडी (११) तेली (१२) माग (१३) कुमार (१४) कलाल (१५) न्हावी (१६) शिल्पजीवी

(२०९) सर्वच हिंदु चडाल–चडालाची सख्या वाढवीत गेल्यास सर्व हिंदुसमाजाला चडालसमाज असेंच म्हणण्याचा प्रसग येईल त्यावरून पूर्वकालापासून आपण किती दूरदूर जात आहों आणि जुनें धर्मशास्त्र कसें अपुरें आहे एवढेंच सिद्ध होतें जुन्या धर्मशास्त्राप्रमाणें आज देवळात जाऊन दर्शन घण्याला कोणीहि हिंदु पात्र नाहींत कारण जे लोक देवालयात गेले असताना देवालयाची शुद्धि करावी लागते ते असे आहेत–

प्रासादेवहर्म्याणा चण्डालपतितादिषु ॥४०८॥
अन्त प्रविष्टेषु तथा शुद्धि स्यात केन कर्मणा ।
गोभि सक्रमण कृत्वा गोमूत्रेणैव लेपयेत् ॥४०९॥

अवैष्णवस्पर्शनेऽपि एव कुर्वीत वैष्णव ॥४१३॥

–वृद्धहारीत अ ९

चडालैरत्यजैश्चैव तथा यप्रतिलोमजै ।
म्लेच्छैश्च नीचचडालैर्गुरुनिंदादिदूषितै
एवमादिभि सस्पृष्टे देवागारे विशेषत ।
स्पृष्टे प्रवेशने बाधा पूजाकाले च दर्शने ॥

भावार्थ –वृद्धहारीत म्हणतो कीं चडाल, पतित हे देवालयाच्या आवारात किंवा सभामडपात गेले कीं देवालय भ्रष्ट होतें इतकेंच नव्हे तर वैष्णवाच्या देवालयात स्मार्त, गाणपत्य व शिवभक्त गेला तरी तें

देवालय भ्रष्ट होतें, म्हणून शुद्धि केली पाहिजे.* भृगु म्हणतो 'चंडाल, अंत्यज, प्रतिलोमज, म्लेंच्छ, नीचचंडाल, गुरुनिंदक, पतित इत्यादि देवालयांत गेले म्हणजे देवालय भ्रष्ट होतें.'

(२१०) देवळांना कुलपें ठोका:—वर सांगितलेले पंचवीस प्रकारचे चंडाल, बारा प्रकारचे अंत्यज, म्लेंच्छादि अहिंदु चडाल, प्रतिलोमामुळें झालेल्या जाति, गुरूची टर उडविणारे विद्यार्थी, जुन्या शास्त्रानें जें करूं नये असें म्हटलें आहे तें करीत असल्यामुळें पतित झालेले, अशा सर्वांना देवालयप्रवेश वर्ज्य आहे. पतित हा शब्द इतका व्यापक आहे कीं जुन्या धर्मशास्त्राप्रमाणें आज पतित न झालेला एकहि ब्राह्मण मिळणार नाहीं. ब्राह्मणाला पातित्य पंधरा कारणांमुळें येतें, तीं कारणें अशीं:—

(१) सायंप्रातःसंध्या न करणें (२) वेदाध्ययन न करणें (३) दूध, तूप इत्यादि विकणें व वाटेल तो धंदा करणें (४) कांदा, लसूण, गाजर इत्यादि खाणें (५) अनाश्रमी राहाणें (६) अग्निहोत्र न ठेवणें (७) शिल्पव्यवहारावर जगणें (८) आठव्या वर्षी मुलीचा विवाह न करणें (९) अवकीर्णी ब्रह्मचाऱ्यानें प्रायश्चित्त न देणें (१०) देवपूजेचा धंदा करणें (११) जोसपणावर निर्वाह करणें (१२) पैसे घेऊन शिकविणें (१३) शूद्राचे धंदे करणें (१४) सर्व संस्कार यथाविधि न करणें (१५) अनेक पातकांना सांगितलेलीं प्रायश्चित्तें न घेणें.

या दृष्टीनें ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य इत्यादि सर्वांच्या पातित्याचा विचार केल्यास सर्व देवालयांना कुलपेंच ठोकावीं लागतील. आंत पूजाऱ्यालासुद्धा जातां येणार नाहीं, कारण तोसुद्धां अस्पृश्य आहे. हा अनवस्थाप्रसंग टाळण्याकरितां अस्पृश्यताच नष्ट केली पाहिजे. ज्याला देवदर्शनाची इच्छा झाली, तो अत्यंत पवित्र होय. ह्या धोरणानें आजचे पूर्वास्पृश्य सर्व पवित्र आहेत असें समजून त्यांना दर्शनार्थ सर्व देवालयें मोकळीं ठेवावीत.

---

* हा आचार अद्याप कोचीन येथें 'तिरुमल देवस्वं' या देवळांत आहे...अवैष्णव ब्राह्मण विशिष्ट स्थळीं गेला तर देवालयाची शुद्धि करण्याकरितां त्याचेकडून प्रायश्चित्तदक्षणा घेतात.

(२११) स्वधर्मीयच श्रेष्ठ -अस्पृश्यादि लोक हे स्वधर्मीय आहेत ते विधर्मी म्लेंच्छादिकापेक्षा श्रेष्ठ होत.

गोमांसखादको यस्तु विरुद्धं बहु भाषते ।
सर्वाचारविहीनश्च म्लेच्छ इत्यभिधीयते ।। —बौधायन
सभाया स्पर्शन चैव म्लेंच्छेन सह संविशेत् ।
कुर्यात्स्नान सचैल तु दिनमेकमभोजनम् ।। —देवल
एतेऽन्त्यजा समाख्याता ये चान्ये च गवाशना ।
एषां सभाषणात्स्नानं दर्शनादर्कवीक्षणम् ।। —वेदव्यासस्मृति
न म्लेंच्छाशुच्यधार्मिकैः सह संभाषेत ॥ —गौतम

वरील वचनाचा भावार्थ लक्षात घेतल्यास शास्त्रांत विधर्मी म्लेंच्छादिकांच्या संसर्गास किती प्रायश्चित्त सांगितलें आहे हें समजेल आज हिंदुसमाजाची वागणूक अशा म्लेंच्छादिकांशी 'परजनेषु मैत्री', आणि अस्पृश्यादिकांशी 'स्वजनेषु वैर' अशी चाललेली नाहीं काय? हा मोठा अन्याय आहे यास्तव जन्मजात शिवाशीव व विटाळ, यामुळें आलेली अस्पृश्यता सर्व घालवून अस्पृश्यांना जलाशयावर, पानवठ्यावर, हौदावर, विहिरीवर, सर्व सार्वजनिक ठिकाणीं स्नान, पान व जलभरण असे सर्व अधिकार दिले पाहिजेत. अस्पृश्य देवालयामध्यें दर्शनार्थ येऊं लागले, नळावर, विहिरीवर, सार्वजनिक जलाशयावर स्पृश्य हिंदूप्रमाणें पाणी भरण्यास येऊं लागले, तीर्थक्षेत्रादि ठिकाणचे त्यांचेवरील निर्बंध दूर झाले म्हणजे त्यांच्या अपृश्यतेचें संपूर्ण उच्चाटण झालें, असें समजावें *



* या विषयावर म. म. प. श्रीधरशास्त्री पाठक यांचा 'अस्पृश्यतेचा शास्त्रार्थ' हा ग्रंथ वाचकांनीं वाचावा.

प्रकरण सोळावें

आहार

(२१२) आहाराचा मुख्य उद्देश —आहाराचा मुख्य उद्देश शरीरधारणा शरीराची वाढ, शरीराचें पोषण, प्रतिकारक्षमता आणि दीर्घायुष्य हा आहे. म्हणून शरीराच्या वाढीस कोणकोणतीं द्रव्यें आवश्यक आहेत व त्याकरितां माणसांनीं कोणकोणते पदार्थ खाल्ले पाहिजेत याचा विचार आरोग्यशास्त्र, वैद्यक आणि शास्त्रीय शोध यांच्या आधारेंच केला पाहिजे. आज पदार्थांतील (जीवनतत्त्वें) व्हिटॅमिन, प्रोटीन, फॅट यांच्या प्रमाणावर आहाराचें ग्राह्याग्राह्यत्व ठरविलें जात आहे. त्याच दृष्टीनें हिंदुसमाजाच्या आहाराचें परीक्षण करून वर्ज्यावर्ज्यनियम करावयास पाहिजे जुन्या हिंदुधर्मांत आहाराचा विचार पुष्कळच केलेला आहे अधिकारभेदानें अनेक नियमहि सांगितलेले आहेत त्यांतील कांहीं भाग ग्राह्य असला तरी रूढ धार्मिक समजुती अदृष्ट व अपूर्व या दृष्टीनें यापुढें आहाराचा विचार करून भागणार नाहीं कारण आहाराचा विषय आतां धर्मशास्त्राच्या कक्षेबाहेर निघाला आहे

(२१३) ही अढी का ? —आहारामध्यें मांसाहार व शाकाहार असे दोन भेद आहेत, आणि त्यांतहि पुन्हा भक्ष्याभक्ष्यविचार खाद्याखाद्यविचार पुष्कळच आहे हिंदुसमाजामध्यें पुष्कळ लोक मांसाहार करीत असले तरी एकंदरींत मांसाहाराबद्दल एक प्रकारची अढी आहे. किंबहुना मांसाहारी लोक हे शाकाहाऱ्यांपेक्षा कनिष्ठ अशीहि कल्पना आहेत. यास्तव हिंदुसमाजात मांसाहार पूर्वी कसा होता, त्यांत परिवर्तन कसें घडलें, नि सांप्रत मांसाहार कोणच्या हेतूनें केला पाहिजे, याचा विचार करू

(२१४) वेदांतील मांसाहार —ऋग्वेदांत एका ऋचेंत इंद्रासाठीं पंधरा वीस बैल शिजविल्याचा उल्लेख आहे

'उक्ष्णो हि मे पचदश स क पचन्ति विंशतिम् । उताहमद्मि पीव इदुभा कुक्षी पृणति मे ।' (ऋग्वेद १०–८६–१४)

प्राचीन काळीं मधुपर्क हा आतिथ्याचा विधि सद्दा माननीयाच्या स्वागतासाठीं होत असे. त्या वेळेला मास लागत असे. 'नामांसो मधुपर्को भवति' (आश्वलायन गृह्यसूत्र १, २४–२६) मधुपर्कप्रसंगीं जो मंत्र म्हणत (ऋग्वेद ८–१०१–१५) त्यात गायीची स्तुति असून ही निरपराधी गाय मारू नको असें म्हटलें आहे. मानवगृह्यसूत्रात (१, ९, १९ २२) मधुपर्कवर्णनात हातात तरवार घेऊन अतिथी मारू नको म्हणेल तर गायीला सोडून देतो, असा उल्लेख आहे हिरण्यकेशी गृह्यसूत्रात स्नातकाचा विषय आला असताना तेथेंहि गायीसंबंधाचा उल्लेख आहे (हि गृ १, १३, १०–१५) त्याचप्रमाणें ऐतरेय ब्राह्मण, शतपथ ब्राह्मण या ठिकाणींहि उल्लेख आहेत प्राचीन धर्मसूत्रामध्यें मधुपर्क, श्राद्ध व यज्ञ यामध्यें मांस आवश्यक म्हणून सांगितलेलें आहे वसिष्ठधर्मसूत्र, आपस्तंबधर्मसूत्र व गौतमादि धर्मसूत्रात मांसाहारार्थ पशुपक्षी कोणते खावे याचा विचार पुष्कळच आलेला आहे तसेंच तो अनेक स्मृतींतहि आलेला आहे कल्पनेकरिता काहीं वचनें उद्धृत करतों.

(२१५) स्मृति व मांसाहार —

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन, त्रीन हारिणेन, चतुरश्चौरभ्रेण, पंचशाकुनेन, षट्छागेन, सप्त रौरवेण, अष्टौपार्षतेन, नवगवयेन, दशमाहिषेण, एकादश कौर्मेण, संवत्सरं गव्येन पयसा तद्विकारैर्वा ॥

–विष्णु अ ८०

द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रिमासान् हारिणेन च ॥१३७॥
औरभ्रेणाथ चतुर शाकुनेनेह पञ्चतु ।
षण्मासांश्छागमांसेन रौरवेण नवैव तु ॥१३८॥
दशमासांस्तु तृप्यन्ति वराहमहिषामिषै ।
शशोर्णयृकयोर्मांसैर्मासानेकादशैव तु ॥१३९॥
संवत्सरन्तु गव्येन पयसा पायसेन च ।
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥१४०॥

—उशन संहिता अ ३

न किंचिद्वर्जयेच्छ्राद्धे नियुक्तस्तु द्विजोत्तम ।
न मांसं प्रतिषधेत न चान्यस्यान्नमीक्षयेत् ॥६४॥

अभक्ष्य हें भक्ष्य होतें व भक्ष्य हें अभक्ष्य होतें, असें प्रजापतींचें निर्णायक मत आहे.

(२१८) मांसनिवृत्तीचीं कारणें:–वरील विवेचनावरून मांसाहार एका काळीं हिंदुसमाजांत राजरोस होता, तो करण्यांत कांहीं पाप मानीत नसत. पुढें प्रजापति स्मृतिकारापासून समाज अनेक कारणांनीं मांसनिवृत्त बनला. सर्व प्राणिमात्रांत एक चैतन्य भरलेलें आहे असें तत्त्वज्ञान प्रसृत झालें, अहिंसेच्या जोरदार प्रचारामुळें आणि इतर कांहीं कारणांमुळें हिंदुसमाजांत मांसनिवृत्ति आली.

ज्या बौद्ध व जैन धर्मांच्या अहिंसेच्या जोरदार प्रचारानें समाजांत मांसनिवृत्ति आली असें समजतात तें यथार्थ नाहीं. भगवान बुद्ध सूकरमांस खात होता, याला पंचनिपातांत आधार आहे. जैनसंप्रदायांतील श्रमणहि मांसाहार करीत असें आचारांगसूत्रावरून दिसतें. बुद्धसमकालीन कांहीं तपस्वी मांसाहार निषिद्ध समजत, तर जैन श्रमणांनीं मांसाहाराचें समर्थनहि केलेलें आढळतें. रस्त्यांतून जात असतांना जें मिळेल तें शाकान्न या मांसान्न ते भक्षण करीत. भिक्षूंना व श्रमणांना निमंत्रण देऊन त्यांचेकरितां मुद्दाम कोणी मांस शिजविल्यास तें ते खात नसत (प्रो. कौसांबीकृत भगवान् बुद्ध उत्तरार्ध–मांसाहार प्रकरण पहा.)

(२१९) मांसाहार व क्रौर्य:–आज हिंदुसमाजांतील शाकाहारी लोकांनीं मांसाहार करावाच असें म्हणतां येणार नाहीं. मांसाहारानें राष्ट्र स्वतंत्र होईल असें जर कोणी म्हणेल तर चिनी लोक मांसप्रवृत्त असतांना जपान्यांच्या आधीन झालेले आहेत; आणि तुर्कस्तान मांसाहारी असूनसुद्धां फर्तृत्वाच्या दृष्टीनें चरठ झाला आहे. म्हणून मांसाहाराचा आणि स्वातंत्र्याचा अन्योन्यसंबंध नाहीं. मांसाहाराचा आणि शौर्याचा संबंध नसला तरी क्रौर्य, त्वेष व आवेश यांचा आणि मांसाहाराचा संबंध आहे. समाजधारणेला त्वेष, द्वेष, संताप व शौर्याप्रमाणें क्रौर्य यांची आवश्यकता असते. क्रौर्यामुळें कत्तली करून, दहशत बसवून देश पादाक्रांत केल्याचीं उदाहरणें इतिहासांत सांपडतात. सिंह नि वाघ हे शिरीसखाणा हे क्रौर्यामुळेंच पशूंचे व पक्ष्यांचे राजे होतात. हत्ती, गेंडा, गवा आणि रेडा हे पशु मांसाहारी नसतांहि क्रूर असतात. तथापि रक्तमांसकर्दमाचा संबंध जितका जास्त तितकें क्रौर्यहि

जास्त, हें शेजारीं असलेल्या अन्य समाजाच्या अत्याचारी वृत्तीवरून उघड होतें. वास्तव क्षात्रवृत्तीच्या लोकांनीं स्वतः शिकार करून स्वतः मारून ताजें ताजें मांस खाणें अवश्य आहे.

(२२०) मांसाहार व वैद्यशास्त्र —वैद्यशास्त्रदृष्ट्याहि मांसाहाराची आवश्यकता आहे. वाग्भटातील सूत्रस्थानामध्यें कोणकोणत्या ऋतूंत कोणकोणतें मांस तुष्टिपुष्टिदायक आहे याचा विचार आहे. अनेक रोगांवर आणि रोग्यांच्या दुर्बलतेवर विशिष्ट पशूचें रक्त व मांस अनुपान म्हणून सांगितलेलें आहे. शोकपीडित, भारवाही, प्रवासी, रुक्षप्रकृति लोक, अत्यंत क्षीण, ज्यांना दुधासारखे पदार्थहि पचत नाहींत असे रोगी, वातरोगी, गर्भिणी, बाळंतिणी, विशेष काबाडकष्ट करणारे इत्यादींना शक्ति व आरोग्य याकरितां मांसाहार करण्यास सांगितलें आहे. मांस हें एक अन्न आहे. शरीरधारणेस त्याची आवश्यकता आहे. त्यांत जर शरीरपोषक द्रव्यें असतील तर तें अवश्य खाल्लें पाहिजे.

(२२१) अवश्य तर मांसाहार करा —अनेक भक्ष्यभोज्य अन्नाप्रमाणें मांस हें एक अन्न आहे. तें ज्याला अवश्य असेल, आर्थिक दृष्ट्या शक्य असेल त्यानें तें अवश्य खावें मात्र मांस खातांना जिव्हालौल्य, चैन ही वृत्ति न ठेवतां शास्त्रीय दृष्ट्या, बलदृष्ट्या शरीररक्षणार्थ व इतर वृत्तीकरितां त्याची आवश्यकता कशी आहे, याचा शास्त्रशुद्ध विचार करून तें अवश्य खावें आहाराचा विषय परिस्थितिसापेक्ष आहे. आवड, आवश्यकता व अनुकूलता यांशीं त्याचा संबंध आहे, म्हणून आहाराच्या बाबतींत नवा हिंदुधर्म सर्व हिंदूंना पूर्ण स्वातंत्र्य देतो.

(२२२) आहार व योग्यता —मांसनिवृत्त समाजांतील काहीं व्यक्तींनीं गरजेप्रमाणें मांसाहार कार्यक्षमतेकरितां केल्यास त्यांत काहीं वावगें नाहीं, आणि मांसप्रवृत्त समाजांतील काहीं व्यक्तींनीं तो सोडला तरी काहीं बिघडत नाहीं. यांत पापपुण्य नाहीं, व श्रेष्ठकनिष्ठता नाहीं. माणसाला श्रेष्ठकनिष्ठ समजण्याचीं जीं गमकें आहेत त्यांतील आहार हें गमक नाहीं. म्हणून शाकाहारी श्रेष्ठ व मांसाहारी कनिष्ठ हा समज चुकीचा आहे. माणसाची योग्यता त्याच्या अंगच्या गुणांवर अवलंबून आहे.

मांसाच्या पदार्थांना एक प्रकारचा दर्प असतो. बोटीनें गेल्यावर

तेथेंहि मांसाचा एक प्रकारचा दर्प येतो. तो शाकाहाऱ्यांना सहन होत नाहीं, हें खरें आहे. पण कांदा व लसूण यांचाहि दर्प ज्यांना सहन होत नाहीं असे कांहीं लोक आहेत. हा सर्व विषय सवयीचा आहे. म्हणून केवळ दर्पामुळें श्रेष्ठकनिष्ठ भाव मानण्याचें कारण नाहीं.

(२२३) जगण्याकरितां पटेल तें करा:—मांसाहारांत हिंसा आहे, यास्तव तो निंद्य आहे, असा एक विचार समाजांत आहे, पण तो चुकीचा आहे. जगांत कोणीहि अहिंसेनें जगूं शकत नाहीं. जगण्याकरितां थोडी तरी हिंसा करावी लागतेच 'जीवो जीवस्य जीवनम्' असा सृष्टीचा न्याय आहे. बलवान् दुर्बलाला खातो, हें प्रत्यक्ष आहे. अगदीं अपरिग्रही संन्याशालासुद्धां हिंसेशिवाय जगतां येणार नाहीं. कारण जगणें म्हणजेच हिंसा होय! मनु म्हणतो 'प्राणस्यान्नमिदं सर्वं' म्हणजे हें सर्व चराचर प्राणाचें अन्न आहे. प्राण जावयाच्या प्रसंगीं हिंसा करूनहि जगावें असें शास्त्र आहे.

प्राणात्यये तथा श्राद्धे ..खादन्मांसं न दोषभाक्॥

—याज्ञ. ११।१७९

सर्वान्नानुमतिश्च प्राणात्यये तद्दर्शनात्।

—ब्रह्मसूत्र ३, ४, २८.

हें लक्षांत घेतलें म्हणजे अहिंसेच्या दृष्टीनें मांसाहाराला नाकें मुरडण्याचें कारण नाहीं. जंतुशास्त्राप्रमाणें व सर बोस यांच्या शोधाप्रमाणें वनस्पती, फळ, झाडें यांमध्येंसुद्धां संवेदना व जीव आहे. त्या दृष्टीनें पाहिल्यास शाकाहारीसुद्धां हिंसा करूनच जगतो असें म्हणावें लागेल.

मद्यपान आरोग्यदृष्ट्या आणि इतर दृष्टीनेंहि अपायकारक असल्यामुळें तें धर्मशास्त्रदृष्ट्याहि निषिद्धच आहे. प्राचीनकाळीं निरनिराळ्या प्रकारच्या सुरा म्हणजे मद्य पीत असत आणि पुढें त्यांतील दोष दिसूं लागल्यामुळें 'सर्वं मद्यमपेय' असा निषेध रूढ झाला व तोच हल्लींच्या काळांतहि दृढ आहे.

(२२४) मांसनिवृत्तीची अशक्यता.—मद्यमांसनिवृत्ति ही संस्कृतीची शेवटची पायरी होय. मांस न खाणारे पृथ्वीच्या पाठीवर फारच थोडे लोक आढळतील. पशुपक्षी हें मानवाचें अन्न नसून ते अन्य उपयोगाकरितां आहेत. चंदनाचें झाड फोडण्याकरितां नसून सुगंधाकरितां असतें.

'यस्तु प्राणिवधं कृत्वा मांसेन तर्पयते पितृन्।
सोऽविद्वांश्चन्दनं दग्ध्वा कुर्यादंगारविक्रयम्॥'

—बृहत्पराशर

म्हणूनच पशुयज्ञानें स्वर्ग मिळतो ही श्रुतीची कल्पना शिडकारली गेली. सर्व प्राण्यांच्या ठिकाणीं सारखी संवेदना असते म्हणून सर्व–भूतात्म-भावाचा व अहिंसेचा जोरदार प्रचार झाला. पण इतकें होऊनहि समाज पूर्णपणें निवृत्तमांस झाला नाहीं ! जगातील इतर समाज जोंवर पाशवी वृत्तीचे व रानटी असे आहेत तोंवर हिंदुसमाजाला पूर्ण मांस–निवृत्त राहणें कठीण आहे.

(९०५) शाकाहारांतील वर्ज्यावर्ज्य –जुन्या धर्मशास्त्राप्रमाणें शाकाहारांतील विधिनिषेध पाळणें अशक्य आहे. अभोज्य व अभक्ष्य पदार्थांची जी यादि जुन्या धर्मशास्त्रांत आपस्तंबादि धर्मसूत्रकारांनीं व मन्वादि स्मृतिकारांनीं दिलेली आहे तींत द्राक्षें, खजुर हीं फळें, ताकांतील लोणी, हातानें घुसळलेलें दहीं व ताक, मध, काळे हुलगे, पावटे, हरभरे, काळ्या गोंडाचे जोंधळे, म्हशीचें दूध, शेळीचें दूध, जिला वासरू नाहीं अशा गायीचें दूध, कांदा, लसूण, डिंक, हिंग, शिळे पदार्थ, तूप, दूध, मांस, साखर, गूळ व सातू घालून केलेले व शिळे झालेले पदार्थ, गाजर, मोकरें, दह्यांत कालविलेला सातु, पोहे, वडे, फोड णीस टाकून केलेल्या भाज्या, रोवणा, कोहळा, समुद्रकांठचें मीठ, भोंपळा, पिंपळी, मिरें, मुळा, मातीपासून बनविलेलें मीठ, मसूर, हरभरे, उडीद, देवादिकांच्या उद्देशानें न केलेलीं पक्वान्नें, हुलगे, राळे, नाचणे इत्यादि क्षुद्र धान्यें, पांढरे वांगें, नारळ, दोडकें, तोंडलें, चिंच, घोसाळें इत्यादि अनेक पदार्थ वर्ज्य करण्यास सांगितलेले आहेत. शाकाहारांतील निरनिराळ्या पदार्थांचें वर्गीकरण जुन्या धर्मशास्त्रांत आश्रमदुष्ट, स्थानदुष्ट, कालदुष्ट, परिग्रह-दुष्ट, सहर्गदुष्ट, क्रियादुष्ट, निमित्तदुष्ट अशा सहेतें केलेलें आहे ब्रह्मचारी, यती, संन्यासी इत्यादिकांनीं जे पदार्थ खाऊं नयेत त्यांना आश्रमदुष्ट असें म्हटलेलें आहे. अशा लोकांनीं गीतेंत सांगितलेला सात्विक आहार करावा, रस्य, स्निग्ध, मधुर, हृद्य, सत्त्वसंपन्न असा आहार त्यांनीं करावा हें योग्य आहे. कारण 'आहारशुद्धौ सत्त्वशुद्धिः' आणि 'सत्त्वशुद्धौ ध्रुवा स्मृतिः'

असें वेदांतांचें तत्त्व आहे पण एवढा हा वर्ग सोडून दिल्यास सर्व-सामान्य समाजानें स्थानदुष्ट म्हणून खानावळींतील अन्नाचा त्याग करून भागणार नाहीं अलीकडे हॉटेलें व खानावळी यांचा प्रचार फारच होत आहे तेथें शिळें, घाणेरडें अन्न उपयोगांत आल्यास त्याचा प्रतिकार केला पाहिजे, आणि या लोकोपयुक्त संस्था स्वच्छ, शुद्ध, पवित्र अशा प्रकारचें अन्न देतील असें कायद्यानें त्यांना भाग पाडलें पाहिजे शिळें, घाणेरडें, ज्यांतील रस नष्ट झाला आहे व ज्याला दुर्गंधी येत आहे असलें कालदुष्ट अन्न खाऊं नये, हें योग्यच होय रोगी, घाणेरडे यांच्या हातचें अन्न हें संसर्गदुष्ट म्हणून त्याज्यच आहे याप्रमाणें भक्ष्यभोज्य अन्नामध्यें सारासार विचार करून वागलें पाहिजे

(२७६) निषिद्ध पदार्थांचे उल्लेख –जुन्या धर्मशास्त्रांत पुष्कळच पदार्थ निषिद्ध म्हणून सांगितले आहेत कल्पनेकरितां दोनच उतारे देतो.

भूस्तृण सुरसं शिग्रुं पालक्यं सिंधुकं तथा।
कूष्माण्डालाबुवार्ताककोविदारांश्च वर्जयेत् ॥१९॥
पिप्पलीं मरिचं चैव तथा चैव पिंडमूलकम्।
कृतं च लवणं सर्वं वंशाग्रं तु विवर्जयेत् ॥२०॥
राजमाषान्मसूरांश्च चणकान्कोरदूषकान्।
लोहितान्वृक्षनिर्यासान् श्राद्धकर्मणि वर्जयेत् ॥२१॥
–शंखस्मृ अ १४

यच्छास्त्रेषु निषिद्धं तु तत्प्रयत्नेन वर्जयेत्।
कोद्रवं चौलकं लुंचं याचनालं तथा सितं ॥११०॥
निष्पावं च मसूरांश्च तुच्छधान्यानि सर्वशः।
शुक्तं पर्युषितं रुक्षं यज्ञे कर्मणि वर्जयेत् ॥१११॥
वर्जयेदारनालं च सद्यमाससमानि च।
निर्यासान्वर्जयेत्सर्वान् विना हिंगुं च गुग्गुलम् ॥११२॥
छत्राकं मूलकं शिग्रुं करजं लशुनं तथा।
कुम्भीदलं च पिण्याकं श्वेतवृन्ताकमेव च ॥११३॥
आम्रं च नालिकाशाकं नारिकेलाख्यमेव च।
पीलुं च शणपुष्पं च भूस्तृणं मौतिकं तथा ॥११४॥

कोशातकीं बिम्बफल मद्यमांससमानि च।
अभक्ष्याण्यप्यशेषाणि वर्जयेद्यज्ञकर्मसु ॥११५॥
कलिंग कतक निम्बफल जन्तुफल तथा।
वशाकुरमलाबु च तालहिन्तालके फले ॥११६॥
अश्वत्थ प्लक्षनीप च वटमारग्वध तथा।
कलम्बिका च निर्गुण्डी मुण्डी वार्ताकमेव च ॥११७॥
ऊषरं लवण चैव श्वेत च बृहतीफलम्।
नखचर्मातक चैव चिंचिल चेति यत्नत ॥११८॥

—वृद्धहारीत अ ७

(२२७) शास्त्राचा परस्पर विरोध —परिच्छेद २२५मध्यें जी सर्व पदार्थांची यादी दिलेली आहे, तीमध्यें या वचनातील सर्व पदार्थांचीं नांवें असल्यामुळें येथें त्याची पुनरुक्ति करीत नाहीं वृद्धहारीतानें शास्त्रानें जे जें निषिद्ध म्हणून सांगितलेलें आहे तें तें सर्व वर्ज्य करावें असें ठासून सांगितललें आहे तसेंच या कट्या वैष्णव स्मृतिकाराला देवाच्या नैवेद्याला जे पदार्थ व र्ये म्हणून सांगितलेले आहेत तेहि सर्व भोजनास त्याज्यच वाटतात ! पण आज तें शास्त्र पाळणें वैद्यशास्त्रदृष्ट्या, आरोग्यदृष्ट्या व व्यवसायदृष्ट्या अशक्य आहे धर्मशास्त्र डिंक निषिद्ध म्हणतें, पण वैद्यशास्त्र बाभळीच्या डिंकाचे लाडू अत्यंत पौष्टिक म्हणून खावयास सांगतें कोहाळा हा धर्मशास्त्रानें अभक्ष्यांत टाकलेला आहे, पण वैद्यशास्त्र कूष्माड पाक सेवन करण्यास सांगतें गाजर, दोडका, मुळा, वांगें, शवगा, हुलगा या पदार्थांत आरोग्यदृष्ट्या अनेक गुण आहेत मुळा पाचक आहे, शवगा सारक आहे, हुलगा ज्वरघ्न आहे, गाजर, टमाटो यामध्यें जीवनद्रव्यें अधिक आहेत कांदा, लसूण याचा तर निषेध धर्मशास्त्रानें पुष्कळच केलेला आहे

(२२८) कांदा व पुनरुपयन —

पलाण्डु लशुनञ्चैव भुक्त्वा चान्द्रायण चरेत् ॥३१॥

—उशनस अ ९

लशुनपलाण्डुगृञ्जन भक्षणे च।
प्रायश्चित्तान्ते भूय संस्कार कुर्यात् ॥—विष्णु अ १५

पलाण्डु गृञ्जन चैव मत्या जग्ध्वा पतेत् द्विजः ॥१९॥

—मनु अ. ५

ल्शुनपलाण्डुगृञ्जनभक्षणे तप्तकृच्छ्रम् ॥ ९ ॥

पुनरुपनयन कृच्छ्र च ॥१०॥ —ल्घुशातातप

वरील वचनात कांदा, लसुण व गाजर वगैरे द्विजानीं भक्षण केलें तर त्याला प्रायश्चित्त द्यावें, तें तप्तकृच्छ्र द्यावें, आणि पुन्हा त्याचें उपनयन करावें, असें म्हटलेलें आहे.

(२२९) वैद्यशास्त्र व लसूण —कांदा, लसूण, गाजर नि टमाटो या पदार्थांचे बाबतींत धर्मशास्त्र व वैद्यशास्त्र याचा परस्पर चागलाच विरोध आहे हे पदार्थ धर्मशास्त्र वर्ज्य म्हणून मानतें तर वैद्यशास्त्र याना रोगनाशक, बलवर्धक म्हणून मान्यता देतें लसणीमध्यें मधुरादि सहा रसापैकीं पुष्कळ रस आहेत. तिची माळ करून गळ्यात घालावी असें वैद्यशास्त्र सागतें. राहूच्या घशात अमृत जात असता मोहिनीनें त्याचें डोकें उडविल्यावर जो रक्तमिश्रित अमृतबिंदु पृथ्वीवर पडला त्यातून लसूण उत्पन्न झाली, असें वर्णन वैद्यकग्रथात आहे. धर्मशास्त्रदृष्टया कल्ज म्हणजे पोपया व टमाटोसारखे निलनिल्लित पदार्थ जरी निषिद्ध असले तरी वैद्यशास्त्रदृष्टया ते आयुष्य, बल व सत्त्ववर्धक आहेत म्हणून अवश्य खाल्ले पाहिजेत

(२३०) शास्त्रशुद्ध शाकाहार —शाकाहारामध्यें आजच्या शास्त्राच्या दृष्टीनें शोध करून सर्वसामान्य माणसाना सुलभतया मिळतील आणि भिन्न भिन्न व्यावसायिकानाहि अवश्य असे पौष्टिक सत्ववर्धक, आयुष्य कारक पदार्थ खाण्याचा उपक्रम केला पाहिजे आज सुधारलेल्या राष्ट्रात तूप, लोणी, मध, साखर, गहू विशिष्ट फळभाज्या, पालेभाज्या, दूध, फळें इत्यादि पदार्थ प्रत्येक माणसाला मिळाले पाहिजेत आणि जगण्याकरिता हें अन्न अवश्य आहे असें सागितलें जातें व सरकार तेंच व्यवहारांत आणतें हिंदुसमाजानें जुन्या धर्मशास्त्रातील वर्ज्यावर्ज्याचा विचार अदृष्ट व अपूर्वदृष्टीनें न करता केवळ दृष्टाकडे आणि आजच्या जीवन कलहाकडे पाहून शास्त्रशुद्ध पद्धतीनें शाकाहार करावा.

(२३१) सोयसिंधु व शाकाहार —सांप्रत हिंदुसमाजानें आहारा

मध्यें परिवर्तन चालविलेंच आहे. चहा, कॉफी, कोको, ओव्हल्टाईन हीं पेयें धर्मसिंधूचा आधार न पाहाता केवळ सोयसिंधूच्या आधारानें आता मान्य झालेलीं आहेत कॉफी देवाच्या नैवेद्याला चालते, सोंवळ्या आजीबाईनासुद्धा एकादशीला चहा चालतो आणि धर्ममार्तंड वैदिकांना, पुरोहितांना, मन्त्रजागरानंतर आणि धर्मकर्माचे पूर्वी चहा अवश्य लागतो. कांहीं दिवसांपूर्वी पपई, टमाटो यांना शिवतसुद्धा नसत. आता डॉक्टर व वैद्य त्यांची प्रशस्ति करू लागल्यामुळें हे पदार्थहि चांदीच्या वाटींतून देवाच्या नैवेद्याकडे धावू लागलेले आहेत. शेवगा, गाजर, कांदा, लसूण खाल्ले म्हणून कोणी प्रायश्चित्त घेत नाहीं. वांगी सर्वकालीं मिळतात म्हणून चातुर्मास्यातहि त्याचें निषिद्धत्व गेलें आहे. (मत्स्यारात वांगें निषिद्ध नाहीं, कारण तें मध्वाचार्यांना आवडे.) हें सर्व परिस्थितिप्राप्त म्हणून दडपणानें न स्वीकारता विचारपूर्वक अवश्य म्हणून स्वीकारावें.

मांसाच्च आणि शाकान्न यातील भक्ष्याभक्ष्य, खाद्याखाद्य विचार इथपर्यंत झाला. आता हें अन्न कोणाच्या घरचें व हातचें खावें, भोज्य कोण, अभोज्य कोण, कोणाच्या पंक्तीस बसावें व बसू नये, सहभोजनाचा प्रसंग आणावा कीं टाळावा इत्यादि आज उपस्थित झालेल्या प्रश्नाचा विचार करणें अवश्य आहे.

(२३२) अभोज्याचें परिगणन–जुन्या धर्मशास्त्रातील अभोज्याच्या लोकांची यादि पाहू लागलें तर आपस्तंब सुमारें पंचविसाचीं नावें देतो. पुढें गौतम, वसिष्ठ, व्यास इत्यादींनीं त्यांत भर घातलेली आहे, आणि याज्ञवल्क्यस्मृतींत जवळ जवळ पन्नासाची यादि आहे, ती अशी –

चिकित्सक माणूस, कैदेंत पडलेला, चोर, नपुंसक, नट, बुरुड, पातकी, व्याजबट्टा करणारा, गणिका, दीक्षित, बहुयाजक, वैद्य, रोगी, रागीट, व्यभिचारिणी, विद्या व द्रव्य यांनीं उन्मत्त, क्रूर, उग्र, पतित, व्रात्य, दांभिक, उच्छिष्टभोजी, पति व पुत्ररहित स्त्री, सोनार, स्त्रैण, गावजोशी, शस्त्रविक्रयी, लोहार, सुतार, कोष्टी, हलकीं कामें करणारा, निर्दयी राजा, परीट, कृतघ्न, पदजीवि (मांग), रंगारी, मद्यविक्रयी, भाट, जारास आश्रय देणारा, टवाळखोर, खोटें बोलणारा, तेली, कुंभार, गाडीवान, वहानाचा धंदा करणारा, स्तुतिपाठक, सोमविक्रेता इत्यादींचे घरीं जेवूं नये.

हे अभोज्यान्न लोक ब्राह्मणापैकीं असावेत असें म्हटलें तर वरील सर्व प्रकारच्या धद्यात ब्राह्मण शिरले होते, असें म्हणावें लागतें हे अभोज्यान्न लोक ब्राह्मण नसून त्रैवर्णिक होते असें म्हटलें तर इतक्या सर्वांकडे ब्राह्मण व इतरहि भोजनात जात येत असावेत

(२३३) भोज्यान्न शूद्र –पूर्वी एक काळ असा दिसतो कीं शूद्र हा त्रैवर्णिकापेक्षा संस्कृतीनें व इतर सर्व प्रकारानें फारच हीन होता. पण पुढें हळुहळू त्याचा संबध अधिक येऊ लागला व शूद्रापैकीं काहींच्या घरीं भोजनास जाण्यास हरकत नाहीं असें शास्त्र निघालें

शूद्रेषु दासगोपालकुलमित्रार्धसीरिण ।
भोज्यान्ना नापितश्चैव यश्चात्मान निवेदयेत् ॥

—याज्ञवल्क्य १–१६६

भावार्थ –दास, गुराखी, कुलमित्र, अर्धेलीनें शेती करणारा, व न्हावी हे भोज्यान्न होत ज्याचा संबध अधिक येऊ लागला त्याच्या घरचें अन्न ग्रहण करणें योग्य आहे, असें त्या वेळीं दिसलें म्हणून त्रैवर्णिकात जसें भोजनप्रतिभोजन होत असे, तसेंच चातुर्वर्ण्यातहि तें परस्पर होऊ लागलें बुद्धोत्तरकालात कलिवर्ज्याच्या कल्पनेनें आणि इतर कारणानीं हा व्यवहार बद झाला आणि हिंदुसमाजात भेटीबदी, लोटीबदी, रोटीबदी व बेटीबन्दी अस्तित्वात येऊन हिंदुसमाजातील ऐक्याचा आणि दळणवळणाचा मोठा भाग बद पडला

(२३४) सहभोजनाचें महत्त्व –साम्प्रत दळणवळणाचीं साधनें, लोकाच्या आकाक्षा व इतर व्यवहार वाढल्यामुळें माणसाना अनेक ठिकाणीं जावें लागतें जगातील सर्व उलाढाली लक्षात घेता हिंदु माणसें निरनिराळ्या देशात जितकीं अधिक जातील तितकीं जावयास पाहिजेत यास्तव समष्टिधर्माचे दृष्टीनें पूर्वीचीं खानपानाचीं बधनें शिथिल केलीं पाहिजेत आज अनेक कार्यानिमित्त समेलनें, सभा, परिषदा, भरत २० अखिल हिंदुसमाजात समानसस्कृति उत्पन्न होऊ लागली आहे , आसन, अशन, गमन व भाषण हीं सर्व संस्कृति प्रसाराचीं साधनें आहेत उत्सव, सभा समेलनें, यात्रा व समारंभ हे सब सामुदायिक प्रसग आहेत याप्रसगीं माणसें विशिष्ट कार्याकरिता येत असतात

अशा प्रसंगीं समष्टिधर्म म्हणून अखिल हिंदूंचें एकपंक्तिभोजन अवश्य झालें पाहिजे. माणसाला कामाकरितां जगावयाचें असतें व जगण्याकरितां जेवावें लागतें. जेवण हें या दृष्टीनें गौण असलें तरी समाजात बल वाढण्याची व सांस्कृतिक ऐक्य उत्पन्न होण्याचीं जीं साधनें आहेत, त्यांतील भोजन हें एक महत्त्वाचें अंग आहे; यास्तव अखिल हिंदूंनीं उचनीचपणाच्या व स्पृश्यास्पृश्यत्वाच्या कल्पना विसरून एका पंक्तींत बसून भोजन करणें म्हणजे समतेची प्रचंड गर्जनाच होय !

(२३५) **समतेची गर्जना:**—या समतेच्या गर्जनेला पोषक आणि नव्या हिंदुधर्माला साहाय्यक असा निर्णय परिवर्तनवादी पंडितानीं दिला आहे:—

'हिंदूंतील कोणत्याहि वर्गाच्या किंवा पोटजातीच्या व्यक्तींशीं सामुदायिक प्रसंगीं एकपंक्तिभोजन दोषावह नाहीं. मात्र शाकाहाऱ्यानें शाकाहारच ग्रहण करावा.'

संभोजनं संकथनं संप्रश्नोऽथ समागमः ।
एतानि ज्ञातिकार्याणि न विरोधः कदाचन ॥

—महाभारत ५।६४।११

भोजनप्रतिभोजन, संभाषण, सहवास हीं सर्व समाजामध्यें व ज्ञातीमध्यें एकोपा उत्पन्न करणारीं साधनें आहेत. यामुळें असलेला विरोधहि नष्ट होतो. यास्तव समष्टिधर्म म्हणून सहभोजन अत्यावश्यक आहे.

(२३६) **एका आक्षेपाला उत्तर:**—सहभोजन हा एवढाच आता पुरुषार्थ राहिला आहे, तो करून सबगोलकार केला म्हणजे कृतकृत्यता झाली असें टवाळीनें काहीं लोक म्हणतात, परंतु ज्यांना आजवर माणुसकीची वागणूक मिळाली नाहीं त्यांना सहभोजनामुळें जो आनंद होतो, त्याची कल्पना 'जावें त्याच्या वंशा तेव्हां कळे' अशीच आहे. वस्तूच्या अभावीं वस्तूची किंमत कळते. सहभोजनाचें महत्त्व स्पृश्यांना वाटत नसलें तरी तें अस्पृश्यांना फार वाटतें. सामुदायिक सहभोजनें होऊं लागलीं कीं, सबगोलंकार होईल ही भीति व्यर्थ आहे. त्यामुळें समाजसंघटनेला चांगलें सहाय होईल.

(२३७) **सहभोजनांत पाप नाहीं:**—नव्या हिंदुधर्मांप्रमाणें हिंदु-

समाजात जन्मजात उचनीचता नाहीं आणि अस्पृश्यता तर नाहींच नाहीं. म्हणून अखिल हिंदूशीं एकपंक्तिभोजन करण्यात पाप तर मुळींच नाहीं, पण समष्टिधर्मदृष्ट्या समाजसंघटनेचें पुण्यहि आहे. सहभोजन म्हणजे एका ताटात जेवणें नव्हे कारण तो प्रकार घाणेरडा आहे. एका पंक्तीस जेवणें म्हणजे सहभोजन होय. समान संस्कृतीच्या, समान ध्येयाच्या, समान आचाराच्या हिंदूंनीं समष्टिधर्म म्हणून एकपंक्तिभोजन अवश्य करावें. सामुदायिक भोजनप्रसंगीं अन्नाची, स्थलाची व पात्राची शुद्धता व स्वच्छता याची अतिशय काळजी घ्यावी. स्वयंपाकी व वाढपी हे स्वच्छ, कुशल व निरोगी असावेत. आपल्या आसपास क्वचित् आपल्यास प्रशस्त न वाटणारा असा मनुष्य जर चुकून भोजनास बसला तर दुसऱ्याची भावना न दुखविता, दुसऱ्याला न कळता, समष्टिधर्म न बिघडविता पंक्तिदोष टाळण्याचा व पगत तोडण्याचा मार्ग जुन्या धर्मशास्त्रानेंहि सांगितलेला आहे.

(२३८) पंक्तिदोष व प्रायश्चित्त –

> अग्निना भस्मना वाऽपि स्तंभेन सलिलेन च ।
> द्वारेण चापमार्गेण पंक्तिभेदो बुधैः स्मृतः ॥ –बृहस्पति
> उदकं च तृणं भस्म द्वारं पंथास्तथैव च ।
> एभिरंतरितं कृत्वा पंक्तिदोषो न विद्यते ॥ –हारीत

भावार्थ –दोन पाटामध्यें अग्नि ठेवला किंवा मध्यें खांब आलेला असला, पाण्याचा शिडकाव केला, एखादें दार मध्यें आलें किंवा वाट घ्याची वाट मध्यें आली म्हणजे पगत तुटते व पंक्तीचा दोष लागत नाहीं.

जुन्या धर्मशास्त्रानें जर वरीलप्रमाणें इतकी सवलत दिलेली आहे तर नवा हिंदुधर्म असें सांगतो कीं अखिल हिंदूंनीं एकपंक्तिव्यवहार करण्यांत महान पुण्य आहे. त्यामुळें संघटनेस साह्य होतें.

(२३९) सहभोजनांतील स्वयंपाक –अखिल हिंदूंच्या सामुदायिक सहभोजनामध्यें शाकाहार असावा. मांसाहाऱ्यांना शाकाहार चालतो. पण शाकाहाऱ्यांना मांसाहार चालू शकत नाहीं. म्हणून शाकाहाराचा पाक असतांना अखिल हिंदूंनीं एका पंक्तीस बसून भोजन करण्याचा आचार अधिक अधिक रूढ करावा. तसें करणें हा समष्टिधर्म आहे.

(२४०) कोणाबरोबर जेवावें ? –प्रत्येक व्यक्तीला नव्या हिंदुधर्मा

प्रमाणें व्यक्तिस्वातन्त्र्य आहे म्हणून त्यानें आपल्या घरीं कोणाच्या पत्तीस भोजनास बसावें, कोणास भोजनास बोलवावें, हा त्याचा वैयक्तिक प्रश्न आहे. त्या बाबतींत जो तो स्वतंत्र आहे परंतु भोजनप्रतिभोजनाचे प्रसंग शेजारधर्म म्हणून, व्यावसायिक क्षेत्र एक म्हणून आणि समानशील म्हणून पूर्वीपेक्षा अधिक येत आहेत अशा वेळीं समान आहार असल्यास भोजनप्रतिभोजन हिंदुहिंदूमध्यें व्हावें.(कोणाच्या हातचें व कोणाच्याकडे खावें याबद्दल आपस्तंबानें 'क आश्यान' असा प्रश्न करून निरनिराळीं मतें देऊन शेवटीं दिलेला निर्णय आजहि मान्य होण्याजोगा आहे

'पुण्यस्येप्सतो भोक्तव्यम्। पुण्यस्यानीप्सतो न भोक्तव्यम्। यतः कुतश्चाभ्युद्यतं भोक्तव्यम्।'

पवित्र व मनापासून अन्न देणाऱ्याच्या हातचें खावें, पण मनापासून न देणाऱ्याच्या हातचें खाऊं नये, प्रसंगीं तर कोणीहि आणून देईल तें खावें)

(२४१) भोजनास कोणास बोलवावें—प्रत्येक हिंदूला व्यष्टि धर्म म्हणून निरनिराळ्या प्रसंगीं अनेकांना भोजनास बोलावण्याचा प्रसंग येतो पुण्यसंपादनाच्या दृष्टीनें जो भोजनसमारंभ होईल त्यांत त्या व्यक्तीला पूर्ण स्वातन्त्र्य आहे उपनयन, विवाह, बारसें, उत्तरक्रिया, जयन्ति, उत्सव अशा प्रसंगीं प्रत्येकानें अखिल हिंदूंतील आपले जे जे परिचित, स्नेही, मित्र, समव्यवसायी असतील त्या सर्वांना अवश्य भोजनास बोलवावें आणि एकपंक्ति भोजन करावें अशा या धार्मिक समारंभांत विधर्मी, विदेशी यांचा संबंध आवजून टाळावा सार्वजनिक उत्सव, हिंदुसभादि सामुदायिक प्रसंग, सण या प्रसंगीं अखिल हिंदूंचें सहभोजन व्हावें

(२४२) खाऊनपिऊन बाटत नाहीं—अमक्याच्या हातचें नि घरचें खाल्लें की हिंदु मनुष्य बाटतो ही चुकीची समजूत हिंदुसमाजामध्यें आहे एकदा मनुष्य हिंदु म्हणून जन्माला आला कीं तो कुणाचेहि पत्तीला बसून, कुणाच्याहि हातचें व घरचें खाऊन कशानेंहि बाटत नाहीं तर तो या जन्मींच नव्हे तर जन्मोजन्मीं हिंदु राहातो, असें नव्या हिंदुधर्माचें तत्त्व आहे हिंदुराष्ट्राच्या उद्धारावरिता हिंदुतरुणांनीं आज जगांत वाटेल

तिकडे जावें. जेथें जेथें जी विद्या, ज्या राष्ट्रांत जें शास्त्र व जें ज्ञान असेल तें सर्व संपादन करून पचवून हिंदुराष्ट्राला त्यांनीं शास्त्रसंपन्न नि शस्त्रसंपन्न करावें. हिंदु तरुणांनीं खाण्यापिण्याची आडकाठी मनात मुळींच न आणता परदेशात जेथें जें मिळेल व जेथें जें सुलभ असेल, जें प्रकृतीला मानवेल तें शाकान्न असो वा मांसान्न असो, तें विधर्मीय असो वा विदेशीय असो, तें सर्व खाऊन, पचवून पुष्ट होऊन हिंदुराष्ट्राला त्यांनीं बलिष्ठ करावें.

येथवर व्यवहारांत ज्याला आज धर्मांचें मुख्य अंग समजतात यातील जात, जेवण, धंदा नि शिवाशीव अशा विषयाचा ऊहापोह केला. आता विवाह व तदनुषंगिक विषयाचा विचार पुढील भागात करतों.



भाग तिसरा

विवाहविचार

प्रकरण सतरावें

चार आश्रम व सर्वश्रेष्ठ गृहस्थाश्रम

(२४३) वर्ण व आश्रम यांचे संबंध—वर्णाश्रम हें जुन्या हिंदुधर्मांचें वैशिष्ट्य आहे. पैकीं वर्णव्यवस्थेचा विचार अकराव्या प्रकरणांत केला. प्रस्तुत चार आश्रम व सर्वश्रेष्ठ जो गृहस्थाश्रम त्याचें विवेचन करावयाचें आहे.

व्यष्टि व समष्टि यांचा जो संबंध तोच वर्ण व आश्रम यांचा आहे. एकेक वृक्ष मिळून वन होतें, एकेक जलबिंदु मिळून जलाशय होतो, तद्वत एकेक व्यष्टि मिळून समष्टि होते. समाजाचा घटक या नात्यानें जें कर्तव्य तो वर्णधर्म, नि स्वतंत्र व्यक्ति या नात्यानें जें कर्तव्य तो आश्रमधर्म होय.

(२४४) आश्रमव्यवस्थेचा उद्देश—चार आश्रम, चार वर्ण, चार पुरुषार्थ या कांहीं कोणीकडून जुळविलेल्या गोष्टी नव्हेत. धर्म, अर्थ, काम, मोक्ष, धारणा, संग्रह, सत्ता, नि उपभोग व शेवटीं या सर्वांपासून अलिप्त राहणें या वृत्ति मनुष्यात जन्मसिद्ध असतात. मानवी अन्तःकरणात या ज्या निरनिराळ्या प्रवृत्ति व इच्छा असतात, त्यांना यथोचित मार्ग लावून देणें, व्यक्तीच्या उन्नतीला पूर्ण वाव देऊन मनुष्याच्या नैसर्गिक प्रवृत्तींचा विकास करणें, हें कार्य पूर्वी आश्रमव्यवस्थेच्या द्वारें होई. आश्रम म्हणजे राहण्याची पद्धति.

(२४५) आयुष्याची वाटणी–मनुष्याचें आयुष्य साधारणतः (शतायुर्वै पुरुष) शभर वर्षें आहे शभर वर्षे जगावें, विजयी व्हावें, पुरुषार्थी व्हावें अशा प्रार्थना वैदिक वाङ्मयात आहेत. आशीर्वादहि अशा अर्थाचे आहेत. (ऋग्वेद १०, १६१, ४) 'शत जीव शरदो वर्धमान शत हेमन्तान् शतमु वसन्तान्' 'तू शभर वर्षे उत्कर्षानें जग' शभर वर्षाच्या आयुष्याचे चार भाग केले म्हणजे प्रत्येक आश्रमाला पचवीस वर्षे मिळतात पहिल्या पचवीस वर्षांत विद्यार्जन, पुढच्या पचवीस वर्षांत गृहस्थाश्रम, पन्नास ते पच्याहत्तर वर्षांपर्यंत वानप्रस्थाश्रम व शेवटची पचवीस वर्षे चतुर्थाश्रमाकरिता दिलेली आहेत. दोन आश्रम प्रपचाचे व दोन परमार्थाचे, पहिले दोन आश्रम अभ्युदयाकरिता तर दुसरे दोन नि श्रेयसाकरिता अशी प्रवृत्ति–निवृत्तीची सागड होती, पण बौद्धकालीपासून चतुर्थाश्रमाचें महत्त्व वाढलें नि यति, सन्यासी, भिक्षु आणि निवृत्तिमार्गी साधु हे समाजाचे आदर्श बनले। ब्राह्मणग्रथात, स्मृतिग्रथात, पुराणात, वेदातग्रथात चार आश्रमाचें वर्णन, नियम, विधि व निषेध पुष्कळच आलेले आहेत ते सर्व येथें न देता सामान्यत आश्रमाची वेदकालापासून कल्पना देतो

(२४६) वैदिक वाङ्मय व आश्रम–प्राचीन वैदिक वाङ्मया वरून असे दिसतें की आश्रमकल्पनेचा प्रादुर्भाव ब्राह्मणकालात झाला. वेदात वानप्रस्थ व सन्यास हे शब्द नाहीत यति हा शब्द जादुगार, जादुटोणा करणारा अशा कुत्सित अर्थानें आलेला आहे इद्रानें यतींना लाडग्यापुढें टाकलें (इन्द्रो यतीन्सालावृकेभ्य प्रायच्छत् । तै स ६, २, ९, ७) ऋग्वेदात गार्हपत्य हा शब्द गृहस्थाश्रम अशा अर्थी आलेला आहे (गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्त . . . गार्हपत्याय देवा । ऋ १०,८५,३६) अथर्ववेदात ब्रह्मचर्याची स्तुति आहे. शतपथ ब्राह्मणात (११, ५, ४) 'ब्रह्मचर्यमागाम्' म्हणजे मी ब्रह्मचर्यव्रत प्राप्त झालों, असा उल्लेख आहे. त्यावरून त्या कालीं हे दोनच आश्रम असावेत.

छांदोग्योपनिषदामध्यें तीन आश्रमाचे दर्शक असे तीन स्कध म्हणजे धर्मसमुच्चय सांगितलेले आहेत (२, २३, १) त्यातील 'यज्ञोऽध्ययन दानमिति प्रथम, तप एव द्वितीय, ब्रह्मचार्याचार्यकुलवासी तृतीय–ब्रह्म

सद्योऽमृतत्वमेति' पहिला गृहस्थ, दुसरा तापस म्हणजे वानप्रस्थ, तिसरा ब्रह्मचारी व चवथा ब्रह्मसंस्थ म्हणजे परिव्राट्. बृहदारण्यकोपनिषदात प्रव्रज्याश्रमाचा उल्लेख आहे. जाबालोपनिषदात 'ब्रह्मचर्यं परिसमाप्य गृही भवेत्। गृही भूत्वा वनी भवेत्। वनी भूत्वा प्रव्रजेत्। यदि वा इतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् गृहाद्वा वनाद्वा।–यदहरेव विरजेत् तदहरेव प्रव्रजेत्।' ब्रह्मचर्य संपल्यावर गृहस्थ व्हावें, नंतर वानप्रस्थ व्हावें व शेवटीं प्रव्रज्या घ्यावी किंवा ब्रह्मचर्यानंतर लगेच परिव्राट् व्हावें, नाहीं तर गार्हस्थ्यानंतर किंवा वनानंतर सन्यास आहेच." ज्या दिवशीं वैराग्य उत्पन्न होईल त्या दिवशींच कोणत्याहि अवस्थेंतून सर्वसंगपरित्याग करावा. (जा.उ ४) ऐतरेय ब्राह्मणात चारी आश्रमाचा प्रथम उल्लेख सापडतो. 'किन्नु मलं किमजिनं किमु श्मश्रूणि किं तपः' (ऐ ब्रा.३३,११) यातील अजिन, श्मश्रु व तप हे शब्द ब्रह्मचर्य, सन्यास व वानप्रस्थ याचे दर्शक होत

'यावज्जीव अग्निहोत्र जुहुयात्' आजन्म अग्निहोत्र पाळावें अशा दंडकाचे वेळीं सन्यासाश्रम नसावा एकदरीत चार आश्रमाची व्यवस्था ब्राह्मणकालीं झाली असावी व तिला स्मतिकालामध्यें व्यवस्थित स्वरूप मिळालें असावें. चारी आश्रमाचा अधिकार चारहि वर्णांना होता, असा उल्लेख महाभारत शान्तिपर्वामध्यें (अ ६१ श्लो १२ १४) सांपडतो पुढें योगी याज्ञवल्क्यानें आणि काहीं पुराणात व निबंधग्रंथात ब्राह्मणाला चार, क्षत्रियाला तीन, वैश्याला दोन व शूद्राला एक असे आश्रम सांगितलेले आहेत पण ही विभागणी तर्कशुद्ध नाहीं

(२४७) आश्रमासंबधीं तीन पक्ष –आपस्तबादि धर्मसूत्रकार व मन्वादि स्मृतिकार चार आश्रमाबद्दल काय म्हणतात हें पाहिलें तर कोणी समुच्चय, कोणी विकल्प तर कोणी बाधपक्षाचा स्वीकार करतात असें दिसतें, चारहि आश्रम अवश्य आहेत असें मनु, गौतम, दक्ष वगैरे सांगतात पण ते गृहस्थाश्रमाची थोरवी वर्णन करितात. सर्व आश्रम सारख्याच योग्यतेचे आहेत, मात्र सर्वांचें पालन यथाशास्त्र झालें पाहिजे, असें आपस्तंब म्हणतो. गृहस्थाश्रम न स्वीकारता ब्रह्मचर्यातूनच वानप्रस्थ व सन्यास घेता येतो असें कित्येक स्मृतिकार प्रतिपादतात क्रमानें या सर्व आश्रमांतून जाणें हा समुच्चयपक्ष, ज्या दिवशीं वैराग्य उत्पन्न होईल त्याच दिवशीं

वाटेल त्या आश्रमातून चतुर्थाश्रम घेणें हा विकल्पपक्ष होय. बाध पक्षीय स्मृतिकार ब्रह्मचर्य व गृहस्थाश्रम एवढ दोनच आश्रम मानतात बाकीचे दोन आश्रम हे अंध, पगु, दुर्बळ, ससाराला नालायक यांच्याकरिता आहेत, असें त्यांचें मत आहे बौधायनानें यानप्रस्थाची प्रशसा इतकी केली आहे कीं तो सत्तराव्या वर्षीच सन्यासाश्रमाला परवानगी देतो. बौद्ध कालीन स्मृतिकार तृतीय व चतुर्थ आश्रमाचें महत्त्व फार सागतात

(२४८) आजचा ब्रह्मचर्याश्रम –बहुतेक स्मृति व सूत्रें यामध्यें ब्रह्मचर्याश्रमाचें वर्णन आलेलें आहे. त्यात विद्यार्थ्यांनीं कसें वागावें, केव्हा उठावें, कसें बसावें, कशी भिक्षा मागावी, कोणते अनध्याय पाळावेत, गुरूची सेवा कशी करावी इत्यादि विषयाचें विवेचन पुष्कळ आहे. आज तें काहीं उपयोगी नाहीं कारण त्या काळापासून आपण फार दूर आलों आहों आज ब्रह्मचारी गुरुगृहात जात नाहींत भिक्षा मागून विद्याभ्यास करू शकत नाहींत. पादत्राणें घालू नयत, छत्र्या घेऊ नयेत असले नियम ते पाळू शकत नाहींत पूर्वकालीन ब्रह्मचर्याश्रमातील सर्व नियमाची चिकित्सा करून त्याना विद्यार्थी दशेतील एक शिस्त असें नाव देणें योग्य होइल आजहि विद्यार्जना करिता तशी शिस्त पाहिजेच आहे आज जगात जीं उत्कृष्ट विद्यापीठें आहत व ज्यातून लक्षावधी विद्वान्, शास्त्रज्ञ व शोधक निघत आहेत, तेथें बुद्धिबल, शरीरबल, शिस्त व शील याचें शिक्षण आज मिळत आहे, त्या विद्यापीठाचें, त्या विद्यालयाचें, त्या विद्यासाधनाचें अनुकरण आजच्या हिंदु तरुणानीं अवश्य केलें पाहिजे

(२४९) ज्ञानसपादनाचें व्रत –ब्रह्म म्हणजे ज्ञान त्याच्या प्राप्ती करिता जें व्रत पाळणें तो ब्रह्मचर्याश्रम होय आजच्या कालातहि ज्ञानार्जनार्थ व्रतपालनाची अवश्यकता आहे हिंदु तरुणानीं व्रतशील राहून जगातील ज्ञानें आत्मसात् केलीं पाहिजेत पायात जोडे घाला वा बूट घाला, डोक्यावर छत्र्या धरा वा सूर्यटोप्या घाला, झाडावर चढा वा गिरिशिख रावर चढा, कोणत्याहि परिस्थितींत जाज्वल्य देशाभिमानी व्हा, बळकट व्हा व ज्ञानसपन्न व्हा असें नवा हिंदुधर्म हिंदु तरुणाना सागतो (यासबधाचें विवेचन "नवयुग विद्यार्थिधर्म" या आमच्या पुस्तकात

आहे विद्यार्थ्यांनी तें पुस्तक समग्र वाचावें) कोणत्याहि परिस्थितींत जे नियम विद्यार्थ्यांनी पाळणें अवश्य आहे तेवढे आपस्तंब धर्मसूत्राधारें देतों

(२५०) सर्वसामान्य नियम –

(१) अनृत्तदर्शी–अश्लील, अचकटविचकट नृत्य न पाहणारा.
(२) सभासमाजाश्चागता–थाइट लोकाच्या संगतींत न जाणारा
(३) अजनवादशील –टवाळी न करणारा
(४) रह शील –अभ्यासार्थ एकांत सेवन करणारा
(५) स्त्रीषु यावदर्थसंभाषी–तरुण स्त्रियांशीं कामापुरतें बोलणारा
(६) मृदु –निगर्वी
(७) शान्त –शांत
(८) दान्त –आत्मसंयमी
(९) ह्रीमान्–विनयी
(१०) दृढधृति –धैर्यशाली
(११) अग्लास्नु –उत्साही
(१२) अक्रोधन –निग्रही
(१३) अनसूयु –निर्मत्सरी

(२५१) **गृहस्थाश्रमाची थोरवी**–चार आश्रमांपैकीं गृहस्थाश्रम हाच मुख्य आश्रम आजच्या कालांतहि आहे हिंदुसंस्कृति गृहस्थ–प्रधान आहे गृहस्थाश्रमापासून हिंदुधर्माला प्रारंभ होतो गृहापासून कुटुंबसंस्था व समाजसंस्था यांचा उद्भव होतो समाजाचें केंद्र गृह व गृहाचें केंद्र गृहिणी या दृष्टीने गृहस्थाश्रमाचें व गृहिणीचें महत्त्व फार आहे मध्यंतरीं त्याला संन्यासाश्रमाच्या आक्रमणामुळे निस्तेजता आली आज नवा हिंदुधर्म अखिल हिंदुसमाजाला आपापलें सर्वश्रेष्ठ गृहस्थाश्रम अधिक सतेज, अधिक संपन्न, अधिक कार्यक्षम व अधिक स्वाभिमानी करा, असा उपदेश करतो व्यक्ति, कुटुंब, समाज, राष्ट्रसंबद्ध जीं विविध कर्तव्यें आहेत त्यांनाच तीन ऋणें अशी पूर्वकालीं संज्ञा होती तीं फेडण्याकरिता जन्म आहे, कर्तव्याकरिता नरदेह आहे, नागरिकत्व, मनुष्यत्व, बंधुत्व या सर्वांचा विकास होण्यास गृहस्थाश्रम हीच संस्था योग्य आहे विवाहसंस्था नसावी, अवश्य तेवढीं मुलें उत्पन्न करावीं, त्यांची जोपासना सरकारनें

करावी इत्यादि एकांतिक मतें सांगावयाला व ऐकावयाला गंमतीदार वाटलीं तरी तीं टिकाऊ नाहींत. गृहस्थाश्रम ही संस्था निसर्गाला धरून आहे. यास्तव नैसर्गिक अशा या गृहस्थाश्रमाचें वर्णन निरनिराळ्या स्मृतिकाराच्या शब्दांत देतों.

(२५२) स्मृतींतील आधारः-

चत्वार आश्रमा गार्हस्थ्यमाचार्यकुलं मौनं वानप्रस्थ्यमिति ॥१॥
तेषु सर्वेषु यथोपदेशमव्यग्रो वर्तमानः क्षेमं गच्छति ॥२॥

-आपस्तंब (२-९-२१)

तस्याऽऽश्रमविकल्पमेके ब्रुवते ॥१॥
ऐकाश्रम्यं त्वाचार्याः प्रत्यक्षविधानाद्गार्हस्थ्यस्य गार्हस्थ्यस्य ॥३५॥

-गौतम अ. ३

ऐकाश्रम्यं त्वाचार्या अप्रजनत्वादितरेषाम् ॥२९॥
जायमानो वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवा जायते ।
ब्रह्मचर्येणर्षिभ्यो यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्य इति ॥४१॥

-बौधायन प्र. २ अ. ६

गृहस्थ एव यजते गृहस्थस्तप्यते तपः ।
चतुर्णामाश्रमाणां तु गृहस्थस्तु विशिष्यते ॥१४॥
यथा नदीनदाः सर्वे समुद्रे यान्ति संस्थितिम् ॥१५॥
यथा मातरमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति जन्तवः ।
एवं गृहस्थमाश्रित्य सर्वे जीवन्ति भिक्षवः ॥१६॥

-वसिष्ठ अ. ७

सा भार्या या गृहे दक्षा सा भार्या या प्रतिव्रता ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या प्रजावती ॥१५॥
लालनीया सदा भार्या ताडनीया तथैव च ।
ताडिता लालिता चैव स्त्री श्रीर्भवति नान्यथा ॥१६॥

-शंखस्मृति अ. ४

यथा वायुं समाश्रित्य वर्तन्ते सर्वजन्तवः ।
तथा गृहस्थमाश्रित्य वर्तन्ते सर्व आश्रमाः ॥७७॥

यस्मात् त्रयोऽप्याश्रमिणो ज्ञानेनान्नेन चान्वहम् ।
गृहस्थेनैव धार्यन्ते तस्माज्ज्येष्ठाश्रमो गृही ॥७८॥

—मनु अ. ३

ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् ।
अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः ॥३५॥
ब्रह्मचारी गृहस्थश्च वानप्रस्थो यतिस्तथा ।
एते गृहस्थप्रभवाश्चत्वारः पृथगाश्रमाः ॥८७॥
सर्वेऽपि क्रमशस्त्वेते यथाशास्त्रं निषेविताः ।
यथोक्तकारिणं विप्रं नयन्ति परमां गतिम् ॥८८॥
सर्वेषामपि चैतेषां वेदस्मृतिविधानतः ।
गृहस्थ उच्यते श्रेष्ठः स त्रीनेतान्बिभर्ति हि ॥८९॥
यथा नदीनदाः सर्वे सागरे यान्ति संस्थितिम् ।
तथैवाश्रमिणः सर्वे गृहस्थे यान्ति संस्थितिम् ॥९०॥

—मनु. अ. ६

यत्रानुकूल्यं दम्पत्योस्त्रिवर्गस्तत्र वर्धते ॥७४॥

—याज्ञवल्क्य अ. ३

अनाश्रमी न तिष्ठेत्तु क्षणमेकमपि द्विजः ।
आश्रमेण विना तिष्ठन्प्रायश्चित्तीयते हि सः ॥१०॥

—दक्ष अ. १

देवैश्चैव मनुष्यैश्च तिर्यग्भिश्चोपजीव्यते ।
गृहस्थः प्रत्यहं यस्मात्तस्माच्छ्रेष्ठो गृहाश्रमी ॥५७॥
त्रयाणामाश्रमाणां च गृहस्थो योनिरुच्यते ।
सीदमानेन तेनैव सीदन्तीहेतरे त्रयः ॥५८॥
मूलेनैकेन नष्टेन सर्वमेव विनश्यति ॥५९॥
तस्मात्सर्वप्रयत्नेन रक्षणीयो गृहाश्रमी ।
राज्ञा चान्यैस्त्रिभिः पूज्यो माननीयश्च सर्वदा ॥६०॥
गृहस्थोऽपि क्रियायुक्तो न गृहेण गृही भवेत् ।
तथैव पुत्रदारैश्च स्वकर्मपरिवर्जितः ॥६१॥

दक्ष.–द्विजानें क्षणभरहि अनाश्रमी असू नये अनाश्रमी राहिल्यास पातित्य येतें. देव, मनुष्य, पशु हे सर्व गृहस्थाश्रमावर जगतात. म्हणून तोच आश्रम श्रेष्ठ होय. गृहस्थाश्रम क्षीण झाला कीं इतर आश्रम क्षीण होतात, म्हणून सर्व आश्रमाचें मूल गृहस्थाश्रम होय. वृक्षाचें मूल नष्ट झालें कीं त्याचा बुधा, शाखा व पानें नष्ट होतात. म्हणून हरप्रयत्नेंकरून मूल जो गृहस्थाश्रम त्याचें रक्षण करावें. राजे व इतर यानींहि या आश्रमाला मान द्यावा. स्वकर्मभ्रष्ट व क्रियाविरहित असा गृहस्थ केवळ घरानें गृहस्थ होत नाहीं तर गृहस्थाश्रमाचीं कर्तव्यें करणारा व दया, लज्जा, त्याग, कृतज्ञता इत्यादि गुण असणारा तोच गृहस्थ होय दान, अध्ययन, अतिथि सत्कारादि कर्मे करणारा गृहस्थ कृतकृत्य समजावा. गृहाश्रमामध्यें जर भार्या मनाप्रमाणें वागणारी व कार्यकर्ती असेल तर त्रिविध पुरुषार्थ साधतात. मधुरभाषी, अनुकूल, दक्ष, मनोनिग्रही व पतिसेवातत्पर जी स्त्री असेल ती देवताच होय. पतिपत्नींची परस्पर अनुकूलता ज्या घरात असते तेथें स्वर्गसुख नांदतें व जेथें उलट स्थिति असते तेथें नरकतुल्य दुःख प्राप्त होतें. कोणतेहि सुख घरातच मिळतें, तें पत्नीमूलक असतें. चित्तज्ञ, नम्र, वशवर्तिनी, अनुकूल, दक्ष व प्रजावान् एवंगुणविशिष्ट स्त्री साक्षात् श्रीच होय पतीला जें प्रिय तें प्रसन्न मनानें करणारी, स्थल व प्रतिष्ठा याचा विचार करून प्रेमानें वागणारी स्त्री तीच भार्या होय तशा नसलेल्या स्त्रिया या ' जरे 'चा अवतार होत

व्यास –जोंवर मनुष्य विवाह करीत नाहीं, तोंवर तो अर्धा असतो. स्त्री व पुरुष असे दोघ मिळून एक पूर्ण मनुष्य होतो व पूर्णत्वातूनच प्रजनन होतें स्त्रियाना पतिसहकार्याशिवाय स्वातन्त्र्यानें पुरुषार्थाचें साधन नाहीं. शरीराबरोबर जशी छाया तशी प्रत्येक कर्मामध्यें पतीबरोबर स्त्री असते व ती प्रत्येक कार्य आग मोडून करते गृहस्थाश्रमापेक्षा दुसरा धर्म नाहीं. तो यथोक्त पाळला कीं सर्व तीर्थांचें फळ त्याला मिळतें श्रेष्ठ विषयीं आदर बाळगणारा, सेवकाचें पोषण करणारा, निर्मत्सर, दयावान्, सत्यवादी, जितेंद्रिय, स्वदाररत, परस्त्रीनिवृत्त असा जो पुरुष असेल त्याच्या घरीं सर्व तीर्थांचें फल मूर्तिमंत वास करीत असतें

(२५३) **पुरुषार्थांचें साधन** –दक्ष व व्यासस्मृतींतील गृहस्था

श्रमासनधींचे वरील विचार फारच उदात्त आहेत गृहस्थाश्रम हा ताप दायक, अपवित्र, दुःखदायक असें वर्णन त्यांत मुळींच नाहीं न्यायानें द्रव्य मिळवावें, धर्म, समाज व राष्ट्रसंबद्ध कर्तव्यें करावीं, स्वस्त्रीचे ठिकाणीं संतुष्ट असावें, आणि प्रसन्न व समाहित चित्तानें सदैव वागावें, असें हे स्मृतिकार म्हणतात प्रज्ञा, पराक्रम, प्रजा व पैसा या चार पुरुषार्थांचें साधन गृहस्थाश्रम हें आहे प्रज्ञेनें जगताचें ज्ञान संपादन करावें, पराक्रमानें जगातील उलाढालींत भाग घ्यावा, नि दुर्जनप्रतिकार करावा द्रव्यार्जन करून अनेक कर्तव्यें पार पाडावींत व प्रजासातत्य टिकून राष्ट्रांत चांगलीं माणसें निर्माण करावींत गृहस्थाश्रम हीच या चतुर्विध पुरुषार्थांची जागा आहे उत्तम गृहस्थ होणें, उत्तम पुरुषार्थी होणें, उत्तम नागरिक बनणें, या ध्येयाचें पुनरुज्जीवन आतां करावयास पाहिजे

(२५४) गृहस्थाश्रमाची चिकाटी —गेल्या हजार आठशें वर्षांत या गृहस्थाश्रमाची निंदा सारखी चाललेली आहे भिक्षु, संन्यासी, संत, बुवा या निवृत्तिपर तत्त्वज्ञानाच्या प्रचारकांनीं समाजाचें केंद्र जो गृहस्थाश्रम त्याची आणि त्याचें मूळ जी गृहिणी तिची इतकी अतिरिक्त निंदा केली आहे कीं तिच्या तडाख्यांतून गृहस्थाश्रम ही संस्था आज कशीबशी टिकली आहे, याबद्दल गृहस्थाश्रम्याची पाठच थोपटली पाहिजे

(२५५) वैदिक कर्मयोग व आजचा गृहस्थाश्रम —उज्ज्वल गृहस्थाश्रमातूनच वैदिक कर्मयोगाचा उद्भव होतो

सुखाभ्युदयिकं चैव नैःश्रेयसिकमेव च ।
प्रवृत्तं च निवृत्तं च द्विविधं कर्म वैदिकम् ॥८८॥
इह चामुत्र वा काम्यं प्रवृत्तं कर्म कीर्त्यते ।
निष्कामं ज्ञानपूर्वं तु निवृत्तमुपदिश्यते ॥८९॥
प्रवृत्तं कर्म संसेव्य देवानामेति साम्यताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यत्येति पञ्च वै ॥९०॥ —मनु अ १२

भावार्थ —अभ्युदयाला सुखकर व निःश्रेयसाला हितकर अशीं प्रवृत्त व निवृत्त हीं दोन वैदिक कर्में आहेत इहपरलोकीं जें फलाकरितां केलें जातें तें प्रवृत्त कर्म होय, व ज्ञानपूर्वक निष्काम हवनें केलें जातें तें निवृत्त कर्म

होय. प्रवृत्तकर्मांनें मनुष्य देवतांच्या साम्यतेस पोंचतो व निवृत्तकर्मांनें म्हणजे निष्काम कर्मांनें तो जन्ममरणातीत होतो.

गृहस्थाश्रमाचें ज्येष्ठत्व व श्रेष्ठत्व मनूनें ठसठशीतपणें सांगितलें आहे. वैदिक कर्मयोग हा शब्दप्रयोग मनुस्मृतींतच आहे. त्यावरून मनुकालीं वैदिक कर्मयोगी गृहस्थ होते ऋणत्रयाचें अपाकरण करून, जगत् आनंदमय मानून, संसार नेटका करून जगातील पुरुषार्थ समष्टीच्या दृष्टीनें साध्य करणारे पुरुषार्थी, महत्त्वाकांक्षी, उत्कर्षेच्छु, आक्रमणशील असे मनुकालीन आदर्श गृहस्थ आजहि हवे आहेत.

समाज व राष्ट्र यांची उभारणी गृहस्थाश्रमाच्या पायावरच होते. सर्व संस्था, शास्त्रें, विद्या या गृहस्थाश्रमाच्या भोंवतींच भ्रमण करीत असतात. अर्थशास्त्र, सुप्रजाशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, शिक्षणशास्त्र, मानसशास्त्र, विज्ञानशास्त्र यांची गरज पदोपदीं गृहस्थाश्रमालाच लागते. स्त्रीजीवन, विद्यार्थिजीवन आणि नागरिक जीवन या सर्वांचा संबंध गृहस्थाश्रमाशींच आहे. ललितकला, ललितवाङ्मय, काव्य, नाटक, चित्रपटादींचाहि संबंध याच आश्रमाशीं आहे. राष्ट्राची सुधारणा व उन्नति गृहस्थाश्रमावर अवलंबून आहे. ज्या देशांतील प्रापंचिक गृहस्थ सुखी असतात तो देश निःसंशय सुखी समजावा. गृहस्थाश्रम म्हणजे एक कौटुंबिक स्वराज्यच आहे. त्यांत दिवाणी, फौजदारी अशीं न्यायालयें असतात. तत्त्वज्ञानाचेंहि एक दालन असतें. सुसंस्कृत गृहस्थ, सुगृहिणी व अर्धांगना हीं या स्वराज्यांतील मुख्य तीन अंगें आहेत. ब्रह्मचारी, यति, संन्यासी यांना, समाजोपयुक्त विविध संस्थांना, आंधळे, मुके, बहिरे अशा विकलांगांना, पशुपक्ष्यांना, कृमिकीटकांना, थोडक्यांत सर्वांना आधार गृहस्थाश्रमाचाच आहे. पूर्वकालीन गृहस्थाश्रमांतील संसार नेटका चालविणें आज मोठें कौशल्याचें व साहसाचें झालेलें आहे गृहस्थाश्रमाची महती पुढील लोकप्रसिद्ध श्लोकांत आहे—

> मानुष्यं वरवंशजन्म विभवं दीर्घायुरारोग्यता ।
> सन्मित्रं सुसुत· सती प्रियतमा भक्तिश्च नारायणे ॥
> विद्वत्त्वं सुजनत्वमिन्द्रियजयः सत्पात्रदाने रतिः ।
> ते पुण्येन विना त्रयोदश गुणाः संसारिणां दुर्लभाः ॥१॥

न्यायार्जितधनस्तत्त्वज्ञाननिष्ठोऽतिथिप्रियः ।
शास्त्रवित्सत्यवादी च गृहस्थोऽपि विमुच्यते ॥२॥
सानन्दं सदनं सुताश्च सुधियः कान्ता न दुर्भाषिणी ॥
सन्मित्रं सधनं स्वयोषिति रतिश्चाज्ञापरा सेवका ॥
आतिथ्यं शिवपूजनं प्रतिदिनं मिष्टान्नपानं गृहे ।
साधोः सङ्गमुपासते हि सततं धन्यो गृहस्थाश्रमः ॥३॥

(२५६) तृतीयाश्रमाचें विडंबन –वास्तव ब्रह्मचारी, गृहस्थ व यति हे नावाला तरी दिसतात. पण वानप्रस्थाश्रमी औषधालाहि दिसत नाहींत. उज्ज्वल गृहस्थाश्रमी व वैदिक कर्मयोगी पुरुष हेच या वानप्रस्थाश्रमाला योग्य आहेत. आज समाजांत साठ पंचावन वर्षांचे, नोकरीतून निवृत्त झालेले, वैयक्तिक प्रपंच ज्यांचा व्यवस्थित झाला आहे असे लोक नाहींत असें नाहीं. पण निवृत्तीचे संस्कार बलवत्तर असल्यामुळें असो, किंवा कोणतेंहि कार्य करण्याची या लोकांत पात्रता नाहीं म्हणून असो, या वर्गापासून समाजाला जो लाभ व्हावयास पाहिजे तो होत नाहीं. कित्येक पंचावन साठ वर्षांचे गृहस्थ पुन पुन्हा आपल्या मुलाच्या, मुलींच्या व नातवडांच्याहि देखत कुमारिकाशीं अथवा विधवाशीं तृतीय किंवा चतुर्थ संबंध करून नव्या संसारात रममाण झालेले आढळतात. काहीं हरीचे लाल निपुत्रिक असले तरी इतरत्र कुठेंहि पैसा न देता 'देह सोचि देव' या न्यायानें जितकी काहीं चैन करता येईल तितकी करीत असतात ! वृद्ध स्त्रीपुरुषांनीं काहीं मर्यादेपुढें प्रपंचाचीं बंधनें शिथिल करून परार्थाकड वळलें पाहिजे. आज समाजामध्यें अनेक कार्यें योग्य माणसाच्या अभावीं थांबून राहिलेलीं आहेत. या कार्यांत जर नोकरीनिवृत्त लोक–कीं ज्यांना प्रापंचिक स्वास्थ्य आहे, दरमहा द्रव्य हातात येत आहे–पडतील तर त्यायोगें त्यांचें आणि समाजाचेंहि कल्याण होणार आहे

(२५७) पुत्राचें महत्त्व –मेल्यानंतर श्राद्ध करून पाणी देणारा, आपलें नाव चालविणारा कोणी तरी पाहिजे, त्याशिवाय पुढील जन्मीं सुख लागत नाहीं, सद्गति मिळत नाहीं, अशा कल्पनेनें पुष्कळ निपुत्रिक सुखवस्तु माणसें दत्तक घेण्याच्या खटाटोपात पडतात. जुन्या कल्पनेप्रमाणें दत्तक घेणें व श्राद्धाला अधिकारी उत्पन्न करणें हें ठीक आहे, पण जुन्या काळच्या

पुष्कळ कल्पना आज सोडल्या आहेत व तर्कशुद्ध दृष्टीनें काहीं सोडणें अवश्यहि आहे, असें वाटतें. जुन्या कल्पनेप्रमाणें विचार केल्यास विवाह हा पुत्राकरिता असतो. पुत्राला पित्याचा प्रतिनिधि समजतात. हिंदु संस्कृतींत पुत्रवान् होऊन पितरांचें ऋण फेडलें पाहिजे असें सांगितलेलें आहे. म्हणून बारा प्रकारच्या पुत्रांना मान्यता होती, असें गौतम, बौधायन, वसिष्ठ, मन्वादि धर्मशास्त्रकार म्हणतात–

पुत्रा औरसक्षेत्रजदत्तकृत्रिमगूढोत्पन्नापविद्धा रिक्थभाजः ॥३०
कानीन–सहोढ–पौनर्भव–पुत्रिकापुत्र–स्वयदत्त–क्रीता
गोत्रभाजः ॥३१॥ –गौतम (अ. १० प्र. ३)

गौतम पुत्राचे बारा प्रकार सांगतो. त्यांतील औरस, क्षेत्रज, दत्त, कृत्रिम, गूढोत्पन्न व अपविद्ध हे सहा पित्याच्या मिळकतीचे वाटेकरी होतात. हे सहा आणि कानीन, सहोढ, पौनर्भव, पुत्रिकापुत्र, स्वयदत्त व क्रीत असे बारा पित्याच्या गोत्राचे भागीदार होतात. आज औरस व दत्तक एवढे दोनच पुत्र समाज मान्य करतो इतर दहा प्रकार आज समाजांत नाहींत. स्वस्त्रीचे ठिकाणीं दुसऱ्यानें उत्पन्न केलेला तो क्षेत्रज पुत्र होय. दिलेला तो दत्तक, पुत्रगुणांनीं युक्त असलेला तो कृत्रिम, जो आपल्याच घरात गूढपणानें उपपतीपासून उत्पन्न झाला तो गूढज, मातापितरांनीं किंवा मातेनेंच जन्मानंतर टाकलेला तो अपविद्ध पुत्र होय. कौमारावस्थेंत झालेला तो कानीन, विवाहकालीं वधु–उदरस्थ जो असेल तो सहोढ, विधवेनें विवाह करून उत्पन्न केलेला तो पौनर्भव, मुलगी आवयास देताना तिला होणारा पहिला पुत्र माझा असा करारानें घेतलेला पुत्र तो पुत्रिकापुत्र, आई बापांनीं टाकल्यामुळें जो एखाद्याला येऊन चिकटतो तो स्वयदत्त, व जो पैसे देऊन घेतला जातो तो क्रीत पुत्र होय.

(२५८) निपुत्रिकांना सूचना–पुत्राविषयींच्या कल्पना आज निराळ्या झाल्या आहेत. नाव चालविणें, नि श्राद्ध करणें, अशा दृष्टीनें पूर्वकालीं त्या कल्पना युक्त होत्या. आज याहि बाबतींत समाज पुढें गेला असल्यामुळें हिंदुसमाजोपयोगी व हिंदुराष्ट्रोपयोगी अशा संस्थांना निपुत्रिक धनवानांनीं आपलें द्रव्य अर्पण करून कार्यरूपानें अगर नामसंकीर्तन चालू राहील अशी व्यवस्था करावी. रुग्णालयें,

औषधालयें, शिक्षणसंस्था, अनाथाश्रम, सैनिकविद्यालयें, शारीरशिक्षणसंस्था, हीं सर्व समाजाच्या अभ्युदयाला आवश्यक आहेत. निपुत्रिकानीं श्राद्ध, तर्पण व नामसंकीर्तनार्थ दत्तक घेऊन तटेबखेड्याचे नादात आयुष्य घालविण्यापेक्षा समाजोपयुक्त अशा संस्थाना असेल तें सर्व देऊन, पोटापुरेसें ठेवून पत्नीच्या पोटाची व्यवस्था चांगल्या तऱ्हेने करून उत्साहानें व आतपर्गे होईल तितकें समाजकार्य करीत राहणें हेंच इहपरदृष्ट्या उचित आहे. धर्मनिर्णयमंडळाचा निर्णयहि "सांप्रतच्या परिस्थितींत दत्तक घेण्याची प्रथा अनवश्यक आहे," असाच आहे.

(२५९) नोकरीनिवृत्तांचीं कर्तव्यें –सेवानिवृत्त लोकांनीं ज्या खात्यात नोकरी केली असेल तेथें जनतेच्या दृष्टीनें कोणते अन्याय होत असतात व कोणत्या सोयी व्हावयास पाहिजेत या दृष्टीनें खटपट केली पाहिजे. पोस्ट खात्यांतून निवृत्त झालेल्यानीं तें खातें लोकाना अधिक उपयुक्त व्हावें या दृष्टीनें सूचना करणें, लोकाना माहिती देणें, लोकाच्या गैरसोयी दूर करणें असें काम करावें. पण कित्येक असें वागतात कीं जनतेचा व आपला अणु कांहींच संबंध नाहीं, कोणतीहि जनहिताची गोष्ट करण्याची मनात न आणता सकाळ संध्याकाळ ते कुठेंतरी फिरस्त्या घालतात, चकाट्या पिटतात व स्वत कांहीं न करता इतरांची टवाळी मात्र करीत असतात

रेल्वेखातें हेंहि लोकांना याहिपेक्षा पुष्कळ उपयुक्त झालें पाहिजे. पण त्या खात्यातील सेवानिवृत्त लोक आपल्या अधिकाऱ्याच्या गतगोष्टी करण्यात वेळ घालवितात व "आम्ही आता काय करणार, आमच्या हातून काय होतें ?" असली दुबळी बोलणीं बोलतात! पोलीसखातें, शिक्षणखातें दिवेलखातें, करखातें, न्यायखातें, जमीनमहसूलखातें, आरोग्यखातें अशा विविध क्षेत्रात ज्यानीं वयाचीं तीसपसतीस वर्षें घालविलीं व तीं ज्यानीं केवळ स्वत चे स्वार्थाकरिता घालविलीं अशानीं नोकरीनिवृत्तिनंतर आपा पल्या खात्यातील कांहीं गैरसोयी दूर करून समाजाचें पाऊल पुढें पडण्यास साह्य करणें हें त्यांचें कर्तव्य आहे परंतु दुर्दैव असें कीं हीं अशा माणसें कुणी कुणाच्या नादीं, तर कोणी विदापकिरीच्या नादीं लाग लात कोणी वेदांताचीं प्रवचनें ऐकण्याच्या मोहात गुंग असतात, तर कोणी

स्वतः वेदान्ताचा काथ्याकूट मोठ्या अट्टाहासानें करीत बसतात. ' मिळत नाहीं भीक तर पंतोजीपणा शीक ' ही जशी एक म्हण आहे, तसाच म्हातारपणीं ज्याला काहीं उद्योग नसतो तो वेदान्त कुटीत बसतो ! ' करून करून भागले व देवपूजेला लागले ' ही म्हण अशा लोकांना लागू होते. कोणी ब्रह्ममायेचा काथ्याकूट करतात, कोणी रहस्यकाराच्या चुका दाखवितात, कोणी ज्ञानेश्वरांचें मत पटत नाहीं म्हणतात, तर कोणी आचार्यांच्यावर टीका करीत बसतात ! या सर्व मिथ्याचाऱ्यांना हें समजत नाहीं कीं स्वत:चा स्वार्थ सोडून थोडें तरी समाजहिताचें कार्य जो करूं लागतो त्यालाच अनासक्ति व अहंकारविरहित कर्म करें करावें हें कळूं लागतें. परार्थाला प्रारंभ झाला म्हणजे वेदान्त कळूं लागतो. वेदान्त हा बोलण्याचा विषय नसून तो कृतींत आल्यावरच कळणारा विषय आहे. कांहीं सेवानिवृत्त माणसें अपवाद म्हणून आज विविध अशा सार्वजनिक कार्यांत पडलेलीं आढळतात, हें त्यांना भूषणास्पद आहे. हा वर्ग अधिक वाढला म्हणजे नव्या हिंदुधर्मांतील वानप्रस्थाश्रम रूढ होईल.

(२६०) वानप्रस्थ, संन्यास व स्मृतिकार:–आतां आपस्तंबादि सूत्रकार व मन्वादि स्मृतिकार वानप्रस्थ व संन्यास–आश्रमांबद्दल काय म्हणतात हें थोडक्यांत सांगून हें प्रकरण आटपतों.

आपस्तंबः–ब्रह्मचर्याश्रमानंतर एकदम वानप्रस्थ किंवा संन्यास घेता येतो. बायकोसह किंवा एकट्यानें अरण्यांत जावें. तपानें व कर्मक्षयानें कोणीहि मनुष्य उत्तम लोकाप्रत जातो.

गौतमः–वानप्रस्थाला वैखानस असें म्हणतात. या आश्रमांत राहून मुळें फळें खाऊन तपयुक्त असावें. नांगरटीस आलेल्या जमिनीवर राहूं नये, तेथील धान्य व फळें घेऊं नयेत व गांवांत येऊं नये.

बौधायनः–चौथा आश्रम परिव्राजक आहे. तिसरा आश्रम वैखानस शास्त्रानुसारी आहे. शालीन, यायावर व चक्रधर असे तीन प्रकारचे वानप्रस्थाश्रमी असतात. शालेचा (घराचा) आश्रय करीत म्हणून शालीन, उत्तरवृत्तीनें राहणारे ते यायावर व क्रमानें मोजून पावलें टाकणारे ते चक्रधर होत. वानप्रस्थामध्येंहि शिजविणारे व न शिजविणारे असे दोन वर्ग आहेत. सर्व अरण्य, धान्यें, कोंडा, कंदमुळें, फळें,

चुकलीं फळें, कुसते शाक खाणारे असे पांच वर्ग व दुसरे पाच उन्मज्जक, प्रवृत्ताशी, तोयाहारी, मुखादायी, वायुभक्षी हे होत

वसिष्ठ –तृतीयाश्रमी गृहस्थानें जटा अजिनें धारण करावीत. न नांगरलेल्या जमिनींतील मुळेंफळें खावींत. नांगरलेल्या जमिनीवर राहू नये. ब्रह्मचर्य पाळावें व क्षमाशील असावें. मत्सर, अभिमान, दंभ, क्रोध, लोभ हे वर्ज्य करावेत. लोकैषणी व निरपलोटुप अशा संन्याशाला मोक्ष मिळत नाहीं.

शंख–तृतीयाश्रमामध्यें स्त्रीसह वनात जावें किंवा स्त्रीला मुलाच्या स्वाधीन करावें आणि अग्निसेवा व वन्य आहार करून दिवस काढावेत. जें अन्न उपलब्ध असेल त्यानेंच पितर, देवता व अतिथि यांचें पूजन करावें. संन्याशानें पवित्र ठिकाणीं पाऊल टाकावें, गाळलेलें पाणी प्यावें, सत्य बोलावें व मनाला अत्यंत पवित्र व अन्तःकरणाला प्रसन्न असें आचरण करावें. सर्वांभूतीं समदृष्टि, समलोष्टाश्मकांचन, ध्यानयोगरत असा जो भिक्षु असतो तोच परम गतीला जातो. प्राणायामानें दोष जाळावेत. धारणेनें पाप जाळावें, प्रत्याहारानें आसक्ति व ध्यानानें अनीश्वर गुणाचा नाश करावा.

मनु –नातवंड पाहिलें म्हणजे तृतीयाश्रमात जावें वाटल्यास स्त्रीसह वनात जावें किंवा स्त्रीला मुलाच्या स्वाधीन करावें यतीनें हर्ष, सुख, दुःख याविषयीं समवृत्ति ठेवावी. प्राणधारणेपुरतें अन्न मिळवावें.

याज्ञवल्क्य –तृतीयाश्रम्यानें त्रिकाल स्नान करावें, प्रतिग्रह घेऊ नये, स्वाध्यायशील व दानशील असावें. ग्रीष्मऋतूमध्यें पंचाग्निसाधन करावें, वर्षाऋतूंत ओल्या भुईवर निजावें, कडक हिवाळ्यात ओलीं वस्त्रें अंगावर घेऊन तप करावें जो कांट्यानें टोचील, अगर अंगाला चंदन लावील, त्या दोहोंबद्दलहि समवृत्ति ठेवावी गावातून भिक्षा आणून फक्त आठ ग्रास खावेत वायुभक्षण करून उत्तर दिशेकडे शरीरक्षय होईपर्यंत राहावें संन्याशानें त्रिदंड, कमंडलु इत्यादि धारण करून भिक्षापुरतेंच गावांत राहावें स्वतःला ज्यामुळें वाईट वाटतें, असें आचरण इतरांशीं करू नये धर्माचरणाला आश्रमच पाहिजे असें नाहीं चतुर्थाश्रमाशिवायहि धर्माचरण, समवृत्ति, सर्व भूतहिततत्परता हे गुण आणता येतात.

दक्ष:—ज्याच्या मनातील विषयेच्छा नष्ट झालेली आहे त्यानेंच दंड धारण करावा. मनोदंड, वाग्दंड, कायदंड हे मुख्य होत. इंद्रियविजय नसेल तर अध:पात होतो. सन्याशानीं एकत्र राहू नये तीन सन्याशी एकत्र झाले की ग्राम, व त्यापेक्षां अधिक एकत्र झाले की नगर होतें. मग कोणाला काय भिक्षा मिळाली, कुणाचें कोठें काय चाललें आहे, शिष्यसंग्रह, लाभ व पूजा याच्या गोष्टी निघतात म्हणून यतीनें एकांत सेवन करावा.

प्रकरण अठरावें

विवाहसंस्था, स्त्रीगौरव व विवाहसंस्कार

आज हिंदुधर्माच्या प्रधान बाबी जात, जेवण, लग्न, व्यवसाय व शिवाशीव अशा पाच समजल्या जातात. पैकीं चार बाबींचा विचार गेल्या भागात झाला. सर्वांत विवाह ही बाब फार महत्त्वाची आहे. तिचा व तदनुषंगिक इतर बाबींचा विचार प्रस्तुत प्रकरणात करतों.

(२६२) समाजाचा पाया विवाह —मानवी समाजाच्या धारणेला विवाहसंस्था ही अत्यावश्यक आहे. स्त्रीपुरुषांमध्यें शास्त्रशुद्ध रीतीनें पतिपत्नी याचें नातें निर्माण करून त्यांच्यामधील शारीरिक, धार्मिक आणि नैतिक संबंध निश्चित करणें म्हणजेच विवाह होय. विवाहाचे प्रधान उद्देश पुत्रोत्पादन, रतिसुख, शुश्रूषा आणि कौटुंबिक सुख हे आहेत. विवाहसंस्थेचा कुटुंबपद्धतीशीं निकटसंबंध आहे किंबहुना कुटुंबसंस्था, जातिसंस्था व समाज यांचा पाया विवाहसंस्था आहे.

(२६३) विवाह म्हणजे काय ?—स्त्रीपुरुषाची एकनिष्ठा आणि त्यांच्या संबंधाचा शाश्वतपणा ही उभयांमध्यें प्रधान आहेत, तो विवाह होय. स्त्रीपुरुषांच्या पार्थिव जडदेहाला जशी परस्परांच्या शारीरिक समागमाची भूक असत, तशीच त्यांच्या मनालाहि परस्परांच्या मानसिक समागमाची भूक असते ही मनाची भूक अनन्यसामान्य प्रेमाविना शांत होऊं शकत नाहीं त्याकरितां एकनिष्ठ प्रेम आणि नात्याचा शाश्वतपणा याची आवश्यकता असते. यांतच विवाहसंस्थेचें बीज आहे आपल्या दुःखाबरोबर दुःखित होणारी व सुखाबरोबर सुखी होणारी अशी अनन्य व्यक्ति स्त्रीला पुरुष आणि पुरुषाला स्त्री अशी हवी असते. त्यामुळेंच मानवाचें मन विशाल होण्याच्या मार्गांत असतें मनाचा विशालपणा हा उभय व्यक्तींचें कुल, शील, आचार, नि विचार हे जितके सम असतील त्यांवर अवलंबून असतो.

(२६४) यूथावस्था नव्हती –मानवीप्रगतीच्या इतिहासात केव्हा तरी यूथावस्था असावी, अनेक व्यक्तींचा समूह एकत्र राही, त्यातील स्त्रीपुरुषांचें परस्परांशीं नातें नसे, गायी, बैल वगैरे प्राण्यात ही व्यवस्था दिसते. या यूथावस्थेंतूनच एकपत्नीकुटुंबाचा विकास झाला, असें काहीं म्हणतात, पण वेस्टर्न मार्कसारखा मान्य ग्रंथकार अगदीं खडसावून सांगतो कीं, " मनुष्य प्राणी एका काळीं कुटुंबविरहित अनीतिमूलक यूथावस्थेचा उपभोग घेत होता हें म्हणणें धाडसाचें आहे अगदीं रानटी लोकांतसुद्धा निश्चित कुटुंबपद्धति असते. फक्त ती वरवर पहाणाऱ्यास दिसत नाहीं इतकेंच. माकडामध्येंसुद्धा यूथावस्थाव्यवहार दिसून येत नाहीं. (History of Human Marriage-Book I page 38)

फार प्राचीनकाळीं हिंदु समाजात विवाहसंस्था नव्हती श्वेतकेतूनें विवाहाची प्रथा घालून दिली असें महाभारतात म्हटलेलें आहे—

अनावृता किल पुरा स्त्रिय आसन्वरानने ।
कामाचारविहारिण्य स्वतंत्राश्चारुहासिनि ॥
तदाप्रभृति मर्यादा स्थितेयमिति न श्रुतम् ॥

—आदि. प. अ १२२

पूर्वी स्त्रिया अगदीं मोकळ्या असत त्यामुळें होणारे अनर्थ पाहून श्वेतकेतूनें विवाहाची प्रथा घालून दिली एका स्त्रीला पाच पती असल्याचा उल्लेख महाभारतात आहे हिंदुस्थानच्या कित्येक भागात अद्याप तशा चाली आहेत हें जरी खरें असलें तरी ऋग्वेदकालापासून विवाहसंस्था अस्तित्वात होती आणि तिचें स्वरूपहि उदात्त होतें, असें म्हणता येतें

(२६५) तीन पुरुषार्थ व विवाह –वैदिक संस्कृतीप्रमाणें मनुष्यानें ज्ञानवान् होऊन ऋषींचें, कर्तव्यें करून देवाचें, प्रजावान् होऊन पितरांचें ऋण फेडावें अशी योग्य समजूत आहे विवाह हा करार नसून तो एक उदात्त संस्कार आहे तो यथाविधि झाला म्हणजे पतिपत्नींचें नातें चालू होतें व तें आमरण टिकतें चतुर्विध पुरुषार्थांपैकीं मोक्ष सोडून धर्म, अर्थ व काम हे त्रिविध पुरुषार्थ परस्पराच्या सहकार्यानें साधण्याची शपथ पतिपत्नी घेत असतात

(२६६) वैयक्तिक बाब नाहीं –युरोपात विवाह ही दोन व्यक्तीं

मधील अगदीं खाजगी बाब, त्यात इतरानीं लक्ष घालू नये असें मत पूर्वी होतें पण या स्वातंत्र्यामुळें रोगी व अनिष्ट अशा संततीची भर समाजात पडू लागलेली पाहाताच समाजशास्त्रज्ञानीं दुष्ट, व अनुवंशसंचारी अशा रोगी माणसानीं संतती उत्पन्न करू नये, सरकारनें याना मना करावी, असें प्रतिपादन केलें ! म्हणजे व्यक्तिस्वातंत्र्याला आळा घालून विवाह हा समष्टीचा विषय ठरविला. वास्तव विवाह हा विषय वैयक्तिक नसून तो सामाजिक आहे. अपत्योत्पादन, संततीची जबाबदारी, शिक्षण व सामाजिक कर्तव्यें या दृष्टीनें विचार केल्यास विवाह ही बाब केवळ सामाजिक नसून राष्ट्रियहि आहे, असें म्हणावें लागतें. विवाह म्हणजे संभोगाचा हक्क असा अर्थ समजला जातो. पण नवनीतीचा आचार्य रसेल्सुद्धा विवाह म्हणजे संभोगसर्वस्व नव्हे असें म्हणतो –

Marriage is something more serious than the pleasure of two people in each other's company It is an institution which through the fact that it gives rise to children forms part of the intimate texture of society, and has an importance extending far beyond the personal feelings of the husband and the wife —Marriage and Morals p 63

रसलच्या वरील उताऱ्यात पतिपत्नींच्या वैयक्तिक सुखापेक्षा इतर पुष्कळ लाभ विवाहामध्यें आहेत असें दाखविलें आहे

(२६७) **लैंगिक नवमतवाद** – आज हिंदुसमाजातील पुढारलेल्या वर्गात नव्या नीतीच्या नावाखालीं लैंगिक नवमतवाद चर्चिला जात आहे. डॉ. फ्राइड, हॅवलॉक एलिस व रसेल यांच्या ग्रंथाच्या आधारानें हा वाद पुढें माडण्यात येत असतो तो असा–' अनेक रोग कामुकतेनें उत्पन्न होतात. कामुकतेच्या भोंवतालचें ढोंगी आवरण तोडले पाहिजे विवाहपूर्व शरीरसंबंध आवश्यक आहे. स्त्रिया स्वावलंबी झाल्या कीं स्वेच्छाचार अपरिहार्य आहे. प्रेमस्वातंत्र्याबद्दल मत्सर नसावा. सुसंस्कृत स्त्रीपुरुष आपल्या जोडीदाराबरोबर आजन्म सुखी राहू शकत नाहींत. सुख हवें असल्यास जोड्या वरचेवर बदलाव्यात विवाहबाह्य शरीरसंबंध इष्ट आहे वेश्याव्यवसायाला स्वातंत्र्य असावें कुटुंबसंस्था अनावश्यक आहे मुलांचें संगोपन सरकारनें करावें. लैंगिकसंबंधाचें पूर्ण स्वातंत्र्य म्हणजे नव्या सुसंस्कृत जगतातील सुधारणेचा कळस होय ! '

हीं मतें इतकीं टाकाऊ आहेत कीं त्यांच्या खंडणाची आवश्यकता नाहीं. कारण जगांतील कोणत्याहि राष्ट्रानें हीं मतें ग्रहण केल्याचें दिसत नाहीं. हिंदु समाजांतील कांहीं गटांत हा नवमतवाद त्याचा पुरस्कार न करतांच स्वयंभूपणानें आहे. पण त्या गटांची स्थिति अत्यंत शोचनीय आहे. ज्या गटात हा नवमतवाद नाहीं, तेच गट सापेक्षतया सुखी दिसतात.

विशेषतः मध्यमवर्गांत हा लैंगिक नवमतवाद निराशेनें सांप्रत उत्पन्न झालेला आहे. सामाजिक नवमतवाद वा राजकीय नवमतवाद हाच खरा क्रांतीचा मार्ग आहे. तो ज्यांना पेलत नाहीं, ते लैंगिक नवमतवादाचा पुरस्कार करतात. क्रांतिवाद पुढें आला कीं हा वाद मागें पडणारच आहे. कोणताहि विचारी पुढारी लैंगिक नवमतवादाचें समर्थन करीत नाहीं. तो स्वैराचार व व्यभिचार यांची प्रवृत्ति कां वाढत आहे, याचें फार तर विवेचन करतो. पैशाच्या व अन्नाच्या अभावीं चोरी व विवाहाच्या अभावीं स्वैराचार होतो, हेंहि समर्थन सयुक्तिक नाहीं. कारण संपन्न माणसेंहि मोठ्या प्रमाणात पैशाचा अपहार करतात; आणि विवाहित माणसेंहि व्यभिचारी असतात. वासनांना इष्ट विषय मिळाले म्हणजे त्या शमतात असें नसून त्यांना संयमाचीच आवश्यकता आहे. व्यक्ति व समाज यांच्या उन्नतीला संयम आवश्यक आहे. तोच कर्तृत्वाचा पाया आहे. विकारवशता व विचारयुक्तता यातील अंतर विसरून चालणार नाहीं.

मध्यमवर्गांत शिक्षणाच्या वाढीमुळें आकांक्षा वाढल्या, म्हणून बेकारी जास्त भासूं लागली. बेकारीमुळें तरुणतरुणींना विवाहाशिवाय राहाण्याची सक्ति होऊं लागली. त्यामुळें विवाहाची वयोमर्यादा वाढली. अर्थात् हा लैंगिक नवमतवाद स्वैराचाराचें समर्थन करण्याकरितांच पुढें आला. इतर वर्गांत हा वाद नाहीं. सुतार, गवंडी, शिंपी, चांभार, लोहारादिकांना आपल्या मुलांच्या लग्नाची काळजी वाटत नाहीं व उद्योगाची तर नाहींच नाहीं. हे लोक आपल्या मुलांचीं लग्नें विसाव्या वर्षीच उरकतात. रोजचा रुपाया, आठ आणे मिळविणारा मुलगा झाला

कीं त्यास त्याचें समाधान असतें व संसार चालू होतो. तात्पर्य, विवाह संस्था ही निसर्गात्त घरून आहे. अपत्यवात्सल्य, रतिसुख व स्वसत्ताच्या वाढीची प्रबळ वासना यामुळेंच गृहसंस्था निर्माण झाली आहे. अपत्य संगोपन हें आईच स्वतःमम वयुक्त करू जाणे. दाईकडून तें कालत्रयीं शक्य नाहीं.

(२६८) अनुदार विचार:–विवाह म्हणजे खासगी मिळकतीला वारस करण्याचा उपाय आणि स्त्री म्हणजे तो वारस उत्पन्न करण्याचें साधन, असली भाषा नवनीतिवादी बोलतात. जुने वेदांतीहि स्त्री ही उप भोग्य आहे, रतिसुखाचें साधन आहे, ती एक विषय आहे, असें समजूनच स्त्रीची निंदा करीत. हे दोन्ही विचार अत्यंत अनुदार व निसर्गा विरुद्ध आहेत. विवाहसंबंध म्हणजे पतिपत्नींचें एकनिष्ठ नातें. त्याग शिकवि ण्याची ही शाळा आहे. पतिपत्नी हा प्रथम एकमेकांकरिता नंतर अपत्या करिता त्याग करितात, पुढें कुटुंबाकरिता, समाजाकरिता त्यागाची कल्पना विस्तृत होत जाते. विवाहसंस्थेचे मुख्य लाभ म्हटले म्हणजे व्यक्तीच विकास व त्या द्वारानें मानव्याचा विकास हे होत

(२६९) स्त्रियाचें नैसर्गिक दौर्बल्य.–निसर्गानेंच स्त्रीपुरुषांना परस्पराचें आकर्षण व आवश्यकता उत्पन्न केली आहे स्त्रिया या निसर्गतः पुरुषांपेक्षा कांहीं गुणांनीं कमी असल्यामुळें परावलंबी आहेत. गर्भधारण व बाळंतपण हीं निसर्गानें त्यांच्या मागें लावलीं असल्यामुळें त्यांना परावलंबी राहणें भाग आहे. म्हणूनच कुटुंबव्यवस्थेमध्यें अंत स्था निर्णय ठरविण्याचा अधिकार त्यांना येत नाहीं आजच्या हिंदुसमा जांत पितृप्रधान कुटुंबसंस्था रूढ आहे स्त्री ही कुटुंबसंस्थेची भागीदारीण असून गृहाची ती गृहिणी व स्वामिनीहि आहे.

हिंदुसमाजांत स्त्रियांचा दर्जा प्राचीन काळीं अत्यंत उच्च असा होता. स्त्रीजातीविषयीं उच्च कल्पना असणें हें एक उच्च संस्कृतीचें गमक आहे. स्त्रियांना उत्तमांगी, अर्धांगी अशीं विशेषणें प्राचीन वाङ्मयांत आढळतात आता त्या स्वतंत्रांगी होऊं पहात आहेत.

(२७०) भावनांचें शुद्धीकरण.–स्त्रिया या कोणत्याहि समाजाच्या अर्ध्या घटक आहेत. स्त्रिया व पुरुष मिळूनच पूर्ण समाज होतो.

शास्त्रांचे अध्ययन करणारी काशकृत्स्ना नांवाची ब्राह्मणी व अपिशलाचें अध्ययन करणारी ती आपिशला नांवाची स्त्री असा आहे. कात्यायनानें उपाध्यायी व उपाध्याया आणि आचार्या अशीं स्त्रीलिंगी रूपें दाखवून जी स्वतः पढविते ती असा अर्थ सांगितला आहे.

(२७४) स्त्रिया च वेदः–वाल्मिकी रामायणांत स्त्रियांच्या वेदाध्ययनाचे कांहीं उल्लेख सांपडतात. मारुती सीताशुद्ध्यर्थ हिंडत असतां म्हणतो,

संध्याकालमनाः श्यामा ध्रुवमेष्यति जानकी ।
नदीं चेमां शुभजलां संध्यार्थे वरवर्णिनी ॥ –५।१४।१९

संध्या करावयाची वेळ झाली आहे, हें मनांत आणून ती श्रेष्ठ स्त्री जानकी संध्या करण्यासाठीं या निर्मळ पाण्यानें युक्त असलेल्या नदीवर खात्रीनें येईल.

वालिवधाचे वेळीं त्याची स्त्री तारा हिनें आपल्या पतीला जय मिळावा म्हणून वेदमंत्रानीं प्रार्थना केली, असाहि उल्लेख आढळतो.

ततः स्वस्त्ययनं कृत्वा मंत्रवित् विजयैषिणी । –४।१६।१२

वरील उल्लेखावरून रामायणकालीं स्त्रियांचीं उपनयनें होत असत व त्या वेदहि म्हणत असत असें म्हणण्यास हरकत नाहीं. भारतामध्यें द्रौपदीचें वर्णन वनपर्व अ. २७ मध्यें

' प्रिया च दर्शनीया च पंडिता च पतिव्रता '

असें आहे. यांतील पंडिता हें पद महत्त्वाचें आहे. वरील सर्व विवेचनावरून स्त्रियांचें समाजात किती श्रेष्ठ स्थान होतें याची कल्पना येते.

(२७५) स्त्रिया व स्वातंत्र्यः–स्त्रियांना पुरुषांप्रमाणें सर्व बाबतींत स्वातंत्र्य असावें असें आज मत पुढें येत आहे. त्यांतील बराचसा भाग ग्राह्य आहे. पण निसर्गतःच स्त्रियांच्या ठिकाणीं जें वैगुण्य आहे त्यामुळें त्यांना पुरुषांप्रमाणें सर्व बाबतींत स्वातंत्र्य असणें व देणें योग्य नाहीं. जुन्या हिंदुधर्मशास्त्रांत स्त्रियांना रक्षणाच्या दृष्टीनें व इतर दृष्टीनेंहि स्वातंत्र्य नाहीं असें अनेक ठिकाणीं म्हटलेलें आहे; पण गृहिणी व भार्या या दृष्टीनें त्यांचा गौरव पुष्कळच केला आहे.

न स्त्रीस्वातन्त्र्य विद्यते ।
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रस्तु स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥५२॥
—बौधायन अ २

अस्वतन्त्रा स्त्री पुरुषप्रधाना ॥१॥
पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
पुत्रश्च स्थाविरे भावे न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥४॥
—वसिष्ठ अ ३

बालया वा युवत्या वा वृद्धया वापि योषिता ।
न स्वातन्त्र्येण कर्तव्यं किंचित्कार्यं गृहेष्वपि ॥१४७॥
बाल्ये पितुर्वशे तिष्ठत्पाणिग्राहस्य यौवने ।
पुत्राणां भर्तरि प्रेते न भजेत्स्त्री स्वतन्त्रताम् ॥ १४८ ॥
—मनु अ ५

पिता रक्षति कौमारे भर्ता रक्षति यौवने ।
रक्षन्ति स्थाविरे पुत्रा न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति ॥ ३ ॥
सूक्ष्मेभ्योऽपि प्रसंगेभ्य स्त्रियो रक्ष्या विशेषत ।
द्वयोर्हि कुलयो शोकमावहेयुररक्षिता ॥५॥ —मनु अ ९

वरील सर्व वचनांचा भावार्थ पहाता स्त्रियांना रक्षणाच्या दृष्टीनेंच स्वातंत्र्य नव्हतें असे नसून गृहकृत्यामध्यें सुद्धां या परतंत्रच होत्या म्हणूनच त्यांची निंदाहि पुष्कळ ठिकाणीं केलेली आहे आमच्या मतें ही स्त्रीनिंदा गृहस्थाश्रमाला मालिन्य ज्या कालीं आलें त्या कालांतील असावी तो काल म्हणजे भिक्षुभिक्षुणी, संन्यासी यांच्या चळवळीचा, अर्थात् बुद्धोत्तर काल होय ! अनादि कालांत जे स्त्रीगौरवाचे विचार आढळतात ते ध्यानीं घेऊन सांप्रत त्यांना बरोबरीनें वागविलें पाहिजे

(२७६) स्त्रीगौरव —

यत्र नार्यस्तु पूज्यन्ते रमन्ते तत्र देवता ।
यत्रैतास्तु न पूज्यन्ते सर्वास्तत्राफला क्रिया ॥ ५६ ॥
शोचन्ति जामयो यत्र विनश्यत्याशु तत्कुलम् ।
न शोचन्ति तु यत्रैता वर्धते तद्धि सर्वदा ॥ ५७ ॥

तस्मादेताः सदा पूज्या भूषणाच्छादनाशनैः ।
भूतिकामैर्नरैर्नित्यं सत्कारेषूत्सवेषु च ॥ ५९ ॥
संतुष्टो भार्यया भर्ता भर्त्रा भार्या तथैव च ।
यस्मिन्नेव कुले नित्यं कल्याणं तत्र वै ध्रुवम् ॥ ६० ॥

—मनु अ. ३

प्रजनार्थं महाभागाः पूजार्हा गृहदीप्तयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विशेषोऽस्ति कश्चन ॥ २६ ॥

—मनु अ. ९

उत्पादनमपत्यस्य जातस्य परिपालनम् ।
प्रत्यहं लोकयात्रायाः प्रत्यक्षं स्त्रीनिबंधनम् ॥ २७ ॥
अपत्य धर्मकार्याणि शुश्रूषा रतिरुत्तमा ।
दाराधीनस्तथा स्वर्गः पितॄणामात्मनश्च ह ॥ २८ ॥
विधाय वृत्तिं भार्यायाः प्रवसेत्कार्यवान्नरः ।
अवृत्तिकर्शिता हि स्त्री प्रदुष्येत्स्थितिमत्यपि ॥ ७४ ॥
प्रजनार्थं स्त्रियः सृष्टा संतानार्थं च मानवाः ।
तस्मात्साधारणो धर्मः श्रुतौ पत्न्या सहोदितः ॥ ९६ ॥

—मनु अ. ९

अर्धं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।
भार्या मूलं त्रिवर्गस्य भार्या मूलं तरिष्यतः ॥

—महाभारत १।७४।४१

न गृहं गृहमित्याहुर्गृहिणी गृहमुच्यते ।
गृहं तु गृहिणीहीनमरण्यसदृशं मतम् ॥१२।१४४।६
नास्ति भार्यासमो बंधुर्नास्ति भार्यासमा गतिः ।
नास्ति भार्यासमो लोके सहायो धर्मसंग्रहे ॥ १२।१४४।१६
पुत्र आत्मा मनुष्यस्य भार्या दैवकृतः सखा ॥ ३।३१३।७२
यस्य भार्या गृहे नास्ति साध्वी च प्रियवादिनी ।
अरण्यं तेन गंतव्यं यथारण्यं तथा गृहम् ॥ १२।१४४।१७
वृक्षमूलेऽपि दयिता यस्य तिष्ठति तद् गृहम् ।
प्रासादोऽपि तया हीनः कांतार इति निश्चितम् ॥१२।१४४।१२

भावार्थ.—जेथें स्त्रियांचा सत्कार केला जातो व त्यांचेविषयीं दाक्षिण्य दाखविलें जातें तेथें देवता रममाण होतात. जेथें याउलट स्थिति असेल तेथील सर्व क्रिया निष्फल होतात. ज्या घरात स्त्रिया शोक करतात तें कुल नष्ट होतें व जेथें त्या आनंदित असतात तें कुल वाढतें. म्हणून उत्कर्षेच्छु पुरुषांनीं भूषण, आच्छादन व अन्न देऊन स्त्रियांना संतुष्ट करावें व उत्सवप्रसंगीं त्यांचा सत्कार करावा. ज्या कुलांत स्त्रीपुरुष परस्परसंतुष्ट व अनुरक्त असतात तेथें मूर्तिमंत कल्याण नांदतें. स्त्रिया या पूजार्ह, गृहांतील दीपिका असून संततीकरितां त्यांचा अवतार आहे मुलांना जन्म देणें, त्यांचें संरक्षण करणें, रोजचा संसार चालविणें हीं त्यांचीं मुख्य कामें होत म्हणून धर्मकार्यें, अपत्यसंगोपन व संसारसुख हें सर्व स्त्रियांचे आधीन आहे. पितरांचा स्वर्गसुद्धा स्त्रियांचे आधीन असतो. दीर्घकाल प्रवास करणाऱ्यानें आपल्या बायकामुलांच्या पोटाची व्यवस्था करून मग बाहेर जावें तसें न केल्यास त्याची बुद्धि विपरीत होते प्रजेकरितां स्त्रिया व संतानाकरितां पुरुष निर्माण केलेले आहेत.

स्त्री हा पुरुषाचा अर्धा भाग आहे भार्या हा गृहस्थाचा श्रेष्ठ मित्र होय. त्रिवर्गाचें मूळ भार्याच आहे. गृहिणी म्हणजेच घर होय. त्याशिवाय तें घरच नव्हे गृहिणीहीन घर अरण्यासारखें समजावें भार्येसारखा बंधु नाहीं, भार्येसारखा आश्रय नाहीं व धर्मकार्यांत साह्य करणाराहि दुसरा कोणी नाहीं. आर्त व दुःखपीडित मनुष्याचें दुःख नाहींसें करणारें औषध म्हणजे भार्या होय. मनुष्याचा आत्मा पुत्र असून भार्या हा दैवानें दिलेला मित्र आहे. ज्याच्या घरीं साध्वी व प्रियवादिनी भार्या नाहीं त्यानें अरण्यांत जावें. कारण त्याचें घर अरण्यसदृशच असतें. झाडाखालींसुद्धा गृहस्थाचें घर होऊं शकतें, मात्र तेथें भार्या असली पाहिजे. तिच्याशिवाय राजवाडासुद्धा अरण्यासारखा वाटतो

(२७७) स्त्रीनिंदेला उत्तर.—गृहिणी व भार्या या दृष्टीनें स्त्रियांचें समाजांत स्थान कसें होतें, हें वरील मनु व महाभारत यांतील वचनांवरून चांगलें समजतें मनुस्मृतींत स्त्रियांची बरीचशी निंदा केली आहे. त्या पुरुषांना बिघडवितात, विद्वानांलाहि भलत्या मार्गाला नेतात, त्या रूप, वय इत्यादींचा विचार न करता कुणावरहि अनुरक्त होतात इत्यादि

विधानें एकांतिक आहेत. लज्जा, धैर्याचा अभाव व मनाचा कोमलपणा यामुळें स्त्रिया साहसाला प्रवृत्त होत नाहींत. म्हणून पुरुष त्याच्या या वैगुण्याचा फायदा घेतात. स्त्रियांना दुर्मार्गाला प्रवृत्त करण्याचें कामांत पुरुषच अधिक अपराधी असतात, असें सिद्ध करता येतें स्त्रियांना स्वातंत्र्य नाहीं, त्यांना विचार नाहीं, त्यांना डांबून ठेवाव्यात असले बुद्धोत्तरकालातील विचार मनुस्मृतींत आहेत. हींच विधानें उलट पुरुषांविषयीं करतां येतील. रिकामे पुरुष पाहिजे तो धिंगाणा घालतात, कूटकौटिल्यानें साध्वीला भ्रष्ट करितात आणि आपल्या सामर्थ्याचा सर्वैव दुरुपयोग करतात अशीं उदाहरणें पुष्कळ आहेत. असो.

(२७८) विवाहाचे आठ प्रकार:-विवाहसंस्था ही व्यक्तीच्या विकासाकरिता, समाजस्वास्थ्याकरिता आणि सुप्रजा निर्माण करण्याकरिता आहे. आज हिंदुसमाजांत जो ब्राह्मविवाह रूढ आहे, तो प्रयोग करीत करीतच हिंदुसमाजानें गाठलेला आहे पूर्वी विवाहाचे आठ प्रकार होते—

ब्राह्मो दैवस्तथैवार्षः प्राजापत्यस्तथासुरः ।
गान्धर्वो राक्षसश्चैव पैशाचश्चाष्टमोऽधमः ॥२१॥ मनु अ. ३

ब्राह्म, दैव, आर्ष, प्राजापत्य, आसुर, गांधर्व, राक्षस, पैशाच हे ते आठ प्रकार होत. जुन्या हिंदुधर्मशास्त्रांत याचें विवेचन पुष्कळच आहे. कोणी आठांपैकीं पांच धर्म्य होत, पैशाच व आसुर हे अधर्म्य होत असें म्हणतात. गांधर्व विवाहाला मनूनें गौणत्व दिलें आहे. विकत घेतलेली स्त्री ही पत्नी नव्हे असें बौधायन म्हणतो वराला दक्षणा देऊन कन्या देणें हाच ब्राह्मविवाह होय. यातच सालंकृत कन्यादानाचा अंतर्भाव होतो. कन्येच्या पित्याला द्रव्य देऊन लग्न करणें हा आसुरविवाह होय. राक्षस व पैशाचविवाह हे आतां कायद्यानेंच बंद केलेले आहेत कोठें कोठें या चालीचे अवशेष असले तरी ते नष्ट केले पाहिजेत. प्रौढ वधूवराचा परस्परपरिचय होऊन एकमेकाच्या पसंतीनं आतां विवाह झाले पाहिजेत. यांत अनिष्ट नाहीं शकुंतलेनें दुष्यंताला स्वयंदान केलें व कण्वानें तिच्या कृत्याला संमति दिली, हें आदिपर्वांतील उदाहरण चिंतनीय आहे. प्रयोग करीत करीत ब्राह्मविवाहाचा शुद्ध प्रकार समाजानें आतां अवलंबिलेला आहे. त्यातच अधिक सुधारणा अवश्य तर कराव्या.

विवाहसंस्कार

(२७९) विवाहसंस्कारांतील साम्य —अखिल हिंदूंतील प्रमुख अशा सुमारें शंभर जातींच्या विवाहपद्धतींची आम्हीं तपासणी केली. त्यावरून ब्राह्मणापासून तों भंग्यापर्यंत अखिल हिंदूंमध्यें विवाहांतील हळदी, साखरपुडा, गणपतिपूजन, कन्यादान, मंगलाष्टकें, देवाला जाणें, शेज चढविणें, मुहूर्त पाहणें, मागणी घालणें, डोहळीं घालणें, वरपूजा, कंकण बांधणें, मंगळसूत्र बांधणें, सप्तपदी, गांठ देणें, देवक बसविणें, मांडोळ्या बांधणें, अक्षता टाकणें, सीमांतपूजन, कलशपूजा, वरात काढणें, ओटी भरणें वगैरे सर्व कृत्यें अगदीं सारखीं आढळतात

(२८०) मराठ्यांचें अनुकरण —हिंदुसमाजांतील पुष्कळ जातींचीं लग्नें ब्राह्मण लावतो अनेक हिंदुजातींचीं लग्नें जंगमाकडून होतात प्रत्येक जातींतील पुरोहित, अथवा तज्ज्ञ अथवा वृद्ध आपापल्या जातींतील लग्नें लावतात विवाहांतील सर्व तंत्र सर्वत्र सारखें आहे लिंगायतांचे मंत्र वेदोक्तप्रयोगांतीलच असतात पण पंच—आचार्यांचें पूजन तेवढें निराळें असतें जैनांचा लग्नमुहूर्त पुष्कळवेळां ब्राह्मणच लावतो जैनांचे मंत्र वेदांतील नसले तरी मंत्रांचा आशय व तंत्र हें सर्व लिंगायत, ब्राह्मण व मराठा यांप्रमाणेंच आहे महाराष्ट्रांत क्षत्रिय—मराठा हा बहुसंख्य समाज आहे त्याच्या खालोखाल मराठा—कुणबी आहे ब्राह्मण ज्या तंत्रानें व पद्धतीनें ब्राह्मणांतील लग्न लावतो, त्याच तंत्रानें तो भंग्याकडेहि लावतो क्षत्रिय—मराठ्याचा विवाह ब्राह्मणाप्रमाणें, कुणब्याचा विवाह मराठ्याप्रमाणें आणि इतर सर्व हिंदुजातींतील विवाहविधि जवळजवळ मराठ्याप्रमाणें होतो मराठा—क्षत्रिय व मराठा—कुणबी हा महाराष्ट्रांतील हिंदुसमाजाचें गुरुत्वमध्य असल्यामुळें त्याचेंच अनुकरण विवाहाचे व इतर बाबतींत सर्व जाति करतात

(२८१) विवाहांतील विविध चाली —लग्नाच्या वेळीं कांहीं जातींत वधुवरांचे मामा हातांत तलवारी घेऊन उभे असतात ! कांहीं जातींत पंचपल्लवीऐवजीं जें देवक आणावयाचें तें सराटा आणतात मध्यप्रांतांतील माळ्यामध्यें योग्य वर न मिळाल्यास मुलीला रानांतील कोणत्या

'धर्मे चार्थे च कामे च नातिचरितव्या त्वयेय' अशा वराला उपदेश केल्या वर 'नातिचरामि' असें त्यानें म्हणावयाचें असतें तीन पुरुषार्थ साध ण्यास एकमेकांची आवश्यकता आहे असें या विधींत प्रतिपादन केलें आहे विवाहसंस्कारातील मंत्राचा आशय किती उदात्त आहे, याची थोडी कल्पना पुढील मंत्रावरून येईल अग्निप्रदक्षणा करिताना वर म्हणतो,

'अमोहमस्मि सा त्वं सा त्वमस्यमोह द्यौरहं पृथिवी त्वं तावेव विवहावहै प्रजा प्रजनयावहै स प्रियौ रोचिष्णू सुमनस्य मानौ जीवेम शरदः शतम्' —आश्व गृ सूत्र १, ७, ३-२२.

'आपण विवाहबद्ध होऊन प्रजा उत्पन्न करू या, एकमेकांचें प्रिय करून एकमेकांना आवडतीं होऊ या, एकमेकाविषयीं शुद्ध मन ठेवून शभर वर्षे राहू या'

वर पुढें म्हणतो, 'गृभ्णामि ते सौभगत्वाय हस्तं मया पत्या जरदष्टिर्यथा सः। भगो अर्यमा सविता पुरंधिर्मह्यं त्वादुर्गार्हपत्याय देवाः ॥ १४।१।५० ॥ —अथर्ववेद

'हे स्त्रिये, उत्तम भाग्याच्या प्राप्तीकरिता मी तुझें पाणिग्रहण करीत आहे मज पतीबरोबर तू पूर्ण वृद्धावस्थेपर्यंत राहा. भाग्यवान्, श्रेष्ठ, उत्पादक अशा देवतांनीं तुला माझी गृहपतीचीं कर्तव्यें पार पाडण्या करिता दिली आहे'

अथर्ववेदांतील गृहपत्नीला उद्देशून जे आशीर्वादात्मक मंत्र या प्रयोगात म्हणण्यात येतात त्यातील दोन तीन असे आहेत—

शिवा भव पुरुषेभ्यो गोभ्यो अश्वेभ्य शिवा।
शिवास्मै सर्वस्मै क्षेत्राय शिवा न इहैधि॥ ३।२८।३
इह प्रियं प्रजायै ते समृध्यतामस्मिन् गृहे।
गार्हपत्याय जागृहि। एना पत्या तन्वं॥
स स्पृशस्वाथ जिव्रिर्विदथ मा वदासि॥ अ १४।१।२१
सम्राज्ञ्येधि श्वशुरेषु सम्राज्ञ्युत देवृषु।
ननान्दुः सम्राज्ञ्येधि सम्राज्ञ्युत श्वश्र्वाः ॥ १४।१।४४

भावार्थ—हे स्त्रिये, तू पुरुष, गाई, घोडे व गृहातील इतर सर्व स्थानें याना व आम्हाला कल्याणकारक अशी होऊन गृहात ये येथें

तुझ्या संततीचें हितवर्धन होवो. घरातील गार्हपत्य कर्मामध्यें तू जागरूक राहा. पतीच्या सहवासानें शरीरसौख्य प्राप्त करून घे. तू पतीच्या घरीं जाऊन त्याची पट्टराणी हो. सासरा, दीर, नणंद, सासू यांच्यामध्यें राहून त्यांना सुख देणारी अशी तू सम्राज्ञी हो.

शेवटच्या मंत्रातील 'सम्राज्ञी' हें पद महत्त्वाचें आहे. त्यावरून सूनबाई सासूच्या हाताखालीं नांदण्याकरिता येत नसून तिजवर सत्ता गाजविण्याकरिता येते असा अर्थ निघतो. जर घर तिचें तर तिची सत्ता चालणार. म्हणून सून कर्ती झाली कीं सासूचें स्वातंत्र्य कमी होतें हें सासवांनीं ध्यानात ठेवावें.

(२८६) विवाहांतील अनिष्ट चाली व भोजनसमारंभ – विवाहसंस्कार हा एक पवित्र व उदात्त संस्कार आहे, पण त्याला आज शुद्ध समारंभाचें आणि कराराचेंहि स्वरूप आलें आहे. समारंभाचे पायीं हजारों रुपयांचा चुराडा होतो. तर हुंडा, देणेघेणें, मानपान या सवनीवर विवाहप्रसंगातच दोन्ही पक्षांत कुरबूर होते काहीं पालक हुंड्याच्या जबर रकमेमुळे कर्जबाजारी होतात, तर काहीं जमलेलें लग्न विसकटलें तर अपकीर्ति होईल म्हणून वाटेल तितका पैसा अडल्यामुळें देतात व कफल्लक होतात. गरीब आईबापांना हुंडा देण्याची शक्ति नसते, हुंड्याशिवाय तर लग्न होत नाहीं, म्हणून कित्येक मुलींनीं आत्महत्याहि केल्याचीं उदाहरणें आहेत! हिंदुसमाजातील काहीं जातींत मुली संख्येनें जास्त म्हणून हुंड्याचा भाव वाढतो. तर काहीं जातींत मुली फारच कमी म्हणून मुलींचे पालक वराकडून पुष्कळ द्रव्य हरकतात! त्यामुळें विवाह हा एक आर्थिक व्यवहार होऊन बसला आहे. हुंडासबधानें कितीहि लिहिलें तरी आर्थिक पेचामुळें दिवसेंदिवस तो वाढतच चाललेला आहे. त्याला आळा घालण्याचा मार्ग म्हणजे प्रौढ वधुवरानीं आपापलीं लग्नें जमविणें आणि तीं आपल्या जातींतील कोणत्याहि पोटजातीच्या अनुरूप वधुवरांशीं जमविणें हा एकच आहे. पोटजातींत लग्नें सरासर होऊ लागलीं म्हणजे हुंड्याचें मान तेव्हांच उतरेल असो.

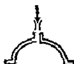
विवाहसंस्कारांत रुसणें, भांडणें, अडविणें, नाचरंग या सर्व अनवश्यक गोष्टी आहेत. लौकिक व हौस या दृष्टीनें मंडपशोभा, रोषणाई,

मिरवणुकी इत्यादि गोष्टी आवाराबाहेर खर्च न होईल अशा बेतानें अवश्य कराव्या.

लग्नादि कार्यांत वरचेवर ओट्या भरण्याचा जो प्रकार आहे त्यात तारतम्य ठेवावें. गुजराथी लोकात लग्नातील जेवणावळीनिमित्त अतिशय खर्च होतो. कर्नाटकाकडे खिसलऊट-भिसलोटाच्या निमित्तानें अन्नाची अतिशय नासाडी होते! लग्नकार्यानिमित्त येणाऱ्याना अहेराचें एक संकटच वाटतें. हीसेनें अहेर करणें निराळें व फेलाच पाहिजे म्हणून तो करणें निराळें. गुजराथेंत एक दोन रुपयापेक्षा अधिक अहेर कोणी देत नाहींत व घेत नाहींत. तो वहीला टिपलेला असतो, व तोच ज्याचा त्याच्याकडे लग्नकार्यांचे निमित्तानें परत केला जातो, असें समजतें. ही रूढी अनुकरणीय वाटते.

(२८७) भोजनसमारंभांची आवश्यकता –उपनयनविवाहादि संस्कार, उत्सवसमारंभादि प्रसंग साधून आप्तइष्ट, नातलग, स्नेही, विद्वान् अशाना अवश्य सुग्रास भोजन द्यावें. अलीकडे ब्राह्मणभोजनें, जेवणावळी यावर बरेच आक्षेप घेण्यात येतात. अतिरेक झाला तर तो आक्षेपार्ह आहेच. आता पूर्वीप्रमाणें सहस्रभोजनें, अन्नसंतर्पणें वगैरे होत नाहींत पण बड्या बड्या अधिकाऱ्याना त्या चहाच्या व भोजनाच्या पार्ट्या देण्यात येतात, त्यानिमित्त पैशाचा किती चुराडा होतो, व त्या मानानें आमच्या जेवणावळींचा खर्च किती कमी होतो हें विशेष करून आक्षेपकानींच सांगावें. खानावळी व फराळाची दुकानें यामुळें लोकाच्या सोयीहि झालेल्या आहेत. तथापि कार्यप्रसंग, संस्कारसमारंभ अशा निमित्तानें एकमेकानीं एकमेकाकडे भोजनास जाणें अवश्य आहे. त्यामुळें समापण, सहवास व विशेष परिचय इत्यादि गोष्टी घडतात. विवाह-उपनयनादि संस्कारानिमित्त एखाद्या संस्थेला द्रव्य पाठवून मोठी सुधारणा केली असें दाखविण्याचा प्रघात अलीकडे पडत आहे. काहीं तर अंत्यसंस्कार, श्राद्ध यांहि निमित्तानें द्रव्य पाठवून घरात कोणाचाहि हात ओला होऊ देत नाहींत! ज्याला अनुकूलता नसेल व जो सर्व दृष्टीनें दुर्बल असेल अशा माणसानें अपवाद म्हणून द्रव्यद्वारा सर्व केलें तर क्षम्य आहे पण ज्यांना सर्व तऱ्हेची अनुकूलता आहे, त्यानीं श्रम, कष्ट, खर्च व खटाटोप करण्याचे

टाळण्याकरिता हा असला अंगचोरपणा करावा हें सर्वस्वी अयोग्य होय. दुसऱ्याकरिता तन, मन व धन कारणीं लावण्याचे हे प्रसंग असतात. परंपरेनें यांत लौकिक व स्वार्थहि असतोच. सबब आयुष्यांत असे दहा-बारा प्रसंगच घडावयाचे. ते जर नतद्रष्टपणानें व अंगचोरपणानें चुकवावयाचे असतील तर मग आयुष्यांत एवढी उरस्फोड तरी कशाला करावी ? मनुष्यप्राणी उत्सवप्रिय आहे. घरांत असे प्रसंग वर्षांतून एकदोन तरी होत असले म्हणजे मनामध्यें दिल्दारपणा, वृत्तींत साळढाळपणा आणि अंतःकरणांत उदारता उत्पन्न होते. या निमित्तानें घरच्या माणसांना दुसऱ्याचें आदरातिथ्य कसें व्यवस्थित करावें हेंहि समजतें. "लग्न करून पहावें, घर बांधून पहावें व मळा करून पहावा," अशा जुन्या म्हणी आहेत, त्याचा अर्थ हीं कार्यें करूं लागलें म्हणजे त्यांत किती लोकांची गरज लागते, सर्वांची तर्‍हें समाळून कार्य कसें पार पाडावें लागतें, हें समजतें, असा आहे. अशा कार्यांमुळें घरांतील माणसांत कर्तृत्व वाढतें. घर सारविणें, रंगविणें, रोषणाई करणें, त्याला शोभा आणणें आणि इतर अशाच प्रकारचीं कामें केल्यामुळें आत्मविश्वासहि वाढतो. गोरगरिबांनींसुद्धां लग्नकार्जी-मध्यें आपापल्या शक्तीप्रमाणें अगदां साधें व कमी खर्चाचें प्रयोजन अवश्य द्यावें. सबब जन्मभर डब्यांतले तांदूळ व बुटकुलींतील तूप याची गांठ असतेच. केव्हांतरी आयुष्यामध्यें तांदळाचीं व गव्हाचीं पोतीं, गुळाच्या ढेपा, तुपाचे डबे आणून साळढाळपणें त्याचा उपयोग करण्याचा प्रसंग नसावा काय ?



प्रकरण एकोणिसावें
कांहीं विवाहसंबद्ध विषय

गेल्या प्रकरणात विवाहसंस्थेची आवश्यकता, स्त्रियाचें हिंदुसमाजातील स्थान आणि विवाहसंस्कार याची चर्चा केली. प्रस्तुत विवाहसंबद्ध विषयापैकीं वधूवरवयोमर्यादा, वधूवरपरीक्षा, मुहूर्त, पत्रिका, पोटजातींतील विवाह, भिन्न जातींतील विवाह इत्यादि विषयाचा विचार करावयाचा आहे.

आपस्तंबादि धर्मसूत्रकारानी व मन्वादि स्मृतिकारानीं वधूवराच्या वयोमर्यादेचा विचार पुष्कळच केला आहे. कल्पनेकरितां थोडा देतों

(२८८) प्रौढविवाह व स्मृतिकार —ऋतुकालापूर्वी कन्यादान करावें, तसें न केल्यास पित्याला दोष लागतो असें गौतम (अ. १ प्र. २ २२) म्हणतो. गुणवानाला नग्निका कन्येचें दान करावें. गुणवान् न मिळाला तर गुणहीनालासुद्धा ऋतुमातीनंतर मुलीला देऊन टाकावी. ऋतुमती कन्येचें तीन वर्षांचें आत जो दान न करील तो पापी होय ! (बौधायन अ. २ प्र २।११।१३) बलानें कन्येचें हरण केलें तर तिचें यथाविधि पुन्हा लग्न करावें, असेंही बौधायन म्हणतो वसिष्ठानें बौधायनाचाच अनुवाद केला आहे. (वसिष्ठ अ. ५-६२) ऋतुमातीनंतर तीन पाळ्या पर्यंत विवाह न झाल्यास कन्येनें स्वयंवर करावें. पितृगृहीं जी कन्या ऋतुस्नात असते ती वृषली समजावी (विष्णु अ. २४ श्लो. २१)

उत्कृष्टायाभिरूपाय वराय सदृशाय च ।
अप्राप्तामपि तां तस्मै कन्यां दद्याद्यथाविधि ॥८८॥
काममामरणात्तिष्ठेद्गृहे कन्यर्तुमत्यपि ।
नचैवैनां प्रयच्छेत्तु गुणहीनाय कर्हिचित् ॥८९॥
त्रीणि वर्षाण्युदीक्षेत कुमार्यृतुमती सती ।
ऊर्ध्वं तु कालादेतस्माद्विन्देत सदृशं पतिम् ॥९०॥
अदीयमाना भर्तारमधिगच्छेद्यदि स्वयम् ।
नैनः किंचिदवाप्नोति न चायं साधिगच्छति ॥९१॥मनु अ.९

भावार्थ – उत्कृष्ट, सुरवरूप असा वर मिळाला तर कन्येचें ऋतुकालापूर्वीसुद्धां लग्न करावें पण योग्यवराच्या अभावीं तिला गुणहीनाला देऊं नये त्यापेक्षां कन्या आमरण ब्रह्मचारी राहिली तरी चालेल ऋतुस्नात कन्येनें विवाहाची तीन वर्षें वाट पाहून स्वयंवर करावें यावरून प्रौढ विवाहाचें समर्थन मनु करतो असें दिसतें

(२८९) स्मृतिकार व बालविवाह – मनूनंतरच्या स्मृतिकारांनीं बालविवाहाचें समर्थन केलें आहे त्यांचें मत पुढील वचनावरून समजून यईल –

अष्टवर्षा भवेद्गौरी नववर्षा तु रोहिणी ।
दशवर्षा भवेत् कन्या अत ऊर्ध्वं रजस्वला ॥६॥
प्राप्ते तु द्वादशे वर्षे य कन्या न प्रयच्छति ।
मासि मासि रजस्तस्या पिबन्ति पितरोऽनिशम् ॥७॥
माता चैव पिता चैव ज्येष्ठो भ्राता तथैव च ।
त्रयस्ते नरक यान्ति दृष्ट्वा कन्या रजस्वलाम् ॥८॥
यस्ता समुद्वहेत्कन्या ब्राह्मणो मदमोहित ।
असभाष्यो ह्यपाक्तेय स विप्रो वृषलीपति ॥९॥

पाराशर अ ७

सर्वेषामेव दानानामेकजन्मानुग फलम् ।
हाटकक्षितिगौरीणा सप्तजन्मानुग फलम् ॥७९॥ संवत

भावार्थ –आठ वर्षांची मुलगी गौरी, नऊ वर्षांची रोहिणी, दहा वर्षांची कन्या व त्यानंतर ती रजस्वला समजावी बारा वर्षांच्या मुलीचें जो दान करीत नाहीं तो पतित होतो आई, बाप, भाऊ असे तिघे रजस्वला कन्येला पाहून नरकाला जातात जो अशा ऋतु प्राप्त झालेल्या कन्येशीं मोहानें लग्न करतो तो वृषलीपति समजावा अर्थात् तो अपक्त व असभाष्य समजावा सर्व दानाचें फल फक्त एक जन्मापुरतें असतें, पण सुवर्ण, भूमि व गौरी (आठ वर्षांची मुलगी) यांच्या दानाचें फळ सात जन्मापर्यंत पुरत असतें, म्हणून गौरीचें दान करावें

(२९०) गृह्यसूत्रें व प्रौढाविवाह –बालविवाह समर्थनपर अशीं वचनें अलीकडील स्मृतिग्रंथात फार आढळतात, याचें कारण बुद्धोत्तर

कालांत बालविवाह रूढ झाला हें असावें. कारण गृह्यसूत्रामध्यें विवाहानंतर जो चतुर्थीकर्म या नावाचा संस्कार सांगितला आहे, व जो विवाहोत्तर चवथ्या रात्रींच करावयाचा असतो, त्यावरून सूत्रकाळीं प्रौढविवाह होता असें सिद्ध होतें.

त्रिरात्रमुभयोरधः शय्या ब्रह्मचर्यं क्षारलवणवर्जनं च ॥८॥
तयोः शय्यामंतरेण दंडो गंधलिप्तो वाससा सूत्रेण वा परिवीतस्तिष्ठति ॥९॥ आपस्तंब खंड ८

त्रिरात्रं क्षारलवणे दुग्धमिति वर्जयानौ सहशयानौ ब्रह्मचारिणौ ॥९॥ खादिर १।४

त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ स्यातामधः शयीयाताम् संवत्सरं न मिथुनमुपेयाताम् द्वादशरात्रं षड्रात्रं त्रिरात्रमंततः ॥२१॥
पारस्कर १।८

त्रिरात्रमक्षारालवणाशिनौ ब्रह्मचारिणावधः संवेशिनावसंवर्तमानौ सहशयातामूर्ध्वं त्रिरात्रात्संभवो निशायाम् ॥ जैमिनी १।२२

वरील सर्व वचनांचा सारांशः–तीन दिवस (रात्रीं) पर्यंत वधूवरांनीं सहशयन करावें, ब्रह्मचर्य धारण करावें, क्षारयुक्त पदार्थ दूध व मीठ वर्ज करावें.

व शेवटीं ' इदमुपगमन आवश्यक ' हा संयोग आवश्यक (स्त्रीसंस्कार त्वात्) असें म्हटलें आहे मुलगी जर बाला–आठ–वर्षांची असेल तर सूत्रांतील हा विधि अप्रोजयकपणाचा नाहीं काय ? हा विधि जर शास्त्रोक्त आहे, तर बालविवाहाचें समर्थन म्हणजे आग्रह न हे काय ? सबंध हिंदुस्थानात नवुरी ब्राह्मण हे जुन्या विचाराचे व कट्टर सनातनी आहेत पण ते आपल्या मुलींचे विवाह प्रौढपणींच करतात योग्य वराचे अभावीं त्यांच्या मुली मरेपर्यंत कुमारिकाच राहातात !

(७९१) प्रौढविवाहच श्रेयस्कर –बुद्धोत्तर कालात स्त्रियानीं भिक्षुणी होण्याचा मार्ग पकरला व तरुण मुलें भिक्षु होऊ लागलीं त्याला प्रतिबंधक म्हणून हा बालविवाहाचा प्रचार पडला पुढें हूणयवनादि विधर्मीय लोकांच्या जाचामुळें कशीं तरी लौकर लग्नें उरकून घेण्याचें चालू टेवावें लागलें आताच्या काळांत बालविवाह त्याज्य असून प्रौढ विवाहच योग्य आहे शारदाकायदा त्याचकरिता झाला आहे त्या कायद्यातील दोष हळुहळू नष्ट करण्याचा यत्न केला पाहिजे हिंदुसमाजातील पुढारल्या वर्गात आज अन्य कारणामुळें प्रौढविवाह चालू आहे पण इतर वर्गामध्यें फार मोठ्या प्रमाणावर बालविवाह चालू होता, त्याला या कायद्यानें आळा बसलेला आहे १९२१ च्या शिरगणतीचा विचार करता, त्यावेळीं एक वर्ष वयाच्या आतील ६१२ मुली विवाहबद्ध होऊन विधवा झालेल्या होत्या पाच वर्षांच्या आतील विधवा मुली २०२४ होत्या, दहा वर्षांच्या आतील ९७१५७ होत्या आणि पधरा वर्षांपर्यंतच्या विधवा मुलींची संख्या ३३२०२४ होती ही स्थिति प्रौढविवाहामुळें खास पालटेल गरोदरपणीं पोगला कुंकू लावून लग्न ठरविणें, पाळण्यात असलेल्या मुलाचा वाङ्‌निश्चय करणें आणि बाहुलाबाहुली सारखी मुलामुलाचीं लग्नें करणें हा असला मूर्खपणाचा प्रकार सर्वथैव त्याज्यच होय ! वास्तव नवा हिंदुधर्म प्रौढविवाहाचा पुरस्कार करतो

(७९२) योग्य विवाहकाल –जुन्या धर्मशास्त्रात मुलीच्या लग्नाची वयोमर्यादा चार वर्षांपासून सांगितली आहे पण मुलाचा विवाहकाल कोठेंच सांगितलेला नाहीं वाग्भटामध्यें ' पूर्णषोडशवर्षा स्त्री पूर्णविंशेन संगता ' असें म्हटलें आहे त्या दृष्टीनें चौदा ते चोवीस पर्यंत मुलीचें लग्न

व अठरा ते अठ्ठावीस पर्यंत मुलाचें लग्न व्हावें या वयापर्यंत मुलामुलींचें अवश्य तें शिक्षण होतें. शारीरिक, मानसिक, बौद्धिक विकास होतो आणि जगाची बरोबर कल्पना येते अशीं प्रौढपणीं झालेलीं लग्नें सर्व दृष्टीनें सुखावह होतील आज कित्येक तरुण चाळीस पंचेचाळीस वर्षांपर्यंत अविवाहित असतात तर कांहीं तरुणीहि तीस, बत्तीस, पसतीस वर्षापर्यंत कुमारिकाच राहतात हा अतिप्रौढ विवाह निसर्गदृष्ट्या घातक आहे ज्या वयात जी निसर्गाची भूक असते ती राजमार्गानें शमविली पाहिजे अनुरूप जोडीदार मिळावा म्हणून कालमर्यादा घालून अवश्य यत्न करावा प्रत्येक तरुण तरुणीनें रूप, विद्या, गुण, द्रव्य अशा सर्व दृष्टीनें आत्मनिरीक्षण करावें, व तें कल्पनेच्या भराऱ्या न मारता पाय भुईवर टेकून करावें निवडीच्या नादानें तारुण्यातील दीर्घ काळ वाया घालवू नये योग्य वळींच विवाह बंधन पत्करावें बेकारी व वाढत्या आकांक्षा यामुळें अविवाहितपणाचें वय वाढत आहे पण विवाह कर्तव्य असल्यास हें निमित्त बाजूस सारून योग्य वेळीं विवाह करावा आईबापाच्या वयाला उतार लागतो न लागतो अशा वेळीं पहिला मुलगा अठरावीस वर्षांचा होऊन मातापितराना साह्य करणारा झाला पाहिजे पित्याचें वय पन्नास आहे अशा वेळीं वीस वर्षांचा मुलगा असला पाहिजे व पित्यानें त्याला पुढें तीस वर्षांपर्यंत आपला अनुभव, आपले विचार व आपले संस्कार दिले तर ही परंपरा सर्व दृष्टीनें हितकारक होते फाजील प्रौढ विवाहाचा दुष्परिणाम म्हणजे मुलें कर्तीं होण्याच्या आत आईबापानीं इहलोकाची यात्रा संपविणें हा होय ! मातापितरांचें परलोकीं गमन, मुलाचा पोरकपणा याचा परिणाम कुटुंबावर तर होतोच, पण समाजावर व राष्ट्रावरहि होतो तो टाळण्या करिता वरील वयोमर्यादेच्या धोरणानें प्रौढ तरुणतरुणींनीं विवाहबद्ध व्हावें हें श्रेयस्कर होय

(२९३) पालक व प्रौढ मुली—आईबापाचें कर्तव्य मुलाना शिक्षण देणें, विचार देणें, संस्कार देणें व अनुभव देणें हें आहे मुला इतकीच मुलींचीहि काळजी मातापितरानीं घेतली पाहिजे कारण मुलगी ही दुसऱ्या कुळात जाणारी, गृहिणी होऊन दुसऱ्याचें घर उभारणारी, तेथें माता होऊन सुप्रजा निर्माण करणारी अशी ब्रह्मदेवानें दिल्ली दुस

त्याची ठेवच असते निची जोपासना नीट करून, तिची मन स्थिति, संस्कृति, तिचें आरोग्य, तिचें गृहशिक्षण याची योग्य काळजी घेऊन तिला पतिगृहीं पाठविणें हें सर्व मातापितराच्या कर्तव्यात येतें. शरीरानें दणकट, मनानें सुसंस्कृत अशा प्रौढ मुलामुलींचे विवाह योग्य वेळीं झाले तर प्रजा चागली होते, व आईबापाना त्यापासून सुख होतें. विषम विवाहामुळें आईबाप मुलाचे शत्रु होतात व मुलें आईबापाना शत्रूसारखीं वाटू लाग तात बालविवाहप्रमाणेंच अतिप्रौढ विवाहहि अनिष्टच होत कौटुंबिक सुख, समाजस्वास्थ्य व सुप्रजा हें विवाहसस्थेचें ध्येय योग्य वेळीं विवाह केल्यानेंच साध्य होतें. काहीं पालक प्रौढ मुलींना फाजील स्वातन्त्र्य देतात तें अयत अयोग्य होय पाजील लाडाप्रमाणें फाजील स्वातंत्र्याचे दुष्परिणाम त्याता दिसू लागले आहेत लग्न जमत नाहीं म्हणून शिक्षण द्यावयाचें व शिक्षण चालू आहे म्हणून विवाहाची सत्वर करावयाची नाहीं अशा अन्योन्याश्रयानें काहीं पालक वागतात! त्यामुळें मुलींच्या आरोग्यावर आणि मनावर विपरीत परिणाम होतो उपजार प्रौढ मुलींच्या प्रवृत्ति, मन स्थिति व प्रकृति ध्यानात घेऊन त्याच्या विवाहाचा योग्य यत्न पाल कानीं योग्य वळीं करणें हें अत्यत श्रेयस्कर आहे

(२९४) वधूवरपरीक्षा – ' कुलमग्र परीक्षेत ' (आश्वलायन गृ सू १, ५, १) वधूचें कुल व शील हें प्रथम पहावें तिचे आईबाप व त्याची मागची परपराहि लक्षात घ्यावी आनुवंशिक गुण व शिक्षण या दोहोंचा विचार करावा बुद्धि, रूप, अन्य सुलक्षणें व आरोग्य अशा सत गोष्टी पहाव्या, असें सर्व सूत्रकार म्हणतात आपस्तंब म्हणतो, ' यस्यां मनश्चक्षुषोर्निबन्धस्तस्यामृद्धिर्नेतरदाद्रियेत ' (१।३।२१) जिच्या ठिकाणीं मन व डोळे खिळून रहातील तीच चागली, इतर गोष्टींचा विचार करू नये जीवर मन रमतें, नेत्राला सुख होतें, जी सद्गुणी आहे, सुदृढ आहे, सुसंस्कृत आहे तीच पसंत करावी ' यस्या मनोऽनुरमते चक्षुश्च प्रतिपद्यते। तां विद्यात्पुण्यलक्ष्मीकां किं ज्ञानेन करिष्यति ॥ '

वरासबधानेंहि तो गुणवान असावा, बुद्धिमान् असावा, पुरुष गुणानीं युक्त असावा, ' बुद्धिमते कन्या प्रयच्छेत् ' 'दद्याद् गुणवते कन्याम्' असें आश्वलायन, बौधायन यानीं सांगितलें आहे आपस्तंब (गृह्य

१।३।२०) 'बन्धुशीललक्षणसंपन्न. श्रुतवानरोग इति वरसंपत्' म्हणजे बंधु, शील, सद्गुण, विद्या, आरोग्य ही वराची संपत्ति आहे, असें म्हणतो. ज्याच्या पुरुषत्वाची परीक्षा यत्नानें केली आहे, (यत्नात्परीक्षित पुंस्त्वे) असा वर असावा, असें याज्ञवल्क्य म्हणतो. नारदानें पुंस्त्व परीक्षेचे नियमहि दिले आहेत

((२९५) कुंडलीचें काम नाहीं.–वधुवरें प्रौढ, अनुरूप, निरोगी, शिक्षित, एकमेकाला शोभणारीं व परस्परानीं पसंत केलेलीं अशीं असावींत. पण आज काहीं पालक कुंडल्याच जुळवीत बसतात! मंगळ, नाडी, वर्ण, गण इत्यादि पहातात विवाहात कुंडलीचें, राशीचें व पत्रिकेचें वेड हें अर्वाचीन आहे. गृह्यसूत्रात त्याचा कोठेंहि उल्लेख नाहीं. ना नाडी, ना राशी, ना मंगळ ! यास्तव पत्रिका, गण, नाडी याना मुळींच महत्त्व न देता वरील मुख्य लक्षणें वधुवराचीं जमत असल्यास तो विवाह अवश्य जमवावा.)

(२९६) वधूपरीक्षेत सुधारणा –सांप्रत वधूपरीक्षा फारच त्रासाची झालेली आहे मुलीच्या बापाला या निमित्त मुलीला बरोबर घेऊन इतकें हिंडावें लागतें कीं, त्यामुळें त्या बिचाऱ्याला मुलीचा बाप झाल्याबद्दल पश्चात्ताप होतो ! मुलीचे बाप ८।१० वर्षें स्वाभिमानशून्यतेनें मुलीला दाखवीत हिंडतच असतात काहीं मुलींना पधरा वेळा तर काहींना एकवीस वेळा दाखविल्याची माहिती मिळते. याचा परिणाम प्रौढ कुमारिकांचे मनावर अत्यंत विपरीत होतो प्रौढपणामुळें मुलींचा स्वाभिमान आता वाढत आहे. दुसऱ्याच्या घरीं जाऊन त्यांची मानखंडना झाली, त्यांच्याकडे पाहून कोणी कपाळाला आठ्या चढविल्या, नाकें मुरडलीं तर तें त्याना दु सह होतें. स्त्रियाच्या ठिकाणीं संकोच, भीड, लाजाळूपणा या नाजुक मनोवृत्ति असतात हें मनात वागवून वधूपरीक्षा स्वाभिमानास पोषक अशीच व्हावी. मुलीला जर पाहावयाचें असेल तर प्रथम एखाद्या पोक्त बाईला मुलीच्या घरीं एकदोन दिवस पाठवावी तेथें एकदोन दिवसाच्या सहवासानें मुलीच्या स्वभावाची व वागणुकीची कल्पना येते. ती आल्या वर मग वधुवराचा परिचय करून द्यावा. चार पुरुषांमध्यें मुलीला आणून रीतीप्रमाणें प्रश्न विचारून तिची खरी परीक्षा होत नाहीं. मुलगी भक्तीनें

सुदृढ, स्वभावानें सुशील व चालीरीतीनें कुलीन अशी असली व शिकलेली असली म्हणजे हुंडा, करणी इत्यादींचा विचार न करता ती अवश्य पत्करावी. 'स्त्रीरत्न दुष्कुलादपि' या न्यायानें चांगल्या मुलीला मागणी घालणें हें खरोखरी योग्य आहे. दुसऱ्याची मुलगी सून होऊन आपल्या घरात यावयाची असते, ती घर चालविणारी गृहलक्ष्मी असते, म्हणून अशा सुकन्येला अवश्य मागणी घालावी. सांप्रत मुली सांगून याव्या, त्यांची मागणी करणें कमीपणाचें आहे, अशी समजूत आहे. त्यामुळें ज्या चार दोन मुली सांगून येतात, त्यांतीलच एखादी पत्करावी लागते. मुलींच्या मागणीच्या संकोचामुळें परस्पर स्नेहामध्यें व परिचितामध्यें जे संबंध व्हावयास पाहिजेत ते होत नाहींत पूर्वी स्नातक विद्या पुरी झाल्यावर वधूची याचना करीत असे स्त्रीदाक्षिण्य, स्त्रियाविषयीं आदर या दृष्टीनें आणि वधूपरीक्षेचा त्रास वाचावा म्हणूनहि मुलीची मागणी करण्याची प्रथा पाडली पाहिजे

(२९७) **सदोष वरपरीक्षा** —सांप्रतची वरपरीक्षाहि सदोष आहे वधूप्रमाणें वराचीहि परीक्षा त्याच्या घरीं एक दोन माणसें पाठवून एक दोन दिवस त्याच्या सहवासात राहून तो वागतो कसा, कपडे काढल्यावर दिसतो कसा, तो बोलतो कसा, तो कोणाच्या संगतींत असतो, त्याचे नैरालाप काय निघतात, आपल्या मुलीशीं याचें समानशील आहे काय, ही जोपरीक अनुरूप व योग्य होईल काय, असें सर्व पाहिलें पाहिजे. आकाशात उडणारा पक्षी जसा दुरून पाहतात तशी वरपरीक्षा विशेषत: प्रौढ वराची परीक्षा करता कामा नये

(२९८) **पालकाचें मत** —सांप्रत वधूवरें प्रौढ असतात त्याना पालकांनी योग्य मर्यादपर्यंत पसंतीच्या बाबतींत स्वातंत्र्य दिलें पाहिजे. मुलामुलींनीं आपापले जोडीदार योग्य तऱ्हेनें पसंत करणें हें इष्टच आहे. पण त्या कामीं त्यांनीं जन्मदात्या मातापितराना मुळींच न विचारणें, किंबहुना त्यांच्या इच्छेविरुद्ध विवाह जमविणें हेंहि अगदीं गैर आहे. मातापितरें व मुलेंमुली यांच्या विचारात जमीन अस्मानाचें अंतर क्वचित्‌च असतें ! मातापितरांनींहि आजची परिस्थिति लक्षांत घेऊन मुलामुलींना या बाबतींत मर्यादित स्वातंत्र्य देणें हेंच योग्य आहे आज जगात पैसा दिला की

मताचा अधिकार मिळतो. समाजहक्क व मतदानाचा अधिकार हा जर वर्गणीवर आहे तर जे मातापितर स्वकष्टार्जित संपत्ति वर्गणीच्या रूपानें मुलाच्या स्वाधीन करतात त्याना मुलाच्या लग्नाच्या बाबतीत मुलींचे मत नसणें हा मोठा अन्याय आहे, हें मुलानीं लक्षात ठेवलें पाहिजे. तसेंच मुलींनीहि त्या मातापितरानीं वा पालकानीं आपल्याकरिता इतक्या गम्ता साल्या, त्यानीं आपणास लहानाचे मोठे केल, त्याना आपलें अकल्याण व्हावें असें कधींहि वाटत नसतें हें विसरू नये.

(२९९) मुहूर्ताची अडचण - विवाहाचे बाबतीत पत्रिकेची अडचण जशी काढून टाकली पाहिज तशीच मुहूर्ताचीहि अडचण आता नाहींशी केली पाहिज. पुष्कळ वेळा आता विवाहाचे मुहूर्त नाहींत अशा समजुतीनें जमलेल विवाह लाबणीवर पडतात व तेवढ्या अवधींत काहीं अडचण आली कीं ते विवाह फिसकटतात. वधूवरानीं परस्पर विवाह जम विला, किंवा पालकानीं एखादा विवाह जमविला म्हणजे मुहूर्त नाहीं म्हणून कोणी व्यसेंबाच्या गिरीपर्यंत धाव घेतो, कोणी कल्लोळील पळतो, निदान नरसोबाची वाडी तरी गाठतोच ! कोणी मुसळधार पाऊस डोक्यावर घेऊन मिथुन आषाढात मुहूर्त काढून जमलेला विवाह लावतो अशा वेळीं केलेल्या विवाहाचे परिणाम पुढें एक दोन महिने त्रियेकाना आरोग्यदृष्ट्या भोगावेहि लागतात. वासरु गाईच्या उजवीकडून गेलें कीं घनगर तो मुहूर्त समजतात व वासराला उजवीकडून आईपर्यंत सारखे फिरवळतात । इतका हा त्रास, खर्च आणि यातायात करण्याचे खरोखरी काहीं कारण नाहीं. लग्न जमलें कीं तें पुण्य नक्षत्रावर पितृपक्ष सोडून पाहिजे तेव्हा आपल्या घरीं करावें. यासबधीं धर्मनिर्णयमडळानें पचागकर्त्यांना आग्रहाची विनति करून पुढील प्रमाणें निर्णय दिल्ला आहे.

‘ उदगयने आपूर्यमाणपक्षे पुण्ये नक्षत्रे ’ या धोरणानें उपनयनाचा मुहूर्त ठरवावा तसेंच ‘ पुण्ये नक्षत्र सार्वकालमेके विवाहम् ’ या धोरणानें विवाहाचा मुहूर्त ठरवावा.

(३००) सर्व महिने विवाहास योग्य — या निर्णयास जुन्या धर्मशास्त्रातील आधार आहेत शाखायन गृह्यसूत्रात ‘उदगयने आपूर्यमाणपक्षे पुण्याहे कुमार्यं पाणिं गृह्णीयात् ’ असें सांगितलें असून (१,५)

पारस्कर गृह्यसूत्रात त्यात नक्षत्राची भर घातली आहे. ' सर्वे मासा विवाहस्य । शुचितपस्तपस्यवर्जमित्येके ।' बौ गृ. सू. १,१,१९, सर्वे ऋतवो विवाहस्य शैशिरौ मासौ परिहाप्योत्तम च नैदाघम्। आप. गृ सू.१,२, १२. सर्व ऋतु विवाहाला युक्त म्हणून सांगितलेले आहेत. शिशिर ऋतूचे दोन मास व उन्हाळ्याचा पुढचा मास वर्ज्य करावेत.

विवाहाला सर्व ऋतु योग्यच होत. हिवाळा व पावसाळा हे पाहुणे मंडळीस जाण्यायेण्यास त्रासदायक असतात म्हणून उन्हाळा सर्व दृष्टीनें सोयिस्कर असतो त्यातहि उन्हाळ्यातील शेवटचे दिवस हे वळीव पाव साचे असल्यामुळे त्रास होण्याचा संभव असतो ते वर्ज करून उन्हा ळ्यात लग्नकार्ये करणें सर्व दृष्टीनें सोयीचें असते विशेषत त्यावेळीं दळणवळण सोयीचें असतें, नव धान्यादि पदार्थ आलेले असतात आणि शिक्षणसंस्थाना उन्हाळ्याची सुट्टी झाल्ली असते तथापि चित्ताची, प्रकृतीची व परिस्थितीची अनुकूलता असल्यास ज्यावेळीं लग्नें जमतील त्यावेळीं तीं अवश्य आपल्याच घरीं अथवा इष्ट स्थळीं अवश्य उरकावीत,

' सार्वकालमेके विवाहम् ' (आ गृ सू १–४–२)

असें आश्वलायनाच्या वरील सूत्रावरून स्पष्ट होतें सिंध, मारवाड, राजपुताना भागांत जन्माष्टमी व दसरा या दोन मुहूर्तांवर हजारों विवाह होतात.

सांप्रत होणारे विवाह खरोखरी मुहूर्तावर होतच नाहीत कारण वर घरीं आला म्हणज त्याचें आतिथ्य करून वधु त्याच्या समोर उभी करून मुहूर्तावर मंगलाष्टकें म्हणून अक्षता टाकण्यात येतात यावेळीं वास्तविक लग्न झालेलेंच नसतें कन्यादान व स्वीकार, विवाहहोम व सप्तपदी हें सर्व व्हावयाचेंच असतें लग्न होण्यापूर्वीच शुभाशीर्वाद दिला जातो! मंगलाष्टकानंतर पानसुपारी व शिष्टाचार यांत कन्यादान करणारा अर्धा तास तरी गुंतलेला असतो तवढ्या वेळात खरा मुहूर्त निघून जातो! ज्या विधीनें विवाह सिद्ध होतो तो मुख्य विधि मुहूर्तावर न करणें हें अशास्त्रीयहि आहे

(३०१) पोटजाति मोडा — अखिल हिंदुजाति ही भविष्यकाळीं अखंड व एकजिनसी होईल असें स्पष्ट दिसतें आज अनेक कारणामुळे

आर्थिक, सामाजिक, धार्मिक क्षेत्रात हिंदुसमाजातील निरनिराळ्या थरामध्यें सांस्कृतिक दृष्ट्या अंतर आहे, तें तुटत आहे. तें तोडलें पाहिजे आणि सांस्कृतिक समता उत्पन्न केली पाहिजे असें नवा हिंदुधर्म अट्टाहासानें सांगतो, परंतु प्रांतपरिस्थितींत सुधारणेची पहिली पायरी म्हणून अखिल हिंदूंना प्रथम आपापल्या पोटजातींत सर्रास विवाह करून त्या पोटजाती नष्ट करा, असा नव्या हिंदुधर्माचा आदेश आहे.

(३०२) पोटजातींचें जंजाल — आजच्या हिंदुसमाजात एका जातींत अनेक पोटजाति आहेत, त्यात परस्पर उचनीचपणाच्या कल्पना आहेत, म्हणून या सर्व मोडणें अत्यावश्य आहे. आपल्या जातीबाहेर मुलगी करणें व आपली मुलगी जातीबाहेर देणें, हें पुष्कळांना कमीपणाचें वाटतें. पण हा त्यांचा भ्रम आहे. पोटजातींमुळें समाजाचे असंख्य तुकडे पडले असून तो दुर्बल झाला आहे. या सर्व जाति ईश्वरानें केल्या आहेत ही समजूत सर्वस्वी असत्य आहे. या असंख्य जाति देशभेद, आचारभेद, आहारभेद, व्यवसायभेद, उपासनाभेद, क्रांति व उत्पात यामुळें झाल्या आहेत.

बृहन्महाराष्ट्रांतील दशविध ब्राम्हणात देशस्थ, चित्तपावन, कऱ्हाडे, सह्याद्री, पत्र, भट्टप्रभु, देवरुखे, खोत, श्रमगत, तिरगुळ, गोवर्धन, मैत्रायणी, चरक, कण्व, जनुकण्व, माध्यदिन, याजमाध्यदिन, माध्यंदिन (उत्तर कोंकणप्रांत) किरिसी, कात्यायन, पळशेगाळ, सामवेदी, अथर्ववेदी, सारस्वत, शणै, शणैपैकी, आन्ध्रगौड, झुंझोतिया, बारदेसकर, लोटलीकर इत्यादि अनेक जाति आहेत. प्रत्येक जातींत अन्य जातीसंबंधीं अनुदार कल्पना आहेत आणि परस्पर विवाहसंबंध निःसंकोचपणें होत नाहींत

कर्नाटकातहि वैष्णव, श्रीवैष्णव असे मुख्य दोन भेद असून त्यातहि प्रत्येकीं आठदहा प्रादेशिक भेद आहेत. त्या परस्परात विवाहसंबंध होत नाहींत.

गुजराथी ब्राम्हणात नागर, औदीच्य हे मुख्य भेद असून विशा नागर, वडनागर, नाविसे, चोविसे इत्यादि सुमारें नव्वद पोटजाति आहेत. दहरी ब्राम्हण, सेडवळ ब्राम्हण असले भेद असून आपआपल्या विशिष्ट समूहाबाहेर मुलगी न देण्याची चाल असल्यामुळें क्षेत्रसंकोच फारच होतो.

क्षत्रियामध्यें मराठाक्षत्रिय, सूर्यवंशी, सोमवंशी, अग्निवंशी असे भेद आहेत. शिवाय भावसारक्षत्रिय, सहस्त्रार्जुनक्षत्रिय, रवकुळसाळीक्षत्रिय इत्यादि अनेक भेद असून त्यातहि परस्पर विवाहसंबंध होत नाहींत

आहिर गवळ्यामध्यें सहा, वडारामध्यें चार, कातकऱ्यामध्यें पाच, कुणब्यामध्यें सात, कुंभारामध्यें तेवीस, कैकाड्यामध्यें नऊ, कोरव्यामध्यें नऊ, कोळ्यामध्यें बारा, खत्रीमध्यें अकरा अशा पोटजाति आहेत. गयडी समाजात पाच, गवळी समाजात आठ, गोल्लामध्य सहा, गोंधळी समाजात सहा, चांभारामध्यें सहा अशा पोटजाति असून जैनवाण्यामध्यें एकतीस पोटभेद आहेत ढोरामध्यें सात पोटजाति, तेल्यामध्यें आठ, धनगरात बावीस, न्हाव्यामध्यें आठ, माळ्यामध्यें अकरा अशा पोटजाति आहेत माळ्यामध्यें फुलमाळी, जिरमाळी, हळदमाळी, कुंभारामध्यें थोरचाके, लहान चाके, बैले कुंभार, गाढवे कुंभार, तेल्यामध्यें एकबैले, दुबैले, एरंडे, कुसुंबे अशा क्षुद्र कारणानें बनलेल्या पोटजाति आहेत मिठे, लाकडे, चुनखड अशा लोणाऱ्यात, शिंगारिया, टाकीवाला, धुरिया अशा धीवरात, महिस, मेंढे, बकरे अशा धनगरात क्षुद्र निमित्तानें पोटजाति झालेल्या आहेत कोळ्यामध्यें मच्छीमारीच्या विविध प्रकारावरून जाति पडल्या आहेत मराठ्यात मुख्य भेद ४ असून त्यात अनेक पोटभेद आहेत भंग्यामध्यें सहा पोटभेद आहेत मडाऱ्यामध्यें आठ, भोया मध्यें पाच, महारामध्यें त्रेपन्न पोटभेद असून मांगामध्यें चोवीस पोटभेद आहेत थोडक्यात सांगावयाचें म्हणजे ब्राम्हणापासून भंग्यापर्यंत प्रत्येक जात लहानलहान पोटजातींनी तुजतुजली असून प्रत्येक पोटजात दुसऱ्या पोटजातीशीं अन्नव्यवहारहि करीत नाहीं आणि रक्तव्यवहार तर नाहींच नाहीं काहीं जातींची संख्या बावीस कुटुंबें तर काहींची २४ कुटुंबें इतकी अल्प आहे क्षेत्रसंकोचामुळें या जातींमधील वधूवराची विवाहाच्या बाबतींत किती कुचंबणा होत असेल याची कल्पनाच करणें बरें. म्हणून या सर्व पोटजाति अवश्य मोडाव्या समान संस्कृतीच्या वधूवरामध्यें विवाह व्हावेत सर्व पोटजाति समान योग्यतेच्या मानाव्यात

(३०३) धर्मनिर्णयमंडळाचा निर्णय –

ययोरेव समं वित्तं ययोरेव समं श्रुतम् ।

तयोर्मैत्री विवाहश्च न तु पुष्टविपुष्टयोः ॥ —महाभारत

आर्थिक स्थिति, विद्या, व्यवसाय, शील हीं ज्यामध्यें सदृश आहेत, अशा पोटजातींत अवश्य विवाह व्हावेत. सांस्कृतिकदृष्ट्या सादृश्य म्हणजे भाषा, नैतिक कल्पना, पारमार्थिक मतें, आचार, नीतितत्त्वें, संस्कार, व्यवहार, उत्सव, सण, व्रतें, अशा सर्व बाबींत एकरूपता असणें होय! वास्तव अशी एकरूपता ज्या पोटजातींत असेल त्यामध्यें निःसंकोचपणें विवाह व्हावेत. पोटजाति या विवाहसंबंधानें जितक्या लवकर मोडतील तितकें इष्ट आहे. पोटजाति मोडण्यात अधर्म नाहीं, कारण तो सवर्ण विवाह आहे व तो प्रशस्त आहे. यात ईश्वरी अवकृपेचा संबंध नाहीं. कारण ईश्वर या इतक्या जातींचा मुळींच निर्माता नाहीं. पोटजाति मोडणें हें धर्मशास्त्राविरुद्ध नाहीं, असा निर्णय महाराष्ट्रांतील परिवर्तनवादी पंडितांनीं दिला आहे:—

'सांप्रतचा हिंदुसमाज वर्णबद्ध नसून जातिबद्ध आहे. वेदांत उल्लेखिलेल्या मूळ पंचजनाच्या म्हणजे पांच जातींच्या पोटांत अनेक जाति अनेक कारणांनीं आलेल्या आहेत म्हणून ज्या ज्या पोटजाति आचार, आहार, व संस्कार या दृष्टीनें तुल्यबल किंवा सदृश आहेत त्यांचें एकीकरण विवाहदृष्ट्या हिंदुसमाजसंघटनेकरिता आवश्यक आहे.

(२०४) विवाहाची कुचंबणा – हिंदुसमाजातील काहीं जातींत पसतीस ते शंभरपर्यंत अवघी माणसें आहेत. गुजराथमध्यें पन्नास पन्नास साठ साठ घराची एक एक जात असून गोळाबाहेर मुलगी देऊं नये अशी समजूत आहे. बऱ्हाणपूर भागातील काहीं वैश्य-हिंदु अन्य धर्मांत जातात त्याचें कारण त्यांना आपल्या जातींतील मुली मिळत नाहींत व त्यांनी इतर हिंदु जातींतील मुली केल्यास त्यांना बहिष्कृत करण्यात येतें हें होय! खानदेशांत चोरडे परणगांव भागांत माळ्या नांवाची अदाजें सहाशें आठशें माणसांची जात आहे. पण त्यांतील अविवाहित तरुणांची संख्या दीडपटीपेक्षा अधिक आहे. मुंबईकडील श्रीमान भाटे रगड पैसा देऊन तिकडच्या मुली नेतात व हे लोक कन्याविक्रय करून जरठकुमारीविवाह लावून मोकळे होतात! कात्यायन, पलेयाळ अशा आयस्परगन्द जातींतील तरुणांची लग्नें होत नाहींत. तंजावर प्रांतांत व्यंकोजी राजांचे

बरोबर काहीं ब्राह्मण व क्षत्रिय कुटुंबें गेलीं, त्यामुळें त्यांच्या वेगवेगळया जाति पडल्या आहेत. मद्रास प्रांतातील मूळ महाराष्ट्रिय ब्राह्मणाची स्थिति ना इकडे ना तिकडे अशी आहे. कोमटी वैश्यात ७२ गोत्री निराळे व तदन्य निराळे, असे गट असून त्यातहि अल्पसंख्य जाति आहेत. भट्ट प्रभु, कायस्थ, सद्वासी, पलेशाळ, जनूकण, रिस्ती इत्यादि अल्पसंख्य जातीची क्षेत्रसंकोचामुळें फार कुचंबणा होत आहे. चांद्रसेनीय, पाताणे व दवणे असे प्रभुजातींतील मुख्य भेद असून क्षेत्रसंकोचामुळें गोरगरिबांना फार अडचण होत आहे. मुलीला नवरा व मुलाला बायको आरोग्य, शिक्षण व रूप या दृष्टीनें पात्रता असताना केवळ जातीच्या निमित्तावर मिळत नसेल तर तो खरोखरी अन्याय होय! पुष्कळ तरुण व तरुणी, बायका व नवरे, मिळविण्याकरिता हिंदुधर्म सोडतात, ही स्थिति अयत लाजिरवाणी आहे. यास्तव पोटजातींत लग्नें करून क्षेत्रविस्तार केला पाहिजे. त्यामुळें कुचंबणा थांबेल, निवडीचें क्षेत्र वाढेल व हुंड्याचा दर कमी होईल

(३०५) असवर्ण विवाह.–सुधारणेची पहिली पायरी म्हणून पोटजाति मोडण्याचा उपक्रम अवश्य केला पाहिजे. पोटजातींतील विवाह हे शास्त्रदृष्ट्या सवर्णच होत. तथापि शिक्षणाची वाढ, दळणवळणाची वाढ, प्रौढ वधुवरांचें एकत्रित येणें यामुळें असवर्ण विवाहहि प्रसंगीं होणार! ते तसे झाले म्हणून ते निंद्यहि नव्हेत व निषिद्धहि नव्हेत. अशा विवाहाचा तिरस्कार वा पुरस्कार न करता विवाहितांना व त्यांच्या संततीलाहि समावित-पणाचा मान यथायोग्य दिला पाहिजे. हिंदूंतील ब्राह्मण, मराठे, प्रभु, क्षत्रिय, वैश्य, शिंपी, धनगर इत्यादि शेंकडो जातींत असे मिश्रविवाह होत आहेत. त्यांचा तिरस्कार करता कामा नये. यासंबंधीं धर्मनिर्णय मंडळाचा निर्णय आहे तो असा 'हिंदुहिंदूंतील भिन्नजातिविवाहजन्य संतति पित्याच्या जातीची समजावी.' या विषयाबद्दल अनुकूल असा कायदा विधिमंडळाकडून मान्य करून घेणें अवश्य आहे.

(३०६) भिन्नधर्मीय विवाह:–ज्या कारणामुळें आज असवर्ण विवाह होणें अपरिहार्य आहे, त्याच कारणामुळें आज विधर्मी व विदेशी अशा तरुण-तरुणींशीं हिंदूंतील तरुणतरुणींचे विवाह होणेंहि अपरिहार्य आहे. अशा विवाहामुळें पुढें जे अनर्थ ओढवतात त्याची जाणीव या

विवाहितांना आणि समाजालाहि चांगल्या तऱ्हेनें द्यावी. पण याहि चार्त्तीत हिंदु तरुणानें मुसलमान, ख्रिश्चन, युरोपियन अगर कोणत्याहि विदेशी तरुणीशीं विवाहबद्ध होण्याचे वेळीं तिला हिंदु करण्याचा आग्रह धरला पाहिजे. हिंदु तरुणानें कोणत्याहि अहिंदु तरुणीला हिंदु करूनच मग तिजबरोबर लग्न लावावें.

तसेंच एखादी हिंदु तरुणी जेव्हा अहिंदूशीं विवाहबद्ध होण्याच्या मोहांत पडेल, त्यावेळीं तिनेंहि त्या तरुणाला व्रात्यस्तोम विधीनें हिंदु करून मगच त्याच्याशीं विवाहबद्ध व्हावें. धर्मनिर्णयमंडळाचा निर्णय याबाबतीं आहे तो असा:-' अहिंदूचा किंवा धर्मान्तरित हिंदूचा हिंदूकरणविधि झाल्यानंतर त्याचें अन्नव्यवहारादि व्यवहार ज्या जातीच्या लोकांशीं होतील त्य जातीचा तो समजावा. ' अहिंदूंना हिंदु करून अहिंदूंतील सुसंस्कृत व कर्तृत्ववान् स्त्रीपुरुषांना प्राचीन काळीं हिंदुसमाजानें पचविल्याचीं उदाहरणें पुष्कळच आहेत. मनु. अ १० श्लोक ४३।४४ मध्यें पौंड्रक, चौड्र, द्रविड, यवन, शक, किरात, दरद, खश वगैरेंचा उल्लेख आहे. या जाति ब्राह्मणाच्या आदर्शनामुळें शूद्रत्वाप्रत पोंचल्या होत्या. पण त्या मूळच्या क्षत्रिय होत्या असें दिसतें. कांबोज म्हणजे अफगाण, यवन म्हणजे ग्रीक, पारद म्हणजे पर्शियन, शक व खश अशा लोकांना क्रियाशुद्ध करून आर्यांनीं आत्मसात् केल्याचीं उदाहरणें आहेत.

(३०७) ऐतिहासिक उदाहरणें.- इ. स. १५० च्या सुमारास रुद्रदामन् हा मोठा क्षत्रप होऊन गेला. त्याचा आजा चष्टन हा पर्शियन होता. रुद्रदामनचा सरदार सुविशाख तो पल्हव जातीचा असून कुलैपाचा पुत्र होता. नाशीक येथील कोरीव लेण्यातील लेखात अग्निवर्म नामक शकाची मुलगी गणपरेभिलाची पत्नी होती असें म्हटलें आहे. नाहपान क्षत्रपाचा जावई ऋषभदत्त हा अनार्य होता. कनिष्क व हुविष्क हेहि शक होते. ग्रीक राजा जो मिनांदर तो यवन होता. तो नागसेनाच्या उपदेशा वरून बौद्ध झाला व मिलिंदप्रश्न नावाचा बौद्ध ग्रंथ त्यानें लिहिला.

मिश्रविवाहाचीं उदाहरणें ऐतिहासिक कालांतहि आढळतात. समुद्रगुप्तानें दिग्विजय करून सम्राटपद मिळविलें. त्यावेळीं त्यानें ज्या दाहानु-शाही, शक, मुरुंड इत्यादि राजांना जिंकलें, त्यांनीं आपल्या कन्या समुद्रगुप्ताला

दिल्या त्यांनी त्यांच्याशीं विवाह लावले. हे राजे परधर्मी होते शिरसी जवळ वनवासी येथें कदंबाचें राज्य होतें हे कदंब राजे ब्राह्मण होते. हे पुढें क्षत्रिय झाले व त्यांनी क्षत्रिय घराण्यात आपल्या मुली दिल्या. कनो जच्या प्रतिहार घराण्यातील राजांनीं ब्राह्मण व क्षत्रिय अशा दो ही वर्णांतील मुली केल्या होत्या (एपिग्राफिका इंडिका व्हॉ १८ पृ ८७) गुहिल घराण्याचा गुहदत्त हा ब्राह्मण असून त्याचा मुलगा जो खुम्माण यानें क्षत्रिय कन्येशीं विवाह केला होता *

(२०८) सावधान –इतिहासकालातील हे मिश्रविवाह अपवाद म्हणूनच होत असत पण ते पचत असत, एवढें यावरून स्पष्ट होतें. प्राचीन काळीं नैसर्गिकपणें अनुलोम व प्रतिलोम विवाह होत असत. त्यासंबधीं बौधायन (१, ८, २), विष्णुधर्मसूत्र (२४, १), मनु, (अ ३–१२) येथे पुष्कळ उल्लेख आहेत आजच्या परिस्थितीत मिश्रविवाह होणें अपरिहार्य आहे पूर्वी हे विवाह कलिवर्ज्यांत घातल्या-मुळें बंद झाले असले तथापि ते आता बंद न होता वाढतच जातील. या विवाहामुळें हिंदुराष्ट्राचें, हिंदुसंस्कृतीचें व हिंदुसमाजाचें जर बळ वाढत असेल तर ते अवश्य करावेत पण अशा विवाहामुळें आधींच दुर्बल झालेल्या हिंदु समाजात जर संतति व मिळकत यासंबधीं अधिक भानगडी उत्पन्न होत असतील तर असे विवाह न होणें हेंच श्रेयस्कर होय विधर्मी, विदेशी समाजातील कर्तृत्ववान्, बुद्धि-मान्, शोधक, शास्त्रज्ञ अशा स्त्रिया व पुरुष हिंदु समाजात येतील आणि जर ती पचतील तर तो मोठाच लाभ आहे परंतु केवळ गोऱ्या कातडी वर भाळून शीलानें, संस्कृतीनें हीन अशा स्त्रीपुरुषाची विवाहसंबधानें भरती जर हिंदु समाजात होऊं लागल तर तें फारच घातक आहे

(२०९) जात्युच्छेद व राष्ट्रोत्कर्ष – हिंदु समाजातील सर्व जाति सुसंस्कृत होऊन सर्व दृष्टीनें एकरूप झाल्या तर त्यात लाभच आहे परंतु जाति मोडण्याचा आणि राष्ट्रोत्कर्षाचा जो संबध केव्हीं अवेळीं

* वरील मिश्रविवाहाची माहिती प. काणे यांच्या धर्मशास्त्रविचार, या ग्रंथातून पान ९१ व १२४–१२० वरून घेतली आहे.

जोडला जातो, तो चुकीचा आहे. आजच्या हिंदु समाजात जन्मजात उच्चता, नीचता व अस्पृश्यता आहे. त्यामुळेंच हिंदु समाजातील जातींत बोंचकपणा आला आहे हें कांहीं खोटें नाहीं. हा बोंचकपणा नष्ट केलाच पाहिजे व जन्मजात उच्चनीचता घालविलीच पाहिजे, जातीच्या या बोंचकपणामुळें हिंदूतील एखाद्या माणसानें एखादें महत्कार्य केलें तरी त्याचा गौरव न होता प्रथम त्याच्या जातीची व सद्धेतूची चिकित्सा होते. जणु कांहीं एका जातीचे दुसऱ्या जातीशीं कांहीं हितसंबंध लागतच नाहींत. आपण सर्व वेगळे व तुटक आहों, अशा भावनेनें हिंदु समाज वागतो ! ती भावना नष्ट करून अखिल हिंदूमध्यें संस्कृति, परंपरा, देवता, सभ्यता अशा सर्व बाबतींत एकरूपता आणून हा हिंदु समाज, ही हिंदु जाति अखंड एकजिनसी बनविली पाहिजे, पण एवढें झालें कीं राष्ट्रोत्कर्ष होईल असें मात्र नाहीं.

राष्ट्रातील सर्व माणसांचा धर्म आणि जाति जर एक असेल तर परस्पराची सहानुभूति लाभून राष्ट्राचा उत्कर्ष होण्यास फारच उपयोग होतो राष्ट्रातील सर्व लोकांची भाषा व लिपि एक असणें हेंहि राष्ट्रोत्कर्षाला आवश्यक आहे

(३१०) अन्वयव्यतिरेकाचीं उदाहरणें —हिंदु समाजाप्रमाणें खिश्चन व मुसलमान समाजांतहि जाति आहेत पण तेथें जातिसंस्थेंतील जन्मजात बोंचकपणा व तज्जन्य मत्सर मुळींच नाहीं जपान्यामध्यें जाति असल्या तरी त्या बोंचक नाहींत. सर्व जपान्याची एक भाषा व सर्व जपान्याची एक लिपि आहे जपानमध्यें कन्फ्यूशिअस्, टाओ व शिंटो असे भिन्न भिन्न धर्म आहेत असे असतानाहि जपान हें राष्ट्र आज प्रबल झालें आहे, याचें कारण त्या लोकांत उच्च कोटीचा देशाभिमान, शिस्त, संघटना व भौतिक शास्त्रज्ञानसंपन्नता इत्यादि आहेत हें होय. चिनी लोकांत हिंदूप्रमाणें जाति नाहींत असें म्हणतात पण एवढ्या प्रचंड चीनला जपाननें पादाक्रांत केलें याचें कारण जाति असणें वा नसणें हें नाहीं युरोप खंडांत सर्व लोक एका खिश्चन धर्माचे अनुयायी आहेत भोजन व लग्न या बाबतींत तेथें कोणतेहि निर्बंध नाहींत कोणत्याहि देशातील स्त्री कोणत्याहि देशातील पुरुषाशीं विवाहबद्ध होऊं शकते तथापि राष्ट्रीय

हितसबंध भिन्न झाले की त्यामध्यें युद्धाचा वणवा पेटतो

महाराष्ट्रांत अस्पृश्यता व जाति असतांना श्रीशिवाजी महाराजांनीं स्वराज्यसंस्थापना केली त्याच वेळीं उत्तरेकडे ही बंधनें शिथिल असतानाहि स्वराज्य स्थापन होऊं शकलें नाहीं ही उलटसुलट उदाहरणें पाहिलीं म्हणजे जाति नष्ट करणें हें राष्ट्रीय उत्कर्षाचें एकमेव साधन आहे असें अन्वयव्यतिरेकानें सिद्ध होऊं शकत नाहीं तरी पण जातींतील चोखपणा, मत्सर, मारकता हीं घालविलीच पाहिजेत आणि जातिजातींत सांस्कृतिक एकरूपताहि उत्पन्न केली पाहिजे पण ती उत्पन्न होऊन सर्व जातींत सर्रास विवाह होऊं लागले म्हणजे राष्ट्राचा उत्कर्ष होईल असें नसून हिंदु राष्ट्राच्या उत्कर्षास जपानप्रमाणें जाज्वल्य देशाभिमान, भौतिकशास्त्रज्ञानसंपन्नता, शिस्त, संघटना व समष्टिधर्म यांची अत्यंत आवश्यकता आहे, हें जात्युच्छेदकांनीं अवश्य ध्यानात ठेवावें



प्रकरण विसावें

गोत्रप्रवरविचार

(३११) गोत्राची अडचण – हिंदु समाजांत विवाह जमवितांना पत्रिका, मुहूर्त, जाति, यांची जशी अडचण आहे, तशीच गोत्रप्रवराचीहि मोठी अडचण आहे गोत्रप्रवराचा व रक्ताचा संबंध आहे, अशा कल्पनेमुळें ही अडचण उत्पन्न झाली आहे ही अडचण केवळ वरच्या वर्गांपुरतीच आहे असें नसून ती अखिल हिंदु समाजातील सर्व जातींमध्यें आहे ब्राह्मण, मराठे, क्षत्रिय, वैश्य, कुणबी, न्हावी, माळी, साळी, कोष्टी, धनगर, महार व चांभार अशा सर्व जातींमध्यें गोत्रप्रवराप्रमाणें देवकाची

व नळीची अडचण आहे. समान गोत्र व समान प्रवर याचे विवाह जसे निषिद्ध समजतात, तसे ज्याचे देवक नि बळी समान आहेत त्याचे परस्पर विवाहहि निषिद्ध समजण्यात येतात. महाराष्ट्रातील मराठ्यामध्यें, कुणब्यामध्यें आणि इतरांमध्यें मिळून जवळ जवळ चौऱ्याऐंशी देवकें आहेत. त्यामध्यें वेळू, वड, उंबर, आंबा, तरवड, आपटा, बेल इत्यादि वृक्ष आहेत. सुरी, कुऱ्हाड, कोयता, तरवार इत्यादि शस्त्रें आहेत. डुक्कर, घोडा, हरीण, हत्ती इत्यादि पशू असून साळुकी, मोर, गरुड इत्यादि पक्षीहि आहेत. देवकात काहीं फळें आहेत, काहीं फुलें आहेत, वड, आंबा, कळंब, वासनवेल, सूर्यफूल इत्यादि देवकें भंडारी, महार, चांभार, बुरुड, न्हावी, माळी, तेली, रामोशी, धनगर, ठाकूर, ढोर, वाणी, गोंधळी, सुतार, भोई अशा किती तरी जातींमध्यें आहेत. त्या सर्वांचा एकरक्तसंबंध जोडणें चुकीचें आहे.

कर्नाटकामध्यें देवकस्थानीं बळी मानतात. त्यात हत्ती, हळद, नागचांपा, मासा अशाचा समावेश होतो. ज्यामध्यें समान नळी आहेत त्याच्याशीं शरीरसंबंध होत नाहींत, याचें कारण त्या बळीचा व वंशाचा संबंध जोडण्याची चुकीची कल्पना हें होय. अखिल हिंदु समाजात ही जी गोत्रप्रवर, नळी व देवक याची विवाहाच्या बाबतींत अडचण आहे ती नष्ट करणें अवश्य आहे. आता गोत्र म्हणजे काय याचा विचार करू.

(३१२) गोत्राचा रूढ अर्थ –' गोत्र ' शब्दाचा प्रचलित अर्थ ' सप्ताना ऋषीणा अगस्त्याष्टमाना यदपत्य तद् गोत्रम् '

म्हणजे विश्वामित्र, जमदग्नि, भरद्वाज, गोतम, अत्रि, वसिष्ठ, कश्यप हे सात व आठवा अगस्त्य या ऋषींचीं अपत्यें म्हणजे गोत्र असा आहे. हीं गोत्रें वाढत जाऊन पुढें अनंत झालीं, असें समजतात. ऋषींचीं अपत्यें म्हणजे गोत्र असें म्हटलें तर ' गोत्रें ' ब्राह्मणानाच असतात आणि क्षत्रिय वैश्यादिकाना नसतात असें म्हणावें लागतें. परंतु सांप्रत क्षत्रिय वैश्यानाहि गोत्रें आहेत.

(३१३) पुराणें व गोत्रें –पुराणें व धर्मशास्त्रग्रंथ यामध्यें गोत्र-कल्पनेंत अंतर दिसतें. धर्मशास्त्रग्रंथात ऋषींचीं अपत्यें म्हणजे गोत्रें असें सांगितलें आहे. पण पुराणात क्षत्रिय राजेहि गोत्रकार होते, त्या गोत्रकार क्षत्रिय राजाच्या वंशात पुढें ब्राह्मणहि समाविष्ट झाल्याचें वर्णन आहे.

श्रीकृष्ण व पांडव ज्या सोमवंशात झाले त्याच सोमवंशाच्या एका शाखेंत पुढें मधु, यदु, वृष्णि इत्यादि कुलप्रवर्तक थोर पुरुष होऊन गेले. मधूचा पुत्र जो वृष्णि त्याच्या नावावरून वृष्णि गोत्र उत्पन्न झालें. (विष्णुपुराण ४-११-५) याचप्रमाणें रथीतर व मांधाता यांचीं उदाहरणें आहेत.

'क्षत्रियवैश्यौ तु पुरोहित-गोत्रप्रवरौ।'

हें धर्मशास्त्र अर्वाचीन आहे. याचा अर्थ क्षत्रियवैश्यांनीं नेहमींच पुरोहिताचे गोत्रप्रवर स्वीकारावेत असा नसून ज्या वेळेला त्यांना स्वगोत्राचें विस्मरण होतें, त्यावेळीं त्यांनीं पुरोहिताचीं गोत्रें स्वीकारावीत असा आहे.

(३१४) गोत्र व विद्या यांचा संबंधः—ऋषींचें अपत्य म्हणजे गोत्र व तें रक्तसंबंधानेंच हवें ही कल्पना चुकीची आहे. ज्ञानसंबंध, विद्यासंबंध व अध्ययनसंबंधानेंहि अपत्यत्व येतें. ऋषींकडे अध्ययनार्थ गेल्यानंतर प्रथम उपनयन होई, नंतर अध्ययनास प्रारंभ होत असे दीर्घ काल गुरुगृहवासामुळें विद्येच्या द्वारानें शिष्याला ऋषीच्या अपत्याचा मान सहजच मिळत होता. मातापित्यांच्या संयोगापासून झालेल्या जन्माला संभूति म्हणतात अशा संभूतीला धर्मशास्त्रांत महत्त्वाचें स्थान नाहीं. हा जन्म गौण असून उपनयनानंतर जो दुसरा जन्म होतो त्यावेळीं त्याला आचार्य गोत्र देतो. मुलाला गुरुगृहीं अध्ययनार्थ ठेवण्याची चाल पूर्वी होती. उपनयनपूर्वक बारा ते चोवीस वर्षेपर्यंत मुलगा गुरुगृहीं असे. त्यामुळें गुरूचें गोत्र व गुरूची परंपरा यांनीं तो संबद्ध होई. हल्लींचे पदवीधर जसे आपल्या विद्यापीठाची पदवी धारण करतात, त्याप्रमाणें पूर्वीचे स्नातक अध्ययनानंतर गुरुगोत्रें स्वीकारून " मी अमक्या गुरूचा शिष्य आहे," असें सांगत. तात्पर्य उपनयनानंतर शिष्याला गोत्र मिळे * म्हणूनच मनु म्हणतो,

आचार्यस्त्वस्य यां जातिं विधिवद्वेदपारगः ।
उत्पादयति सावित्र्या सा सत्या साजरामरा ॥

—मनु. अ. २ श्लो १४८

* उपनयनानंतरच मुलाला पित्याच्या मिळकतीचा वाटा मिळतो. जन्मांध, बधिर, इत्यादींचें उपनयन होत नाहीं व त्यांना मिळकतींतील भागहि मिळत नाहीं. उपनयनापूर्वी मूल मेलें तर तें सगोत्रीय झालें नसल्यामुळें त्याचें सोयेरसुतक नसतें.

वेदज्ञ आचार्य विद्यार्थ्यांच्या ठिकाणीं गायत्री-मन्त्रोपदेशपूर्वक वेदाध्ययनानें जी जाति उत्पन्न करतो तीच सत्य व अजर होय.

सांप्रत वेदविद्या पढविणारीं गुरुकुलें व ऋषी नसल्यामुळें बापच गुरु होऊन आपल्या मुलाचें उपनयन करतो अलीकडील प्रयोगकार पित्यावाचून अन्याला गुरु म्हणून ओळखीतच नाहींत पूर्वी घरीं मुलगा फक्त आठच वर्षे असे पुढें तो गुरुगृहात अध्ययन संपेपर्यंत राही त्यामुळें गुरुपरंपरा व गोत्र याची समव्याप्ति होती, परंतु अलीकडे ती परंपरा तुटली, गुरुगोत्राचा लोप झाला आणि पितृगोत्र तेवढें अवशिष्ट राहिलें ज्या दानपत्रात नावाबरोबर गोत्राचा उल्लेख असतो

(३१५) द्व्यामुष्यायण — प्रवरमंजरीसारख्या ग्रंथावरून कित्येक लोक द्विगोत्री असल्याचें दिसतें

'दिवा वसिष्ठा इत्येके नक्तं ज्ञेयाश्च कश्यपा । —मत्स्यपुराण
लौगाक्षि कश्यपसुतो वसिष्ठेनोपनीतवान् ।
अहर्वसिष्ठो रात्रौ तु कश्यपस्तेन स स्मृत ॥

या वरील व्याख्याहि बोधप्रद आहे

'उपनयन द्वितीय जन्म। उपनयनस्य दिवाविहितत्वात् अहर्वसिष्ठत्वम्। निषेकस्य प्रथमजन्मन रात्रौ जातत्वात् च रात्रौ कश्यपत्वम् अत एव भिन्नगोत्रे उपनीतस्य द्व्यामुष्यायणत्वम्। अह उपदेष्टु, रात्रौ निषेक्तु इति।'

उपनयन (हा दुसरा जन्म असतो) दिवसा होतें म्हणून कश्यपाचा मुलगा लौगाक्षी दिवसा वसिष्ठगोत्री आणि निषेकाचा संबंध रात्रीं असल्यामुळें रात्रीं कश्यपगोत्री समजावा उपनेत्याचें एक गोत्र व निषेक्त्याचें दुसरें गोत्र असें ज्याना असतें, त्याना द्व्यामुष्यायणी म्हणतात पिता नव्हापासून उपनयन करू लागला व गुरुगृहवास बंद पडला तेव्हां पासून गुरुगोत्र लावण्याचें कारण उरलें नाहीं शिष्य, अनुयायी आणि मुलगा अशी तिन्ही नातीं एकत्र झालीं तात्पर्य गोत्र हें वंशवाचक नसून विद्यासंबंधवाचक आहे ब्रह्माण्डपुराणात योनिसंबंध व गोत्रसंबंध असा भेद केला आहे व त्यावरून योनिसंबंध म्हणजे रक्तसंबंध आणि गोत्रसंबंध म्हणजे विद्यासंबंध होय असें स्पष्ट होतें

न भोज्या योनिसंबद्धा गोत्रसंबंधिनस्तथा।

—ब्रह्माड पुराण.

सांप्रत एका गोत्रातील लोक म्हणजे एका वंशातील लोक अशी समजूत आहे. धार्मिक विधीत गोत्राचा उच्चार ब्राह्मणाकडून व्यक्तिनिर्देश करताना होतो आज सगोत्रविवाह रूढ नाहीं, प्राचीन इतिहास पाहता गोत्र म्हणजे वंश हीहि कल्पना खरी नाहीं ब्राह्मणाच्या गोत्राशीं प्रवर संयुक्त झाले आणि ते गोत्रसंस्थापकाचेहि ऋषी असावेत अशी समजूत होऊन विवाह करताना गोत्राबरोबर प्रवरहि टाळू लागले.

(३१६) वेद व गोत्रें —गोत्र शब्दाचा अर्थ गोठा, कळप, दुर्ग असा ऋग्वेदात आलेला आहे. छांदोग्योपनिषदामध्ये (४।४।१) कुटुंब या अर्थी गोत्र हा शब्द आलेला आहे गोत्रऋषी म्हणजे आद्यपूर्वज व त्याचे वंशज असा अर्थानें गोत्र शब्द ऋग्वेदात वापरलेला दिसत नाहीं

गो म्हणजे भूमि व त्र म्हणजे संरक्षक यावरून भूमिसंरक्षक वर्ग असा गोत्र शब्दाचा अर्थ कोणी करतात त्यावरून आपल्या भूमीच्या बाहेरची म्हणजे दुसऱ्या गोत्रातील मुलगी करणें, पळवून आणणें हाच पुरुषार्थ, अशा कल्पनेमुळें गोत्राबाहेर लग्न करण्याची रीत उत्पन्न झाली असावी

(३१७) प्राचीन स्मृतिकार व सगोत्र विवाह.—बौधायना-सारख्या जुन्या स्मृतींत सगोत्र विवाह निषिद्ध नाहीं वसिष्ठधर्मसूत्रात सगोत्र विवाह करणें प्रशस्त नाहीं, असें म्हटलें असलें तरी बापाच्या बाजूनें पाच पिढ्या सोडून लग्न करावें असें सांगितलें आहे अनेक स्मृतींत सगोत्र व सप्रवर विवाहाचा निषेध आहे पण त्याबरोबर बापाकडच्या सात व आई-कडच्या पाच पिढ्या टाळाव्या असाहि उल्लेख करण्यात येतो. मनुस्मृता-मध्ये तर 'असपिंडा च या मातु असपिंडा च या पितु ।' म्हणजे सपिंडा बाहेरचे सगोत्र विवाह करण्यास अनुमती दिली आहे त्यावरून गोत्र शब्दाची अलीकडील समजूतच चुकलेली आहे असें म्हणावें लागतें.

संस्कृत ग्रंथकार विश्वामित्र, जमदग्नि, भारद्वाज, गोतम, अत्रि वसिष्ठ, कश्यप व आठवा अगस्त्य या ऋषींना गोत्रकार म्हणतात या आठांच्या वंशजांपैकीं कुणीतरी एकच गोत्राचा ऋषी असला पाहिजे हें उघड

आहे. गोत्रातील लोकांनीं आपसांत विवाह करूं नयेत, हा आजचा नियम आठ ऋषींच्या वेळीं अस्तित्वात नव्हता असें दिसतें कारण कश्यप, वसिष्ठ, अगस्त्य हे मरिचीचे वंशज असून काश्यप व वसिष्ठ यामध्यें विवाह होतात. हें ध्यानात घेतलें म्हणजे वंश, कुल आणि तीवर अधिष्ठिलेली सगोत्र विवाह-निषेधाची कल्पना अलीकडील आहे, ती मूळ तत्त्वाविरुद्ध आहे, असें म्हणणें प्राप्त होतें.

(३१८) धर्मसिंधूंतील गोत्रगण:-धर्मसिंधूमध्यें गोत्रांच्या विविध गणांचें, उपगणाचें आणि त्यांच्या प्रवरांचें कथन केलेलें आहे. मूळ ऋषी आठ व नतरचे दोन असे मुख्य दहा गोत्रगण सांगितले असून त्यांचे उपगण एकूणपन्नास केलेले आहेत. भृगु सात, आंगिरस सतरा, अत्रि चार, विश्वामित्र दहा, कश्यप तीन, वसिष्ठ चार व अगस्त्य चार असे हे एकूणपन्नास उपगण असून त्यांचे आणखीहि पोटगण आहेत.

(३१९) प्रवर म्हणजे काय ?:-आतां प्रवर म्हणजे काय हें पाहू. वेदांत प्रवराचा उल्लेख तैत्तिरीय संहितेंत आढळतो. त्यावरून असें दिसतें कीं, त्यावेळचे आचार्य श्रौतकर्म करणाऱ्या कोणत्याना कोणत्या तरी संप्रदायामध्यें समाविष्ट होते. 'वृ' धातूचा अर्थ 'निवडणें, स्वीकारणें' असा आहे. आर्षेयवरण म्हणजे ते कर्मसंप्रदाय त्यावेळीं होतें, त्यांपैकीं एकाचा स्वीकार करणें होय. त्यावरून प्रवर हा शब्द संप्रदायप्रवर्तक ऋषींच्या नावाचा वाचक आहे आणि ते संप्रदाय श्रौतकर्मासंबंधाचे होते असें उघड होतें गोत्र हा जसा रिश्तावाचक शब्द आहे तसा प्रवर हा शब्द कर्म संप्रदायवाचक ठरतो

' ऋषिभिः आर्षेय प्रवृणीते ' अशीं वचनें श्रौतसूत्रांत येतात, त्यावरून वरील अर्थाला बळकटी येते यज्ञांत प्रवरांचें अस्तित्व प्रथम दृश्यमान होतें. उदाहरणार्थ,

'प्रव्रियन्ते होत्रध्वर्युभ्याम् इति प्रवराः ।'

म्हणजे होता आणि अध्वर्यु यांकडून यज्ञामध्यें वर्णिले जातात म्हणून ... प्रवर म्हणतात. वसिष्ठाचा प्रवर ' वासिष्ठेंद्रप्रमदाभरद्वसु ' असा आहे. ह्याच्यापुढें प्रवरमंजरीकार ' वासिष्ठवत्, इंद्रप्रमदावत्, भरद्वसुवत्, असें लिहितात. ह्याचा अर्थ वसिष्ठाप्रमाणें, इंद्रप्रमदाप्रमाणें, भरद्वसुप्रमाणें मी हें कर्म

करतों असा आहे, त्यावरून प्रवरसंख्या एकदम कल्पनेवर उभारलेली नाहीं हें सिद्ध आहे

(३२०) भिन्न भिन्न व्याख्या –प्रवराच्या व्याख्येसंबंधानेंहि भिन्न भिन्न मतें आहेत 'गोत्रवंशप्रवर्तकर्षीणां व्यावर्तका ऋषिविशेषा प्रवरा ' अशी प्रवराची व्याख्या धर्मसिंधूकार देतात याचा अर्थ गोत्रातील वंशाना आरंभ करणाऱ्या ऋषीहून भिन्नता दाखविणारे ऋषी म्हणजे प्रवर होत असा आहे निर्णयसिंधुकार म्हणतात,

' कल्पकारा हि वासिष्ठेति होता वसिष्ठवदित्यध्वर्युरित्यादिना येषां प्रवरणमामनन्ति ते प्रवरा । तत्त्व तु गोत्रभूतस्य पितृ पितामहप्रपितामहा एव प्रवरा ।'

' वासिष्ठ,' इत्यादि संबोधन–विभक्तीनें होता आणि 'वासिष्ठवत्,' इत्यादि शब्दानीं अध्वर्यु ज्यांचा उच्चार करितात ते ऋषी म्हणजे प्रवर होत. गोत्रभूत जो ऋषि त्याचा पिता, आजा व पणजा हे त्या गोत्राचे प्रवर समजावे गोत्रें अनंत असलीं तरी प्रवरभूत ऋषी एकूणपन्नासच असल्यामुळें प्रवरसंख्या तवढीच आहे असें बौधायनानें सांगितलें आहे

' गोत्राणां तु सहस्राणि प्रयुतान्यर्बुदानि च ।
ऊनपंचाशदेवैषां प्रवरा ऋषिदर्शनात् ॥'

निर्णयसिंधुकाराची वरील व्याख्या खरी धरल्यास गोत्र संख्येच्या तिप्पट प्रवर संख्या व्हावयास पाहिजे यजमानाच्या गोत्रभूत ऋषीचे पितृ पितामह प्रपितामह हे त्या गोत्राचे प्रवर होतात अर्थात् प्रवर संख्या एकुणपन्नास राहणें शक्य नाहीं

अग्नीचें आवाहन करून आपण देवाना अर्पण करीत असलेले हवि त्याला पोंचावे म्हणून यजमानाच्या पूर्वज ऋषींचीं जीं नांवें निवडीत त्याना प्रवर म्हणत, असें श्रौतप्रयावरून दिसतें प्रत्येक गोत्राला एक, दोन, तीन व पाचपर्यंत प्रवर आहेत चार प्रवर कोठेंहि नाहींत

(३२१) एकवाक्यता नाहीं –प्रवर शब्दाच्या वरील व्याख्येमध्यें मेळ नाहीं याचें कारण अलीकडे यज्ञसंस्थेचा लोप झाला आणि प्रवर संख्या ही एकदम कल्पनेवर उभारली गेली, अशी समजूत झाली हें होय ! प्राचीन काळीं प्रवर शब्दाचा अर्थ होता आणि अध्वर्यु याकडून यज्ञामध्यें

चर्गिले जातात म्हणून त्यास प्रवर म्हणतात असा आहे. त्यावरून प्रवराचा आणि रक्ताचा कसलाहि संबंध नाहीं. अलीकडेच गोत्रें व प्रवर हीं एकवंश कल्पनेशीं अज्ञानानें निगडित झालीं गोत्राचा अध्ययनाशीं व विद्येशीं संबंध आहे, आणि प्रवराचा यज्ञकर्माशीं संबंध आहे, म्हणून सगोत्र व सप्रवर विवाह होण्यास वास्तविक अडचण नाहीं

(३२२) गोत्रप्रवर व विवाहनिर्बंध –' असमानप्रवरैर्विवाह ' ज्या कुलाचे समान प्रवर नाहींत, त्या कुलामध्यें विवाह व्हावा असें गौतमधर्मसूत्रात म्हटलें आहे. ' सगोत्राय दुहितर न प्रयच्छेत् ' म्हणजे समान गोत्रातील पुरुषाना कन्या देऊं नये, असें आपस्तंब म्हणतो या दोन्हीं वचनाच्या आणि या व. स्मृति अ. १ श्लो. ५२।५३ च्या आधारानें प्रस्तुतचा गोत्रप्रवरनिर्बंध प्रवृत्त झालेला आहे गोत्रप्रवराचे हे विवाहविषयक निर्बंध का पाळावेत असा प्रश्न केल्यास, सगोत्र विवाह हे संततिदृष्ट्या अनिष्ट आहेत असें उत्तर देण्यात येतें. मनु अ. ३ श्लो. ५ मधील वचन जर ' असपिण्डा च या मातु ' व ' असपिण्डा च या पितु ' असें असेल तर त्यात गोत्रप्रवराचा संबंधहि नाहीं. ' असपिण्डाच या पितु ' याच्या जागीं ' असगोत्रा च या पितु ' असा पाठ काहीं प्रतींत आढळतो, पण मिताक्षराकारानें " असपिंडा च " हाच पाठ घेतला आहे. एककुलवाचा निर्बंध साविण्ड्यशलनानेंच अधिक पाळला जातो. मग सापिण्ड्याचा निर्बंध पाळल्यावर सगोत्रत्व व सप्रवरत्व याच्या निर्बंधाची आवश्यकता ती काय राहिली ? मनुस्मृतींतील वरील श्लोकात ' असपिण्डा च या पितु ' या पदानें पितृसपिंड विवाहाचा निषेध सांगितला असावा, कारण मनूनें तो अन्यत्र सांगितलेला नाहीं टीकाकार कुल्लूक भट्टासहि ' चकारात् पितृसपिण्डाऽपि ' असें म्हणावें लागलें

(३२३) सगोत्र विवाह होतात –गोत्र म्हणजे कुल वा वंश, अर्थात् एकरक्ताचा संबंध टाळण्यासाठीं गोत्रभेद पाळणें अवश्य आहे, अशी प्रचलित समजूत आहे. परंतु चालू परिस्थितींत या समजुतीला काहीं महत्त्व आहे असें वाटत नाहीं. कपि व भारद्वाज या गोत्रात विवाह होऊं नये असा आज नियम आहे. पण धर्मसिंधुकारांनीं " कपिभार द्वाजयोर्विवाहोनेष्टइचपरिशिष्टे उक्त " कपिभारद्वाजगोत्रांतील विवाह

ऋग्शाखेच्या परिशिष्टात उक्त आहेत असें म्हटलें आहे. भृगुगणाचे जे वत्स, बिद, यस्क, वगैरे उपगण आहेत त्यामध्यें वस्तुत. विवाह होऊ नयेत. परतु यस्कापासूनच्या पुढील उपगणात स्वगण सोडून विवाहाला प्रतिबध नाहीं असें सागितलें आहे.

'यस्कादीनां स्वगणं त्यक्त्वा सर्वैर्विवाह् ।'

गुजराथमध्यें अनाविल ब्राह्मण म्हणून जी एक ब्राह्मण पोटजात आहे. तींत एका गोत्रात परस्पर विवाह आज प्रत्यक्ष घडत आहेत आणि सततीहि सर्व दृष्टीनें सपन्न आहे. आगिरस व भृगु या गणावाचून इतरात एक प्रवर साम्यानें सगोत्रत्व सिद्ध होतें पण गुजराथेंतील आगिरस व भारद्वाज या गणातील गोत्रात तें प्रवरसाम्य असूनहि विवाह होत आहेत. काश्यप व शाडिल्य हे उपगण काश्यपगणातील असल्यानें काहीं गोत्री भिन्न असताहि विवाह होऊ नयेत असा आपल्याकडील परिपाठ आहे. पण गुजराथेंत एका ब्राह्मण पोटजातींत काश्यप, शाडिल्य, पौलस्त्य या गोत्रामध्यें काश्यप गोत्रांतील कन्या शाडिल्य गोत्रीयास, शाडिल्य गोत्रीय कन्या पौलस्त्य गोत्रीयास, आणि पौलस्त्य गोत्रीय कन्या काश्यप गोत्रीयास दिली जाते. हा क्रम उलट असा नाहीं. गुजराथेप्रमाणें नेपाळात सगोत्र विवाहाची चाल आहे सिंध प्रातात आणि राजपुतान्यात सापिंड्य निवृत्ति नतर सगोत्र विवाह अधिक उत्साहानें करतात आपल्या पूर्वगोत्रातील माणसाशीं पुनश्च जवळचा सबध आणण्याची भावना यात असते. यावरून गोत्रप्रवरनिर्बंधाचा आणि एकरक्ताचा सबध काल्पनिक आहे असें दिसतें

साधारणपणें समानगोत्र व व सप्रवरत्व हे एकच होत. सगोत्रत्वाची व्याख्या बौधायनानें

'एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ।
तावत्समानगोत्रत्व विना भृग्वगिरोगणात् ॥'

अशी केली आहे भृगु व आगिरस या गणाव्यतिरिक्त दुसऱ्या सर्व गणाच्या गोत्रातील ज्या गोत्रामध्यें प्रवरभूत ऋषींत एक तरी समान आहे, त्या गोत्रात सगोत्रत्व आहे, असें समजावें. हा नियम भृगु व आंगिरस या गणांतील गोत्राना लागू नाहीं. या गणाचा अपवाद का केला

हें समजणें कठीण आहे गार्ग्य, भारद्वाज, कपि, विष्णुवर्धन व नित्युदन या गोत्राच्या प्रवरात आंगिरस हा प्रवर समान असताहि गार्ग्य, भारद्वाज व कपि या तीन गोत्रातील कोणत्याहि गोत्राचें विष्णुवर्धन व नित्युदन यातील कोणाशींहि पटतें. कारण हीं गोत्रें आंगिरस गणातील आहेत. बौधायनाचें हें विवेचन किनपत तर्कशुद्ध आहे याचा विचार वाचकानीं करावा

(३२४) सगोत्र विवाहास प्रायश्चित्त.–सगोत्र विवाह हा अज्ञानत. झाला तर प्रायश्चित्तानें तज्जन्य संततीचीहि शुद्धि होते व त्या संततीला आपला गोत्रप्रवरविषयक व्यवहार काश्यप गोत्र स्वीकारून करता येतो, पण यामुळें दुसरी एक अडचण येते कीं, स्वतन दुसरीं जी काश्यपगोत्री कुटुंबें असतील (तीं काहीं सर्व सगोत्र विवाहापासून अज्ञानत. झालेली संतती नव्हे,) त्याच्याशी या नूतन काश्यपगोत्रीयाचा (अज्ञानत. सगोत्र विवाहजन्य संततीचा) विवाहसंबंध होणार नाहीं, कारण या दोघाचें गोत्र एक. पण या नवकाश्यप गोत्रीयाचा भिन्न गोत्रत्वाच्या आधारावर मूळ सगोत्रीयाशीं सगोत्र विवाह होणार, म्हणजे एकरक्तत्वाचा दोष या संबंधामुळें बुद्ध्याच घडवून आणला असे होणार !

(३२५) गोत्रप्रवर्तक क्षत्रिय.–क्षत्रियाना अध्ययनपरंपरेशीं सदासर्वकाळ दक्ष व निकट असणें शक्य नसतें, म्हणून स्वगोत्राचें विस्मरण होणें स्वाभाविक आहे. उदाहरणार्थ उदेपूर, जोधपूर, जयपूर, बुंदिकोटा, भावनगर इत्यादि रजपूत घराण्याचीं गोत्रें पाहिलीं तर तीं अनुक्रमें वैजवाप, गौतम, मानव, वत्स, वसिष्ठ अशीं आढळतात. यातील काहीं गोत्रें त्याचीं स्वत चीं आहेत व काहीं पुरोहिताचीं आहेत प्रवराध्यायाचे परीक्षण केल्यास वैदिक कालात पुष्कळ क्षत्रिय गोत्रप्रवर्तक होते असें दिसतें. गार्ग्य, आंगिरस हीं क्षत्रियाचीं गोत्रें असल्याचें वायुपुराणावरून सिद्ध होतें. (वायु पु. अ. ९९ श्लो. १९१) प्राचीन काळीं क्षत्रियहि गोत्रप्रवर्तक होते, हें जरी खरें आहे तरी अर्वाचीन कालीं अध्ययनपरंपरेच्या लोपामुळें पुष्कळ क्षत्रियाना स्वगोत्र विस्मृति झाली व त्यानीं पुरोहिताचीं गोत्रें स्वीकारलीं हेंहि तितकेंच खरें आहे जेथें क्षत्रियानीं विस्मृतीमुळें पुरोहिताचे गोत्रप्रवर स्वीकारले तेथें पुरोहित आपल्या शाखेप्रमाणेंच संस्कार व इतर कर्में करणार आणि अध्यापनाचा प्रसंग आल्यास तो आपलीच शाखा त्याना

पत्करणार, अशा स्थितींत गोत्रप्रवरांचा आणि एकरक्तकल्पनेचा संबंध जोडणें हास्यास्पद आहे गोत्राचा वंशाशीं किंवा रक्ताशीं संबंध नसून अध्ययनाशीं व प्रवराचा धर्माशीं संबंध आहे हें उघड होतें म्हणून क्षत्रिय घराण्यांनीं सगोत्र विवाह निषिद्ध समजणें चुकीचें आहे महाराष्ट्रांतील कांहीं क्षत्रिय जाति सगोत्र-विवाह आजपर्यंत निषिद्ध मानीत होत्या पण अलीकडे त्यांनीं ज्ञाति-सभा भरवून असे विवाह निषिद्ध मानू नयेत असें ठरविलें आहे.

(३२६) **पुराणांतील सगोत्र विवाह**—प्राणिशास्त्रदृष्ट्या विचार केल्यास सगोत्र विवाहनिषेधापेक्षा सापिण्ड्य विवाहनिषेधाची अधिक गरज आहे असें दिसतें मुलामुलींचें प्रेम घरातल्या घरात आप्तसंबंधात जडण्याचे प्रकार घडूं नयेत म्हणून सापिंड्यविवाहाचा निषेध अवश्य आहे फार पुरातन काळीं सगोत्र विवाह निषिद्ध नव्हता पुराणामध्यें सगोत्र विवाहाची उदाहरणें आहेत श्रीकृष्णाचीं मातापितरें जीं वसुदेव व देवकी तीं यदु वंशातील होतीं दोघांचा मूळपुरुष चित्ररथ हा होय। त्याच्यापासून वसुदेव अकरावा व देवकी बारावी असें भागवतांतील वंशावळीवरून दिसून येतें तसेच पृथा, पांडु, सुभद्रा व अर्जुन यांचे विवाह एकाच गोत्रांतील होत सूर्यवंशांतील राम व सीता, तसेच लक्ष्मणादि बंधु व उर्मिलादि कन्या यांचे विवाहदि सगोत्रच होत या आणि अशा तऱ्हेच्या उदाहरणांवरून गोत्राचा आणि रक्ताचा जो संबंध जोडला आहे तो अलीकडील आहे प्राचीन काळीं अशी समजूत नव्हती, हें यावरून सिद्ध होतें

(३२७) **सगोत्रता व एकरक्तसंबंध**—गोत्र हा शब्द रक्तसंबंध दाखवितो म्हणून सगोत्र विवाह अनिष्ट असें गृहीत धरल्यास मूळ गोत्र प्रवर्तक ऋषीपासून आतापर्यंत अगणित पिढ्या झाल्या असल्या पाहिजेत अर्थात् इतक्या पिढ्या झाल्यानंतर मूळ गोत्रप्रवर्तक ऋषींतील रक्ताचा बिंदु आजच्या गोत्रांतील स्त्रीपुरुषामध्यें शिल्लक असेल असें मुळींच म्हणता येणार नाहीं कारण त्या गोत्रात अनेक परगोत्रांतील स्त्रिया आजपर्यंत आलेल्या असतात भिन्नभिन्न क्षेत्रांतील स्त्रिया आल्यानंतर त्या क्षेत्राचा म्हणून एक परिणाम बीजावर होतोच तसा परिणाम झाला असल्यामुळें एकरक्तसंबंधाचा प्रश्न उरतच नाहीं म्हणून अशा विवाहापासून संततीवर कांहीं अनिष्ट परिणाम होण्याचेंहि कारण नाहीं

(३३३) साप्रिंड्यमर्यादाः–सगोत्र व सप्रवर विवाह करताना आईकडून पाच पिढ्या आणि बापाकडून सात पिढ्यांचे निर्बंध अवश्य पाळावेत. त्यापुढे दोन्ही घराण्यात विवाह होण्यास हरकत नाहीं. सिव्हिल मॅरेज ॲक्टमध्ये बाप, आजा, पणजा आणि आई, आजी, पणजी असा तीन पिढ्यांत विवाह होऊ नयेत असें सांगितलें आहे. पैठीनसी स्मृती मध्यें आईकडील तीन पिढ्या व बापाकडील पाच पिढ्या वर्ज करून ' त्रीनतीत्यमातृत. पञ्चातीत्य च पितृतः । ' पुढें विवाह झाले तरी चालतील असें म्हटलें असलें तरी तें वचन अर्वाक् निषेधार्थ म्हणजे कमींत कमी इतक्या पिढ्या पाळल्याच पाहिजेत असें सांगण्याकरितां आहे. तात्पर्य, सापिंड्य मर्यादा पाळणें वंशशास्त्रदृष्ट्या अवश्य आहे. तें न पाळल्यास क्षेत्र–संकोच होऊन संततीवर अनिष्ट परिणाम झाल्याविना राहणार नाहीं.

(३३४) कायदा बदलला पाहिजेः–सगोत्रविवाह अज्ञानत. झाला तर त्याची शुद्धि चांद्रायणानें होते व पुरुष पुन्हा दुसरा विवाह करण्यास मोकळा होतो. पण स्त्री केवळ अन्नोदकाची भागीदारीण होते पण जाणत सगोत्र विवाह झाल्यास त्या संततीला यम व व्यासस्मृतीच्या आधारें अधर्म्य समजण्यात येतें हा कायदा बदलण्याची चळवळ केली पाहिजे. दत्तक, सती, विवाहवयोमर्यादा, विवाहनोंदणी यामध्यें कायद्यानें आज जसें परिवर्तन केलेलें आहे, तसेंच सगोत्र व सप्रवर विवाहजन्य संततीच्या कायद्यातहि परिवर्तन करणें भाग आहे. हिंदु कायदा हा रूढीवरच भर देतो. कायद्याचा अर्थ करणारे चतुर भेटले कीं कायदा राहूनसुद्धा भाष्याच्या योगानें तो बदलू शकतो. हिंदू लॉ हा कोडिफाइड लॉ नसून रूढीला म्हणजे यूसेजला महत्त्व देतो. आज अनेक रूढी बदलत आहेत त्याप्रमाणें गोत्रप्रवराचे मूळचे अर्थ दाखवून ते कोर्टाकडून मान्य करून घेणें हें तज्ञांचें व कायदेपंडितांचें काम आहे.

-करणें विहित समजतात. काहीं जातींत आतेबहीण व मामेभाऊ याचेहि विवाह होतात. काहीं जातींत मामाचें गोत्रहि वर्ज करण्याचा प्रघात आहे. पितृगोत्र व मातुलगोत्र वर्ज करून लग्न करणें अतिशय त्रासदायक होतें. दक्षिण महाराष्ट्रात मामा आणि भाची याचीं लग्नें होतात म्हणजे बहीण आपली मुलगी सख्या भावाला देते. नबुद्रि ब्राह्मणात फक्त वडील मुलाचाच विवाह होतो व इतराचे सबधम् होतात काहीं जातींत वैवाहिक रुततील मामाचें आडनाव लागतें. त्यामुळें मातुलगोत्र व मातुल घराण याचें वर्चस्व राहातें. या सर्व प्रकारावरून वैवाहिक चालीरीति परिस्थितिसापेक्ष उत्पन्न झाल्या आहेत असें म्हणता येतें.

(३३६) मातुलकन्यापरिणय –मातुलकन्या–परिणयाला मयूखकारासारखे निबधकार अनाचार म्हणतात सापिड्याच्या दृष्टीनें हा क्षत्रसकोच होतो अशा विवाहाला प्रायश्चित्त सागितलें आहे. पूर्वी दळण वळणाचीं साधनें कमी व इतर सामाजिक अडचणी, त्यामुळें ही चाल पडली होती पण आता ती टेवण्याचें कारण नाहीं केवळ ही रूढि आहे म्हणून तिचें समर्थनहि योग्य नाहीं. अनेक अनिष्ट रूढी (उदाहरणार्थ शिवा शीव, विधवावपन वगैरे) जशा आज मोडत आहत आणि त्या मोडल्या पाहिजेत, असें समाजातील विचारवत म्हणतात, तशीच मातुलकन्या परिणयाची रूढि मोडून सापिंड्य मर्यादा पाळून सगोत्र व सप्रवर विवाह अवश्य करावेत तसेंच ज्या जातींत एक देवक, एक बळी याच्यामुळें एक रक्तसबधाच्या कल्पनेवर ज विवाह होत नसतील तहि अवश्य घडवावेत. कारण बळी, वेडगु आणि देवक याचा आणि एकरक्त वाचा सबध मुळींच नाहीं तात्पर्य नवा हिंदुधर्म पत्रिका, मुहूर्त, पोटजाति, गोत्रप्रवर इत्यादि विवाहकार्यांत ज्या उगाच अडचणी येऊन बसल्या आहेत, त्याना न जुमानता प्रौढ व अनुरूप अशा वधूवराना सापिंड्यमर्यादा पाळून व इतर जे नियम सागितले आहत ते लक्षात ठेवून विवाह करण्याची अनुज्ञा देतो

(३३७) विवाह नोंदणी –महाराष्ट्रातील पुढारलेल्या वर्गातील तरुण व तरुणी अलीकडे धार्मिक विधि न करता विवाह नोंदवू लागल्या आहेत याचीं कारणें (१) स्त्रीस पोटगीशिवाय पतीच्या मिळकतीतील

काहीं भाग मिळतो व पतीचे संयुक्त कुटुंबातील हक्क वेगळे होतात, (२) घटस्फोट मागता येतो, (३) द्वितीय पत्नी करिता येत नाहीं, हीं होत सगोत्र विवाह करण्यास तर नोंदणीशिवाय गत्यंतरच नसतें. विवाह नोंदण्यास मुहूर्त लागत नाहीं, लग्न वाटेल तेव्हा व योग्या वेळात होते. खर्च व खटाटोप यांचा तर प्रश्नच नसतो ही प्रवृत्ति अशीच वाढत गेल्यास आपल्या विवाहसंस्थेचा नाश होईल कीं काय अशी भीति वाटते कारण विवाह हा धार्मिक संस्कार आहे. तो न झाला तर पुढील संततीलाहि धार्मिक संस्कार करण्यास कोणताच अधिकार पोंचत नाहीं विवाहनोंदणीनंतर काहीं वधूवरें आईबापाच्या इच्छेस्तव धार्मिक संस्कार करून घेतात ! काहींना तर तो अडगळीसारखा वाटतो ! परंपरा राखण्याचे दृष्टीनें नोंदणीनंतर धार्मिक संस्कार केला तरी हरकत नाही. विवाहसंस्कार करूनच नंतर विवाह नोंदला तरीहि बिघडत नाहीं वास्तविक हा नोंदणीचा कायदाच बदलून घेतला पाहिजे ही जी पौराहित्यवृत्ति सरकारनें बळकाविली आहे, ती पुन्हा हिंदु समाजाला दिली पाहिजे कारण हा वृत्तीचा प्रश्न आहे हिंदु समाजातील विशिष्ट संस्थांना विवाहानंतर तेथेंच तो नोंद करण्याचा अधिकार सरकारकडून मिळवला पाहिजे पौरोहित्यवृत्तीचा विच्छेद नोंदणीमुळें सरकारनें केला आहे, त्यास प्रतिबंध करावयास नको काय ?

ज्या कारणाकरिता विवाहनोंदणी होते तीं वर दिल्लीं तीन कारणें नष्ट करून कायद्यानें सगोत्र विवाहास संमति मिळविली पाहिजे धर्मनिर्णय मंडळाचा विवाहसंस्कार हा अत्यंत सुटसुटीत, थोडक्या वेळात, थोडक्या खर्चात होणारा आहे, तेव्हा त्या सोयीकरिता विवाह नोंदण्याचें मुळींच प्रयोजन नाहीं



प्रकरण एकविसावें

विधवाविवाह *

(२३८) विधवांचा प्रश्न — हिंदु समाजांतील सर्व जातींतील विधवांची विशेषतः वरच्या वर्गांतील विधवांची स्थिति फारच शोचनीय आहे. मनुष्याला अन्न, अपत्य व आप्त हे लागतात. पोटाला अन्न पाहिजे, प्रेमाची पाखर घालण्याला अपत्य पाहिजे व अन्तःकरण उघडें करण्याकरितां आप्त पाहिजे. या नियमाला विधवा अपवाद होऊं शकत नाहींत. तरुण विधवांचे नैसर्गिक मनोधर्म प्रबल असल्यामुळें त्यांवर जुलमानें वैराग्य लादल्यास त्याचा दुरुपयोग होतो. विधवांनीं विवेकानें व वैराग्यानें वागावें असें कितीहि जीव तोडून सांगितलें तरी आजची गृहस्थिति व बाह्यस्थिति विवेक नि वैराग्यपोषक नसल्यामुळें त्याचा कांहीं उपयोग होत नाहीं. तरुणांचे अकालीं मृत्यु, एकत्र कुटुंबपद्धतीचा अभाव, वाढतें दारिद्र्य, समाजाचें पालटलेलें स्वरूप आणि विधर्मीयांचीं विधवांवर होत असलेलीं आक्रमणें यामुळें विधवांचा प्रश्न फारच गंभीर झालेला आहे.

शारदा कायदा रूढ झाल्यापासून चौदा वर्षांच्या आंतल्या विधवा यापुढें कमी सांपडतील, म्हणून त्यांचा विचार सोडून देऊं. तथापि पंधरा ते वीस वर्षें वयाच्या विधवा ३९६१७२, वीस ते पंचवीस वर्षें वयाच्या ७४२८२० व पंचवीस ते चाळीस वर्षें वयाच्या हजारों विधवांची भर यांत घातली तर १९२० च्या शिरगणतींतील हा विधवांचा आकडा फारच भय उत्पन्न करतो.

---

* या विषयावर प. दसरींचा 'धर्मविवादस्वरूप' व प. काणे यांचा 'धर्मशास्त्रविचार' ग्रंथ पहा.

वचन आधार समजण्यात येत असे.—

' एकस्मिन् यूपे द्वे रशने परिव्ययति तस्मादेको द्वे भार्ये विन्दते। तस्मादेकस्य वह्व्यो जाया भवन्ति नैकस्या बहवः सहपतयः॥ यन्नैकां रशनां द्वयोर्यूपयोः परिव्ययति तस्मान्नैका द्वौ पती विन्देत ॥ '

एका यूपाला दोन दोऱ्या गुंडाळतात म्हणून एक पुरुष दोन बायका करू शकतो. अर्थात् पुरुषाला अनेक स्त्रिया करता येतात, परंतु एक स्त्री बहु पति करू शकत नाहीं.

त्या अर्थी एक दोरी दोन यूपांना गुंडाळीत नाहींत त्या अर्थी एका स्त्रीला दोन पती करता येत नाहींत.

वरील वचनामध्यें उलटसुलट पद्धतीनें पुरुषाला अनेक स्त्रिया करता येतात व स्त्रियांना अनेक नवरे करता येत नाहींत हें दाखविलें आहे. श्रुतिवचनें न मिळालीं आणि स्मृतिकारहि विधवाविवाहाविरुद्ध असले तथापि सर्व दृष्टीनें विचार केल्यास आजच्या परिस्थितींत विधवाविवाहाला मान्यता अवश्य दिली पाहिजे, असें नवा हिंदु धर्म सांगतो.

(२४३) अनुकूल आधार-विधवाविवाहाला पुष्कळ स्मृतिकार विरुद्ध असले तरी वसिष्ठ, बौधायन, पराशर व नारद हे स्मृतिकार अनुकूल आहेत हे स्मृतिकार चारच जरी असले तथापि त्याचें प्रामाण्य प्रबल आहे हें ध्यानात ठेवावें.

पाणिग्राहे मृते बाला केवल मंत्रसंस्कृता ।
सा चेदक्षतयोनि स्यात्पुन संस्कारमर्हति ॥६६॥

— वसिष्ठ अ. ५

भावार्थ.-मंत्रसंस्कार झाल्यावर जर पति मृत्यु पावला तर त्या अक्षतयोनि विधवेचा पुन्हा विवाहसंस्कार करावा. याच वचनाला पोषक असें बौधायनाचें वचन आहे.—

निसृष्टाया हुते वाऽपि यस्यै भर्ता म्रियेत स. ।
सा चेदक्षतयोनि स्याद्गतप्रत्यागता सती ॥१७॥
पौनर्भवेन विधिना पुन. संस्कारमर्हति ॥१८॥ प्र. ४ अ १

ब्रह्मपुराणातहि याचा अनुवाद आहे. त्यावरून सप्तपदी होतांच जर

नवरा वारला तर पुन्हा विवाहसंस्कार करण्यास वसिष्ठ, बौधायनादींची मान्यता आहे.

नष्टे मृते प्रव्रजिते क्लीबे च पतिते पतौ ।
पंचस्वापत्सु नारीणां पतिरन्यो विधीयते ॥३०॥

—पराशर अ. ४

हें पराशरवचन तर चांगलेंच गाजलेलें आहे. या वचनानें धर्मनिबंधकाराची मोठी तारांबळ उडविली आहे. 'पतिते पतौ' 'पतितेऽपतौ' इत्यादि निरनिराळीं पदें पाडून पति म्हणजे नवरा, पति म्हणजे पालनकर्ता, पति म्हणजे आश्रयदाता असे अर्थ अनेक निबंधकारानीं दिलेले आहेत. पतौ हें रूप शुद्ध का पत्यौ हें रूप शुद्ध अशी व्याकरणाच्या रूपा वरून एकें ठरविण्याची मल्लीनाथी सुरू झाली. पति नष्ट झाला, मेला, त्यानें सन्यास घेतला, त्याला षंढत्व आलें, त्यानें धर्मांतर केलें, तर अशा पाच प्रसंगीं स्त्रीनें दुसरा पति करावा असा सरळ या श्लोकाचा अर्थ आहे. परंतु विधवाविवाहाला प्रतिकूल असणाऱ्या निबंधकारानीं या वचनाची फारच ओढाताण केली आहे.

ज्या वचनाची ओढाताण निबंधकाराना मुळींच करता येणें शक्य नव्हतें, अशीं जोरदार वचनें नारदस्मृतींत पुढीलप्रमाणें आहेत.—

अष्टौ वर्षाण्युदीक्षेत ब्राह्मणी प्रोषित पतिम् ।
अप्रसूता तु चत्वारि परतोऽन्य समाश्रयेत् ॥९८॥
क्षत्रिया षड्समास्तिष्ठेत् अप्रसूता समात्रयम् ।
वैश्या प्रसूता चत्वारि द्वे वर्षे त्वितरा वसेत् ॥९९॥
न शूद्रायाः स्मृत काल एप प्रोषित योषिताम् ।
जीवति श्रूयमाणे तु स्यादेव द्विगुणो विधि. ॥१००॥
प्रजाप्रवृत्तौ भूताना दृष्टिरेषा प्रजापतेः ।
अतोऽन्यगमने स्त्रीणामेप दोषो न विद्यते ॥१०१॥

—नारद अ. १२.

भावार्थ.—जिला अपत्य असेल अशा ब्राह्मणीनें पति परागंदा झाला असेल तर पतीची आठ वर्षे वाट पाहून दुसरा पति करावा. पण जिला अपत्य नसेल अशा स्त्रीनें चारच वर्षे वाट पाहून दुसरा पति करावा.

प्रसूता क्षत्रिय स्त्रीनें परागदा पतीची सहा वर्षें वाट पहावी व अपत्य नसल्यास तीन वर्षे वाट पाहून दुसरा पति करावा. वैश्य स्त्रीनें अपत्य असल्यास चार वर्षें व अपत्य नसल्यास दोन वर्षं वाट पाहून पुन्हा विवाहबद्ध व्हावें. ज्याचे पती दूर गेले आहेत, अशा शूद्र स्त्रियांना कालाचें बंधन नाहीं तथापि नवरा जिवंत आहे, असें जर कळेल तर सर्व वर्णांच्या स्त्रियांनीं वर निर्दिष्ट केलेल्या कालापेक्षा दुप्पट कालापर्यंत पतीची वाट पहावी प्रजेची प्रवृत्ति व्हावी म्हणून भूतमात्राचें ठिकाणीं ही सृजनाची इच्छा आहे म्हणून विधात्यानीं अन्य पति केल्यास दोष नाहीं.

नारदाच्या वरील स्पष्ट विधायक वचनामुळें निबंधकार भांबावून गेले असल्यास नवल नाहीं. त्यानीं 'अन्य समाश्रयेत्' या पदाचा अर्थ दुसऱ्याचें साह्य घेऊन पति शोधून काढावा, येथपर्यंत केलेलें आहे.

धर्मशास्त्रापेक्षा व्यवहारात अर्थशास्त्राला मान अधिक आहे. कारण तें शास्त्र व्यवहारसंबद्ध आहे म्हणून कौटिलीय अर्थशास्त्रातील यासंबंधाचीं एकदोन वचनें देतों —

'दीर्घप्रवासिन प्रव्रजितस्य प्रेतस्य वा भार्या सप्त तीर्थान्याकाङ्क्षेत। संवत्सरं प्रजाता। तत पतिसोदर्यं गच्छेत्। बहुपु प्रत्यासन्नं धार्मिकं भर्मसमर्थं वा कनिष्ठमभार्यं वा। तदभावेऽप्यथ सोदर्यं सपिण्डं तुल्यं वा।'

दीर्घकाळ प्रवास करणाऱ्या, सन्यास घेतलेल्या किंवा मरण पावलेल्याच्या स्त्रीनें सामान्यत सात महिने वाट पहावी. तिला जर पुत्र झालेला असेल तर तिनें वर्षभर थांबावें. नंतर पतीच्या भावाशीं लग्न करावें. त्याचे पुष्कळ भाऊ असतील तर त्यांत जो धर्मिष्ठ असेल त्याकडे जावें किंवा जो भरणसमर्थ असेल किंवा विवाह न झालेला कनिष्ठ असेल तर त्याकडे जावें. दीर मुळीं नसेलच तर दुसरा कोणी दिरासारखा सपिण्ड असेल तर त्याचा आश्रय करावा कौटिल्यानें पुनर्विवाहाची येथपर्यंत मर्यादा नेली आहे. इतकेंच नव्हें, तर काहीं प्रसंगीं स्त्रीनें पतीचा त्याग करूनहि पुनर्विवाह करण्यास हरकत नाहीं असें म्हटलें आहे. 'नीचत्व परदेश वा प्रस्थितो राजकिल्बिषी। प्राणाभिहन्ता पतित स्त्याज्य।' (३,२) असेंहि तो म्हणतो. पति नीच झाला, परदेशीं

राष्ट्राचा गेला, राजाचा अपराधी झाला, खून करणारा झाला, किंवा त्यानें काहीं महापातक केलें, तर स्त्रीनें त्याचा त्याग करावा.

अर्थशास्त्रकर्ता हा ध्येयवादी स्मृतिकार नव्हता, तर समाजात स्वास्थ्य नांदावें म्हणून व्यवस्था लावणारा प्रत्यक्ष राज्यकारभारांत भाग घेणारा व सत्तेनें समाजाचें नियंत्रण करणारा व्यवहारज्ञ होता, एवढें लक्षात ठेवलें म्हणजे त्याचें म्हणणें नीट लक्षात येईल.

(३४४) धर्ममंडळाचा निर्णय –वसिष्ठ, बौधायन, पराशर व नारद या स्मृतिकारांच्या वरील वचनाधारें महाराष्ट्रातील नव्या हिंदुधर्माचा पुरस्कार करणाऱ्या परिवर्तनवादी पंडितांनीं पुढीलप्रमाणें निर्णय दिला आहे—

" स्त्रीपुनर्विवाहास काहीं स्मृतिकाराचीं वचनें प्रतिकूल असलीं तरी नारद, वसिष्ठ, पराशरादि काहीं स्मृतिकाराचीं वचनें अनुकूलहि आहत म्हणून स्त्रीपुनर्विवाह मान्य करावा, मात्र विधवेचा पुनर्विवाह विधुराशींच व्हावा "

हा निर्णय ज्या विधवेला आपला तोल सभाळून समाजात वावरणें शक्य आहे असें वाटेल, व जी संतति, संपत्ति, आप्त व ऋणानुबंध यांच्या योगानें दुसऱ्या कुळाशीं पूर्ण तादात्म्य पावली असेल तिजकरता नाहीं. ज्या अभागी विधवेला ना संतति! ना संपत्ति! ना आप्त! अशा तापत्रयात जी बिचारी सापडली असेल, अशा विधवेकरताच हा निर्णय आहे हिंदु समाजातील ज्या जातींत आज विधवाविवाह नाहीं त्या जातींत तो रूढ होणें आवश्यक आहे पिता आपल्या कुमारिकेच्या प्रथम विवाहाचा विचार जितक्या काळजीनें करतो, तसाच त्यानें आपल्या विधवा मुलीच्या अथवा सुनेच्या पुनर्विवाहाचा विचार आस्थेनें व उघडपणें केला पाहिजे असा विवाह करण्यात कोणताहि गौणपणा नाहीं, अशा संततीला कोणताहि पातित्यदोष नाहीं, असें समाजाला वाटलें पाहिजे

(३४५) विधुरविधवा-विवाह –विधवांचे विवाह विधुराशींच व्हावेत, हें सर्व दृष्टीनें इष्ट आहे हे विवाह शक्य तों सांस्कृतिक दृष्ट्या ज्यामध्यें समता आहे अशा विधुराशीं विधवांचे व्हावेत तरुणांचीं लग्नें कुमारिकांशीं होणें हें जसें इष्ट, तसेंच विधुरांचीं लग्नेंहि विधवांशीं होणें इष्ट

आहे. विधुरांनी द्वितीय संबंधामुळें जर काहीं कुमारिका अडविल्या तर प्रथमवरांना मुली मिळण्यास अडचण पडेल. याच्या उलट जर तरुणांनीं विधवांशीं लग्नें लावलीं तर तरुण कुमारिकांना विधुरांशीं लग्नें लावण्याचा प्रसंग येईल. या दोन्ही अनिष्ट गोष्टी टाळून तारतम्यानें विधवाविवाह केले पाहिजेत सुप्रजावृद्धि, कामतृप्ति व समाजस्वास्थ्य हें जें विवाहसंस्थेचें ध्येय त्यापासून च्युत होता कामा नये.

(३४६) पुनर्विवाहिताची संतति:–पुनर्विवाहिताच्या संततीला गौण समजणें चुकीचें आहे. जुने धर्मशास्त्रकार हे पतिताबद्दल तर उदार आहेतच पण पतितसंततीबद्दल फारच उदार आहेत. बौधायन, आपस्तंबादि धर्मसूत्रकार म्हणतात कीं कोणत्याहि कारणानें पतित समजलेल्या स्त्रीपुरुषाच्या संततीच्या प्रत्येक पिढीस दोष न वाढतां तो कमी होत जातो. विशेषतः पतिताच्या मुलींना मुळींच दोष नाहीं व मुलांना असला तर तो फार अल्प आहे. जुन्या धर्मशास्त्रकारांचें हें धोरण लक्षात घेतलें तर पुनर्विवाहित जोडपें हें मुळीं पतित ठरतच नाहीं, आणि त्याची संतति कोणत्याहि दृष्टीनें गौण नसल्यामुळें त्या संततीशीं इतरांनीं विवाह करण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं.

(३४७) विधुरांची दैना –पुनर्विवाह सशास्त्र असला व पुष्कळ जातींमध्यें आज तो रूढ असला तरी त्याला थोडें गौणच समजतात. तो गौणपणा घालविण्याचा मार्ग म्हणजे बुद्धिवादानें या विषयाचें महत्त्व पटविणें हाच होय. खेडोपाडीं पुढारलेल्या वर्गात पुनर्विवाहित जोडपीं दिसू लागलीं म्हणजे हें गौणच नष्ट होईल. विधवाविवाह हा इच्छेवर आहे. जी विधवा वयानें पस्तीसच्या आतील असून अपत्य व अर्थविहीन आहे, तिनें अवश्य विवाह करावा. एखादी मुलगी असली तरी तिच्या शिक्षणाची व्यवस्था करून व इतरहि काळजी घेऊन विधवेनें विवाहबद्ध व्हावें. विधवेला जितकी विवाहाची गरज असते त्यापेक्षा विधुर पुरुषाला ती अधिक असते तो संसार माडून बसलेला असतो पत्नी मृत झाल्यामुळें त्याला संसार चालविण्यास व मुलेंबाळें संभाळण्यास कोणीतरी हक्काचें मनुष्य हवें असतें. नवरा मेल्यावर बायको उघडी पडते असें म्हणतात. पण खरी स्थिति बायको मेल्यावर नवराच उघडा पडतो! तो अनाला महाग होतो व

त्याचे हाल कुत्रा खात नाहीं मध्यम वर्गांतील विधुराला प्रपंच व घर सांभाळणारी विधवा लाभत नाहीं विधवांना केवळ पोटगावारी ही एवढी उसाभर करणें नको असतें दुर्दैवी विधवांचें म्हणणें असें पडतें कीं पुढां प्रपंचांत जर पडावयाचें तर सर्व दृष्टीनें अधिक सुख लाभेल असें स्थळ पहावें विधवांनी सुस्थळ मिळविण्याचा अवश्य यत्न करावा पण सर्व परिस्थिति ध्यानीं घेऊन काहीं कालानंतर त्वरित विवाहबद्ध होणें हाच उत्तम मार्ग आहे योगक्षमाची व्यवस्था असली म्हणजे विधवा मुलांचें संगोपन चांगल्या तऱ्हेनें करतात पण विधुर मनुष्य सपन्न असला तरी त्याला तें जमत नाहीं अशा विधुरानें विवाह कर्तव्य असेल तर पहिल्या मुलांची व्यवस्था सर्व दृष्टीनें चांगली करावी व नव्या संबंधापासून एकदोनच अपत्यें होतील अशीहि काळजी घ्यावी तरच तो विवाह सुरस होईल

(३४८) पोटजातींत विवाह करा —समाजांत विवाह होऊन मूलबाळ न होतां ज्याची पत्नी वारते व मूलबाळ न होतां एक वर्षांतच जिचा पति वारतो असे स्त्रीपुरुष पुष्कळ आढळतात अशांनीं विशेषत विधवांनीं अधिक धीट होऊन न लाजतां व संकोच न करतां आपले विवाह जमविले पाहिजेत पुढारलेल्या वर्गांत विधवाविवाह अधिक रूढ व्हावेत म्हणून ते आपल्यातील कोणत्याहि पोटजातींमध्यें करावेत पोटजातींचा उच्छेद झालाच पाहिजे निदान विधुरविधवा—विवाहामध्यें तरी पोटजाति मुळींच पाळू नयेत त्यामुळें स्थलसंकोचाची ही अडचण राहणार नाहीं

(३४९) सहानुभूतीनें वागा —गावोगावीं ज्या अपत्य व द्रव्य विहीन विधवा आहेत, त्यांनीं निःसंकोचपणें विधवादुःख—निवारक मंडळें स्थापून एकत्र जमणें बोलणें, बसणें, विधवांच्या अडचणींचा विचार करणें, विधवाविवाहास उत्तेजन देणें, विधवेन विवाह केल्यास तिला नांवें न ठेवणें, तिच्याशीं सहानुभूतीनें वागणें, अशीं कार्यें करावींत

(३५०) सकेशा विधवा —हिंदुसमाजांतील काहीं जातींत वपन न केलेल्या विधवांना अशुचि मानतात त्यांच्या हातचें स्वैपाकपाणी चालत नाहीं नैवेद्य वैश्वदेव श्राद्ध या धर्मकृत्यांत आणि लग्नमुंज इत्यादि मंगल-कार्यांतहि त्यांना अनधिकारी, अशुभ, अपवित्र व हीन समजण्यांत येतें, तें चुकीचें आहे

(३५१) सकेशा विधवा व देवदर्शन -वपनाची रूढि असली तरी तें बौद्ध संस्कृतीचें अनुकरण आहे, तिला श्रुति-स्मृतींचा आधार नाहीं, फार तर उलटसुलट स्मृतिवचनावरून वपनाचा विकल्प सिद्ध होतो, असें प्रस्तुत ग्रंथकार गेलीं कित्येक वर्षे सांगत आहे काहीं दिवसापूर्वी पंढरपूर येथील सबजज कोर्टांत एका ब्राह्मण सकेशा विधवेनें इतर स्पृश्य हिंदूप्रमाणें पंढरपूर येथील विठोबाचें देवाल्याचे गाभाऱ्यात प्रवेश करून पादस्पर्शपूर्वक दर्शन घेण्याचा आपला हक्क आहे, म्हणून समस्त बडवे लोकांना या कृत्यास हरकत न करण्याची निरंतरची ताकीद मिळावी, असा दावा आणला होता या दाव्यात रूढी, धर्मशास्त्र व धर्मभावना अशा सर्व दृष्टीनें विचार करण्यात आला व कोर्टानें विधवाच्या बाजूनें निकाल दिला कोर्टापुढें विधवावपनाला पोषक असे जे ऋग्वेद (१०, ४०, २) अथर्ववेद (१४, २, ६०) इत्यादि ग्रंथातील आधार दाखविले गेले, त्याची छाननी करून ते प्रस्तुत विषयाशीं लागू नाहींत, असें सिद्ध झालें मनु, याज्ञवल्क्यादि स्मृतींमध्यें वपनसमर्थक वचन नाहीं फक्त वेदव्यासस्मृतीत पुढील वचन आढळतें —

(३५२) एक आधार —

मृतं भर्तारमादाय ब्राह्मणीवह्निमाविशेत् ।
जीवन्ती चेत् त्यक्तकेशा तपसा शोधयेत् वपु ॥५३॥

— व्यास अ २

या श्लोकामागील विषय पति परगावीं गेला असता स्त्रीनें कसें वागावें, असा आहे येथें पहिल्या ओळींत सती जाण्याचा उपदेश आहे व दुसऱ्या ओळींत 'तपसा शोधयेत् वपु ' हा मुख्य विधि सांगितला आहे 'त्यक्तकेशा' हें 'जीवन्ती'चें विशेषण आहे त्यक्तकेशा म्हणजे केशसंस्कारवर्जिता असा अर्थ करणें योग्य आहे व त्याला हारीतस्मृतींतील आधार आहे —

गर्भिणी नानुगन्तव्या मृतं भर्तारमव्ययम् ।
ब्रह्मचर्यव्रतं कुर्याद्यावज्जीवमतन्द्रिता ॥२०५॥
केशरंजनताम्बूलगंधपुष्पादिसेवनम् ।
भूषणं रंगवस्त्रं च कांस्यपात्रेषु भोजनम् ॥२०६॥
द्विवारभोजनं चाक्ष्णोरंजनं वर्जयेत्सदा ।

स्नात्वा शुक्लाम्बरधरा जितक्रोधा जितेंद्रिया ॥२०७॥
मुनिर्मला शुभाचारा नित्यं संपूजयेद्धरिम् ॥२०८॥
क्षितिशायी भवद्रात्रौ शुचौ देशे कुशोत्तरे ।
ध्यानयोगपरा नित्यं सतां संगे व्यवस्थिता ॥२०९॥

भावार्थ—गरोदर स्त्रीनें मृत भर्त्यांशीं सहगमन करूं नये. केशरंजन, तांबूलभक्षण, पुष्पादिसेवन, नेत्ररंजन इत्यादि वर्ज्य करून शुभ्र वस्त्र परिधान करून काशाच्या भांड्यांत दोन वेळां जेवून मुनिर्मल, जितक्रोध, जितेंद्रिय अशा तऱ्हेनें श्रीहरीचें ध्यान करीत राहावें, भुईवर निजावें व सज्जनांचा सहवास करावा.

(३५३) विधवांना अशुभ समजूं नये—वरील हारितवचन वपनविरोधकच आहे म्हणून विधवेनें वपन न करतां शुद्धाचरणानें राहावें, हें युक्त आहे. सकेशा विधवांच्या हातचें पाणी देवपूजेस, त्यांच्या हातचा स्वैपाक नैवेद्यवैश्वदेवास आणि श्राद्धपक्षासहि अवश्य चालला पाहिजे अर्थात् हिंदूंच्या कोणत्याहि देवालयांत त्यांना इतरांप्रमाणें सर्व अधिकार मिळाले पाहिजेत धर्मनिर्णय मंडळाचा सकेशा विधवासंबंधींचा निर्णय पुढीलप्रमाणें आहे —' सकेशा विधवांना विवाहादि मंगलकार्यांत आणि धार्मिक कृत्यांत कोणत्याहि प्रकारें अनधिकारी, अशुभ, अपवित्र किंवा हीन समजण्यांत येऊं नये तीर्थें, क्षेत्रें, मंदिरें, देवालयें अशा सर्व ठिकाणीं त्यांना इतर हिंदू स्त्रियांप्रमाणें सर्व अधिकार असावेत '

(३५४) विधवा व व्यवसाय—ज्या सकेशा विधवांना पुढां विवाहबद्ध व्हावयाचें नसेल त्यांनीं वपन न करतां, भोंदु गुरूंच्या नादीं न लागतां, पंड, बडवे यांच्या कचाट्यांत यात्रेच्या निमित्तानें न सापडतां, शुद्ध आचरणानें राहून स्वाभिमानानें पोट भरून शक्य तें समाजकार्य करावें विधवांच्या वृत्तीला साजेसे व्यवसाय त्यांना मिळाले म्हणजे त्या निर्भय वृत्तीनें राहूं लागतील ज्या शिक्षण संस्थामध्यें मातृस्थानांतर्गत कार्याची जबाबदारी आहे, ती घेण्यास जर कुलीन विधवा प्रवृत्त होतील तर फारच उपयोग होईल

(३५५) विधवांनीं कुंकू लावावें—सकेशा विधवांनीं पातिव्रत्याचें कवच म्हणून कुंकू अवश्य लावावें कुंकवाचा व सौभाग्याचा संबंध

नाहीं. विवाहाबरोबर मंगलसूत्र येतें. कुंकू हें भूषण म्हणून कौमारावस्थेंतच तें लावण्यात येतें. कुंकू याचा मूळ अर्थ केशर असा आहे. विवाह होताच पूर्वी केशराचा टिळा लावण्याची पद्धत असावी. विधवांना आगगाड्या, आगबोटी, मोटारी वगैरेंतून प्रवास करताना कपाळावर जर कुंकू नसेल तर फारच त्रास होतो. याचें कारण पुरुषाचा नैतिक ऱ्हास हें होय! पुरुषाची सकेशा (कुंकुविहीन) विधवाकडे पाहाण्याची दृष्टि सापवाद पापीच असते. कपाळावर कुंकू दिसलें कीं पाहणारा जरा मनात जिरतो! पण कुंकू नसलेलें पांढरें फटफटीत कपाळ दिसलें कीं छेटरपट्टी करणारा कोणी नाहीं अशा समजुतीनें निरखून पाहाण्याची वृत्ति वाढते!! पुरुषाच्या खालावलेल्या नीतीला सकेशा विधवानीं कुंकू लावणें हें चोख उत्तर आहे. सुवासिनी व विधवा यातील भेद मंगलसूत्रावरून अवश्य तेव्हा समजू शकतो, म्हणून अनवस्थेचा प्रसंग येणार नाहीं. सर्वांना प्रत्येक स्त्री विधवा, का कुमारी, का सुवासिनी हें समजलेंच पाहिजे असें नाहीं.



प्रकरण बाविसावें

घटस्फोट

(३५६) घटस्फोटाची आवश्यकता –हिंदुधर्मशास्त्राप्रमाणें लग्न हें अविच्छेद्य आहे. कारण 'धर्मे च अर्थे च कामे च नातिचरामि' अशी शपथ घेऊन वधूवरें विवाहबद्ध होतात. असा हा विवाह आजन्म व अखंड कायम राहातो. त्यांतून मुक्त होणें निदान स्त्रीला तरी कधींच शक्य नाहीं असा समज आहे. पण आजच्या परिस्थितींत हा समज बदलला पाहिजे, कारण लग्नविच्छेदाची आवश्यकता फारच भासत आहे.

(२१७) प्राचीन आधार –विधवापुनर्विवाहाला पुष्कळ स्मृतिकार प्रतिकूल असले तरी वसिष्ठ, पाराशर व नारद हे स्मृतिकार अनुकूल दिसतात तशी टसठशीत वचनें विवाहविच्छेदाबद्दल सांपडत नसली तरी एखाद्या माणसाचा संबंध तोडण्याचा विधि जुन्या धर्मशास्त्रात आहे किंबहुना घटस्फोट हा शब्द अनिष्ट माणसाचा संबंध तोडण्याकरिताच आहे त्यात परस्परदपतीचाहि समावेश करण्यास हरकत नाहीं (हिंदुसमाज हा फार जुना, फार प्राचीन समाज असल्यामुळे घटस्फोटाची संस्था केव्हा तरी असली पाहिजे असें दिसतें वसिष्ठधर्मसूत्रात पुढीलप्रमाणें आधार मिळतो —

या कौमार भर्तारमुत्सृज्यान्यै सह चरित्वा तस्यैव कुटुंब माश्रयति सा पुनर्भूर्भवति ॥२०॥ या च क्लीब पतितमुन्मत्त वा भर्तारमुत्सृज्यान्य पतिं विन्दते मृते वा सा पुनर्भूर्भवति ॥२१॥

–वसिष्ठ अ १७

भावार्थ –जी कौमार अवस्थेतील नवऱ्याला टाकून, दुसऱ्या पुरुषाच्या सहवासात राहून त्याच्याच कुटुंबाचा आश्रय करत, ती पुनर्भू होय किंवा जी क्लीब पतित, उन्मत्त अशा नवऱ्याला टाकून दुसरा नवरा करत ती पुनर्भू होय

वरील दोन्ही सूत्रात 'उत्सृज्य' या पदावरून स्त्री नवऱ्याला टाकीत होती हे स्पष्ट आहे त्यावरून त्या काळीं लग्नविच्छेद होता असें दिसतें

(कौटिलीय अर्थशास्त्रात लग्नविमोक्ष असा शब्द आहे तो म्हणतो, 'अमोक्ष्या भर्तुरकामस्य द्विषती भार्या। भार्यायाश्च भर्ता। परस्पर द्वेषान्मोक्ष।' पत्नीच केवळ पतीचा द्वेष करील तर त्याच्या इच्छाविरुद्ध तिला पतीपासून सोडचिठी मिळू नये तशी ती स्त्रीच्या इच्छाविरुद्ध पतीलाहि मिळू नये एकमेक जर एकमेकाचा द्वेष करतील तर मग त्याना मोकळीक द्यावी) कौटिल्यानें पुढें धनाच्या बाबतीतहि व्यवस्था केली आहे कौटिल्यकाली धर्म्यविवाह व अधर्म्यविवाह असे प्रकार होते म्हणून ते म्हणतो कीं "लग्नविमोक्ष धर्म्यविवाहाला मान्य नाहीं राक्षस, पैशाचादि जे विवाह ते अधर्म्य विवाह होत ब्राह्म, प्राजापत्यादि विवाह हे धर्म्य विवाह होत"

(३५८) विवाहविच्छेदाच्या चाली –आज हिंदुसमाजातील निरनिराळ्या प्रांतात आणि विविध जातींमध्यें लग्नविच्छेद आहे आसाम मधील हिंदु शतकरीवर्गात नवऱ्यानें जर पुष्कळ दिवस गर्भाधान न करता स्त्रीला टाकलें तर तिला दुसरा नवरा करता येतो. सताळ लोकात नवऱ्याच्या भाऊबंदाची परवानगी असेल तरच स्त्रीला घटस्फोट मिळतो. छोटा नागपूर प्रांत, मलबार, दक्षिण हिंदुस्थान अशा भागातील कांहीं हिंदु लोकामध्यें नवऱ्याची समति नसतानासुद्धा स्त्रीला घटस्फोट करता येतो, गोसावी लोकात घटस्फोटाची चाल आहे. महाराष्ट्रातील मराठ्यामध्यें सोडचिठीची व गुजराथ्यामध्य 'नत्राची' चाल आहे कांहीं पुढार ल्ले वर्ग सोडल्यास हिंदुसमाजातील सर्व जातींत घटस्फोट आहे असें म्हणावें लागतें

(३५९) घटस्फोटाचे प्रकार –कायद्याच्या दृष्टीनें विचार केला तर नवरानायकोची समति असल्यास किंवा दोहोंपैकीं एक शीलभ्रष्ट असल्यास रोमन कायद्याप्रमाणें घटस्फोट मिळतो मुसलमानी कायद्यात उभयताची समती असली तर ठीक, नसल्यास एकट्या नवऱ्याच्या इच्छेनें लग्नविच्छद होतो। नेपोलियन कोडाप्रमाणें अत्यंत छळ, अश्लाघ्य शिक्षा अशा कारणानींसुद्धा घटस्फोट मिळतो स्कॉटलंडच्या कायद्याप्रमाणें नवऱ्यानें बायकोचा त्याग केला तर घटस्फोट मिळतो इंग्लिश कायदा व इंडियन् डायव्होर्स ॲक्ट याप्रमाणें बायको शीलभ्रष्ट असेल तर नवऱ्यास घटस्फोट मागण्याचा अधिकार आहे. नवरा शीलभ्रष्ट असेल, निष्ठुर व दुष्ट असेल, त्यानें धर्मांतर केलें असेल तर स्त्रीला घटस्फोट मागता येतो. हे सर्व कायदे बायकोपेक्षा नवऱ्यासच अधिकार जास्त देतात असें दिसतें.

(३६०) घटस्फोटाची आवश्यकता –आजपर्यंत स्त्रीपुरुषाच्या मनावर धर्माचे, परलोकाचे, विवाहसंस्थेच्या पवित्र बंधनाचे जे संस्कार होते, ते आता बहुतांशीं नाहींसे झाले आहेत धर्मबंधहीन अशा स्थितीमध्यें स्त्रीपुरुष हे दोघांचे स्वभाव व मनोधर्म परस्पर जुळण्याजोगे असतील तरच एकत्र नांदतील धार्मिक संस्कारामुळें पूर्वी जशी संसाराची घडी बसून होती, तशी ती आज बसणें शक्य नाहीं आज कामशांति, प्रजा गादा, वैयक्तिक व कौटुंबिक सौख्य याकरितांच विवाह आहे, अशा

समजुतीनेंच स्त्रीपुरुष शक्य तों समाधानानें राहावील. पण स्वभावधर्म भिन्न असल्यास आणि इतर बाबींमध्यें साम्य नसल्यास दोघांच्या आयुष्याची हानि होण्यापेक्षा लग्नविच्छेद होणें चांगलें, हें कोणाहि समजस माणसाला पटेल.

ज्यांना संयमानें, इंद्रियनिग्रहानें, त्यागानें राहावयाचें असेल, अशा स्त्रिया वंदनीयच होत. त्यांची दुसऱ्याकरितां उच्च भावनेनें त्याग करण्याची वृत्ति व त्यामुळें मिळणारें धार्मिक समाधान हीं खरोखर अनुकरणीय होत. पण हें ज्यांना शक्य नाहीं, ज्यांना सांसारिक सुख मिळालेलें नाहीं, त्यांची सर्व प्रकारें गाजणूक होत आहे, अशा हतभागिनी स्त्रियांकरितां घटस्फोटाची आवश्यकता आहे. अनेक सत्प्रवृत्त अशा स्त्रीपुरुषांचा जो कोंडमारा परस्पर सहवासामुळें होत आहे, तो घटस्फोटामुळें थांबेल. स्त्रियांनीं व्रतस्थ राहावें, ईशचिंतनांत आयुष्य कंठावें, वगैरे म्हणणें पुरुषवर्गाकडून जोंवर त्या प्रकारची वागणूक होत नाहीं, तोंवर निरर्थक आहे. आजची परिस्थितिहि या वृत्तीला पोषक नाहीं.

(३६१) दुर्दैवी महिलांचीं वक्तव्यें –हिंदुसंघटनाच्या चळवळीमुळें **अनाथ महिलाश्रम** या संस्था ठिकठिकाणीं सुस्थिर होत आहेत. त्या संस्थांत आलेल्या स्त्रियांचीं वक्तव्यें पाहिलीं म्हणजे समाजांत काय चाललें आहे व घटस्फोटाची किती तीव्रता आहे, याची कल्पना येते. दारिद्र्यामुळें नवरे बायकोला पोटभर अन्नहि घालीत नाहींत, मारहाण करतात व शेवटीं घालवून देतात ! लग्न जमवितांना सोयऱ्यामध्यें देण्याघेण्याचे विषय मोघम ठरलेले असतात ते व्यवस्थितपणें न सपले कीं, सासरचीं माणसें सुनेला कायमची माहेरीं पाठवितात ! काहीं वांझ स्त्रियांना अनत्याभावीं सवत पत्करावी लागते. तिच्या असह्य जुलमामुळें पुष्कळ स्त्रिया नवऱ्यांना सोडून निघून जातात ! शिक्षित नवरेसुद्धां क्रियाविहीन, आळशी, व्यसनी व चैनी असले आणि बायकोचें माहेर सधन असलें म्हणजे तिनें पैसा आणावा म्हणून तिला फार छळतात, निर्दयतेनें वागवितात, अंगांतून रक्त फुटेल इतकें जनावराप्रमाणें मारतात ! कोणी परस्त्रीच्या नादानें धर्मपत्नीला छळतो तर कोणी ती मास व अंडीं खिनवून घालीत नाहीं म्हणून तिला सुयनें ठोकरतो !

काहीं दुर्दैवी अबलांना घरात नवरा, सासरा, दीर, सासू यांच्याकडून इतका त्रास होतो कीं तो असह्य होऊन असहाय स्थितींत त्या अहिंदूंच्या आश्रयास जातात ! काहीं नीच पती द्रव्याकरिता आपल्या स्त्रियांना वेश्या व्यवसाय करण्यास भाग पाडतात ! काहींना देण्यानिमित्त पठाणाकडे राहावें लागतें ! पतिमरणोत्तर काहीं विधवांना आतेष्टाचा आश्रय घ्यावा लागतो. त्यांना दीर, मामा अगर कोणी तरी भेटतो व त्यांचें सर्वस्व लुबाडतो ! विधवा तरुण असल्यास तिला जवळचे नातलगहि शीलभ्रष्ट करतात व तिचा गरोदरपणा उघडा झाला कीं तिला हाकलून देतात ! कॉलेजातील उल्लू विद्यार्थी तरुण विद्यार्थिनींशीं असाच अतिप्रसंग करतात, व कुमारिका गरोदर राहिली कीं, हे तरुण माणुसकी सोडून सर्पासारखे उलटतात ! काहीं स्त्रिया भोळेपणानें साधूंच्या नादीं लागून फसतात, तर काहीं तीर्थयात्रेस गेल्यावर तेथेंहि पंड्यांच्या अत्याचारास बळी पडतात !

(३६२) कजाग बायका –पुरुषाकडून जसा स्त्रियांचा छळ होतो, त्याचप्रमाणें काहीं कजाग बायकाहि नवऱ्यांना काहीं कमी छळतात असें नाहीं. काहीं स्त्रिया जहांबाज असतात. त्यांचे नवरे थंड्या स्वभावाचे असले म्हणजे त्या पतीला मरण बरें पण संसार नको असें करून सोडतात ! २०।२५ वर्षें संसार व मुलेंबाळें होऊनसुद्धा स्वभावभेदामुळें उभयतांना सुख होत नाहीं अशा स्थितींत लग्नविच्छेद योग्य नाहीं काय ?

(३६३) घटस्फोट व समाजस्वास्थ्य.–घटस्फोटाला मान्यता दिली म्हणजे स्त्रिया अनियंत्रित होतील व समाजातील स्वास्थ्य नष्ट होईल असें नाहीं. कारण आज हिंदु समाजातील पुष्कळ जातींत घटस्फोट रूढ आहे, आणि इतर समाजातहि तो रूढ असतांना समाजात जें स्वास्थ्य व सुख हवें तें मिळतच आहे. हिंदु समाजातील काहीं वरच्या वर्गांना ही गोष्ट नवीन आहे, पण इतर वर्गांच्या ती पचनीं पडली आहे. मनुष्य स्वभाव हा जात्या स्थैर्य व स्वास्थ्यप्रिय आहे वरचेवर धंदे बदलणें, शाळा बदलणें, जागा बदलणें, हें सुद्धा जेथें माणसाला नको असतें, तेथें स्त्रीपुरुष आपापले जोडीदार घटस्फोटामुळें सारखे बदलून घेण्याचा यत्न करतील असें म्हणणें मनुष्यस्वभावाविरुद्ध आहे अपरिहार्य म्हणून, अपवाद म्हणून, जीवन दुःसह होत असेल तेव्हांच घटस्फोट मागितला

जाहला विधवाविवाहाचा कायदा होऊनहि विधवाविवाह वाढलेले नाहींत, तसाच घटस्फोटाचा कायदा होऊनहि घटस्फोट वाढणार नाहींत

(३६४) **नवरेशाहीला आळा** –आज हिंदु समाजातील ज्या वर्गांत घटस्फोट रूढ आहे तथें सुद्धा बायकोस सोडचिठी देणें हें आपल्या घराण्यास व लौकिकास कमीपणा आणणारें आहे असें समजलें जातें ' दुसरा नवरा कर ' म्हणून तोंडीं सांगतात काहीं जातींत एखाद्यानें पुष्कळ दिवस बायको टाकली म्हणजे जातच येतात व विचारतात कीं, ' बायको नांदवून तरी घे नाहीं तर तिला सोडचिठी दे ' रूढीनें, कायद्यानें आणि जातगंगेनें जर असा आग्रह धरला, कीं बायकोला नीट नांदव नाहीं तर सोडचिठ्ठी दे, तर त्याचा परिणाम नवऱ्यावरहि चांगला होईल आजपर्यंत कसेंहि वागलें तरी खपे, पण यापुढें स्त्री घटस्फोट मागण्यास समर्थ आहे, अशा समजुतीनें अगदीं निगुर व निर्लज्ज बनलेले नवरे स्त्रियांना चांगल्या तऱ्हेनें वागविण्यास प्रवृत्त होतील

पुरुषाकडून स्त्रियांवर होणाऱ्या अन्यायावर घटस्फोट हा एक चांगला तोडगा आहे आजपर्यंत पति हे दैवत मानून स्त्रियांनीं सर्व सहन केलें, तें तसेंच त्यांनीं अखंड सहन करावें, अशी ज्याची इच्छा या ज्या नवरेशाहीला आणि जुलमाला प्रतिबंध करणारा उपाय म्हणजे घटस्फोट होय घटस्फोटामुळें कित्येक अयंत्रित नवरे सुयंत्रित होण्याचा संभव आहे

स्त्रीशिक्षण वाढत आहे, त्यामुळें स्त्रियांचा स्वाभिमान जागृत होत आहे जगांतील नव्या नव्या विचारांशीं स्त्रियांचा परिचय होत आहे त्यामुळें पुरुषवर्गाकडून स्त्रीवर्गावर होणारे अन्याय (पुरुषांनीं पाहिजे तितक्या बायका कराव्या, त्यांना पाहिजे तसें छळावें कारण त्या उपभोग्य आहेत इत्यादि) यापुढें सहन केले जाणार नाहींत

(३६५) **अडचणींचा परिहार** –स्त्रिया या आर्थिक दृष्ट्या जर स्वावलंबी नसतील तर या घटस्फोटामुळें त्यांचे फार हाल होतील हें म्हणणें मध्यमवर्गीय स्त्रियांच्या बाबतींत खरें आहे आज बहुजनसमाजात जी सोडचिठी रूढ आहे, त्या वर्गांतील स्त्रिया पुरुषांबरोबरीच स्वावलंबी असतात त्या घरकाम करून शेतकाम करतात, मोलमजुरी करून चारपैसे आणून मिळवितात, एखादें जनावर बाळगून त्याच्या दुभत्यावर थोडी कमाई

करून संसाराला हातभार लावतात. कामकरी व शेतकरी वर्गातील स्त्रिया या स्वावलंबनानें जगण्यास समर्थ असतात. परंतु मास्तरीण, नर्स, शिंपी काम अशा धंद्यावर पोट भरणाऱ्या स्त्रिया सोडल्या तर मध्यमवर्गातील इतर स्त्रियांना या घटस्फोटामुळें फारच कष्ट होण्याचा संभव आहे. उदाहरणार्थ समजा, एक मध्यमवर्गातील अपत्यवती घटस्फोट केलेली स्त्री आहे. तिच्याशीं विवाहबद्ध होण्यास प्रौढ वयस्क असा वर क्वचित्‌च तयार होईल. तो जर सपत्न असेल तर तो पंचवीस ते तीस वर्षें वयाच्या प्रौढ कुमारीशीं लग्न करील, किंवा विधवेशीं विवाहसंबद्ध होईल. कारण समाजात प्रौढ कुमारिका व विधवा यांची संख्या पुष्कळ आहे. आज त्यांच्याच विवाहाचाच प्रश्न बिकट होऊन बसलेला आहे, त्यात जर घटस्फोट केलेल्या स्त्रियांची भर पडेल तर त्या स्त्रियांना ना लग्न, ना पोटगी अशा आपत्तींत पडावें लागेल! पति दुराचारी, मद्यपी असला व स्त्रीला जर त्याचा सहवास दुःसह असला तर कायद्यानें तिला पोटगी मिळत, त्या पोटगीवर ती आप्तांकडे सुखानें राहाते किंवा विद्या शिकून स्वतंत्र धंदाहि करू शकते. पण अशा स्त्रीनें घटस्फोट जर केला तर अनेक अडचणी येण्याचा संभव आहे.

हें सर्व सामान्य असलें तरी घटस्फोटाच्या कायद्यामध्येंच पहिल्या बायकोची पोटगी, पहिल्या संबंधाच्या मुलांचें संरक्षण, शिक्षण व इतर सर्व बाबींची स्पष्टता असली म्हणजे वरील सर्व अडचणींचा परिहार सहजच होणार आहे. घटस्फोटानंतर स्त्रियांचें जीवन अडचणींचें, आपत्तींचें, हालांचें न होईल असा निर्दोष कायदा केला म्हणजे झालें

(२६६) धर्ममंडळाचा निर्णय — हा सर्व विचार करून धर्मनिर्णयमंडळानें घटस्फोटासंबंधीं पुढील निर्णय दिलेला आहे.

(अ) हिंदु समाजातील कांहीं पुढारलेल्या जातींत आज घटस्फोट रूढ नसला तरी त्याची आवश्यकता भासत आहे हिंदुसमाजातील पुष्कळ जातींत आज घटस्फोट रूढ आहे जेथें तो रूढ आहे, तेथें स्त्री आणि पुरुष या दोघांना घटस्फोट मागण्याचा अधिकार असावा

(आ) हिंदु समाजातील ज्या जातींत आज घटस्फोट होऊ शकत नाहीं त्या जातींतील स्त्री–पुरुषांना खालील परिस्थितींत घटस्फोट मिळावा असें या परिषदेचें मत आहे —

(१) असाध्य नपुंसकत्व, (२) धर्मांतर, (३) कायमचा त्याग, (४) नग्नता, (५) संन्यास, (६) महारोग, (७) कायमचें वेड, (८) असह्य छळ

(इ) लग्न झाल्यापासून पधरा वर्षांनंतर कोणत्याहि परिस्थितींत घटस्फोट मिळू नये

(३६७) द्विभार्याप्रतिबंध –हिंदु समाजातील पुढारलेल्या वर्गांत आज नोंदणीपद्धतीच विवाह वाढत आहेत त्याचें एक कारण पहिली पत्नी जिवंत असताना दुसरी करता येत नाहीं हें आहे घटस्फोटाच्या कायद्याप्रमाणेंच व्यभिचार व अनपत्यतादि कारणाशिवाय पूर्वपत्नी जिवंत असताना द्वितीय भार्या करण्यास प्रतिबंधक असाहि निर्बंध असावयास पाहिजे आज म्हैसूर व बडोदें संस्थानांत घटस्फोटाचा कायदा आहे तो तेथें चालू झाल्यामुळें समाजस्वास्थ्य बिघडलं आहे असें नाहीं, काहीं दुर्दैवी माणसांची कुचंबणा यामुळें थांबली आहे इतकेंच !

(३६८) ही रूढी अवश्य पाडा –घटस्फोटाची आवश्यकता सर्व दृष्टीनें भासत असली तरी जोंवर कायदा होत नाहीं तोंवर हें सर्व अरण्यरुदनच आहे पण कायदा होण्यास रूढीचें साह्य होतें व तशा रूढी समाजाला पाडता येतात काडीमोड व सोडचिठी या घटस्फोटाच्या काहीं जातींतील रूढीच आहेत ज्या वर्गांत या रूढी नाहींत त्यांनी शास्त्रशुद्ध मार्गानें घटस्फोटाच्या नव्या रूढीचा अवलंब करावा

मनुस्मृति अ ११ श्लोक १८१ ते १८८ मध्ये घटस्फोटाचा विधि दिला आहे त्यांत जे महापातकी, ज्याचा संसर्ग आपणास नको व जे पतित आहेत त्यांचा संबंध टाळण्याकरिता हा विधि सांगतलेला आहे

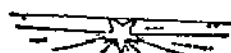
पतितस्योदकं कार्यं सपिण्डैर्बान्धवैर्बहिः ।
निन्दितेऽहनि सायाह्ने ज्ञात्यृत्विग्गुरुसंनिधौ ॥१८२॥
दासी घटमपां पूर्णं पर्यस्येत्प्रेतवत्पदा ।
अहोरात्रमुपासीरन्नशौचं बान्धवैः सह ॥१८३॥

–मनु अ ११

भावार्थ –ज्याचा संबंध नको असेल, अशा स्त्रीपुरुषाची ते मेले आहेत असें समजून त्याच्या आसप्तांनीं गावाबाहेर जाऊन उत्तरक्रिया

करावी. एका दासीजवळ एक पाण्यानें भरलेला घट द्यावा. तिनें तें प्रेत आहे असें समजून तो न्यावा व दक्षिणेकडे तोंड करून पायानें लवंडावा. नंतर सपिंड व समानोदक अशा आतिष्टांनीं आपल्याला अनिष्ट असा मनुष्य मेला असें समजून त्याचें अशौच पाळावें आणि उत्तरक्रिया करून मोकळें व्हावें.

गौतमधर्मसूत्रामध्यें तृतीय प्रश्नाच्या दुसऱ्या अध्यायात १ तें ४ पर्यंत हाच विषय सांगितलेला आहे. या शास्त्रोक्त विधीचे प्रयोगविधी मध्यें योग्य तो फेरफार करून अवलंबन जर समाजात होऊं लागेल तर घटस्फोटाला फार लौकर मान्यता मिळेल. घटस्फोट हा स्त्री व पुरुष अशा दोघांना करावयाचा असतो. त्याला परस्पराची मान्यता मिळाल्यावर नवऱ्याकडील व बायकोकडील जी आप्तेष्टमंडळी असतील त्याच्या संमतीनें व त्याच्या समक्ष (शांति, ऋत्विक्, गुरु) हा विधि उरकावा. काडीमोड किंवा सोडचिठी यानें जें कार्य होतें तें या विधीनें होईल असें वाटतें. वास्तव कायदा होईपर्यंत, कायदा व्हावा म्हणून किंवा कायदा करणें भाग पडावें म्हणून या विधीचा जोरानें प्रचार करावा.



प्रकरण तेविसावें
एकपत्नीत्व व स्त्रियांचे अधिकार

(३६९) बहुपत्नीत्वाची चाल –पुरुषानें एकपत्नीव्रत पाळणें आणि स्त्रीनें पतिव्रताधर्मानें राहाणें या दोन्ही गोष्टी परस्परसापेक्ष, परस्परसंबद्ध असून त्या समाजस्वास्थ्याकरिता आवश्यक आहेत. निसर्गतः पुरुष हा समर्थ आहे, त्यामुळेंच पुरुषांनीं अनेक स्त्रिया करणें व स्त्रियांनीं एकच पति करून राहाणें असा आचार रूढ झाला. प्राचीन वैदिक वाङ्मयात पूर्वी अनेक स्त्रिया करीत असत. त्या तशा करणें श्रीमतीचें व मोठेपणाचें लक्षण आहे, असें (तैत्तिरीय ब्राह्मण ३, ९, ४)

(ऐतरेय ब्राह्मण १२, ११) इत्यादि ठिकाणीं म्हटलें आहे. महाभारत व स्मृतिग्रंथांतहि तशीं वचनें आहेत. अनेक पत्नी करण्याच्या वेळीं कांहीं बंधनेंहि शास्त्रकारांनीं घातलीं आहेत. 'धर्मप्रजासंपन्ने दारे नान्यां कुर्वीत' (आपस्तंब, २, ५, ११, १२) एक पत्नी धर्मशील व प्रजासंपन्न असेल, तर दुसरी करूं नये. विशिष्ट कारणाशिवाय स्त्रीचा त्याग करूं नये, असेंहि याज्ञवल्क्य म्हणतो.

सुरापी व्याधिता धूर्ता वन्ध्याऽर्थघ्न्या प्रियंवदा।
स्त्रीप्रसूश्चाधिवेत्तव्या पुरुषद्वेषिणी तथा॥

—याज्ञवल्क्य अ. १ श्लो. ७३

स्त्री मद्यपान करणारी, व्याधिग्रस्त, लबाड, वांझ, द्रव्यनाश करणारी, कर्कशा, जिला सर्व मुलीच होतात अशी असेल तर तिचा त्याग करून दुसरी पत्नी करावी.

विशिष्ट परिस्थितींत अपवाद म्हणूनच एक पत्नी जिवंत असतांना तिच्या अनुमतीनें दुसरी पत्नी करण्याची अनुज्ञा दिलेली आहे, इतकेंच!

(२५०) **आजची अनिष्ट प्रथा**.—आज सुशिक्षित व सुसंस्कृत असें म्हटले जाणारे पुरुष प्रथम पत्नी मुलाबाळांसह नांदत असतांना तिचा त्याग करून दुसरी पत्नी स्वीकारीत आहेत. शिक्षणखात्याचा मुख्याधिकारी अथवा जिल्हा मंडळाचा प्रमुख एखाद्या अध्यापिकेला द्वितीय पत्नी बनवितो! एखादा डॉक्टर पूर्वपत्नीचें व अपत्यांचें प्रेम झुगारून एखाद्या नर्सला गृहिणीपदाचा मान देतो. एखादा गृहस्थ मोलकरणीला पहिल्या पत्नीच्या दौलतीची मालकीण बनवितो तर एखादा संपादक पहिली पत्नी असतांना द्वितीय संबंध करितो. विद्यार्थिनी व शिक्षक, गायक व गायनवर्गांतील विद्यार्थिनी यांचेहि असे पहिली पत्नी असतांना संबंध जुळलेले ऐकूं येतात! हा प्रकार स्त्रीपुरुषांना अनुचित आहे. विशेषतः सुशिक्षित स्त्रिया आपल्या एका भगिनीच्या संसारसुखांत विषयेच्छेला बळी पडून माती कालवितात, याहून लाजिरवाणी गोष्ट कोणती? पूर्वी बापानें मुलीला सवतीवर दिलें तर द्रव्यलोभानें "कन्याविक्रय करणें" असा अपवाद येत असे. पण आतां शिक्षित स्त्रिया सवती पत्करून स्वतःच स्वतःच्या शत्रु होत आहेत, हें आश्चर्य नव्हे काय? पूर्वीपक्षीं प्रौढ

(३७४) गृहिणी सचिव – हिंदु समाजांतील गृहिणी 'गृहिणी सचिव सखी मिथ.' या उक्तीप्रमाणें वरोबरीच गृहमंत्री हव्या आहेत. आज राज्यकारभारात जें गृहमंत्र्याचें स्थान आहे, तेंच घरात गृहिणीचें आहे. महाभारतातील द्रौपदीचें उदाहरण मोठें अनुकरणीय आहे. द्रौपदी व सत्यभामा याचें संभाषण चाललें असता द्रौपदी सागते कीं मी माझ्या पतींच्या आरोग्याची, आहाराची काळजी घेतें, आयव्यय पहातें, नोकरावर लक्ष ठेवतें '

'आगोपालाविपालेभ्य सर्वं वेद्मि कृताकृतम् '

–वनपर्व, महाभारत.

गृहिणीचें लक्ष घरातील प्रत्येक व्यवहारावर असलें पाहिजे. आपली मिळकत किती, व्यय किती या एकंदर आर्थिक परिस्थितीची माहिती गृहिणीला नीट असली म्हणजे उचींवस्त्रें, दागिने आणि इतर हव्यास याना आपोआप मर्यादा येते. हिंदु समाजातील मागसलेल्या वर्गांत स्त्रियाच खरो खरी कारभारणी असतात घरकामें करून शेतकामाहि त्या साह्य करतात. बाजारहाट, धडूतपाघरूण, मीठमिरची वगैरे सर्व त्याच पाहातात. त्याना शिक्षण नसल्यामुळें त्याचें चीज नाहीं, पण एखाद्या मोठ्या कामगाराची बायको दुकानांत जाऊन वस्तु विकत घेऊ लागली म्हणजे समाज त्याचें कौतुक करतो

चूल व मूल या दोन्हींबाहेर गृहिणीचें काम फारसें नाहीं, असें कांहीं म्हणतात पण चूल व मूल या दोन शब्दातच अर्थशास्त्र, आहार-शास्त्र,जीवनशास्त्र, सौंदर्यशास्त्र, सुप्रजाननशास्त्र, आरोग्यशास्त्र, रुग्णशुश्रूषा, बालमानसशास्त्र, प्रसूतिशास्त्र इत्यादि अनेक शास्त्रें अन्तर्भूत झालेलीं आहेत याचें अद्यावत् शिक्षण गृहिणींना पाहिजे मातृभाषेशिवाय एकदोन भाषाहि याव्या, वृत्तपत्रांतील प्रचलित विषय त्याना समजावेत, देशातील पैसा, राष्ट्रिय धन, स्वदेशी–परदेशी, राष्ट्रियता–अराष्ट्रियता म्हणजे काय हें सर्व त्याना चागलें समजलें तरच गृहिणी गृहमंत्र्याचें काम उत्तम करतील.

(३७५) स्त्रिया, सौंदर्य व कला – हिंदु गृहिणींना विविध कला व सौंदर्यवर्धन याचें शिक्षण अद्याप चागलेंसें मिळत नाहीं चित्रकला, शिवण कला, कशिदा, भरतकाम या कलामध्यें कांहीं स्त्रियाची प्रगति आज दिसत

आहे. तथापि दारिद्र्य व शिक्षणाचा अभाव यामुळें गृहरचना, गृहसौंदर्य, वस्तूंची मांडणावळ, वस्त्रें, पात्रें अशा बाबतींत जितकी सुबकता आणि टापटीप दिसावयास पाहिजे तितकी दिसत नाहीं. स्वच्छता, सौंदर्य, नैसर्गिक प्रसन्नता यांची अभिरुची स्त्रियामध्यें वाढविली म्हणजे त्यांचें कष्टाळवाणें जीवन सुखाचें होईल.

(३७६) शुभाशुभ-कल्पना.-स्त्रियामध्यें शुभाशुभाच्या ज्या खुळचट कल्पना असतात, त्यांचेंहि निराकरण स्वच्छता व सौंदर्य यांच्या अभिरुचीनें होईल. अस्वच्छ, घाणेरडे, कुजणारे पदार्थ अशुभ, काटेरी झाडेंझुडपें अशुभ, मोर, पोपट, मैना, शुभ, आरा, वड, पिंपळही शुभ, साचलेलें पाण्याचें डबकें अशुभ, पण झुळुझुळु वाहाणाऱ्या नद्या प्रसन्न नि पुण्यसलिला म्हणूनच त्या अत्यंत पवित्र होत ही विचारसरणी स्त्रियांत रूढ झाली म्हणजे त्यांना, तुळशी तोडल्या, नारळ व भोपळा फोडला, बांगडी वाढली, कुंकू विसकटलें तर त्यात काहीं अशुभ वाटणार नाहीं.

(३७७) बरोबरीनें हिस्सा मिळावा -जुन्या हिंदुधर्माप्रमाणें पत्नीच्या पोषणाचा भार पतीवर आहे. आज स्त्रिया अर्थोत्पादन करतात. शिकलेल्यापेक्षां नशिकलेल्या कामकरी व शेतकरी लोकांच्या स्त्रिया नवऱ्याच्या बरोबरीनें राबून रोजनें थोडेंबहुत तरी द्रव्य मिळवितात. उभयतांनीं अर्थोत्पादन केलें तरी गर्भधारणा व प्रसव अशा वेळीं स्त्री ही असाह्यच असते, म्हणून पतीनें तिला सभाळली पाहिजे यांत वादच नाहीं. पण पतीच्या पश्चात् पत्नी केवळ अन्नवस्त्राची अधिकारी असावी हा अन्याय होय. अविभक्त कुटुंबात पतीच्या मागें पत्नीचे हाल पोटगीच्या पायीं दुष्कळ होत असतात. जी स्त्री पतीला सर्व दृष्टीनें साह्य करते व जिच्या साह्यामुळें पति अर्थोत्पादन करू शकतो, त्यात स्त्रीचा भाग पोटगीशिवाय नाहीं काय? वास्तव पतीच्या कष्टार्जित मिळकतीचा भाग मुलाच्या बरोबरीनें पत्नीला मिळणें युक्त आहे प्रत्यक्ष भाऊ वारला की विधवा भावजयीला तिचा दीर अनुदारतेनें वागविते! स्त्रियांच्या हातीं पैसा पडला कीं त्यांना त्याच्या संरक्षणाचें व्यावहारिक ज्ञान नसल्यामुळें तो कोणी तरी भाऊ, मामा, चुलता अगर नातेवाईक लाटतो, हें खरेंच आहे, पण ही आपत्ति टाळण्याकरिता पतिमरणोत्तर ती अन्नवस्त्रालाहि

महाग होईल, असें वागविणें चुकीचें आहे. पति असतांना ज्या राहणीनें पत्नी राहात असे त्या राहणीनें तिला पतीच्या पश्चात् राहाता येईल, एवढें द्रव्य अवश्य दिलें पाहिजे. ती आपल्या मर्जीप्रमाणें प्रसंगीं मुलांना मुलींना, नातवंडांना जें द्यावयाचें तें देईल व कोणाच्या तरी साह्यानें त्यांचें संरक्षण करील !

स्त्रियांचे धार्मिक आणि सामाजिक क्षेत्रांतील अधिकार पुरुषांच्या बरोबरीचे आहेत त्यांची आर्थिक उन्नति होणें अवश्य आहे. या दृष्टीनें वारसा, वांटप इत्यादि विषयांत त्यांच्या अधिकाराची वाढ व्हावी, असा धर्मनिर्णयमंडळाचा निर्णय आहे

सांप्रत कायद्यांत मुलीला वडिलांच्या मिळकतींत भाग नाहीं. कन्येला पित्याच्या मिळकतींतील पुत्राच्या ½ भाग मिळावा. तिच्या शिक्षणाचा व विवाहाच्या खर्चाचा भार तिच्या भागावर ठेवावा निपुत्रिक विधवा कन्येलाहि वारसाहक्क असावा. विधवा सून व कन्या अशा दोन एखाद्या माणसाच्या मृत्यूनंतर असतील तर कन्येस त्याच्या मिळकतीपैकीं ½ व विधवा सुनेस ½ असा भाग असावा एखाद्याच्या मृत्यूनंतर त्याची पत्नी व कन्या त्याचे मागें असल्यास पत्नीस ½ व कन्येस ½ भाग द्यावा एखाद्याच्या मृत्यूनंतर त्याची आई व विधवा सून मागें राहिल्यास दोघींचा भाग निम्मा निम्मा असावा

पतीच्या मिळकतींतील कांहीं भागावर पत्नीचा कायदेशीर हक्क आज नाहीं तो मिळाला पाहिजे कायद्यांतील शेंडे आणि इतर किचकट विषय पुष्कळच आहेत हिंदु कायदा बराच गुंतागुंतीचा व स्त्रियांना जाचक असा आहे. इंडियन सक्सेशन ॲक्टान्वयें नमूद केलेले वारसाचे नियम जास्त योग्य, न्याय्य व सरळ आहेत असें कांहीं तज्ज्ञ म्हणतात आजचा हिंदु कायदा, दत्तक, विवाह व वारसा यासंबंधीं प्राचीन स्मृतिशास्त्रांना अनुसरून थोडासा आहे, पण तो गुंतागुंतीचा असल्यामुळें तो सुधारावा म्हणून 'राव कमिटी' नेमली आहे

(२७८) मातेची योग्यता -माता या दृष्टीनें स्त्रियांची योग्यता जुन्या हिंदु धर्मांत पुष्कळच सांगितलेली आहे. तैत्तिरीय उपनिषदामध्यें 'मातृदेवो भव' 'मातेला देव मानून वागत जा' असा उपदेश आहे,

गौतम, बौधायन, आपस्तंबादि धर्मसूत्रकारांनीं मातेचा गौरव पुष्कळच केला आहे. मनु हा उपाध्याय, आचार्य व पिता याहून माता श्रेष्ठ होय असें म्हणतो.

उपाध्यायान्दशाचार्य आचार्याणां शतं पिता।
सहस्रं तु पितॄन्माता गौरवेणातिरिच्यते ॥ मनु. २, १४५.

याज्ञवल्क्य ऋत्विक्, उपाध्याय, आचार्य व गुरु या सर्वांपेक्षां माता श्रेष्ठ होय, असें म्हणतो.

'एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी'।
–याज्ञवल्क्य १, ३५.

मातेची योग्यता खरोखरीच फार मोठी आहे. हिंदु समाजातील अप्रबुद्ध मातांना 'राधा, वाढा आणि उष्टीं काढा' या पलीकडे आपलें कर्तव्य नाहीं, असें वाटतें. परंतु माता जितकी सुबुद्ध, उदात्त विचाराची, सुसंस्कृत, हिंदुत्वनिष्ठ, देशभक्त आणि धाडसी असेल तितकी ती आपल्या मुलाची वृत्ति वरील गुणांनीं सुसमृद्ध करते असा न्याय आहे. राष्ट्रांत वीरपुत्र वीरमाताच उत्पन्न करतात. हिंदु राष्ट्रांतील मातांमध्यें ज्या धार्मिक, सामाजिक आणि ईश्वरविषयक वडगळ, आचरट व तर्कदुष्ट कल्पना असतील, त्या सर्व आतां गेल्याच पाहिजेत. जगांतील अभ्युदयसंपन्न राष्ट्रांत मातांचे शरीरसामर्थ्य, बुद्धिसामर्थ्य, संघटना, शक्ति, युक्ति, भक्ति इत्यादि जे गुण दिसतात, ते हिंदु मातांमध्यें उद्भूत होणें अवश्य आहे. 'जिचे हातीं पाळण्याची दोरी ती जगावर राज्य करी' या म्हणीप्रमाणें जगावर आक्रमण करणारे, हिंदुराष्ट्राला स्वातंत्र्य मिळवून देणारे असे सुपुत्र हिंदुमातांनीं राष्ट्राला दिले तर त्यांतच त्यांच्या आयुष्याची इतिकर्तव्यता आणि धन्यता आहे.

(२७९) स्त्रीपावित्र्य –आतां स्त्रियांच्या शुद्धतेसंबंधाच्या जुन्या हिंदुधर्मांतील उच्च कल्पना कशा होत्या, तें सांगून हें प्रकरण संपवितों.

स्त्रियांच्या शुद्धतेसंबंधानें आजच्या आपल्या कल्पना अशा कीं पर पुरुष स्पर्शे तर वर्ज्य करावाच, परंतु मनानेंहि परपुरुषाचें चिंतन करूं नये. अव्यभिचारी निष्ठेच्या दृष्टीनें ध्येय म्हणून हें अत्यंत योग्य आहे. पण समाज दंड, राजदंड यांच्या दौर्बल्यामुळें पिता, पति व स्वतः स्त्री यांच्या दुबळेपणामुळे स्त्रियांवर त्यांच्या इच्छेविरुद्ध दुष्टदुर्जनांचीं आक्रमणें होतात, अशा प्रसंगीं

स्त्रियाविषयीं जी सहानुभूति हिंदु समाजानें दाखविणें इष्ट आहे, ती तो दाखवीत नाहीं! उलट अत्यंत अनुदार दृष्टीनें पहातो! पण धर्मशास्त्रकाराची दृष्टि किती उदार होती हें पुढील वचनावरून दिसून येईलः—

स्त्रियः पवित्रमतुलं नैता दुष्यन्ति कर्हिचित् ।
मासि मासि रजो ह्यासां दुरितान्यपकर्षति ॥६३॥—बौधायन
न स्त्री दुष्यति जारेण न विप्रो वेदकर्मणा ।
नाऽपो मूत्रपुरीषेण नाग्निर्दहनकर्मणा ॥१॥
स्वयं विप्रतिपन्ना वा यदि वा विप्रवासिता ।
बलात्कारोपभुक्ता वा चौरहस्तगताऽपि वा ॥२॥
न त्याज्या दूषिता नारी नास्यास्त्यागो विधीयते ।
पुष्पकालमुपासीत ऋतुकालेन शुध्यति ॥३॥
पतितानां च विप्राणां तथा स्त्रीणां विगर्हितम् ।
कथं शुद्धिर्भवेत्तासां तेषां चैव विशेषतः ॥३५॥
व्यभिचारादृतौ शुद्धिः स्त्रीणां चैव न संशयः ।
गर्भे जाते परित्यागो नान्यथा मम भाषितम् ॥३६॥

—वृ. य. अ ३

अत्रिस्मृतींतहि वरील वसिष्ठ व वृद्दत् यमस्मृतींतील श्लोक आलेले आहेत.

असवर्णेन यो गर्भः स्त्रीणां योनौ निषिच्यते ।
अशुद्धा सा भवेन्नारी यावच्छल्यं न मुञ्चति ॥५०॥
विनिःसृते ततः शल्ये रजसो वाऽपि दर्शने ।
तदा सा शुध्यते नारी विमलं काञ्चनं यथा ॥५१॥
स गर्भो दीयतेऽन्यस्मै स्वयं ग्राह्यो न कर्हिचित् । —देवल. ॥

भावार्थः—स्त्रिया या अत्यंत पवित्र होत. प्रत्येक महिन्याचा रजस्राव त्यांचीं सर्व पातकें नष्ट करतो. अग्नि दहनकर्मानें, पाणी मलमूत्रानें व ब्राह्मण वैदिक कर्मानें जसा दूषित होत नाहीं, तसा स्त्रियाहि जारकर्मानें दूषित होत नाहींत. आपत्ति, दूरचा प्रवास, बलात्कार, गुंडानीं पळवून नेणें इत्यादि कारणानीं दूषित झालेली स्त्री त्याज्य ठरत नाहीं. कारण मासिक विटाळानें तिची शुद्धि होते. वृद्दत् यमानें "स्त्रीनें व्यभिचार

केल्यास तिची शुद्धि ऋतुकालीं होते व गरोदर असल्यास गर्भत्यागानें शुद्धि होते" असें म्हटलें आहे. आंगिरस, अत्रि व देवल इत्यादींचे विचार या सारखेच आहेत. अशवर्णे पुरुषानें स्त्रीवर बलात्कार केल्यामुळें ती जर गरोदर राहिली तर बाळंतीण होताच तो गर्भ टाकावा. बाळंतपणानंतर पुन्हा ती विटाळशी झाली म्हणजे ती कायद्याप्रमाणें शुद्ध समजावी. बलात्कारानें स्त्रीचा उपभोग घेतला तर तेवढ्यामुळें ती त्याज्य ठरत नाहीं. कारण—

बलाद्दत्तं बलाद्भुक्तं बलाद्यच्चापि लेखितम् ।
सर्वान्बलकृतानर्थानकृतान्मनुरब्रवीत् ॥१६८॥-मनु अ ८

बलानें दिलेलें, जुलमानें भोगलेलें व छलबलानें लिहून घेतलेलें हें सर्व अकृत म्हणजे झालेलेंच नाहीं असें समजावें.

येथवर विवाह व त्या विषयाशीं संबद्ध असलेल्या मुख्य मुख्य विषयांचा ऊहापोह करून ग्रंथाचा हा तिसरा भाग समाप्त केला. यापुढच्या भागांत अखिल हिंदूंच्या संस्कारांचा व समष्टिधर्माचा विचार करावयाचा आहे. 'नवा हिंदुधर्म' अखिल हिंदूकरिताच आहे, तथापि व्यष्टि व समष्टि असे दोन भाग होणें अपरिहार्य आहे. समष्टीची घटक व्यष्टि आहे आणि अनेक व्यष्टि मिळून समष्टि होते. हे अन्योन्य संबंध ध्यानांत घेऊन पुढील भाग वाचावा.



भाग चौथा

समष्टिविचार

प्रकरण चोविसावें

संस्कार व वेदाधिकार

(२८०) सोळा संस्कारः—जगांतील प्रत्येक धर्माच्या अनुयायांमध्यें कांहीं विशिष्ट धार्मिक संस्कार आहेत. प्राचीन काळीं हिंदुधर्मांत अट्ठेचाळीस संस्कार होते असें गौतमधर्मसूत्रांत सांगितलें आहे. पुढें परिस्थितीमुळें हे अट्ठेचाळीस संस्कार कमी झाले व सोळा संस्कार करण्याची प्रथा पडली. या सोळा संस्कारांचीं नावें पुढीलप्रमाणें आहेतः—

गर्भाधानं पुंसवनं सीमन्तो जातकर्म च ।
नामक्रिया निष्क्रमोऽन्नप्राशनं वपनक्रिया ॥
कर्णवेधो व्रतादेशो वेदारंभक्रियाविधिः ।
केशान्तः स्नानमुद्वाहो विवाहाग्निपरिग्रहः ॥
त्रेताग्निसंग्रहश्चेति संस्काराः षोडश स्मृताः ॥

—व्यासस्मृति (१, १४–१६)

हेहि संस्कार आतां लुप्त झालेले आहेत. हे सर्व अखिल हिंदूकरितां होते असें जुन्या धर्मशास्त्रावरून सिद्ध होत नाहीं. वास्तव अखिल हिंदूंचें उपनयन, विवाह, अंत्येष्टि हे संस्कार अवश्य व्हावेत, ते वेदमंत्रांनींच व्हावेत; ते स्वतः वा कोणाहि आचारसंपन्न हिंदु तज्ज्ञांकडून करावेत, असें नवा हिंदुधर्म प्रतिपादतो. कारण हिंदुत्व हें संस्कारांकित आहे.

(३८१) हिंदुत्व व संस्कारः—अनादिकालापासून हिंदुत्व हें संस्कारांकित आहे व तें तसें असलेंच पाहिजे. संस्कारानें मनुष्याच्या मनावर सुपरिणाम होतो. मी अमुक एका संप्रदायातील आहे, माझा अमुक एक धर्म आहे, माझीं विशिष्ट कर्तव्यें आहेत अशी जाणीव संस्कारामुळेंच होते. *सं (सम्यक्) + करणम् = संस्करणम्। संस्करणमेव संस्कार. असा 'संस्कार' शब्दाचा विग्रह करता येईल. चांगलें करणें, शुद्ध करणें, कोणत्याहि वस्तूतील वैगुण्य दूर करून तिला नवीन व शास्त्रशुद्ध स्वरूप देणें हाच संस्करण क्रिया संस्कार शब्दाचा मूळ अर्थ आहे. अर्थात्, ज्या क्रियेच्या किंवा नियांच्या योगानें मनुष्याच्या ठिकाणीं सद्गुणांचें अधिकतेनें उद्भयन, विकसन व संवर्धन होतें, त्या क्रियेला किंवा क्रियांना 'संस्कार' असें म्हणता येईल.

(३८२) संस्काराचे लाभ —पशुआचारापेक्षा मनुष्याचाराची थोरवी व्यक्त करणें हा संस्काराचा उद्देश आहे. माणसांत स्वभावतः काहीं दोष नि वैगुण्यें असतात. यास्तव प्राकृतिक दोषांचें अपनयन व सद्गुणांचें उपजनन करण्याकरिता संस्काराची आवश्यकता आहे. संस्कारामुळें मनाचें सामर्थ्य वाढतें, चित्तास प्रसन्नता येते, व परमेशाचा अभिमान उत्पन्न होतो. मात्र हे संस्कार अर्थ समजून घेऊन, गांभीर्यानें, पवित्र व उच्च भावनेनेंच केले पाहिजेत.

संस्कारांच्या योगानें अन्तःकरणाचा विकास होतो व जीवनाला प्रोत्साहन मिळतें. शरीरांत जी चित्शक्ति आहे ती अशी आंदोलनें उत्पन्न करते कीं, तीमुळें माणसाची प्रवृत्ति सद्विचार, सद्वासना व सत्कर्म यांना पोषक व्हावी. रंग दिला कीं चित्र खुलतें, निघर्षणछेदनादि संस्कारामुळें सुवर्णादि उठावदार दिसतें, स्वच्छ, निर्मल, ताज्या पाण्यात वाळा टाकला आणि वर्फहि टाकलें तर जसें त्याचें गुणाधिक्य वाढतें, तसेंच संस्कारामुळें विचार, वासना व आचरण यावर नियंत्रण येऊन सत्क्रिया करणें सुलभ जातें. माणसावर इष्ट असे संस्कार वरचेवर केल्यास त्याच्या बुद्धीची, मनाची

* 'आर्यांचे संस्कार,'—हा श्रौताचार्य भास्कर दीक्षित यांचा ग्रंथ वाचकांनीं पहावा.

आणि शीलाचीहि वाढ होते. पायीं प्रवास करणाऱ्याला जर अनुकूल वारा मिळाला तर त्याची गति वाढते व प्रवासाचा शिणवटाहि येत नाहीं. जीवनाची वाट जे चालत असतात त्यांना संस्काराचा अनुकूल वारा मिळाला म्हणजे त्यांच्या जीवित-यात्रेची नौका सुखरूपपणें पैलतीराला लागते. *

(३८३) आक्षेपाला उत्तरः-आज एक पक्ष असें म्हणतो कीं संस्कार इत्यादि सर्व थोतांड आहे, त्याची काहीं आवश्यकता नाहीं. पण हेच आक्षेपक आपल्या पक्षाच्या मतप्रचाराचे वेळीं त्या उलट वागतात ! आपल्या पक्षात येणाऱ्या माणसानें विशिष्ट प्रतिज्ञा, विशिष्ट विचारसरणी, विशिष्ट वर्गणी मान्य केल्यावरच मग त्याला ते सभासदत्वाची दीक्षा देतात. मी पक्षाची शिस्त पाळीन, अमुक वर्गणी देईन, गणवेष धारण करीन, अशी प्रतिज्ञा तोंडी वा लेखी घेणें म्हणजे संस्कार नव्हे काय ? कायदेमंडळात जाऊन शपथ घेणें, एखाद्या पक्षात जाऊन प्रतिज्ञापत्रकावर स्वाक्षरी करणें, गणवेष धारण करणें, हे एक तऱ्हेचे संस्कारच होत. कारण त्यामुळें वृत्तींत बदल होतो. मुलाला दत्तक दिलें वा घेतलें कीं त्या संस्कारामुळें एकदम त्याच्या आयुष्यातच क्रांति होते. शाळेंत नाव घालण्याचा संस्कार केला कीं ल्हान मुलांना मोठा उत्साह वाटतो. नोकरीवर रुजू होण्याचा हुकूम आला कीं संबंध आयुष्याला निराळें वळण लागतें. दोघां स्त्रीपुरुषामध्यें विवाह-संस्कारामुळेंच विशिष्ट तऱ्हेचे संबंध उत्पन्न होतात व तीं दोन कुलेंहि एकमेकाशीं संलग्न होतात. या दृष्टीनें विचार केल्यास जगात जोंवर मानव समाज आहे, जोंवर विविध धर्मपंथ आहेत, तोंवर हिंदुत्वदृढीकरणार्थ तीन संस्कार अवश्य पाहिजेत. बाप्तिस्मा, सुंता हे जसे अहिंदूंचे संस्कार आहेत, तसेंच उपनयन, विवाह व अंत्येष्टि हे तीन संस्कार हिंदुमानाला आवश्यक आहेत.

---

* ' चित्रकर्म यथाऽनेकैरङ्गैरुन्मील्यते शनैः ।
ब्राह्मण्यमपि तद्वत्स्यात्संस्कारैर्विधिपूर्वकैः ॥ ' -पराशर
' सर्वेषु अदृष्टार्थेषु योग्यतातिशयं कुर्वन्ति ।
फलातिशयो योग्यतातिशये च ।यथा पानीयस्य गन्धादि ॥ '
-रुद्रस्कन्द (प. काणेकृत धर्मशास्त्रविचार पा. ६७)

(३८४) उपनयन संस्कारः-हिंदुत्वदृढीकरणार्थ उपनयन हा संस्कार अवश्य आहे. त्यामुळें माणसाचा दुसरा जन्म होतो, त्याला वेदाचा अधिकार प्राप्त होतो व संस्कृतीच्या सर्व क्षेत्रांत त्याला प्रवेश मिळतो. उपनयन म्हणजे विशिष्ट व्रत पाळून विद्या ग्रहण करून सुसंस्कृत होण्याचा संस्कार होय. 'उपनयन नाम येन कर्मणा यस्मिन्वा कर्मणि आचार्येण विद्यार्थं मुमुहूर्ते कुमारस्य स्वसमीपे नयनम्' (उपनयन म्हणजे ज्या कर्मानें किंवा ज्या कर्मांत आचार्य वेदविद्या शिकविण्यासाठीं सुमुहूर्तावर कुमाराला स्वतः जवळ आणतो किंवा बोलावतो, तें कर्म.) उपनयन म्हणजे ज्ञानमंदिराच्या क्षेत्रांत पदार्पण करण्याचें द्वार होय. आई व बाप शरीररूपानें जन्म देतात, पण आचार्य ज्ञानरूपानें दुसरा जन्म देतो. 'मातृमान्, पितृमान् व आचार्यवान् वेद,' अशी परिभाषा आहे. म्हणजे माता, पिता व आचार्य यांच्या द्वारानें ज्याला शिक्षण मिळतें तोच चांगला जाणकार होतो.

(३८५) अखिल हिंदूंना वेदाधिकार.-आज हिंदुमात्राला वेदाधिकाराची आकांक्षा उत्पन्न झालेली आहे. प्रत्येक गट स्वतःस त्रैवर्णिकांपैकीं एखादें नांव लावू इच्छित आहे. प्रत्येकजण वेद हे जगांतील उत्कृष्ट वाङ्मय आहे, तें मी वाचणार, शिकणार, वैदिक मंत्रांनीं मी संस्कार करून घेणार, मी द्विज होणार, मी असंस्कृत राहणार नाहीं असें म्हणत आहे. हिंदुसमाजांतील पुष्कळ जाति आज उपनयनें करीत आहेत. श्रावण्यादि ते करतात. वैदिक पद्धतीनें त्यांचे विवाहदि होत आहेत. जेथें वेदोक्त कर्माला त्यांना ब्राह्मण पुरोहित मिळत नाहींत, तेथें ते स्वतःचे पुरोहित उत्पन्न करीत आहेत. ही सर्व परिस्थिति अखिल हिंदु जातीच्या एकजिनसीपणाच्या दृष्टीनें अत्यंत स्पृहणीय आहे. हिंदूंचे प्राचीन व पूज्य धर्मग्रंथ म्हणजे वेद होत. ते वेद सर्व हिंदु वाचूं लागले, त्यांतील तत्त्वें विचार करून आचरूं लागले तर ऐहिकदृष्ट्या त्यांचें कल्याणच आहे, फार काय पण पारलौकिकदृष्ट्याहि त्यांत अकल्याण नाहीं. म्हणूनच नव्या हिंदुधर्मे प्रत्येक हिंदूला द्विजत्वाचा अधिकार आहे, वेदाचा अधिकार आहे, द्विज बनण्यार्थ वैदिक पद्धतीनें उपनयनसंस्कार प्रत्येक हिंदूनें स्वतः या तज्ज्ञांच्या साह्यानें करावा, असें सांगतो.

पूर्वी वेदाधिकार ब्राह्मणानाच होता, पण आज तो सर्वांना दिला पाहिजे. चातुर्वर्ण्याबाहेरचा "निषादपंचम इति" जो निषाद म्हणजे कोळी तो जर राजा असेल तर वैदिक मंत्रांनीं त्याचा यज्ञ करावा, "निषादस्थपतिं याजयेत्" असें वेदात विधान आहे. आज लोकशाहीच्या तत्त्वानुसार अखिल हिंदुसमाजाचे घटक राज्याधिकारी होत आहेत, यास्तव प्राचीन परंपरेस धरून अखिल हिंदूंना वेदाधिकार अवश्य दिला पाहिजे.

श्रीशंकराचार्यांचे पूर्वी ब्राह्मणानाच मोक्ष मिळतो, अशी समजूत होती; परंतु श्रीशंकराचार्यांनीं तो शूद्रालाहि मिळतो असें सिद्ध केलें. साधुसंतांनीं मोक्षाचें द्वार जसें सर्वांना मोकळें केलें तसें सरस्वतीचें द्वार वेदाधिकारपूर्वक अखिल हिंदूंना आता मोकळें करणें अवश्य आहे.

(३८६) स्त्रिया व उपनयनः–उपनयन म्हणजे मुलाची मुंज करणें व लंगोटी घालणें एवढाच संकुचित अर्थ नसून ज्ञानप्राप्त्यर्थ गुरूकडे नेणें असा व्यापक अर्थ आहे. त्या दृष्टीनें उपनयन हा संस्कार मुलाप्रमाणें मुलींनाहि अवश्य आहे. पूर्वी मुलाप्रमाणें मुलींचेंहि उपनयन होत असे, असें कूर्मपुराणात म्हटलें आहे.

पुराकल्पे हि नारीणां मौंजीबंधनमीरितम् ।
अध्यापनं च वेदानां सावित्रीवाचनं तथा ॥

'पूर्वकल्पात स्त्रियांचें मौंजीबंधन विहित असे. त्यांना गायत्रीचा उपदेश करीत व वेदहि शिकवीत. वेदाचे द्रष्टे जसे ऋषी तसा ऋषिकाहि आहेत. तात्पर्य स्त्रियांचें पूर्वी उपनयन होई. त्याचें पुनरुज्जीवन करण्यास धर्मनिर्णयमंडळाची मान्यता आहे.

(३८७) संकल्पावर आक्षेप व उत्तरः–उपनयन संस्काराचा संकल्प–' द्विजत्व–सिद्धिपूर्वक–वेदाध्ययनाधिकारसिद्धिद्वारा श्रीपरमेश्वरप्रीत्यर्थं उपनयनाख्यं कर्म करिष्ये '–द्विजत्वाची सिद्धि करून वेदाध्ययनाचा अधिकार मिळविण्याकरिता आहे. या संकल्पाची व्यापकता लक्षात न घेता कांहीं आक्षेपक म्हणतात कीं अहो, वेदाध्ययनच जर कर्तव्य नाहीं तर उपनयन कशाला ? ना वेदाध्ययन, ना गुरुगृहवास, ना व्रतपरिपालन अशा स्थितींत या संस्काराचा खटाटोप विनाकारण नाहीं काय ?

उत्तरः–आक्षेपकाचें हें म्हणणें वरवर विचार करणाऱ्याला खरें

वाटतें, पण वेद म्हणजे केवळ चार वेदांची पुस्तकें असा अर्थ नाहीं. वेद म्हणजे ज्ञान, जें जें जाणण्यास योग्य तें तें ज्ञान म्हणजे वेदच होत. म्हणून 'अनंता वै वेदा.' अशी परिभाषा आहे. पूर्वी भारद्वाज ऋषींनीं वृद्ध होईपर्यंत वेदाभ्यास केला. तीन वेळा तपश्चर्या करून इंद्राकडून तीनशें वर्षें आयुष्य मागून घेतलें व सारखें वेदाध्ययन केलें तरीहि वेद सरले नाहींत. शेवटीं इंद्रानें त्याला दिव्यदृष्टि दिली व दाखविलें कीं वेदांचें म्हणजे विद्येचे व ज्ञानाचे असीमसारखे तेजस्वी असे कित्येक पर्वत आहेत केवळ ऋग्वेदादि चार वेद व सहा शास्त्रें यातच सर्व ज्ञान गुरफटलेलें आहे असें नव्हे. प्राचीनकाळींसुद्धा ज्ञानाची ईयत्ता अशी संकुचित नव्हती छांदोग्योपनिषिदामध्यें नारदानें चार वेदांव्यतिरिक्त भूतविद्या, क्षत्रविद्या, नक्षत्रविद्या, सर्पविद्या, देवविद्या, जन विद्या, इतिहास पुराणें, न्यायशास्त्र, तर्कशास्त्र इत्यादि अनेक विद्यांचें व शास्त्रांचें अध्ययन केल्याचें सांगितलें आहे. आजच्या या भौतिकशास्त्र संपन्नतेच्या काळात सर्व बाजूनीं इतर संस्कृतीचें आणि सत्ताचें हिंदु संस्कृतीवर आक्रमण होत असताना त्याच्या प्रतिकारार्थ या सर्व ज्ञानाची व विद्याची आवश्यकता फारच आहे. वास्तव आजच्या जगातील ज्ञान, आजच्या विद्या, आजचीं शास्त्रें, शस्त्रें, शिल्प, संघटना हीं सर्व हस्तगत केलीं पाहिजेत केवळ वेदाध्ययनात गुरफटून भागणार नाहीं, असेच नवा हिंदुधर्म सांगतो पण त्याकरिता उपनयन संस्कार अनवश्यक आहे, असें नव्हे.

(३८८) संस्कृतीचीं द्वारें मोकळीं करा -अखिल हिंदूंना द्विज त्याचा अधिकार आणि वेदाधिकार देऊन नवा हिंदुधर्म असें घोषित करतो कीं, यापुढें हिंदु संस्कृतीचीं सर्व द्वारें अखिल हिंदूंना पूर्ण मोकळीं आहेत. हिंदु संस्कृतीच्या क्षेत्रात जें जें मानाचें, वैभवाचें, कर्तृत्वाचें स्थान असेल तें तें मिळविण्यास नवा हिंदुधर्म प्रत्येक हिंदूला पूर्ण स्वातंत्र्य देतो. त्यामुळें पायरवा असलेल्या कोणत्याहि हिंदूला शंकराचार्य होता येईल, जगद्गुरूच्या मानहि पटकवितां येईल, सरसेनापति होता येईल नि पराक्रमानें राजाहि होता येईल. सत्ता, संपदा व संस्कृति हीं समाजाचीं पुरुषार्थ केंद्रें होत. आज सत्तेकरिता विग्रह चाललेला आहे. संपत्तीच्या विषम वाटणीची पुनर्घटना

झाली पाहिजे असेंहि आदोलन सुरू आहे, अद्यावेळीं हिंदु सस्कृति ही विशिष्ट वर्गाच्या मालकीची राहाणार नाहीं. हिंदुसस्कृतीचे प्रणेते, तिचे वर्धक, रक्षक, पुरस्कर्ते, कर्मवीर आणि धर्मवीर हे सर्व अखिल हिंदूचे अभिमाना स्पद आदर्श होत. व्यास, वाल्मिकी, पाणिनी, पतजली, गौतम, कणाद, जैमिनी, शकराचार्य, महावीर, पार्श्वनाथ, गौतमबुद्ध, बसवेश्वर, गुरूनानक, गुरुगोविंद, चैतन्य, ज्ञानेश्वर, रामदास, तुकाराम, चद्रगुप्त, आर्यचाणक्य, विक्रमादित्य, राणा प्रताप, शिवाजी, धनाजी, सताजी, महर्षी दयानद, महात्मा फुले इत्यादि सर्व अखिल हिंदूच्या अभिमानाचीं स्थानें आहेत. त्याविषयीं अखिल हिंदूना कडकडून अभिमान वाटला पाहिजे. अखिल हिंदूचा धर्म एक, ग्रथ एक, सस्कृति एक, वश एक, अशा एकत्वानें हिंदुसमाज बद्ध झालेला आहे, म्हणूनच सास्कृतिक क्षेत्रात उच्चात उच्च स्थान मिळविण्याला प्रत्येक हिंदूला पूर्ण वाव आहे. नवा हिंदुधर्म कोणाहि हिंदूच्या उत्कर्षाच्या मार्गांत जातीची वा जन्माची आडकाठी ठेवीत नाहीं.

(३८९) सुटसुटीत सस्कार'–उपनयनादि सस्कार वेदोक्त पद्धतीनें करण्याचा अखिल हिंदूना अधिकार आहे. उपनयन सस्कार हा बहुतेक पिताच करतो पिता अतज्ज्ञ असल्यास त्यानें तो तज्ज्ञाकडून करवावा. तज्ज्ञानीं कोणाहि हिंदूकडे त्यानें बोलावल्यास सस्काराकरिता अवश्य जावें, व वेदमत्रानीं सस्कार करावेत. आज ज्याना वेदोक्त पद्धतीनें सस्कार करून घ्यावयाचे आहेत त्याना तज्ज्ञ मिळत नाहींत अशी अडचण आहे. कारण जे तज्ज्ञ आहेत त्याना सकुचित विचारामुळें अखिल हिंदूचे सस्कार वेदमत्रानीं करण्यास उत्साह वाटत नाहीं ही आपत्ति टाळण्याकरिता धर्मनिर्णय मडळानें नव्या परिस्थितीला इष्ट असा अखिल हिंदूकरिता सोपा, सुटसुटीत वेदमत्र व भाषातर यानीं युक्त असा सस्कार तयार केलेला आहे त्याच्या आधारें अखिल हिंदूनीं उपनयन सस्कार अवश्य करावा, व आपली धर्म वृत्ति वाढवावी

(३९०) पौरोहित्य –उपनयनादि सस्कार करण्यास भट अगर ब्राह्मण अवश्य लागतो तो देव व मनुष्य यामधील मध्यस्थ आहे, इत्यादि कल्पना जुन्या हिंदुधर्मांतहि नाहींत आणि नव्या हिंदुधर्मालाहि त्या मुळींच मान्य नाहींत. या कल्पना अहिंदु सप्रदायात आहेत व त्याचें अनुकरण म्हणून

' मराचें व्रत ', ' ब्राह्मणाचें वेंड ' असे शब्दप्रयोग रूढ झाले आहेत. जसा आपण तज्ञ म्हणून घर बांधण्यास गवंडी, दार करण्यास सुतार व हजामतीस न्हावी बोलावतो, त्याप्रमाणेंच तज्ञ म्हणून ब्राह्मणाला बोलवा वयाचें असतें. दक्षणा हें पुण्यकर्म नसून त्याच्या कामाची मजुरी आहे, असें यज्ञप्रवणीहि सांगितलेलें आहे. यज्ञाचें फळ यजमानाला मिळतें का ब्राह्मणाला मिळतें असा प्रश्न मीमांसाशास्त्रांत (अ. २, पाद. ७–८) उपस्थित केला आहे. त्याचें उत्तर यज्ञाचें फल यजमानालाच मिळतें; कारण त्यानें दक्षणा देऊन ब्राह्मण विकत आणलेले असतात, ' दक्षिणादानेन ऋत्विजः कर्मकराः परिक्रेतव्याः ', ' यजमानेन क्रीता. कर्तारः ' असें दिलेलें आहे. यावरून मध्यस्थ नि दलाल ही कल्पना अहिंदु समाजांतील आहे, हें वाचकांच्या ध्यानीं येईल.

उपनयन संस्कारामुळें उपनीताची व त्याचें उपनयन करणाऱ्याची पात्रता व जबाबदारी वाढते. उपनयनांगभूत व्रतादेश असतो तोहि आजच्या परिस्थितीच्या दृष्टीनें आचरणीय आहे. उपनयनसंस्कारामध्यें वैदिक व लौकिक अशा दोन्ही गोष्टींची भेसळ झालेली आहे. वास्तव धर्मनिर्णयमंडळाच्या प्रयोगाप्रमाणें शास्त्रोक्त, सूत्रोक्त अवश्य तेवढा विधि सर्व हिंदूंनीं करावा व इतर विधीला फाटा द्यावा.

(३९१) **द्विजत्व व विशिष्ट अधिकार**:–उपनयनामुळें द्विजत्व प्राप्त होतें व द्विजत्वामुळें कांहीं विशिष्ट अधिकारहि प्राप्त होतो. आजच्या हिंदु समाजांत द्विज व अद्विज असे भेद आहेत. द्विजाना जे धार्मिक व व्यावहारिक अधिकार आहेत ते अद्विजाना नाहींत. द्विजाच्या मुलाचें जर उपनयन न झालें तर तो पित्याच्या मिळकतीचा वारसहि न ठरण्याचा संभव आहे! एखाद्या अनुपनीत द्विजपुत्रानें जर वेदोक्त पद्धतीनें आपलें लग्न करून घेतलें, तर तें लग्न अविद्ध होण्याचाहि संभव आहे! तसाच अनुपनीत द्विजानें वेदोक्त पद्धतीनें जर एखादा मुलगा दत्तक घेतला तर तोहि वारस ठरण्यास अडचण येऊं शकेल. कारण जो अनुपनीत आहे, जो अद्विज आहे, अतएव त्याला वेदाधिकार नाहीं. म्हणून वेदोक्त पद्धतीनें केलेला विवाह अगर दत्तविधान या अधर्म्य गोष्टीच ठरतील. कारण उपनयनाविना वेदाधिकारच नाहीं. कायद्याच्या दृष्टीनें मुद्दाम उकरून काढता येतील अशा अडचणी

पुष्कळ आहेत यास्तव जे उपनयनादि संस्कार करून घेत नसतील त्यांनीं हें संकट अवश्य ध्यानात ठेवावें अखिल हिंदु स्त्रीपुरुषांचें उपनयन, विवाह व अंत्येष्टि असे तिन्ही संस्कार वेदोक्त मन्त्रांनीं होऊं लागले म्हणजे द्विज व अद्विज असा भेद राहाणार नाहीं, आणि व्यवहारात विवाह, दत्तक, वारसा यांच्या अडचणीहि उत्पन्न होणार नाहींत

अखिल हिंदु स्त्रीपुरुषांनीं उपनयनाप्रमाणें विवाह हा एक संस्कार ज्याना विवाहबद्ध व्हावयाचें असेल त्यांनीं करून घ्यावा. वैवाहिक जीवनात ज्याना पडावयाचेंच नसेल त्याची गोष्ट वेगळी विवाहसंस्काराचें महत्त्व, पद्धति, प्रयोग आणि इतर अवांतर विषयाचें विवेचन मागें अठराव्या प्रकरणात केलेलेंच आहे

उपनयन व विवाहसंस्काराप्रमाणें पतिताना शुद्ध करून व अहिंदूना हिंदु करून घेण्याकरिता शुद्धि व व्रात्यस्तोम संस्काराची आवश्यकता आहे कारण हे संस्कार होताच त्याना वेदाधिकार व उपनयनाधिकारहि प्राप्त होतो यास्तव प्रथम त्याचें स्वरूप दाखवून नंतर हिंदुमात्राचा जो शेवटचा अंत्येष्टि संस्कार त्याचा विचार करूं



प्रकरण पंचविसावें

* शुद्धि नि व्रात्यस्तोमसंस्कार

(२९७) सद्या व समाज —गेल्या प्रकरणात हिंदुमात्राला जे आवश्यक संस्कार त्यांचें विवेचन केलें प्रस्तुत प्रकरणात हिंदूतून अज्ञानानें, छलबलानें, स्खलनशीलपणानें व अन्य कारणानें जे अन्य धर्मांत जातात,

* शुद्धिसंबंधीं तर्कतीर्थ लक्ष्मणशास्त्री जोशी यांचें ‘ शुद्धिसर्वस्व, ’ विद्यानिधि चिंतामणशास्त्रीकृत ‘ शुद्धिसंस्कार ’ हीं पुस्तकें पहा.

त्यांच्या शुद्धिसंस्काराचा, आणि जे अन्यधर्मीय हिंदेतर आहेत अशांना हिंदु समाजात घेतांना जो व्रात्यस्तोम संस्कार करावा लागतो, त्याचाहि विचार कर्तव्य आहे. कोणताहि समाज स्थिर राहाण्यास त्याची संख्या वाढली पाहिजे, निदान जी असेल ती स्थिर असली पाहिजे. विविध कारणांनीं समाजाची संख्या जर घटत जाईल तर त्या समाजाचें अस्तित्व फारच लौकर संपुष्टात येईल. एका काळीं हिंदुसमाजाची संख्या अमर कोटी होती. पैकीं छपन्न कोटी यादवच होत, असें वर्णन पुराणांत आढळतें. ती संख्या घटत घटत हल्लीं तीस कोटींवर आलेली आहे. हिंदुसमाजाची ही संख्या छल, बल, छद्म, अस्पृश्य इत्यादि कारणांनीं घटूं नये आणि तिची भर अहिंदुसमाजामध्यें होऊं नये, याकरितां अवश्य यत्न केला पाहिजे, असा नव्या हिंदुधर्माचा आदेश आहे.

(३९३) धर्माचें स्थान —कारणें कोणतींहि असोत, पण मध्यकालीं अशी एक दुर्बळ विचारसरणी आली कीं तीमुळें हिंदुसमाजाची संख्या घटली! मनुष्य खाऊनपिऊन बाटतो, व तो एकदां हिंदुधर्मांतून गेला कीं कायमचा जातो, या समजुतीचा लाभ अहिंदु समाजानें घेतला. हिंदु होण्याला हिंदूच्या पोटीं जन्मच घ्यावा लागे पण हिंदूंतून अन्यधर्मांत जाण्याला खाण्यापिण्याचें निमित्त पुरेसें झालें! अर्थात् (धर्माचें स्थान पोट नसून, हृदय आहे, हें तत्त्व विसरलें गेलें! एकदां मनुष्य हिंदु समाजांत जन्माला आला तर तो संस्कारबलानें या जन्मीं तर हिंदु राहातोच, पण तो जन्मोजन्मीं हिंदूच राहातो. तो खाण्यापिण्यानें वा अन्यधर्मीयाशीं विवाह करूनहि बाटत नाहीं. जो बाटतो तो हिंदु नव्हे, असें नव्या हिंदुधर्माचें तत्त्व आहे.)

(३९४) पतननिमित्तें —जुन्या धर्मशास्त्रांत अध्यापन, सहासन, संभाषण, सहयान, सहपान, सहभोजन इत्यादि कारणांनीं पातित्य येतें, असें म्हटलेलें आहे. जुन्या धर्मशास्त्रांत जीं पतननिमित्तें सांगितलेलीं आहेत तीं त्या कालाला योग्य होतीं. आजचा काल बदलला आहे. पूर्वीपेक्षां समाजाची व राष्ट्राची गुंतागुंत अधिक झालेली आहे, म्हणून ते जुने विधिनिषेध पाळणें कठीण आहे. उदाहरणार्थ—

संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन्।
याजनाध्यापनाद्यौनादेकशय्यैक भोजनात्॥ —हारीत

अज्ञानादथवा मोहात् कुर्याद्ध्यापनं द्विज. ।
संवत्सरेण पतति सहाध्ययनमेव च ॥
संवत्सरं तु पतितैः संसर्गं कुरुते तु यः ।
यानशय्यासनैर्नित्यं जानन्वै पतितो भवेत् ॥ –कूर्मपुराण
संवत्सरेण पतति पतितेन सहाचरन् ।
भोजनासनशय्याभि. कुर्वाण सार्वकालिकम् ॥ –देवल

ज्यामुळे प्रत्येक हिंदूला पातित्य येईल अशीं अनेक निमित्तें आहार, शिक्षण, व्यवसाय, दळणवळण यामुळें आज उत्पन्न झालेलीं आहेत. त्यांतून अमुक एक व्यक्ति शुद्ध शकेल अशी स्थिति नाहीं. यास्तव जागतिक परिस्थिति, आणि अहिंदूचे स्वसमाजाची सख्या वाढविण्याचे चाललेले भगीरथ प्रयत्न ध्यानीं घेऊन हिंदुसमाजानें शुद्धीचा धडाका उडवावा, अशी नव्या हिंदुधर्माची आशा आहे.

(३९५) शुद्धि ही अमरवल्ली –शुद्धि ही समाजाची सख्या स्थिर ठेवणारी अमरवल्ली आहे समाजाचे इच्छित मनोरथ परिपूर्ण करणारी ती कामधेनु आहे. किंबहुना शुद्धि हा एक कल्पवृक्ष आहे, असें म्हटल्यास चालेल. कारण यामुळें असलेली सख्या स्थिर ठेवता तर येतेच, शिवाय अहिंदूतून जे चागले घटक हवे असतील तेहि पचवितां येतात शुद्धि म्हणजे मोठा बाऊ नसून अगदीं साधी गोष्ट आहे. समजा, एखाद्याच्या खिशाला छिद्र असल्यामुळें एक रुपाया त्यातून वाटेवरील शेणांत पडला। शेणांत पडलेला तो रुपाया त्यानें तसाच पडू द्यावा काय? मुळींच नाहीं तो हातात घेऊन, धुवून किंवा हातरुमालानें पुसून, म्हणजे त्या रुपायाची शुद्धि करून त्याला खिशात टकलावें! हिंदु समाजाच्या खिशातून जे अस रुपये बाहेर कर्दमांत पडलेले आहेत, त्याना हिंदुसमाजांत अल्प प्रायश्चित्तानें पुन्हां समाविष्ट करणें म्हणजे शुद्धि होय

(३९६) जशास तसें वागा –हिंदुसमाजातून जे लोक स्वेच्छेनें विचारपूर्वक अहिंदुसंप्रदायांत गेले असतील किंवा जातील त्यांच्या वाटेस मुळींच जाऊ नये पण जे छल्बलानें, अज्ञानानें, अपघात्यानें अहिंदु-समाजात गेले असतील व ज्यांची परत हिंदुसमाजांत येण्याची इच्छा असेल त्यांना अतित्वरेनें हिंदु समाजांत समाविष्ट करून घ्यावें. छल्बलानें

ते स्वतःच काय पण ज्यांचे पूर्वजहि बाटले असतील अशांनासुद्धा हिंदु-समाजांत स्थान देण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं. कारण छलबलानें दिलेलें दान, घेतलेला भोग व केलेला व्यवहार हा वस्तुतः असिद्ध असतो असें शास्त्र आहे; (मनु. अ. ८ श्लो. १६८) व कायदाहि हें तत्त्व मान्य करितो.

जुलमानें एखाद्याच्या तोंडांत जर कोणी गोमांस घातलें तर त्याच्या मुखांत पुन्हा गोरस घालून, ख्रिस्त्यांचें पाणी अंगावर पडलें म्हणून जर एखादा मनुष्य अहिंदु होत असेल तर लगेच गंगोदक त्याच्या अंगावर शिंपडून, जुलमानें कुराण व बायबलावर हात ठेवला म्हणून जर एखादा हिंदु अहिंदु समजला जात असेल तर लगेच त्याचे हातात गीता देऊन, छलानें सुंता केली म्हणून जर कोणी अहिंदु होत असेल तर लगेच त्याचे कान टोंचून त्याला हिंदु करून घेण्यास मुळींच प्रत्यवाय नाहीं. छलबलादि ज्या ज्या उपायांनीं अहिंदुसमाज हिंदूंची संख्या घटवीत असेल त्या त्या उपायांचा ' जशास तसें,' या न्यायानें अवलंब करून हिंदुसमाजाची संख्या स्थिर ठेवलीच पाहिजे.

(३९७) संख्या घटत आहे:—हिंदुसमाजाच्या औदासीन्याचा लाभ घेऊन अहिंदुसमाजांनीं हिंदु समाजाची संख्या कशी घटविली याचें एक उदाहरण बंगाल हें होय! कै. वा. यू. एन्. मुकर्जी म्हणतात, "१८७२ ते १९०१ सालापर्यंत बंगालयातील हिंदूंची लोकसंख्या १७१ लक्षाची १९४ लक्षापर्यंत गेली. पण तेवढ्याच काळात अहिंदूंची संख्या १६७ लक्षाची २२० लक्षापर्यंत गेली! मॉडर्न रिव्ह्यूचे संपादक श्री. रामानंद चतर्जी यांनीं सुरतेस महासभेच्या अध्यक्षपीठावरून असें घोषित केलें कीं, १८८१ ते १९२१ पर्यंत म्हणजे चाळीस वर्षांत हिंदूंची संख्या १७० लक्षांनीं घटली, अर्थात् अहिंदूंची संख्या त्या मानानें तिकडे वाढली. दर हजारीं कमींत कमी साठ या प्रमाणात हिंदूंची संख्या दर दहा वर्षांत घटते, असें तज्ञ म्हणतात. पंजाब प्रांताचा शिरगणतीचा अधिकारी १९२१ च्या वृत्तान्तांत म्हणतो कीं, गेल्या दहा वर्षांत एक लक्ष साठ हजार हिंदु अहिंदु समाजात गेले. कोल्हापूरच्या राजाराम कॉलेजचे प्रिन्सिपाल कै. वा. डॉ. बाळकृष्ण यांनीं औंधच्या वैदिकधर्म मासिकांत परिश्रमपूर्वक जी माहिती दिली तीवरून

हिंदुसमाजाची संख्या सारखी घटत आहे, असें सिद्ध होतें. डॉ. बाळकृष्ण शर्मा लिहितात:-(आंकडे लक्षाचे आहेत.)

(३९८) बोलके आंकडे:-

	१८८१	१८९१	१९०१	१९११	१९२१
हिंदु	१८७९	२०७१	२०७१	२१७५	२१६२
मुसलमान	५०७	५७३	६२४	६६६	६८७
खिस्ती	१८	२२	२९	३८	४७

या आकड्यांवरून पहिल्या दहा वर्षांत १०० चे ११० हिंदु, ११४ मुसलमान व १२२ खिस्ती अशी वाढ झाली. दुसऱ्या दहा वर्षांत १०० चे १०० च हिंदु, १०८ मुसलमान व १२७ खिस्ती अशी वाढ झाली. तिसऱ्या दहा वर्षांत १०० चे १०५ हिंदु, १०६॥ मुसलमान व १३२॥ खिस्ती अशी वाढ झाली, आणि शेवटच्या दहा वर्षांत १०० चे ९९॥ हिंदु, १०५ मुसलमान व १२२॥ खिस्ती अशी स्थिति झाली!!

सरकारी शिरगणतीच्या प्रतिवृत्तावरूनहि असें अनुमान निघतें कीं, १९११ ते १९२१ या दहा वर्षांत हिंदुसमाजाची संख्या ११२ लक्षांनीं कमी झाली असून तितकीच वाढ अहिंदुसमाजाची झालेली आहे. हिंदुसमाजांत ज्या पुढारलेल्या प्रमुख अशा ८५ जाति आहेत, त्यांतील ५२ जातींचाहि ऱ्हास मोठ्या वेगानें होत आहे असेंहि तज्ज्ञ म्हणतात. अन्य-जातिविषयीं बोलावयास नको

(३९९) अहिंदूंचे भगीरथ प्रयत्न -हिंदुसमाजाची संख्या घटविण्याकरितां अहिंदूंचे कसकसे यत्न चालले आहेत, हें हिंदूंनीं विशेष ध्यानांत ठेवण्याजोगें आहे. सबंध हिंदुस्थानांत इंग्लंड, अमेरिका, जर्मनी, स्वीडन, नॉर्वे व कानडा येथील मिशनें असून त्यांच्या खिस्ती धर्मप्रसाराच्या सुमारें ७०० संस्थांवर त्यांचे अंदाजी दरसाल ५०।६० कोट रुपये खर्च होत आहेत. उभ्या हिंदुस्थानांत ७०१० नेटिव्ह लोक खिस्ती धर्माचा प्रसार करतात. सुमारें १९००० पाद्री बाहेरचे असून त्यांत २१३१ युरोपियन पुरुष आहेत. १४८१ विवाहित युरोपियन स्त्रिया आहेत, २४०८ कुमारिका आहेत व इतर दुसरे लोक आहेत. खिस्ती धर्मोपदेशक तयार करण्याच्या शाळा ६१ असून १४१ अनाथालयें आहेत. हातकाम शिकविणारीं १७० शिल्प-

विद्यालयें, माध्यमिक शिक्षण देणारीं ६१७ हायस्कुलें, मोठ्या लोकांना साक्षर करणाऱ्या रविवारच्या शाळा १५८२०, व शेतकी शिक्षण देणाऱ्या शाळा ९८ आहेत. ५० कॉलेजें, ९४ ट्रेनिंग विद्यालयें, ४३ छापखाने, ९९ वृत्तपत्रें, ४०८ दवाखाने अशा संस्था त्यांनी चालविल्या असून सुमारें दीड हजार डॉक्टर्स व नर्सेस आणि पाच हजार शिक्षक व शिक्षकिणी काम करीत आहेत. कॉलेजें व शाळा यातील हिंदु विद्यार्थ्यांची संख्या जवळ जवळ साडेपाच लक्ष असून त्यामध्यें दोन लाखापर्यंत तरुण मुलीच आहेत. सर्व संस्थांच्या सभासदांची संख्या ८ लक्ष असून वर्गणी सुमारें १९ लक्ष रुपये गोळा होते. शिस्त्यांचे हे प्रयत्न हृदयविदारण करण्यासारखे नाहींत काय ?

ख्रिस्ती मिशनऱ्याप्रमाणें मुसलमानांचेहि यत्न चालू आहेत. मुसलमान पुढारी, मौलवी, संस्थानिक, गुंड व फकीर हे सर्व हिंदूंची संख्या घटविण्याचा उद्योग तनमनधनें करून करीत आहेत. दिल्लीच्या हसन-निजामींनीं एक कोट हिंदूंना अहिंदु करण्याचा यत्न चालविले आहेत. त्या कामीं त्यांना निजामशाहीचें साह्य आहे, अशा लोकांत समज आहे. आगाखानी पंथ, पीरजादे पंथ, सुफी पंथ इत्यादिकांनीं वाढत असून त्यांचें हिंदु समाजावर आक्रमण चाललेलें आहे. निजाम सरकार या प्रीत्यर्थ म्हणे दरसाल तेरा लक्ष रुपये खर्च करतें, तर भोपाळची बेगम तीन लक्ष रुपये खर्च करून अहिंदूंना हिंदु करणें हा कायद्यानें गुन्हा आहे असें ठरविते. मुसलमान संस्थानिक, मुसलमान पुढारी, व्यापारी वगैरे सर्व हिंदूंच्या बरोबरीनें आपली संख्या व्हावी म्हणून अट्टाहासानें यत्न करीत आहेत. मुसलमानांतील तबलीघ चळवळीचे पुरस्कर्ते डॉ. अमीन हे सध्या आयुष्यात निदान तीन तरी हिंदु बाटवावे असें सांगत आहेत. पंजाब, बुंदेलखंड, जामनगर, काठेवाड, भावनगर, लायलपूर अशा भागात मुसलमानांची संख्या वाढत आहे, व हिंदूंची घटत आहे.

(४००) सरकारचें धोरण —इंग्रज सरकारहि हिंदु समाजाचा ऱ्हास करण्यास टपून बसलेलें आहे. शिरगणतीचे अधिकारी अलिप्तपणा न ठेवता मुसलमानांचे पक्षपाती होतात व कांहीं हिंदु जातांना अनेक कारणें दाखवून ‘अहिंदु’ सदरांत ढकलीत असतात. ब्राह्मणांचें वर्चस्व नाकबूल करणें,

ब्राह्मणादि जातींकडून मनोद्देश न घेणें, वेदप्रामाण्य नाकबूल करणें, मोठमोठ्या हिंदु देवताना न भजणें, ब्राह्मणाकडून पौरोहित्य करवून न घेणें, स्पृश्य हिंदूनीं काहींचा विटाळ न मानणें, अशल्या सबबींवर काहीं हिंदूना सरकारी अधिकारी अहिंदु सदरात घालतात.

(४०१) निसर्ग व वृद्धिः—वरील तीन प्रकारानीं हिंदूची सख्या घटत असताना ती उघड्या डोळ्यानीं पहाणें, हें हिंदूना लाजनास्पद आहे. आजचा काल लोकशाहीचा आहे. ना राजशाही, ना झोटिंगशाही अशी ही सुबुद्ध माणसाच्या मतावर आधारलेली लोकशाही आहे. लोकशाहीत सख्येला महत्त्व आहे. सख्या टिकविणें व वाढविणें हें सृष्टिकल्पाविरुद्ध नाहीं. 'एकोऽहं बहुः स्याम्' हा मुळीं सृष्टीचाच सकल्प आहे. एकाचे पाच, पाचाचे पन्नास, पन्नासाचे पाचशे व्हावें अशी इच्छा मनुष्यप्राणि करतो. पसा पेरून पायली धान्य यावें, पायलीभर पेरून खडीभर यावें, बागेंत केळी वाढाव्या, गोठ्यात गायी म्हशींचीं वासरें बागडावींत, घरात मुलाबाळाची म्हणजे गृहरत्नाची शोभा असावी, अशी इच्छा प्रत्येक मनुष्य करतो. हें निसर्गाला धरून आहे. श्रीरामचद्राना रावणहननार्थ वानरगणाची सख्या अवश्य होतीच ना? श्रीकृष्णाला गोपाळगण, शिवाजी महाराजाना मावळे, लोकमान्य टिळकाना स्वराज्यवादी, याची सख्या सहाय्य करीत होती. तात्पर्य सख्येलाहि या जगात महत्त्व आहे. अहिंदूची सख्या वाढत असताना मी एकटा एक सनातनधर्मी जगाच्या अतापर्यंत राहिलों तरी पुरे अशी वृत्ति धारण करणें आत्मघातकीपणाचें आहे. सख्यावृद्धि ही जगाची नैसर्गिक प्रवृत्ति आहे, म्हणून हिंदु समाजानें अहिंदूना हिंदु करून 'विश्वाला आर्य करण्याची' कृति केली पाहिजे. विश्वाला आर्य करणें म्हणजे मनुष्यमात्राला उच्च सस्कृति देऊन सुसस्कृत करणें होय.

(४०२) हिंदूकरण म्हणजे काय?:—अहिंदु सप्रदाय हे अन्यधर्मीयाविषयीं अनुदार आहेत, असहिष्णु आहेत, पथ, देवता, साधु यासबधीं दुराग्रह धरून ते मानवी बुद्धिस्वातत्र्य हरण करणारे आहेत. अहिंदु समाजातील ही वृत्ति मानवी कल्याणाच्या दृष्टिनें अनिष्ट आहे. मनुष्यमात्रात उच्च ध्येय, उच्च विचार, समत्वबुद्धि यावी, बुद्धिस्वातत्र्य मिळून मानवाचा विकास व्हावा, म्हणूनच अहिंदु समाजाना हिंदु बनविलें पाहिजे.

हिंदूकरण म्हणजे अहाला मोठें करणें होय ज्याला अध्यात्म तत्त्वज्ञान माहित नाहीं त्याला तें सांगून मन शांतीचा मार्ग दाखविणें, म्हणजे हिंदूकरण होय.

(४०३) आर्यसमाजाचें कार्य –हें कार्य आज सबंध हिंदुस्थानांत आर्यसमाजाचे अनुयायी सर्वांपेक्षा मोठ्या उत्साहानें, त्यागानें व प्राण पणाला लावून करीत आहेत. कॅस्पिअन समुद्रकाठीं कश्यप ऋषीनें पूर्वी आर्यीकरण केलेलें आढळतें तसेंच देवल ऋषीनें अरबी समुद्रावर आर्यीकरणाचा आखाडा उघडलेला दिसतो त्याप्रमाणें आज आर्यसमाज शुद्धिकार्य करीत आहे. महाराष्ट्रांत कोल्हापूर आर्यसमाज, मसुराश्रम, खानदेशांत हिंदुत्व-निष्ठांनीं चालविलेला आश्रम व अनेक स्थानिक हिंदुसभा शुद्धिकार्य करीत आहेत. यामुळेंच अहिंदु समाजाचा आर्यसमाजावर फार राग आहे म्हणून त्यांनी आजपर्यंत अनेक आर्यवीर ठार केलेले आहेत हिंदुसमाजरूपी गुबगुबीत शेळी हें आपलें भक्ष्य आहे, असें अहिंदु समाजाना पूर्वी वाटत असे पण स्वामी श्रद्धानंद आणि इतर कर्ते वीर यांनी तो समज घालवून केलेलें शुद्धिकार्य अहिंदु समाजाला चांगलें झोंबलें, म्हणूनच पुण्यश्लोक स्वामी श्रद्धानंदाची हत्या झाली, आणि त्यानंतर अनेक आर्यवीरांचे बळी अहिंदु समाजानें घेतले यावरून अहिंदु समाजाला शुद्धीचें किती भय वाटतें, त्याच्या अस्तित्वाला शुद्धि किती बाधक आहे, याची स्पष्ट कल्पना येते

(४०४) काळा पहाड –पूर्वी शुद्धीच्या अभावीं पूर्वबंगालमध्यें अहिंदु समाजाची संख्या कालीप्रसादसेनासारख्या काळ्या पहाडानीं, निर्माण केली त्यानें म्लेच्छ तरुणीशीं विवाह केला म्हणून हिंदुसमाजानें त्याला देहांत प्रायश्चित्त सांगितलें त्यानें स्वसमाजाचा अनुग्रहार्थ अनुनय केला, परंतु समाजाच्या निर्घृणपणामुळें त्याला धर्मांतर करावें लागलें! अर्थात् त्यानें त्या त्वेषानें अहिंदूंची संख्या वाढविली! काश्मिरांतहि पूर्वी हाच प्रकार झाला मलबारांतील मोपल्यांची वाढ याच संकुचितपणामुळें झाली हिंदुसमाजानें मध्यकालांतील सर्व दुबळ्या कल्पना टाकून आपलें तोंड मोठें करून सर्वांना पचविण्याचें सामर्थ्य आतां अंगीं आणलें पाहिजे.

सर्वं बलवतां पथ्यं सर्वं बलवतां शुचि ।
सर्वं बलवतां धर्मं सर्वं बलवतां स्वकम् ॥

महाभारत १५।३०।२४.

चलवानाला सर्व पथ्यकर, धर्म्य, पवित्र असते त्याप्रमाणे समाज बलवान् झाला म्हणजे तो सर्व काही पचवितो

(४०५) शुद्धि कशी पचवावी -शुद्धिकार्याविषयीं साशकता ठेव ण्याचें मुळींच कारण नाहीं. वेदकालीं व बुद्धोत्तरकालीं हा प्रचार होता. देवलस्मृतींत शुद्धीला भक्कम आधार आहे. लोकपरिचित भक्तिविजय ग्रथांत बहिरभटाच्या शुद्धीचा उल्लेख आहे पंडितप्रकांड विद्यारण्याच्या पच दर्शीत पतितपरावर्तनास मान्यता आहे. श्रीछत्रपती शिवाजी महाराजांनीं बजाजी निंबाळकरांची शुद्धि केली, इतकेंच नव्हे तर त्याच्या थोरल्या मुलास आपली मुलगी देऊन सोयरिकहि केली महाराजांनीं नेताजी पालकराला शुद्ध करून घेतल्याचें इतिहासप्रसिद्ध आहे वसई भागात पाद्र्यांनीं जेव्हा भ्रष्टीकरणाचा कहर केला तेव्हा त्याचाहि प्रतिकार तत्रस्थ यजुर्वेदी ब्राह्मणांनीं प्राण पणाला लावून केलेला आहे तेथील यजुर्वेदी ब्राह्मणांनीं शेकडो लोकांची शुद्धि घेतल्याचे उल्लेख पेशवेकालीन अधिकृत कागदपत्रात आढळतात मूळचे हिंदु समाजातील लोक जे पतित होऊन अन्य धर्मांच्या कर्दमांत कित्येक पिढ्या रुतलेले आहेत, अशा सर्वांना देशकाल ध्यानात घेऊन अल्प प्रायश्चित्तानें शुद्ध करून घेण्यास मुळींच अडचण नाहीं पतितांना शुद्ध करून घेऊन त्यांना हिंदु समाजातील व हिंदु धर्मातील सर्व अधिकार दिले पाहिजेत त्यांच्याशीं जेवणें, विवाह करणें, त्यांच्या स्मशानयात्रेस जाणें, त्यांना आपल्या देवळात आपल्या बरोबरीनें येऊ देणें इतकें केलें म्हणजे शुद्धि पूर्ण पचते, असें समजावें.

(४०६) पतितसततिविचार -जुनें धर्मशास्त्रहि पतिताबद्दल व पतितसततीबद्दल फारच उदार आहे. पतित कन्याविषयीं शास्त्र असें आहे —

कन्या समुद्वहेदेषा सोपवासामकिञ्चनाम् ।२६१। याज्ञवल्क्य या श्लोकावर विज्ञानेश्वरांनीं टीका करितांना वृद्धहारितांचें खालील वचन स्पष्टीकरणार्थ दिलेलें आहे

पतितस्य तु कुमारीं विवस्त्रामहोरात्रोपोषितां प्रातः शुक्लेनाहतेन वाससाऽऽच्छादितां नाहमेतेषां न ममैते निरुच्चैरभिदधानां स्वगृहे चोद्वहेत ॥

तसेंच वसिष्ठांचेंहि एक वचन आहे.

पतितपुत्र पतितो भवत्यन्यत्र स्त्रिया
सा हि परगामिनी तामरिक्थामुपेयात् ।

या दोन्हीं वचनाचा आशय असा आहे कीं, पतिताची कन्या ही पतित नाहीं ती दुसऱ्याच्या घरीं नांदावयास जाण्याची असल्यामुळें तिच्याशी तीर्थावर अगर घरींहि लग्न लावावें मात्र बापाकडून काहीं द्रव्य घेऊं नये किंवा तिजजवळ बापाकडील वस्त्रपात्र, द्रव्य काहीं असता कामा नये तिनें उपास करावा दुसऱ्यानें दिलेलें शुभ्रवस्त्र नसावें आणि मासा व पतित बापाचा काहीं संबंध नाहीं असें विचार म्हणाव, म्हणजे ती स्वीकारण्यास योग्य होते

पतित संततीबद्दल शास्त्रप्रमाणें पुढील आहेत

' अथ पतिता समवसाय धर्मांश्चरेयुरितरेतरयाजका इतरेतराध्यापका मिथो विवहमाना पुत्रान्संनिष्पाद्य ब्रुयुर्विप्रव्रजता स्मभ्यमेवमार्यान् सप्रतिपत्स्यथेति ॥ —बौधायन धर्मसूत्र

ज्यानीं प्रायश्चित्त घेतलें नाहीं, अशा पतितानीं आपला संघ करून पतिताना विहित अशा धर्मांचें आचरण करावें त्यानीं परस्परात यजन, अध्यापन व विवाह करावेत पुत्र निर्माण करून त्याना असें सांगावें कीं, आमच्यापासून वेगळे व्हा अशा रीतीनें शुद्ध होऊन तुम्हीं आर्यात जाऊन मिसळू शकाल.

हेंच वचन आपस्तंब धर्मसूत्रातहि आहे वृद्धहारीत धर्मसूत्रातहि असेंच म्हटलें आहे वसिष्ठ व हारीत याच्या मतानें पतितपुत्र पतित होतो. बौधायनानें पतितपुत्राचा शुद्ध जातींत समावेश करण्याच्या वेळीं पुढील प्रायश्चित्त सांगितलें आहे

अशुचिशुक्रोत्पन्नाना तेषामिच्छता
प्रायश्चित्ति पतनीयाना तृतीयोऽश ।

पतिताच्या शुक्रापासून उत्पन्न झालेल्या पुत्राना इच्छा असल्यास त्रैवार्षिक व्रताच्या तृतीय श प्रायश्चित्त द्यावें तसेंच आपस्तंब धर्मसूत्रांत पतितास द्वादशवार्षिक व्रतरूप प्रायश्चित्त सांगितल्यानतर असें म्हटलें आह —

तत शुद्धि अथसप्रयोग स्यादार्यै ।

हें प्रायश्चित्त केल्यानंतर पूर्ण शुद्धि होते, आणि पुढें शुद्ध आर्यांशीं व्यवहार्यता पूर्णपणें येते हें सूत्रकाराचें धोरण लक्षात ठेवून तदनुसारीं प्रायश्चित्तें देश, काळ, वय, शक्ति हीं पाहून द्यावींत व शुद्धिकार्याचा पुरस्कार करावा.

(४०७) धर्मनिर्णयमंडळाचा निर्णय —महाराष्ट्रातील परिवर्तनवादी पंडितानीं नव्या हिंदुधर्माला पोषक असे यासंबधीं दिलेले पुढील निर्णय समुचित आहेत

(१) छल–बल–दौर्बल्यादि कारणानीं (अर्थात् अनिच्छेनें) धर्मांतर झाल्यास अत्यल्प प्रायश्चित्तानें शुद्धि होते

(२) स्वेच्छेनें धर्मान्तर झाल्यास अल्प प्रायश्चित्तानें शुद्धि होते

(३) अनेक वर्षे अन्यधर्मीयाशीं भोजनादिव्यवहार झाल्यास पातित्याच्या प्रायश्चित्तानें शुद्धि होते

(४) पतितसंततीची योग्य प्रायश्चित्तानें शुद्धि होते

(५) अन्यधर्मीय संघाचा किंवा व्यक्तींचा व्रात्यस्तोमविधीनें वैदिक धर्मांत समावेश होऊं शकतो

शुद्धिसंस्काराचें अवडंबर व खर्चाचा मोठा बाऊ करण्याचें कारण नाहीं पतिताची इच्छा, शक्ति, बुद्धि व पश्चात्ताप हे ध्यानात घेऊन स्नान, होम, उपास, जप अशा अल्प प्रायश्चित्तानें

प्रायश्चित्तं यथोद्दिष्टमशक्यं दुर्बलादिभिः ।
कार्यो ह्यनुग्रहस्तेषां लोकसंग्रहकारणात् ॥ देवल ॥

आणि या देवलोक्त धोरणानें शुद्धिकार्य करावें

(४०८) अहिंदूना पचविले —जे लोक मूळचे हिंदु नाहींत, त्यानाहि त्याची इच्छा असल्यास हिंदुसमाजात व्रात्यस्तोम संस्कारानें घेता येते पूर्वी अहिंदूना हिंदुसमाजात पचविल्याचीं उदाहरणें भविष्यपुराण–प्रतिसर्गपर्व, खंड १ अध्याय ६–७ मध्यें आढळतात मनुस्मृति अ १० श्लो ४३–४४–४५ मध्यें पौंड्रक, द्रविड, कांबोज, शक, यवन, पारद, चीन, किरात, दर्द, खश इत्यादि क्रियालोपामुळें पतित झालेल्या नि वृषलतुल्य झालेल्या जातींचा उल्लेख आहे त्याना शुद्ध करून हिंदुसमाजात घेता येईल, असें दाखविण्याइतका मनु उदार दिसतो वसिष्ठ स्मृतींतील पुढील वचन पतित

हिंदु व अहिंदु या उभयतांच्या शुद्धीकरणाला लागू पडणारें आहे.

पतितानां तु चरितव्रतानां प्रत्युद्धारः ॥ अथाप्युदाहरन्ति ।
अग्रेभ्युद्धरतां गच्छेत् क्रीडन्निव हसन्निव ।
पश्चात्पातयतां गच्छेत् शोचन्निव रुदन्निव ॥१४॥

पण यापेक्षा मोठा आधार अथर्ववेदांत आहे प्राचीन् काळीं हिंदुसमाज अहिंदुसमाजांतील चांगल्या स्त्रीपुरुषांना स्वतःमध्यें घेण्यास उत्सुक असे. त्यावेळीं व्रात्यस्तोम विधीनें त्यांचें समावेशन होई. व्रात्य म्हणजे हलके, सावित्रीपतित, भ्रष्ट, अशी समजूत बुद्धोत्तर कालांत झाली

द्विजातयः सवर्णासु जनयन्त्यव्रतांस्तु यान् ।
तान्सावित्रिपरिभ्रष्टान् व्रात्यानिति विनिर्दिशेत् ॥

(४०९) व्रात्य म्हणजे काय ? –मूळ व्रात्य शब्द 'व्राते भव. व्रात्य,' 'संघ करून राहाणारे, वेदानुयायी लोकांहून भिन्न समाज' असा होता, पण पुढें 'व्रतमर्हति इति व्रात्य,' असा अर्थ रूढ झाला अथर्व वेदाच्या पंधराव्या कांडाच्या प्रस्तावनेंत सायणाचार्यांची म्हणून जी प्रस्तावना आहे, तीवरून व्रात्याची कल्पना येते

अत्र काण्डे व्रात्यमहिमा प्रतिपाद्यते। व्रात्यो नाम उपनयनादि-संस्कारहीन पुरुष । सोऽर्थात् यज्ञादिवेदविहिता क्रिया कर्तुं नाधिकारी । न स व्यवहारयोग्यश्चेत्यादि जनमत मनसिकृत्य व्रात्योधिकारी, व्रात्यो महानुभावो, व्रात्यो देवप्रियो, व्रात्यो ब्राह्मण क्षत्रिययोर्वर्चसो मूल किंबहुना व्रात्यो देवाधिदेव एवेति प्रतिपाद्यते । यत्र व्रात्यो गच्छति विश्व जगद् विश्वे च देवास्तत्र तमनुगच्छन्ति तस्मिन् स्थिते तिष्ठन्ति तस्मिश्चलति ते चलन्ति । यदा स गच्छति राजवत् स गच्छतीत्यादि । न पुनरेतत् सर्वं व्रात्यपर प्रतिपादनम् अपि तु कंचिद्विद्वत्तम महाधिकार पुण्यशील विश्वमान्य कर्मपरैर्ब्राह्मणैर्विद्विष्ट व्रात्यम् अनुलक्ष्य वचनम् इति मन्तव्यम् ।

वरील उताऱ्यावरून व्रात्य हा असंस्कारहार्य, असंस्कृत पण अधिकारसंपन्न, विद्वान् असा दिसतो. यहाचे अभ्यासक वेबर, रमेशचंद्र दत्त, राजाराम रामकृष्ण भागवत इत्यादींनी व्रात्यस्तोम हा संस्कार

अहिंदूना हिंदुसमाजात समाविष्ट करण्याकरिता होता असें विधान केलेलें आहे त्याप्रमाणें ज्ञानकोशकार कै. वा. डॉ. केतकर यानीं मात्यस्तोमविधीनें एका जर्मन कुमारीला हिंदु समाजात घेतलें व तिच्याशीं वैदिक पद्धतीनें विवाह केला

(४१०) कोणीहि हिंदु होऊ शकतो —या विधीनें कोणाहि अहिंदूला हिंदु होता यतें, उपनीत होता येतें व वेदाधिकारहि प्राप्त होतो वास्तव पतिताच्या शुद्धीकरणाप्रमाणेंच अहिंदूचें अभ्यावर्तनहि अवश्य आहे मात्य स्तोमसंस्कार आणि प्रयोगविधि हाहि सुम्मुनीतच आहे धर्मनिर्णयमंडळानें या संबंधाचा दिलेला पुढील निर्णय आचरणीय आहे —

'अहिंदूस हिंदु करण्याचा विधि क्रमानें स्नान, शिष्टानुमति, शिष्टकृत वस्त्रदान, सूर्यदेवताक आज्यहोम, गोघृतप्राशन, विभूतिधारण, अभिषेक, शिष्टकृत उपदेश, मतोपायन आणि सूर्यदर्शन असा ठेवावा अहिंदूशीं विवाहसंबद्ध होणें असेल तव्हा प्रथम या विधीनें त्याना हिंदु करून घ्यावे

(४११) अडचणींचा बाऊ —पतिताचा प्रत्युद्धार केल्यावर आणि अहिंदूना हिंदु बनविल्यावर त्याना कोणत्या जातींत स्थान द्यावयाचें हा प्रश्न महत्त्वाचा आहे नवा हिंदुधर्म जन्मजात उच्चता, नीचता व अस्पृश्यता मानीत नाहीं, तर तो अखंड एकजिनसी हिंदुसमाज पहातो अफाट हिंदुसमाजाच्या पोटात अशाना योग्य क्षेत्र मिळत नाहीं, असें तर कधींच होता कामा नये शुद्ध केलेल्याला स्वजातींत समाविष्ट करण्यास सर्व ज्ञातिबांधवाची संमति एकमतानें मिळणें हेंहि असंभाव्य आहे, म्हणून ज्या गटातील काहीं लोक शुद्धीकृताशीं व अभ्यावृताशीं सहासन, सहभोजनादि व्यवहार करण्यास उत्सुक असतील त्यात तो त्वरित समाविष्ट होतो किंबहुना असेंहि म्हणता येईल कीं, ज्या पतिताला किंवा ज्या अहिंदूला हिंदुधर्माचा स्वीकार करावासा वाटतो, त्याच्याशीं मित्रत्वानें वागणारे हिंदु प्रथमपासूनच सहानुभूतीनें वागत असतात, सहभोजनादि व्यवहारहि करतात आणि हें सर्व राजरोसपणें करता यावें म्हणूनच त्याला संस्कारपूर्वक हिंदुधर्मात येण्यास सागतात मित्रहिंदूच्या सागण्यामुळें अहिंदूचें वा पतिताचें

मतपरिवर्तन होतें, मोकळ्या व्यवहाराला उगाच होत असलेली आडकाठी नष्ट करावी असें त्याला वाटतें, म्हणूनच तो हिंदुसमाजात सस्कारपूर्वक येऊ इच्छितो. तात्पर्य संस्कारानंतर कोठें समाविष्ट करावें हा प्रश्न नसतो, तर त्यापूर्वींच त्यानें आपलें स्थान 'यथा कर्म यथा श्रुतम्' याप्रमाणें ठरविलेलें असतें. यास्तव समावेशनाची अडचण न आणता शुद्धिसंस्कार व व्रात्यस्तोम संस्कार यांच्या साह्यानें हिंदुसमाजाची संख्या वाढविली पाहिजे, व आहे ती स्थिर ठेवली पाहिजे, असें नवा हिंदुधर्म सांगतो.



प्रकरण सव्विसावें

अंत्यसंस्कार, अशौच व श्राद्ध.

(४१२) मृत्यु म्हणजे काय? मनुष्याचें शरीर त्यांतून जीव निघून जाताच निरुपयोगी होतें. त्या शरीराची व्यवस्था योग्य तऱ्हेनें करणें अत्यावश्यक आहे ही व्यवस्था आदरानें, यथाशास्त्र व संस्कारपूर्वक झाली पाहिजे शरीर म्हटलें कीं त्याला जन्म व मृत्यु हे असतातच. मृत्यूनंतरचा अंत्येष्टि हा शवाचा सत्कार होय तो आप्त, इष्ट, नातलग यांनीं करून मृताला सद्गति चिंतणें हें यथोचित आहे

मृत्यु ही अवश्यभावी अशी देहाची अवस्था आहे, परंतु त्याबद्दल माणसें शोक करीत बसतात. शोक करण्यानें गेलेला मनुष्य परत येत नाहीं, त्याचें व स्वतःचें हित होत नाहीं, म्हणून शोक न करता यथाशक्ति आपलें कर्तव्य करावें, असें शास्त्रकार म्हणतात.

नोपकुर्यान्नर शोचन् प्रेतस्यात्मन एव वा। -अग्नि १५७।

शोचन्तो नोपकुर्वन्ति मृतस्येह जना यतः । –विष्णु. २०–३०
अतो न रोदितव्यं हि क्रिया कार्या स्वशक्तित. ।

या. व. अ. ३

शोक करणाऱ्याना असें वाटतें की शरीरनाश म्हणजे जीवाचा आत्यंतिक नाश होय. परंतु हिंदुधर्मांत आत्मा अमर असून देह नश्वर असें मानलेलें आहे. आत्मा कर्माप्रमाणें पुनःपुन्हा जन्म घेतो व कर्मभोगार्थ भिन्नभिन्न शरीरें धारण करतो. एकाच शरीरात कौमार, यौवन, जरा या जशा अवस्था अपरिहार्य आहेत त्याप्रमाणें देहांतर ही अवस्था अवश्य आहे. म्हणूनच गीतेंत जुनीं वस्त्रें टाकून नवीं धारण करणाऱ्या मनुष्या-प्रमाणें आत्मा जुनें शरीर टाकतो व नवें धारण करतो, असें म्हटलें आहे. (मृत्युसंबधाचें मार्मिक विवेचन आमचा गीताप्रदीप प्रकरणें १ ते ३ पहा)

वासांसि जीर्णानि यथा विहाय नवानि गृण्हाति नरोऽपराणि ॥
तथा शरीराणि विहाय जीर्णान्यन्यानि संयाति नवानि देही ॥४॥

गीता अ २

हें तत्त्व ध्यानात ठेवून शोक आवरून माणसानीं मृत शरीराची व्यवस्था करावयास लागलें पाहिजे.

(४१३) 'मरणातानि वैराणि'.–मृताचे अगदीं जवळचे आप्तइष्ट त्या प्रसंगीं शोकाकुल होणारच. पण शेजारीपाजारी आणि इतर मित्र, आप्त व नातलग हेहि मृत्यु अशुभ, प्रेताचें दर्शन अशुभ, रडण्याचा ध्वनि अशुभ, अशा समजुतीनें त्या प्रसंगीं येत नाहींत. ही अशुभाची कल्पनाहि मूळ हिंदुधर्माच्या तत्त्वाविरुद्ध आहे. आत्मा हा अच्छेद्य, अदाह्य, अशोष्य असा आहे शरीर हें झाडाच्या पानाप्रमाणें रखून पडणारच म्हणून कोणतेंहि अशुभत्व न मानतां प्रेताच्या व्यवस्थेस शेजाऱ्यांनीं, आप्तेष्टांनीं, नातलगांनीं, फार काय पण शत्रूनींहि 'मरणातानि वैराणि,' हें ध्यानात ठेवून यावयास पाहिजे.

(४१४) प्रेतयात्रा व जुने निर्बंध –प्रेतयात्रा, अंत्यविधि हे सर्व अशुभ समजल्यामुळें कोणी बाप जिवंत आहे म्हणून तर कोणी पत्नी गरोदर म्हणून प्रेत वाहण्यास येत नाहींत ! जुणाचें अगदीं नडीचें काम त्यार वेळी पर्ने आणि कांहीं पडे तर जवळ असें कांहीं होणार असें

-समजलें की दाराला सुद्रस ठोकून चालते होतात! प्रेतयात्रेहून आल्यानंतर
-एक दिवस उपास, नक्षत्रदर्शन, अशीं प्रायश्चित्तें सांगितलीं असल्यामुळें
-तीहि अडचण काहींचें मनात येत. जुन्या हिंदुधर्मांत ब्राह्मण, क्षत्रिय,
-वैश्य, शूद्र इत्यादि भेद आहेत, म्हणून प्रेतयात्रेसहि स्पर्शास्पर्श व विटाळ
याची आडकाठी येतेच. "असपिंड द्विजाच्या प्रेतयात्रेस गेल्यास
तीन दिवसानीं शुद्धि होते. ब्राह्मणाचें प्रेत शूद्रादिकानीं नेल्यास
मृताला अधोगति मिळते मृत द्विजाला शूद्रानें नेऊ नये व मृत
शूद्राला द्विजानें खांदा देऊ नये अज्ञानानें ब्राह्मण जर वैश्याच्या प्रेत
यात्रेस गेला तर तो दोन रात्रीं अशौच पाळल्यानें शुद्ध होतो ब्राह्मण जर
शूद्रप्रेतयात्रेस गला तर तीन दिवसानीं शुद्ध होतो, म्हणून ब्राह्मणानीं व
त्रैवर्णिकानीं शूद्राच्या प्रेतयात्रेस जाऊ नये" (मनु अ ५ श्लो १०१ ते
१०४, विष्णु अ १९ श्लो ४६ ते श्लो ४८ पराशर अ ३ श्लो ५०)
या त ह्रेच्या निर्बंधामुळें हिंदूंच्या प्रेतयात्रेस एकदरींत माणसें कमी जात
असनात हे जुने निर्बंध या कालात सर्वथैव अयोग्य आहेत, असें नवा
हिंदुधर्म सांगतो आजच्या कालात अखिल हिंदूनीं आपल्या पेठेंत, या
आळींत कोणताहि हिंदु मृत झाला असें समजताच तेथें उपस्थित व्हावें,
प्रतयात्रेस शक्य तें साह्य करावें, निदान प्रेताबरोबर चार पावलें जाऊन
माघारी परतावें आजचा हा समष्टि धर्म आहे

धर्मनिर्णयमंडळाचा निर्णयहि आमच्या या म्हणण्यास पोषक
असाच आहे

'क्रियक प्रथात भिन्न जातीच्या प्रेतयात्रेकरितां गेल्यास प्राय
श्चित्त सांगितलेलें आहे. पण तें धर्मनिर्णयमंडळास मान्य नाहीं कारण
सर्व जाति समान योग्यतेच्या आहेत असें मंडळ मानतें'

(४१५) घरातील साहित्य यांचें -प्रेतदर्शन, प्रेतयात्रेस जाणें
हें अशुभ समजू नये तसेंच प्रेतसंस्काराकरिता लागणारें साहित्य घरातून
-देणें अशुभ आहे असेंहि समजू नये प्रेतसंस्काराला तीळ, तांदूळ, कणीक,
-तूप इत्यादि वस्तु लागतात पण चमत्कार असा कीं, या वस्तु घरात असल्या
-तरी माणसें देत नाहींत तर तसें करणें अशुभ समजतात! पण ही चुकी आहे.
-काहीं ठिकाणीं शेणकुटें, काड्याची पेटीसुद्धा घरातील न घता परभारें दुकानां

तून तीं घेण्यात येतात. तें दुकानहि वेगळें असतें. उत्तरक्रियेचें सामान विकणारा हिंदु दुकानदार व उत्तरक्रिया करणारा भटजी यानाहि हलकें समजण्यात येतें, हें सर्वस्वीं अयोग्य आहे. मरल्या घरातून जाणाऱ्या मनुष्याच्या प्रेत संस्कारास घरातील तीळतांदुळादि साहित्य न देणें व ते कोठूनतरी कसलेंतरी आणणें, ही कल्पना फार कठोर आहे त्यापेक्षा या अंत्यसंस्कारास तो शेवटचाच प्रसंग म्हणून घरात जें साहित्य असल तें आदरानें व श्रद्धेनें देणें फार चांगलें तसेंच स्मशानात लागणारें साहित्यहि हिंदु दुकानदाराकडूनच घेणें योग्य होय

(४१६) **उपाध्याय व अंत्येष्टि** –जो उपाध्याय यजमानगृहीं उपनयनादि संस्कार करतो व यजमान जिवत असताना त्याचेकडून सर्व तऱ्हेचा आदरसत्कार करून घेतो, त्याला आपल्या आश्रयदात्याचा अंत्यसंस्कार करावयास कमीपणा वाटावा व आय यावेळीं कोणतातरी गडगडगुड्या आणून काहींतरी उरकून घ्यावें हें अत्यंत निंद्य आहे ही रूढी बदललीच पाहिजे घरातील सर्व उत्तम साहित्यासह नेहमींऱ्याच उपाध्यायानें कोणत्याहि तऱ्हेचा किंतु मनात न आणता अंत्यसंस्कार करावा. जो वृत्तिवान् असेल त्याला अवश्य तो भाग दिला म्हणज झालें

(४१७) **प्रेत कसें न्यावें ?** –हिंदु समाजामध्यें तिरडी बाधून खाद्यावरून प्रेत नेण्याची पद्धति आहे प्रेत भयाण न दिसेल अशी काळजी घ्यावी, व प्रेतास वस्त्राच्छादित करावें सोयीऱ्या दृष्टीनें प्रेत वाहण्यास एक उचशी गाडी केली तर तें धर्मविरुद्ध होईल अस नाहीं तो सोयीचा प्रश्न आहे अथर्ववेदात (१८, ४, ४४) व आश्वलायनसूत्रात (४,२,३) प्रेतवाहनास गाडी असल्याचा उल्लेख आढळतो प्रेतास सर्वांनी क्रमा क्रमानें खांदा द्यावा. अगदीं शांतपणानें, गंभीरपणानें प्रेत न्यावें फार तर 'श्रीराम, जयराम' असें हलक्या आवाजानें म्हणत जावें परंतु 'राम बोलो राम' म्हणून भेसूर आरोळ्या ठोकीत जाण्याची पद्धत जी कित्येक ठिकाणीं आहे ती त्याज्य आहे ऐन रात्रीं अशा भेसूर आरोळ्याची प्रेत यात्रा चालल्ली पहाणें व ऐकणें हें मुलांना नि वृद्धानाहि भीतिदायक असतें. स्मशानांत गेल्यावर यथाशास्त्र प्रेताचा संस्कार करून, त्याचें शुभचिंतन करून परतावें.

(४१८) स्नान कोणी करावें ? –प्रेतवाहक आणि त्या वेळीं प्रत यात्रेस जे सपिंड उपस्थित असतील त्यांनीच स्नान करावे केवळ लौकि कार्थ प्रेताबरोबर आलेल्यांनी स्नान करण्याचें कारण नाहीं एखाद्या मोठ्या मनुष्याच्या प्रेतयात्रेस पुष्कळ हिंदु जातात पुष्कळ हिंदु चार चार पावलें खांदाहि देतात, त्यावेळीं त्या सर्वांनी स्नान न करता हातपाय धुवून आपापले व्यवहार पूर्ववत् करावत

(४१९) दहनच इष्ट –हिंदु समाजात प्रेतदहनाची चाल आहे, ती सर्वस्वीं योग्य आहे ज्या अहिंदु संप्रदायामध्यें कधीतरी एक न्यायदिन येणार आहे व पुढें पापपुण्याचा निवाडा होणार आहे असल्या केवळ अंधविश्वासाच्या समजुती आहेत, त्याना थडग्यातून ही मल्लीं शरीरें उठून उर्मी राहातील अशा कल्पनेमुळें प्रेतें सुरक्षित ठेवण्याची फार काळजी घ्यावी लागते ! पण ' जीर्यते तत् शरीरम् ' असा न्याय असल्यामुळे ती रूढी बरोबर नाहीं प्रेतदहन हेंच सर्व दृष्टींनी योग्य आणि सोयिस्कर आहे लहान मुलाना व मोठ्या माणसा नाहि पुरण्याची व यावर समाधी बांधण्याची पद्धत हिंदु समाजातील कांहीं गटात असली तरी ती अपवाद म्हणूनच आहे

(४२०) स्मशानव्यवस्था –अखिल हिंदूंनीं जसे प्रेतयात्रेस उप स्थित झालें पाहिजे तसेंच अखिल हिंदूंकरिता स्मशानहि एकच पाहिजे जागा भिन्न असल्या तरी तर्थे अखिल हिंदूंचें दहन होण्यास अडचण येणार नाहीं अशी व्यवस्था असावी स्मशानामध्यें सर्व तऱ्हेच्या सोयी असाव्या, रात्रीं अपरात्रीं केव्हाहि गल्यास पावसांत उघड्यात जाण्याचा प्रसंग आल्यास प्रेतवाहकाना अडचणी येणार नाहीत अशी व्यवस्था अखिल हिंदूंनीं व नगरपालिकेनें केली पाहिजे अहिंदूंचीं स्मशानें आदर्श भूत असतात हिंदूंनीं त्याचें अनुकरण करावें

(४२१) हा धर्म कसला ? –प्रेतसंस्कार अशुभ व भयानक ज्यामुळें समजला जातो असा काहीं अनिष्ट चाली हिंदुसमाजात आहेत त्या आता बंद केल्याच पाहिजेत एखादाचा ब्रह्मचारी (अविवाहित) मुलगा वारला तर स्मशानात त्या प्रेताचे एका माहुलीशीं लग्न लावतात व मग मंत्राग्नि देतात ! ही क्रिया करीत असताना पित्याला किती दु ख होत असेल, त्याचें अन्त करण खरोखर विदीर्ण होऊन किती पिळवटत असेल

त्याची कल्पनाच करणें बरें ! हा अधर्म्य प्रकार त्वरित नष्ट केला पाहिजे.

बाळतीण मृत झाली किंवा सकेशा विधवा वारली म्हणजे असाच त्रासदायक विधि आहे सकेशा विधवेचा सूड ती जिवत असताना समाज घेतोच. बिचारीची मेल्यानंतर तरी सुटका होईल म्हणावें तर स्मशानात सकेशा विधवेच्या प्रेताचें वपन करतात ! कारण वपनाशिवाय मंत्राग्नि नाहीं, व मंत्राग्निशिवाय सद्गति नाहीं, अशी समजूत ! पित्याला आपल्या सकेशा मुलीच्या प्रेताचें तें विडंबन कसें पहावेल ? मुलाला आपल्या आईच्या प्रेताचें वपन चाललेलें पाहून किती वाईट वाटत असेल ? स्मशानात प्रेताचें वपन करण्यास न्हावी सिद्ध होत नाहीं व झाला तरी तो तें वपन म्हशी चोंडावयाच्या वृत्तीनेंच करणार ! तें दृश्य किती हिडीस आहे ? धर्माच्या नांवाखालीं चाललेला हा आचरटपणा बंद करणें भाग आहे. स्त्रिया, मुलें, विधुर, विधवा, कुमारी, ब्रह्मचारी या सर्वांच्या अंत्यसंस्काराची माहिती प्रेतवाहकांची शुद्धि, प्रेतयात्राविधि इ. धर्मनिर्णयमंडळाच्या अंत्येष्टि, प्रयोगात आहे. अखिल हिंदूंनीं हा सुटसुटीत, सूत्रोक्त व शास्त्रोक्त प्रयोग अवश्य रूढ करावा.

(४२२) अशौचविवेक-साप्रतच्या परिस्थितींत मृताशौचा-संबधाचे अवश्य तेवढेच निर्बंध पाळले जावेत. 'न वर्धयेत् अघाहानि' अशौचाचे दिवस वाढवू नयेत, या धोरणानें सुतकाचा शास्त्रार्थ केला पाहिजे.

नाशौच विद्यते पुंसा संसर्ग चेन्न गच्छति ॥ —वसिष्ठस्मृति

ज्यांच्या प्रेताशीं संसर्ग पारसा येत नाहीं, त्यांना अशौच नसावें. पतिपत्नी, पितापुत्र, सख्खे बंधु इत्यादि अतिनिकट आप्तांना आणि त्यांना उत्तरक्रिया करावयाची असेल, त्यांना दहा दिवस अशौच असावें पण जे दूरचे आप्त आहेत, चुलत बंधु आहेत, अशांना अस्थिसमह व स्नानविसर्जन झाल्यावर अशौच नसावें तत्वद्रष्टे, विद्वान लोक चौथ्या दिवशींच सुतक्यांना सव्यवहार्य समजतात, अशा अर्थाचा एक दयलोक नियम आहे तो कलियुर्यांत दडलला असला तरी आतां तोच रूढ केला पाहिजे.

परदेशीं दूर दूर असे आप्त असतात त्यांना कधींकाळीं भेटावयास जाण्याचा प्रसंग येतो अशावेळीं ज्यांचें कधीं निधनपणीं

तोंडहि पाहिलेलें नसतें, अशाचें अशौच धरण्याचा प्रसंग येतो मृत्यूनंतर कित्येक दिवसांनीं असें अशौच धरणें अनैसर्गिक आहे. परठिकाणच्या ज्ञातापैकीं ज्याचा उत्तरक्रियेशीं साक्षात् संबंध असेल त्याला ती होईपर्यंत अशौच असावें. इतर कोणालाहि अतिक्रांताऽशौच पाळण्याचें कारण नाहीं. मृताशीं प्रत्यक्ष संसर्ग, निकट आप्तसंबंध नि उत्तरक्रियेशीं ज्याचा संबंध असेल तेवढ्यांनींच यथाधिकार दहा वा तीन दिवस अशौच पाळावें.

सुतक हें मृताच्या दुःखानिमित्त असतें. आईबाप वारले, मुलगा वारला, पति व पत्नी यांपैकीं कोणी गेले कीं दुःखाचा असा धक्का बसतो कीं त्या माणसाकडून कोणतेंहि काम होऊं शकत नाहीं. अशा वेळेला सुतक पाळणें, आलेल्यांना भेटणें, त्यांचे सांत्वनपर शब्द ऐकणें हा व्यवहार दुःखनाशार्थ आवश्यक असतो म्हणून मृताशौचाचा अवधी पुढीलप्रमाणें असावा

'पिता आणि जन्मदात्री माता यांचें पुत्रास व पुत्राचें या दोघांस, पतिपत्नींचें परस्परांस व अन्त्यक्रिया करणारास दहा दिवस, वर न उल्लेखिलेल्या नातवाइकांस स्नान मात्र '

धर्मनिर्णय मंडळाचा वरील निर्णय अत्यंत योग्य आहे जुन्या हिंदु धर्मात व्यष्टि व समष्टि या दृष्टीनें सुतकासंबंधीं पुष्कळच तारतम्य दाखविलेलें आढळतें. उदा. राजाला सुतक नाहीं, कोणी वीज पडून मेल्यास त्याचें सुतक नाहीं, राष्ट्रावरील आपत्तीच्या निवारणाकरिता जो मेला, लढाईत जो गतप्राण झाला, त्याचें सुतक नाहीं इ

(४२३) राजाला सुतक नाहीं –

महीपतीनां नाशौचं हतानां विद्युता तथा ।
गोब्राह्मणार्थं संग्रामे यस्य चेच्छति भूमिप ॥

–याज्ञवल्क्य प्र १–२७.

असाच श्लोक मनुस्मृतींतहि आहे. राजा जर सुतक नि सोयेर पाळीत बसेल तर त्याला राज्यकारभारास मन स्वास्थ्य मिळणार नाहीं. मोठ्यांशीं संबंध जोडण्याची प्रवृत्ति स्वाभाविक असते. त्यामुळें राजाच्या मागचें सुतक व सोयेर कधींहि न संपण्याचा अनवस्था प्रसंग येईल. श्रीधर्धनकर भट मराठी साम्राज्याचे मुख्य प्रधान झाल्यावर त्यांनीं सुतक

व सोयेर सभाळण्याची आचार्यद्वारा व्यवस्था केली. एका ब्राह्मणाला जहागीर देऊन त्याला सुतक व सोयेर पाळण्याचा खुद्द नेमला. तो खुद्द पेशव्याचें सुतक नि सोयेर सभाळी व हे मुख्य प्रधान आपल्या व्यवहारास मोकळे असत.

(४२४) सुतकांतील तारतम्यः–

एकाहात् शुध्यते विप्रो योऽग्निवेदसमन्वितः।
त्र्यहात् केवलवेदस्तु निर्गुणो दशभिर्दिनैः ॥८३॥–अत्रि.

अग्निहोत्री व वैदिक ब्राह्मणाचे आईबाप वारल्यास तो केवळ एक दिवसात शुद्ध होतो. वैदिक ब्राह्मण तीन दिवसानीं शुद्ध होतो व जो ब्राह्मण ना वैदिक, ना शास्त्री, ना अग्निहोत्री, जो नुसता निर्गुण आहे, त्यानें दहा दिवस सुतानें सुतक धरावें; कारण त्यामुळें समष्टिधर्माची मुळींच हानि होत नाहीं ! रोगग्रस्त, ऋणग्रस्त, व्यसनासक्त, क्रियाहीन, मूर्ख अशानीं सतत सुतक धरावें म्हणजे समाजापासून शक्यतों दूर असावें, असेंहि प्रतिपादन अत्रिसंहितेमध्यें आहे.

याज्ञवल्क्य स्मृतीवरील सुप्रसिद्ध टीकाकार विज्ञानेश्वर यानीं अ. ३ प्र. १ श्लो. २७ वर टीका करताना पुष्कळ मार्मिक विवेचन केलें आहे.

कारव. शिल्पिनो वैद्या दासीदासास्तथैव च।
राजानो राजभृत्याश्च सद्यः शौचाः प्रकीर्तिताः ॥ –प्रचेताः
चिकित्सको यत्कुरुते तदन्येन न शक्यते।
तस्मात् चिकित्सकः स्पर्शे शुद्धो भवति नित्यशः ॥ –स्मृत्यतरे
मूल्यकर्मकरा शूद्रा दासीदासास्तथैव च।
स्नाने शरीरसंस्कारे गृहकर्मण्यदूषिताः ॥ –शातातप

भावार्थः–कारकर्म करणार म्हणजे स्वैपाकी, आचारी वगैरे, चित्रकार, धोबी, रंगारी, वैद्य, दासदासी, राजे, राजसेवक हे फक्त स्नानानें लगेच शुद्ध होतात. वैद्य जें करू शकतो तें इतराना शक्य नसतें, म्हणून तो नित्य शुद्ध समजावा. मोलमजुरी करणारे दासदासी हे अगाला तेल लावणें, चोळणें, घरकामें करणें इत्यादि कर्मांत शुद्ध समजावेत.

राजाला राजकर्मामध्यें जसें सुतक नाहीं, तसेंच वैद्य, दासदासी यांना आपापल्या समाजसंबद्ध कर्तव्यामध्यें सुतक नाहीं. वैद्य, डॉक्टर,

न्हावी, धोबी, खैराकी, मजूर, रंगारी इत्यादींनी जर दहादहा दिवस सुतक पाळून आपलें समाजबद्ध कर्तव्य सोडलें तर ती आपत्ति आहे. या लोकांना व्यष्टिधर्मांमध्यें सुतक आहे, पण ते समष्टिधर्मांत नाहीं. त्याचे घरीं कोणी जवळचें वारलें म्हणजे यांना आपल्या घरीं सणवार, लग्नकार्य, उत्सव करता येणार नाहीं. समाजबद्ध कर्तव्यें दुःखावेग ओसरताच त्यांनीं केलींच पाहिजेत. हें तारतम्य लक्षांत घेऊन सुतक पाळलें तर तें आजच्या कालास व समाजाच्या अभ्युदयास साधक आहे.

(४२५) **सोयेर फक्त आईला**—सुतकाप्रमाणें सोयर (जननाशौच) पाळण्याचा प्रघात आहे. याचाहि दुरुपयोग समाजांत दिसतो. जननाशौच म्हणजे सोयेर हें फक्त मातेसच दहा दिवसपर्यंत आवश्यक आहे. इतरांनीं तें मानण्याचें कारण नाहीं, असा हा धर्मनिर्णयमंडळाचा नियम समुचित आहे. बाळंतिणीला शारीरिक दोषामुळें दहा दिवस विश्रांति हवी, व तिनें अशौचहि पाळलें पाहिजे. ही विश्रांति वैद्यशास्त्र व आरोग्यशास्त्र दृष्टीनें अवश्य आहे. पित्यानें, चुलत्यानें, इतर भाऊबंदांनीं हें सोयेर पाळण्याचें मुळींच कारण नाहीं. धार्मिक भावनेनें सोयर पाळण्यांत येत, म्हणून त्याचा दावेदार भाऊबंद चांगला फायदा घेतात. समजा, एका भाऊबंदाचे घरीं काहीं लग्नकार्य ठरलें कीं त्याचा दावेदार भाऊबंद नेमका त्याच वेळेस त्याला एखाद्या सोयेराची हुंडी पाठवितो. तो गृहस्थ हुंडीला न जुमानणारा असेल तर त्याच गांवांतील नातलग आसन्नप्रसवा स्त्रीला शीघ्र प्रसूति व्हावी म्हणून औषधहि देतो!! त्यामुळें ती बाळंतीण झाली कीं लग्नकार्य थांबतें. लग्नकार्यांत ही अडचण येऊं नये म्हणून माणसें आठ आठ दिवस आधींच देवकस्थापना करतात व खर्चाच्या पेंचांत येतात! एका गृहस्थाचा भाऊ कलकत्त्यास होता. त्याच्या मुलाच्या मुंजीची पत्रिका येताच या बहाद्दरानें आपली बायको बाळंत झाल्याची एक्स्प्रेस तार पाठवून त्याची मुंज रहित करण्याचा यत्न केला! असले हे वेडगळ प्रकार समाजांत जे चालत आहेत ते शक्य तेवढे लौकर बंद करण्याचा मार्ग म्हणजे फक्त मातेसच जननाशौच आहे, अशी समजूत दृढ करणें हा होय. मनुस्मृतींत 'सूतकं मातुरेव स्यात्' (५, ६२) असें स्पष्ट विधान आहे. याज्ञवल्क्यांनींहि 'सूतकं मातुरेव हि' (३, १८) असें म्हटलें असून

मातेला जननाशौच असण्याचें लौकिक कारण

'पित्रोस्तुसूतकं मातुस्तदसृक्दर्शनाद्ध्रुवं ॥ ३, १९ ॥

'मातेचा रक्तस्राव' हें स्पष्ट दिलेलें आहे. संवर्त म्हणतो—

जाते पुत्रे पितुः स्नानं सचैलं तु विधीयते ।
माताशुध्येद्दशाहेन स्नानात् तु स्पर्शनं पितुः ॥

यावरून जननाशौच हें इतरास आणि पित्यास असण्याचें मुळींच कारण नाहीं. मृताशौच व जननाशौचामुळें मंगलकार्यांत येणाऱ्या अडचणी भ्रममूलक आहेत हें मागें अठराव्या प्रकरणांत सांगितलेंच आहे.

(४२६) श्राद्धस्वरूपः—प्रत्येक हिंदूनें जन्मदात्या मातापितरांचें आदरपूर्वक स्मरण ठेवून त्यांच्या उद्देशानें श्राद्ध करावें. महालयामध्यें मातृत्रयी व पितृत्रयीबरोबर इतरांचेंहि स्मरण करावें लागतें. समाजाचा उत्कर्ष होण्यास पूर्वजाबद्दल आदर असणें अवश्य आहे. पूर्वजांची कृति, परंपरा व इतिहास यांमुळेंच प्रोत्साहन येत असतें. वर्षांतून एक महालय, एक पितृश्राध्द, एक मातृश्राद्ध एवढीं प्रत्येक हिंदूनें करावीं. निदान समस्त पितरांचा उच्चार करून त्यांना पिंड देण्याचा महालयविधि तरी अवश्य करावा.

श्राद्ध म्हणजे तर पितरांच्या उद्देशानें श्रद्धापूर्वक जें अर्पण केलें जातें, तें श्राद्ध होय !

प्रेतं पितॄंश्च निर्दिश्य भोज्यं यत्प्रियमात्मनः ।
श्रद्धया दीयते यत्र तच्छ्राद्धं परिकीर्तितम् ॥ —मरिचिः ॥

श्राद्धं नामादनीयस्य तत्स्थानीयस्य वा द्रव्यस्य प्रेतोद्देशेन श्रद्धया त्यागः ।—मिताक्षरा ॥

स्वतःला आवडणारा व पितरांना आवडणारा पदार्थ श्रद्धेनें ब्राह्मणांना देणें किंवा तो घेतां येईल एवढें द्रव्य सत्पात्र माणसास देणें किंवा संस्थेस पाठविणें म्हणजेहि श्राद्ध होय. श्राद्धाचे प्रकार विविध आहेत. त्यांचीं अंगें व उपांगेंहि विविध असलीं तरी केवळ पिंडप्रदानानें श्राद्ध होऊं शकतें. धर्मनिर्णयमंडळानें प्रत्येक हिंदूला प्रयोगावरून श्राद्ध करतां येईल असा 'श्राद्धप्रयोग,' केलेला आहे. अखिल हिंदूंनीं त्याप्रमाणें श्राद्ध करावें. एवढेंच या प्रकरणाच्या शेवटीं सांगतों.

=०=०=

प्रकरण सत्ताविसावें

दिनचर्या

(४२७) एक आख्यायिका –जुन्या हिंदुधर्मांत प्रत्येक हिंदूनें सकाळीं उठल्यापासून सायंकाळपर्यंत धार्मिक दृष्टीनें कोणकोणत्या गोष्टी कराव्या याचें इतकें विवेचन आहे कीं तें वाचून व ऐकून जीव हैराण होऊन जातो. विशेषत: अलीकडील निबंधग्रंथामध्यें जें आन्हिकाचें निरूपण आहे तें वाचून सर्व कोणीतरी त्या कालीं आचरणांत आणीत होता कीं नाहीं याची शंका वाटते. प्रत्यक्ष धर्मसिंधुकाराची एक आख्यायिका अशी आहे.

एक भाविक धर्मसिंधु वाचून त्याप्रमाणें ततोतंत धर्मसिंधुकार वागत असतील अशा समजुतीनें तो त्यांच्या दर्शनास सकाळीं गेला. या भाविकाला वाटलें कीं यावेळीं हे ग्रंथकार जपतपादि कार्यांत मग्न असतील. घरीं जाऊन तो भाविक अंगणांत उभा राहिला, तों तेथें एक कांबळें पांघरून गृहस्थ बसले होते, हुरडा भाजण्याकरिता गोंवर पेटविला होता, एक मनुष्य शाळूचीं कणसें चोळून त्यांना हुरडा देत होता व ते खात होते. भाविकानें विचारलें, 'धर्मसिंधुकार येथेंच राहतात काय, त्यांचें दर्शन होईल काय, ते कोठें आहेत?' त्यावर हुरडा खात बसलेल्या धर्मसिंधुकारांनीं स्वत: सांगितलें कीं, 'मीच तो ग्रंथकार, तुम्हाला काय हवें आहे?' तें ऐकताच त्या भाविकानें आश्चर्यानें तोंडांत बोट घातलें व आपण ग्रंथांत लिहिलें आहे एक व करीत आहात दुसरें, याची संगति कशी? असें विचारलें. धर्मसिंधुकार म्हणाले, 'अरे, जर मी लिहिल्याप्रमाणें सर्व आन्हिकच करीत बसलों असतों, तर मला ग्रंथ लिहिण्यास आणि हुरडाहि खावयाला वेळच मिळाला नसता!' हें ऐकताच तो भाविक चालता झाला. या आख्यायिकेंतील मुख्य तत्त्व हें कीं अखिल हिंदूंची रोजची दिनचर्या आता जलडण्याचे दिवस गेले. व्यवहार वाढले, व्यवसाय वाढले, त्यामुळें सर्वांना सामान्य असें सांगणेंहि कठीण आहे तथापि एकंदर दैनंदिन कार्यक्रमाचें धोरण कसें असावें एवढेंच या प्रकरणांत सुचवावयाचें आहे

(४२८) प्रात स्मरण.-हिंदुस्थानचें हवापाणी, कृषिप्रधानता आणि इतर परिस्थिति ध्यानीं घेता पहाटे लौकर उठणें आणि रात्रीं लौकर निजणें हें सर्व दृष्टीनें हितावह आहे काहींना रात्रींच काम करावें लागतें, काहीं कारखाने रात्रंदिवस चालतात, रेल्वे, पोष्टादि खातीं अहोरात्र काम करितात, रात्रीं प्रवासहि होतो हे अपवाद सोडूनच पहाटें लौकर उठावें व रात्रीं जागू नये असें म्हटलेलें आहे पहाटें उठल्यावर प्रात. स्मरण करावें, ईश्वराचें चिंतन करावें, काहीं पाठांतर करावें, चित्ताला प्रसन्नता, मनाला उत्साह वाटेल असें सात्विक वाङ्मय अवश्य वाचावें स्तोत्रें, भूपाळ्या यादि आवडीप्रमाणें नि सवडीप्रमाणें म्हणाव्यात. निदान ' हे परमेश्वरा, मी हिंदु आहे, हिंदु राष्ट्राचा उद्धार करण्याचे कामीं मला प्रेरणा कर, हिंदु धर्म, हिंदु संस्कृति याची सेवा करण्याची स्फूर्ति मला दे ' एवढीं तीन वाक्यें उच्चारली तरी पुरें आहे. कारण अलीकडे अगदीं खेडेगाव सोडल्यास हा प्रभातकाळचा रामपारा (रामप्रहर) चहा, वृत्तपत्रें आणि दाढी याचा प्रहर झालला आहे ! लौकर उठून चहा घेत, वृत्तपत्रें वाचीत, गप्पागोष्टी करीत दाढी करणें, असें सांप्रतचें आन्हिक झालें आहे तें अपरिहार्य आहे.

(४२९) व्यायाम व संध्या -वरीलप्रमाणें प्रात स्मरण व नंत्या-कालातील आन्हिक झाल्यावर किंवा त्यापूर्वी प्रत्येक हिंदूनें व्यायाम करावा. फिरावयाला जावें, पळावें, पोहावें, नमस्कार घालावेत, आसनें करावीत, तालमींत जावें, संघस्थानावर जावें. कोठेंहि जाउन व्यायाम हें धर्मकृत्य आहे असें समजून तो घ्यावा. अभिरुचि^प्रमाणें कोणतातरी व्यायाम अवश्य करावाच.

स्नानपूर्व किंवा स्नानोत्तर हिंदु स्त्रीपुरुषानीं अवश्य तो व्यायाम करून गृहशुद्धि, केशरचना, वेणीफणी इत्यादि सर्व उरकून निदान पाच वेळ तरी गायत्रीमंत्राचा जप करून ईश्वराची प्रार्थना करावी संध्या ही अखिल हिंदु स्त्रीपुरुषानीं करावी. संध्या म्हणजे बुजगा जाण्यासारखें काहीं नाहीं. पाट, पळी, ताम्हन, भस्मादि साधनाचा पसाराहि मांडण्याचें कारण नाहीं स्नानानंतर घरात स्वच्छ अशा एकांत स्थलीं वा देवघरांत बसावें,

प्राणायाम करावा, आणि स्वस्थ चित्तानें वृत्तीची एकाग्रता करून पाच वेळ, दहा वेळ, अठ्ठावीस वेळा, गायत्रीमंत्राचा जप करावा. निवांत जागीं एकांत सेवन करणें व काहीं काल चित्ताची एकाग्रता करणें, याला सर्व दृष्टीनें फार महत्त्व आहे. मनाची शक्ति वाढविण्यास नि चित्तप्रसाद लाभण्यास एकांता-वाचून उपाय नाहीं. एकांतात विचार सुचतात, दूरदर्शीपणा येतो. 'एकांतें-विण प्राणियांतें बुद्धि कैंचि'–समर्थ. एकांतामुळें 'सर्वांआधीं', कळतें. हा एकांत या सध्येच्या निमित्तानें लाभतो. त्याचा लाभ प्रत्येक हिंदु स्त्रीपुरुषानें घ्यावा.

(४३०) व्यवहार:–एवढें सकाळचें आन्हिक होताच विद्यार्थी व विद्यार्थिनी यानीं आपापल्या अभ्यासास लागावें आणि इतरानीं 'ज्या ज्याचा जो व्यवहार। तेथें असावें खबरदार' या समर्थोक्तिप्रमाणें आपापल्या उद्योगास लागावें. सत्पात्र व हिंदुसमाजाला उपकारक अशा संस्थेचा सेवक आल्यास त्याला वर्गणी देणें हा आजच्या कालातील अतिथियज्ञ होय. रोज स्वत. काहीं हिंदुत्वनिष्ठेनें वाचणें, मुलामुलींच्या अभ्यासाकडे लक्ष देणें, हा ब्रह्म यज्ञ असून तो प्रत्येक हिंदूनें आचरावा. हिंदुधर्म हा एक समष्टिधर्माचा भाग आहे. म्हणून अडलेल्या, गांजलेल्या हिंदूना यथाशक्ति साह्य करावें.

(४३१) भोजन.–हातपाय धुणें, वस्त्रांतर करणें, सोवळें ओंवळें, स्वच्छता याचा विचार आरोग्यशास्त्राचे दृष्टीनेंच करावा स्वच्छ, निर्मल, पवित्र असें वातावरण भोजनाचे वेळीं असावें, आणि प्रसन्न मनानें अन्न सेवन करावें. जसें अन्न तशी बुद्धि, हें खरें आहे भोजन करताना वाद ग्रस्त विषय चर्चेस घेणें, मारक्यानें बोलणें, वादावादी करणें, मुलावर रागा-वणें, असले तमोगुणी प्रकार वर्ज्य करावेत. जेवताना मौन धारण करणें हें या दृष्टीनें इष्ट आहे. काहीं माणसें फारच बोलतात. म्हणून फार थोडें बोलतच भोजन करणें इष्ट असतें मोजनोत्तर आपापलं व्यवहार सायकाळ-पर्यंत जो तो करतो कोणताहि व्यवहार करताना, पैशाकरिता धंदा करताना हिंदुत्वनिष्ठेची जागरूकता ठेवावी. शयनीं, भोजनीं, आसनीं अष्टौप्रहर हिंदुत्वाचा ध्यास असला म्हणजे हिंदुसमाजविरुद्ध, हिंदुत्वविरुद्ध, हिंदु-राष्ट्रहिताश बाधक होईल असें कर्म करण्याची बुद्धि होत नाहीं

(४३२) सायकाळचा कार्यक्रम.–विद्यार्थीविद्यार्थिनी यानीं, तरुण-

वृद्धादिकानीं सायकाळीं आवडीप्रमाणें व्यायाम घ्यावा. सकाळींच पुरेसा व्यायाम झाला असेल तर सायकाळीं हिंदुत्वनिष्ठेनें, हिंदुधर्माचा रक्षक व प्रचारक या नात्यानें काहीं कार्य करावें. प्रत्येक हिंदु स्त्री पुरुष हा हिंदु धर्माचा प्रचारक व रक्षक झाला पाहिजे. ज्याला जें शक्य असेल तें कार्य त्यानें करण्याचा यत्न करावा. हिंदूवर आज कोठें आक्रमण झालें आहे, कोणच्या वृत्तपत्रात काय आलें आहे, त्याचा प्रतिकार कसा झाला आहे, याचा विचार करणें, ते विचार दुसऱ्याना सागणें, हिंदुत्व निष्ठ अशा विविध संस्थामध्यें उत्साहानें अग मोडून काम करणें हीं कामें शक्यतेप्रमाणें सायकाळीं, रात्रीं व सकाळींहि करावींत ईश्वराच्या सेवेस जसें काळवेळाचें बधन नाहीं, तसें हिंदुसमाजाचें काम करण्यास काळवेळेचें बधन नाहीं रोजच्या कार्यक्रमात दैनदिनींत या कार्याला अवश्य स्थान असावें

(४३३) देवदर्शन –प्रत्येक हिंदूनें रोज सायकाळीं व्यष्टि व समष्टि धर्म अशा दोन्ही दृष्टीनें आपल्या भागातील प्रमुख अशा देवतेच्या दर्शनास जावें गुजराथेमध्यें दररोज देवदर्शनास जाण्याची चाल आहे सणावारीं तर देवदर्शनास गुर्जरबधु समारभानें जातात त्याचें घरात देवाचें प्रस्थ नसतेंच म्हणून देवळातल्या देवाकडे जाणें स्वाभाविक घडतें. महाराष्ट्रात ही चाल येणें अवश्य आहे. (देव, देवता, देवालयें याचा विचार पुढें प्रकरण छत्तीस मध्यें केला आहे. त्यास अनुसरून तें देवालय असावें.) त्या देवाल्यात रोज असलि हिंदूची सामुदायिक प्रार्थना होत असेल तर तींत भाग घ्यावा घरीं येऊन सायकाळीं स्वच्छतेनें व पवित्रतेनें गायत्रीमत्राचा पाच वेळा जप करावा इष्ट तें, आवडेल तें नि येत असेल तें एखादें स्तोत्र म्हणावें व त्यानतर रात्रींचें भोजन करावें

(४३४) धर्मग्रथवाचन –सायकाळीं सिनेमाची करमणूक काहींना अत्यावश्यक वाटू लागलेली आहे, पण तें आर्थिक परिस्थितीच्या दृष्टीनें आणि इतर कारणानींहि अनिष्ट आहे इतरत्र या बोलपटाचा उपयोग जनतेला सुसस्कृत करण्याकरिता होतो हिंदुस्थानांत केवळ करमणूक हेंच या बोलपटाचें ध्येय दिसतें त्यामुळें समाजाला अनिष्ट वळण लागत आहे वास्तव हिंदूनीं तें व्यसन लावून घेऊ नये. क्वचित् प्रसगीं

हिंदुत्वनिष्ठेला पोषक आणि आपल्या जीवनाला उत्तेजक अशा बोलपट पहाणें इष्टच आहे. त्यापेक्षा चार मडळींनीं मिळून महाभारतादि ग्रंथ वाचणें, प्रचलित विषयाची चर्चा करणें, हे प्रकार पुरस्कारार्ह आहेत.

(४३५) निद्रापूर्व ईशस्मरणः-प्रत्येक हिंदूनें सकाळीं उठताना जशी हिंदुत्वाची, हिंदुसंस्कृतीची, हिंदुराष्ट्राची आठवण ठेवली पाहिजे, त्याप्रमाणेंच त्यानें निजतानाहि स्वधर्म, स्वराष्ट्र व स्वसंस्कृति यांचें स्मरण ठेवलेंच पाहिजे. झोंपण्यापूर्वी हातरुणावर कांहीं क्षण मन स्थिर करून बसावें. सबंध दिवसातील व्यापाचा आढावा डोळ्यापुढें ठेवावा. पोट व प्रपंच या व्यष्टिधर्माव्यतिरिक्त हिंदुधर्म, हिंदुराष्ट्र व हिंदुसंस्कृति याना उपयुक्त असें काय घडलें, आपण काय केलें यांचें थोडें चिंतन करावें. कांहीं चुकलें असल्यास परमेश्वराची करुणा भाकावी आणि स्वधर्म, स्वसंस्कृति व स्वराष्ट्र यांची सेवा अधिक करण्याची शक्ति, स्फूर्ति आणि बुद्धि दे, अशी ईश्वराची प्रार्थना करून झोंपीं जावें. याप्रमाणें अखिल हिंदूंची ही सुटसुटीत दिनचर्या आहे. नित्य व नैमित्तिक असे या दिनचर्येचे दोन भाग होतात. नित्यदिनचर्येचें धोरण वर सांगितलें आहे. नैमित्तिक दिनचर्येमध्यें सामुदायिक प्रार्थना, सार्वजनिक उत्सव आणि समारंभ इत्यादि अनेक विषय येतात. त्यांचा विचार त्या त्या विषयाच्या प्रकरणामध्यें केलेलाच आहे.

प्रकरण अठ्ठाविसावें

सण व शिष्टाचार

(४३६) समाजबल व बंधनें.–हिंदुसमाजाच्या भावी राष्ट्रिय जीवनाला समष्टिधर्माची फार आवश्यकता आहे हिंदुसमाज जितका व्यष्टि धर्माबद्दल उत्सुक आहे तितकाच तो समष्टिधर्माबद्दल उदासीन आहे. वैयक्तिक स्वार्थ, उन्नति, सुख, मोक्ष याकडेच हिंदुसमाजातील व्यक्तींचें लक्ष अधिक आहे. अखिल हिंदुसमाजात जूट, शिस्त, संघटना, कळकळ, उद्योग, आस्था, उत्साह इत्यादि सद्गुण वृद्धिंगत झाले तर त्यामुळें व्यष्टीचें तर हित होईलच, पण समाजाचेंहि बल वाढेल. समाजाचें सामुदायिक बल वाढण्याकरिता काहीं बंधनें पाळावीं लागतात. बंधनामुळें औदासीन्य व शैथिल्य नष्ट होतें व प्रेम, ऐक्य व सत्कार्य याची वृद्धि होते. समाजाचें द्वेष्य एक, श्रद्धेय एक, ध्येय एक, विचार एक अशी स्थिति असली कीं समाजाचें बल वाढतें. हिंदुसमाजातील जुनीं बंधनें शिथिल झालीं असून नवीं बंधनें तत्परतेनें स्वीकारलीं जात नाहींत यास्तव जुनींच बंधनें नव्या स्वरूपात पाळावयाचा मार्ग शोधणें अवश्य आहे.

(४३७) वर्षप्रतिपदा.–हिंदुसमाजात वर्षांतून काहीं सण पाळले जातात. सण, उत्सव, समारंभ याची समाजाला आवश्यकताच आहे. या सणाना सामुदायिक स्वरूप देऊन त्याचा लाभ समाजसंघटनाला होईल, असें करणें अवश्य आहे. प्रत्येक सणाला काहीं धार्मिक, काहीं सामाजिक आणि राष्ट्रिय महत्त्व आहे व इतिहास आहे* वर्षप्रतिपदा, नागपंचमी, विजयादशमी, दिवाळी, मकरसंक्रमण व होळी हे सहा सण अखिल हिंदु

*टीप–ऋग्वेदीकृत 'आर्यांच्या सणाचा इतिहास' हा ग्रंथ वाचकांनीं पहावा.

स्त्रीपुरुषांनीं समष्टिधर्म म्हणून सामुदायिक पद्धतीनें पाळावे. व्यक्तिदृष्ट्या जो तो हे सण पाळतोच, नवें वस्त्र धारण करतो, गोडधोड खातो. पण त्याला जी सामुदायिक भावनेची मदत असावी लागते, तितकी आज तरी मिळत नाहीं. ती वाढविण्याचे यत्न सामुदायिक प्रार्थना, व्याख्यानें, समारंभ, उत्सव यांच्या द्वारा व्हावा. उदाहरणार्थ, वर्षप्रतिपदेस घरोघरीं अखिल हिंदूंचा विजयध्वज उभारला जातोच. सायंकाळीं भगव्या ध्वजाची अखिल हिंदूंनीं प्रचंड मिरवणूक काढावी, व्याख्यानात ध्वजाचें महत्त्व सांगावें आणि त्यानंतर पंचांगश्रवण व सामुदायिक प्रार्थना नि एकतागान करून हा समारंभ संपवावा. वर्षप्रतिपदेच्या ध्वजाचा वेदकालापर्यंत संबंध पोचतो. पुढें श्रीरामचंद्र, चंद्रगुप्त, शालिवाहनादींनीं त्याच ध्वजाला जुन्या परंपरेच्या आधारानें मान दिला. विजयध्वजाचें गीत पुढीलप्रमाणें आहे —

(४३८) ध्वजगीत –

अखिल हिन्दु विजयध्वज हा । उभवु या पुन्हा
ध्वज तो । लढवु या पुन्हा ॥ ध्रु० ॥
या ध्वजासची त्या कालीं
रोविती पराक्रमशाली
रामचन्द्र लंकेवरती । वधुनि रावणा । ध्वज तो ॥१॥
करित जइं शिकंदर स्वारी
चन्द्रगुप्त ग्रीका मारी
हिन्दुकुशशिखरीं चढला । जिंकुनी रणा । ध्वज तो ॥२॥
रक्षणीं ध्वजाच्या याची
शालिवाहनानें साची
उडविलीं शकांचीं शकलें । समरिं त्या क्षणा । ध्वज तो ॥३॥
हाणिलें हुणकिता जेथें
हूणांसि विक्रमादित्यें
हाचि घुमवि मंदोसरच्या । त्या रणांगणा । ध्वज तो ॥४॥
जइं जइं हिन्दु सम्राटें
अश्वमेध केले मोठे

करित पुढति गेला ह्याची । विजयघोषणा । ध्वज तो ॥५॥
उगवुनी सूड हिन्दूचा
मद मर्दुनि मुस्लीमाचा
शिवराय रायगडिं करिती । वीरपूजना । ध्वज तो ॥६॥
ध्वज धरुनि ह्याच दिल्लीला
वीरबाहु भाऊ गेला
मुसलमीन-तख्ता फोडी । हाणुनी घणा । ध्वज तो ॥७॥
पुढति नेम काहीं ढळला
ध्वज जरी करातुनि गळला
उभवु या पुनरपि प्राणा । लावुनी पणा । ध्वज तो ॥८॥

—वि दा. सावरकर

(४३९) नागपचमी –नागपचमी हा सण अखिल हिंदुमध्यें दक्षिण महाराष्ट्र व कर्नाटकात पाळला जातो स्त्रिया तर नागचौथीचा उपास करतात. जिवत नाग पहाणें, त्याला दूध देणें, पैसे देऊन नागवाल्या अहिंदूची भर करणें हा सगळा मूर्खपणा आहे या सणाला नागलोक व आर्यलोक याच्या ऐक्याच्या दृष्टीनें महत्त्व आहे आर्य व नाग याचा विग्रह शेकडों वर्षे चालला होता शेवटीं आर्यांनीं नागाना आत्मसात केलें, त्याना चातुर्वर्ण्यांत स्थान दिलें, त्याच्याशीं शरीरसबध केले, त्या ऐक्याचें स्मारक म्हणून हा सण आहे अखिल हिंदु स्त्रियाचें सामुदायिक हळदकुकू पचमीच्या दिवशीं अवश्य घडवावें कारण हा सण पुरुषापेक्षा स्त्रियातच अधिक दिसतो अनेक स्त्रिया ठिकठिकाणीं खेळ खळणें, गाणीं म्हणणें, झोंपाळ्यावर बसणें अशा निमित्तानें एकत्र जमतात त्यातच सामुदायिक हळदीकुकवाचा समारभ घडवून आणण अशक्य नाहीं. पुरुषानीं गावातील प्रमुख अशा देवालयात जमून सामुदायिक प्रार्थना आणि हिंदुसमाजाच्या एकतचें गान करून हा सण पाळावा

(४४०) विजयादशमी –विजयादशमी हा सण तर राष्ट्रिय, ऐतिहासिक आणि पौराणिकहि आहे विजयादशमीच्या सुमुहूर्तावर विजिगीषु बुद्धीनें आपल प्राचीन थोर पूर्वज अन्य देशावर आक्रमण करीत, अहिंदूच्या आक्रमणाचा प्रतिकार करून विजयोत्साहानें भगवा–ध्वज

फडकावीत, असा या सणाचा इतिहास अगदीं पेशवाईपर्यंतचा ताजा आहे. हिंदुमहासभा-सप्ताह व नवरात्र महोत्सव यानंतर हा सण असल्या मुळें यासवधाची उत्सुकता समाजात चांगलीच दृष्टोत्पत्तीस येते. अखिल हिंदु स्त्री-पुरुषानीं मोठ्या थाटानें भगव्या ध्वजाची मिरवणूक काढावी. त्यात घोडेस्वार, शस्त्रधारी, लाठीबहाद्दर, लेजीम नि दांडपट्टा खेळणारे भालाबर्च्यावाले, पैहेलवान, असे सर्व असावेत. गावाबाहेर सीमोल्लघन करून तेथें ध्वजाचें अभिवादन, सामुदायिक प्रार्थना, हिंदूचें एकतागान, व्याख्यान इत्यादि कार्यक्रम सामुदायिक पद्धतीनें करावा शमीपूजन करून पाडवानीं शस्त्रें धारण केलीं, तद्वत् हिंदु समाजाचे हातीं शस्त्रास्त्रें येण्यास कोणते उपाय केले पाहिजेत, याचीहि समाजाला कल्पना द्यावी आणि सोनें देऊन एकमेकाला भेटणें, नमस्कार करणें, इत्यादि समारंभ करावा. दसऱ्याच्या निमित्तानें आप्तइष्ट, स्नेहीसोबती इत्यादिकाकडे अवश्य जावें. एकमेकाच्या घरीं जाणें, बोलणें, परस्पर कुशल प्रश्न विचारणें यातच समा जाचें ऐक्य व बल असतें. लहानानीं थोराच पुढें सुवर्णाच्या राशी ओतून पराक्रम सागावा व वडिलानीं त्याना आशीर्वाद द्यावा, असा या सणाचा योग येईल तेव्हा येवो, पण तोंवर रूढ दसऱ्याचें सोनें जितक्या अधिक घरीं जाता येईल तितक्या ठिकाणीं जाऊन देण्यास आळस करू नये. ग्वाल्हेर, म्हैसूर इ. ठिकाणचे दसरा समारंभ मोठे होतात. ग्वाल्हेरास सोनें देण्याचा शिष्टाचार पुढें १५ दिवसपर्यंत चालतो. तो अनुकरणीय आहे. पुढारलेले, मागासलेले, पूर्वास्पृश्य व स्पृश्य अशा सर्व घटकाना कोणताहि भेदभाव मनात न आणता भेटण्याची, बोलण्याची, परस्पराना स्पर्श करण्याची, एकत्र बसण्याची संधि देणारा असा हा उत्कृष्ट सण आहे.

(४४१) दिपवाळी –दिपवाळीच्या सणाचेंहि महत्त्व अनेक दृष्टीनें आहे. नरकचतुर्दशीस नरकासुराचा श्रीकृष्णानें वध केला व अनेक कुमारिकाना कारावासातून मुक्त केलें यास्तव स्त्रीदास्यविमोचनाचा हा दिवस आहे असें समजून त्या दृष्टीनें हिंदु समाजातील स्त्रियांवर जीं आक्रमणें होत असतील त्याच्या प्रतिकाराचा विचार व्हावा. बलिप्रतिपदा हा सण व्यापारी लोक मोठ्या समारंभानें पाळतात. वहीपूजन व लक्ष्मीपूजन करणें,

पानसुपारी देणें, रोषणाई करणें, अनेक लोकांना बोलावणें वगैरे सर्व प्रचार चांगलाच आहे. बलिप्रतिपदेचें महत्त्व आर्य व अनार्य यांच्या सख्याच्याहि दृष्टीनें आहे. त्याचें स्मारक म्हणून हा सण आहे. पूर्व इतिहास व पूर्व परंपरा यांचें स्मरण जितकें उज्ज्वलतेनें असेल तितकें उत्तम. भाऊबीजेच्या सणाची वेदकालीन यम व यमी यांच्यापासूनची परंपरा आहे. भावानें एक दिवस बहिणीच्या घरीं जाऊन तिचें कुशल विचारणें, तिला ओवाळणी घालणें, अशा सर्व दृष्टीनें हा सण चांगलाच आहे. अखिल हिंदूमध्यें अधिकाधिक हा रूढ व्हावा, इतकेंच नव्हे तर रक्तसंबंधाच्या भावा-बहिणीच्या नात्याबरोबरच कार्यसंबंधाचें, हिंदुत्वसंबंधाचें भावाबहिणीचें नातें अखिल हिंदूंत अधिकाधिक वृद्धिंगत होत जाईल, असें करावें.

(४४२) मकरसंक्रमणः–मकरसंक्रमण हा सण पर्वकाल म्हणून आणि सामाजिक दृष्ट्यादि पाळण्यात येतो. अखिल हिंदू या पर्वकालीं स्नानदानादि कृत्यें करतात आणि स्त्रिया किंक्रांतीचे दिवशीं हळदीकुंकवाचे समारंभ करतात. नागपंचमीप्रमाणेंच मकरसंक्रांतीस अखिल हिंदु स्त्रियांचें सामुदायिक हळदीकुंकू व्हावें. अखिल हिंदु-समाजातील स्त्रियांमध्यें अधिकाधिक दळणवळण वाढविणें, प्रेमभाव वाढविणें या दृष्टीनें या सणाचा उपयोग अवश्य होईल. पुरुषवर्ग तिळगूळ देण्याच्या निमित्तानें आप्तइष्ट, स्नेही, नातलग अशांच्याकडे जात असतो तें अत्युत्तम आहे. 'तिळगुळ घ्या, गोड बोला' या शब्दांत मागचें सर्व विसरा, कडूपणा सोडून द्या, पुन्हा आपण गोडपणानें व गोडीगुलाबीनें वागू, एक होऊं असा ध्वनि यांत आहे. प्रपंचात अनेक कारणानें प्रसंगीं एकमेकाशीं कडू होण्याचा प्रसंग येतो, तो घालविण्याची मोठी संधि म्हणजे हा सण होय. मागचें सर्व विसरूनच व्यवहार चालतो. तसें ते विसरून नवा स्नेह जमवून अखिल हिंदूंनी समाजाचें पुढें पाऊल पडेल असा यत्न या सणानें निमित्तानें करावा. पूर्वास्पृश्यानीं स्पृश्याचें घरीं तिळगूळ देण्यास अवश्य जावें. तसेंच पुढारलेल्या वर्गानें मागासलेल्या वर्गाचें घरींहि अवश्य जावें. विविधकार्याचें निमित्तानें ज्यांचे संबंध येऊं शकतात ते अधिक प्रेमयुक्त व्हावेत म्हणून दसऱ्याचे दिवशीं व संक्रांतीचे दिवशीं एकमेकाकडे जाणें अत्यंत योग्य आहे.

(४४३) शिमगा –हा सण होलिकामहोत्सव या नांवानें सबंध हिंदुस्थानात आहे उत्तरेत याचें महत्त्व फार आहे शिमग्यातील बीभत्स व अनिष्ट प्रकार बंद व्हावेत याबद्दल दुमत नाहीं पण समाजातील काहीं लोकांची करमणूक त्याच गोष्टींनें होते म्हणून वर्षांतून एकच सण त्या वृत्तीला पोषक असा असेल तर त्यात वावगें नाहीं हिंदुसमाजाशेजारी हायदोसधुद्धा घालणारे अन्य समाज आहेत अन्यधर्मीयांच्या सणात व उत्सवात पुष्कळ मागासलेले व निरक्षर हिंदु समाविष्ट होतात, त्याचें कारण वाटेल तसें नाचावयाला व बागडावयाला मिळतें हें होय ! बहुजन समाजाकरिता असले सण पाहिजेत, अभिजनांनीहि ते पाळून त्यात सुधारणा कराव्या म्हणजे हळुहळू त्यात सुधारणा होईल मर्दानी खेळ खेळणें शिंद्याचीं सोंगें घेणें, रंगगुलाल उधळण, नाचणें, बागडणं, यथेच्छ आरडा ओरड करणें इत्यादि क्रियांच्या प्रादुर्भावाकरिता शिमग्याचा सण पाहिजेच. बीभत्स, अश्लील, अचकटविचकट, घाणेरडे प्रकार पूर्वींच्या मानानें कमी होत आहेतच धुळवडीच्या दिवशीं आता डांबर, शेण, शाई कोणी अंगावर फारशी ओतीत नाहीं, तर रंग व गुलाल हींच घालतात या सुधारणप्रमाणें इतरहि सुधारणा क्रमानें होतील

(४४४) उगाच ओरड –हिंदुसमाजात सण फार आहेत, त्याचा खटाटोप फार, अवडंबर फार, खर्चहि बराच अशी ओरड करणारा एक वर्ग आहे ही ओरड पुष्कळ अंशीं उगाचच आहे, हें येथवर जें सणाचें महत्त्व सामुदायिक दृष्टया सांगितलें त्यावरून ध्यानीं येईल वर्षांतून दोन वेळां एकमेकाचें घरीं सणानिमित्त जाणें, तसेंच वर्षांतून हळदीकुंकवाचे दोन सामुदायिक समारंभ करणें आणि हिंदुध्वजाची दोन वेळा मिरवणूक काढणें म्हणजे काहीं मोठा खटाटोप नाहीं, खर्चहि नाहीं आपापल्या घरीं प्रत्येक मनुष्य गोडधोड करून खातच असतो, स्वच्छ व नवीं वस्त्रें धारण करतो, त्यात विशेष असें कांहीं नाहीं सणवार साजरे करणें, त्या निमित्तानें एकमेकाचें घरीं भोजनास जाणें व यानिमित्त योग्य तो खर्च करणें याल वावगें तें काय ? हें सर्व अवश्य आहे ' सभोजन, सकथन, सप्रश्नोत्तर समागम ' एकत्र जेवणें, बोलणें, बसणें याकरिताच हे सण आहेत म्हणून उगाच ओरड न करिता त्याचा उपयोग समष्टीकरिता करून घ्यावा

(४४५) देशभेद व शिष्टाचार.-जुन्या हिंदुधर्मांतहि

श्रुति' स्मृतिः सदाचारः स्वस्य च प्रियमात्मन. ।
सम्यक् सकल्पजः कामो धर्ममूलमिद स्मृतम् ॥७॥

—याज्ञ स्मृ. अ. १

धर्मप्रमाणामध्यें सदाचार, शिष्टाचार व रूढी याचा समावेश केलेला आहे. शिष्ट नि सज्जन लोक जो आचार करतात तो शिष्टाचार वा सदाचार होय. या अर्थानें हा शब्द असला तरी सामान्यत रूढी, परपरागत चाली या दृष्टीनेंच हे शब्द उपयोगात येतात. जुन्या स्मृतिग्रथात निरनिराळ्या देशात निरनिराळे शिष्टाचार असतात, असे उल्लख आहेत. बौधायनानें दक्षिण देशात पाच व उत्तर देशात पाच अशा दहा परस्परविरुद्ध चालींचा म्हणजे शिष्टाचाराचा उल्लेख केलेला आहे (बौ. ध. १, १, १७–२४)

' पचधा विप्रतिपत्ति. दक्षिणतस्तथोत्तरत । यानि दक्षिणतस्तानि व्याख्यास्याम । यथैतदनुपेतेन सह भोजन स्त्रिया सह भोजन पर्युषितभोजन मातुलपितृस्वसृदुहितृगमनमिति। अथोत्तरत ऊर्णाविक्रय. सीधुपानमुभयतोदद्भिर्व्यवहार आयुधीयक समुद्रसयानमिति ॥ '

— बौधा. प्र १।१।२२

' बापानें मुलाला ताटात जेवावयाला घेणें, पत्नीबरोबर जेवणें, शिळें खाणें आणि आतेबहीण व मामेबहीण यांशीं विवाह करणें अशा चाली दक्षिण देशात आहेत ' कियेक ठिकाणीं मामेबहीण न मिळाली तर भाडणेंहि होतात उत्तर देशात लोकरीची विक्री, मद्यपान, एकच पदार्थ दोन्हीं बाजूनीं दातानीं तोडणें, ब्राह्मणानीं शस्त्रधारण करणें, समुद्रगमन इत्यादि चाली आहेत. या गोष्टी एकमेकाच्या एकमेकानीं केल्यास दोष आहे त्या त्या देशात मात्र त्या प्रमाण होत, असें कित्येक म्हणतात, पण गौतमानें त्याविरुद्ध लिहिलें आहे त्यावरून सर्व चाली व रूढी या परिस्थितिसापेक्ष असतात. ज्या काळीं जशी ज्याची आवश्यकता तशा त्या उत्पन्न होतात असा त्याचा इत्यर्थ आहे ज्यामुळें समाजसुधारणा होईल, वैयक्तिक उन्नति व समाजहित साधेल, अशा नव्या रूढी अवश्य पाडल्या पाहिजेत व जुन्या ज्या बाधक असतील त्या सोडल्या पाहिजेत.

(४४६) शिष्टाचार व समाज –शिष्टाचाराचा समाजाशीं सबध

आहे. माझा मी धनी, मी वाटेल तसा वागेन, मला कोण विचारणार, हें बोलणें व्यष्टिधर्मांत कदाचित् खपेल. पण समष्टिधर्मांत मुळींच चालणार नाहीं. स्नान करणें, जेवणें, देवपूजा करणें या व्यष्टिधर्मांचा दुसऱ्याशीं संबंध नाहीं, परंतु दुसऱ्याशीं वागण्याचा जो जो प्रसंग येतो त्या त्या ठिकाणीं एकाडे शिलेदारी चालावयाची नाहीं. ज्याचा तो भोगील हें तत्त्व चुकीचें आहे. आळीमध्यें घराला घरें लागून असतात. जळणाकरिता पळकाट्या घरांत कुठें तरी रचलेल्या असतात. एखाद्याच्या मुलानें गमतीनें काडी लावली तर तें घर पेटतेंच, पण त्याबरोबर आळींतील इतर घरेंहि भस्मसात होतात! म्हणजे एक करतो व तें सर्व समाजाला भोगावें लागतें.

एकः पापानि कुरुते फलं भुङ्क्ते महाजनः ।

— म भा ५।३३।४२

म्हणून समष्टिधर्म या दृष्टीनेंच शिष्टाचाराकडे पाहिलें पाहिजे

स्वच्छतेनें वागणें हें सर्वसामान्य तत्त्व आहे. याचा आरोग्याशीं संबंध आहे. म्हणून तें धर्माच्या मर्यादेपलीकडचेंहि आहे प्रत्येक मनुष्य मी वाटेल तसा अस्वच्छतेनें वागेन, माझ्या घरीं घाण झाली, उकिरडे वाढले, रोगराई झाली, तुम्हीं कोण विचारणार, असें जर म्हणेल तर त्या कृत्याचा समष्टीवर अनिष्ट परिणाम होतो म्हणून त्याला नियंत्रण घालणें भाग आहे. इतर देशांत सार्वजनिक मार्गांत जर केरकचरा टाकून अस्वच्छता केली तर तेथें दंड होतात. जेथें केर टाकावयाच्या पेट्या असतात त्यातच तो टाकला पाहिजे असें बंधन असतें कोठें थुंकावें, कोठें शिंकरावें, कोठें ओकाऱ्या काढाव्या, कोठें तोंड धुवावें, यालाहि कांहीं नियम आहेत व मर्यादा आहेत चार माणसांच्या बैठकींत बसलें असता कोपऱ्यांत थुंकणें, शिंकरणें, डोकें खाजविणें वगैरे गोष्टी अशिष्ट समजल्या जातात. कारण त्यामुळें इतरांना किळस येते एखादा बिडीबाज वाटेल तेथें बिडी ओढू लागतो, पण दुसऱ्याला जर बिडीचा भपकारा सहन होत नसेल, तर त्यानें त्याला विचारूनच बिडी ओढणें हें शिष्टाचाराचें लक्षण आहे दुसऱ्याला त्रास न होईल, दुसऱ्याची भावना न दुखावेल, स्वतःच्या व दुसऱ्याच्या स्वाभिमानास धक्का न लागेल अशा रीतीनें वागणें म्हणजे शिष्टाचार होय.

(४४७) सर्वसामान्य शिष्टाचार —जुन्या धर्मशास्त्रांतील पुष्कळसे

शिष्टाचार सर्वसामान्य आहेत व ते आजच्या कालातहि उपयुक्त आहेत.

नित्यं शुचि सुगंधिः स्नानशीलः ॥३॥
सति विभवे न जीर्णमलवद्वासाः स्यात् ॥४॥
न रूढश्मश्रुरकस्मात् ॥८॥ —गौतम अ. ९ प्र. १

पन्था देयो ब्राह्मणाय गवे राज्ञे ह्यचक्षुषे।
वृद्धाय भारतप्ताय गर्भिण्यै दुर्बलाय च ॥५७॥
— बौधायन प्र. २ अ. ३

न बालकान् निर्भर्त्सयेत्। नैको मिष्टं (अश्नीयात्)
—विष्णु अ. ६८

न कंचनावमन्येत। न हीनान् सेवेत। नाश्लीलं कीर्तयेत्॥
—विष्णु अ. ७१

सभां वा न प्रवेष्टव्यं वक्तव्यं वा समंजसम् ॥—मनु अ. ८

भावार्थ —नित्य स्नान करून स्वच्छ व पवित्र असें असावें. अस्वच्छ असू नये. अनुकूल असताना घाणेरडीं वस्त्रें धारण करून व हजामत वाढवून दैन्य दाखवू नये. गरोदर स्त्री, अंध, वृद्ध, भारवाहक, दुर्बल इत्यादींना आधीं वाट द्यावी व शक्य तें साह्य करावें. मुलाची निर्भर्त्सना करू नये. त्यामुळें त्याच्या कोमल मनावर अनिष्ट परिणाम होतात. मुलाच्या देखत किंवा इतराच्याहि देखत एकट्यानेंच गोडधोड खाऊ नये. सर्वांना थोडें थोडें देऊन खावें. पंक्तिप्रपंच करू नये. सर्वांशीं सामान्य भोजन करावें. बोलावल्याविना सभेस जाऊ नये, गेलें तर असमंजस बोलू नये, सभेचे नियम पाळून वागावें

(४४८) शिष्टाचारांचें परिवर्तन.—याप्रमाणें गुरूचें शिष्याशीं व शिष्याचें गुरूशीं, मुलाचें वडिलांशीं व वडिलांचें मुलाशीं, पत्नीचें पतीशीं व पतीचें पत्नीशीं वर्तन कसें असावें यासंबंधाचे शिष्टाचारयुक्त अनेक नियम सांगितलेले आहेत. पण आज त्यांत बदल होणें अपरिहार्य आहे. स्वच्छ स्नान करून, भस्म लावून, पंचा नेसून, उपरणें पांघरून जर एखादा ब्राह्मण सभेंत गेला तर त्याला आज अशिष्ट समजतात, पण त्या-उलट पक्ष माझ्या झापणारी लडकी लावून, अंगात कुडतें अडकवून, धोडक्यानें एखादा मनुष्य सभेंत गेला तर तें शिष्टपणाचें समजलें

जातें ! मुलानें वडिलांशीं आदरानें वागावें, जरा वाकून उभें राहावें उलट उत्तर देऊं नये असा पूर्वकालीन शिष्टाचार होता आज मुलगा वडिलांना तुमचें मत चुकीचें आहे, आपला मतभेद आहे, असें सांगून, ' माझ्या वृद्ध मित्रा, आभारी आहे, ' असेंहि तो म्हणतो ! पूर्वी बायको नवऱ्याचें नाव तर घेतच नसे, कुणीं विचारल्यास घरीं नाहींत, कपडे दिसत नाहींत, असें ती बोले व नवराबायकोचें एकत्र जाण्याचे प्रसंग आल्यास ती शक्य तों लांब राही पण आता पतिपत्नी मिळून फिरावयास, सिनेमास व सभेस जातात, एकमेकांना एकमेकांच्या नावानें हाका मारतात, आपापल्या मित्रांचा परिचय करून घेतात ! परिस्थिति बदलली, व्यवहार बदलले त्यामुळें जुने शिष्टाचार जाऊन नवे येणें अपरिहार्य आहे त्यात कांहीं अधर्म नाहीं व पाप नाहीं

(४४९) आदरातिथ्य –कोणी सभ्य गृहस्थ आला म्हणजे ' या, बसा ' म्हणावें, गोड बोलावें, कामाची विचारपूस करावी, काम उरकून त्यांना मार्गास लावावें परिचित पाहुणा, स्नेही, इष्टमित्र, सोयरेधायरे घरीं आल्यास त्यांचें कसें आदरातिथ्य करावें हें विस्तारानें सांगण्याचें कारण नाहीं त्यासंबंधीं एकच तत्त्व सांगता येईल कीं,

महता बहुमानेन दीनानामनुकंपया ।
मैत्र्या चैवात्मतुल्येषु यमेन नियमेन च ॥१७॥

आपणापेक्षा जे विद्या, तप, कर्तृत्व, कला, गुण या दृष्टीनें श्रेष्ठ असतील, त्यांचा बहुमान करावा जे लहान असतील त्यांच्याशीं सहानुभूतीनें वागावें आणि बरोबरीच्यांशीं मित्रभावानें वागावें ही सूत्रें ध्यानीं ठेवून आदरातिथ्य करावें

(४५०) शिष्टाचाराचें तत्त्व –शिष्टाचाराचें मूलतत्त्व महाभारतांतील पुढील श्लोकांत उत्तम तऱ्हेनें ग्रथित केलें आहे

आत्मनः प्रतिकूलानि परेषां न समाचरेत् । –महाभारत।
यदन्येषां हितं न स्यादात्मनः कर्म पौरुषम् ।
अपत्रपेत वा येन न तत्कुर्यात्कथंचन ॥
–महाभारत १२।१२४।६७

यदन्यैर्विहितं नेच्छेदात्मनः कर्म पूरुषः ।

न तत्परेषु कुर्वीत जानन्नप्रियमात्मनः ॥
—महाभारत १२।२५९।२०.

यद्यदात्मनि चेच्छेतत् परस्यापि चिंतयेत् ॥ —महाभारत.

भावार्थः—जें स्वतःला अप्रिय व प्रतिकूल तसेंच तें दुसऱ्यालाहि असतें, असें समजून इतरांशीं वागावें. ज्यामुळें इतरांचें हित होणार नाहीं व ज्यामुळें आपल्यालाहि लाज वाटेल असें कृत्य करूं नये. स्वतःला जें अप्रिय असें वर्तन अन्याशीं न करता जें स्वतःला इष्ट व अनुकूल असावें असें वाटतें, तसेंच दुसऱ्यानाहि वाटतें. (थोडक्यात आपणावरून जग ओळखावें व वागावें.)

(४५१) अज्ञान व अशिष्टताः—हिंदुसमाजामध्यें पुष्कळसे शिष्टाचार निरक्षरता, अज्ञान व आपल्या हक्काची जाणीव नसणें यामुळें पाळले जात नाहींत. उदाहरणार्थ, इंडियन रेल्वे ॲक्टप्रमाणें डब्यांत बिडी ओढणें, गुडाखू ओढणें, हुका पिणें, वाटेल तेथें थुंकणें, या गोष्टी उपद्रवात्मक असल्यामुळें त्याचा प्रतिबंध करता येतो. डब्यांत सर्वच जर बिडी ओढणारे, हुका पिणारे असतील तर प्रश्न नाहीं. पण ज्याला ती सवय नाहीं, त्याच्या परवानगीनेंच धूम्रपान केलें पाहिजे; नाहींतर त्याला उलटी होण्याचा संभव असतो. एखाद्याच्या इच्छेविरुद्ध जर धूम्रपान होत असेल तर लगेच रेल्वे—अधिकाऱ्यांना सांगून तें बंद करतां येईल. डब्याची व शौचकूपाची स्वच्छता ठेवणें हें रेल्वे—अधिकाऱ्यांचें काम आहे. या बद्दलहि तक्रार करतां येते. रेल्वेंत माणसें वाटेल तेथें थुंकतात ! पण याचाहि प्रतिबंध करता येतो. तंबाकू खाणारे लोक घरांतील अंगण नि खिडकीबाहेरचा रस्ता थुंकून लाल करीत असतात. ज्यांना घरांतच ही असली सवय ते लोक बाहेरहि तसेच वागतात. पण व्यष्टिधर्मांत कोणी विचारीत नसलें तरी समष्टीच्या व्यवहारात हें चालत नाहीं, एवढें तरी या लोकांना धडे पाठवून दाखविलें पाहिजे.

(४५२) स्वच्छता ठेवावीः—खेडेगांवांत व क्वचित् शहरांतहि सकाळीं उठून मुलांना शेजाऱ्याच्या भिंतीकडेस शौचास बसविण्याची प्रथा आहे. शेजाऱ्याचीं मुलें उलट आपल्या भिंतीकडेस शौचास बसतात व ही रिवाजीत होते. घरांतील केर दाराबाहेर रस्त्यावर कुठेंहि टाकावा, कमेटीचे

डबे, हौद, पिंपे असली तरी त्यात केरकचरा टाकण्याचें शिक्षणच नाहीं.- या वागल्या वर्तणुकीनें एकदर समाजाच्या आरोग्यावर काय परिणाम होतो, याचा विचार कोणी करील तर शपथ !

(४५३) हळु बोलावें.-आगगाडी, हॉटेलें, सभा अशा ठिकाणीं इतराना किती त्रास होत असेल याचा विचार न करता माणसें मोठ्यानें व आवेशानें बोलत असतात ! स्टेशनवर तर अगरात्रींसुद्धां चहावाल्याची ओरड चालूच असते. सभातील कुजबुज तर प्रसिद्धच आहे. लेकुर वाळ्या बायाच्या मुलाचें रडणें, मधूनमधून काहीं लोकानीं उठून जाणें व काहींनीं नसणें हे सर्व सभेतील अशिष्ट प्रकार होत. इग्लडादि देशात एका वेळेला पाचपाच हजार माणसें जेवत असतात. पण प्रत्येकाचे शब्द आपा पल्या टेबलाच्या बाहेर ऐकू येत नसतात ! गर्दी झाल्यास क्रमानें उभे राहाणें, एकामागून एकेकानीं जाणें, चेंगराचेंगरी न करणें अशा अनेक शिस्तीच्या व शिष्टाचाराच्या चाली हिंदुसमाजामध्यें यावयास पाहिजेत

(४५४) पत्रोत्तरें द्यावीं.-घरीं कोणी भेगावयाला आला तर 'या बसा' असें म्हणणें व त्याच्याशीं कामाच्या तारतम्यानें बोलणें हें जसें शिष्टाचाराचें लक्षण आहे, तसेंच आलेल्या पत्रांचीं उत्तरें देणें हेंहि एक शिष्टाचाराचें अग आहे विनाकारण कोणी पत्रें पाठवीत नसतात, कारण त्याला पैसा व वेळ खर्चावा लागतो. कार्यनिमित्तानें आलेल्या पत्राचीं उत्तरें अस्तिनास्तिपक्षी कशींहि पाठवावीं कार्यार्थ आलेल्या गृहस्थाशीं न बोलणें व पत्रोत्तर न देणें या दोन्ही गोष्टी सारख्याच अप मानास्पद होत. पूर्वीपेक्षा हल्लीं व्यवहार वाढला, दळणवळण वाढलें, त्यामुळें पत्रव्यवहारहि वाढला आहे, म्हणून वेळचे वेळीं पत्रोत्तरें देणें हा शिष्टाचार आजच्या काळात प्रत्येक हिंदूनें अवश्य पाळावा. पत्रोत्तरें न दिल्यामुळें कामाचा निकाल लागत नाहीं व तो दशहि मनात राहतो

(४५५) प्रसगीं साह्य करावें.-अडीअडचणीस एकमेकाच्या उपयोगीं पडणें, निदान तशी वृत्ति दाखविणें हा शिष्टाचार अखिल हिंदूनीं पाळावा. अलीकडे लग्नकार्यप्रसगीं माणसें जीं भोजनास जातात तीं अगदीं पाहुण्यासारखीं जाऊ लागलीं आहेत. अशा प्रसगीं आळीतील निमंत्रितानीं, आप्तेष्टानीं, स्नेह्यानीं स्वत होऊन थोडें तरी कार्य केलें

पाहिजे. स्वैपाकी, पाणके, वाढपी हे सर्व मोलानें मिळतात. हारतुरे, लावलेले विडेसुद्धां आतां विकत मिळूं लागलेले आहेत. पण याचा एकंदर परिणाम गरिबाच्या खिशावर तर चांगलाच होतो, पण मध्यम गृहस्थालाहि तो जाणवतो! थोडी थोडी मदत जर जवळच्यांनीं केली तर निदान पंचवीस ते पन्नास रुपयांची बचत सहज होते. एकमेकाकरितां एवढे श्रम करणें हें फार अवघड नसतें. विडे लावणें, पादरांगोळ्या घालणें, वाढणें, उष्टीं काढणें आणि या तन्हेचींच कामें करणें मोठ्या कष्टाचें असत नाहीं. खेड्यांत तर सर्व वस्तु विकत मिळत नसल्यामुळें व मंडळींचें साह्य नसल्यामुळें अलीकडे फारच नडतें. कोंकणप्रांतांत अद्यापि एकमेकांना अशा प्रसंगीं साह्य करण्याचा इष्ट प्रघात आहे. त्याचें अनुकरण सर्वत्र व्हावें.

(४५६) रुग्णसमाचार घ्यावा:–आपल्या आळींत कोणी अत्यवस्थ आजारी असल्यास त्याहि प्रसंगीं रोज चौकशी करणें आणि 'काहीं मदत लागल्यास कळवा' असें आश्वासन देणें हाहि शिष्टाचार पाळला पाहिजे. डॉक्टर, वैद्य व घरचीं माणसें असतातच. पण अशा प्रसंगीं सहानुभूतीची आवश्यकता अधिक असते. शाब्दिक सहानुभूतीनें-सुद्धां मनुष्याला धैर्य येतें. यास्तव स्वतः जाऊन विचारपूस केल्यास माणसाला बरें वाटतें. नाहीं तर आळींत घर आहे, रोज तोंड पहाण्याचा प्रसंग आहे, पण ज्याचा तो व कोणी कोणाचा नाहीं, ही वृत्ति अत्यंत घातक आहे. रुग्णावस्था व कार्यप्रसंग हे प्रसंग परस्परास साह्य करण्याचे असतात. त्या वेळीं सहानुभूतीचा व शक्यतर कृतीचाहि ओलावा दाखविला पाहिजे.

(४५७) स्वाभिमान व शिष्टाचार:–स्वतःचा स्वाभिमान राखून घेणें व दुसऱ्याचा स्वाभिमान न दुखविणें, हेंहि एक शिष्टाचाराचें अंग आहे. स्त्रियांच्या स्वाभिमानाला धक्का लागेल असें वर्तन पुरुषाकडून होतें नि मुलाच्या स्वाभिमानाला धक्का लागेल असें वर्तन पालकाकडून होतें. कित्येक पालक तर मुलें पानावर जेवावयाला बसलीं कीं तोंडाचा पट्टा सोडत असतात!! कर्तव्याची जाणीव नसल्यास ती करून द्यावी. कर्तव्यतत्परता शिकवावी, पण त्याबरोबर अद्वातद्वा बोलणें, अशुद्ध उच्चारणें, हा शिष्टा-

चार नव्हे. मोटार ड्रायव्हर, मोटार एजन्ट नि उतारू, रेल्वेचे अधिकारी नि प्रवासी, वकील नि पक्षकार, श्रोते आणि वक्ते, मालक नि मजूर, संपादक नि लेखक, शिक्षक नि विद्यार्थी, वैद्य नि रोगी अशाचे व्यवहार त्रास-दायक, धासाधासीचे, हमरीतुमरीचे घडलेले दृष्टीस पडतात, याचें कारण स्वाभिमानदर्शी असें मापन आणि कर्तव्याची जाणीव नसणें हें होय. स्वाभिमान व कर्तव्यदक्षता हे गुण परस्परपोषक आहेत. धीरता, तेजस्विता, सभ्यता हेहि गुण शिष्टाचारास अवश्य लागतात. अशिष्टपणामुळें वैयक्तिक हितास तर बाध येतोच, पण समाजहितासहि प्रतिबंध होतो. अनेक नवे शिष्टाचार सांप्रत समष्टिहिताच्या दृष्टीनें रूढ व्हावयास पाहिजेत. नवे शिष्टाचार रूढ करण्यास लोकांची टीका सोसण्यापुरतें धैर्य लागतें. समाजातील सर्व व्यक्ति एकदम कधीं सुधारत नसतात. म्हणून ज्याला पटेल व इष्ट वाटेल त्यानें आपल्यापासूनच नव्या शिष्टाचारास प्रारंभ करावा.

(४५८) शिष्टभाषा –प्रत्येक हिंदूनें समान हिंदूशीं घराबाहेरच्या व्यवहारात वागताना 'असो, जाहो' असा शिष्टप्रयोग करावा. 'अरे, जारे' ही अशिष्ट भाषा सोडावी हिंदुसमाजात काहीं पुढारलेले व काहीं मागासलेले असे वर्ग आहेत. पुढारलेला वर्ग मागासलेल्याशीं बोलताना 'अरे, जारे' अशी भाषा वापरतो, तें यापुढें सोडून द्यावें. प्रत्येक हिंदूनें प्रतिदिनीं जी पहिली भेट परिचित हिंदूशीं होईल, त्यावेळीं परस्परानीं परस्परास उच्चार करून नमस्कार करावा भेटीनंतर निरोप घेताना 'वंदे मातरम्', 'हिंदु राष्ट्राचा विजय असो' असें म्हणावें. बराच वेळ कामानिमित्त घेतला असल्यास 'उपकृतोऽस्मि' 'क्षन्तव्यम्' असें बोलावें. तारतम्यानें योग्य प्रसंगीं 'सुस्वागतम्', 'सुप्रभातम्', 'सुनिशम्' 'सुदिनम्' अशीं वाक्यें वापरण्याचा शिष्टाचार अवश्य पाळावा.

(४५९) स्त्रीदाक्षिण्य –पूर्वीपेक्षा आजचें जीवन गुंतागुंतीचें झालें आहे स्त्रीपुरुषाना एकत्र येण्याचे प्रसंग पुष्कळ येत असतात त्या प्रसंगीं स्त्रीदाक्षिण्यानें वागणें अवश्य असतें. सिनेमा, नाटकें व सभा संपल्यानंतर स्त्रियाना धक्के देत गर्दीतून जाण्यापेक्षा त्या गेल्यानंतर पुरुषानीं मागाहून जाणें चांगलें देवालयें, पाणवठे, पाण्याचे नळ, हौद, विहिरी इत्यादि ठिकाणीं

स्त्रीपुरुषाची गर्दी होत असते, त्याहि वेळीं स्त्रीदाक्षिण्य दाखविणें अवश्य आहे. तिकिटाच्या खिडकीवर माणसांची झोंड असल्यास, रेल्वेच्या डब्यांत गर्दी असल्यास, प्रथम स्त्रियांना तिकिटें घेऊं देणें, त्यांना जागा मिळवून देणें हा शिष्टाचारच होय.

(४६०) दुर्जनप्रतिकार —अशिष्ट लोकांकडून कोणत्याहि तऱ्हेचा, कोणत्याहि प्रसंगीं त्रास होत असेल तर त्याचा वाणीनें, शरीरानें यथोचित प्रतिकार करणें हाहि शिष्टाचारच होय! 'जाऊं द्या कीं हो, कशास त्याच्या तोंडीं लागता, तो मूर्ख आहे,' असें म्हणणें म्हणजे अशिष्टतेला उत्तेजन देणें होय! रेल्वे, पोस्ट, बॅंका, कोर्टें, कचेऱ्या, शेतकीसंघ, व्यापारीसंघ, मजूरसंघ, मालकसंघ, शिक्षकसंघ, पालकसंघ अशा विविध संस्थाशीं आजचें जीवन निगडित झालें आहे. त्या त्या संस्थाचे नियम कार्य सौकर्याकरिता पाळणें, हाहि शिष्टाचार आहे त्या त्या संस्थाचें द्वारें जितकें हित करून घेणें शक्य असेल तितकें घेणें, त्याकरिता झटणें हा शिष्टाचारच होय शिष्टाचारासंबंधीं सामान्यत्वानें येथवर जें विवेचन केलें, त्यावरून या विषयाचें स्वरूप वाचकांच्या ध्यानीं येईल



प्रकरण एकोणतिसावें
व्रतें व नेमधर्म

हिंदुसमाजामध्यें अनेक प्रकारचीं व्रतें खालच्या थरापासून तों अगदीं वरच्या थरापर्यंत चालू असलेलीं आढळतात परपरनें जीं व्रतें चालू आहेत, त्याचा चिकित्सापूर्वक विचार करून नव्या कालाला अनुरूप अशीं कोणतीं व्रतें करावीं याचा विचार येथें करितों

(४६१) व्रतांचा उपयोगः–कोणतेंहि व्रत करताना त्याचें पारलौकिक फल आहे, तें अदृष्ट आहे, पुढच्या जन्मासी त्याचा संबंध आहे अशी कल्पना असू नये. व्रतामुळें मन शांति, इंद्रिय निग्रह, आत्मविश्वास स्वाभिमान व समाजसंघटना याचा लाभ झाला पाहिजे. व्रताचीं हीं फलें ध्यानीं घेऊनच व्रताचरण करावें. व्रत म्हणजे एक प्रकारचें तप होय. आणि तप म्हणजे मन व इंद्रियें याना चागल्या ध्येयाकडे वळविण्याचा प्रयत्न होय. व्रतामध्यें कायिक, वाचिक आणि मानसिक दृष्टया शुद्धीची आवश्यकता असते. भगद्गीतेंत बुद्धिमान् व कर्त्या पुरुषाचा आदरसत्कार करणें, शुद्धता, सरळपणा, ब्रह्मचर्य व अहिंसा याना शारीर तप म्हटलें आहे. (गीता १७ १४). दुसऱ्यास उद्वेग उत्पन्न न करणें, सत्य, प्रिय व हितकारक असें भाषण करणें, चागल्या ग्रथाचें वाचन करणें, याना वाचिक तप म्हटलें आहे. (गीता १७ १५). मन शात नि प्रसन्न ठेवणें, निर्मल अतःकरणानें विचार करणें, सात्त्विक आनदात असण्याचा यत्न करणें, याला मानसिक तप असें म्हटलेलें आहे. (गीता १७ १६). या त्रिविध तपाशीं सुसगत नि अनुकूल अशीं व्रतें समाजात रूढ झालीं पाहिजेत.

(४६२) स्नानाचें व्रत –हिंदुसमाजातील स्त्रियाच पुष्कळशीं व्रतें, नेमधर्म व उपवासादि करित असतात. पुरुषाकडे हा भाग फारच थोडा दिसतो. तथापि प्रत्येक हिंदु स्त्रीपुरुषानें काहीं व्रतें वर्षानुवर्ष अवश्य केलीं पाहिजेत. त्यातील स्नान हें एक व्रत होय. स्नान हें शरीरशुद्धीकरिता आहे. स्नान करण्यास उत्तम वेळ म्हणजे सूर्योदयापूर्वी पहाट ही होय. स्नानामुळें जठराग्नि प्रदीप्त होतो, पुरुषत्व, आयुष्य, उत्साह आणि शक्ति याची वृद्धि होते, तरतरी येते, मनास एक प्रकारचा पवित्रपणा वाटतो. खाज, खरूज, पुरळ असले त्वचेचे रोग होत नाहींत झोंप चागली येते घाम, शापड, तहान व दाह यांचा परिहार होतो. स्नान हें शीतोदकानें करणें अवश्य आहे. स्नानाचे दहा गुण महाभारतात सांगितलेले आहेत (त्याचें विवेचन आमचा न. यु विद्यार्थिधर्म पा. ३९वर वाचकानीं अवश्य पहावें) दिवसानून के हा तरी स्नान न करता पहाटे स्नान करणें चागलें. बारा महिने पहाटे स्नान करणें जमत नसतें. म्हणून कार्तिक स्नानें, माघ स्नानें आणि वैशाख स्नानें हीं तरी करावींत. या स्नानाच्या फलश्रुयाचा मुळींच विचार न करता

आरोग्यदृष्ट्या व मनःप्रसादाचे दृष्टीनें हीं स्नानें करावीत. आश्विनी-पूर्णिमेपासून कार्तिकी पूर्णिमेपर्यंत शरदृतु असतो. माघी पूर्णिमेपासून फाल्गुनी पूर्णिमेपर्यंतचा काल हा हिवाळा व उन्हाळा याचा संधिकाल असतो. वैशाखांत तर उन्हाळाच असतो म्हणून निसर्गाची अनुकूलता व आरोग्य या दृष्टीनें ज्यांना शक्य असेल त्यांनीं हीं स्नानें म्हणजे हें स्नानाचें व्रत अवश्य पाळावें. व्रत म्हणून हीं स्नानें करण्यात आत्मविश्वास, निश्चय व निग्रह वाढतो. ज्यांना सोसत नसेल, जे आजारी असतील त्यांनीं हें व्रत करूं नये. ज्यांना शीतोदक स्नान सोसत नसेल त्यांनीं ऊन पाण्यानें स्नान करावें.

(४६३) उपवास शब्दाचा अर्थः—उपवास हा एक प्रत्येक व्रताचा भाग आहे. प्रत्येक व्रताशीं उपवासाचा संबंध असतो. कांहीं न खाता आणि न पिता चोवीस तास अगर छत्तीस तास राहणें व त्या कालात वरील त्रिविध तपाचें आचरण करणें, यालाहि कांहीं महत्त्व आहे. (उपवास शब्दाचा अर्थ उप म्हणजे जवळ व वास म्हणजे राहणें असा आहे.

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।
उपवासः स विज्ञेयः सर्वभोगविवर्जितः ॥

—याज्ञ. अपरार्क १—१५४

पापापासून म्हणजे दुर्गुणापासून लांब राहून सद्गुणांच्या सहवासांत राहणें म्हणजे उपवास होय. गुणांशीं सहवास म्हणजे गुणवानाशीं सहवास असा त्याचा अर्थ केला पाहिजे. वामनपंडितांनी 'चित्त जो उपशमीं वसि वासी। राखवी करिल तो उपवासी,' असें म्हटलें आहे.) कांहीं न खाता किंवा खाण्यांत निग्रह व नियम ठेवून शीलसद्गुणादि दैवी संपत्तीनें युक्त होऊन ईशचिंतन करणें असा उपासशब्दाचा अर्थ होतो. या दृष्टीनें मनोगमूत उपवास जर पाळले गेले तर तेंहि एक तपच आहे. तपाचें महत्त्व निरनिराळ्या ठिकाणीं महाभारतांत पुढीलप्रमाणें वर्णिलें आहेः—

(४६४) उपवासाचें महत्त्वः—

नाप्राप्यं तपसा किंचित् । —म. भा. १३।२५।२१
उपभोगांश्च तपसा (लभेत्) —म. भा. १३।७।१४
तपो हि बलवत्तरम् । —म. भा. १३।१२२।८

मनुष्याकडून कायिक, वाचिक, मानसिक दोष घडतात. प्रत्येकानें आत्मनिरीक्षण करून जर आपल्या मनाशीं आदावा घेतला तर त्याला असें दिसून येईल कीं रजत निश्चित केल्याप्रमाणें आपलें मन व इंद्रियें वागत नाहींत, अर्थात् त्याचेकडून कांहीं दोष घडतात. या सर्व चुकांना उपास हें प्रायश्चित्त आहे. शारीरिक दृष्ट्या आणि आरोग्यदृष्ट्या उपास अवश्यच आहे आणि सामाजिक दृष्ट्याहि उपासाला एक महत्त्व आहे. केव्हां तरी मर्जीप्रमाणें उपास करणें यापेक्षा एकादशी, जन्माष्टमी, शिवरात्र, संकष्टी या निमित्तानें उपास करण्यात समष्टीच्या त्या भावनेचा लाभ मिळतो. कारण त्या दिवशीं सबंध समाजामध्यें आज उपास आहे, आज हरिदिनी आहे, आज शिवरात्र आहे, अशी कल्पना वावरत असते.

(४६५) उपवासविडंबन–कांहीं न खातां व कांहीं न पितां अगदीं निर्जळ वैष्णवी उपास करणें हें एक टोंक, तर उपासाच्या नांवावर वऱ्याचे तांदूळ, शिंगाडे याच्या पिठाच्या जिलब्या, पुऱ्या, लाडू सोडणें, भुइमूग, बटाटा, साबूदाणा यांचे विविध पदार्थ भोजनाच्या दुप्पट खाणें, असें उपासाचें दुसरें टोंक आहे. भोजन करतांना रामराम म्हणत जेवलें म्हणजे उपास घडतो किंवा दिवसांतून दोन वेळाच जो जेवतो तो उपाशी होय अशा समजुती आहेत आज समाजांत जो रूढ एकादशीचा उपास, आहे तो आर्थिक दृष्ट्याहि अधिक खर्चाचा पडतो ज्या घरांत चार दोन मुलें–बाळें व तीनचार स्त्रीपुरुष उपासाचे आहेत तेथें केळीं, रताळीं, साबूदाणा, खजूर, वऱ्याचे तांदूळ इत्यादिनिमित्त निदान एक रुपाया लागतो व तो परत करून पुन्हां उपास तो उपासच !! उपासाचे पदार्थ घरीं आल्यापासून मुलांची एकादशी सुरू होते. दाणे रताळीं, केळीं, मुलें जातां येतां खातात. जेवणाच्या वेळीं पुन्हां हे सर्व पदार्थ खातात ! त्यामुळें मुलांच्या प्रकृतीला अपाय होतो पावसाळ्यात तर मोठ्या माणसानांहि हे सहज न होणारे पदार्थ अपाय करतात ! रोजच्या खर्चाकपेक्षा ह्या एकादशीचा खर्च दारांहि कांहीं कमी नसतो तोंडपालट म्हणून हे पदार्थ खावयाचे असले तर ते जेवणांतहि खातां येतात. पण असें होत नसल्यामुळें खर्च, सडाटोर व आरोग्यदृष्ट्या रूढ उपास त्रासदायक झालेला आहे. तो बंद करून स्नान मुख्यहः सर्वांना जमेल असा हरिनामाचा, दूधभाताचा किंवा नुसती चपाती व दूध यांचा पर्याय

रूढ करणें अवश्य आहे. अलीकडे काहीं घराना खादाडपणामुळें खानावळींचें च हॉटेलचें स्वरूप येत चाललें आहे. कोणी केव्हांहि आला कीं चहा दे, जास्त परिचित आला कीं त्याला चिवडालाडूचा आग्रह कर, व त्याबरोबर स्वत हि खा, असें दिवसातून काहीं वेळा तरी होतें. या अतियोगावर तोडगा म्हणजे पधरा दिवसातून एक दिवस मुलाबाळासह नुसता दूधभात खाऊन एकादशी करणें हा होय

(४६६) उपास कसा करावा ? –

स यदेवाशितमनशित (भवति) तदश्नीयादिति
यस्य वै हविर्न गृह्णन्ति तदशितमनशितम् ॥

–शत ब्रा १११८१

जें देवाना द्यावयाचें नसतें, जें हविर्द्रव्य नव्हे तें खाऊन उपवास होतो. काहीं न खाता उपास करणें म्हणजे शरीराचें कर्षण होय. अर्थात् फळें, दूध असें काहीं थोडें खावें किंवा दूधभात किंवा नुसतें दूध व चपाती असें काहीं खाऊनहि उपास होतो. नव्या दृष्टीनें सागावयाचें म्हणजे दर पधरवड्यास एकादशीचा एक उपास अवश्य आहे. दशमीच्या रात्री काहीं न खाता मूठभर काळ्या मनुका खाऊन पाणी पिऊन निजावें दुसऱ्या दिवशीं शौचास साफ होतें दिवसभर थाईंथोडें पाणी प्यावें सायकाळीं एनिमा घ्यावा रात्रीं झोप यतच नसेल तर आणि पाणात फार फरपलें तर पाव शेर दूध व दोन फळीं खावींत हा उपवासाचा प्रकार अत्यत हितकर होय. हें न जमलें तर दिवसभर उपास करून सायकाळीं एनिमा घेऊन रात्रीं नुसता दूधभात किंवा दूध भात खावा वाटल्यास ताकभात खावा हेंहि नको असल्यास उपवासाचे रूढ पदार्थ अगदीं बेतानें खावत उपासाच्या दिवशीं शक्यतर मौन पाळावें. मौनामुळेंहि मनाचें सामर्थ्य वाढतें. मौनपूर्वक धर्मग्रथाचें वाचन, मनन, चिंतन, जप, मानसपूजा, अभिषेकादि करीत पधरवड्यातून एक दिवस घालवावा. मौन धारण केलें असता अवश्य तवढ्या गुणा करणें, थोडसें लिहून दाखविणें शक्य आहे. शक्य तो असा प्रसगच येणार नाहीं अशी व्यवस्था मौनापूर्वी करावी खाखल्या खुणा, खाखे दाखवणें, खाखें लिहून दाखविणें यापर्यां मौन मोडणें चागलें

(४६७) कोणतीं कामें करावींत ? –उपवासाच्या दिवशीं उपवासाचें म्हणून अरबट चरबट पदार्थ खाणें, अद्वा तद्वा बोलणें, क्रोध, ईर्ष्या, असूयादि वृत्ति वाढतील अशीं कामें करणें अयोग्य आहे स्त्रिया तर उपासाच्या दिवशीं माजाणीचें काम काढतात, कुणी शेवया करतात, कुणी मेतकूट करतात, तर कुणी घराचें सारवणहि काढतात उपवासाचा दिवस हा रजोगुणी व तमोगुणी कार्यांत न घालवितां पवित्र कार्यांत, पवित्र विचारांत व उदात्त कल्पनामध्यें घालवावा तसें करण्यास मौनानें फार साह्य होतें

(४६८) मंगळागौरी व महालक्ष्मी –व्रतांगभूत जो उपास त्याचें येथवर विवेचन केलें आतां व्रतविचार करूं स्त्रियामध्यें हरितालिका, वटसावित्री, हीं दोन व्रतें लहानपणापासून पाळण्यांत येतात कुमारिकेचें लग्न झालें म्हणजे पांच वर्षे सिवामूठ, मंगळागौर आणि कांहीं हिंदु स्त्रिया मध्यें महालक्ष्मीचें व्रतहि पांच वर्षे करण्यांत येतें पूर्वी लहानपणीं लग्न होत असत तेंव्हा पांच वर्षे मंगळागौरी पूजणें व महालक्ष्मीव्रत करणें ठीक होतें आतां विवाहाची वयोमर्यादा वाढली आहे म्हणून या व्रतांना अवधि एका वर्षावर आणला पाहिजे कारण या पांच वर्षांत या विवाहित कुमारींचीं दोन तरी बाळंतपणें होतात आणि विगळसरण, बाळंतपण आणि इतर नडी यामुळें तिच्या मंगळागौरी अतरतात ! दोनतीन मुलं बरोबर घेऊन मंगळागौर पूजणें हें विडंबनच होय, वास्तव कालाचा संकोचच इष्ट आहे स्वतःचें घरीं एकदांच होईनें मंगळागौर होते दुसऱ्या घरीं जाणें, अपरिचित ठिकाणीं जाणें, घरांत पुनः पुनः ती केल्यास खर्च पडणें अशाहि अडचणी आहेत पांच वर्षे महालक्ष्मीपूजन हें तर त्याहिपक्षां त्रासदायक होत आहे म्हणून सामुदायिक महालक्ष्मीपूजनाची पद्धत पडत चालली आहे ती ठीक आहे महालक्ष्मीव्रताचाहि काल पांच वर्षांवरून एक वर्षावर आणणें अवश्य आहे

(४६९) हरितालिका –हरितालिका व्रत हें समाजांत सर्वत्र रूढ आहे भविष्योत्तर पुराण–कथित या व्रताचा विचार केल्यास मुलीच्या मान्यतेशिवाय पित्यानें लग्न करूं नये व तें प्रौढपणीं करावें एवढाच त्याचा इत्यर्थ आहे पार्वतीच्या पित्यानें तिचें लग्न ठरविलें पित्यानें

योजलेला वर तिला पसत नव्हता, म्हणून ती घरातून पळून गेली व तिनें वनात जाऊन तपश्चर्या केली. तिला मनापासून शकरच पति हवा होता, तो तिच्या तपश्चर्येनें प्रसन्न झाला व त्याच्याशीं तिनें लग्न लावलें, असें या मताच्या कथेंत आहे आज विवाहाची वयोमर्यादा वाढली आहे आणि प्रौढ मुली आपापले पती पसत करीत आहेत. इतकेंच काय पण त्याच्या समतिविना कोणताहि पिता आपल्या मुलीचें लग्न करीत नाहीं, म्हणून हें मत स्त्रियानीं यापुढें न पाळलें तरी चालेल.

(४७०) **वटसावित्री** –अखिल हिंदु स्त्रियानीं वटसावित्रीचें व्रत व पूजा एक दिवसाचा उपास करून अवश्य पाळावें सावित्रीनें सत्य वानाला जसें यमाच्या कचाट्यातून सोडविलें तसें स्त्रियानीं ज्याचे पती रोग, ऋण, व्यसन, अव्यवस्थितपणा इत्यादींच्या तावडींत सापडले असतील, त्याना सोडविण्याचा यत्न करावा. देहातर हा जसा मृत्यु तसा 'किं मरणम् मूर्खत्व' मूर्खपणा हेंहि मरण होय. प्रत्येक स्त्रीला मूर्खत्वाच्या मरणातून आपल्या पतीला मुक्त करणें शक्य आहे.) स्त्रियानीं प्रतिवर्षी ज्येष्ठी पूर्णिमेस एकदर स्त्रीजीवनाचा, स्त्रीचारित्र्याचा, स्त्रियाच्या हक्काचा विचार करावा व त्यात आपापली प्रगती कशी होईल याची चर्चा करावी. 'सावित्री केवळ अलौकिक होती, ती यमाशीं भाडली, आपल्या हातून काय होणार, असें म्हणत न बसता आपल्याभोंवतीं स्वसमाज, स्वराष्ट्र, स्वसस्कृति याना मृत्युपथांत लोटणारे जे यम दिसत आहेत, त्याच्याशीं सावित्रीप्रमाणें झगडण्याची व आपले जन्मसिद्ध अधिकार मिळविण्याची महत्त्वाकाक्षा स्त्रियानीं बाळगावी '

(४७१) **ऋषिपचमी** –ऋषिपचमीचें व्रत हें अखिल हिंदु स्त्रीपुरुषानी उपवास व ऋषीपूजन करून अवश्य करावें ऋषींचें ऋण फेडणें म्हणजे मागील ज्ञानाचा आढावा घेऊन पुढें कोणतें ज्ञान सपादन केलें पाहिजे याचा विचार करणें होय ऋषी व ऋषिका याचा वेदकालापासून सबध आहे त्यांचें ऋण ज्ञानवान् होऊनच फेडावयाचें असतें. ज्ञानचर्चा, ज्ञानविकास, ज्ञानाचा कार्यक्रम ठरवून हें व्रत अखिल हिंदु स्त्रीपुरुषानीं आचरावें रूढ ऋषिपचमीव्रतात ज्या विटाळशीच्या विटाळासबधींच्या

भविष्योत्तर पुराणांतील ज्या कथा, बैल आणि वेदांतील इन्द्र नि वृत्रासुर यांच्या कथा आहेत त्यांना फाटा द्यावा आणि ऋषींचें अन्न म्हणून बैलाचा संबंध नसलेले उपासाचे पदार्थ खाण्याचा व आणण्याचा जो फयटोर करण्यांत येतो, तोहि आतां वर्ज करावा. कारण वृषभसंबंधा-शिवाय यंत्रानें हल्लीं वाटेल ते पदार्थ उत्पन्न होत आहेत. यंत्रपूर्व कालांतील तो आचार आतां न ठेवता पूर्वी उपासाचा जो उत्तम पर्याय सांगितला त्याप्रमाणें उपास करून ऋषीपूजन, ऋषींचें स्मरण म्हणजे प्रचलित ज्ञानाचें वर्धन या दृष्टीनें हें व्रत अवश्य पाळावें.

(४७२) वर्षांतून पांच उपवासः–हिंदु समाजामध्यें सामान्यतः आषाढी व कार्तिकी, शिवरात्र, रामनवमी व कृष्णाष्टमी हे दिवस उपवास करून धार्मिक वृत्तीनें पाळण्याचा प्रघात आहे. नदी असल्यास अखिल हिंदू स्नानास जातात, देवदर्शनास जातात. तेथें अखिल हिंदूंची सामुदायिक प्रार्थना, त्यानंतर प्रवचन, हिंदूंचें एकतागान, असा कार्यक्रम करण्यात यावा. अखिल हिंदूंमध्यें हें व्रत या ना त्या स्वरूपात पाळलें जातें व त्याचा उपयोग अधिकात अधिक समाजसंघटना, अधिकांत अधिक समाजामध्यें दळणवळण वाढणें, ऐक्यभाव उत्पन्न करणें याकडे झाला पाहिजे.

(४७३) शुद्धिकार्याचे पर्वकालः–दोन महा–एकादशा आणि शिवरात्र हे तीन दिवस शुद्धिकार्याचे आणि व्रात्यस्तोमाचे पर्वकाल समजण्यात यावेत. जेवढ्या पतित लोकांची शुद्धि या पुण्य–पर्वकालीं करतां येईल तेवढी तर करावीच, शिवाय व्रात्यस्तोमविधीनें अहिंदूंचें हिंदूकरणहि याच प्रसंगीं व्हावें. अहिंदूंना उज्वल व पवित्र हिंदुत्व देण्याचें आणि स्वतःचें हिंदुत्व वाढविण्याचे हे पर्वकाल समजले जावेत. गांवातील एखाद्या प्रमुख, प्रशस्त व सर्व दृष्टीनें सोयिस्कर अशा देवालयामध्यें या पुण्य-दिवशीं अखिल हिंदूंची सामुदायिक प्रार्थना, शुद्धि नि व्रात्यस्तोमसमारंभ करण्याचा प्रघात हिंदूंनीं यापुढें पाडला पाहिजे.

(४७४) सूर्यनमस्कारांचा नियमः–हिंदुसमाजामध्यें चातुर्मास्यांत विशेषतः व्रतें व नियम करण्याचा परिपाठ आहे. सत्य बोलणें, ऋण न काढतां संसार चालविणें, अपशब्द न उच्चारणें, स्वाभिमानानें वागणें,

स्वच्छता ठेवणें, दैन्य न दाखविता लीनपणानें राहाणें इत्यादि व्रतें सदैव आचरण्याजोगीं आहेत. बारा महिने वरील व्रताचें आचरण व्हावें म्हणून प्रथम चार महिने या व्रताची सवय लावून घेणें कांहीं वाईट नाहीं. परंतु समाजात असल्या व्रताकडे फार थोडें लक्ष दिसतें. चातुर्मास्यात नमस्काराचें व्रत तरुणानीं अवश्य पाळावें. रोज सव्वाशें, दीडशें नमस्कार चार महिने शास्त्रोक्त पद्धतीनें जर तरुणानीं घातले तर त्यांचें हित होईल. नमस्कार, आसनें, प्राणायाम याचा पुष्कळ प्रमाणात आरोग्याला चागला उपयोग होतो. म्हणून आरोग्यकारक, बलवर्धक, इहलोकीं उपकारक अशीं हीं व्रतें करावीत.

(४७५) **पुरुषांचे नेमधर्म.**—हिंदुसमाजातील स्त्रियांच्याकडेच केवळ व्रताचा आणि नियमाचा मक्ता दिलेला नाहीं. हिंदु पुरुषातहि व्रतशीलता, नियमशीलता यावयास पाहिजे. 'मी स्वदेशीच वस्तु वापरीन, धार्मिक कृत्यात अहिंदूचा संबंध सर्वस्वीं टाळीन आणि इतर प्रत्येक व्यवहारात हिंदुत्वनिष्ठेनें वागेन ' हा नियम बारा महिने करण्याजोगा आहे. निदान चार महिने तरी तो पाळावाच. आज हिंदुत्वनिष्ठेनें विविध सार्वजनिक कार्यं चालू आहेत. त्याना इतर-हेचें साह्य लागतें. पुष्कळ ठिकाणीं असें दिसतें कीं, सभेच्या बैठका घालण्यापासून तों अध्यक्षीय भाषणाचा वृत्तान्त पाठविण्यापर्यंत सर्व गोष्टी एकाच माणसाला कराव्या लागतात. बैठका घालणें, हस्तपत्रकें वाटणें, सभेची व्यवस्था करणें, सभासद नोंदणें, निधि गोळा करणें असलीं अनेक कामें करण्यास माणसें हवीं आहेत. मोठें काम होत नाहीं म्हणून व लहान काम करण्यांत मोठेपणा मिळत नाहीं म्हणून पुष्कळ माणसें कोणतेंच काम करीत नाहींत! नुसत्या लांब लांब गप्पा मात्र मारतात. त्यापेक्षा लहान व मोठें जें कार्य उत्तम करतां येईल तें मनापासून करण्याचा नियम करावा. चातुर्मास्यात तरी 'हिंदुत्वनिष्ठ संस्थाचीं लहान मोठीं कार्यें जीं होतील तीं मी करीन ' असा नियम हिंदु पुरुषानीं अवश्य करावा. आज हिंदुमहासभेच्या कामाकरिता, सामुदायिक प्रार्थना घडविण्याकरिता, शुद्धिकार्याकरिता, अस्पृश्यतानिवारणाकरिता, कांहीं कमी अगमेहनत पडते, असें नाहीं. पैसा असला तरी शारीरश्रमाशिवाय कामें होत नाहींत. म्हणून तन, मन, धन या तीन्हीचा

-सयोग एका व्यक्तीकडून होत नसला तरी विविध व्यक्तींकडून हा सयोग नियमशीलतेनें झाल्यास तो हिंदुसमाजाला लाभदायकच होईल.

(४७६) काम्यव्रतें -हेमाद्रीच्या चतुर्वर्ग-चिंतामणीमध्यें एक स्वतंत्र व्रतखंड असून त्यात दररोज दोन पडतील इतकीं व्रतें सांगितलेलीं आहेत. हीं व्रतें करीत बसल्यास दुसरें काहीं होणें शक्य नाहीं. सकल कामनापूर्ती या व्रतानेंच होते, अशा समजुतीनें हीं व्रतें सांगितलेलीं आहेत. व्रताचरणाचा मुख्य हेतु त्रिविध तप, इंद्रियनिग्रह, मन शांति हा आहे. व्रताचें फल येथेंच या जगातच मिळावयाचें असतें हें लक्षात न घेता अमुक व्रत केलें असता अमुक मिळतें, असल्या कामनेनें व्रतें करण्यात येतात. काम्यव्रतें व त्यांच्या फलश्रुत्या याची कल्पना धर्मसिंधूतील पुढील वाक्यावरून येईल--

(१) गुडवर्जनात् मधुरता, (२) तैलवर्जनात् सुंदरांगता, (३) तांबूलत्यागात् भोगी मधुरकंठश्च, (४) घृतत्यागी स्निग्धतनु; (५) शाकात्यागी पक्वान्नभुक्, (६) दधिदुग्धतक्रत्यागात् विष्णुलोक, (७) अभ्यंगत्यागात् वपु सौगंध्य, (८) भूमौ दर्भशायी विष्णुदास, (९) भूमिभोजनात् नृपत्व, (१०) एकांतरोपवासात् ब्रह्मलोक, (११) नखकेशधारणात् दिने दिने गंगास्नान, (१२) मौनात् अस्खलिताज्ञा, (१३) विष्णुपादस्मरणात् कृतकृत्यता, (१४) हरेरालये समार्जनादिना नृपत्व, (१५) तुलसीदललक्षेण कार्तिकेयोऽर्चयेत् हरिम्। पत्रे पत्रे मुनिश्रेष्ठ मौक्तिकं लभते फलम्॥ (१६) बिल्वपत्रलक्षेण लक्ष्मीप्राप्ति, (१७) दूर्वालक्षदलेन अरिष्ट शांति, (१८) चंपकलक्षेण आयुष्यवर्धन, (१९) गोधूमतंडुलादि प्रशस्तधान्यलक्षेन दु:खनाश॥

(४७७) तर्कशुद्ध चिकित्सा -आता या वाक्यात सांगितलेलीं व्रतें व फलें याचा संबंध कसा काय जमतो हें पाहिलें पाहिजे.

चार महिने गूळ सोडला कीं आवाज मधुर होतो हें खरें आहे काय? गायनानीं कधीं प्रयोग करून पाहिला आहे काय? गायनशास्त्राच्या दृष्टीनें आवाज खुलविण्याचीं साधनें निराळीं असताना गूळ सोडण्याचा व आवाज खुलण्याचा संबंध काय आहे हें त्या व्रतकाराला विचारलें पाहिजे.

काम्यव्रतामध्यें अंगाला तेल लावू नये व तेल खाऊ नये असेंहि एक व्रत आहे. त्यामुळें म्हणे अंग सुंदर होतें! अन्नात स्निग्धपणा नाहीं आणि बाहेरूनहि शरिराला तेल लावून स्निग्धपणा नाहीं, तर शरीर किती राकट होईल याची कल्पना वाचकानींच करावी. शरीरसौष्ठव व सौंदर्य याचीं साधनें फार भिन्न आहेत तेल हें एक सौंदर्य वाढविणारें साधन आहे. पण त्याच्या त्यागानें सौंदर्य वाढतें ही खरोखरी थाप आहे. याच्याहिपेक्षा पुढें घृतत्यागाचें व्रत सांगितलें आहे. त्यामुळें मनुष्य स्निग्ध-तनु होतो हें खरें आहे काय? खूप गलेलठ्ठ मनुष्य असला तर त्याच्या अंगात खूप चरबी असते म्हणून त्यानें कदाचित् घृतत्याग केला तर चालण्यासारखें आहे, पण हें व्रत लठ्ठदुलक्याकरिताच सांगितलेलें नाहीं, सर्वांकरिता आहे.

चार महिने दूध, दही व ताक खावयाचें सोडलें म्हणजे म्हणे विष्णुलोक मिळतो! दूध, दही व ताक हें स्निग्ध व पौष्टिक अन्न सोडलें म्हणजे खरोखरीच मनुष्यास विष्णूचा लोक म्हणजे (मृत्यु) येथेंच प्राप्त होत असेल यात शंका नाहीं. अशाच थापा जेथेंतेथें मारलेल्या आहेत. देवाच्या देवळात सडासमार्जन केलें म्हणजे मनुष्य राजा होतो! तसेंच भुईवर जेवल्यानें नृपत्व येतें! या दोन्ही गोष्टी किती हास्यास्पद आहेत? देवालयें झाडण्यात ज्याचे जन्म गेले, अशापैकीं अद्याप एकहि राजा झाला नाहीं व पुढें होण्याची लोकशाहीमुळें आशा नाहीं. दारिद्र्यामुळें हिंदुस्थानातील पुष्कळ लोकाना भुईवर नसून वा दगडावरच चटणीभाकर ठेवून खाण्याचा प्रसंग असतो ही माणसें जर राजे होणार असलीं, तर जगात याच्याकरिता एक कोटी राज्यें नवीं उत्पन्न केलीं पाहिजेत कारण हिंदुस्थानात दोन कोटी लोक भुईवर बसूनच मिळेल तो तुकडा खाणारे आहेत.

कार्तिक महिन्यात कोणी शाळिग्रामावर तुलसीदलाचा आणि मंजिराचा लक्ष वाहतो, त्याला म्हणे पानागणिक मोती प्राप्त होतात. मोत्याच्या व्यापाऱ्यानीं हा प्रयोग करून पाहावा म्हणजे दरसाल नवी खरेदी करण्याचें कारणच पडणार नाहीं तुळशीचा लक्ष वाहिल्यावर घरात एक लाख मोत्यें एकदम येतील व अशीं तीं सर्वत्र येऊ लागलीं तर

मिळाईक तरी कशाला येईल! मग मोर्यांच्या व्यापाराला तरी महत्त्व कसें राहील!

अस्मानी व सुल्तानी अशा आपत्ति समाजावर येतात अतिवृष्टि, अनावृष्टि, रोग, साथी, लढाया, भूकप हीं सर्व अरिष्टेंच होत या वेळीं प्रतिकाराचे उपाय कोणते करावत हें आजचे शास्त्रज्ञ बहुतेक नेमकें सागतात तें न करता जर दूर्वांच लक्षच वाहिले तर अरिष्टाची शाति न होता तीं अधिक मात्र वाढतील।

पतीचें आयुष्य हें उत्तम अन्न, हवा, पाणी, व्यायाम व आरोग्याचे नियम पाळल्यानें वाढतें पण त्याकडे दुर्लक्ष करून स्त्रिया जर चाफ्याच्या फुलाचे लक्षच वाहतील, तर आयुष्य कसें वाढेल? लोकांच्या घरीं जावयाचें, सगळीं फुलें आपल्याला मिळावीं म्हणून धडपड करावयाची, अधाशीपणानें फुलें काढताना डहाळ्या मोडावयाच्या व त्याकरिता लोकांच्या शिव्या खावयाच्या! इतकें करून तो चाफ्याच्या फुलाचा लक्ष वाहिला तर पतीचें आयुष्य वाढणार तरी कसें? ही सर्वस्वी थाप आहे, असें समजून या फदात न पडल्लच बरें

गहू, तादूळ, हरभरे, याचे लक्ष वाहाणें हादि एक रिकामटेकडा उद्योग नाहीं काय? येल्वाती, विष्णुवाती, शिववाती वळून त्या तुपात भिजवून देवापुढें लावल्यानें शिवलोक व विष्णुलोक प्राप्त होणें शक्य आहे काय? तें खरें असल्यास वाती वळण्याचे कारखाने निघतील, गठ्ठ्याच्या गठ्ठे रवाना होतील आणि या वाती लावणा याची विष्णुलोकामध्यें एकच गर्दी होऊन तेथील इत्यादि बिघडून जाईल! त्यापेक्षा राहाटावर सूत कातून त्याचें एखादें वस्त्र सपात्र व गरजू हिंदूला दर्णे हें अधिक योग्य नव्हे काय?

(४७८) नवे नियम —चातुर्मास्यात फुलाचे लक्ष वाहाण्याचे नियम स्त्रिया करतात देवाच्या डोक्यावर फुलाचा ढिगारा रचण्यापेक्षा हिंदु समाजातील ज्या गरिबाच्या मुलींना फुलें कधीं दिसत नाहींत व फुलाच्या वेण्या तर माहितहि नाहात अशा मुलींना चार महिने रोज फुलाच्या वेण्या देण्याचा नियम स्त्रियांनीं करावा तोंड धुऊन दात घासून, व्यवस्थित केशरचना

करून ज्या मागासलेल्या वर्गांतील मुली येतील, त्यांकीं दहाना क्रमाक्रमानें कुंकवाच्या वेण्या देत गेल्यास त्या मानवकुंकुमाचा विकास होईल, त्या मुली स्वच्छतेनें वागू लागतील व त्याना वेण्या देणाऱ्याबद्दल प्रेम उत्पन्न होईल! चातुर्मास्यात हळदीकुंकवाच्या पुड्या व त्याबरोबर एक पैसा सुवासिनीला देण्याचा नियम स्त्रिया करीत असतात. तोहि हिंदूतील ज्या स्त्रिया रोज कुंकू लावीत नाहींत, वेणीफणी करीत नाहींत, अशा स्त्रियाना उद्देशून करावा. ज्या हिंदु स्त्रिया रोज कुंकू लावतात, वेणीफणी करतात, त्याना हळदीकुंकू व पैसा देण्यापेक्षा ज्या सौभाग्यवती स्त्रियामध्यें हा आचार नाहीं, त्याना या आचाराची सवय लागावी म्हणून हळदकुंकू व एक पैसा देण्याचा नियम करावा.

(४८९) स्त्रिया, प्रदक्षणा नि नवस.—काहीं स्त्रिया चातुर्मास्यात तुळसी, पिंपळ, वड याना प्रदक्षणा घालतात. यामुळें स्त्रियाना व्यायाम होतो, असेंहि कोणी त्याचें समर्थन करतात. पण हीं झाडें कोठें तरी उकिरड्यावर, गटारीजवळ असतात! तेथें नीट हवाहि असत नाहीं म्हणून प्रदक्षणेच्या व्यायामापेक्षा मोकळ्या हवेंत फिरण्याचा, दूर असलेल्या देवास रोज दर्शनार्थ जाण्याचा नियम केल्यास तो अधिक उपयोगी होईल झाडें हीं सोडून चालत झाडेंच होत. त्याना देवत्व नाहीं. निसर्गनियमाप्रमाणें छाया देणें, मोठ्या वाऱ्यानें उन्मळून पडणें वगैरे धर्म या झाडामध्यें आहेत. त्यांच्याभोंवती गिरक्या घालण्याची श्रद्धा नळावली कीं एखादा दुजा आचरटपणानें निवडुंग, बाभळ, चौचकूर अशानाहि प्रदक्षणा घालण्यास सांगतो आणि स्त्रिया वेडेपणानें तें सर्व करतात. विशेषत निपुत्रिक स्त्रिया आचरटपणानें असले खुळचट नियम करतात! त्याचें वर्णन न करणेंच बरें. मुलाला ताप आला कीं कोणी सटवाईला दहवत मागून घेतात, कोणी पिराताजाला रोजे मागून घेतात, कोणी मुलेपणानें पिराच्या थडग्याभोंवती, चोळी न घालतां, तर कोणी अर्धनग्नपणानें प्रदक्षणा घालण्याचा नवस मागून घेत असतात. हा सर्व आचरटपणा पुरुषाच्या विचारानेंच होत असतो. पुरुषमंडळी जर तीव्र विरोध करतील तर कोणतीहि हिंदु स्त्री पिचडा व मलिद्याचा नैवेद्य घेऊन पिराकडे या थडग्याकडे पाय घेणार नाहीं व पुत्रप्राप्तीकरितां गडे, ... व तारंतहि गल्लांत अदकरिण्यानें याद्य करणार नाहीं. पुरुषवर्गानें

' नवसें कन्या-पुत्र होती । तरी कां करणें लागे पती ॥ ' हा तर्कशुद्ध विचार स्त्रियांना शिकविला पाहिजे. म्हणजे अशल्या या सर्व अनिष्ट प्रथांना आळा बसेल.

(४८०) कोणते नियम करावेत ? –चातुर्मास्यात शृङ्गारभोंवतीं प्रदक्षणा न घालता विधवांना नि पतितांना भेटून, त्यांच्याविषयीं अनुकंपा दाखवून, त्यांची इच्छा असल्यास त्यांच्या विवाहास साह्य करावें. चातुर्मास्यात स्वत: हस्तकौशल्यानें निरनिराळीं खेळणीं, कागदाचीं फुलें वगैरे वस्तु करून त्या घेण्याविषयीं स्त्रियांचें मन वळविण्याचा नियम करावा व परदेशी खेळणीं बंद पाडावीं. ज्यांना थोडी अनुकूलता असेल अशा स्त्रियांनीं अक्षरा निरक्षरांना साक्षर करण्याचा, साक्षरांना रोज थोडें वाचून दाखविण्याचा नियम केल्यास तो खास उपयुक्त होईल. ज्या स्त्रीला गीता चांगली म्हणतां येते व थोडें संस्कृतहि येतें, अशा स्त्रीनें चातुर्मासात गीता म्हणून दाखविणें, गीतापाठ देणें असा नियम करावा. अनेक हिंदुस्त्रियांकडे जाऊन त्यांना हिंदुत्वाचें महत्व व महत्त्व पटवून द्यावें, स्वच्छतेनें नेहमींच रहावें. पण ती स्वच्छता आसपासच्या हिंदु स्त्रियांना आणि मागसलेल्या हिंदु स्त्रियांना शिकविण्याचा नियम चातुर्मास्यात करून घर, परसू, मोरी, शौचकूप, भांडीं, कपडे, दात, तोंड, नाक इत्यादि सर्व कसें स्वच्छ ठेवावें, गृहरचना कशी करावी, घरांतील सौंदर्य कसें वाढवावें हें जर जाणत्या स्त्रियांनीं चातुर्मास्यात करण्याचें व्रत अंगिकारलें तर तें त्यांना व समाजालाहि उपकारक आहे. अधिक महिन्यात स्त्रिया विविध नियम करतात. कोणत्या तिथीला कोणता पदार्थ खावा व कोणता न खावा इतके सूक्ष्म नियम त्या पाळतात व शेवटीं तीसतीन ब्राह्मणांना भोजनें देतात. सत्पात्र, गरजू व विद्वान् अशा हिंदु माणसाला अवश्य भोजन द्यावें. पण त्याबरोबर तीसतीन विद्यार्थ्यांना, मागसलेल्या वर्गांतील मुलींना, ज्यांना शुद्ध करून घेतलें आहे अशांना व पतितानाहि यथाशक्ति भोजन द्यावें. बदललेल्या कालाला अनुसरून स्त्रियांनीं आपल्या व्रतातहि परिवर्तन केलें पाहिजे. वृक्ष, पाषाण, पशुपक्षी या प्रतीकांच्या द्वारें ईशसेवा करण्यापेक्षा सर्वांत उन्नत प्राणी जो मनुष्य त्याची सेवा करण्यानें ईश्वर संतुष्ट होतो, असें समजावें. ज्यामुळें स्त्रियांचें दु:ख

निवारण होईल, विधवांना साह्य होईल, स्त्रियांच्या उन्नतींत भर पडेल, स्वत:चें व समाजाचें आरोग्य वाढेल, मन:शक्तीचा विकास होईल, साक्षरता, शुद्धता, स्वच्छता, संघटना इत्यादि कार्यांस साक्षात् वा परंपरेनें साह्य होईल अशीं व्रतें स्त्रियांनीं बारा महिने करावींत, निदान चातुर्मास्यांत तरी तीं अवश्य करावींतच. कोणत्याहि व्रताच्या शेवटीं दानाचा विधि असतो. यास्तव या व्रतांशीं संबद्ध असलेल्या दानाचा विचार पुढील प्रकरणात करतों



प्रकरण तिसावें

दानें

(४८१) दान हें कर्तव्य.—अर्थप्राप्ति हा एक पुरुषार्थ आहे. शरीरांत जसें चित्त तसें प्रपंचात वित्त पाहिजे. द्रव्य मिळविणें हें जितकें कठीण त्यापेक्षां त्याचा अवश्य तो उपभोग घेणें, तें नीट रक्षण करणें आणि त्याचा सत्कार्यी विनियोग करणें कठीण आहे. दान, भोग आणि नाश अशा द्रव्याच्या तीन अवस्था असतात. द्रव्यामुळें मनुष्याला इष्ट व अवश्य ते सुखोपभोग घेता येतात. द्रव्य देऊन दुसऱ्याला साह्य करतां येतें व हें न केल्यास तें द्रव्य कोणाच्याहि हातास केव्हांहि लागून त्याची विल्हेवाट होते. द्रव्याचा नाश न व्हावा म्हणून पात्रापात्रविवेक पाहून दान करणें, हें खरें कर्तव्य आहे. समाजांत कांहीं लोकांजवळ पैसा असतो व कांहींच्याजवळ नसतो. श्रीमंताकडील पैसा गरीबाकडे येण्याचा दान हा एक मार्ग आहे. श्रीमंतांच्या पैशावर गरीबांचीं पोटें भरतात

म्हणून तोहि दुसरा मार्ग आहे. आर्थिक विषमताच मुळीं राहूच नये अशा दृष्टीनें आज यत्न होऊं लागलेले आहेत त्यांना यश अद्यात काल्पकते प्रमाणें यावयाचें तें येईलच.

(४८२) दानप्रवृत्ति —समाजातील प्रत्येक माणसाला जसें कांहीं मिळवावेंसें वाटतें, तसेंच कांहीं द्यावेंसारखेंहि वाटतेंच दानामुळें लौकिक वाढतो, कीर्ति होते, लोक थोर म्हणतात पण त्याशिवाय सत्पात्र पाहून जी वृत्तींत कालवाकालव, तळमळ किंवा वेदना उत्पन्न होते, ती नष्ट करण्या करिता मनुष्य दान करीत असतो द्रव्य देणें, धान्य देणें, वस्त्र देणें आणि एखाद्या कार्याकरितां शारीरश्रम देणें हें सर्व दानातच मोडतें प्राचीनकालीं विद्यादान, औषधीदान व प्रसंगीं न्यायदानहि विनामूल्य होत असे देश, काल आणि पात्र पाहून सात्त्विक वृत्तीनें दान करणें हा उत्तम प्रकार होय.

(४८३) दान व अभ्युदय —दान ही समाजाच्या उन्नतीकरितां एक उपयुक्त संस्था आहे समाजात अनेक वैगुण्यें असतात तीं नष्ट करण्या करिता आणि समाजाच्या सामुदायिक गरजा भागविण्याकरिता दानाचा ओघ तिकडे वळला पाहिजे हिंदुसमाजात आज दानें कांहीं थोडीथोडकीं होत नाहींत पण जीं होतात तीं आंधळ्या परंपरेनें व पारलौकिक दृष्टीनेंच होत असतात दानाचें फल दृश्य आहे, त्याचा अभ्युदयाशीं संबंध आहे, तें केवळ परलोकसंबद्ध नाहीं, ही कल्पना हिंदुसमाजात प्रथमतः यावयास पाहिजे या जन्मीं अमुक दान केलें तर पुढच्या जन्मीं तमुक फल मिळतें अशल्या कल्पनेनें कलेलीं दानें निःकाम्यवत अभ्युदयदृष्ट्या निरुपयोगी आहेत

(४८४) दानें व फलश्रुत्या —याज्ञवल्क्यस्मृतीवरील मिताक्षरा टीकेवर बाळंभट्टी नावाची टीका आहे तींत [ब्रह्मांडपुराणातील म्हणून दानाच्या फलश्रुत्यांचे कांहीं श्लोक आहेत त्यात " जरा प्राप्त होऊं नये म्हणून जिन्याचें दान द्यावें,) फूल पाहून आनंद होतो म्हणून पुष्पदान करावें, सर्व रसात इक्षुरस श्रेष्ठ आहे म्हणून गुडदान करावें आणि म्हणावें कीं ' हे गुळा, मला लक्ष्मीची प्राप्ति होवो " इत्यादि सांगितलें आहे शेर, दोन शेर गूळ दिल्यानें जर लक्ष्मीची प्राप्ति होत असेल तर हिंदुस्थानातील सगळ्या गुळाचें दान करून जगातील सर्व संपत्ति कां आणता येऊं नये ?

'विष्णुदेहापासून उडीद उत्पन्न झाले म्हणून त्याच्या दानानें शांति प्राप्त होते, पावट्याचें दान केल्यानें मनुष्य निष्पाप होतो, धान्यदान केल्यानें दात्याच्या लज्जेचें रक्षण होतें व हरभऱ्याची डाळ दिल्यानें कांति प्राप्त होते,' असेंहि म्हटलें आहे याशिवाय लढाईंत जय मिळावा अशी इच्छा असल्यास कोणतें दान द्यावें, विद्याप्राप्तीकरितां कोणतें दान द्यावें, एखाद्या तरुणाला चांगली स्त्री व एखाद्या तरुणीला चांगला नवरा हवा असेल तर त्यांनीं कोणकोणतीं दानें करावीत, याचेंहि वर्णन अर्थवादात्मक असें विष्णुधर्मसूत्रांत दिलेलें आढळतें या दृष्टीनें आणि या भावनेनें केलेलीं दानें समाजदृष्ट्या निरुपयोगी नव्हेत काय ?

संवर्तस्मृतीमध्यें कांहीं दानाच्या हास्यास्पद फलश्रुत्या सांगितलेल्या आहेत, त्यांतील कांहीं येथें देतो –

तांबूलं चैव यो दद्यात् ब्राह्मणेभ्यो विशेषतः ।
मेधावी सुभगः प्राज्ञो दर्शनीयश्च जायते ॥
दद्याद्ध शिशिरेष्वग्निं बहुकाष्ठं प्रयत्नतः ।
कार्याग्निदीप्तिं प्राज्ञत्वं रूपसौभाग्यमाप्नुयात् ॥
तैलमामलकं प्राज्ञ पादाभ्यंगं ददाति यः ।
प्रहृष्टः स नरो लोके सुखी चैव सदा भवेत् ॥

या श्लोकाचा अर्थ उघड आहे त्याचें स्पष्टीकरण करणें म्हणजे व्यर्थ शीण होय ।

गोदानाचें महत्त्व तर विचारावयासच नको गायीमध्यें सर्व देव आहेत डोक्यात महादेव, कपाळात गौरी, नाकात कार्तिकस्वामी, काना मध्यें अश्विनीकुमार, डोळ्यात चंद्रसूर्य, दातांत वायु, जिभेंत वरुण, ओठात संध्या, खांकेंत राक्षस, पुच्छांत पितर, केसात सोम व गोमयात गंगा याप्रमाणें हजारो देवांनीं युक्त अशी ती गाय आहे तिची पूजाअर्चा करावी, तिच्या पुच्छोदकानें आईकडचे, बापाकडचे असे सर्व पितर तृप्त होत असतात, म्हणून त्या उदकानें तर्पण करावें, असेंहि म्हटलेलें आहे परलोकांत सद्गति मिळावी, यमलोकांतून पलीकडे जाण्यास चांगली वाट मिळावी म्हणून कित्येक शतगोदानेंहि करतात शतगोदानें देण्यास शंभर गायी सांभाळणारा सत्पात्र ब्राह्मण भेटत नाहीं कारण तितक्या गायींना चारा

पयास पुरेसे कुणाहि धावे लागेल. म्हणून मार्गें स्वतःच्या मनाची फसवणूक करून सध्यादसावास एक गोप्रदान या हिशोबानें सव्वासे रुपये वाढून शकतात. कारण शंभर गायीचें दान घेणारा एखादा सत्पात्र सस्थानिक ब्राह्मण भेटत नाहीं व कुणाला तरी गायी दिल्या तर यमलोकातील वाटेचा प्रश्न बाजूस राहून इहलोकांतच पुढील वाट बंद होण्याचा प्रसंग यावयाचा!

(४८५) व्रतें व दानें—व्रताचें शेवटींहि दानें सांगितलेलींच आहेत नक्त भोजनाचें व्रत केलें असल्यास दोन वस्त्राचें दान करावें; दिवसातून एकदा जेवावयाचे व्रत केलें असल्यास गोदान करावें, भूमीवर निजण्याचें व्रत केलें असल्यास शय्यादान करावें, आणि रांगोळी घातली असल्यास सुवर्ण व कमल याचें दान करावें. असल्या या फलश्रुतियुक्त दानाच्या फेऱ्यात हिंदुसमाज सांपडलेला आहे. ऐहिक अभ्युदयाचे दृष्टीनें हीं दानें निरुपयोगी होत.

(४८६) धर्मादाय कोठें जातो?:—धर्मादाय या स्वरूपात जो पैसा व्यापारीवर्ग गिऱ्हाइकाकडून विक्रीवर घेतो, तो धर्मादायहि असाच आंधळा आहे. गिऱ्हाईक कधीं त्या धर्मादायाची चौकशी करीत नाहीं. मुंबईसारख्या शहरातून जो माल बाहेरगावीं जातो त्यावर निदान शेंकडा चारआठ आणे धर्मादाय म्हणून अडत्या नेहमीं कापून घेत असतो. पेढी अगदीं ल्हान असली तरी धर्मादायाची रकम वर्षाचे काठीं हजारपधराशे रुपये सहज होत. ही रकम अत्यंत निष्काळजीपणानें कोठें तरी खर्च होते व अनास्थेनें ती पेढीच्या रकमेंत जमा होते. प्रत्येक पेठेंतील मोठ्या दुकानात, गिरणींत वजन, माप, कांटा यावर गोरक्षणार्थ म्हणून किंवा धर्मादाय म्हणून अशीच रकम मिळविली जाते तिचाहि सदुपयोग क्वचित्‌च हेतूप्रमाणें होतो!

(४८७) दानाचा दुरुपयोग —देवाच्या निमित्तानें दिलेलें दान आणि तीर्थयात्राप्रसंगीं केलेलें दान असेंच निरर्थक होतें. क्षेत्रस्थ पंडे व बडवे आलेल्या यात्रेकरूंच्या अज्ञानाचा व भावनेचा फायदा घेऊन वाटेल तसे त्यांना लुबाडतात. रेल्वे कंपन्यानीहि सवलतीच्या तिकिटाचें आमिष दाखवून लोकांच्या धार्मिक भावनेच्या सहाय्यानें अलीकडे पैशाची नि माणुसकीची लूट चालविलेली आहे. मठ आणि पीठें येथील महंत आणि बावा यांच्या

दातीं धर्मादायाचा पैसा रूप येत असल्यामुळें ते नाना तऱ्हेचे ढग करून पैसा उघळत असतात. ना विद्या, ना संस्कार, ना आचार, ना शील असे हे लोक अधिक पैसा यावा म्हणून देवळाच्या आत व बाहेर दुकानें बांधतात आणि प्रसंगीं तीं वेश्यानाहि भाड्यानें देतात. अद्याप दारूच्या गुत्याला तीं भाड्यानें देत नाहींत, ही कृपाच म्हटली पाहिजे ! मठपति, महंत, पुजारी, गोसावी, बुवा, श्रावक व चारण यानिमित्त आज जो दानधर्म होत आहे व त्या-निमित्त ज्या जहागिरी व वतनें आहेत, त्याचा समाजाला काडीचाहि उपयोग नाहीं असें म्हणणें भाग आहे.

(४८८) राजेलोक नि दानें.—कोणत्याहि समाजात धर्मसंस्थाचें पालनपोषण राजाच करीत असतो राजेलोक मिळविलेल्या द्रव्यातून काहीं भाग दानाकडे खर्च करतात. समाजाला शिक्षण देणारे, अध्ययन व अध्यापन करणारे, नीति, कायदा, शास्त्र यांचें ज्ञान समाजाला देणारे, अध्यात्माचा मार्ग चोखाळणारे, विरक्त व त्यागी वृत्तीनें राहून समाजाच्या उपयोगी पडणारे जे लोक असतात त्याचा परामर्श राजानें घेणें योग्य आहे. हा वर्ग पूर्वी त्यागपूर्वक आपलें कर्तव्य करीत होता, तेव्हा त्यानिमित्त वेचला जाणारा पैसा सत्पात्रींच कारणीं लागत होता. पण पुढें मठ, मंदिरें, आश्रम, यति, गोसावी, पुजारी, ब्राह्मण, पुरोहित, धर्मगुरु, चारण, मठपति, जगम इत्यादींना स्वास्थ्याकरिता जेव्हा नेमणुका व जहागिरी मिळाल्या, तेव्हा स्वास्थ्यामुळें या वर्गाचा अपकर्ष होऊ लागला. शार्लेमिनसारख्या सम्राटानेंहि आपली दोनतृतीयांश जमीन ख्रिस्ती धर्ममठाला अर्पण केली होती ! अर्वाचीन श्रातियुगाच्या पूर्वी युरोपातील प्रत्येक देशातील जवळ जवळ अर्धी जमीन धर्ममठाच्या ताब्यात होती राजपुतान्यातील सुमारें एकपचमांश जमिनी आजसुद्धा देवस्थानाच्याच ताब्यात आहेत.

हिंदुस्थानात गिरी, पुरी, डाकोर, द्वारका, नाथद्वार, वृंदावन, मथुरा अशीं अनेक प्रसिद्ध देवस्थानें आहेत तिकडे संपत्तीचा ओघ चालू आहे. त्याचा उपयोग कसा होतो हें समजावें म्हणून दोनच उदाहरणें देतो—

(४८९) नाथद्वारः—राजपुतान्यांत 'नाथद्वार' हें प्रसिद्ध देव स्थान आहे. औरंगजेबानें मंदिरें पाडण्याचा सपाटा चालविला, त्यावेळीं

मथुरेची मूर्ति राणा राजसिंहानें मोठ्या पराक्रमानें आणविली व नाथद्वार येथें तिची प्रतिष्ठा केली. या देवस्थानाला अनेक गावें व शहरें इनाम आहेत. त्याचा उपभोग महंत घेत आहेत. या जहागिरीमध्यें मालावर कर नाहीं, वाहतुकीवर कर नाहीं, राजाचा कर नाहीं, फार काय, पण कित्येक ठिकाणीं राजाचा कारभारहि नाहीं. म्हणजे सर्वाधिकारी महंतच आहेत! नाथद्वारच्या महंताचीं कोठारगारें द्रव्यानें तुडुंब भरलीं आहेत. एका काळीं जसे हे महंत मोठे विरक्त व त्यागी होते, तसेच ते दुसऱ्या एका काळीं मोठे लढाऊ वीरहि होते. स्वतःच्या पैशावर घोडदळ व सशस्त्र फौज करून यांनीं लढाया देऊन नाथद्वाराचें संरक्षणहि केलें आहे. पण आज ना युयुत्सु वृत्ति, ना त्याग !

हिंदुस्थानच्या सर्वांत वरिष्ठ अधिकारी जो व्हाँइसराय, त्याच्याएवढें वार्षिक उत्पन्न या महंताचें आहे. त्या सर्व द्रव्याचा विनियोग उधळपणा, व्यसनें आणि चैन यांच्याकडे होत आहे. पंचपक्वान्नें, घृतकुल्या, मधुकुल्या, मिष्टान्नें यांचें भोजन ! शयनाला रेशमी मखमलीची मऊ नि सुंदर शय्या ! बसावयाला गाद्यागिर्द्या, अंगाला केशरकस्तुरीच्या उट्या-पहिल्या वर्गाचा रेल्वेचा प्रवास ! सेवेला सुस्वरूप व तरुण शिष्या ! भोंवताली स्तुतिपाठकांचा गराडा ! फुकटखाऊ लोकांकडून स्तुति-सुमनवृष्टि ! मूर्ख, आळशी, लोभी अशाशीं गप्पा ! अशा थाटांत आयुष्य चाललें असता या महंताच्या हातून समाजाला उपयुक्त असें कोणतें कार्य घडून येईल ? राष्ट्रावर आपत्ति आली, दुष्काळ पडला, साथीनें लोक मरू लागले तरी या ऐदखाऊंना त्याचें काहीं वाटत नाहीं. ईश्वरेच्छेनें सर्व गोष्टी घडत आहेत असें म्हणून हे लोक स्वस्थ बसतात आणि स्वतःच्या चैनींत काहीं कमी करीत नाहींत ! यशवंतराव होळकरानें पूर्वी इंग्रजांशीं लढतांना या महंताकडून एकदोन वेळा जशी तीन तीन लाख खंडणी वसूल केली होती, तसाच सक्तीचा कर हिंदुसमाज नि हिंदुराष्ट्रकार्यार्थ ठिकठिकाणच्या महंतावर बसविला तरच त्या द्रव्याचा काहीं सदुपयोग होईल.

(४९०) डाकोरः—दुसरें उदाहरण गुजराथेंतील डाकोरचें आहे. या देवाला यात्रेकरूंच्या कराच्या उत्पन्नासह एक लक्ष रुपयांचें उत्पन्न आहे. गुजराथ प्रांत सधन, तेथें पुष्टिमार्गाचें वर्चस्व, यामुळें या देव-

स्थानाकडे भोगानिमित्त सारखी संपत्ति येत असते. डाकोरच्या देवाला भोगाशिवाय विषय नाहीं व तो भोग म्हणजे पंचामृतपूजा, महापूजा आणि महानैवेद्य इत्यादींचा! कोणी जिज्ञासु तेथें भक्तीनें चार महिने राहिला तर कीर्तन, पुराण, प्रवचन, व्याख्यान या निमित्तानीं कांहीं ज्ञानात भर पडल असें मुळींच नाहीं कारण यातील कोणतीहि गोष्ट तेथें होत नाहीं. देवाचें कीर्तनभजन चाललें तर त्यातहि लाडू, पोळ्या, घीवर यांचीं नांवेंच असावयाचीं! निरनिराळ्या पक्वान्नांचें कीर्तन, त्यांचें स्मरण अशी खाद्य पदार्थांची तेथें नवविधा भक्ति चालते! याचें कारण देवाला तोच कार्यक्रम आवडतो.

देव पहाटे उठले कीं चूळ भरावयाला ऊन पाणी, हाताला उटी व आटीव दुधाच्या चार घागरींचा भोग! नंतर नऊ वाजतां दोन पराती पुऱ्या व दोन पातेलीं बासुदी याचा भोग! दोनप्रहरीं अनेक पक्वान्नें, भाज्या, कोशिंबिरी याचा भोग! तिसऱ्या प्रहरीं भोपळ्याएवढे मोठमोठे लाडू, फराळाचे अनेक जिन्नस आणि विविध फळें याचा भोग! सायंकाळीं पुन्हा दोन पराती पुऱ्या व आटीव दुधाच्या घागरी याचा भोग! इतके भोग खाऊनहि देव तृप्त होत नाहीं. रात्रीं पंचपक्वान्नाचा भोग जेव्हा द्यावा तेव्हां कुठें देवाला गाढ झोंप येते एकंदरींत या देवाला रोज निदान दोनशे रुपये आहाराला लागतात! या भोगाची विक्री करून पुजारी, पंड्ये, बडवे त्यांनर दुप्पटचौपट पैसे मिळवितात अत्तर, गुलाब, उटण्या, सुगंधी द्रव्यें, पूजासाहित्य या निमित्तानीं पुष्कळच पैसा देवाकडे खर्च होत असतो या सर्व पैशाचा विनियोग राष्ट्राच्या दृष्टीनें आणि समाजाच्या उन्नतीच्या दृष्टीनें होत आहे असें कोणीहि समंजस मनुष्य म्हणणार नाहीं

(४९१) संस्थानिकाच्या पैशाचा दुरुपयोग —अहिंदूतील संप: लोक व संस्थानिक स्वसमाजाच्या हिताकरितां पैसा कसा खर्च करीत आहेत हें प्रसिद्धच आहे त्याउलट हिंदु संस्थानिक काय करतात तर तें असें- कुणाला घोड्याचा शोक म्हणून तो संस्थानचा पैसा घोड्याच्या शर्यतींत घालवितो! कोणी संस्थानिक मोगरींचा शोकी म्हणून तो प्रजेचा पैसा दर साल दहापधरा नव्या मोगरी खरेदी करून उधळून टाकतो! शर्यतीच्या नादानें रेशमल गाड्या सोडून कोणी संस्थानची तिजोरीच रिकामी करितो!

तर पोलोच्या नादानें कुणी आपलें संस्थान सर्वस्वी दरिद्री बनवितो !! कोणी संस्थानिक आंग्ल नटीच्या प्रेमात अडकतो व तिच्यापायीं प्रजेच्या कोट्यवधि रुपयांचा चक्काचूर करतो ! कुणाला कटिशूळाची बाधा तर कोणी व्यसनासक्त, कोणाला राजवाडे बांधण्याचा व पाडण्याचा नाद असामुळें हिंदु संस्थानिकाचा पैसा हिंदुसमाज-बलवर्धनासारख्या कार्याकडे खर्च होत नाहीं.

(४९२) धनिकांचा अनाठायीं खर्चः–श्रीमंत, शेठ, सावकाराचे पैसे रायटीं, कोर्ट, भाइर्णे यांत नाहींसे होतात. पुष्कळ श्रीमंत लोक ईर्ष्येनें एकमेकावर चढ करावी म्हणून कडाक्यानें लग्नें लावतात, बिन हिशेबी पैसा खर्च करतात, बँड, शोभेची दारू आणि इतर निमित्तानें पुष्कळशी अहिंदूची भर करून कर्जबाजारी होतात ! काहीं पाटीलपट सान्याचा पैसा गधर्व लावण्यात व रंगढून दारू पिण्यात खर्च होतो ! कोणी जनावरांना जिलब्याच चारीत बसतात. वकील डॉक्टरादींचा पैसा स्वत च्या चैनींत खर्च होतो. मामलेदार, मुन्सफ, सबजज्ज वगैरेपैकीं काहींचा पैसा बहुतेक गुरुमहाराजाचे मठाकडे दर महिन्यास जात असतो. सपत्न निपुत्रिक एखादें देवालय बांधतो. पिढिजाद धनिकाचा पैसा चैनींत खर्च होतो. या सर्व द्रव्याचा ओघ हिंदुसमाजातील सत्पात्र संस्थाकडे वळावयास नको काय ?

(४९३) नव्या संस्थाः–हिंदुसमाजात चालू असलेली दानपद्धति कशी सदोष आहे हें येथवर दाखविलें. आता ती निर्दोष कशी करावी याहृष्टीनें काहीं सूचना करतों. देणें व दुखणें हें कोणाला नको असतें. पण कोणत्याहि काळात दिल्याशिवाय मिळत नसतें आणि आजच्या काळात तर वर्गणी दिल्याविना मतदानाचा हक्क मिळूच शकत नाहीं. आजच्या आपल्या जीवनाशीं ज्या ज्या संस्थांचा संबंध आहे त्या सर्वांपासून व्यक्तीला व समाजाला लाभ व्हावा अशी इच्छा असल्यास प्रत्येक हिंदूनें त्या संस्थाचे सदस्य झालें पाहिजे. रेल्वे, पोस्ट, नगरसभा, लोकलबोर्ड, पोलीसखातें, शिक्षणखातें, अशा सर्व संस्था लोकहितार्थ आहेत. त्यापासून जर समाजाला उपद्रव होत असेल तर तो नाहींसा करण्याचें कार्य विविध संस्थांचे द्वारें करून घेतलें पाहिजे. तसेंच व्यायामसंस्था, उद्योगसंस्था, उत्सवसंस्था, ज्ञानवर्धकसंस्था इत्यादि जर हिंदुत्वनिष्ठेनें चालविल्या जात असतील तर त्याचे नि

हिंदुमहासभादि संस्थांचे सदस्य होणें अत्यावश्य आहे. विविध संस्थांचे सदस्य होऊन वेळेवर वर्गणी देणें म्हणजे त्यावर काहीं उपकार करणें नव्हे. ही वर्गणी देतांना तिचा लाभ मला अमुक अमुक मिळणार आहे, अशी भावना असतेच. हा सरळ मोबदल्याचाच विषय असतो. अशा संस्थांना देणगी दिली व ती सात्त्विक दानाच्या भावनेनें दिली तर गोष्ट निराळी. अशा देणगीदारानासुद्धा काहीं अधिकार मिळतातच

(४९४) जुने दाखले कसे मिळणार ? —पुष्कळ माणसें संस्था व वर्गणी म्हटलें कीं कपाळाला आठ्या घालतात कोणी जुना दाखला नाहीं, असें जमाखर्चीं टिपणें पाहून मोठ्या आढ्यतेनें सांगून आपल्या हिशेबी वृत्तीचें प्रदर्शन करतात शिवाजीउत्सव, पैसाफंड, हिंदुमहासभा, धर्मनिर्णयमंडळ या प्रकारच्या संस्था पन्नास वर्षांपूर्वीं जर नव्हत्याच तर जुना दाखला मिळणार कसा ! जुना दाखला फक्त ब्राह्मणास दक्षणा दिली, सहस्रभोजन घातलें, क्षेत्रांत जाऊन श्राद्ध करून ब्राह्मणांना दक्षणा दिली, येवढाच मिळावयाचा ! त्या दाखल्याच्या आधारावर नवोदित कालाला अनुरूप ' अशा संस्थांना काहीं देता येत नाहीं असें म्हणणें, विचार करतो म्हणून सांगून प्रचारकाला पाचचार हेलपाटे देणें, शेवटीं काहीं तरी निमित्त काढून सर्व सार्वजनिक संस्थांवर व त्यांतील कार्यकर्त्यांवर यथास्थित टीका करणें हें सर्वस्वी निंद्य होय ! समाजाच्या गरजेप्रमाणें नव्या संस्था वाढणारच, त्यांचे प्रचारकहि येणारच ! व त्यामुळें ' वर्गण्यांनीं डोकें उठविलें ' असा कांगावा न करता मागणारा आल्याबरोबर यथाशक्ति देणें हाच उत्तम मार्ग होय ! काहीं माणसें तर दहादांच हेलपाट्या-नंतर वर्गणी देऊन ' तें तसेंच नाहीं, तें असेंच नाहीं, आम्हाला कोणी विचारीतच नाहीं ' असा वकवा करतात ! या लोकांचें हें करणें म्हणजे गाजराची तुळा करून (तीं घरच्या म्हशीलाच खावयाला घालून) स्वर्गां-तील विमानाची वाट पहाण्यासारखें आहे. सात्त्विक दात्याची वृत्ति जरी न टेवता आली तरी कोणत्याहि संस्थेला देणगी देणें ती मनाच्या मोठे-पणानेंच द्यावी

(४९५) सत्पात्र संस्था —देश, काल व पात्र पाहून दान देणें हा उत्तम मार्ग होय पण तें सत्पात्र निश्चित सांगणें कठीण आहे ज्यानें त्यानें

आपापल्या आवडीप्रमाणें व सवडीप्रमाणें सत्पात्र संस्थाना दान दिलें पाहिजे. आतप्रवाहन, रुग्णपरिचर्या, दीन, अंध, कृपण, अनाथ-प्रेतसंस्कार यानिमित्त द्रव्य द्यावें, असें याज्ञवल्क्यस्मृतींत (१-९-२०९) व अन्यत्रहि सांगितलेलें आहे

समाजाचें आरोग्य सुधारणें, लोकांत रोग उत्पन्न न होतील अशी दक्षता घेणें, असें शिक्षण देणाऱ्या संस्थाना दान द्यावें रोग्याकरिता रुग्णालयें, औषधालयें, शस्त्रक्रियालयें लागतात अशा संस्थांना दान दिल्यास मोठा उपयोग होतो. रुग्णपरिचर्येच्या द्वारानें अहिंदु लोक कसा धर्मप्रसार करतात व कसें द्रव्य मिळवितात हें सर्वश्रुत आहे पण त्यांच्या संस्थांच्या मागें त्यांचे मोठें द्रव्य-निधि आहेत, हेंहि विसरता कामा नये दीन, अनाथ, गरीब अशाना कोणी विचारीत नाहीं म्हणून त्यावर परधर्म स्वीकारण्याचा प्रसंग येतो ! अनाथ स्त्रिया दुष्टांच्या भाकमगाला बळी पडतात ! यास्तव हिंदु अनाथालयें, अनाथ हिंदु महिलाश्रम, हिंदु अनाथ विद्यार्थीगृहें अशा संस्थाना हिंदुसमाजानें आपल्या दानधर्मानें जगविलें पाहिजे अनाथांच्या प्रेतसंस्काराची व्यवस्थाहि समाजाच्या दानवृत्तीवरच होऊं शकेल सैनिक, नाविक, वैमानिक, शिक्षणसंस्था; व्यायामसंस्था, आरोग्यसंस्था, शरीरबलवर्धक संस्था, शिस्त व संघटना उत्पन्न करणाऱ्या संस्था, हिंदुमहासभेच्या शाखा, राष्ट्रीय स्वयंसेवक संघ, राष्ट्रसेविका समिती, रामसेना इत्यादींना (या आजच्या कालांतील सत्पात्र समजून) दान देणें हें अत्यंत उचित होय. बेकारी निवारण करणाऱ्या संस्थाना चांगली मदत करून हिंदु बेकारांना काम करून जगण्याचा मार्ग दाखविण्याचें श्रेयहि हिंदुसमाजानें घेतलें पाहिजे. अदृष्ट, अपूर्व व पुण्य अशा भावनेनें दगड, झाड, पशुपक्षी, किडामुंगी या प्रीत्यर्थ दान न करता ज्यामध्यें अखिल हिंदुसमाजाची उन्नति आहे, ज्यामुळें हिंदुधर्माचा, हिंदुराष्ट्राचा व हिंदुसंस्कृतीचा उत्कर्ष होणार आहे, अशा संस्थांना दान देणें हें प्रत्येक हिंदूचें कर्तव्य आहे.

(४९६) साक्षात्कारी –सुशिक्षित बेकार भिकेकरी निरनिराळ्या थापा देऊन, कुणाचीं तरी सर्टिफिकिटें दाखवून, कोणाच्या तरी कंपनीचे दलाल आहों असें भासवून, द्रव्य मिळवीत असतात. जीर्णोद्धार, देवालयाचा सभामंडप या गोष्टी तर सततच्या आहेत. त्यांशिवाय दुष्काळ झाला,

साक्षात्कार झाला, असल्या ठिकाणीं आता देऊळ बांधलें पाहिजे, भंडारा केला पाहिजे, असें सांगून दानबुद्धीचा लाभ कांहीं लोक घेत असतात; असल्या लोकांपासून सावध रहावें.

(४९७) देशसेवक हें एक सत्पात्र.–दान जें यावयाचें तें ' श्रिया देयम्, ह्रिया देयम्, संविदा देयम् असें द्यावें. यासंबंधीं शुक्रनीतींत व अन्यत्र जें विवेचन आहे त्या धोरणानें कलावंत, मल्ल, गायक, वादक, शाहीर, विद्वान, वक्ते आणि हिंदुराष्ट्रकार्य करणारे लोक हे सर्व दान देण्यास सत्पात्रच होत. जो आपला प्रपंचव्यवसाय सोडून सर्व वेळ सार्वजनिक कार्यांतच घालवितो त्याला समाजानें जगविलें पाहिजे. तो जर एखाद्या संस्थेच्या द्वारें तें कार्य करीत असेल तर त्या संस्थेस लोकांनीं आश्रय द्यावा व संस्थेनें त्या कार्यकर्त्यांचा संसार चालवावा हें अत्यंत योग्य होय. पण सर्व संस्थांची स्थिति अशी असतें असें नाहीं. जो त्यागपूर्वक प्रामाणिक पणें कार्य करीत असेल त्याचेबद्दल समाजांत सहानुभूति पाहिजे देशकार्य करणारा किंवा कोणतेंहि सार्वजनिक कार्य करणारा मनुष्य अगदीं दरिद्री असावा, त्याच्या मुलांनीं मधुकरी मागावी,बायकोनें लोकांच्या घरीं स्वैपाक करीत हिंडावें, अशी कल्पना करणें सर्वस्वी चुकीचें आहे. दैन्य न दाखवितां स्वाभिमानानें, प्रापंचिक गरजा भागवून व्यवस्थित जगतां येईल इतका आश्रय अशा माणसाला पाहिजेच त्याशिवाय कार्यच होणार नाहीं. ज्या माणसांनीं पूर्वी असे त्याग केले त्यांना आता वार्धक्यांत कोणी विचारीत नाहींत आणि द्रव्यावर मताधिकार असल्यामुळें द्रव्यहीन, पण स्वार्थत्यागी कार्यकर्त्या माणसाला राजकारणांत कवडीचीहि किंमत उरलेली नाहीं! गेल्या पिढींतील कार्यकर्त्यांची ही शोचनीय स्थिति पाहूनच नव्या पिढींतील तरुण राष्ट्रकार्यार्थ पुढें सरसावत नाहींत. कारण एकदां एक कार्यकर्ता सार्वजनिक कार्यांत पडला कीं जवळ जवळ त्याचें सर्व कुटुंब त्या कार्यांत ओढलें जातें आणि आर्थिक दृष्ट्या तें कुटुंब कधींहि वर येत नाहीं! अशीं अनेक उदाहरणें आढळतात. वास्तव दान देण्यास सत्पात्र असें हिंदुराष्ट्राचे कार्यकर्ते लोक होत, हेंहि हिंदुसमाजानें ध्यानांत ठेवलें पाहिजे. लोक देतात, आदर दाखवितात म्हणून त्यांच्या भावनेचा अयोग्य लाभ हिंदुत्व निष्ठ कार्यकर्त्यांनीं घेणें हें चांगलें नाहीं हें सांगावयास नकोच. त्यामुळें

एका व्यक्तीबद्दल तर अनादर उत्पन्न होतोच, पण सर्व देशभक्त (सार्वजनिक कार्यकर्ते) अप्रामाणिक व फडगुड आहेत असा प्रवाद उगाचच बोकाळतो. याकरितां कार्यकर्त्यांनें व समाजानें अशी दोघानीं दक्षता ठेवली पाहिजे.

(४९८) जुन्या विद्येस उत्तेजन—एम, मुज, हव्यकव्य अशा प्रसंगीं पुरोहिताला दक्षणा देणें म्हणजे तें दान नसून त्याच्या श्रमाची ती मजुरीच असते. मराठ्या दक्षणेचा उगाच बोभाटा करण्यात आलेला आहे. या वर्गाला विद्या व श्रम या मानानें फारसा थोडा पैसा मिळतो. हिंदु गृहस्थानीं हिंदु भिक्षुकाचा परामर्श घेतलाच पाहिजे वर्षांतून एखादें मंत्रजागर करावें व दक्षणा देऊन वैदिकांना उत्तेजन द्यावें. उपनयन, विवाह, अन्त्येष्टि अशा प्रसंगीं वैदिक, पुरोहित, शास्त्री, संस्कृत पाठशाळा, वेदशाळा इत्यादींना दान द्यावें. पुराणिक, प्रवचनकार, हरिदास, अशानें वर्षांतून योग्य वेळीं एखादें प्रवचन वा कीर्तन करून त्यांचा यथायोग्य गौरव करावा. अशा आश्रयाशिवाय हा वर्ग जगणार नाहीं. परंपरा टिकविणारा व देशकालसापेक्ष धर्म सांगणारा हिंदूंतील वैदिक, शास्त्री, उपदेशक हा वर्ग राहिलाच पाहिजे दानाचा सर्व ओघ केवळ विविध संस्थांकडे वळला आणि या वर्गाची उपेक्षा झाली तर तें अनिष्ट आहे. धार्मिक, लौकिक, सामाजिक असे विविध प्रसंग प्रचारात येत असतात. त्यांतील धर्मकार्यप्रसंगींचा जो दानधर्म आहे तो या अशा वर्गाकडेच झाला पाहिजे. अखिल हिंदूंतील जे जे कोणी या क्षेत्रात प्रामाणिकपणानें, सदाचारानें व विद्वत्तेनें कार्य करीत असतील, त्यांना दानाच्या आधारानें हिंदुसमाजानें जगविलेंच पाहिजे.

(४९९) विद्यार्थ्यांना साह्य करा—विद्यार्जन करणाऱ्या कोणाहि हिंदु विद्यार्थ्याला साह्य करणें हा दानाचा उत्तम प्रकार होय. वेदशाळा, पाठशाळा, धंदेशाळा, हायस्कूलें, कॉलेजें, वैद्यशाळा, व्यायामशाळा आणि परदेशांतीलहि विद्यालयात जे होतकरू व गरीब विद्यार्थी शिकत असतील, अशांना मधुकरी, वार, फी, पुस्तकें, शिष्यवृत्ति अशा विविध प्रकारांनीं साह्य करावें. हिंदु समाजांतील मधुकरी ही संस्था स्वावलंबी, गृहस्थांना फारसा उपद्रव न देणारी आणि विद्यार्थ्यांना सोयिस्कर अशी आहे.

गावातील कोणाहि होतकरू व गरीब हिंदु विद्यार्थ्याला मधुकरी अवश्य घालावी ताज्या अन्नाचा थोडा भाग अशा विद्यार्थ्यांना त्यांच्या व आपल्या सोयिस्कर वेळेवर दिल्यास फार उपयोग होतो 'भिक्षापात्र अवलम्बणें । जळो जिणें लाजिरवाणें ॥' हें तत्त्व विद्यार्थ्यांना लागू नाहीं अलीकडे ही प्रवृत्ति कमी होत आहे वार लावण्यापेक्षा मधुकरी मागणें हें उत्तम. त्यामुळें निस्पृहता राहाते मधुकरी घालणाऱ्यानीहि तो विद्यार्थी कसा आहे, अभ्यास कसा आहे, एकदर वागणूक कशी आहे, विद्यार्जन करतो आहे कीं नाहीं वगैरे सर्व चोकशी करीत असावें गावोगावीं ना विद्या, ना आचार, ना सत्कार्य असे मधुकरी उगाच असतात त्याना मधुकरी न घालता 'काम करा' असें सागावें यति, तापसी, ब्रह्मचारी, सन्यासी असे अधिकारी याचक आल्यास त्याना अन्नदान नि वस्त्रदान अवश्य करावें डवरी, गोंधळी, वासुदेव, बाळसतोष, बहुरूपी, वैरागी, कुडबुड्या जोशी, गोसावी, नदीबैल, खरखरमुंड असल दातकऱ्याला उखाडणारे वतनदार भिक्षेकरी आता बद केल पाहिजत अहिंदु भिक्षेकऱ्याला तर दारातच उभें राहू देऊ नये. केवळ हिंदूतील विद्वान्, विद्यार्थी, सन्यासी व तापसी याचाच परामर्श घ्यावा.

(५००) पाण्याची सोय करावी –खेड्यात, वाटेवर व अन्यत्र जेथें पाण्याची सोय नसल तेथें विहीर, हौद, तलाव यांच्या व्यवस्थेकरिता द्रव्य देणें हा दानाचा उत्तम प्रकार होय पुष्कळ ठिकाणीं जनावराकरिता पाण्याची सोय नसत कित्येक ठिकाणीं वाटसरूचेहि पाण्याविना फार हाल होतात पुष्कळ खेड्यातील हाल सागताच येत नाहींत अशा ठिकाणीं एखादा बोअर काढणें, विहीर खणणें, समग्र गावाच्या उपयोगाकरिता तलाव बाधणें, हीं कर्मे दानास सत्पात्र होत

वापीकूपाप्रमाणें आराम म्हणजे बागा करणें, वृक्ष लावणें, शहरच्या मध्यभागीं आरामाकरिता वृक्षवल्लीनल इत्यादींनीं युक्त अशी बाग तयार करणें, हें आजच्या कालातील दानाचें एक सपात्र होय रुग्णशुश्रूषा, विद्याभिवृद्धि, बेकारीनिवारण याप्रमाणेंच वरील कार्याकडे दानाचा ओघ हिंदूंनीं वळवावा

(५०१) भिक्षेकरी –क्षुधिताला अन्न द्यावें, उघड्याला वस्त्र द्यावें- कोणी भिक्षेकरी आल्यास मूठभर जोंधळे घालावे, नाहीं म्हणू नये, निदान

त्याचें अगावर खेकलू नये, हा सर्वसामान्य शिष्टाचार आहे. पण भिक्षेकरी वर्गहि हल्लीं धंदेवाईक झालेला आहे. नेहमीं उघडें राहून अनेक वस्त्रें मिळवून तीं बाजारात विकून ते धंदे करतात ओल्या अन्नाच्या झोळ्या भरभरून तेंहि सर्व विकून द्रव्य मिळवितात. अंध, पंगु, बहिरे हे भिक्षेकरी तर आगगाड्या, मोटारी अशातून राजरोस फुकट प्रवास करून लोकांना उपद्रव देऊन, पैसे मिळवून दगे धेणें करतात व कोर्टांत त्याकरिता दावेहि लावतात! कांहीं भिक्षेकरी एखाद्या बाईला नुकतीच ती बाळत झाली आहे अशा तऱ्हेची रंग दिलेलीं वस्त्रें नेसवून तिचें नांवावर पैसे मिळवितात! भिक्षेकऱ्यांचे जुने प्रकार कमी झाले असून नव्या पद्धतीनें लोकांची धर्मभावना ध्यानीं घेऊन कसा भिक्षेचा धंदा करावा इकडे लक्ष देणारा नवा वर्ग निघत आहे. म्हणून याबाबतींत हिंदुसमाजानें सावधच असलें पाहिजे. मूठभर जोंधळे आणि घासभर अन्न एवढेंच देण्याचा प्रश्न असता तर गोष्ट निराळी पण जोंधळे दिले कीं तादूळ, पुढें वस्त्र, पुढें द्रव्य अशी मागणी वाढते, त्यावेळीं अवश्य विचार करावा. काम करण्यास जे योग्य आहेत अशांना भिक्षा मुळींच घालूच नये. अशा लोकांनीं भिक्षा मागूच नये असा निर्बंध करण्याचा यत्न केल्यास त्यामुळे समाजाचा उपद्रव कमी होईल. व तो वर्ग काम करू लागेल.

(५८२) वतनदार भिक्षेकरी –गांवोगावीं, घरीं, दारीं, बाजारात, स्टेशनवर, मोटार अड्ड्यावर एक वतनदार भिक्षेकरी वर्ग अत्यंत उपद्रवकारक असा आहे. याला कायद्यानें प्रतिबंध करणें भाग आहे निदान लोकांनीं हे भिक्षेकरी दानास अपात्र आहेत असें समजावें लोण्याच्या बाजारात हे वतनदार भिक्षेकरी लोणीवाल्याच्या इच्छेविरुद्ध लोण्याच्या मडक्यात बचकन् बोट घालून लोण्याचे लचके मारतात! धान्याच्या ढिगात भसाभस हात घालून पसे मारतात भाजीवाल्या माळणीचीं वागीं, रताळीं, फळ इत्यादि पदार्थ त्यांच्या इच्छेविरुद्ध बळकावतात स्टेशनवर उतारू उतरला कीं त्याला तिकिट काढणें, हमाल करणें व गाडी गाठणें हें करावयाचें असतें. त्या धाटलींत या पिरा–फकिराची झुम्मड पुणें स्टेशनवरहि उपद्रव देते त्यामुळें कुणाचें सामान राहातें, कोणी कांहीं विसरतो, एकदरींत मन स्वास्थ्य नसत रेल्वे व मोटारी यांच्या सोयीमुळे हे वतनदार

पुण्य का घडत नाहीं? पापच का घडतें? मला धर्म समजत असताना मी तिकडे का प्रवृत्त होत नाहीं व अधर्मापासून मी निवृत्त का होत नाहीं?' या प्रश्नाचें उत्तर–कामक्रोधादि रजोगुणसमुद्भूत जे विकार तेच या सर्व पापाच्या प्रवृत्तीस कारणीभूत आहेत, हें होय.

अथ पुरुषस्य कामक्रोधलोभाख्यं रिपुत्रयं सुघोरं भवति।
तेनायमाक्रान्तोऽतिपातकमहापातकानुपातकोपपातकेषु प्रवर्तते ॥

–विष्णुसंहिता ३३।१

कर्मेंद्रियांना व ज्ञानेंद्रियांना जगण्याकरिता विषय पाहिजेत. परंतु हाव, अतितृष्णा, "कामात्मता न प्रशस्ता" प्रशस्त नव्हे तिला अंतच नसतो व ती अनर्थावह आहे. अर्थात् सर्व पापांचें मूळ जी आशा, तृष्णा वासना, हाव तिला संयमानेंच जिंकलें पाहिजे.

(५०६) परिस्थितिसापेक्ष पापपुण्य.–पूर्वकालात जीं पातकें गणलीं गेलीं, त्यांतील व्यवसाय, आहार, शिवाशीव या निमित्तांचीं पापें सोडल्यास बाकी सर्व तशींच मानलीं पाहिजेत. कारण तीं सर्व समाज स्वास्थ्याकरिता आहेत समाजाचा अभ्युदय, उत्कर्ष आणि व्यक्तीचें कल्याण याला जें जें काहीं साधक तें पुण्य व याला बाधक तें पाप समजलें पाहिजे. मनुष्याला बरें व वाईट हें थोडें तरी कळतें आपल्या हातून काहीं तरी चुकी झाली या जाणिवेंत पापकल्पनेचा उगम आहे. दुरित म्हणजे चुकीच्या मार्गानें जाणें. आपल्या हातून काहीं तरी विशेष घडलें, लोकांनीं बरें म्हणण्याजोगें घडलें या कल्पनेंत पुण्य अथवा सुकृत याचें बीज असतें. समाजात ज्या नैतिक कल्पना असतात व समाजाचीं जीं उच्च ध्येयें असतात, त्यास अनुसरून पाप व पुण्य हीं परिस्थितिसापेक्ष बदलत असतात. पूर्वी अस्पृश्याला शिवण्यात पाप वाटे तर आज तसें वाटत नाहीं. पूर्वी समुद्रगमन पाप वाटे तर आज परदेशगमन अवश्य वाटतें. आठव्या वर्षी मुलीचें लग्न करणें हें पूर्वी पुण्य समजत, तर तें आज पाप आहे, असें समजण्यापर्यंत मजल आलेली आहे

(५०७) प्रच्छन्न पातकें –मनुष्य खोटें बोलून दुसऱ्याला फसवितो. पण त्याचें मन त्याला खातच असतें. परस्त्रीला माता म्हणताना

व्यभिचारी मनुष्याचे दात जिभेचा चावा घ्यावयास सरसावतात. 'परस्त्रीतें म्हणता माता । चित्त लाजविते चित्ता ॥' दुसऱ्याला गडवून द्रव्य मिळविलें व भ्रष्टाचारी जरी मोठेपणा लाभला, तथापि आतून दु खी, कष्टी व पोळलेला असाच तो मनुष्य असतो म्हणून सर्व पापात प्रच्छन्न पाप हें फार वाईट होय 'आमरणात् किं शल्यम् ? यत् प्रच्छन्न कृत पापम् ।' धन, मान, स्त्री, सत्ता आणि कीर्ति याच्या कामनेनें क्रोध, ईर्षा व असुयायुक्त अनेक गोष्टी मनुष्य करतो. त्यावेळेला तो जर स्वत चें आत्मनिरीक्षण करील तर त्याला स्वपरवचनेची जाणीव खास होईल.

(५०८) पापाचे लक्षण –मनुष्यानें आत्मापहारक म्हणजे स्वत चे यचक होऊ नये. ज्यामुळे स्वत च्या आत्म्याचा नाश होतो, प्रबल मनोविकारानें सदसद्विवेकबुद्धीचा ऱ्हास होतो, दभ, दर्प, अहकार, स्वार्थादि वृत्तीनें अन्त करण पतित होतें, सौजन्य,सत्प्रवृत्ति व मनुष्यत्व लोप पावतें, तें पाप होय. माझें पाप ईश्वराला दिसतें काय, ईश्वर आहे तरी कोठें ? समाजाला व राजदडाला चकवून लेवढें पचविता येईल, तें सर्व पुण्य असें समजणाऱ्यानीं अन्तर्मुख दृष्टीनें विचार केल्यास त्याची पातकें त्याना समजतात.

(५०९) पुण्यपापाची कसोटी –स्वसमाज व स्वराष्ट्र हें ईश्वराचें प्रतीक याची ज्या प्रकारानें सेवा करता येईल ती करणें हें पुण्यकर्म होय. प्राप्तकर्तव्य न्यायानें, सत्यानें, नि पक्षपातानें केल्यास त्यात आत्म्याची उन्नति होते, चित्त प्रसन्न राहातें आणि मनाला शाति मिळते सात्त्विक मन शाति म्हणजे पुण्य नि अशाति म्हणजे पाप ही पापपुण्याची कसोटी समजावी. विहित कर्म न करणें व निंदित कर्मांचें सेवन करणें, यामुळें मनुष्याला पातित्य येत, असा जुना दडक होता आता विहित कर्मांची व्याप्ति कुटुब, जाति, समाज, राष्ट्र व मानव्य एवढ्याला व्यापून राहिलेली आहे म्हणून पापपुण्याच्या कल्पनाहि व्यापक राहाणार.

(५१०) स्वराष्ट्रोपकारक ते पुण्य –हिंदुसमाजाच्या आणि हिंदुराष्ट्राच्या सर्वांगीण उन्नतीकरिता पापपुण्याच्या कल्पनाहि आता बदलावयास पाहिजेत जुन्या हिंदुधर्मात व्यष्टीला महत्त्व असल्यामुळे वैयक्तिक पापपुण्याच्या कल्पनाचा प्रभाव अधिक आढळतो व्यष्टि व समष्टि याच्या हिताचा जेथें प्रश्न येईल व त्यात जेव्हा हें का तें असा प्रश्न येईल तेव्हा

समष्टीच्या हिताला व कल्याणाला जें साधक तें पुण्य आणि जें बाधक तें पाप होय, असें समजलें पाहिजे.

पापपुण्याच्या या व्याख्या नव्या आहेत असा भाग नाहीं. अठरा पुराणांचें सार म्हणून भगवान् व्यासांनीं जें सांगितलें आहे, त्यांतहि हेंच आहे.

अष्टादशपुराणानां सारं सारं समुध्दृतम् ।
परोपकारः पुण्याय पापाय परपीडनम् ॥

(५११) आजचीं पापें:—अखिल हिंदूंनीं हिंदु देवता, हिंदु साधु, यांच्या उत्सवांत भाग घेऊन आपला उत्साह कारणीं लावला पाहिजे. पण जर विश्वबंधुत्वाच्या वेडानें अहिंदूंच्या उत्सवांत हिंदु सामील होऊं लागतील, त्यांच्या मशिदींतील प्रेतांना आणि मेलेल्या साधूंना भजतील तर तें आजच्या कालांतील मोठें पाप समजलें पाहिजे. एखाद्या वेडपट हिंदूला पिराच्या वरप्रसादानें म्हणे मुलगा होतो! म्हणून तो त्या पिराचा उरूस करण्याकरितां मोठी मशीद बांधून देतो! आधीं हिंदूनें पिराला भजणें हा मूर्खपणा होय! त्याच्या प्रसादानें पुत्र होतो असें समजणें महामूर्खपणा होय, आणि वैयक्तिक समाधानाकरितां त्या पिराची मशीद बांधून देणें व ती मर वस्तींत हिंदूंच्या उरावर बांधणें हा तर अधमपणा होय! पंचमहापातकीहि प्रसंगीं पुरवले, कारण त्यांचें पातक त्याच्यापुरतें प्रभाव दाखवितें. परंतु हा हिंदुसमाजद्रोही मनुष्य इतका अधम आहे कीं तो आपल्या पापाचा प्रभाव सर्व हिंदूंना भोगावयाला लावतो 'सर्वं खल्विदं ब्रह्म' या कल्पनेनें अहिंदु कलनाचे देव्हारे जर अजागळ हिंदु, हिंदूंच्या नाकावर टिचून माजवूं लागले तर त्यांना पापी नराधमच समजलें पाहिजे. आज एखादा हिंदु पुण्यकर्म म्हणून अखिल हिंदूंकरितां पतीतपावन मंदिर बांधील तर तें योग्य आहे. पण तसें न करतां एखादा हिंदु वैयक्तिक समाधानाकरितां व हौसेकरितां देवालय बांधील तर तेंहि पुण्य नसून पाप समजलें पाहिजे. गल्लोगल्लीं व रस्तोरस्तीं कितीतरी पोरके व परदेशी देव पडलेले आहेत. त्यांचें रक्षण व पूजा ही होत नाहींत. अशा स्थितींत आपली देवदेवळांची संख्या वाढविणें, हें पुण्य नसून पापच आहे. देशद्रोह, राष्ट्रद्रोह हीं महापातकें आहेत. त्यांना देहान्तप्रायश्चित्तें जगांत देतात. जगांत त्या पापाकरितां लोक आत्महत्या करितात! हिंदुराष्ट्रांत देशद्रोह्यांशीं वाकून वागण्याची तरी वृत्ति यावयास हवी.

(५१२) अर्थशौच हें पुण्यः–शरीरशुद्धि, अन्नशुद्धि, वस्त्रशुद्धि, सोवळें, ओवळें, पात्रशुद्धि वगैरे गोष्टी स्वच्छतेच्या, आरोग्याच्या, टापटिपीच्या, शिस्तीच्या व सोयी-या आहेत. त्यात पापपुण्याचा संबंध नाहीं.

सर्वेषामव शौचानामर्थशौच परं स्मृतम् ।
योऽर्थे शुचि स शुचिर्न मृद्वारिशुचि शुचि ॥ –मनु.५, १०६

शारीरशौच, मन शौच या सर्वांपेक्षा अर्थशौच म्हणजे द्रव्याचे बाबतींत अगदीं निर्मल असणें हें मोठें पुण्य आहे चोरी करणें, लुबाडणें, निरनिराळ्या प्रकारनें श्रमापेक्षा अधिक पैसा घेणें हीं सर्व पापेंच होत. आजच्या कालात माणसाच्या गरजा, आकांक्षा, उपभोगसाधनें आणि द्रव्य ठेवण्याचीं स्थानें इतकीं वाढलीं आहेत कीं त्याला कितीहि मिळविलें तरी पुरेंच पडत नाहीं. सार्वजनिक पैशाचा अपव्यय करणें, अपहार करणें, तीन पैशाचें कार्ड लिहून चव्वा आणा खर्ची टाकण्यापासून तो साठ हजाराचें काम करून एक लाख रुपये पी. डब्ल्यु डी. खात्यात व्यवस्थितपणें खर्च टाकणें हीं सर्व पापेंच होत. सार्वजनिक संस्था या लोकसेवेकरिता आहेत समाजाचें पाऊल थोडें तरी पुढें पडेल, इकाची जाणीव होईल, कर्तव्यतत्परता वाढेल, या बुद्धीनें सार्वजनिकसंस्थामध्यें काम केलें पाहिजे. नगरसभा, लोकल बोर्ड, व्यापारी कंपन्या, विमा कंपन्या, कारखाने आणि संस्था यांमध्यें धन, मान आणि सत्ता यांच्या कामनेनें शिरून मोठीं माणसेंहि स्वपरवचनेचें पातक करीत असतात श्रमाचा योग्य मोबदला घेणें हें अवश्यच आहे. पण श्रम न करता किंवा केले त्यापेक्षा दसपट किंवा वीसपट लाटणें व ते साससुरतपणें नियमबद्धतेनें लाटणें हें पातक प्रायश्चित्ताई आहे

व्यापारी कंपन्या निघाल्याच पाहिजेत, पण या सार्वजनिक वा खाजगी लिमिटेड कंपन्याचे व्यवहार कसे चालतात हें ऑडिटराना विचारावें. ऑडिटरानीं प्रशस्ति दिलेल्या कंपन्यातसुद्धा कसा गोंधळ असतो, हेंहि त्याचे-कडून समजून घेण्याजोगें असतें. महाराष्ट्रात तर मध्यमवर्गाच्या पैशावरच अनेक कारखान्याची उभारणी झालेली आहे पण भागिदाराना नफ्यातील फार थोडा भाग देऊन डायरेक्टर आणि वरिष्ठ अधिकारी यानीं मात्र अनेक मार्गांनीं कारखान्यातील पैसा उकळून गबर होणें हें पापी वृत्तीचेंच दर्शक होय ! नफ्याच्या आमिषावर पैसा गोळा करणें व नफा झाल्यावर

अनेक पक्षांचीं अनेक तोंडें दाखवून भागीदारांना चूप बसविणें, हेंहि आजच्या काळांतील कौशल्ययुक्त पातकच होय!

(५१३) कामुकता वाढविणें हें पाप –वाचकांची रुचि चटोरपणाकडे वळेल, तरुण व तरुणी स्वैराचारी व कामुक होतील, वाचकांचीं मनें केवळ अर्थकामप्रवण होतील असले विचार सांगणें व लिहिणें हेंहि पातकच होय! समाजांत लैंगिक भावना अधिक वाढतील, विवाहबंधनें शिथिल होतील, पतिपत्नींचे संबंध पवित्र न राहतील, माणसाची दानत खालावेल, शील, सौजन्य व सत्प्रवृत्ति यांचा ऱ्हास होईल, अशा तऱ्हेच्या लेखनाला व भाषणाला पापातच गणलें पाहिजे

(५१४) स्वर्ग म्हणजे काय? –पापाचरणानें नरकप्राप्ति व पुण्यकर्मानें स्वर्गप्राप्ति होते, अशा समजुती लोकांत आढळतात. स्वर्ग म्हणजे एक विशिष्ट देश आहे, तेथें अनेक सुखोपभोग असतात, सुंदर वस्तूंचा संग्रह असतो व नरक म्हणजे त्या उलट सर्व असतें, असा समज आहे. यमलोक, नरक, रौरवनरक यांचीं वर्णनेंहि गरुडपुराण, मार्कंडेय पुराण, इत्यादि ठिकाणीं आढळतात. स्वर्ग व नरक हे लोक कोठें तरी असतील व तेथें गेल्यावर प्राण्यांना सुखदुःखें भोगावयास मिळतील ही कल्पना प्रश्नचिन्हांकितच आहे! कर्माचें फल मिळतें, हा कर्मविपाकाचा सिद्धांत बरोबर आहे. आत्मा, कर्म व त्याचें फल यांचा नित्यसंबंध असल्यामुळें उत्तमफल भोगार्थ उत्तम लोक व अधमफलभोगार्थ अधम लोकच पाहिजेत व ते स्वतंत्र पाहिजेत असें समजण्याचें प्रयोजन नाहीं, हें सर्व या लोकांतच मिळूं शकतें. 'सुखविशेष स्वर्ग' अशी स्वर्गाची व्याख्या तंत्रवार्तिकांत श्रीकुमारिलभट्टांनी केली आहे. स्वर्ग म्हणजे संतोष. स्वर्ग म्हणजे आत्मसंतोष असाहि अर्थ आहे.

आशा धरावी. आज हिंदुराष्ट्र पारतन्त्र्याच्या नरकामध्यें आहे. 'को नरक. परवशता।' परवशता म्हणजे पारतन्त्र्य ही निरयगति आहे. तिच्या अनुषगानें शस्त्र व शास्त्र याचा अभाव, अस्पृश्यता, निरक्षरता, कर्तव्य-विन्मुखता, स्वाभिमानशून्यता इत्यादि दोष समाजात वाढलेले दिसतात. या अधोगर्तीतून वर येणें म्हणजेच स्वर्ग व या दोषांतच खितपत पडणें म्हणजे नरक होय। आजच्या हिंदुसमाजात फूट, वैमनस्य, मत्सर, बेशिस्त, असघटितपणा, मनोदौर्बल्य, निवृत्तितत्परता इत्यादि दुर्गुणाचें जें जजाल वाढलेलें आहे, तो नरक होय. एकजूट, शिस्त, सहकार्य, प्रेम, उत्साह, आनद, हुरूप, स्फूर्ति, तडफ, धैर्य, स्वाभिमान अशा गुणानीं हिंदुसमाजानें सपन्न होणें म्हणजेच स्वर्ग होय. अशा या इहलोकातील स्वर्गप्राप्ती-कडे हिंदुसमाजानें आपलें बल खर्चावें. ऐहिक जगातील वरील नरकाची सपादणी ज्यामुळें होईल असें कोणतेंहि कृत्य हिंदूनीं करू नये.

(५१६) पातकें व त्रिविध दड –मनुष्यस्वभावानुसार स्वेच्छेनें वा परेच्छेनें पातकें होतातच. त्याची निष्कृति जपामुळें आणि पश्चात्तापामुळें होते. पाप घडलें कीं त्याबद्दल वाईट वाटतें व पुन्हा तें न करण्याचा निश्चय करणें हेंच खरें प्रायश्चित्त होय। आपण केलें हें फार वाईट केलें, पुन्हा तसें करणार नाहीं, असें वाटणें हेंच खरोखरी प्रायश्चित्त होय.

प्रायो नाम तप. प्रोक्त चित्त निश्चय उच्यते।
तपोनिश्चयसंयोगात् प्रायश्चित्तमिति स्मृतम् ॥

पश्चात्ताप, आत्मशोधन, जप हा एक प्रायश्चित्ताचा प्रकार आहे. शरीरदड, मनोदड व वाग्दड हेहि प्रायश्चित्तात मोडतात चोरी केली तर राजा त्याला दड करतो. हा शरीरदड झाला पण परद्रव्य अप-हरणाची जी बुद्धि तिची निष्कृति शरीरदडानें होत नाहीं, तिला पश्चात्तापच पाहिजे. चोराला शिक्षा देण्यात राजाचा त्रिविध हेतु असतो ज्याचें द्रव्य गेलें त्याचें त्याला परत मिळावें, चोरी केल्यास शिक्षा होते, असें समाजाला समजावें, आणि त्या व्यक्तीला असें कृत्य करू नये असेंहि वाटावें. शारीरिक पापाना शारीरदड जसा उपयोगी होतो तसा लोभमूलक पापाना दानरूपी प्रायश्चित्तदड अवश्य आहे.

(५१७) दान व पातकें –प्रायश्चित्त म्हणजे चुकीकरिता शिक्षा.

मनुष्य द्रव्याकरितां खूप खटपट करतो. द्रव्य देणें म्हणजे श्रम देणें होय. द्रव्यदानानें लोभाचें निराकरण होतें. त्यानीं लोभमूलक पातकें केलीं असतील, त्यानीं द्रव्यद्वारा त्यांची निष्कृति करावी. याचा अर्थ असा नव्हे कीं वाटेल तसे पैसे मिळवून ते विविध संस्थाना देऊन पुन्हां तींच कर्में करण्याची सिद्धता ठेवावी! पूर्वी या प्रकाराचा अतिरेक झाला. सर्व पापाना दानाचें प्रायश्चित्त सांगितलें गेलें. गाय, वस्त्र, घोडा, भूमि, तीळ, तूप, अन्न यांच्या दानानें सर्व पातकें भस्म होतात, अशी कल्पना आली. वाटेल तें करावें, शेवटीं दानें करावींत व ब्राह्मणभोजनें घालावींत, म्हणजे तीं पचतात असा गैरसमज उत्पन्न झाला. समष्टिहितार्थ राजानें केलेल्या सर्व पापांचा नाश ब्राह्मणांना दान दिल्यानें होतो, असें म्हटलें आहे.

यदेनः कुरुते किंचिद् राजा भूमिमवाप्नुवन्। वन. प. अ. ३३
सर्वं तन्नुदते पश्चाद्यज्ञैर्विपुलदक्षिणैः ॥७८॥
ब्राह्मणेभ्यो ददद् ग्रामान् गाश्च राजन् सहस्रशः।
मुच्यते सर्वं पापेभ्यस्तमोभ्य इव चंद्रमा. ॥७९॥

(५१८) दंभाचें नवें स्वरूप –वाटेल तें करून पैसे मिळवावे, वाटेल ते प्रकार करून, हिंदुसमाजाचा द्रोह करून अनन्वित प्रकारें लोकांना छळून नोकरींत बढती मिळवावी आणि नोकरींतून मोकळें होतांना दहाबारा हजार रुपये एखाद्या संस्थेला देऊन पापनिष्कृति करून पुन: देशभक्त म्हणून मिरवावें, हें प्रायश्चित्त नसून दंभाचें प्रदर्शन होय! ना समाजदंड, ना राजदंड, ना मनोदंड अशा स्थितींत कोणी देहदंडाचें प्रायश्चित्त घेण्याकरितां तीर्थयात्रादि करतात नि थोर थोर भाडें करून पातकांची निष्कृति करतात! तीर्थक्षेत्राच्या ठिकाणीं गेल्यास क्वचित् सज्जनसहवास होऊन वृत्तींत पालट होण्याचा संभव असतो. परंतु अलीकडे तीर्थक्षेत्रें मानादि पापाचें स्वरूप आलेलें आहे. अन्यत्र केलेलीं पापें या ठिकाणीं वज्रलेप होण्याची भीति असल्यामुळें अंतरीचे दुर्गुण घालविण्यास पश्चात्ताप, पर हीच साधनें आहेत. सत्यव्यवहार, सद्भावना, पवित्रता, उदारतादि सद्गुण उत्पन्न होणें हेंच पापनाशाचें खरें साधन आहे. केवळ बाह्य उपचारांनीं पातकांची निवृत्ति होत नसते.

इच्छा करणें, दान, दया, दम, शान्ति हा मनुष्यमात्राचा सामान्यतः नीतिधर्म होय.

(५२०) हिंसा अपरिहार्य.–अहिंसा हा सामान्य नीतिधर्म असला, तथापि तो पूर्ण निरपवाद आहे, असें मात्र नव्हे. पुष्कळांची समजूत अशी कीं अहिंसा ही निरपवाद आहे, तिचा समाजधारणेशीं कांहीं संबंध नाहीं, ती पूर्णतया पाळली पाहिजे. असल्या एकांतिक विचारानें अहिंसेचे आणि सत्याचे प्रयोग हिंदुस्थानात सांप्रत चालू आहेत. महाभारतकार भगवान् व्यास यांचें मत "अहिंसेकरिता हिंसा नाहीं, सत्याकरिता सत्य नाहीं, तर हें सर्व समाजधारणेकरिता आहे," असें आहे. जगात जोंवर जगावयाचें आहे तोंवर हिंसा अपरिहार्य आहे. निसर्गाकडे पाहिलें तर निसर्गानें माणसाला चावण्याकरिता म्हणजे हिंसेकरिताच दात दिले आहेत. दात हें एक शस्त्रच आहे. मनुष्य हातानें काकडी, ऊस, नारळ हीं मोडतो, फोडतो व खातो म्हणून हातसुद्धा हिंसेचीं शस्त्रेंच होतात. मनुष्य घरात पाटा, वरवंटा, चूल, उखळ, मुसळ असल्या वस्तूंचा अन्नसंस्काराकरिता उपयोग करतो. हीं सुद्धा हिंसा करण्याचीं शस्त्रेंच म्हणून वैश्वदेवाचें प्रायश्चित्त सांगितलें आहे. ऊंस चरकात घालून गाळणें, खळ्यात कणसें घालून तीं मळणें या बडविणें हेहि प्रकार हिंसेचेच होत. तात्पर्य, कोणत्याहि स्थितींत हिंसा अपरिहार्य आहे; म्हणूनच भगवान् व्यास म्हणतात,

न हि पश्यामि जीवन्तं लोके कंचिदहिंसया।
सत्त्वैः सत्त्वा हि जीवन्ति दुर्बलैर्बलवत्तराः॥

–महाभारत १२–१५–२०

अन्यत्र राजन् हिंसाया वृत्तिर्नेहास्ति कस्यचित्।
अप्यरण्यसमुत्थस्य एकस्य चरतो मुनेः॥

–महाभारत शां. प. अ. १३० श्लो. २८

भावार्थः–या जगात अहिंसेनें कोणीहि जगू शकणार नाहीं. बलवान् लोक व बलवान् प्राणी दुर्बल लोकांवर व प्राण्यांवर जगतात, असा हा निसर्गव्यवहार आहे. हिंसेविना अरण्यवासी एकट्या नग्या वैराग्याची

गुणाचा आदर नि अवगुणाचा तिरस्कार केलाच पाहिजे. कारण त्याशिवाय जगात चागलें व वाईट याचा विवेक राहाणार नाही.

परपीडक तो आम्हा दावेदार । विश्वी विश्वंभर म्हणवुनी ॥
तुका म्हणे सर्वाभूतीं नारायण । अवगुणीं दडण गुणीं पूजा ॥
सर्प विंचू नारायण । परि ते वदावे दुरून ॥

सर्प, विंचू, व्याघ्र, सिंह अशा हिंस्र पशूशीं अहिंसेनें वागणें, हें आत्मघातकीपणाचें आहे याच वृत्तीची जीं माणसें असतात त्याना आततायी म्हणतात अशा आततायींना जगात जगू देणें म्हणजे जगाची हिंसा करण्यास साह्य करण्यासारखें आहे

(५२३) आततायी वध अवश्य –

अग्निदो गरदश्चैव शस्त्रपाणिर्धनापह ।
क्षेत्रदारहरश्चैव षडैते ह्याततायिन ।–वसिष्ठस्मृ अ ३।१९

आग लावणारा, विष देणारा, शस्त्र घेऊन अगावर चाल करणारा, द्रव्य हरण करणारा, घरदार सर्व लुबाडणारा अस हे आततायी होत ही सख्या एवढीच आहे असें नव्हे, हें केवळ उपलक्षण आहे याच्या जोडीला देवावर, स्त्रियावर, मिरवणुकीवर आक्रमण करणारे, अन्यधर्मीयाची अस हिष्णुतेनें कत्तल करणारे, स्वातन्त्र्याचे अपहारक आणि सस्कृतीच आक्रमक असे सर्व यात बसविता येण्याजोग आहेत त्यात मग प्रत्यक्ष आपला आजोबा, बाप, मलगा असा असला, फार काय विद्वान् पडित जरी असला तरी त्याची तमा न धरता त्याला योग्य प्रायश्चित्त द्यावें नि विचारात वेळ न घालविता असला आततायी समोरून आला कीं त्याचा नाश करावा, असें महाभारतकाराचें आणि मन्वादि स्मृतिकाराचें निश्चित व ठाम मत आहे

गुरु वा बालवृद्धौ वा ब्राह्मण वा बहुश्रुतम् ।
आततायिनमायान्त हन्यादेवाविचारयन् ॥–मनुस्मृ ८–३५०
आततायिनमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
निघासन्त जिघासीयान्न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥–वसिष्ठस्मृ ३ २०

हिंसकाशी हिंसक वृत्तीनें वागणें हा अत्याचार नसून योग्याचार आहे शठाशीं शाठ्यनीतीनें वागणें 'शठे शाठ्य समाचरेत्' हा दुराचार

-नसून सदाचार, योग्याचार आहे. किंबहुना तो अनत्याचारहि आहे.

(५२४) अहिंसा व मांसाहारः—अहिंसा पूर्णपणें पाळण्याचा व पाळण्यास लावण्याचा मार्ग म्हणजे स्वतः समर्थ व सबल होणें हा होय. मांसाहार करून जर समर्थ होता येत असेल तर तो अवश्य करावा आणि प्रबलाशीं टक्कर द्यावी. जगांत बलाला महत्त्व आहे. शारीरबल, मनोबल, आत्मबल, शस्त्रबल, शास्त्रबल इत्यादि सर्व बलें आहेत. दुर्बल माणसांना डॉक्टर लोक लिव्हर-एक्स्ट्रॅक्ट, चिकन्स फुड, कॉडलिव्हर ऑईल, मटन इसेन्स, लेसिथिन (अण्ड्यांतील पिवळें) इत्यादि घेण्यास सांगतात आणि औषधें म्हणून लोक तीं घेतात! त्याप्रमाणें पुष्टी, बल इत्यादिकरितां आणि **विशेषतः प्रबलाच्या हिंसावृत्तीचा प्रतिबंध करण्याकरितां मांसाहार करूनहि म्हणजे थोडी हिंसा करूनहि स्वतःची हिंसा वाचविली पाहिजे.** चराचर हें प्राणाचें अन्न आहे, त्या अन्नांत पशु-पक्ष्यांचा समावेश होतो आणि हिंस्रपशूंच्या अन्नांत मनुष्याचाहि समावेश होतो! हें सगळें जग असें एकमेकाला खात असतांना स्वतः सबल होणें हाच खरा अहिंसातत्त्व पाळण्याचा मार्ग आहे.

(५२५) अहिंसेचा अतिरेकः—अहिंसेच्या एकांतिक कल्पनामुळें हिंदुराष्ट्राची अपरिमित हानि झालेली आहे. आजच्या जंतुशास्त्राच्या दृष्टीनें सर्वत्र जीव भरलेले आहेत. महाभारतकारानांहि हें जंतुशास्त्र अवगत होतें.

सूक्ष्मयोनीनि भूतानि तर्कगम्यानि कानिचित्।
पक्ष्मणोऽपि निपातेन येषां स्यात् स्कन्धपर्ययः॥

—म. भा. शां. प. १५–२६

डोळ्यांनीं न दिसले तरी तर्कानें ज्यांचें अस्तित्व समजतें असे सूक्ष्म जंतु या जगांत इतके भरले आहेत कीं, आपण आपल्या डोळ्यांच्या पापण्या हालविल्या तर तेवढ्यानेंच या हजारो जीवांचे हातपाय मोडून पडतील. मग अहिंसा अहिंसा असें ओरडण्यास काय हवील! अहिंसेच्या अतिरिक्त आणि खुळचट कल्पनांमुळें माळव्यांतील राजा शिलादित्य हा माशीचीहि हिंसा न होईल अशी काळजी घेई! पाण्यांतील जीवजंतु मारूं नयेत म्हणून घोडे व हत्ती यांना तो पाणी गाळून पाजण्यास सांगे. पावसाळ्यांत बारिकसारीक किड्यांची

हिंसा न व्हावी म्हणून रजपूत राजांनीं तलावाचें पाणी उपसण्यास बंदि केली ! तेल्याचा घाणा, कुंभाराचीं गरगर फिरणारीं चाकें हत्येच्या भीतीनें बंद पाडलीं, दिवे बंद करून लोकांना अंधारांत राहावयास लावलें. अनिलवाडपट्टणच्या कुमारपाल राजानें तर एका ऊंच्या हत्येवरून एका वाण्याची सबंध मालमत्ता जप्त करून त्या ऊंचें देऊळ बांधलें. तें यूकाविहार या नावानें आजहि प्रसिद्ध आहे) अहिंसेच्या अतिरेकाची मरगळ बुद्धोत्तर कालांत हिंदु समाजाला आलेली होती, त्याचा लाभ पुढें मुसलमानांनीं घेतला. (याकरितां 'आर्यसंस्कृतीचा उत्कर्षापकर्ष–पूर्वार्ध' हा आमचा ग्रंथ अवश्य पहावा) तात्पर्य, अहिंसा हें नीतितत्त्व सापेक्ष आहे. तें निरपवाद नाहीं

(५७६) धनहिंसा –वेळीं अवेळीं अहिंसेचे गोडवे गाणारा, संपन्न नि सुखासीन असा एक व्यापारी वर्ग आहे. मुंग्यांना साखर घालून किंवा गायींना जिलब्या चारून ढेकूण, डांस, किडामुंगी यांची काळजी घेऊन आपल्या अहिंसेचें प्रतिपालन व प्रदर्शन हा वर्ग यथायोग्य करीत असतो. इकडे चक्रवाढीनें व्याजावर व्याज चढवून, ऋणकोला पिळून त्याचें सर्वस्व गट्ट करण्यात यांना कांहीं वाटत नाहीं ! कारण प्राणहिंसेपेक्षा धनहिंसा अधिक पापकारक आहे, असें त्यांना कधींच वाटत नाहीं

जीवितं धर्मकामौ च धने यस्मात् प्रतिष्ठितौ ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन धनहिंसा विवर्जयेत् ॥१६॥
प्राणिहिंसापरो यस्तु धनहिंसापरस्तथा ।
महाद्दु समवाप्नोति धनहिंसापरस्तयो ॥१७॥

–विष्णु अ. ५२

भावार्थ –जीवित, धर्म व काम हे पुरुषार्थ धनामध्यें सुप्रतिष्ठित आहेत. म्हणून धनहिंसा करण्याचा प्रसंग (एखाद्याला सर्वस्वी लुबाडणें) टाळावा प्राणघातकापेक्षा धनहिंसक हा अधिक अधम होय. प्राणघातामुळें एकच मनुष्य मरतो पण धनहिंसेमुळें तें सबंध कुटुंबच धुळीस मिळतें ! म्हणजे सबंध कुटुंबाचा घात करण्याचें पातक धनहिंसकाला लागतें याप्रमाणेंच मानहिंसा, सत्कृतिहिंसा, स्त्रीपावित्र्यहिंसा करणाऱ्यासंबंधानेंहि म्हणतां येईल अहिंसा म्हणजे केवळ दुसऱ्याची हत्या न करणें, जीवजंतूंना

न मारणें असें नसून तिची व्याप्ति फार मोठी आहे. शरीरानें, वाणीनें, मनानें, कोणाचेंहि अनिष्ट न चिंतता जगाचें कल्याणाकरिता झटणें हें प्रापंचिकाना तर अशक्यच पण साधूनाहि तें नि संशय कष्टसाध्य आहे.

(५२७) सत्पुरुष व अहिंसा:–सत्पुरुष हे निर्वैर असतात. पण निर्वैर म्हणजे निष्प्रतिकार वा निष्क्रिय असा अर्थ नाहीं. गीतेच्या अ. ११ श्लो. ५५ मध्यें 'मत् कर्मकृत्' या श्लोकात आदर्श सत्पुरुषाचीं लक्षणें सांगितलेलीं आहेत. सत्पुरुष लोकसंग्रहार्थ परमेश्वरार्पण बुद्धीनें कर्में करितात– ईश्वर जसा सुष्टाचें पालन व दुष्टाचें दंडन करतो, तेंच कार्य सत्पुरुषहि करतात ! सत्पुरुष तसें न करतील तर दुष्टाचें प्राबल्य माजेल, लोकसंग्रहास बाधा येईल व ज्याला जो अपाय त्याला तें दिल्याचें पातक सत्पुरुषाना लागेल ! दुर्जनाच्या आक्रमणास साधुपुरुष जर बळी पडूं लागले तर जगात प्रलय होईल जो दुसऱ्याशीं दुष्टपणानें वागतो त्याला इतरानीं आपल्याशीं चांगुलपणानें वागावें असें म्हणण्याचा अधिकार रहात नाहीं तात्पर्य साधु-पुरुषानासुद्धा ईश्वराप्रमाणें कर्मफलसाक्षेप, यथायोग्य, जशास तसें, ततो तत वागावें लागते. अशा या वागण्यात सत्पुरुषान जरी आततायी दुष्टाला ठार केल, तथापि ती हिंसा नसून अहिंसाच असते व तिचा लेप सत्पुरुषाला लागत नाहीं.

> यस्य नाहंकृतो भावो बुद्धिर्यस्य न लिप्यते ।
> हत्वाऽपि स इमांल्लोकान्न हन्ति न निबद्ध्यते ॥१७॥
>
> —गीता अ. १८

(५२८) सत्य म्हणजे काय ? –अहिंसेप्रमाणेंच सत्याचेंहि प्रयोग सापेक्ष चालू आहेत. सत्य हेंहि निरपवाद नाहीं कारण सत्याकरिता सत्य नाहीं, तें समाजधारणेकरिताच आहे. 'नास्ति सत्यात् परो धर्मः ।' हा अर्थवाद आहे. केवळ सत्य बोलून जगातील सर्व व्यवहार चालतात असें नाहीं. दुर्जनाशीं नि शठाशीं वागतांना सत्याला मुरड घालावी लागते, 'नरो वा कुंजरो वा' असें बोलावें लागतें, किंवा कांहींच न बोलता वेळ मारून न्यावी लागते. सत्य भाषण निरपेक्षतया करून भागणार नाहीं श्रीशिवाजी महाराज अफजुलखानाशीं व आग्र्यास गेल्यावर औरंगजेबाशीं अगदीं सत्य बोलते तर त्याचा परिणाम कसा झाला असता, हें काय सांगावयास पाहिजे ?

कर्णार्जुनयुद्धप्रसंगीं श्रीकृष्णानीं कर्णाची सरडपट्टी काढून शत्रूची आपत्ति ही सुवर्णसंधी असें अर्जुनाला पटवून त्याला कर्णवधास प्रवृत्त केलें. ज्यानीं विष चारलें, भरसभेंत स्त्रीची विटंबना केली, राज्याचा अपहार केला, असे जे जे संस्कृति-आक्रमक व स्वातंत्र्य-अपहारक असतील त्यांच्याशीं खरें बोलून कसा निभाव लागेल? म्हणून त्यामुळें स्वसमाजाचें, स्वराष्ट्राचें हित साधेल तेंच सत्य नि तोच धर्म होय असें व्यासानीं लिहिलेलें वचन प्रमाण मानावें लागतें.

सत्यस्य वचनं श्रेयः सत्यादपि हितं वदेत् ।
यद्भूतहितमत्यंतं एतत्सत्यं मतं मम ॥–म. भा. शा.प.३२९–१३
यद्भूतहितमत्यंतं तत्सत्यमिति धारणा ॥–म. भा. व. व. २०८–४

(५२९) सत्याचे अपवादः–केवळ आपला सत्पक्ष आहे म्हणून सत्यावर भिस्त ठेवून भागत नाहीं. श्रीरामचंद्र, धर्मराजा, श्रीशिवाजी-महाराज यांचे सत्पक्षच होते. पण त्यांना जेथें जेथें दुर्जनांचे खाचखळगे आढळले तेथें तेथें त्यांतून वर येण्याकरितां तारतम्यानें व सापेक्षतेनेंच वागावें लागलें. व्यष्टिधर्मांतील सत्य निराळें व समष्टिधर्मांतील सत्य निराळें. स्वसमाज व परसमाज, स्वधर्मी व विधर्मी, स्वराष्ट्र व परराष्ट्र अशा भिन्न-भिन्न क्षेत्रांत सत्यपरिपालन एकाच मापानें करून चालणार नाहीं. याचा अर्थ उठल्या सुटल्या खोटें बोलावें, प्रामाणिकपणा मुळींच ठेवू नये, असा नव्हे. सत्य व प्रामाणिकपणा या गुणामुळें व्यक्तीची दानत वाढते, महत्त्व येतें, हें खरें आहे. पण त्यामुळें जर स्वसमाज व स्वराष्ट्र यांची हानि होऊ लागेल तर तो सद्गुणाचा अतिरेक झाल्यामुळें दुर्गुणच होतो. म्हणून व्यष्टिधर्म व समष्टिधर्म असे सर्व प्रसंग ध्यानांत घेऊन सत्याचे प्रयोग करावे लागतात. कांहीं प्रसंगीं व्यवहारांत असत्य बोलावेंच लागतें, ते प्रसंग असेः–

विवाहमैथुननर्मार्तसंयोगेष्वदोषमेकेऽनृतम् ॥ २९ ॥
–गौतम अ. ६ प्र. २

उद्वाहकाले रतिसंप्रयोगे प्राणात्यये सर्वधनापहारे ।
विप्रस्य चार्थे ह्यनृतं वदेयुः पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥३१॥
–वसिष्ठ अ. १६

न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति न स्त्रीषु राजन्न विवाहकाले ।

प्राणात्यये सर्वधनापहारे पञ्चानृतान्याहुरपातकानि ॥
-म भा आ प ८२-१६

भावार्थ-विवाह, रति, आर्तावस्था, प्राण जाण्याचा प्रसंग, सर्वस्व अपहाराची वेळ, विनोद आणि राष्ट्रहित अशा प्रसंगीं असत्य भाषण करणें दोषावह नाहीं

हे अपवाद उपलक्षण म्हणूनच सांगितलेले आहेत आजच्या कालात ही अपवादस्थळें आपली वाढविता येतील त्या सर्वांची कसोटी एकच कीं ज्यामुळें हिंदुसमाजहित नि हिंदुराष्ट्रहित साधेल तें भाषण सत्य होय अन्य भाषण जरी शाब्दिक व वाचिक सत्य असलें तरी तें असत्य होय

(५३०) राजकारण व सत्य -राजकारण आणि सत्य हा 'वदतो व्याघात' आहे वंध्यापुत्रवत् ही कल्पना आहे राजकारण हें अत्यंत बुद्धिमान्, युक्तिमान् अशा लोकांचें शास्त्र आहे अत्यंत धूर्त, अत्यंत आतल्या गाठीचा व बुद्धिमान् मनुष्य तोच राजकारणी व धोरणी समजला जातो स्पष्ट भाषेत सांगावयाचें म्हणजे राजकारण हें जगातील अत्यंत बुद्धिमान् धूर्तांचें शास्त्र आहे जो जास्त धूर्त तो जगतो व जो सरळ मनुष्य तो राजकारणात फजीत होतो करावयाचें तें बोलावयाचें नाहीं, जें बोलावयाचें तें लिहावयाचें नाहीं असें हें सर्व राजकारणशास्त्र आर्य चाणक्याच्या अर्थशास्त्रात, महाभारतात, दासबोधात नि जगातील आजच्या व्यवहारात दिसत असताना राजकारणात सत्याचे प्रयोग करणें, सत्याचें अवडंबर माजविणें हें शुद्ध ढोंग आहे

(५३१) अस्तेय -अहिंसा व सत्य याप्रमाणें अस्तेय म्हणजे चोरी न करणें, हें एक नीतितत्त्व आहे चोरी करू नये, दुसऱ्याचें द्रव्य हरण करू नये, ईश्वराला भ्यावें, हें सर्व लहानपणापासून शिकविलें जातें व तें योग्य आहे दुसऱ्याच्या खिशात हात घालणें, दुसऱ्या देशावर स्वारी करून तो लुटणें असे हे सर्व प्रकार चोरीचेच होत जगात प्रबल चोराला महत्त्व असतें व दुबळ चोराला शिक्षा होते, हें उघड आहे प्राण जात असेल तर त्या प्रसंगीं चोरी करून अन्न खावें, कारण जगणें हा धर्म आहे जगण्याकरितां मृदु व दारुण कर्म करावें याचा अर्थ उठल्या सुटल्या

चोऱ्या कराव्यात, लोकांचे खिसे चाचपावे, दुसऱ्याला लुबाडावें, असा नव्हे. म्युनिसिपाल्ट्या, लोकलबोर्डे, लिमिटेड कंपन्या, कारखाने इत्यादि सार्वजनिक संस्थातील द्रव्याचा दुरुपयोग करणें, अनेक निमित्तानीं अपहार करणें हें अत्यंत निंद्य आहे. सार्वजनिक कार्याकरितां फंड उभारून त्याचा अपहार करणें हेंहि निषेधार्ह आहे. सार्वजनिक संस्था या लोकहिताकरितां असतात. म्हणून पाप भीरुपणानें संस्थातील पैशाचा सदुपयोग करावा जपानसारख्या चिमुकल्या राष्ट्राची दानत असल्या प्रत्येक व्यवहारात दिसून येते. आज जे लांटेशाहीचें व समाजाला लुबाडण्याचे निरनिराळे प्रकार खाळखूदपणें चाललेले आहेत ते सर्वस्वीं निंद्य होत. 'न हर्तव्यं परधनं' हें नीतितत्त्व समाजस्वास्थ्याकरिता अत्यावश्य आहे, पण तेंहि सापेक्ष आहे इतकेंच.

(५३२) रिपुदमन करा –नीतितत्त्वामध्यें इंद्रियनिग्रहाचा व कामक्रोधादि विकाराच्या शमनाचा अन्तर्भाव केलेला आहे कामक्रोधादि रिपु याचा त्याग सर्वस्वीं होणें शक्य नाहीं म्हणून त्याना आपल्या स्वाधीन ठेवावें, त्याना निकरावें असेंच समजलें पाहिजे समूळ काम जर नष्ट झाला तर शंभर वर्षांत सृष्टीचा लय होईल. धर्मविरोधी अर्थकाम टाकावेत, पण धर्माला अविरुद्ध असा काम अवश्य हवा आहे. जगात ज ज्ञाते, कर्ते आणि शोधक लोक झाले, ज्यामुळें जगाला सुख लाभलें आहे, त्याची उत्पत्ति जगात काम नसता तर झाली असती काय? सुप्रजेकरिता कामविकार हवा, दुष्टदंडनाकरिता क्रोधहि हवा. कारण ज्याला चीड नाहीं व राग नाहीं त्याला जगात कोणी विचारीत नाहीं

तस्मान्नित्यं क्षमा तात पंडितैरपवादिता ॥ –म भा व.प. २८–६–८

क्षमावानाला दुष्ट लोक दुर्बल समजतात व त्याची स्त्रीहि पळवून नेण्याचा यत्न करितात. वास्तव माणसात त्वेष, द्वेष, संताप, चीड हीं सर्व पाहिजेत सुगतीचा, शीलाचा, स्वसंस्कृतीचा व स्वराज्याचा लोभ आणि द्रव्यासहि पाहिजे दुर्जनाशीं वागताना मद आणि मत्सर याचा उपयोग केलाच पाहिजे थोडक्यात म्हणून हे षड्रिपु पुरुषार्थानें मित्र बनविले पाहिजेत. त्याचा यथायोग्य सापेक्षतेनें उपयोग न केल्यास ते शत्रू होतात *

* टीप–रिपुदमन का रिपुत्याग हें 'ब्रह्मज्ञान व बुवाशाही,' या आमच्या अथातील प्रकरण पहा

(५३३) दयाधर्म –अहिंसा, सत्य, अस्तेयादि नीतितत्त्वांप्रमाणें दया, धैर्य, तप, अद्रोहादि गुण दैवी संपत्तीचीं अंगें म्हणून सांगितलीं आहेत त्याचा उपयोगहि व्यवहारात तारतम्यानेंच केला पाहिजे दया ही एक अंतःकरणाची कारुण्यवृत्ति आहे एखादा प्राणी भुकेनें तडफडत असला, तृषेनें व्याकुल झाला असला तर त्याला पाहून अंतःकरण द्रवतें, अनुकंपा उत्पन्न होते, व काहीं तरी करावेंसें वाटत ही सहज प्रवृत्ति आहे, तथापि भुकेनें तडफडणाऱ्या सर्पाला दूध पाजलें तर तो गरलच ओकणार हें ध्यानीं घ्यावें लागतें गरीबावर दया करा, प्राण्यावर भूतदया करा, दया हाच खरा धर्म आहे हें नीतितत्त्व सापवाद आहे खिस्तातक नीत्शे म्हणतो, " दया करणें म्हणजे दुर्बलाला उत्तेजन देणें, व दुर्बल राहणें म्हणजे हिंसकाला उत्तेजन देण्यासारखें आहे जगात जर कोणी दुबल नसल तर हिंसक कोणाची हिंसा करणार ? वास्तव दयाधर्माची महती उगाच दुबळयानीं वाढविलेली आहे " ✣

(५३४) दयेचे दोन प्रकार –दयेचे प्रकार सामर्थ्याप्रमाणें दोन होतात एक दुर्बल दया व दुसरी सबल दया दुसऱ्याचें दुःख पाहून हळहळणें, तळमळणें, ओरडणें हें दुर्बल दयेचें लक्षण होय, आणि यत्न पूर्वक (स्वतःचा जीव धोक्यात घालूनहि) दुसऱ्याचें दुःख कमी करणें ही प्रबल दया होय त्याचीं लक्षणें अशीं—

> परस्मिन् बंधुवर्गे वा मित्रे द्वेष्ये रिपौ तथा ।
> आत्मवत् वर्तितव्य हि दयैषा परिकीर्तिता ॥
> –अत्रिसंहिता श्लो ४१
>
> यत्नादपि परक्लेश हर्तुं या हृदि जायते ।
> इच्छा भूमिसुर श्रेष्ठा सा दया परिकीर्तिता ॥

स्वत प्रत्येकानें चांगलें वागावें, इतराशी निर्दयतेनें वागू नये हें ठीक आहे परंतु समाजात दुष्ट निष्कंटक असतात, परपीडकहि असतात, त्याचेवर दया करावी असें मुळींच नव्हे शत्रु तावडींत सापडला कीं अगदीं केविलवाणा होऊन क्षमा मागेल व सुटका झाली कीं पुनः प्राण घेण्यास सिद्ध होइल म्हणून त्याच्याशीं दयाबुद्धीनें वागणें हा अधम समजून

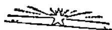
अमित्रो न विमोक्तव्यः कृपणं बह्वपि ब्रुवन् ।
कृपा न तस्मिन् कर्तव्या हन्यादेवापकारिणम् ॥
—महाभारत १।१००।२२

त्याला ठार करणें हेंच योग्य आहे व तीच खरी दयाहि आहे.

(५३५) अनाठायीं दया.—महाभारतांत व मन्वादि स्मृतींत राजधर्माच्या विवेचनांत असें सांगितलेलें आहे कीं जे दंडार्ह त्यास दयाबुद्धीनें दंड न केला व जे दंडास अयोग्य त्यास दंड केला तर त्या राजाला पातक लागतें.

अदंड्यान् दंडयन् राजा दण्डयांश्चैवाप्यदंडयन् ।
अयशो महदाप्नोति नरकं चैवगच्छति ॥ —मनु. ८।१२८
यथाऽवध्ये वध्यमाने भवेद्दोषो जनार्दन ।
स वध्यस्यावधे दृष्ट इति धर्मविदो विदुः॥ महाभारत ५.८२ १८

वरील विवेचनावरून दया हें जें धर्माचें मूलतत्त्व तें किती सूक्ष्म आहे, व त्यातहि कसें तारतम्य आहे याची कल्पना येईल. धैर्य, उपकार, अद्रोह आदि सर्व नीतितत्त्वांविषयीं असेंच सांगता येईल. सारांश नीतिधर्महि परिस्थितिसापेक्ष आहे, येवढें वाचकांनीं ध्यानांत ठेवावें.



प्रकरण तेत्तिसावें

नव्या हिंदुधर्माचें तत्त्वज्ञान

(५३६) तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ?:—धर्माचीं अंगें आचार, नीति व तत्त्वज्ञान हीं होत. गेल्या प्रकरणांत नीतिधर्माचें विवेचन केलें व तोहि परिस्थितिसापेक्ष व सापवाद कसा आहे हें दाखविलें. प्रस्तुत धर्माचें मुख्य अंग जें तत्त्वज्ञान त्याचा थोडा विचार करावयाचा आहे.

तत्त्वज्ञान, अध्यात्म, वेदांत, या क्षेत्रांत शिरलें म्हणजे जीव, जगत्, ईश्वर, कर्म, पुनर्जन्म असे विषय प्रामुख्यानें पुढें येतात. सर्व शास्त्राचे निष्कर्षभूत जे सिद्धांत त्यांचा साकल्यानें विचार केल्यास शेवटीं त्या सर्वांची परिसमाप्ति वरील विषयांतच होते. मनुष्यप्राण्याच्या अनुभवाचा, प्रयत्नाचा व शोधाचा शेवटचा निर्णय अध्यात्मांत म्हणजे वेदांतांत होतो. वेदांचा म्हणजे ज्ञानाचा अंत म्हणजे शेवट ज्यांत होतो तें तत्त्वज्ञान होय. जड वा चेतन वस्तूंचें मूल स्वरूप म्हणजे तत्त्व होय व त्याचें ज्ञान म्हणजे तत्त्वज्ञान होय.

(५३७) **वैदिक तत्त्वज्ञानच ग्राह्य.**—नवा हिंदुधर्म वेदांत शास्त्रांतील मुख्य सिद्धांत मान्य करतो. वैदिक तत्त्वज्ञान व वेदांतशास्त्र हें हिंदुसंस्कृतीचें भूषण व अभिमानस्थान आहे. परंतु त्यावर बुद्धोत्तरकालांत जे दुःखवादाचे व निवृत्तिपर संन्यासाचे संस्कार झालेले आहेत, ते नव्या हिंदुधर्माला सर्वस्वी अग्राह्य आहेत. सूक्ष्मदृष्टीनें हिंदुसंस्कृतीचा व आर्य-संस्कृतीचा अभ्यास केल्यास तिजमध्यें बुद्धपूर्वकालीन व बुद्धोत्तरकालीन असे विचारप्रवाह दृष्टीस पडतात. बुद्धोत्तरकालीन तत्त्वज्ञान सहिष्णु, मुमूर्षु, दुःखवादात्मक, शून्यात्मक आहे, तर बुद्धपूर्वकालीन तत्त्वज्ञान हें जयिष्णु, आक्रमणशील, विजिगीषु, आनंदमय व भावात्मक आहे. जीव, जगत्, ईश्वर, इत्यादि विषयासंबंधाचे सिद्धांत बुद्धीला चालना देणारे आहेत. शोधकाच्या तर्काचें तें मोठें क्षेत्र आहे. हे सिद्धांत मानल्यानें मनुष्याला हतबुद्धता येत नाहीं. मानवी जीवनाला आनंद व उत्साह देणारे असे हे सिद्धांत आहेत. यासंबंधीं मूळ सूत्रग्रंथ, भाष्यग्रंथ, टीकाग्रंथ, प्रकरणग्रंथ इतके आहेत कीं त्यांचा नामनिर्देशहि येथें करणें अशक्य आहे. तथापि प्रत्येक विषयाची थोडी रूपरेषा येथें देतो.

(५३८) **जगत्कारण सचेतन.**—जगाचें कारण सचेतन का अचेतन हा प्रश्न वादग्रस्त आहे. जगत् हें जड, निसर्गधर्मानें चालणारें असें आहे, का त्याला चेतनाची प्रेरणा आहे? या प्रश्नाचें उत्तर जगाचें मूलकारण चेतन, सर्वव्यापी, नित्य, शुद्ध, बुद्ध, कूटस्थ, सत्, चित् व आनंदयुक्त आहे. विश्वाचें मूलतत्त्व हें वाणी नि मन यांच्या पलीकडचें, विषयस्वरूपानें न कळणारें आहे. चराचर वस्तुजाताची उत्पत्ति, स्थिति

व लय हीं यातच होतात हें तत्व स्वयंभू आहे, सत्तामान आहे, तें सर्व-शक्तिमान् आहे, त्यालाच परब्रह्म असें म्हटलेलें आहे, असें उत्तर वेदान्त शास्त्र देतें

जगाचें मूल कारण हें वरीलप्रमाणें असल्यामुळें जगत् हें आपल्या कारणातील गुण घेऊनच विकसित झालेलें आहे. जगत् हें खोटें, अभाव रूप, भ्रमात्मक, वंध्यापुत्रवत्, खपुष्पवत नाहीं जगत् मिथ्या आहे म्हणजे तें परिवर्तनशील आहे, त्याचें स्वरूप सदैव एकच असतें असें नाहीं, तर तें नेहमीं पालटत असतें असें समजावें ब्रह्म जसें सत्य आहे तसेंच जगत्हि व्यावहारिक सत्तेमध्यें सत्य आहे. किंबहुना चैतन्याचा विकास म्हणजेच हें जग होय.

(५३९) जगत् हें आनंदमय*—जगत् हें दु खमय नसून आनंद-मय आहे. जगात आनंद नसता तर कोणीहि जिवंत राहाण्याची इच्छा न करता।

को ह्येवान्यात्क प्राण्यात्, यदेष आकाश आनन्दो न स्यात् ॥
तै —आनंदवल्ली

विश्वाचें कारण आनंदमय आहे. आनंदातच विश्वाची स्थिति असते आणि आनंदातच विश्वाचा लय होत असतो.

आनंदाद्ध्येव खल्विमानि भूतानि जायन्ते । आनन्देन जातानि जीवन्ति । आनन्द प्रयन्त्यभिसंविशन्तीति । —तै. उ. २

जगात जर दु ख असेल तर तो दोष माणसाचा आहे, शासन संस्थेचा आहे. जगातील दु ख नष्ट करणें, हें मनुष्याच्या आणि शासन संस्थेच्या हातात आहे. अन्न हें जीवन आहे पण तेंच अन्न कुजल्यावर विष होऊं शकतें. तो दोष अन्नाचा नाहीं. जगात तप, त्याग व भोग अशी परंपरा आहे. या जगात सुख नाहीं, आनंद नाहीं, तें सर्व मरणो त्तर मिळवावयाचें आहे, ही कल्पना भ्रामक आहे. या जगात ज्याला तपत्यागयुक्त आनंद भोगता येतो, त्यालाच मृत्यूनंतर आनंद मिळतो.

* यासंबधीचें अधिक विवेचन वाचकानीं प लक्ष्मणशास्त्री जोशी-कृत 'आनंदमीमांसा' या पुस्तकांत पहावें.

इहलोकात जो कल्याण करून घेतो, त्याचेंच परलोकांतहि कल्याण होतें जगत् दु खमय आहे, तें असार आहे ही विचारसरणी बुद्धोत्तरकालांत आली दु ख वाद, शून्यवाद, सन्यासवाद हे वैदिक आर्यांचे नाहींत हे सर्व वाद बौद्धधर्माचा सूर्य पूर्ण माथ्यावर आल्यावर उत्पन्न झाले सन्यासी, श्रमण, भिक्षु, बुवा, बैरागी यांनीं आपल्या प्रवृत्त्यनुसार हा दु खवाद पुढें आणला दरिद्री, रोगी, पुरुषार्थहीन असलेल्यांनीं चतुर्थाश्रमाचा स्वीकार करून प्रपचाच्या दु खाचें चित्र भडक रगविलें

सृष्टी, पचमहाभूतें, शरीर या सबधाचे वैदिक उज्ज्वल विचार घालवून वायु, नद्या, औषधी यात सर्व दु ख आहे, शरीर हा विटाळाचा गोळा आहे, जीवनात स्वारस्य नाहीं, असले विचार रूढ केले वैदिक ऋषींच्या हृदयात आशावाद, जयिष्णुवृत्ति, दुर्जन-प्रतिकार, तर याचें वास्तव्य दिसतें सत्कर्म, सामर्थ्य, सत्य, ज्ञान व तप याना ते हापापलेले दिसतात, म्हणूनच त्यानीं शेकडो वर्षे जगावें, पहावें, खावें, एकावें, राज्यें करावीं, अशा प्रार्थना केलेल्या आहेत वैदिक ऋषींना सस्कृतीची स्थापना व समाजाची व्यवस्था करून समाजाला पुरुषार्थाकडे प्रवृत्त करावयाचें होतें, तर बुद्धोत्तरकालातील बैरागी, गोसावी, सन्यासी याना स्वत चें स्तोम माजवून दु खवादाचा कांगावा करावयाचा होता जगत् सुखमय आहे हाच समाजव्यवस्थेचा आणि राष्ट्रधारणेचा पाया आहे म्हणून नवा हिंदुधर्म जगत् आनदमय आहे, हा वैदिक आर्यांचा सिद्धात स्वीकारतो

(५४०) जगत् हा चैतन्याचा विकास —नवा हिंदुधर्म परलोका कडे पाहून धर्मानुशासन करीत नाहीं राजसस्था समाजसस्था, गृहसस्था या सर्व सुखाकरिता आहेत मनुष्याची प्रवृत्ति व धडपड सुखाकरिता आहे जगात दु खच जर असतें तर गृहस्थाश्रम, प्रपच, राज्यें याची उठाठेव कोणीहि केली नसती वैदिक आर्य आनदवादी होते धृत्युत्साह समन्वित होते आणि जगत् हा चैतन्याचा विकास आहे, अशीच त्याची समजूत होती

सूर्य व प्रकाश, ज्वाला व अग्नि, पाणी व द्रवत्व, साखर आणि गोडी यामध्यें जसा अभेद आहे, तसाच चैतन्य व जग यामध्यें अभेद आहे चैतन्याच्या एका अशानें हें सर्व जगत् व्यापून टाकलेलें आहे

जलाहून द्रवत्व वेगळें नाहीं, दिव्याहून प्रकाश वेगळा करता येत नाहीं, तसें जगत्‌हि चैतन्याहून वेगळें नाहीं. हें सर्व विश्व वृक्ष, पर्वत, आराम, उपवन इत्यादिकांनीं जें नटलेलें आहे, तो सर्व चैतन्याचा विकासच होय.

विश्व यावद्विभाति द्रुमनगनगरारामचैत्याभिराम ।
तावत् चैतन्यमेक प्रविकसति यतस्तत्तदात्मावशेषम् ॥

—शतश्लोकी–शंकराचार्य

श्रीज्ञानेश्वर ज्ञानेश्वरींत विविध ठिकाणीं म्हणतात—

ऐसेनि हें विश्व येथें । मीचि विस्तारिलोंसे निरुतें ॥
आता पैं माझेनि एकें अशें । हें जग व्यापिलें असे ।
या लागीं भेद साडोनि सरिसें । साम्यें भज ॥
माझिया विस्तारलेपणाचेनि नावें । हें जगचि नोहे आघवें ।
या लागीं मजपासूनि भूतें । आनें नव्हती हे निरुतें ।
आणि भूतांनेगळिया मातें । काहींच न मनीं हो ॥

(५४१) गीताप्रोक्त कर्मयोग—जगत् हें आनंदमय, अणु चैतन्याचा विकासच असें आहे, म्हणून नवा हिंदुधर्म गीतोपदिष्ट कर्मयोगाचा आदरानें स्वीकार करून त्याचा आग्रहानें पुरस्कार करतो. गीतेंतील तत्त्वज्ञान विजिगीषु, आक्रमणशील व जयिष्णु आहे. भारतीय आर्यांतील विवस्वान्, मनु, इक्ष्वाकु, जनक इत्यादि राजर्षींचें आणि प्रजापतींचें तत्त्वज्ञान कोणतें होतें, हें भगवान् श्रीकृष्णांनीं भगवद्गीतेंत सांगितलेलें आहे. गीता हें नीतिशास्त्र आहे, समाजाच्या बाह्य व अध्यात्मिक सुखाकरितां कसें वागलें पाहिजे हें सांगणारें तें शास्त्र आहे. व्यक्ति नि कुटुंब, जाति व राष्ट्र यावर साक्षात् किंवा परंपरेनें आपल्या कर्माचा दुष्परिणाम होऊ नये या दृष्टीनें गीतेंतील विवेचन मार्गदर्शक आहे म्हणूनच गीता हा अखिल हिंदूंचा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे. अर्थात् गीतोपदिष्ट प्रवर्तक तत्त्वज्ञान हें आजच्या काळातच नव्हे तर कोणत्याहि काळात अनुकरणीय आहे. तत्त्वज्ञान हें नौकेच्या होकायंत्राप्रमाणें आहे. तत्त्वज्ञानावरून इतिहासाची घडण कशी घडेल हें सांगता येतें व इतिहासांतील पानें चाळून त्यावरून त्यांतील तत्त्वज्ञान प्रवर्तक आहे का निवर्तक आहे याची कल्पना करतां येते. अंगणावरून घराची परीक्षा, खोलींतील वस्तूंवरून माणसाच्या

संस्कृतीची परीक्षा जशी होते, तशीच तत्त्वज्ञानावरून समाजाच्या व राष्ट्राच्या आकांक्षा काय आहेत याची कल्पना येते. नव्या हिंदुधर्माला हिंदुराष्ट्र समर्थ स्वतंत्र, स्वावलंबी, सुखी, पुरुषार्थी, भौतिकशास्त्रसंपन्न, शीलसंपन्न, शिस्त व संघटनासंपन्न आणि देशाभिमानयुक्त असें करावयाचें असल्यामुळें तो गीतोक्त कर्मयोगाचें तत्त्वज्ञानच मानतो॰

(५४२) **निवृत्तिपर तत्त्वज्ञान** –हिंदुसमाजामध्यें आज बुवाचें, वैराग्याचें, संन्याशाचें निवृत्तिप्रधान तत्त्वज्ञान रूढ झालेलें आहे. कर्त्या पुरुषाचें, राजाचें, कर्मयोग्याचें बुद्धपूर्वकालातील तत्त्वज्ञान लुप्त झालेलें आहे. सर्व कांहीं प्रभुसत्तेनें चालतें ! मानवी प्रयत्न दुर्बळ आहे ! कशाला करा द्रव्यसंग्रह ! कशाला करा जायकापोराची काळजी ? कोणाची बायको आणि कोणाचीं मुलें ! हवा कशाला तो देश आणि हवें कशाला तें स्वराज्य ! सर्व परब्रह्म आहे, मग आपपरभाव कशाला ? अहिंदूशीं स्पर्धा काशाला ? 'वंदेमातरम्' काशाला ? इमजाशीं तरी इकाकरिता चळ वळ काशाला ? '**स्वस्थ बसावें हरि ठेविल तैसें राहावें।**' माणसाची धडपड उगीच आहे अरे, '**ओंठ झाल तुझा जागा। येर शिणसी वाऊगा॥ एक शेर अन्ना चाड। येर वाऊगी बडबड॥**' हें सर्व क्षणभंगुर आहे, दुःखमय आहे, असार आहे, मिथ्या आहे असें मिसरूड न फुटलेल्या पोरापासून तों अगदीं म्हाताऱ्या आजीबाई पर्यंतच्या सर्वांना (शिक्षितांना, अशिक्षितांना, पुढारलेल्यांना, मागासले ल्यांना) शिकविलें जातें. जगांत ब्रह्मज्ञान हें श्रेष्ठ असलें तरी इतर ज्ञानाची आवश्यकता जीवनाकरितां आहेच कारण ज्ञान म्हणजे शक्ति आहे ज्ञानानेंच जगावर राज्यें होतात ज्ञान हें मानवी जीवनाचें प्रमुख अंग आहे. हिंदु समाजांत ज्ञानजिज्ञासा औत्कट्यानें दिसत नाहीं याचें कारण वरील विचार-सरणीनें आणलेली मरगळ हें होय ? जगण्याकरितां, अभ्युदयाकरितां, प्रपंचाकरितां नाना विद्या, नाना कला, नाना शास्त्रें, नाना ज्ञानें याची आवश्यकता आहे. मोक्ष व ईश्वरप्राप्ति हें ध्येय एखाद्यानें असू शकल,

॰ गीतोक्तकर्मयोगाचें सुलभ नि व्यवहारस्पर्शि विवेचन "गीता-शरीर" या आमच्या पुस्तकांत पहा

परतु इतराना या सर्व विद्याची, कलाची व शास्त्राची आवश्यकता आहेच आहे.

(५४३) तत्त्वज्ञानाचा अधिकारी – ब्रह्मज्ञान, आत्मज्ञान, तत्त्वज्ञान श्रेष्ठ असलें तरी, इतर ज्ञानाची 'तें ज्ञान नव्हे, तें मिथ्याज्ञान आहे, तें भ्रमात्मक आहे' असें म्हणून हेटाळणी करणें चुकीचें आहे. त्या जगात जगावयाचें त्याला मिथ्या ही शिवी देऊन मोकळें व्हावयाचें, आणि जो विषय एखाद्या बुद्धिमताला वा साधनचतुष्टयसपन्नाला आकलन होण्यास योग्य त्याचें नुसतें नाव घेऊन दुरून नमस्कार करीत बसावयाचें हा शुद्ध मिथ्याचार आहे

दूध हें अमृत आहे. व्यायाम करून जो तें पचवील त्याला तें तुष्टि, पुष्टि व हृष्टिकर होईल पण दूध पचविण्याचें ज्याला सामर्थ्य नाहीं, त्याला तें पानल्यानें उपाय न होता अपायच होतो. ज्याना सामान्य ज्ञान वा विशेषज्ञान याचा गधहि नाहीं, अशाच्यापुढें ब्रह्मज्ञानाचे विचार माडणें हें त्या शास्त्राचें तर विडबन आहेच, पण त्या श्रोत्याच्या आयुष्याचेंहि अहित करणारें आहे !

ज्यानें तीन ऋणें फेडलीं, ज्यानें तीन आश्रमातील कर्तव्यें व्यवस्थित पार पाडलीं, ज्यानें स्त्री, द्रव्य व लौकिक ह्या एषणा मनातून नाहींशा केल्या, तोच या तत्त्वज्ञानाचा अधिकारी आहे परतु बुद्धोत्तर कालात सर्वच भिक्षु होण्यास पात्र ठरले, बैरागी बनले आणि त्याचाच सुकाळ आज हिंदुसमाजात झाला असून त्याच्या दुर्बल विचाराची पकड हिंदु समाजाच्या मनानें घेतली आहे.

(५४४) विश्वबधुत्वाची मरगळ – हिंदुसमाजाला विश्वबंधुत्वाची कीड लागलेली आहे ती झडझडून नाहींशी करणें अवश्य आहे. हिंदुसमाजाला हिंदु राष्ट्र म्हणून हिंदुस्थानात हिंदुत्वनिष्ठेनें जगावयाचें आहे, हेंहि विसरता कामा नये ना स्तुति ना निंदा, ना हर्ष ना विषाद, ना शत्रु ना मित्र, ना सुख ना दु ख, ना शीत ना उष्ण, ना शुभ ना अशुभ अशा वृत्तीनें जगता येणार नाहा ज्याला आपपर नाहीं, अरिमित्र नाहींत, स्वजनपरजन नाहींत म्हणजे जवळजवळ काहींच नाहीं, सगळे सारखे, सगळे बधु, मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्वत्र समत्वानें पहाणें अशी एक

निर्द्वंद्व अवस्था परिपूर्णतेची निदर्शक आहे, यात शंका नाहीं परंतु ती परा कोटींतील एखाद्या अधिकाऱ्याकरिता आहे, 'येरा गव्हाराचा' येथे प्रवेशहि नाहीं अनधिकारी माणसें तें ध्येय डोळ्यापुढें ठेवून तीं लक्षणें हीं साधनें समजून व्यवहारात वागतात आणि फजीत होतात राजाचीं छत्रचामरादि भूषणें भाड्यानें आणून तीं धारण केल्यानें कोणी राजा होत नाहीं तर सामर्थ्यानें राज्य मिळविलें म्हणजे राजाचें सर्व ऐश्वर्य आपोआप येतें तीच गोष्ट स्थितप्रज्ञ, गुणातीत वगैरेची आहे आत्म साक्षात्कारानें ती अवस्था लाभली म्हणजे वरील लक्षणें आपोआप यतात प्रापंचिकानीं मद्द त्रिविध पुरुषार्थाकरिता झगडणाऱ्यानीं विश्वबंधुत्वाचें ध्येय मुळींच डोळ्यापुढें ठेवू नये त्यामुळें ना प्रपंच ना परमार्थ, ना इह ना पर अशी फजीती होते बुवा, वैरागी, यति, संन्यासी, भिक्षु इत्यादींचें हें तत्त्वज्ञान आहे प्रापंचिकाना तें उपयोगी नाहीं निवृत्तिपर तत्त्व ज्ञानाच्या अतिरेकानें आणि विश्वबंधुत्वाच्या कल्पनेनें आलेली मरगळ नष्ट करण्याचा मार्ग म्हणजे प्रवृत्तिपर तत्त्वज्ञानाचा आणि समष्टिधर्मयुक्त समाज बंधुत्वाचा स्वीकार करणें हा होय !

हिंदुसमाजाला आज निवृत्तिपर वेदांताचा उपदेश नको आहे जिज्ञासा मारणारा हा वदांत समाजातून नष्टच केला पाहिजे 'नको शास्त्र अभ्यास विपत्ति मोठी' शास्त्र नको, विद्या नको, वैभव नको, कर्तृत्व नको, आचार नको हें सर्व 'नको नकोच तत्त्वज्ञान,' आता बस्स झालें अजागळून बरा झालेला तरुण जसा वखवखलेला असतो, आणि हें खाऊ तें खाऊ असें करीत असतो, तशी सर्व ज्ञानाबद्दल, कलाबद्दल, पुरुषार्थां बद्दल वखवख उत्पन्न व्हावयास हवी आहे मला सत्ता पाहिजे, प्रजा पाहिजे, परदार, धनदौलत, शस्त्रें, शास्त्रें, विद्या, कला वगैरे सर्व पाहिजेत सुखसोयी पाहिजेत मोटारी, विमानें, तारायंत्रें, आगगाड्या हीं सर्व पाहिजेत स्वत करिता, समाजाकरिता, राष्ट्राकरिता या सर्वांची आवश्यकता आहे हीं सर्व हस्तगत करून मी पुरुषार्थी होणार, मी पराक्रमी (म्हणजे परावर आक्रमण करणारा) होणार, मी जगावर आक्रमण करणार असा आवेश प्रत्येक हिंदु तरुणात यऊ लागला तरच हिंदुराष्ट्राचा अभ्युदय होईल

(५४२) कर्ता गृहस्थानीं पुढें यावें —आज समाजात कोणी मुलगी

देत नाहीं म्हणून ब्रह्मचारी, पैसा मिळविता येत नाहीं म्हणून वैराग्यशील आणि काहींच करतां येत नाहीं म्हणून वेदांती असली माणसें जिकडे तिकडे पसरलेलीं दिसतात. यांचे महात्म्य व बंड कमी होण्यास कर्तृत्ववान् तरुण गृहस्थच पुढें आले पाहिजेत. जगाची निंदा, जगतातील ज्ञानांची व कलाची निंदा, कर्तृत्वाची निंदा, प्रपंचाची निंदा ही बुद्धोत्तर कालापासून सारखी चालली आहे ती तात्काल बंद करणें, हें तरुणाचे हातीं आहे. धैर्य, निर्भयता, तप, त्याग आणि दैवी संपत्तीनें युक्त असा आत्म्याच्या अमरत्वाचा, जयिष्णु वृत्तीचा, कर्तृत्वाचा वेदांत समाजात रूढ करणें अवश्य आहे. मूळचें अध्यात्मतत्त्वज्ञान किंवा हा वेदांत तरवारीच्या धारेसारखा तीक्ष्ण, अग्नीसारखा प्रखर, सूर्यासारखा तेजस्वी, चिंतामणीसारखा चिंतित फल देणारा व कामधेनूसारखा 'इष्टकामधुक्' असा आहे; पण त्या चिंतामणीची गारगोटी हिंदुसमाजातील निवृत्तिपर उपदेशकानीं आणि या बुवानीं केलेली आहे. बुवाशाहीपासून ब्रह्मज्ञानाच्या मिषानें कोणकोणते अनर्थ होत आहेत हें सांगण्याचें हें स्थळ नव्हे. (वाचकानीं आमचा 'ब्रह्मज्ञान व बुवाशाही' मूल्य १॥ रु. हा ग्रंथ अवश्य वाचावा.)

(५४६) **मरणमारणाचा वेदांतः**-आज 'देव मस्तकीं धरावा। अवघा कल्लोळ करावा।' असें म्हणून उच्चध्येयाकरिता मरणमारणाची दीक्षा घेणारे जळजळीत, त्यागी व कर्तव्यतत्पर असे वेदांती हवे आहेत. असले वेदांती जेव्हा मधून मधून उत्पन्न होतात तेव्हाच राष्ट्राचा अभ्युदय होत असतो. तेजस्वी, उत्साही व पौरुषयुक्त तत्त्वज्ञानाच्या आश्रयानेंच श्रीशिवछत्रपतींनीं व याच्या प्रभावळींतील वीर तानाजीप्रभृतींनीं आपले प्राण पणाला लावले व ध्येय गाठलें. शेकडो कर्ते पुरुष वेदकालापासून हिंदुस्थानात झाले. त्यांनीं जो कर्ममार्ग आयुष्यात आचरला, जी अध्यात्मिक वृत्ति अन्तःकरणात तेवत ठेवली, जो विवेक, जें वैराग्य बाणवून कर्तृत्व प्रगट केलं, त्याच मार्गानें आज हिंदुसमाजानें जावयास हवें आहे. '**धर्माकरितां मरावें। मरोनि अवघ्यांसि मारावें। मारतां मारतां घ्यावें। राज्य आपुलें॥**' या श्रीसमर्थोक्तीमध्येंच खऱ्या वेदांताचें सार आहे. यत्न करीत, हालअपेष्टा सोशीत न डरता, 'बचेंगे और लडेंगे' हे जे उद्गार वीर दत्ताजीराव शिंदे यांनीं

पानिपतच्या रणांगणावर काढले, त्याचेंच बाळकडु तरुण पिढीला आता हवें आहे. मनुष्यप्राणी हा ईश्वराचा अंश आहे, नव्हे तो ईश्वर आहे, ब्रह्म आहे, इतका आत्मविश्वास हिंदुधर्माचें तत्त्वज्ञान उत्पन्न करतें. आत्म्याचें अमरत्व व देहाचें नश्वरत्व ध्यानीं घेऊन चुकारु, दुबळी, भेंगी, निष्क्रिय मनोवृत्ति, टाकून देऊन शेकडों वर्षें जगावें, आनंदानें, सत्कर्में करावीं, समाजोपयुक्त कार्यें करावीं, स्वराष्ट्राचा उद्धार करावा, सततकर्म करावें, तें धैर्यानें करावें, तें अचुक करावें, तें आसक्ति न ठेवता करावें, असें जें श्रीकृष्ण, जनक, याज्ञवल्क्य यांच्या परंपरेतील तत्त्वज्ञान आहे, त्याचा सत्वर अंगिकार हिंदु समाजानें करावा, असें नवा हिंदुधर्म आग्रहानें सांगतो

(५४७) जीवस्वरूप –जगताचें कारण व जगताचें स्वरूप यांचा येथवर विचार केला. आता जीव, कर्म व पुनर्जन्म यांची थोडी कल्पना देणें क्रमप्राप्त आहे देहाव्यतिरिक्त आत्मा नाहीं, असें अनेक जण म्हणतात तसेंच देहाव्यतिरिक्त आत्मा आहे, देहनाशाबरोबर त्याचा नाश होत नाहीं, तो कर्मफलभोक्ता आहे, असेंहि अनेक तत्त्वज्ञांचें मत आहे. प्रत्येकाला मी आहे, मी असणार, सदैव राहाणार, असा बोध होतच असतो आत्म्याच्या उपलब्धीला देहाची आवश्यकताच आहे असें नाहीं. जागृति, स्वप्न व सुषुप्ति या तीन्ही अवस्थांचा साक्षी एकच असल्यामुळें देहनाशाबरोबर आत्म्याचा नाश होऊ शकत नाहीं केवळ आत्मा कर्ता नाहीं, बुद्धिसंयोगामुळें तो कर्ता होतो आत्मा व बुद्धि मिळून कर्तृत्व संभवतें सुषुप्तींत आत्मा परब्रह्मामध्यें एकरस होतो. पण पुन्हा जागृतींत पूर्वसंस्कार घऊन तो अभिव्यक्त होतो जीवाला जायापुत्रादि विषय स्वतःकरिता प्रिय असतात अन्नमयादि पंचकोशांच्यापलीकडे जीव आहे ब्रह्मज्ञान होई पर्यंत जीव संसारात असतो जीव हा कर्ता आहे. "कर्ता शास्त्रार्थवत्वात् (ब्रह्मसूत्र) 'सत्य वद, धर्मं चर इत्यादि विधि जीव कर्ता मानूनच प्रवृत्त होतात तो भोक्ता आहे आणि विज्ञाताहि आहे जीवाला इच्छा स्वातंत्र्य व प्रवृत्तिस्वातंत्र्य आहे पण परिस्थिति व साधनें यांच्या आधीन जीव असतो. हृदयस्थ ईश्वराच्या साह्यानें जीव हा आपापल्या संस्कारा प्रमाणें (कर्मबीजदोष) कर्म करीत असतो. जीव कर्ता असला तरी अज्ञानानें स्वहिताला विरोधी अशींहि तो कर्में करतो. जीवाचें कर्तृत्व हें

औपाधिक असतें उपाधीनिरास झाला की जीवाचें कर्तृत्व सपतें. तो निरास ज्ञानानें होतो जीव हा जगताप्रमाणें अनादि आहे.

(५४८) संसार अनादि —वेदान्त्यानीं जीव, जगत्, कर्म, ईश्वर इत्यादि अनादि मानले आहेत. अनादि म्हणजे ज्याचा प्रारंभ सागता येत नाहीं असें. ही सृष्टि केव्हा उत्पन्न झाली हेंच सागता येत नाहीं. वृक्ष आधीं का बीज आधीं याचा उलगडा जसा होत नाहीं, तसेंच जगाचें आहे, म्हणून वेदान्त्यानीं संसार हा अनादि मानला आहे.

(५४९) कर्मविपाक —जगत् हा एक कर्मांचा परिपाक आहे. कर्मानेंच जगाला शोभा आलेली आहे असंख्य प्राणिमात्रांचीं जीं असंख्य कर्में तेंच हें जग होय. कर्मांमुळेंच सृष्टि निर्माण होते, कर्मांपासूनच फल मिळतें, कर्मांमुळें अहंकार उत्पन्न होतो, कर्मांमुळें सुखदु खें भोगावीं लागतात कर्म हें कर्त्याविना होत नाहीं कर्मांचें फल कर्त्याला व समाजालाहि भोगावें लागतें. कर्म, कर्ता व फल अशी ही त्रयी आहे. अहंकारयुक्त सर्व कर्म फल देतात कर्मबंधातून सुटण्याचा मार्ग म्हणजे आसक्ति व अहंकारविरहित कर्में करणें हा होय प्रत्येक कर्माला फल हें असतेंच. काहीं पिकें तीन महिन्यानीं, तर काहीं सहा महिन्यांनीं, तर काहीं बारा महिन्यानीं फलसनाथ होतात तसेंच कर्माचें आहे. कर्ता, कर्म व फल याची सागड घालून देणारी एक शक्ति मानावी लागते कर्मफल प्रक्रिया स्वीकारली कीं पुनर्जन्माचा सिद्धातहि स्वीकारावा लागतो. या लोकीं जीवाचे पुत्र, द्रव्य, कृत्यरूपानें पुनर्जन्म होतात. मरणोत्तर जीवाला कर्मविपाकाप्रमाण काहीं अवस्था आहे असें मानावें लागतें हे सर्व अध्यात्म विषय गूढ, अभ्यसनीय असे आहेत त्यांचा विचार वाचकानीं वेदात शास्त्राधारें अवश्य करावा आता ईश्वर, त्याची भक्ति व तदनुषंगिक विषयाचा विचार करू

प्रकरण चौतिसावें

ईश्वराचें स्वरूप

(५५०) ईश्वरासंबंधीं दोन पक्ष –आजपर्यंत जगांत मोठमोठ्या तत्त्ववेत्त्यांनीं आणि शोधकांनीं पुष्कळ प्रयत्न करून पूर्णपणें न सोडविलेला असा जर कोणता विषय असल तर तो ईश्वराच्या अस्तित्वाचा होय। ईश्वर आहे असें मानणारे व तो नाहीं असें मानणारे म्हणजे आस्तिक व नास्तिक असे दोन पक्ष जगाच्या प्रारंभापासून जगाच्या अंतापर्यंत राहाणार यांत शंका नाहीं. जुन्या हिंदुधर्मांत आस्तिक व नास्तिक दर्शनें आहेत. षट्शास्त्रांपैकीं कांहीं सेश्वरवादी तर कांहीं निरीश्वरवादी आहेत. मीमांसक निरीश्वरवादी आहेत. सांख्यशास्त्रामध्येंहि ईश्वर न मानणारा असा पक्ष आहे. आजहि ईश्वराच्या अस्तित्वाविषयीं दोन मतें आहेत. जोंवर ईश्वर प्रत्यक्ष नाहीं, तोंवर हे भेद अपरिहार्य आहेत.

(५५१) ईश्वर एकच आहे –जगांत ईश्वर हा एकच असला पाहिजे. ईश्वर अनेक मानल्यास ते एकमेकांच्या अधिकाराचें आक्रमण करतील व त्यांच्यामध्येंहि मानवांप्रमाणें विग्रह उत्पन्न होतील. यास्तव जगन्नियंता ईश्वर एकच आहे, हें मानणें सयुक्तिक दिसतें.

ईश्वराची सिद्धि कोणी प्रमाणपद्धतीनें, कोणी मानसशास्त्राचा आधार घेऊन, तर कोणी नीतिशास्त्राधारें करीत असतात. स्वत ईश्वरानें मी असा आहे व अमुक ठिकाणीं आहे असें कधींहि सांगितलेलें नाहीं. मनुष्यानें तर्कानें व अनुभवानें ईश्वराची कल्पना केली व ती सिद्ध करण्याचा यत्न केलेला आहे.

(५५२) ईश्वरकल्पनेचा उगम –ईश्वरकल्पनेचा उगम मानवी बुद्धीच्या दौर्बल्यांतून व निसर्गाच्या चमत्कारांतून झालेला आहे. कोणत्याहि अवस्थेमध्यें मनुष्याचें लक्ष स्वाभाविक निसर्गाकडे वेधतें. विजेचा कडकडाट व लखलखाट सुरू झाला, मुसळधार वृष्टि होऊं लागली, काळेकुट्ट ढग एकमेकांवर आदळून ते गर्जूं लागले, गाराची वृष्टी होऊं

लागली, इंद्रधनुष्य दिसू लागलें, हिमवृष्टि, महापूर यानीं समाज गांजू लागला कीं माणसाला सहज वाटतें कीं हें आपल्या बुद्धीपलीकडचें आहे व आपल्या शक्तीच्या आटोक्यातीलहि नाहीं याचा नियंता कोणीतरी असावा अशी कल्पना करून तो त्या शक्तीची (स्वतःस नाश न व्हावा म्हणून) म्हणून करुणा भाकतो. भीतिदायक परिस्थिति आणि त्रस्त मनोवृत्ति अशा अवस्थेत कोणीतरी सोडविणारा हवा असें वाटतें व तो त्राता म्हणजेच ईश्वर होय।

(५५३) ईश्वरकल्पनाहि सापेक्ष—कोणत्याहि काळीं मनुष्य आपल्या अवस्थेप्रमाणें व ज्ञानाप्रमाणें ईश्वराविषयीं सापेक्षच विचार करतो समाजाच्या प्राथमिक अवस्थेंत ईश्वर हा आडदांड, राकट, क्रूर, धिप्पाड, आखाडमल्ल असा समजला जातो. कारण त्याकाळीं माणसातहि तसा जो असेल त्यालाच मोठा समजतात. पुढें समाजाची अवस्था बद लली म्हणजे ईश्वर हा करुणामय आहे, दयाघन आहे, दीनोद्धारक आहे असें समजण्यात येतें मनुष्यसमाजामध्यें जेव्हां सुसंस्कृतपणा येतो व प्रेम, कारुण्य आणि वा सत्य या वृत्ति वृद्धिंगत होतात तेव्हां त्याचाच आरोप ईश्वरावर केला जातो व ईश्वराचें स्वरूप बदलतें.

(५५४) ईश्वरसिद्धीच्या पद्धति—ईश्वराची सिद्धि नैयायिक हे अनुमानानें करतात कोणत्याहि कार्यास प्रथम ज्ञान, नंतर इच्छा व पुढें प्रयत्न अशा त्रयीची आवश्यकता असते या दृष्टीनें अत्यंत व्यवस्थित, नियमबद्ध व आश्चर्यमय अशा विश्वरचनेच्या बुडाशीं सर्वज्ञता, इच्छा-शक्ति व प्रयत्न असला पाहिजे, असें अनुमान तार्किकांनीं केलेलें आहे

'रचनानुपपत्तेश्च नानुमानम्'। —ब्र सू. २।२।१

या सूत्रात बादरायणाचार्यांनीं हीच तर्कपद्धति स्वीकारली आहे.

मानसशास्त्रदृष्ट्या ईश्वरविषयक कल्पनेचा अभ्यास केल्यास असें दिसतें कीं सत्कृतिशून्य मनुष्याला सद्सताचा निवाडा करण्याला प्रेममय पिता किंवा जगाचें शासन करणारा ईश्वर असावा असें वाटतें. मानस शास्त्रदृष्ट्या ईश्वरविषयक कल्पना भव्य, उदात्त, काव्यमय, सुंदर, रमणीय व जीवनाला उत्तेजक अशीच आहे

नीतिशास्त्रदृष्ट्या 'सत्यानृते अवपश्यञ्जनानाम्' (ऋ ७।४९।२)

जनाच्या सदाचरणाचा व दुराचरणाचा न्यायनिवाडा करणारा, धर्माधर्मफलदाता कोणी तरी मानावा लागतो. मातेनें मुलाच्या खस्ता खाणें, देशभक्तानीं राष्ट्राकरितां सर्वस्वाचा होम करणें, साधूनीं हालअपेष्टा सोसणें, सत्यनिष्ठानीं सत्याकरितां प्राण पणास लावणें, अशा श्रेष्ठ कृत्याची जर जगात दाद नसेल तर मग हीं कृत्यें का करावींत ? सदाचरण निष्फळ होता कामा नये. त्याचा न्यायनिवाडा करणारा कोणी तरी जगात असला पाहिजे, असा विचार सहजच मनात येतो हाच विचार 'फलमत उपपत्ते ।' (ब्र. सू. ३–२–३८) या सूत्रात माडलेला आहे.

या व अशा विविध तर्कपद्धतीनें ईश्वराचें अस्तित्व सिद्ध होवो वा न होवो, या कल्पनेचा परिणाम मानवी जीवनावर होतोच. फार काय पण ईश्वराप्रमाणेच आत्मा, पुनर्जन्म, कर्मफल इत्यादि जे अध्यात्म्यातील सिद्धात आहेत त्याचाहि परिणाम मानवी जीवनावर होतो, म्हणून नवा हिंदुधर्म ईश्वराचें अस्तित्व मानतो आणि त्याच्या भक्तीचा पुरस्कार करतो.

(५५५) ऋग्वेदातील ईश्वर –ऋग्वेदसंहितेच्या दहाहींसतरा सूक्तापैकीं एकतृतीयांश सूक्तें अग्नि या देवतेला उद्देशून आहेत. म्हणजे त्या कालीं अग्नि हा देव मानला जात असे. त्याच्या खालोखाल इद्र, वरुण, बृहस्पति, सविता, पूषा, उषा, मरुत, विष्णु इत्यादि देवतानाहि मानीत असत, कारण त्याचींहि स्तुतिसूक्तें आढळतात अनेक देवता मानून त्याची स्तुति करून पुत्र, पशु, अन्न यांची मागणी ऋग्वेदात केलेली असली तरी त्या सर्वांत परमेश्वर एकच आहे अशी कल्पना अनुस्यूत आढळत. उदाहरणार्थ,

इन्द्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्य. स सुपर्णो गरुत्मान् ।
एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्त्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहु ॥
(ऋ. १, १६४, ४६)

परमेश्वर एक असून ज्ञाते त्याला अनेक प्रकारें म्हणजे अग्नि, यम, मातरिश्वा इत्यादि नावानीं सबोधितात असें म्हटलें आहे.

'सुपर्णं विप्रा' कवयो वचोभिरेकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति ।'
(ऋ. १०, ११४, ५) या ऋचेंतहि हीच कल्पना आहे. याशिवाय ऋग्वेदाच्या 'नासदीय' नामक सूक्तात सृष्टीच्या आधीं परमेश्वराचें एकच स्वरूप

होतें, त्याला सत् किंवा असत् असें काहींच म्हणता येत नव्हतें, असें वर्णन आहे. निरनिराळ्या देवताना सतुष्ट करून घेण्याचा त्याकाळीं यज्ञ हा एकच मार्ग होता. 'अग्निमुखा वै देवा ।' अग्नि हा सर्व देवाचें मुख होय. वैदिक आर्य अग्नीच्या द्वारानें सर्व देवाना हविर्भाग देऊनच त्यानीं शत्रूचा सहार करावा, असुराचा नाश करावा, हिमप्रलय, जलप्रलय अशा आपत्ति आणू नयेत, आपले पशु व प्रजा याचें सरक्षण करावें, अशी करुणा भाकीत असत पुढें यज्ञानीं जन्म नि मृत्यु पुन पुन्हा मिळणार म्हणून त्याची कास न धरता श्रवण, मनन, निदिध्यासानें आत्मस्वरूप समजून घ्यावें, अशी विचारसरणी आली

(५५६) निर्गुण व निराकारच ईश्वर –ईश्वराच्या अस्तित्वासबधीं जसे वाद आहेत तसच त्याच्या स्वरूपाविषयींहि वाद आहेत अखिल चराचराच्या बुडाशीं निर्गुण, निराकार, सर्वाधार, निर्मल, स्वच्छ, नित्य तृप्त, अनत, स्वयप्रकाश, परिपूर्ण, सर्वव्यापी, सर्वांतर्यामी असें एक तत्त्व आहे, तें केवळ सत्तामात्र आहे, असें मानणें हेंच तर्कशास्त्रदृष्ट्या युक्त आहे वेदात्यानीं, तत्त्ववेत्त्यानीं ईश्वराचें हें विशुद्ध स्वरूपच मानलेलें आहे तो सम आहे, नि पक्षपाती आहे, दयावान आहे, त्याला कोणी प्रिय नाहीं, द्वेष्य नाहीं, तो कुणाचें पुण्य घेत नाहीं व कुणाचें पाप नष्ट करीत नाहीं तो साक्षी, नित्य नि चेतन असा आहे

(५५७) गीता व ईश्वर:–श्रीमत् भगवद्गीतेमध्यें ईश्वराच्या या स्वरूपाचें वर्णन ठिकठिकाणीं आलेलें आहे.

न कर्तृत्व न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभु ।
न कर्मफलसयोग स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥ १४ ॥ –गी अ. ५
नादत्ते कस्यचित् पाप नचैव सुकृत विभु ।
अज्ञानेनावृत ज्ञान तेन मुह्यन्ति जतव. ॥ १५ ॥
मया ततमिद सर्वं जगदव्यक्त मूर्तिना । ४ –गी अ ९
मयाऽध्यक्षेण प्रकृति सूयते सचराचरम् । १० –गी अ ९
न च मा तानि कर्माणि निबध्नन्ति धनजय ।
उदासीनवदासीनमसक्त तेषु कर्मसु ॥ ९ –गी अ ९

समोऽहं सर्व भूतेषु न मे द्वेष्योस्ति न प्रिय ।
ये भजन्ति तु मां भक्त्या मयि ते तेषु चाप्यहम् ॥
-गी अ ९-२९

वरील सर्व श्लोकाचा भाव पाहिला तर ईश्वर हा अव्यक्त, निर्गुण, सत्तामात्र, सर्वव्यापी, निर्लेप, उदासीन, सर्वाध्यक्ष अशा स्वरूपाचा मान लेला दिसतो वेदांतशास्त्रदृष्ट्या एकमेव, अद्वितीय (म्हणज द्वितीयसंबंध शून्य) असें जगत्व्यापी तत्त्व नामरूपात्मक जगाच्या बुडाशीं आहे, त्याची सत्ता सर्वत्र आहे, म्हणूनच त्याला (ईश-ऐश्वर्ये वा सत्तायाम्) ईश्वर म्हणतात त्याचें सामर्थ्य वा ऐश्वर्य अतर्क्य आहे

(५५८) वैषम्य व नैर्घृण्य-निर्गुण, निराकार ईश्वर जर जगताचें कारण आहे व जगताचें नियमनहि तोच करतो तर त्या ईश्वरावर निर्दयता व विषमता हे दोष नाहीं का येणार ? कारण त्यानें ही सृष्टि विषमच उत्पन्न केली आहे या सृष्टींत श्रीमत, गरीब, सुखी, दु खी, सज्जन, दुर्जन अशी विषमता आहेच ना ? त्यावर उत्तर असें कीं ईश्वरानें प्राण्याचीं (धर्माधर्म व पापपुण्यें इत्यादि) कर्में लक्षांत घेऊन सापेक्ष वानें जगत् उत्पन्न केलें आहे त्यांत ईश्वराचा दोष नाहीं

वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात्तथाहि दर्शयति ।
-ब्र सू २-१-३४

ईश्वर हा पावसासारखा म्हणजे पाण्यासारखा आहे पाणी जमिनींत ज्या जातीचें बीज पेरलें असेल त्याला विकसित होण्याला सहाय करतें पाणी हें कारलें, ऊस व मिरची याच्या बुडाशीं गलें कीं त्या त्या ठिकाणीं जी बीजगत शक्ति असते तिचाच विकास करते ज्या बीजामध्यें जी शक्ति नाहीं, ती पाणी कधींहि उत्पन्न करू शकत नाहीं तात्पर्य, ही सृष्टि सापेक्ष आहे व ती अनादि असल्यामुळें ईश्वरावर वैषम्यादि कोणतहि दोष येऊ शकत नाहींत ईश्वर हा सम, साक्षी, प्रभु व निर्लेप असा आहे

(५५९) ईश्वर कुठें आहे ?-अनेक प्राण्यांचीं अनेक कर्में त्यामुळें झालेले जे संस्कार (बीज दोष) त्याचें विकसन करून प्रत्येक प्राण्याला त्याच्या त्याच्या कर्माप्रमाणें फलभोग मिळणें, हें या ईशस्वरूपी नियतीचें कार्य आहे कर्ता, कर्म व फल या त्रयींची सांगड घालून देणारी शक्ति

म्हणजे ईश्वर होय ही शक्ति निर्गुण, निराकार, नामरूपातीत अशी असून ती जगात सर्वत्र आहे, पार काय पण मनुष्य मात्राच्या हृदयात ती शक्ति वास्तव्य करित आहे. त्या शक्तीच्या अधिष्ठानावर किंवा त्या शक्तीच्या प्रेरणेनें मनुष्यमात्राच्या क्रिया आपापल्या संस्काराप्रमाणें चाल्लेल्या आहेत

ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति ।
भ्रामयन्सर्वभूतानि यन्त्रारूढानि मायया ॥ ६१ ॥

—गीता अ १८.

भावार्थ—हे अर्जुना, ईश्वर सर्व प्राण्याच्या हृदयामध्यें वास करतो व आपल्या मायेच्या सामर्थ्यानें चाकावर चढविलेल्या मडक्या-प्रमाणें त्याना गरगर फिरवितो

पूर्णिमेस पूर्णचंद्राचा उदय झाला म्हणजे जशी समुद्राला भरती येते, सोमकांताला पाझर फुटतो, चंद्रविकासिनी कमलें फुल्तात, चकोर पक्ष्याचें पारणें सुटतें, तसें हृदयस्थ ईश्वराच्या सत्तेनें प्रत्येक मनुष्य आपल्या संस्काररूपी बीजानुरूप धडपड करीत असतो

तया सिंधू भरितें दाटे । सोमकांता पाझर फुटे ।
कुमुदाचकोराचा फिटे । सकोच तो ॥१३१३ ॥
तैसीं बीजप्रकृतिवशें । अनेकें भूतें येकें ईशें ।
चेष्टविजति तो असे । तुझ्या हृदयीं ॥१३१४॥
अर्जुनपण न घेता । मी ऐसें जें पाडुसुता ।
उठतसें ते तत्त्वता । तयाचें रूप ॥१३१५॥ ॥ ज्ञानेश्वरी अ १८

देवटच्या ओवींत अर्जुनपणाचा अहंकार सोडून जें राहातें तें त्या ईश्वराच स्वरूप होय असें म्हटलें आहे. त्यावरुन ईश्वराच्या व्यापकत्वाची कल्पना येत



प्रकरण पस्तिसावें
सगुण ईश्वर व अवतार

(५६०) सगुण ईश्वरः–तर्कदृष्ट्या, शास्त्रदृष्ट्या ईश्वर हा निर्गुण, निराकार आहे असें जरी असलें तथापि अधिकाराप्रमाणें मनुष्य हा ईश्वराला सगुण नि साकार मानतो नि आपल्यासारखाच तो एक हस्तपादादिकांनीं युक्त आहे, अशी सोयिस्कर कल्पना करून त्याची उपासना करतो. कारण निर्गुण ईश्वराची भक्ति होत नाहीं मनुष्यप्राणी ईश्वराला आपापल्या आवडीप्रमाणें नांवें देतो. कोणी त्याला शिव कोणी विष्णु, कोणी गणपति, कोणी ब्रह्म असें म्हणतात कोणी ईश्वराला आकाशातील बाप समजतो ! कोणी त्याला सात समुद्रापलीकडील क्षीरसमुद्रात सिंहासनावर बसवितो ! कोणी त्याला आठ दिवसांनीं एक दिवस विश्रांति देतो ! कोणी त्या ईश्वराला जगाच्या अंतीं न्यायाधिशाच्या आसनावर अधिष्ठित करून तो न्यायनिवाडा करणार आहे, असें म्हणतो. तात्पर्य, ज्याला नाव नाहीं त्याला नाव देऊन, ज्याचा जन्म नाहीं त्याचा जन्मकाल करून, ज्याला कुलगोत्र नाहीं त्याला कुलगोत्र चिकटवून मनुष्यप्राणी ईश्वराला सगुणत्व देतो कधीं तो त्याला लहानात लहान तर कधीं त्याला मोठ्यात मोठा, कधीं भक्तवत्सल तर कधीं क्रूर, कधीं सर्वज्ञ असें समजून त्याप्रमाणें तो ईश्वराची भक्ति करतो

(५६१) सगुण कल्पनेला आधार'–ईश्वराचें सगुणत्व हे वेदमंत्रातहि अस्फुटपणें दृग्गोचर होतें मैत्रायणी संहितेमध्यें (२,९११) महादेव, गिरिसुत, कार्तिकय, हस्तिमुख, नारायण, प्रभाकर अशा देवतांचीं नांवें आलेलीं आहेत. या देवता विग्रहवान् व शरीरधारी असाव्यात, अशी कल्पना मूळ उत्तरमीमांसकाची आहे. वेदमंत्रात अग्नीला चार शिंगें, तीन पाय, दोन डोकीं, सात हात असल्याचें वर्णन आहे. " चत्वारिशृंगात्रयो अस्यपादा "...पूर्वमीमांसक हे मंत्रमय देवता मानतात. उत्तरमीमांसक मंत्रावरून देव हे आकृतिविशेषानें म्हणजे शरीरानें युक्त असतात, असें

समजतात. आदित्यमडळांत तेज आहे, वायुमडळात शक्ति आहे, या वैदिक प्रयोगावरून उत्तरमीमासकानीं त्या देवता शरीरधारी असाव्यात असें कल्पिलेलें आहे. इद्र हा शब्द व्यक्तिवाचक नसून अधिकारवाचक आहे, असें वेदांती समजतात. इद्र म्हणजे स्थानविशेषाच्या निमित्तामुळें असलेला एक अधिकारी होय! त्या स्थानावर जोंवर तो आहे तोंवरच तो इद्र असतो. स्थानभ्रष्ट झाल्यावर तो इद्र असत नाहीं. उदाहरणार्थ, सेनापति हा शब्द जसा अधिकारवाचक आहे तसाच इद्र शब्दहि आहे. (शाकरभाष्य १-२ २८)

'इद्रो नाम कश्चित् विग्रहवान् देवताविशेष ।' असें उत्तर मीमासकाचें म्हणणें आहे. इद्र ही बळाची देवता आहे. अपाचा अधिपति वरुण होय, परमात्मा वैश्वानर होय. जठराग्नि विश्वात्मा होय, अशा प्रकारचे उत्तरमीमासकाचे जे देवताविषयक विचार आहेत, त्यावरून ईश्वराच्या सगुणत्वाची कल्पना येते ईश्वर हा सगुण आहे, मोठ्यात मोठा आहे, त्याला हस्तपादादि अवयव आहेत, बुद्ध्यादि इद्रियें आहेत, असें मानून समाजात जो मोठ्यात मोठा मनुष्य असे, ज्याच्यामध्यें कांहीं विशेष दिसे त्याला ईश्वरी अश, अवतार व विभूति समजण्यात येऊं लागलें. रामकृष्ण या ऐतिहासिक वीराना, महावीर, जिन व गौतमबुद्ध इ. सप्रदायप्रवर्तकानाहि अवतार समजण्यात येऊ लागलें. अवतार हा मूर्तिमत सदैव डोळ्यापुढें असतो असें नाहीं. म्हणून मग त्याचें प्रतीक, त्याची मूर्ति, त्याची प्रतिमा काष्ठ, धातु व पाषाण इत्यादिकाची बनवून मनुष्य त्याची पूजअर्चा, ध्यानधारणा करू लागला. असो.

(५६२) गीता व अवतार —येथवर ईश्वराचें मूळ निर्गुण स्वरूप, त्याला पुढें आलेलें सगुणत्व, त्यातून अवतारकल्पनेचा उदय व त्याचें मूर्तिपूजेंत रूपातर कसकसें होत गेलें याचें विवेचन केलें आता प्रथम क्रमप्राप्त म्हणून हिंदुसमाजात जी अवतारकल्पना आहे तिची थोडी चिकित्सा करू वैदिक वाङ्मयात अवतारकल्पना आढळत नाहीं. प्रामुख्यानें ती कल्पना गीतेंतील पुढील श्लोकात आलेली आहे —

यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत ।
अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥६॥

परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।
धर्मसंस्थापनार्थाय संभवामि युगे युगे ॥ ७ ॥ –गी. अ. ४

ज्यावेळी धर्माची ग्लानि होते, त्यावेळी अधर्म नष्ट करण्याकरितां, धर्मसंस्थापना करण्याकरितां, साधूंचें रक्षण व दुष्टांचें दहन करण्याकरिता मी वेळोवेळी अवतार घेतो, असें श्रीकृष्णानें अर्जुनाला सांगितलें आहे. यातील सूक्ष्म आशय लक्षांत घेतला तर असें स्पष्ट दिसतें कीं 'युगे युगे' म्हणजे वेळोवेळी परमेश्वर तेजस्वी व पराक्रमी माणसांचें रूपानें त्या त्या कालांत समाज व राष्ट्र यांच्या अभ्युदयाकरितां येत असतो. इंग्रजीमध्यें Times create their own men यांत जो आशय आहे तोच वरील वाक्यांत आहे. परिस्थितिसापेक्ष कर्तृत्ववान् माणसें जगांत उत्पन्न होतात. त्यांचें कर्तृत्व असामान्य कोटींतील असलें म्हणजे मग त्यांना 'सुपरमॅन,' पुरुषोत्तम, अवतार असें मागाहून समजण्यात येतें.

(५६३) श्रीशंकराचार्यांचें मत –श्रीशंकराचार्यांनीं गीताभाष्याच्या उपोद्घातांत अवतारासंबंधांचें केलेलें विवेचन मननीय आहे. 'पुष्कळ काळ गेल्यामुळें धर्माचरण करणाऱ्यांमध्यें कामलोभादिकांचा उद्भव होऊन त्यामुळें विवेक व विज्ञान हीं नष्ट होतात मनुष्यस्वभावातच कामलोभादि हे दोष आहेत त्यामुळें जेव्हा घडी विसकटते तेव्हा समाजाला कर्मप्रवृत्त करण्याकरिता कर्त्या मनुष्याची आवश्यकता असते ' हा कर्ता मनुष्य त्या कालातील कर्तृत्ववान् बहुसंख्य व्यक्तींच्या आकांक्षा आत्मसात् करून त्यांच्या सहाय्यानें महत्कार्य करून दाखवितो.

(५६४) युगपुरुष कोण ? श्रीकृष्ण, श्रीराम, परशुराम हे त्या त्या कालातील युगपुरुष होत. ज्याच्या विचाराची पकड आणि ज्याच्या कर्तृत्वाचा प्रभाव हा समाजाच्या मनावर जेवढ्या काळापर्यंत ठसठशीतपणानें असतो, तवढ्या कालांतला तो युगपुरुष होय असामान्य कर्तृत्व व बुद्धिमत्ता ज्यामध्यें असतें, असाच मनुष्य अद्भुत कार्य करून दाखवितो, व मागाहून त्याला अवतार समजण्यात येतें. बुद्धि, तेज, कर्तृत्व यांनीं युक्त अशीं माणसें समाजांत वेळोवेळीं उत्पन्न होतात व तीं समाजाला धक्के देऊन कार्यप्रवण करतात, अशी ही अनादि परंपरा आहे.

(५६५) श्रीकृष्ण हा अवतार –पुराणामध्यें ईश्वराचे अंश, कला

व आवेश असे अवतार मानलेले आहेत त्याचाहि चिकित्सक बुद्धीनें विचार केला तर प्रत्येक कर्तृत्ववान् मनुष्य ईश्वरी अवतारात मोडतो, असेंच सिद्ध होतें. प्रत्येक मनुष्य ईश्वराचा अंश आहे त्याच्या ठिकाणीं सत्, चित् व आनंद या गुणाचा आविष्कारहि आहे. अर्थात् असामान्य कर्तृत्व जर त्याचें ठिकाणीं दिसेल तर तोहि अवतार समजला जातो

वेदांतशास्त्रात ईश्वर हा शुद्धसत्वप्रधान अंशा मायेच्या योगानें अवतार धारण करतो व अवतारकार्य करतो. जीव हा अविद्येच्या आधीन, वश व अल्प शक्तिमान् असल्यामुळें व त्याचें शरीर पंचभूतात्मक असल्यामुळें ईश्वराप्रमाणें अवतारकृत्य करू शकत नाहीं, असें विवेचन आहे. ईश्वराची उपाधि शुद्ध आणि जीवाची उपाधि मलिन आहे. ईश्वराचें शरीर मायामय तर जीवाचें शरीर जड असें मानलेलें आहे

अस्यापि देववपुषो मदनुग्रहस्य ।
स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोऽपि ॥–भाग दशमस्कंध

या श्लोकातील 'स्वच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोऽपि' हीं पदें महत्त्वाची आहेत त्यावरून परमेश्वराचें शरीर कसें असतें व त्याकडून अद्भुत लीला कशा होतात याची कल्पना येते. भगवान् श्रीकृष्णाचें शरीर हें मायामय होतें व तो अवतारी होता, यासंबधीचें वर्णन भागवतात पुष्कळ ठिकाणीं आहे

क्व सप्तहायनो बाल क्व महाद्रिविधारणम् ।
ततो नो जायते शंका व्रजनाथ तवात्मजे ॥ –भा १०।२६।१४
तस्मान्नन्द कुमारोऽयं नारायणसमोगुणै ।
श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मय ॥–भा १०।२७।२२

भावार्थ –सात वर्षांचा मुलगा तो काय व त्याच्या हातून गोवर्धन पर्वताचें उद्धरण होतें काय ? नंदा, तुझ्या मुलाबद्दल आम्हाला शंका येते (नंद म्हणतो, गर्गाचार्यांनीं असें सांगितलं की) हा 'तुझा मुलगा नारायणासारखा गुणवान् आहे म्हणून कीर्ति, ऐश्वर्य व कर्तृत्व या गोष्टींत तो नारायणासारखाच होणार आहे'

(२६६) श्रीकृष्ण हा लौकिक मनुष्य –ज्या भागवतात श्रीकृष्णाला प्रत्यक्ष अवतार असें म्हटलें आहे त्यांतच पुढील विचार आहेत.

दुर्भगो बत लोकोऽयं यदवो नितरामपि।
ये संवसन्तो न विदुर्हरिं मीना इवोडुपम् ॥८॥
इङ्गितज्ञाः पुरुप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ।
सात्वतामृषभं सर्वे भूतावासममंसत ॥९॥
देवस्य मायया स्पृष्टा ये चान्यदसदाश्रिताः ॥१०॥

—भागवत अ २ स्क ३

भावार्थ —उद्धव म्हणतो, 'हे विदुरा, या लोकांचें काय दुर्भाग्य पहा! मासे जसे समुद्रातील नावेला अज्ञानामुळें ही नाव आहे असें समजत नाहींत, तसे हे लोक यांच्यामध्यें वास्तव्य करणाऱ्या श्रीहरीला ओळखत नाहींत. हे प्रौढ इङ्गितज्ञ यादवसुद्धा आपल्यातील सर्वश्रेष्ठ अशा श्रीहरीला ओळखत नाहींत. ईश्वराच्या मायेमुळें यांनी अज्ञानाचा स्वीकार केलेला आहे

उद्धवाच्या या उद्गारावरून श्रीकृष्णाला तत्कालिन यादव अवतार समजत नसत हें उघड आहे 'चिरपरिचयात् अवज्ञा' हा न्याय सर्वत्र आहे श्रीकृष्णाला अर्जुन आपल्या बरोबरीचा मित्र समजत होता आणि शिशुपाल तर त्याला सामान्य सज्जन मनुष्यहि समजत नव्हता! दुर्योधन श्रीकृष्णाला काय समजत होता, हें त्यानें एकव्या श्रीकृष्णाच्या सहायापेक्षा अनेक पट यादवांचें सैन्य पसत केलें, यावरूनच सिद्ध होतें।

एखादा मनुष्य कर्तृत्वानें मोठा झाला म्हणजे त्याच्या बाललीलासुद्धा कुणवुन सांगण्यात येतात श्रीकृष्णाप्रमाणें श्रीरामाच्या बाललीला रामायणात, गणपतीची लीला गणेशपुराणात आणि इतर अवताराच्या लीला निरनिराळ्या ग्रंथात सारख्याच वर्णिलेल्या आहेत त्यावरूनहि कर्तृत्ववान् माणसाच्या चरित्रात हे प्रभेद मागाहून घुसडले असावे, असें अनुमान सभवतें

(५६७) समान सत्ता पाहिजे—समानसत्ता असेल तरच साधक बाधक व्यवहार होतो, भक्त व दुर्जन ज्या व्यावहारिक सत्तेंत असतात त्या सत्ते मध्यें व्यवहार करण्याकरिता ईश्वर म मायिक शरीरधारण करून भक्तांना आणि अभक्तांना त्यांच्या पापपुण्याचीं फळें देऊन आपल्या विभूतीचा उपसहार करतो," असें विवेचन वेदांतशास्त्रामध्यें आहे. हेंहि शुद्ध तर्कदृष्टीनें पाहिलें तर कर्तृवान् मनुष्य आपल्या ध्येयाला अनुकूल

असणाऱ्यांचें रक्षण आणि प्रतिकूल असणाऱ्याचा निःपात करीत असतो व तसें करून यश आल्यावरच त्याला महत्त्व प्राप्त होतें, या व्यवहाराशीं तें सुसगत दिसतें तें निराळ्या भाषेत माडलें आहे, एवढेंच !

(५६८) विभूति म्हणजे काय ? –गीतेच्या चौथ्या अध्यायात जशी अवतारकल्पना आहे, तशीच गीतेच्या दहाव्या अध्यायामध्यें विभूतिविस्ताराची कल्पना माडलेली आहे दहाव्या अध्यायामध्यें त्या कालात ज्याला ज्याला काहीं विशेष समजत त्याचा उल्लेख कलला आहे. त्यावरून तें सर्व ईश्वराचे अवतार अगर विभूति असें म्हणता येणार नाहीं. पिंपळ, सिंह, द्यूत, मार्गशीर्ष महिना, चद्र, सूर्य, समुद्र अशा कित्येकाचा विभूति म्हणून उल्लेख तेथें केलेला आहे या सर्व विभूतींना जर आपण देव समजू लागलों तर द्यूत (जुगार) बद करता येणार नाहीं ! सिंहाला सर्कसीमध्यें आणता येणार नाहीं आणि पिंपळाच्या झाडाचीं मुळें जर एखाद्या घराच्या खालीं जाऊन घर पाडू लागलीं तर तो पिंपळ त्याच्या देवपणामुळें तोडता येणार नाहीं ! दहाव्या अध्यायाचा बारकाईनें विचार केला तर त्या कालातील प्रत्येक विशेष व्यक्ति, वस्तु व विषय मी आहे, असें भगवताना सागावयाचें होतें म्हणूनच शवटीं उपसहारात जें जें वस्तुजात विशेष गुणानीं युक्त असेल, श्री, विद्या, ऐश्वर्य इत्यादींनीं विभूषित असेल तें तें सर्व विभूतींत दकलेलें आहे शस्त्र धारण करणाऱ्या–मध्यें जो राम तो मी आहे, वृष्णिकुळातील वासुदेव तो मी आहे, असें सागणारा भगवान् आज जर विभूतिविस्तारयोग सागू लागेल तर त्याला विद्यमान जगातील सर्व कर्तृत्ववान् व्यक्तींचा व विशेष वस्तूचा नाम-निर्देश करावा लागेल

(५६९) जेथें तेथे अवतार लागतो ! –मनुष्याला कर्तृत्वानें 'नराचा नारायण हो,' असें सागणें अवश्य आहे पण कर्तृत्ववान् माणसाला अवतार समजणें, त्याला देव समजणें व त्याचीं स्तुतिस्तोत्रें गात बसणें हें हतवुद्धतेचें लक्षण होय ! कोणी कर्ता मनुष्य पुढें आला कीं हिंदु समाज त्याला अवतारकोटींत दकलतो आणि त्याच्या जयत्या व जयजयकार करीत बसतो ! तेजस्वी व कर्तृत्ववान् पुरुष कर्मोपदेश करू लागला कीं त्याप्रमाणें वागण्याची पाळी आपणावर येईल व मग पचाईत पडेल म्हणून त्याला

अवतारकोटींत ढकलून त्याला स्तुतीची, वंदनाची व जयजयकाराची लाच देऊन हिंदु मनुष्य नामानिराळा राहतो! 'महाराज, आपण फार मोठे आहा, अवतारी पुरुष आहा, नमस्कार असो आपल्याला, आपल्या दर्शनानें मी पुनीत झालो' असें बोलण्यातच हिंदु माणसाला समाधान वाटतें!

कोणी मनुष्य विद्या व तेज याच्या प्रभावानें पुढें आला व काहीं समाजकार्य करू लागला तर तें कार्य मोठें अवतारकृत्य आहे असें हिंदु-समाज समजतो. सामान्य अन्यायाचा प्रतिकार, आततायींचा प्रतिकार, अस्पृश्यतानिवारण, पोटजातींत विवाह, असल्या गोष्टीसुद्धा करण्यास हिंदुसमाजाला अवतार लागतो. अवतारावाचून काहीं होणें शक्य नाहीं, असल्या दुबळ्या कल्पनेनें हिंदुसमाजाला पछाडलेलें आहे. तुळशीदासानीं हिंदीमध्यें रामायण लिहिलें, तर तें म्हणे वाल्मिकीचे अवतार! नामदेवानीं अभंगरचना केली, तर ते म्हणे उद्धवाचे अवतार! मोरोपंतानीं आर्या चांगल्या केल्या, कारण काय तर ते म्हणे गणेशाचे अवतार! श्रीसमर्थांनीं महाराष्ट्रांत सामर्थ्य उत्पन्न केलें, कारण काय तर ते म्हणे मारुतीचे अवतार! तुकाराम, ज्ञानदेव इत्यादि संत, शिवाजी, तानाजी, बाजीप्रभु इत्यादि कर्मवीर हेसुद्धां अवतारच! तात्पर्य, या अवताराचा अतिरेक हिंदुसमाजांत झाला आहे तो नष्ट केला पाहिजे.

(५७०) अवतारकल्पना व दौर्बल्य —मनुष्याला अवतारकोटींत ढकलणें यासारखी गुलामगिरी नाहीं. राम, कृष्ण, परशुराम, शंकर हे त्या त्या कालांतील वीर नि कर्ते पुरुष होते. या ऐतिहासिक पुरुषांचें कर्तृत्व ध्यानीं घेऊन आजचें आपलें जीवन सुखी केलें पाहिजे. हें सोडून देऊन यांच्या कथा व पुराणें ऐकण्यात पुण्य आहे, ही कल्पना सर्वस्वी चुकीची आहे. कारण रामकृष्णचरित्र श्रवण करण्यांत पुण्य आहे अशी कल्पना झाली कीं मग स्वतः त्या वागण्याकडे कोणी लक्ष देत नाहीं. सूर्य हा देव आहे असें म्हटलें कीं तेथें उपास्य-उपासक भाव उत्पन्न होतो. पण तोच तेजोगोलक आहे असें म्हटलें कीं शोष्य व शोधक असा संबंध उत्पन्न होतो. पृथ्वी ही देवता मानली कीं उपासनावृत्ति आली. पण पंचमहाभूतांपैकीं पृथ्वी एक आहे, तिचा मानवी जीवनाला उपयोग आहे, म्हणून तिची सेवा ट्रॅक्टरनें उत्तम नांगरून व बीं पेरून केली पाहिजे, हें

तरच पाश्चात्यांना जसें अवगत आहे, तसें हिंदुसमाजाला नाहीं. कर्त्या मनुष्याला देव ठरवून त्याची स्तुती करण्याचा, टाळ्या वाजवून भजन करण्याचा जो अभ्यास हिंदुसमाजानें आजवर केला आहे तो आता लौकर बन्द केला पाहिजे, कारण जुन्या लोकांप्रमाणें नव्या शिक्षितांतहि जयत्यांचें व मयत्यांचें पुष्कळ वेड शिरलेलें दिसतें. विद्वान्, थोर, राजकारणी, कर्तृत्वशाली अशा पुरुषाच्या श्राद्धतिथी अवश्य साजऱ्या कराव्यात, त्यांच्या कर्तृत्वाचें मनन करावें व त्याप्रमाणें वागण्याचा यत्न करावा, परतु केवळ पुण्यतिथ्या साजऱ्या करण्यात व वृत्तपत्रांतून त्याची जाहिरात छडक विण्यात काहीं विशेष करतो, असें समजणें सर्वथैव चुकीचें आहे.

(५७१) अवताराची पार्श्वभूमिका —अवतारी पुरुषाची पार्श्वभूमिका लक्षात घेतली तर असें दिसतें कीं ज्याला पुढें अवतार समजण्यांत येत, त्यानें एकट्यानेंच सर्व कार्य केलेलें नसत. कारण एकटा अवतार सर्व कार्य करू शकतच नाहीं. पुष्कळ सर्व सामान्य माणसांचे श्रम अवतारकार्यास सहायभूत होतात, म्हणूनच त्याच्या हातून मोठालीं कार्यें घडतात. श्रीराम व श्रीकृष्ण यांचे अवतार होण्यापूर्वी जी परिस्थिति होती तिचें वर्णन पुढीलप्रमाणें आहे —

महाराजानासुद्धा अवतार समजणारे काहीं थोडेथोडके लोक नाहीत. पण आज जें संशोधन झालें त्यावरून शिवपूर्वकाली समाजात किती असंतोष उत्पन्न झाला होता, प्रतिकारवृत्ति कशी जागृत झाली होती, आणि त्या वेळच्या मराठा समाजातील देशमुखदेशपांड्यामध्यें कशी संघटना उत्पन्न झालेली होती, हें पाहिलें म्हणजे त्या सिद्धतेचा व आकांक्षेचा लाभ घेणारा कोणीतरी निमित्तमात्र पुढें यावयास हवा होता, तो शिवाजी महाराजांच्या रूपानें आला, असें निदर्शनास येतें. समाज हा निधि असून त्यांतील कर्ता पुरुष हा त्या समाजाचा प्रतिनिधि असतो श्रीशिवकालात बहुजन-समाजामध्यें, मराठ्यामध्यें, मावळ्यामध्यें म्लेच्छप्रतिकाराची जी बलवत्तर भावना उद्‌भूत झाली होती ती जर नसती, तर श्रीशिवछत्रपतींना अपेशच आलें असतें. आजहि ज पुरुष विशेष कर्तृत्वानें क्षितिजावर चमकत आहेत, त्यांच्या मागेंहि त्यांच्या अनुयायांच्या कर्तृत्वाची आणि सर्वसामान्य समाजाच्या सहानुभूतीची भूमिका सिद्ध आहे, हे विसरता कामा नये. समाजामध्यें संघटना उत्पन्न झाली, जाज्वल्य व उत्कट वृत्तींचा उदय होउन एका उच्च ध्येयाकडे समाज जाऊं लागला म्हणजे तो समाजच आपल्यांतील एक कर्तृत्ववान् प्रतिनिधि पुढें ढकलतो व त्याच्याकडून आपणास हवें तें घडवून आणतो. हाच सिद्धांत श्रीतुकाराममहाराजांनीं—

देवा हातीं रूप । धरवूं आकार ।
नेदूं निराकार । होऊं त्यासी ॥

या अभंगवाणींत ग्रथित केला आहे.

(५७२) अवतार वेडातून मुक्त व्हा —हिंदुसमाजामध्यें दशावताराची कल्पना असून सांप्रत नववा बौद्धावतार चालू आहे, असें समजतात. धर्मकर्मांच्या संकल्पामध्यें 'बौद्धावतारे भारतवर्षे भारतखंडे' असें म्हणतात. म्हणजे अद्याप दहावा एक अवतार व्हावयाचा आहे म्हणून त्याची वाट पहात काहीं लोक स्वस्थ बसलेले आहेत ! हिंदूंच्या या भोळसट कल्पनेचा लाभ अनेक अहिंदु घेत आहेत. कोणी एखादा लुच्चा, टग्या किंवा महावेरकी मनुष्य पुढें येतो व स्वतः मी कल्कीअवतार आहे असें घोषित करून भलभलत्या मार्गांनीं समाजाला लुबाडूं लागतो ! अहिंदु समाजातील एखादा संपन्न मनुष्य, एखादा हायनेस किंवा एखादा सर-

सुद्धा स्वतःच्या कल्कीअवताराची जाहिरात देतो, तीर्थप्रसादानें लोकांना पुनीत करण्याचा आव थाणून यथेच्छ दक्षणा घेतो. हिंदुसमाजाच्या या भोळसट कल्पनेचा लाभ अहिंदु लोक घेणारच. यास्तव त्याच्या डोक्यातून हें अवताराचें वेड अवश्य घालविलें पाहिजे.

(५७३) धर्मकर्मसंकल्प बदला:–नवा हिंदुधर्म हिंदुसमाजाला असें सांगतो कीं म्लेच्छसंहारक हिंदुपदपादशाहीसंस्थापक असा व्हावा अवतार श्रीछत्रपति शिवाजीमहाराजाच्या रूपानें तीनशें वर्षांपूर्वी होऊन गेला. तोच कल्की अवतार होय ! हिंदूनो, धर्मकर्मामध्यें 'शिवाव-तारे भारतवर्षे भारतखंडे' असा संकल्प रूढ करा. ईश्वरानें हिंदुस्थानात दशावतार घेऊन जें करावयाचें तें केलें. आता ईश्वर हिंदुसमाजातील मनुष्याकडूनच सर्व कांहीं करून घेणार आहे. हिंदूनो, आता कर्तव्यतत्पर व्हा. तुम्ही कर्तृत्ववान् झाला कीं ईश्वर साह्य करतो. मानवी कर्तृत्वानेंच जगाला शोभा आणलेली आहे. ईश्वर सदासर्वदा जवळ आहे. तुमचें कर्तृत्व, तुमची उत्कटता व तुमचें धैर्य हें तो पहात आहे. हिंदूनो, स्वधर्माकरिता मरण्यास व प्रतिकार करण्यास सिद्ध व्हा. सद्धेतूनें व सत्प्रवृत्तीनें जो आपण उद्योग करतो त्यास ईश्वर सदैव साह्य करीत असतो. यास्तव हिंदूनो, धर्माकरिता, समाजाकरिता, स्वतःच्या हक्काकरिता, देवाकरितां सत्य, न्याय स्त्रियाची अब्रू याच्या रक्षणाकरिता तुम्ही स्वतः मरण्यास व मारण्यास सिद्ध व्हा. ईश्वराची वाट पहात बसू नका. तुम्ही कर्तव्य करू लागला कीं ईश्वर धावून येईल, असें नवा हिंदुधर्म तुम्हाला आग्रहानें सांगतो.



प्रकरण छत्तिसावें

भक्तिमार्गाचें नवें स्वरूप

(५७४) मूर्तिपूजा सर्वत्र आहे -येथवर ईश्वराच्या सगुण स्वरूपाच्या अनुषगानें येणारी जी अवतारकल्पना तिची चिकित्सा केली. आता मूर्तिपूजा, नामस्मरणादि नवविधा भक्ति आणि देवालयें इत्यादि विषयाचा विचार करणें क्रमप्राप्त आहे.

कोणत्याहि समाजात या ना त्या स्वरूपात ईश्वराच्या मूर्त स्वरूपाची म्हणजे प्रतीकाची पूजा चालू असतेच. कोणी ईश्वराचें प्रतीक म्हणून एखादी मूर्ति, एखादा फोटो पुढें ठेवतो व त्याचें ध्यान करतो कोणी फॉटपुढें गुडघे टेकतो, कोणी थडग्याला पुजतो, कोणी त्याच्या डोक्यावर सब्जा घालतो तर कोणी कृष्णपाषाणाचें चुंबन करतो! म्हणजे मनुष्याच्या मनाला काहीं तरी ईश्वर म्हणून सगुण विषय लागतो, हें निर्विवाद आहे

(५७५) मानला तर देव -प्राचीन परंपरेमध्यें मूर्तिपूजेला मुळींच महत्त्व नव्हतें. 'मूर्खस्य प्रतिमापूजा' किंवा 'प्रतिमा स्वल्प बुद्धीनाम्' अशी या मूर्तिपूजेची निंदाच केलेली आहे. प्राचीनकाली यज्ञरूपानें देवताची भक्ति करीत, तर मध्यकालात मूर्ति या प्रतिमा स्थापन करून त्याची नवविधा भक्ति चालू झाली. लहान मुलें काठीचा घोडा व आगपेट्याची आगगाडी करून काहीं वेळ गमतीनें खेळतात व पुढें कटाळा आला की टाकून देतात. एखादी सुपारी, एखादा पाषाण, एखादी मृत्तिकेची मूर्ति यांना देव मानणें व काहीं काल आनंदात घालविणें हेंहि त्या सारखेंच आहे मूर्तीमध्यें देव आहे, शाडूच्या गणपतीमध्यें वेदमंत्रानीं प्राणप्रतिष्ठा होते हा सर्व विषय भावनेचा आहे 'मानला तर देव नाहीं तर धोंडा' या म्हणींतहि हाच अर्थ आहे. शिव, विष्णु, गणपती यांची मृत्तिकापाषाणाची मूर्ति समोर ठेवून ध्यानधारणा करीत बसणें, विशेषत: त्या मूर्तीत काहीं अद्भुत सामर्थ्य आहे असें समजणें हा प्रमाद आहे. गीता

व भागवतादि ग्रंथात अव्यक्त अशा ईश्वराला व्यक्त किंवा सगुण समजणें हें अज्ञानाचें लक्षण आहे, असेंच म्हटलेलें आहे.

(५७६) मूर्ति, गीता व भागवतः–

अव्यक्तं व्यक्तिमापन्नं मन्यन्ते मामबुद्धयः ।
परं भावमजानंतो ममाव्ययमनुत्तमम् ॥ –गी. अ. ७ श्लो. २४
अहं सर्वेषु भूतेषू भूतात्मावस्थितः सदा ।
तमवज्ञाय मां मर्त्यः कुरुतेऽर्चाविडम्बनम् ॥२१॥
यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमीश्वरम् ।
हित्वार्चां भजते मौढ्याद् भस्मन्येव जुहोति सः ॥२२॥
–भा. स्क. ३ अ. २९

भावार्थः–मी अव्यक्त असता मला अज्ञानी लोक मनुष्यदेहधारी मानतात. याचें कारण माझें अव्यय, श्रेष्ठ व उत्तम असें जें अव्यक्त स्वरूप त्याचें अज्ञान हें होय. मी सर्व भूतामध्यें असताना जो मूर्तीची पूजाअर्चा करुन माझी चेष्टा करतो, तो जणु सर्वभूतस्थ जो मी त्याचा अवमान करुन भस्मातच हवन करतो.

(५७७) मूर्ति व योगशास्त्रः– या तऱ्हेचे मूर्तिपूजेविरुद्ध पुष्कळ विचार असले तरी मूर्तिपूजा समाजांत रूढ आहेच. तिचा प्रादुर्भाव बुद्धोत्तर काळात अधिक झाला असावा. पातञ्जलयोगशास्त्रदृष्ट्या ध्यान, धारणा, चित्तस्थैर्य व मन.प्रसाद याकरिता मूर्त प्रतीकाची आवश्यकता आहे.

'यथाभिमतध्यानाद्वा'। यो. सू. १–३९

जें मान्य व पसत असें प्रतीक असेल त्याच्या ध्यानानें चित्तस्थैर्य किंवा चित्ताची एकाग्रता साधावी.

यदेवाभिमत तदेव ध्यायेत्। तत्र लब्धस्थितिकमन्यत्रापि स्थितिपदं लभत इति। –योगभाष्य ॥

किंबहुना यदेवाभिमतं हृदि हरिहरमूर्त्यादिकं तदेवादौ ध्यायेत्। –भावागणेशवृत्ति,

किंबहुना यदेवेष्टं शिवरामकृष्णादिरूपं तदेव ध्यायेत् तत्र लब्धस्थितिक अन्यत्रापि स्थितिं लभते। –मणिप्रभा

वरील तीन्ही वाक्यांचा मतितार्थ असा आहे की चित्तस्थैर्याकरिता

हरी, हर,राम इत्यादि कोणत्याहि देवाचें यात्समान्य अथें प्रतीक ठेवून त्याचें ध्यान करावें. या साधनानें चित्ताची एकाग्रता साधली व त्याला स्थैर्य आलें तर त्याचा उपयोग अन्यत्रहि होतो

(५७८) मूर्ति हें साधन —यावरून मूर्तिपूजा ही प्रथम चित्त स्थैर्याचें एक साधन म्हणून आली असें दिसतें मूर्तिपूजा हें साध्य नसून तें उपासनेचें साधन आहे सर्वव्यापी तत्त्वाचें आकलन मनाला होत नसल्यामुळें बाह्य प्रतीकाची आवश्यकताहि आहे प्रशात स्थानीं मनाची एकाग्रता साधावी व चित्तप्रसन्नता लाभावी म्हणून मूर्तीचें ध्यान व *त्याकरिता देवघराचें स्थान, अशी कल्पना निघाली बाह्य षोडशोपचार* पूजेचा या मुख्य ध्येयाशीं काहीं संबंध नाहीं आज पुष्कळ घरातील देव्हाऱ्यात वीसपंचवीस देवाची गर्दी, एकाच देवाच्या अनेक मूर्ति आणि त्याच्या पूजाअर्चा हा प्रकार दिसतो तो मुख्य हेतूस धरून नाहीं त्यापेक्षा प्रत्येक घरात एक स्वच्छ व प्रसन्न देवघर, तथें ध्यान व धारणा करण्यास प्रसन्नता आणि त्या देवघरांत एकाच देवाची सुदरशी मूर्ति अशी योजना असावी उदबत्ती लावून, फुलें वाहून तेथें काहीं काल चित्तस्थैर्यार्थ एकातवास अवश्य स्वीकारावा

(५७९) देवविडंबन —आज समाजात ज्या स्वरूपात देवपूजा चालू आहे, तें एका दृष्टीनें विडंबनच आहे दारिद्र्यामुळें पुष्कळ घराना देवघरें नसतातच व जथें तीं आहेत तथें देव सोंवळा म्हणून प्रपचातील अनेक सोंवळ्या (लोणचे, शेवया, पापड, सांडगे इत्यादि) पदार्थांनीं देवघरातच ठाणें दिलेलें असत देवघरें हीं सालीं अस्वच्छ, वर जळमटें, कोपऱ्यात केर अशींच बहुतक आढळतात हें पावित्र्यविडंबन होय !

पूजा करताना मौन धारण करणें, मध्येंच मुलगा रडू लागला की त्याला ' मार दे, ' असें सागण्याकरिता बाळकृष्णावर पळी मारून दाखविणें, अनेक देवाची गर्दी करून आपल्या इष्ट देवाला धूप, दीप नैवेद्याचा आस्वाद कमी मिळेल म्हणून इतर देवाचीं तोंडें बाजूस करणें, देवपूजेचा स्वतःला कटाळा म्हणून मुलावर पूजेची सक्ति करणें, त्यानें ती कटकट नाहींशी करण्याकरिता सर्व देव रोवळींत घालून धुता धुता एक स्वर्गवासी झाल्याची वार्ता देऊन वर्षभर पूजेच्या त्रासातून मुक्त होण्याची युक्ति

करणें वगैरे सर्व प्रकार विडंबनाचे होत म्हणून वर सांगितल्याप्रमाणें चित्तस्थैर्यार्थ मूर्तिपूजेचा प्रचार रूढ व्हावा. (प कोकजेकृत 'नवा आचारधर्मा 'तील मूर्तिपूजा प्रकरण पहा).

(५८०) 'भावेन देव '.—साख्यप्रक्रियेप्रमाणें हें जग निर्गुणात्मक मानलें गेलें या निर्गुणाच्या ब्रह्मा, विष्णु, महेश अशा मुख्य देवता रूढ झाल्या आणि इतरहि अनेक देव प्रकृतिस्वभावधर्मांप्रमाणें हिंदुसमाजात मानण्यात येऊ लागलें. राम, कृष्ण, गणेश, शंकर, मारुती हे पांच देव किंवा ग ना श र दे, गणेश, नारायण, शंकर, रवि व देवी असे पंचायतन रूढ झालें. सांप्रत शिव, विष्णु, शंकर, गणेश आणि त्यांच्या पंचायतनातील मूर्तींची किंवा शाळिग्राम, नर्मदा गणपती, बाण इत्यादि पाषाणाचीं ईश्वराचें प्रतीक समजून पूजा करण्यात येते प्रतीकाचें ठिकाणीं भक्ताचा भाव पाहिजे म्हणूनच 'भाव तोचि देव, 'पाषाण देव, पाषाण पाहिरी' "भावेन देव' अशी भाषा योजतात.

(५८१) मूर्तींत जीव येतो काय ?—कोणत्याहि देवाची मूर्ति म्हणजे तें प्राचीन वीर, विद्वान् कर्ता व मुत्सद्दी पुरुषाचें प्रतीक होय प्रतीक म्हणजे देव नव्हे 'न प्रतीके न हि स' असें ब्रह्मसूत्र आहे म्हणजे प्रतीकात देव नसून तो उपासकाच्या भावनेंत असतो वेदमंत्रानीं मूर्तींच्या ठिकाणीं प्राणप्रतिष्ठा केली म्हणजे भक्ताची भावना उत्तेजित होते पण त्यामुळें त्या मूर्तींमध्यें वा प्रतीकामध्यें जीव येतो अथवा अद्भुत सामर्थ्य येतें असें मात्र नव्हे मूर्तीवर जडजवाहिर घालून निष्ठेनें उपासना केली म्हणजे मूर्ति भक्ताला श्रीमंत करते, असेंहि नाहीं तंत्रग्रंथात मृत्तिका, लोह, ताम्र, रौप्य व सुवर्ण इत्यादिकांच्या मूर्ती करून त्यांची आराधना केल्यास यथानुक्रम विशिष्ट फळें मिळतात, असें जें वर्णन आहे तो अर्थवाद आहे धातु, काष्ठ, पाषाणाची मूर्ति काहीं देऊ शकत नाहीं, भक्तानी तिजवर आपल्या भावनेनें केवळाहि सामर्थ्याचा आरोप केला तरी ती निर्जीव मूर्ति निर्जीवच असते भक्त आपल्या वीरभावनेचा आविष्कार देवाच्या हातात दुष्ट संहाराचीं आयुधें चक्र, गदा, त्रिशूळ, सुदर्शन देऊन करील पण त्यामुळें स्वत मूर्ति हातातील तरवारीनें दुष्टाचा गळा कापणार नाहीं, किंवा त्यावर गदादि फेकणार नाहीं. हें सर्व भक्तानींच करावयाचें असतें भक्त जें जें

कर्म करील त्याला कर्मसापेक्ष नियतिनियमाप्रमाणें फल मिळतच असतें. न होऊन ती मूर्ति स्वतः काहीं करित नाहीं.

(५८२) मूर्ति हें अभिमानस्थानः—पूर्वी अहिंदूनीं हिंदूंच्या सुप्रसिद्ध देवालयावर आक्रमण केलें त्यावेळीं मूर्ति पाहून घेईल, ईश्वर पाहून घेईल, आपल्या मूर्तीत अद्भुत सामर्थ्य आहे अशा कल्पनेनें हिंदूनीं प्रतिकार केला नाहीं. त्यावेळीं मूर्तीनें काय केलें नि मूर्तीत सामर्थ्य कुठें दिसलें याची साक्ष इतिहास देतच आहे. मूर्तीवर आक्रमण करणाऱ्याचीं मूर्तीचा अपमान करावा अशी वृत्ति नव्हती. ज्या समाजाचे ते देव, त्याचा अपमान करण्याकरिता आणि द्रव्याच्या लुटीकरितां तीं आक्रमणें होतीं. मूर्तीत चैतन्य नसलें, प्रतीकात सामर्थ्य नसलें तरी तीं प्रतीकें त्या त्या समाजाचीं अभिमानस्थानें असतात. आज इंग्रजी राज्याचा प्रतिनिधि जो बादशाहा वा व्हाईसरॉय यांच्या पुतळ्याला जर कुणी डांबर फासलें तर तो त्या निर्जीव पुतळ्याचा अपमान न समजतां ब्रिटिश साम्राज्याचा अपमान समजला जातो, म्हणून गुन्हेगाराला शोधून कडक शिक्षा देण्यात येते. पण त्याउलट पोस्टलातें दररोज राजाराणीच्या मुखवट्यावर शिक्के मारमारून ते काळे करीत असले तरी त्या खात्यातील नोकरांना मुळींच शिक्षा होत नाहीं! या उलटसुलट उदाहरणावरून मूर्ति किंवा प्रतीक हा भावनेचा विषय कसा आहे याची कल्पना येईल.

(५८३) भावना व तिचें सामर्थ्यः—भावना ही एक मनाची शक्ति आहे. तिला कांहीं प्रमाणात महत्त्व आहे. मानसोपचारानें पुष्कळ रोग कांहीं प्रमाणांत बरे होतात. जिवंत समाजामध्यें तीव्र, उत्कट व जळजळीत भावना असतात, त्याचा आरोप तो आपापल्या देवावर करतो, म्हणून देवहि जाज्वल्य असतात. मुमूर्षु समाजांत मिळमिळित व भोळसट भावना असतात, त्याचाहि आरोप तो आपल्या देवावर करतो, म्हणून देवहि मिळमिळित असतात. जळजळीत भावनेचे लोक तेजस्वी व ओजस्वी असतात आणि मिळमिळीत भावनेचे लोक उदास व हताश असे असतात! एखादा भोळसट भक्त कितीहि उत्कट भावनेनें लटल्यांत जय मिळावा म्हणून मूर्तीचे डोकें धरून बसेल, मुलाचा अजार जावा म्हणून सारखा अभिषेक करीत बसेल, आपत्ति आली तरी तिच्या निवारणार्थ जर तो देवाच्या दारीं धरणें

धरून बसेल तर भावनेच्या औत्कट्यामुळे या गोष्टी घडतील असें नाहीं. चित्तैकाग्र्यामुळे त्याच्या मनाला शांति मिळेल, त्याला उपाय सुचेल व त्यामुळें त्याला यशहि येईल. प्रयत्नविहीन अशा केवळ भावनेनें कांहीं होणार नाहीं. तसें झालें तर अत्यंत दरिद्री मनुष्य केवळ भावनेनें श्रीमंत होऊं शकेल, अविद्वान् विद्वान् होऊ शकेल आणि दुर्बळ प्रबळहि होऊ शकेल! परंतु तसा अनुभव नसल्यामुळे धातुपाषाणाच्या मूर्तीच्या ठिकाणीं भावनेनें अद्भुत सामर्थ्याचा आरोप करणें सर्वस्वी चुकीचें आहे. मंदिरातील मूर्ति कधीं धावून गेल्याचें नि पराक्रम केल्याचें उदाहरण ना दृष्ट ना श्रुत! म्हणून ही भोळी कल्पना नव्या हिंदुधर्माला सर्वस्वी अग्राह्य आहे

(५८४) कृती म्हणजे भक्ति –मनकालीन यज्ञसंस्था मागें पडल्यावर तंत्रकालामध्यें मूर्ति पूजेची नि नवविधा भक्तीचा प्रचार चालू झाला. म्हणून श्रवण, कीर्तनादि जी नवविधा भक्ति आज लोकांत समजण्यांत येतें तिचाहि विचार करणें भाग आहे अवतारी पुरुषाचीं चरित्रें ऐकणें, त्याचें मनन करणें, तीं दुसऱ्याना सांगणें याचा व्यक्तीच्या चारित्र्यावर कांहीं प्रमाणात खास उपयोग होतो. परंतु केवळ नामसंकीर्तन, स्तुतिगान, नाममहिमा हाच जो भक्तीचा प्रचार अट्टाहासानें सांगण्यात येतो तो अग्राह्य आहे. हिंदुसमाजात आज स्तुति म्हणजे भक्ति अशी कल्पना रूढ आहे. तिच्या-जागीं 'तस्मात् सर्वेषु कालेषु मामनुस्मर युध्य च' या गीतोक्तीप्रमाणें ईश्वरस्मरणपूर्वक कृति करणें म्हणजे भक्ति, अशी कल्पना रूढ केली पाहिजे ईश्वरस्मरणपूर्वक सतत कर्तव्यकर्म करीत राहाणें हेंच ईश्वरपूजन व हीच भक्ति होय.

(५८५) मातृपितृभक्त –'सा परा अनुरक्ति ईश्वरे' ईश्वरा विषयीं जें उत्कट प्रेम, त्याला भक्ति म्हणतात. मातेबद्दल उत्कट प्रेम असणारा मातृभक्त, तर पिता, गुरु व देश याविषयीं उत्कट प्रेम धारण करणारा अनुक्रमें पितृभक्त, गुरुभक्त व राष्ट्रभक्त ठरतो. प्रेम ही एक भावना असली तरी तीहि निष्क्रिय असू शकत नाहीं प्रेमाचें पर्यवसान शेवटीं कृतींतच होतें! मातृभक्त मुलगा आईनें सांगितलेलें काम न करितां जर 'थोर तुझे उपकार' म्हणून आईची स्तुति करील वा 'दुर्गे दुर्घट भारी' म्हणून जर आरती ओवाळील तर ती मातृभक्ति होईल काय?

एखादा प्रौढ मुलगा पितृभक्तीच्या प्रदर्शनार्थ सकाळीं स्नान करून बापापुढें जाऊन बसेल आणि गंधपुष्पादिकांनीं जर पितृपूजा करूं लागेल तर ती भक्ति नसून तो भाजाकार आहे, असेंच त्या पित्याला वाटेल ना ! गुरूबद्दल आदर ठेवून अभ्यास करणारा मुलगाच जसा गुरुभक्त किंवा पतीची आदरानें केवळ स्तुति न करिता सेवा करणारी जशी पतिव्रता तसाच कर्तव्यानें जो ईश्वराची पूजा करतो, तोच ईश्वरभक्त होय.

अपहाय निज कर्म कृष्ण कृष्णेऽति वादिन. ।
ते हरेर्द्वेषिणः पापाः धर्मार्थं जन्म यद्धरे ॥ –विष्णुपुराण

स्वकर्तव्य सोडून 'हरि हरि' म्हणत बसणारे लोक हे हरीचे द्वेष्टे व पापी होत, कारण हरीचा जन्म धर्मरक्षणादि कर्में करण्याकरिता असतो.

(५८६) रामकृष्णादींची भक्ति–स्वकर्तव्य सोडून देवाच्या नावानें केवळ आरडाओरड करणारे आज पुष्कळ भक्त दिसतात. त्यांनीं या स्तुतिभक्तीचा त्याग करून कृतिरूपी भक्तीचा स्वीकार केला पाहिजे. आज हिंदुसमाजात असंख्य रामभक्त आहेत. केवळ रामनामोच्चारानें ते स्वतःला कृतार्थ समजतात, पण श्रीरामचंद्रानें स्वस्त्रीला पळवून नेणाऱ्या दुर्जनाचा प्राण घेतला व आर्यसंस्कृतीचा ध्वज लंकेवर रोवला, हें विसरून रामदास होईल काय ! जोंवर हिंदुसमाजातील स्त्रियांवर आक्रमणें होत आहेत, आणि त्या आक्रमकाचा प्रतिकार करण्याची वृत्ति जाज्वल्यतेनें रामभक्तामध्यें उत्पन्न झालेली दिसत नाहीं, तोंवर ती रामभक्ति नसून तें रामाचें विडंबन आहे ! श्रीकृष्णाच्या उपासकांनीं जोंवर समाजामध्यें कर्मयोग रूढ झाला नाहीं, श्रीकृष्णाचा मुत्सद्दीपणा समाजात आलेला आढळत नाहीं तोंवर कृष्णभक्ति विफल झाली असेंच समजलें पाहिजे. श्रीकृष्णानें आपल्या सुदर्शनानें आततायींचा वध केला आणि तो करण्यात मुळींच पातक नाहीं असें सांगितलें. हिंदुसमाजाला त्रास देणारे जे अनेक आततायी आहेत त्यांचा प्रतिकार अटीतटीनें जोंवर होत नाहीं, तोंवर कृष्णनामोच्चाराला कवडीचीहि किंमत नाहीं ! श्रीशंकर ही तर रुंडमाला धारण करून दुर्जननिषूदन करणारी संहारकर्ती देवता आहे. शंकरभक्तांनीं नुसता बेल वाहून 'बु बु बु' म्हणून मुख वाज

धून शंकरभक्ति न करता शंकराप्रमाणें शस्त्रास्त्रविद्येचा अभ्यास करून ती विद्या समाजांत आणली पाहिजे. नित्यपाठात असलेल्या शिवकवचामध्यें शंकराच्या हातीं अनेक आयुधें दिलीं आहेत. ऐतिहासिक दृष्ट्या शंकर हा शस्त्रास्त्रविद्येमध्यें मोठा प्रवीण पुरुष होता, असे दिसतें. हिंदुधर्मांतील देवी आणि देव हे सर्व सशस्त्र, सायुध आणि सशक्तिक आहेत. त्यात नि:शस्त्र, निरायुध, निर्बल असा एकहि देव नाहीं अशा देवताचे उपासक जे हिंदु त्यानीं आपल्या देवतेच्या भक्तीकरिता सशस्त्र व सशक्तिक व्हावयास नको काय ? देवाची केवळ स्तुति म्हणजे भक्ति नसून तदनुकूल स्वत कर्म करणें म्हणजे भक्ति आहे, हें ध्यानात ठेवलें पाहिजे

(५८७) कर्तव्यकुसुम व ईश्वरपूजन –श्रीकृष्णानें गीतेच्या उपसंहारात

स्वकर्मणा तमभ्यर्च्य सिद्धि विंदति मानव: ॥

–गी. अ. १८ श्लो. ४५

स्वकर्मरूपीं कुसुमानें सर्वात्मक परमेश्वराची पूजा करावी, ती केली असताना तो संतुष्ट होतो, असें म्हटलें आहे. केवळ स्तवन ही भक्ति नसून कृति हीच भक्ति होय. मुलाना विषय उत्तम तऱ्हेनें शिकविणें ही शिक्षकाची भक्ति, रोग्याची चागली चिकित्सा करून अचूक औषध देणें, ही वैद्याची भक्ति, दोन्ही बाजू नीट ऐकून घऊन योग्य न्याय देणें, ही न्यायाधिशाची भक्ति नि प्रजेच्या सर्व अडचणी लक्षात घेऊन तिच्या उन्नती करितां झगणें ही राजाची भक्ति होय. आजच्या काळात हिंदुराष्ट्र व हिंदु-समाज हे ईश्वराचे प्रतीक समजून त्याच्या उन्नतीप्रीत्यर्थ निरनिराळ्या द्वारानें यत्न करणें हीच खरी ईश्वराची भक्ति होय पूर्वी यज्ञ व देवपूजा हीं ईश्वर-भक्तीचीं साधनें होतीं, आज हिंदु राष्ट्रसेवा हीच ईश्वराची भक्ति आहे.

(५८८) ईश्वर बुद्धि देतो –कलियुगात नाम हेंच मोक्षाचें साधन आहे. 'मुखीं नाम हातीं मोक्ष' 'नामाच्या चिंतनें । बारा वाटा पळती विघ्नें' असें नाममहात्म्य साधुसतानीं मराठीमध्यें व भागवतादि संस्कृत ग्रंथातहि प्रतिपादन केलें आहे पण तो सर्व अर्थवाद आहे. ईश्वरस्मरण पूर्वक धर्म करावें एवढाच त्याचा अर्थ आहे गीतेंत भगवान् 'माम् अनुस्मर युध्यच' म्हणजे स्मरणपूर्वक कर्म कर असें सागतो कारण ईश्वर

विस्मरण झाल्यास उन्मत्तपणा येईल आणि कर्मच्युति झाल्यास व्यवहारात अपकर्ष होईल ऋग्वेदामध्यें 'न ऋते श्रांतस्य सख्याय देवा ।' असें वचन आहे त्याचा अर्थ देव हे कष्ट नि प्रयत्न करणाऱ्याच्या मैत्रीची इच्छा करतात (God helps those who help themselves) असा आहे. केवळ स्तुतीनें नि नामघोषानें कार्य होत नाहीं, तर तदनुकूल कृति करावी म्हणजेच तें होतें

प्रसन्न मनानें व चित्तैकाग्र्यानें नामस्मरण व जप केल्यास तें अन्त करणाच्या शुद्धीस उपकारक होतें मनन, मानसपूजा, ध्यान हीं शुद्ध अन्तकरणानें केल्यास मनाला एक प्रकारचा उत्साह वाटतो व वृत्तींतहि बदल होतो शुद्ध सत्ववृत्तीचा उदय झाला तर एकाग्रतामुळें मनुष्याला उपाय सुचतो, युक्ति सुचते व यत्न करून तो यशस्वी होतो यालाच परमेश्वर बुद्धि देतो, 'ददामि बुद्धियोग त' (गी अ १० श्लो १०) असें म्हणतात परमेश्वर भक्ताचें रक्षण करतो म्हणज त्याला तशी बुद्धि देतो, असें भारतातहि सांगितलेलें आहे

न देवा दण्डमादाय रक्षन्ति पशुपालवत् ।
य तु रक्षितुमिच्छन्ति बुद्धया सविभजन्ति तम् ॥
—म भा ५।३५।४०

(५८९) भोळसटपणा व भक्ति—दवभोळेपणा म्हणज भक्ति नव्हे जगात जी जी घटना घडत तिला कारण देवाची लहर, राग वा लोभ असें समजून देवाला प्रसन्न करून घेण्याकरिता भक्तीच्या नावाखालीं लोक अनेक प्रकार करतात पाऊस पडत नाहीं म्हणून ऋग्वेदातील मडुक सूक्त म्हणून देवाची आराधना करतात, कोणी महादेवावर सततधार धरतात, कोणी त्याला सातसात दिवस बुडवून ठेवतात, त्याना या कर्मानीं पाऊस पडल असें वाटतें नौका व बोटी बुडू लागल्या कीं कोणी वरुणसूक्त जपून, नारळ वाहून करुणा भाकतात ! प्लग आला, महामारी आली कीं बोकड व कोंबडी देण्याची प्रथा पुष्कळ ठिकाणीं आढळत

एकदा नाना फडणिसानीं काशीस कर्मनाशा नदीवर पूल बाधविण्याचें काम चालू केलें पण वाळू नि पाणी यामुळें पाया काहीं टिकना नानांच्या हस्तकानीं गगामाइला प्रसन्न करून घण्याकरिता अनुष्ठान

चालू केलें. अनुष्टुप् श्लोकाची भर घालून ते ब्राह्मण थकले. कांहीं केल्या पाया घर धरेना, पाणी अटेना. ही बातमी नानाना फळताच त्यांनीं टाकोटाक हस्तकाला लिहिलें कीं 'प्रथम अनुष्ठानें बंद करा. इंग्लंडाकडून कलकत्त्याहून बेकर नामक इंजीनिअर नि यंत्रें आणवा, त्याप्रमाणें धन व यंत्रें येताच ते लागू पडले व पाया उभारला! गंगामाईच्या अनुष्ठानानें जें होऊ शकलें नाहीं, तें यत्नानें म्हणजे योग्य यत्नानें झालें. विज्ञानप्रणीत शास्त्राधारें योग्य यत्न करणें हा नवभक्तीचाच प्रकार होय.

(५९०) नवस व देव –देवाला मागून घेणें, नवस करणें त्याकरिता सायास करणें हाहि मानड्या भक्तीचाच एक प्रकार आहे देव हा कांहीं असा लाचखाऊ प्राणी नाहीं कीं त्याला कांहीं देतों म्हटलें कीं तो प्रसन्न होतो! पैशाची लडीखालर दिली कीं तो मुलाची परीक्षा पास करतो! तीन दिडक्याचा नारळ फोडला कीं तो रोग बरा करतो नि नवस मागून घेतला कीं तो पुत्र देतो। हें सर्व यत्नानें म्हणजे कर्मानेंच मिळतें. वास्तव नाममहात्म्य, नवससायास, स्तोत्रें इत्यादि सर्वांच्या फलश्रुत्या अर्थवादात्मक आहेत, असें समजून वागावें

(५९१) भडक फलश्रुत्या –नामाचा महिमा जुन्या हिंदुधर्मात इतका आक्रोश करून सांगितला आहे कीं त्याविषयीं अश्रद्धाच उत्पन्न होते. जशा भडक जाहिराती वाचून त्याबद्दल संशय उत्पन्न होतो, तसाच संशय या नाममहात्म्याबद्दल येतो. 'प्रणम्य शिरसा देवं' या स्तोत्रांत गणपतीचीं बारा नांवें सांगितलेलीं आहेत. सकाळ संध्याकाळ हीं जो बारा नांवें म्हणेल, त्याला फल काय तर,

विद्यार्थी लभते विद्या धनार्थी लभते धन।
पुत्रार्थी लभते पुत्र ... ... ॥

केवळ बारा नांवांच्या उच्चारानें जर विद्या, धन आणि पुत्रप्राप्ति होत असेल तर अभ्यास, उद्योग व विवाहसनघटि करण्याचें कारण उरणार नाहीं! गणपतिअथर्वशीर्षाच्या पूर्वार्धात गणपतीची स्तुति आहे आणि उत्तरार्धात फलश्रुतीचें लांबलचक वर्णन आहे. तें इतकें कीं त्यावर कोणाहि विश्वास बसणें शक्य नाहीं. सत्यनारायणाख्या व्रताचीहि अशी अर्थवादात्मक भरमसाट स्तुति केली आहे. शनिमहात्म्य, शिव

लीलामृतादि ग्रंथ श्रद्धेनें शनिवारीं व सोमवारीं वाचणारे पुष्कळ लोक आहेत. त्याच्या शेवटींहि अशाच भरमसाट फलश्रुत्या आहेत.

'रोचनार्था फलश्रुति ।' रोचना म्हणजे बरें वाटणें हा अर्थ ज्यामध्यें असतो ती फलश्रुति होय! लहान मूल काढा घेत नाहीं म्हणून तो घेतलास तर तुझें नाक सरळ होईल असें जें रोचक बोलणें, तसा हा अर्थवाद आहे. हा अर्थवाद सर्वत्र कसा भरलेला आहे व त्यातील अद्भुताच्या कल्पनेवर समाजाला कसा गुंगारा मिळाला आहे याची कल्पना व्यंकटेशस्तोत्र व गुरुचरित्र यावरून येते. दक्षिण महाराष्ट्रांत भक्तिरसानें ओथबलेलें व्यंकटेशस्तोत्र म्हणण्याचा जसा परिपाठ आहे तसाच सरस्वती गंगाधरानें लिहिलेला गुरुचरित्र हा ग्रंथ सोंवळ्यानें वाचण्याचा प्रघात आहे. त्यातील फलश्रुत्या पहा—

इच्छा धरूनि करील पठण । त्याचें सांगतों मी प्रमाण । सर्व कामनेसीं साधन । पठण एकमंडळ ॥ ९१ ॥ पुत्रार्थी यानें तीन मास । धनार्थी यानें एकवीस दिवस । कन्यार्थी यानें षण्मास । ग्रंथ आदरें वाचावा ॥ ९३ ॥ क्षय, अपस्मार कुष्टादि रोग । इत्यादि साधनें प्रयोग । त्यासी एक मंडळ सांग । पठणें करूनि कार्यसिद्धि ॥ ९४ ॥ —व्यंकटेशस्तोत्र

ज्यास पुत्रपौत्रीं असे चाड । त्यासी कथा हे असे गोड । लक्ष्मी वसे अखंड । तया भुवनीं परियेसा ॥ ५४ ॥ ऐसी कथा जयाचें घरीं । वाचिती नित्य प्रेमभरीं । श्रियायुक्त निरंतरीं । नांदती पुत्रकलत्रयुक्त ॥ ५५ ॥ रोग नाहीं तया भुवनीं । सदा संतुष्ट गुरुकृपें करोनी । निःसंदेह सांगा दिनीं । ऐकतां बंधन सुटे जाणा ॥ ५६ ॥ ऐसी पुण्य पावन कथा । सांगेन ऐक विस्तारता । सायासाविण होय साध्यता । सद्य फल प्राप्त होय ॥ ५७ ॥

गुरुचरित्र, अ. १

(५९२) सूर्योपासना —षोडशोपचारांनीं देवपूजा करणें, नाममहात्म्याच्या अर्थवादांत घुटमळत पडणें, या दोहींपेक्षां अंजलि देऊन कोटेंहि करण्यास सोयीस्कर असा सूर्योपासनेचा मार्ग आहे. सूर्यदेवतेला वैदिक परंपरेमध्यें फार महत्त्व आहे. ती परब्रह्माचें प्रतीक व तेजाचें अधिष्ठान आहे.

गायत्रीमंत्र जपून प्रतिदिनी सूर्योपासना करणे हें अखिल हिंदूंना शक्य, सुलभ आणि सुकर आहे सकाळीं व सायंकाळीं सूर्योदय व सूर्यास्तसमयास हातपाय धुवून प्रसन्न मनानें अनुक्रमें पूर्वेस व पश्चिमेस तोंड करून उभ्यानें वा नसून प्रवास तहि गायत्रीमंत्राचा फक्त पाच वेळ जप करणें अत्यंत सुलभ आहे. यज्ञामध्यें जपयज्ञ श्रेष्ठ होय सूर्य हें दैवत प्रत्यक्ष आहे त्याचें दर्शन अखिल हिंदूंना केव्हांहि व कोठेंहि प्रतिबंधाविना होतें ऋग्संहितेच्या सर्वानुक्रमामध्यें 'सूर्य आत्मा जगतस्तस्थुषश्च' हें प्रमाण देऊन सर्व देवतांचा अंतर्भाव सूर्य या एकाच देवतेंत होतो असें स्पष्ट म्हटलें आहे. सूर्य हा स्थावरजंगम जगताचा आत्मा आहे तेज, उष्णता व गति यांचा आमच्या भौतिक शास्त्राच्या दृष्टीनें अत्यंत निकट संबंध आहे यास्तव सूर्य हें विश्वाचें जीवन आहे

अग्नौ क्रियावतां देवो दिवि देवो मनीषिणाम् ।
प्रतिमा स्वल्पबुद्धीनां योगिनां हृदये हरिः ॥

प्राचीन काळीं विचारवंताचा देव द्युलोकांत असतो, असें म्हणून सूर्याचेंच माहात्म्य वर्णिलेलें आहे यास्तव अखिल हिंदूंनीं समष्टिधर्म म्हणून गायत्रीमंत्राचा जप करून सूर्योपासना करावी सूर्य ही आरोग्याची देवता आहे 'आरोग्यं भास्करादिच्छेत्।' ज्या घरांत सूर्याचे किरण यथेच्छ विहार करतात तेथें रोगाचा प्रवेश होत नाहीं, हें अनुभवसिद्ध आहे यास्तव द्वादश नमस्काराच्या कांहीं आवृत्त्या श्रीसूर्यनारायणास समर्पण करून शारीर तपश्चर्या करावी अखिल हिंदूंचा उपनयन हा जो प्रमुख संस्कार त्यांतहि सूर्योपासना आहे नित्यसध्येंत आणि मुख्यतः गायत्री मंत्रांतहि सूर्योपासनाच आहे (नमस्कार हा सर्व दृष्टीनें आबालवृद्धांस उत्तम व्यायाम आहे, असें श्रीमंत राजे बाळासाहेब औंधकर आणि इतर तज्ञ स्वानुभवानें सांगत आहेत)

(५९३) सामुदायिक प्रार्थना –अखिल हिंदूंनीं समष्टिधर्म म्हणून जशीं सूर्योपासना करावी, तशीच सामुदायिक प्रार्थनाहि स्वच्छ, सुंदर व प्रसन्न अशा देवाल्यामध्यें जाऊन अवश्य करावी जुन्या हिंदुधर्मांत अखिल हिंदूंची एक प्रार्थना, एक मन, एक ग्रंथ अशी व्यवस्था नाहीं प्रत्येकाचें सवतें सवतें सुभे व तुटक तुटक वागणें, यामुळें समाजसंघटनेला

बाध येतो आज वर्णनिरपेक्ष, जातिनिरपेक्ष अखिल हिंदूंची हिंदुत्वनिष्ठेवर संघटना व्हावयास हवी आहे अखिल हिंदु बरोबरीच्या नात्यानें एका भूमिकेवर येण्यास सामुदायिक प्रार्थनेशिवाय दुसरा मार्ग नाहीं सामुदायिक प्रार्थनेकरिता सुदारलेले, मागसलेले, शिक्षित, अशिक्षित, स्पृश्य, अस्पृश्य, लहान, थोर, बाल, वृद्ध असे सर्व लोक एकत्र यावेत आपण अखिल हिंदु एक आहों, आपले हितसंबंध एक आहेत, आपणा सर्वांचा देव एक आहे, हिंदु राष्ट्राचा उद्धार हें एकमेव ध्येय सर्वांचें आहे, अखिल हिंदूंचा विचार एक, स्फूर्ति एक, मति एक, अशा भावनेनें अखिल हिंदूंनीं सामुदायिक प्रार्थना करावी

चत्वार एकस्य पितुः सुताश्च, तेषां सुतानां खलु जातिरेका।
एवं प्रजानां हि पितैक एव पित्रैकभावान्न च जातिभेदः ॥
—भविष्यपुराण ब्रा अ ४२ श्लो ४५

एकाच पित्याचे चार पुत्र, त्या सर्वांची जात एकच तद्वत् अखिल हिंदूंचा पिता एकच, त्यामुळें अखिल हिंदूंची एकजाति आहे, अशा भूमिकेवरून नि संकोचपणें ही सामुदायिक प्रार्थना अखिल हिंदूंनी कोणत्याहि हिंदुत्वनिष्ठ सद्येच्या वर्तीनें या स्वातंत्र्यानें एखाद्या देवालयास करावी. सामुदायिक प्रार्थना जमल्यास रोज सकाळीं व सायंकाळीं दोन वेळा करावी. हें न जमल्यास दर रविवारीं, दर एकादशीस, दर अमावास्येस अशी केव्हांहि करावी या सामुदायिक कार्यक्रमाची हिंदुसमाजाला सवय लावली पाहिजे सामुदायिक प्रार्थना ही शक्य तो देवालयातच व्हावी अहिंदु जसे आपापल्या देवस्थानात या निमित्तानें जमतात, तसें हिंदूंनीं आपल्या देवालयात निदान देवालयाच्या आवारात, मंडपात जेथें सर्वांचा सहज प्रवेश असेल, अशा ठिकाणीं जमून प्रार्थना करण्याचा उपक्रम करावा सामुदायिक प्रार्थना कोणती असावी, ती कशी करावी, हा आतां प्रश्न उरलेला नाहीं धर्मनिर्णय मंडळानें अखिल हिंदूंकरिता सामुदायिक प्रार्थना वेदमंत्रयुक्त सिद्ध केली आहे. तिचा प्रचार ठिकठिकाणीं प्रार्थनामंडळें स्थापून कार्यवाह प तर्कतीर्थ कोकजेशास्त्री (वास्तव्य लोणावळें) यानीं चालविला आहे अनेक प्रार्थनामंडळामध्यें जो हा उपक्रम चालू आहे त्याचें अनुकरण अखिल हिंदूंनी ठिकठिकाणीं करावें प्रार्थनेच्या शवटीं पुढें दिलेलें 'हिंदूंचें एकतागान' म्हणावें.

(५९४) हिंदूचें एकतागान –

तुम्ही आम्ही सकल हिंदु । बधु बधु ॥
तो महादेवजी पिता आपुला चला तया वंदू ॥ ध्रु० ॥
ब्राह्मण वा क्षत्रिय चाग । जरि झाला ॥
कसलेंहि रूप वा रग । जरि त्याला ॥
तो महार अथवा माग । सकलाला ॥
ही एकच आई ' हिंदुजाति ' आम्हास तिला वदू ॥१॥
एकचि देश हा आपुल्या । प्रेमाचा ॥
एकचि छद जीवाच्या । कवनाचा ॥
एकचि धर्म हा आम्हा । सकलाचा ॥
ही हिंदु जातिची गगा, आम्ही तिचे सकल बिंदु ॥२॥
रघुवीर रामचद्राचा । जो भक्त ॥
गोविंदपदाबुजि जो जो । अनुरक्त ॥
गीतेस गाउनी पूजी । भगवत ॥
तो हिंदुधर्म–नौकेंत बसुनिया तरतो भवसिंधु ॥३॥
उभयानि दोप उभयाचे । सोडावे ॥
द्वेपासि, दुष्ट रूढीसी । सोडावें ॥
सत्यासि आइच्यासाठीं । जोडावे ॥
आम्हि अपराधासि विसरुनि, प्रेमा पुन्हा पुन्हा साधू ॥४॥
लेंकुरें हिंदु जातीचीं । हीं आम्ही ॥
आमुच्या हिंदुधर्मासी । त्या कार्मी ॥
प्राणहि देउनी रक्षू । परिणामी ॥
या झेंड्याखालीं पूर्वजाचिया एकाची नादू ॥५॥

–वि दा सावरकर.

(५९५) आदर्श मदिर – प्रथम हें ल्क्षात ठेवलें पाहिजे की अहिंदूच्या धर्मांत जेवढें देवस्थानाचें महत्त्व आहे तेवढें हिंदुधर्मांत नाहीं प्रार्थना, दीक्षा, विवाह अशा प्रसगीं अहिंदूना आपल्या देवालयात जावेंच लागतें हिंदूना हीं कृत्यें घरीहि करिता येतात देवळें हीं समाजाच्या स्वामित्वाचीं क्वचितच असतात बहुतेक देवालयावर वैयक्तिक स्वामित्व असतें नि

देऊळ हें त्या मालकाचें एक उपजीविकेचें साधन असतें. अखिल हिंदूंच्या मालकीचीं नसलीं तरी अखिल हिंदूंना जेथें देवदर्शनार्थ प्रवेश मिळू शकेल, अशीं देवालयें आज हवीं आहेत जुनीं मंदिरें तशीं एकदम होणें अशक्य असल्यामुळें नव्या पतितपावन मंदिराची आवश्यकता आहे, हें हिंदुराष्ट्रभक्त तात्याराव सावरकर यांनीं रत्नागिरीच्या उपक्रमानें सिद्ध केलें आहे. शक्य तेथें अशा तऱ्हेचीं मंदिरें उभारावीं, जमल्यास जुन्याचें साह्य घ्यावें, मंदिर मुक्त, स्वच्छ असावें. आर्थिक अनुकूलता असल्यास तें भव्य असावें बाजार व व्यवहार यापासून तें थोडें बाजूस असावें. तेथें उत्तम बाग असावी, बसण्यास मोकळी जागा असावी, शक्य तर क्रीडांगण असावें, धार्मिक पुस्तकांचा उत्तम संग्रह त्याठिकाणीं असावा, गायन व वादनाचीं साधनेंहि तेथें असावींत, तात्पर्य सर्व दृष्टीनें मंदिर हें आकर्षक व रमणीय असावें देवालय ही हिंदूंचें मन सुसंस्कृत करणारी जागा, धर्मशिक्षण देणारी ती मोफत शाळा, धार्मिक उत्सवांचें व उत्साहाचें तें स्थान, प्रपंचातील विविध आपत्तींनीं ग्रस्त झालेल्या जीवांना सात्त्विक आनंद देणारा तो आश्रम, सामुदायिक प्रार्थनेचें नि सदुपदेशग्रहणाचें तें ठिकाण, उपनयन, विवाह, शुद्धिसंस्कारादि कार्यें सामुदायिक पद्धतीनें करण्याचें तें स्थल आणि हिंदुसंस्कृतीच उज्ज्वल विचारप्रवाह अखिल हिंदूंत खेळविण्याचें तें विद्यापीठ आहे अशा उच्च व पवित्र भूमिकेवरून हिंदुमंदिराकडे पहावें व त्याची व्यवस्थाहि त्याच भावनेनें करावी

(५९६) देवळाचा अतिरेक—परंतु हिंदुसमाजात देव आणि देवळें यांच्या अतिरेकामुळें 'अति तेथें माती' असा प्रकार दिसत आहे. जुन्या हिंदुधर्मात जातीचा अतिरेक, विटाळाचा अतिरेक, निवृत्तिपर तत्त्वज्ञानाचा अतिरेक जसा झालेला आहे, तसाच या देव आणि देवळाचाहि अतिरेक झालेला आहे कोणी, कुठें, कशा व किती देवळें बांधावींत याचा कांहीं सुमारच नाहीं एखाद्या मनुष्याला त्याच्या अक्कलेच्या व उद्योगाच्या मानानें पैसा अधिक मिळाला कीं तो लगेच देवाचें देवालय बांधतो निपुत्रिकाला पुत्र झाला तरी तो प्रसंगीं देऊळ बांधतो, किंवा त्याचा नवंश झाला तरी भाऊबंदाच्या हातीं द्रव्य लागू नये

(५९८) अखिल हिंदूंना मंदिरें मोकळीं करा:-आज जी विद्यमान हिंदु मंदिरें आहेत तीं दर्शनार्थ अखिल हिंदूंना मोकळीं असावीत. जुन्या रूढी, जुन्या वहिवाटी यामुळें जरी ही गोष्ट एकदम घडणें अशक्य असलें तरी हळुहळु ही निरगाठ उकललीच पाहिजे. अखिल हिंदुसमाजांत एकत्वाची भावना व आचाराची एकरूपता येण्यास अस्पृश्यतेचें उच्चाटण झालेंच पाहिजे.

पूर्वास्पृश्यांनीं मंदिरात प्रवेश केला, त्याचा दृष्टिक्षेप मूर्तीवर झाला, म्हणजे देवाचें देवत्व नष्ट होईल ही कल्पना भ्रामक आहे. देव अत्यंत पवित्र आहे, तो पावनांना पावन करतो. चंद्र, सूर्य, वायु, वरुण, गंगा इत्यादींनाहि पावन करणारा परमेश्वर जो कधीं तुटत नाहीं, फुटत नाहीं, पळत नाहीं, झिजत नाहीं, जो सदैव अविनाशी असतो तो हिंदूतील एक पूर्वास्पृश्य देवालयात गेल्यामुळें भ्रष्ट होतो ही कल्पना चुकीची आहे. जो विटाळतो तो देव नव्हे, कारण देव विटाळातीत आहे. तो सदा पवित्र आहे. तो भाव पाहून, अन्तःकरण पाहून प्रसन्न होतो. पूर्वास्पृश्य वगळून जे हिंदु मंदिरात देवदर्शनार्थ जातात त्यापैकीं जे अपवित्र, दुराचारी, शीलभ्रष्ट असतात, त्याच्यामुळेंच देवालयाचें पावित्र्य बिघडलेलेंच असतें ! पूर्वास्पृश्य आल्यानें तें अधिक बिघडतें असें मुळींच नाहीं. जुनें धर्मशास्त्र हें या बाबतींत अपुरें आहे; म्हणून हिंदूंच्या सर्व देवालयांमध्यें अखिल हिंदूंचा दर्शनार्थ प्रवेश व्हावा असें नवा हिंदुधर्म सांगतो.

सागणाऱ्या हिंदूंनीं त्याला परोपरीनें छळलें. जगन्नाथाच्या मंदिरांतहि त्याला येऊ दिलें नाहीं, देवदर्शनहि त्याला घडू दिलें नाहीं, त्यामुळें त्याच्या सहन-शीलतेची मर्यादा संपली. तो बाटून मुसलमान झाला व त्यानें पुढें पुष्कळ हिंदु बाटविले! या अशल्या काळ्या पहाडाची पुनरावृत्ति निघूं नये म्हणून मंदिरांतील दर्शनाचे निर्बंध शिथिल करावेत.

(६००) देव तेहतीसच आहेत.–हिंदूंचे देव तेहतीस कोटि आहेत, असा अहिंदूंनीं बोभाटा केलेला आहे. पण ही गोष्ट साफ खोटी आहे येथें कोटि शब्दाचा अर्थ संख्या नसून प्रकार असा आहे. अष्ट वसु, एकादश रुद्र, द्वादश आदित्य, इंद्र व प्रजापति मिळून तहतीस देवता आहेत. अष्ट वसूमध्यें पंचमहाभूतें, चंद्र, सूर्य व नक्षत्रें नि द्वादश आदित्या मध्यें बारा महिने यांचा समावेश आहे. वेदमंत्रांत या देवता येतात. 'द्योतनात् देवा " असुषु रमन्ते ते असुरा ' अशी देवासुरांची श्रीशंकराचार्यांनीं व्याख्या केली आहे. तेजस्वी, इंद्रियनिग्रही व सामर्थ्यवान् असे देव असतात. हें ज्यांना माहीत नाहीं, ते हिंदुधर्माची व देवतांची मूर्खपणें टवाळी करतात. वेदकालीन विष्णु तोच कृष्ण, तोच विठोबा, तोच व्यंकोबा होय. म्हणजे एकाच देवतेस निरनिराळीं नांवें आलेलीं आहेत वेदांतील ब्रह्मण-स्पती तोच गणेश होय! जोतीबा, खंडोबा, दडोबा हीं नांवें एकाच शंकराचीं होत एवंच विष्णु, कृष्ण, राम, गणपती, मारुती, महालक्ष्मी इत्यादि हिंदूंतील प्रमुख देवता होत. हिंदुसमाजांत जे निरनिराळे थर आहेत त्यांनीं आपल्या रजतमात्मक स्वभावाप्रमाणें जरी देवतांची जोखाई, माखाई, सटवाई, सतुबाई, ताईबाई इत्यादि नांवें ठेवलीं असलीं तरी त्यांतील मूळ एकच देवी आहे.

(६०१) चार उत्सव.–*श्रीगणेशोत्सव व श्रीशिवाजीउत्सव यांना* आतां नव्या तऱ्हेचें व्यापक राष्ट्रिय स्वरूप येऊं लागलेलें आहे. हे उत्सव बहुजनसमाजांत आतां जागृति करीत आहेत हें ठीक आहे. पण हे उत्सव अभिजनांतून आतां सामान्य जनांत गेल्यामुळें गाणेंबजावणें, नाटकें, नकला वगैरे करमणुकीच्या प्रकारांना वाचनीपेक्षा अधिक महत्त्व येऊं लागलें आहे, हें अनिष्ट आहे बृहन्महाराष्ट्रांत तर गणेशोत्सव म्हणजे नाटकें, गायन व नकलांची पर्वणीच झालेली आहे स्त्रियांचीं नि पुरुषांचीं, बालांची

नि प्रौढाची सरमिसळ नाटकें हा अतियोग आहे बृहन्महाराष्ट्रिय समाज हा सुसस्कृत समाज आहे म्हणून हा अतियोग अयोग्य आहे हे करमणुकीचे कार्यक्रम होऊ नयेत असें नव्हें, तर धार्मिक नि सामाजिक विषयाची चर्चा व त्यासबधाची जागृति हा या उत्सवाचा प्रधान उद्देश आहे हें विसरता कामा नये गणेशोत्सव नि शिवाजीउत्सवाप्रमाणेंच रामनवमी व जन्माष्टमी यानाहि नवें राष्ट्रिय व हिंदुत्वनिष्ठ वळण द्यावयास हवें हे उत्सव केवळ जुन्या पद्धतीनें जन्मकाळ करून, उपास करून साजरे केले जातात तें ठीक नव्हे. राम व कृष्ण हे भारतीय वीर होत, आर्यसस्कृतीचे प्रतिनिधि होत, आदर्श पुरुष होत. तत्कालीन इतिहासाची व त्याच्या कर्तृत्वाची ओळख समाजाला या उत्सवाचें द्वारें पटविली पाहिजे.

देव व देवळें याच्या अतिरेकाप्रमाणें उत्सवाचाहि नि जयत्याचाहि अतिरेक होऊ लागला आहे. त्यामुळें त्यातील आनद व स्वारस्य रहात नाहीं अजीर्ण झालें कीं अन्नावरील वासा नष्ट होते तसें उत्सवाचेंहि होत आहे घरात गणशोत्सव, आळींत गणेशोत्सव आणि पुन्हा समाजाचा एक गणेशोत्सव! प्रत्येक ठिकाणीं त्याच आरत्या, तोच मत्रपुष्प व सर्व तेंच। त्यामुळें शक्तीचा, कालाचा आणि द्रव्याचा अपव्यय होतो! रामजयति, कृष्णजयतीच्या उत्सवाचेंहि असेंच होवें अलीकडील देशभक्तांच्या आणि कर्त्या पुरुषाच्या जयत्या व पुण्यतिथ्या साजऱ्या करण्यातहि तोच प्रकार दिसतो उत्सवच करीत बसल्यास दररोज एखादी जयति व पुण्यतिथि साजरी करता येईल, इतके थोर पुरुष व इतक्या स्त्रिया हिंदुसमाजानें उत्पन्न केल्या आहेत पण त्याचें दररोज गुणगान करण्यानें आपली प्रगति होणार नाहीं सागण्याचा उद्देश एवढाच कीं थोर व्यक्तींचे, विभूतींचे, रामकृष्णशकरादि अवताराचे वार्षिक उत्सव तारतम्यानें सघटितपणें व व्यवस्थित पार पाडावेत. वर्षातून या उत्सवप्रसगीं दोन तरी यादाच्या प्रचड अशा मिरवणुकी काढाव्यात त्या मिरवणुकी सदड, शक्य तर सशस्त्र आणि अखड सवाद्य अशाच काढाव्या.

(६०२) उत्सव, पूजा व वार्ते –कोणत्याहि समाजाच्या आयुष्यात आनद व उत्साह ,नसणें हे एक समाजनाशाचें कारण आहे. समाजात आनद व उत्साह उत्पन्न करण्याकरिता उत्सव, मिरवणुकी,

समारंभ आणि वाद्यवादन हीं राष्ट्रवर्धनाचीं प्रमुख अंगें अवश्य आहेत. हिंदुसमाजामध्यें राम, कृष्ण, शंकर, पार्श्वनाथ, गणेशादि देवतांचे उत्सव आणि त्यांच्या मिरवणुकी हा प्रकार फार चांगला आहे. हिंदूंचे हे देव म्हणजे एका कालचे कर्तृत्ववान् व वीर पुरुष होत त्यांच्या सवाद्य मिरवणुकी उत्साहानें काढणें, त्यांचें स्मरण करणें, पराक्रमाचें गुणगान करणें, हें उत्साहाच्या दृष्टीनें योग्यच आहे. वाद्यें व उत्सव याचा निकट संबंध आहे. वाद्याचा निनाद म्हणजे आनंदाचा स्फोट होय हिंदुधर्मशास्त्रात वाद्याचें विधान आहे. उत्सव, यात्रा, जत्रा प्रसंगींच काय पण रोजच्या पूजेमध्यें गायन, वादन, नर्तन यांचादि विधि असून मोठमोठाल्या देवालयात हा उपक्रम चालू आहे पहाटेस चौघडा, पूजेचे वेळीं सूरसनई, नंतर गायनवादन, असा क्रम पुष्कळ देवस्थानात आहे आणि या सेवेकऱ्यांना सेवेकरिता वतनेंहि आहेत.

(६०३) पुराणांतील आधार—श्रीरामकृष्णादींचे नेव्हा जन्म झाले आणि त्यांनीं दुर्जनसंहाराचें उद्दिष्ट कार्य जेव्हा परिसमाप्त केलें, त्या दोन्ही प्रसंगीं त्यांजवर पुष्पवृष्टि झाली, दुंदुभी वाजू लागल्या, देव जयघोष करू लागले, गंधर्व, तुंबर, किंनर गाऊ लागले, असें वर्णन भारतरामायणादि ग्रंथात आढळतें म्हणूनच आजहि जन्मोत्सवाच्या निमित्तानें आणि इतर प्रसंगानें हिंदुसमाजात सवाद्य मिरवणुकी काढण्याचा जो उपक्रम आहे, तो अनादिसिद्ध आहे

(६०४) आनंदाची खूण वाद्य—मानसशास्त्रदृष्ट्या सूक्ष्म विचार केला तर ध्वनि हें आनंदाचें प्रतीक आहे, असें दिसतें मनुष्य आनंदात असला की गुणगुणू लागतो, अखंड गणित सुटलें की एकदम चुटकी किंवा टाळी वाजवितो, म्हणजे या साधनांनीं तो आपला आनंदच व्यक्त करतो नादब्रह्म, शब्दब्रह्म व अन्नब्रह्म अशी त्रयी आहे त्या दृष्टीनें वाद्याचा अंतर्भाव नादब्रह्मात होतो गायन व वादन या कलामध्यें मानवी बुद्धीचा विकास दृष्टीस पडतो कंठातून जो साधा आवाज निघतो, त्याला सप्तस्वरांच्या कोंदणात बसवून विविध आलापांनीं सुस्वर रागदारी गाणें हें जसें कला विकासाचें द्योतक आहे, तसेंच चुटकी, टाळी, टिपऱ्या वाजवीत साध्या बाभूळ भोंक पाडून वायूच्या सहाय्यानें त्यांतून सूर काढणें, बाळवाचें,

घातुवाद्यें आणि चर्मवाद्यें शास्त्रोक्त पद्धतीनें वाजवून आनंद उत्पन्न करणें, हा एक कलेचा विकास आहे. मानवी स्वभाव, मानसशास्त्र, कलाविकास यांपैकीं कोणत्याहि दृष्टीनें विचार केल्यास हिन्दुसमाजातील अशा अखंड सवाद्य मिरवणुकींना कोणीहि समंजस अहिंदु अडथळा करणार नाहीं.

(६०५) हिंदूंचा अनादि हक्कः—पण हिंदूंच्या या हिंदुस्थानात हिंदू मिरवणुकींना अहिंदूंकडून सारखा उपद्रव होतो ही गोष्ट फार संतापजनक आहे. अहिंदूंच्या देवालयावरून हिंदूंनीं अखंड सवाद्य मिरवणुकी काढू नयेत हें कोणतें तर्कशास्त्र ? व कोणतें धर्मशास्त्र ? प्रत्येक समाजाला सार्वजनिक रस्त्यावरून आपापल्या देवतेची अखंड सवाद्य मिरवणूक काढण्याचा सदैव हक्क आहे. हा नागरिकत्वाचा मूलभूत हक्क आहे. असा निकाल प्रिव्ही कौन्सिलनें घोषित केलेला आहे. वाद्यवादनामुळें जर अहिंदूंच्या धर्मभावना दुखावत असतील तर तीं बंद केल्यामुळें हिंदूंच्या धर्मभावना दुखावतात, हें लक्षात ठेवलें पाहिजे. अहिंदूंच्या धर्मग्रंथात त्यांच्या देवालयावरून त्यांनीं वाद्यें वाजवू नयेत, असें जर क्वचित् विधान असेल, तर तें अहिंदूंना उद्देशून आहे व तें त्यांनीं अवश्य पाळावें, पण त्याची सक्ति हिंदूंवर करणें हें माणुसकीच्या दृष्टीनें चुकीचें आहे. कारण हिंदुधर्मशास्त्रदृष्ट्या सवाद्य मिरवणुकी काढल्या पाहिजेत असें आहे. प्रत्येकानें आपापलें धर्मशास्त्र अवश्य पाळावें. हिंदूंच्या हिंदुस्थानात हिंदूंचा हा हक्क अनादिसिद्ध आहे. अहिंदूंनीं कांहीं वर्षे अपवादादाखल राज्य केलें म्हणून या मूलभूत हक्काला मुळींच बाध येत नाहीं. हिंदूंचीं देवालयें अनादि आहेत आणि अहिंदूंचीं देवस्थानें हीं मागाहून उपस्थित झालेलीं आहेत, याचा विचार करून सरकारनेंहि हिंदूंना हा हक्क उपभोगू दिलाच पाहिजे.

(६०६) अहिंदूंची दंडेली—आज जे अहिंदु हिंदूंना वाद्यबंदी बद्दल उपद्रव देतात त्यांनीं अहिंदूंचा धर्म जेथें उत्पन्न झाला व जेथें त्यांचें राज्य आहे, तेथें कोणता दंडक आहे, त्याचा विचार केला पाहिजे. हिंदुस्थानातसुद्धा अहिंदु देवस्थानावरून गाड्याघोड्यांची वर्दळ, मोटारी, लॉऱ्या, स्टीमरोलर यांच्या कर्कश शिट्या, गाड्यांचा घडघडाट, यंत्रांचा गडगडाट, घोड्यांचें खिंकाळणें, गाढवांचें ओरडणें, गुरांचें हंबरणें, पक्ष्यांचा किलकिलाट, भोंवतालच्या दुकानातील आरडाओरड इत्यादि सर्व चालतच

असतें त्या वेळीं मात्र त्याचा समाधिभंग होत नाहीं आणि केवळ हिंदु देवताच्या मिरवणुकींतील झांज, लेझीम, सूरसनई, इलगी, चौघडा इत्यादि वाद्यें चालू लागलीं, कीं अहिंदूंचा मस्तकशूळ उठतो, हा शुद्ध दुष्टावा आहे. हिंदूंनीं या दुष्टाव्याचा प्रतिकार अवश्य केलाच पाहिजे. नाहींतर अहिंदूंचीं देवस्थानें प्रत्येक रस्त्यावर वाटेल तेथें उद्भूत होतील हिरवें फडकें उभें केलें व दगडाला अगर भिंतीला चुना फासला कीं झालें देवस्थान! ही आपत्ति टाळण्याकरितां हिंदूंनीं जागृतपणानें सदण्ड, सायुध, सशक्तिक अशा सिद्धतेनें आपल्या देवाच्या मिरवणुकी काढून मूलभूत हक्काचें रक्षण व आनंदाचा उपभोग घेतलाच पाहिजे सुशिक्षित, अशिक्षित, पुढारलेले, मागसलेले असा कोणताहि भेदाभेद न ठेवतां अखिल हिंदूंनीं सावधानतेनें आपल्या देवाच्या मिरवणुकी काढून धर्मानंदाचा उपभोग घ्यावा.



प्रकरण सदतिसावें

हिंदुधर्माची थोरवी

(६०७) **हिंदुधर्माचीं लक्षणें** -गेल्या प्रकरणापर्यंत आचार, नीति व तत्त्वज्ञान या धर्माच्या तीन्ही अंगांचा व तदनुषंगिक विषयांचा अवश्य तवढा उहापोह केला. प्रस्तुत प्रकरणांत आतापर्यंत सांगितलेल्या सर्व विषयांचा साकल्यानें विचार करून हिंदुधर्माची थोरवी थोडक्यांत सांगावयाची आहे " मी हिंदु का रहावें व मी हिंदु म्हणूनच का मरावें?" असे प्रश्न सांप्रत पुढें येत असतात, त्यांचीं उत्तरें या प्रकरणांत मिळतील.

हिंदुधर्माच्या व्याख्या व लक्षणें अत्यंत व्यापक, सर्वंकष आणि उदार अशीं आहेत. हिंदुधर्मांत बुद्धिस्वातंत्र्य, उपासनास्वातंत्र्य, कर्म

स्वातंत्र्य, ऋणत्रयांचें अपाकरण, कर्मविपाक, प्रवृत्तिनिवृत्तीचा समन्वय, लोकसत्ता, मनोनिग्रह, पतितालाहि आश्वासन अशी महत्त्वाची सर्व तत्वें आहेत. हिंदुधर्मात रोजारधर्म आहे, संस्कृतीच्या विकासाला जागा आहे, थोडक्यात म्हणजे मानव्याच्या विकासाला जें जें लागतें तें सर्व हिंदुधर्मात आहे, म्हणूनच हा धर्म जगांतील सर्व धर्मांत थोर आहे.

प्रथम हिंदु धर्माच्या कांहीं व्यापक व्याख्या देतों.

धर्मो विश्वस्य जगतः प्रतिष्ठा। —नारायणोपनिषत्
यतोऽभ्युदयनिःश्रेयससिद्धिः स धर्मः॥ कणादसूत्र १·१·२
यः स्यात्प्रभवसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥ महाभारत.
यः स्याद्धारणसंयुक्तः स धर्म इति निश्चयः॥ म. भा. शां प. अ. १०९ श्लो. ११

इज्याचारदमाहिंसादानस्वाध्यायकर्मणाम्।
अयं तु परमो धर्मो यद्योगेनात्मदर्शनम्॥ ८॥
—याज्ञवल्क्य अ. १ प्र. २

अद्रोहश्चाप्यलोभश्च दमो भूतदया तपः।
ब्रह्मचर्यं तथा सत्यमनुक्रोशः क्षमा धृतिः।
सनातनस्य धर्मस्य मूलमेतदुदाहृतम्॥ —वायुपुराण.
इज्याऽध्ययनदानानि तपः सत्यं क्षमा दमः।
अलोभ इति मार्गोऽयं धर्मस्याष्टविधः स्मृतः॥ —महाभारत.

भावार्थाची पुनरुक्ति येथें करीत नाहीं.

(६०८) ज्या विशेषामुळें हिंदुधर्म हा जगांतील विद्यमान धर्मांत श्रेष्ठ आहे ते विशेष आतां क्रमानें येथें देतों.

(१) बुद्धिस्वातंत्र्यः—हिंदुधर्मांत बुद्धिस्वातंत्र्य आहे. म्हणूनच या धर्मामध्यें उदारता, सहिष्णुता व संग्राहकता हे गुण आहेत. जगातील कोणत्याहि धर्मांत हे गुण नाहींत. हिंदुधर्म हा संप्रदाय नाहीं, तर अनेक विचारवंतांच्या विचारांचें अंत संकलन आहे, अशी ही उच्च संस्कृति आहे. म्हणूनच प्रामाण्याचा विचार करतांना श्रुति, स्मृति, सदाचार, स्वतःला जें श्रेयस्कर आणि शेवटीं आत्मस्फूर्ति एवढी धर्मप्रमाणाची अचळपचळ व्याख्या दिलेली आहे. जगतील कोणत्याहि धर्मांत हें औदार्य

नाहीं. सबंध गीता सांगितल्यानंतर भगवतांनीं अर्जुनाला सांगितलें कीं "तू शक्ल्यानें विचार कर आणि शेवटीं तुला जें पटेल, तें तू कर."

विमृश्यैतदशेषेण यथेच्छसि तथा कुरु ॥६३॥ –गीता अ. १८

अमुकच मानलं पाहिजे, अमक्या पद्धतीनेंच विचार केला पाहिजे, असला संकुचितपणा हिंदुधर्मात नाहीं.

(२) ईश्वर कसाहि माना –चराचराचें नियंत्रण करणारी, निर्गुण, निराकार, जगाला अधिष्ठानभूत व आधारभूत अशी एक शक्ति आहे. तिलाच ईश्वर म्हणतात. ईश्वराला आपल्या आवडीप्रमाणें व अधिकाराप्रमाणें सगुण व निर्गुण ठरवून भक्त त्याची पूजा करतो.

'एकं सद्विप्रा बहुधा वदन्ति' (ऋ १, १६४, ४६)

'एकं सन्तं बहुधा कल्पयन्ति' (ऋ १०, १४४, ५)

ईशतत्त्व एक आहे, भक्तजन भिन्नभिन्न नावानें त्याला भजतात. अधिकारभेदानें ईश्वराला सगुण व निर्गुण समजणें अशी व्यवस्था हिंदु धर्मांतच आहे जीवपरमात्मैक्य हिंदुधर्मानेंच प्रतिपादलें आहे स्वतःच्या कर्तृत्वानें मनुष्य नराचा नारायण होऊ शकतो कारण मनुष्य हा ईश्वराचा अंश आहे अज्ञानपटलाचा उच्छेद करून नि दिव्य ईश्वरशक्ति जागृत करून मनुष्याला सायुज्यता संपादन करता येते, हें परमोच्च तत्त्व हिंदुधर्मांतच आहे.

(३) उपासनास्वातंत्र्य –ईश्वर एकच, कोणत्याहि उपचारानें परमेश्वराची भक्ति केली तरी ती त्याला पोंचते, म्हणून उपासना स्वातंत्र्याचा सिद्धांत 'यो यो यां यां तनुं' गी ७–२१ 'येऽप्यन्यदेवता भक्ता' गी. ९–२३ 'यजन्ते सात्त्विका' गी १७–४ गीतेमध्यें भगवताचे मुखानें घोषित केलेला आहे कोणत्याहि भल्या मनुष्याला सदाचरणानें नि ज्ञानानें ईश्वरप्राप्ति होते. अमुक एक मनुष्य अहिंदु आहे व अन्यधर्मीय आहे, म्हणून तो नरकाला जाईल, असली तर्कदुष्ट विचारसरणी हिंदुधर्मांत नाहीं म्हणूनच हिंदुधर्मानें अनेक पंथ, अनेक संप्रदाय पचनीं पाडलेले आहेत या उपासनास्वातंत्र्यामुळेंच निरनिराळ्या मतांना, निरनिराळ्या आचारांना जागा आहे हिंदुधर्माचें तत्त्व थोर आहे, विशाल आहे, सांप्रदायिक धर्मांप्रमाणें तें क्षुद्र नाहीं. स्वसंप्रदायविषयक दुराग्रह सुटला कीं, हिंदुत्वाचा स्वीकार मनुष्य करितो.

जगाचें मन उदार झालें म्हणजे हिंदुधर्माचा विजय होईल. मध्यस्थ, गुरु इत्यादिकांची आत्मोन्नतीस आवश्यकता नाहीं. स्वप्रयत्नानेंच परम आनंद, निर्विषय आनंद मनुष्याला प्राप्त होतो; असा हिंदुधर्माचा सिद्धान्त आहे.

(४) जगत् आनंदमय आहे:–जगत् हें आनंदमय आहे, तें अनादि आहे, तें दुःखमय नाहीं व अभावात्मकहि नाहीं. तर जगत् हा एक चैतन्याचा विकास आहे. जगत् हें गतिमान् असल्यामुळें आचारधर्म व नीतिधर्म हे परिस्थितिसापेक्ष परिवर्तनशील आहेत.

(५) तीन ऋणें फेडणें:–मनुष्यजन्म हा देव, ऋषी व पितर यांची ऋणें फेडण्याकरिता म्हणजे धर्म, समाज व राष्ट्रसंबद्ध कर्तव्यें करण्याकरितां आहे. मागच्या पिढीनें केलेल्या कार्यांच्या पायावर उभें राहून पुढच्या पिढीकरिता तपत्यागयुक्त नियतकर्म करण्याचा उपदेश हिंदुधर्मांतच आहे.

(६) कर्मस्वातंत्र्य:–मनुष्यानें आपलें नियतकर्म, स्वभावनियत कर्म, आसक्ति व अहंकारविरहित करावें. समाजाच्या धारणपोषणाकरितां जें कर्म उत्तम करता येईल तें त्यानें करावें व चतुर्विध पुरुषार्थ साध्य करून घ्यावेत. कर्मबंधाच्या कचाटींतून सुटण्याचा मार्ग म्हणजे स्वभावनियत कर्में समष्टिरूपी ईश्वराला अर्पण करणें हा होय. आसक्ति व अहंकारविरहित केलेल्या कर्मांनेंच ईश्वराची पूजा होते. (गी. अ. १८–४६). कर्मांत निष्कामता, भक्तीमध्यें अहेतुकता आणि तत्त्वज्ञानांत उदासता हीं तत्त्वें सबंध जगांत एका हिंदुधर्मानेंच सांगितलेलीं आहेत.

(७) कर्मविपाक:–कर्मविपाक या कर्मफलप्रक्रिया हे जगतांतील विषमतेचें कारण होय. जसें कर्म तसें फल. जसें करावें तसें भरावें, यांइतकें समाधानकारक असें आणि तर्कशुद्ध असें तत्त्व जगांतील कोणत्याहि धर्मांत नाहीं. मनुष्याला कर्मानुरूप भौतिक व भौगोलिक परिस्थितीप्रमाणें फल मिळतें. आसत्य–अंतरपर्यंत सर्व जगांतील विषमता ही या कर्मतत्त्वाप्रमाणेंच आहे.

(८) दुराचारीहि उद्धरतो–कर्मतत्त्व प्रक्रियेप्रमाणें पुनर्जन्माचें

व पुढील उच्च स्थितीचें आश्वासन हिंदुधर्मच देतो. अत्यंत दुराचारीसुद्धा पश्चात्तापानें पापांतून मुक्त होतो. 'अपि चेत् सुदुराचारः' गी. अ. ९-३० 'नहि कल्याणकृत् कश्चित्' गी. अ. ६-४० असें आश्वासन हिंदुधर्मांत आहे.

(९) अत्युच्च ध्येयः–सर्वभूतात्मैक्य हें हिंदुधर्माचें साध्य नि सर्वभूत हितनत्परता हें त्याचें साधन आहे. यास्तव मानवी प्रगतीला विरोधक अशी जगांत जी असहिष्णुता, विषमता, अनुदारता, अस्पृश्यता असेल ती नष्ट करण्याचा उपदेश हिंदुधर्मांतच आहे. ज्ञान, सामर्थ्य, निर्भयता, धैर्य, तप, त्याग, शौच इत्यादि दैवी गुण हेंच मनुष्याच्या उन्नतीचें साधन आहे. इहपर विमोक्षाकरितां दैवी संपत्तीचा पुरस्कार हिंदुधर्मानेंच केलेला आहे.

(१०) संस्कृति देऊन स्वसदृश करणेः–जगांत आसुरी वृत्तीनें दुसऱ्यावर अन्याय्य सत्ता गाजविण्याचा नि धर्म लादण्याचा उपक्रम चालू आहे. हिंदुधर्मानें आजवर कुणाचेंहि स्वातंत्र्य हिरावून घेतलेलें नाहीं. आपली संस्कृति देऊन दुसऱ्याचीं मनें हळुहळू सुसंस्कृत करून त्यांच्याशीं शेजारधर्मानें वागून असंस्कृतांना सुसंस्कृत करण्याचा, धर्महीनांना धर्म देण्याचा परिपाठ पृथ्वीच्या पाठीवर हिंदुधर्माशिवाय कोणत्याहि धर्मांत नाहीं. पण त्या बरोबरच सापेक्ष वर्तनाचा आग्रहहि हिंदुधर्मांत आहे.

(११) प्रवृत्तिनिवृत्तिसमन्वयः–प्रपंच व परमार्थ, प्रवृत्ति आणि निवृत्ति, भौतिक उन्नति व अध्यात्मिक शांति यांचा समन्वय हिंदुधर्माशिवाय अन्यत्र नाहीं.

(१२) लोकसत्ता.–हिंदुधर्मांत अनेकांचा समावेश आहे, अनेकांना क्षेम आहे म्हणूनच या धर्मांत लोकशाही आहे, लोकमताला वाव आहे, कारण मानव्याचा विकास हें हिंदुधर्माचें ध्येय आहे.

(१३) मनोनिग्रह.–हिंदुधर्मांत बालपणापासून मनोनिग्रहावर भर आहे. सुसंस्कृतपणा, सुबुद्धता, सुज्ञता, सभ्यता या ध्येयाकडे मनुष्याची प्रवृत्ति व्हावी म्हणून हिंदुधर्मांत विधिनिषेध सांगितले आहेत.

(६०९) जगाचा धर्मः–याप्रमाणें हिंदुधर्माचीं तत्त्वें थोर, उच्च व उदात्त आहेत. निखिल जगाचा धर्म होण्यास हाच धर्म सर्वथैव पात्र

दोळी हे सण सुद्धा सामुदायिक पद्धतीनें पाळावेत. हिंदु स्त्रियांनीं नागपचमी व विश्वात या दिवशीं अखिल हिंदु स्त्रियांचें सामुदायिक हळदकुंकू करावें.

(१३) प्रत्येक हिंदु स्त्रीपुरुषानें आषाढी, कार्तिकी, रामनवमी, जन्माष्टमी व महाशिवरात्र हे पांच दिवस पर्वकाल समजून पवित्र अन्तःकरणानें उपवास करून व मतस्थ राहून पाळावेत.

(१४) अखिल हिंदूनीं हिंदुधर्म, हिंदुराष्ट्र व हिंदुसंस्कृति याना हितकारक तें पुण्यप्रद नि स्वर्ग्यकर्म समजावें व याना अहितकारक तें पापप्रद नि नरकाला नेणारें कर्म असें समजावें.

(१५) हिंदूनीं वर्षातून एखादें तरी सामुदायिक सहभोजन करावें.

(१६) हिंदूनीं शकुन, भुतेंखेतें, कलिवाद, देववाद, दैववाद, अवतारवाद असल्या कल्पनानीं आपलीं मनें दुर्बळ करू नयेत.

(१८) श्रीमत् भगवद्गीता हा अखिल हिंदूचा कर्मयोगपर असा तत्त्वज्ञानाचा ग्रंथ आहे. म्हणून त्याचें वाचन व मनन अखिल हिंदूनीं करावें.

(१९) अखिल हिंदूनीं विश्वबंधुत्वाची अवजड कल्पना टाकून स्वसमाजबंधुत्वाची सबघड कल्पना मनात बिंबवावी, आणि हिंदुत्वनिष्ठेनें व समाजबंधुत्वाच्या नात्यानें शक्य तों सर्व व्यवहार हिंदूशींच करावेत.

(२०) अखिल हिंदूनीं बुद्धोत्तरकालीन मुमूर्षु वृत्तीचें तत्त्वज्ञान झाबलून वैदिक आर्यांच्या विजिगीषु तत्त्वज्ञानाचा नि गीताप्रोक्त कर्मयोगाचा अंगिकार करावा.

(२२) आत्मा अमर व देह नश्वर हें ध्यानात ठेवून धैर्य नि निर्भयतादि दैवी संपत्तीचे गुण अंगीं बाणवून अखिल हिंदूनीं जगात आक्रमणशील व विजिगीषु वृत्तीनें वागावें स्वधर्म, स्वसमाज, स्वराष्ट्र, स्वाभिमान व स्त्रियांचें पातिव्रत्य एतदर्थ मारीत मारीत मरण्यात स्वर्गप्राप्ति आहे असें अखिल हिंदूनीं समजावें.

(२३) हिंदुराष्ट्राच्या अभ्युदयार्थ कोणताहि धंदा अखिल हिंदूनीं करावा हिंदुराष्ट्राच्या धारणेकरिता व पोषणेकरिता सर्व धंद्याची आवश्यकता आहे धंद्यात पाप वा पुण्य, धर्म्य किंवा अधर्म्य असें काहीं नाहीं.

(२४) हिंदु स्त्री पुरुषानीं हिंदुधर्म, हिंदुसमाज व हिंदुराष्ट्र याच्या

हिताला पोषक अशींच व्रतें करावींत व हिंदुहितपोषक अशाच सत्पात्र ठिकाणीं दानधर्म करावा.

(२५) स्त्री व पुरुष हे एकमेकांना पूरक असे घटक आहेत. दोघांची योग्यता सारखी आहे, स्त्रियांची योग्यता माता, गृहिणी या दृष्टीनें फार मोठी आहे. यास्तव स्त्रीवर्गाविषयीं ज्या अनुदार कल्पना अहिंदु-संसर्गानें आल्या आहेत, त्यांचा त्याग करावा.

(२६) वेद, गंगा नि गाय हे अखिल हिंदूंचे पूज्य व पवित्र मानबिंदु होत.

(२७) प्रत्येक हिंदु स्त्रीपुरुषानें सकाळीं उठताच व रात्रीं निजण्याचे पूर्वी हिंदुधर्म, हिंदुराष्ट्र व हिंदु संस्कृति यांचें स्मरण करून त्या प्रीत्यर्थ 'तनमनधन अर्पण करण्याची बुद्धि दे' अशी परमेश्वराजवळ प्रार्थना करावी. त्याप्रमाणेंच शौच, मुखमार्जन, स्नान, स्वच्छतादि शरीरधारणेचा धर्म अवश्य पाळावा.

(२८) सूर्य हें अखिल हिंदूंचें अनादि दैवत आहे. म्हणून त्याची उपासना सकाळीं व सायंकाळीं निदान पांच पांच वेळां गायत्री मंत्राचा जप करून करावी. नित्य सूर्यनमस्कारहि घालावे

(२९) प्रत्येक हिंदु स्त्रीपुरुषानें हिंदुत्वनिष्ठेनें धर्मकृत्य समजून व्यायाम अवश्य घ्यावा. लाठीकाठी, निशाणबाजी इत्यादि सर्व शारीरिक शिक्षण आपल्या मुलामुलींना द्यावें.

(३०) प्रत्येक हिंदु स्त्रीपुरुषानें हिंदुधर्म व हिंदुसंस्कृति यांचे आपण रक्षक व प्रचारक आहों, अशा अभिनिवेशानें प्रत्येक व्यवहारांत वागावें. हिंदुत्वरक्षणार्थ निघालेल्या संस्थांशीं संबद्ध राहून हिंदुत्वनिष्ठा जेवढी वाढवितां येईल तेवढी वाढवावी.

(३१) प्रत्येक हिंदूनें सज्ञान हिंदु स्त्रीपुरुषांशीं बोलतांना 'अहो जाहो' अशा शिष्ट भाषेनें बोलावें.

(३२) प्रत्येक हिंदु पुरुषानें कोणाहि हिंदूच्या प्रेतयात्रेबरोबर समष्टिधर्म म्हणून चार पावलें अवश्य जावें. सपिंड, सगोत्र व सकुल अशानींच प्रेतस्पर्शानिमित्त स्नान करावें.

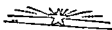
(३३) हिंदुत्व हेंच राष्ट्रियत्व होय. म्हणून प्रत्येक हिंदूनें राष्ट्रिय-

त्याच्या विकासाकरिता आटोकाट यत्न करावा.

(३४) हिंदूंनीं धार्मिक, सामाजिक व घरगुती व्यवहारात अहिंदूचा सनव सर्वस्वी टाळावा. भोजनसाहित्य अहिंदूकडून घेऊ नये. स्त्रियांनीं अहिंदूकडून बागड्या भरून घेऊ नयेत. विशेषत पूजासाहित्य, कुंकू, इत्यादि अहिंदूकडून विकत घेऊच नये.

(३५) हिंदूच्या घरात अहिंदु फेरीवाला, अवलिया, फकीर याना प्रवेशहि मिळता कामा नये. उरूस, सदोल वा तावूत इत्यादिकात हिंदूंनीं मुळींच भाग घेऊ नये. अहिंदूच्या उत्सवप्रसगीं असावध न राहता सामष्टिक पद्धतीनें प्रतिकारसिद्ध असावें.

(३६) औपनिषद्तत्त्वज्ञान हें मन समाधानाचें साधन आहे, असें समजून त्याचा लाभ प्रत्येक हिंदूनें अवश्य मिळवावा व आपली ससारयात्रा सुखानें करावी.



प्रकरण एकोणचाळिसावें

सघटनेचा सदेश

(६११) जीवनाचा उपाय –प्रथाचें शेवटीं अखिल हिंदूना आता पर्यंत जो नवा हिंदुधर्म सागितला तो सघटितपणें व्यवहारात आणण्या-करितां सघटनेचा सदेश द्यावयाचा आहे. हिंदुसमाजाचें चित्र डोळ्यापुढें उमें केलें कीं हिंदुसमाज हा अन्योन्यउपकारक नाहीं असें दिसतें. हिंदु समाजात अन्योन्यउपकारकता व उपयोगिता ही आल्याविना त्याचें बल वाढणार नाहीं जुन्या हिंदुधर्मातील जीं वैगुण्यें, ज्या उणीवा, ज्या बोचा व खोचा येथवर दाखविल्या व त्या नष्ट करण्याचे उपाय जे सागितले, त्याचा अवलब केल्याविना हिंदुसमाज सघटित, समर्थ, बलशाली, ओजस्वी,

तजस्वी आणि मनस्वी असा होणार नाहीं व तसें झाल्याशिवाय तो जग णारहि नाहीं आन हिंदुजगत् आणि अहिंदुजगत् असें वर्गीकरण करून हिंदुतराचे, अहिंदूचें, विधर्मीयाचे चाललेले पसाटोप नि दीर्घोद्योग डोळ्यापुढें ठेवून अत्यत जागरूकपणें हिंदुसमाजानें सघटित होऊन वागलें पाहिजे

(६१२) ऋग्वेदातील सदेश –सघटना हा आजच्या कालचा महामत्र आहे 'सहति कार्यसाधिका सघटनमुळेंच कार्य होतें जुन्या वळणाचे लोकसुद्धा 'सघशक्ति कली युगे' असें म्हणतात अध्ययनाला प्रारभ झाला का 'सहनौ अवतु' 'सहनौ भुनक्तु,' 'सहवीर्यं करवावहै' असा सघटनेचा मत्र म्हणतात 'सगच्छध्व, सवदध्व, सवो मनासि जानताम्' एकमेकाकडे चला, बोला, सभाषण करा, एकमेकाचें मनोगत ओळखा म्हणन परस्पराच्या भावना ध्यानात घेऊन वागा, असा ऋग्वेदसदेश आहे ज्या समाजाला व राष्ट्राला जगून काहीं विशेष करावयाचें आहे, त्यानें सघटित झालेच पाहिजे

(६१३) सघटना हेंच बल –तीस कोटि हिंदु जर सघटित झाले तर काय न करतील ? क्षुद्र निर्जीव जें तृण तें सघटित म्हणजे दोरखड रूपानें एकत्र झालें तर मदोन्मत्त गजानाहि बाधून ठवते

वहूनामप्यसाराणा समवायो हि दुर्जय ।
तृणैरावेष्ट्यते रज्जुर्यया नागोऽपि बध्यते ॥ –सुभाषित

क्षुद्र प्राणि जी पिपीलिका तिच्या बिळात नागोबा शिरला तर मुग्यादि सघटित होऊन नागोबाला क्षत होताच डसतात व त्याचा जीव घेतात चित्रग्रीव कपोतानें सघटनच्या जोरावरच जाळ्यातून स्वत ची व स्वजातिबाधवाची सुटका केली, ही पचतत्रातील कथा विदितच आहे पशु, पक्षी, कृमि, कीटक जर सघटितपणानें असा अद्भुत गोष्टी करतात तर जागा झालेला हिंदुसमाज हा सघटित होऊन स्वराज्य, साम्राज्य, वैराज्य, पारमेष्ठ्य याच्या गोष्टी बोलल्याविना आता कसा राहील ? हिंदुसमाज हा सिंहाचा छावा आहे दुर्दैवानें पारतत्र्यरूपी मेंढीच्या कळपात बराच काल राहिल्यामुळें या छाव्याला आत्मस्वरूपाची विस्मृति झाली आहे पण परिस्थितीनें, कालानें त्याला आत्मस्वरूपाचा आता

चेव आला असून तो नव्या कालाला अनुसरून नव्या कार्यक्षेत्रात पदार्पण करणार हें सुनिश्चित आहे. हिंदुराष्ट्राच्या भावी उज्ज्वल ध्येयाच्या दृष्टीनें महाराष्ट्रीय हिंदुसमाजातील विविध घटकांशीं ग्रंथाच्या शेवटीं थोडें हितगुज करून त्यांना संघटनेचें महत्त्व सांगतों.

(६१५) अहिंदूचें राजकारण.–संस्थानिकांनो, अहिंदु सत्ताधीश, अहिंदु संस्थानिक, अहिंदु राजे कोणत्या वृत्तीनें कशा कडव्या निष्ठेनें, कशा अभिनिवेशानें वागत आहेत तें पहा. अहिंदु राज्यकर्ते जेथें तेथें आपल्या माडवल्वाल्यांच्या, आपल्या शिक्षिताच्या, कंत्राटदाराच्या, व्यापाऱ्याच्या कंपन्याच्या वर्ण्या लावण्याकरितां सारखे टपलेले असतात. एखाद्या परधार्जिण्या हिंदु संस्थानिकानें अहिंदूला दिवाण नेमलें कीं तो आपल्या अहिंदु संस्थाकरिता राजाकडून देणग्या लाटतो, भरवस्तींत आपल्या जातभाईना चांगली जागा वसाहतीस देववतो. कलेक्टर, कमिशनर, घोडदळ, पोलीस, सैनिक अशा खात्यात वरिष्ठ जागीं अहिंदु घुसविण्याचा यत्न करतो धर्मप्रचार करून हिंदु प्रजेला बाटविण्यास उत्तेजनहि देतो. हिंदु राजांनीं दयडीवाल्यापासून दिवाणापर्यंत लायख हिंदु माणसेंच नेमावींत. आपली बहुसंख्य प्रजा हिंदु, तिचे आपण प्रतिनिधि, तिच्याकडूनच पैसा हातीं येतो हें ध्यानात घेऊन आपापल्या राज्यात हिंदु प्रजेलाच पुढें येण्यास व कर्तृत्व दाखविण्यास संस्थानिकानीं अवसर द्यावा.

हिंदु राजाच्या राज्यात अहिंदूची दडेली, हिंदूच्या न्याय्य हक्कावर आक्रमण मुळींच होता कामा नये. अहिंदूची आक्रमक वृत्ति दिसताच तिचा नायनाट हिंदुराजानीं करणें अवश्य आहे.

(६१६) जसा देव तसा नदी–हिंदुराजानी हिंदुसमाजातील विस्कळितपणाचा लाभ घेऊन पैशाच्या व सत्तेच्या जोरावर आपल्या राज्यात नसती खेकरीं मुळींच उत्पन्न करू नयेत. फोडझोडीचें हें राजकारण खेळत न बसता हिंदुसमाजातील विस्कळितपणा नाहींसा करण्यास जे जे उपाय व युक्त्या करता येतील ते सर्व करावेत. हिंदुसमाजाला नावें ठेवून तो नालायख आहे असें म्हणून स्वत त्याच वर्गात मोडत असताना नामानिराळे राहाण्यात शहाणपण नाहीं. जसा समाज तसे त्याचे राजे नदीहि पापाणाचा व देवहि पापाणाचाच, हें काय सांगावयास हवें !

(६१७) नवे कायदे करा.–हिंदु राजे आणि हिंदु संस्थानिक यानीं नव्या हिंदुधर्मातील सर्व तत्त्वाचा पुरस्कार कायदे करून करावा. लोक तयार नाहींत हें म्हणणें दांभिकपणाचें आहे. लोक तयार नसताना बडोदा नरेशानीं आणि कोल्हापूरच्या छत्रपतींनीं अस्पृश्यतानिवारणाचा निर्बंध केलाच कीं

नाही ! अस्पृश्यता कायद्यानें नष्ट करावी, या लोकांच्या इजेच्या बंद कराव्या, त्याच्याकरिता हिंदु राजानीं आपलें स्वतःचें निदान एखादें मंदिर खुलें करावें आणि इतराना तसें करण्यास सांगावें. शुद्धिकार्याला प्रोत्साहन देणें, प्रत्येक शुद्धि नोंदण्याचा कायदा करणें, स्त्रियावर आक्रमण करणाऱ्या गुंडाना कायद्यानें नेस्तनाबूत करणें, कायदा करून पठाणाची सावकारी बंद पाडणें, पोटजातींतील विवाहाना उत्तेजन देणें, विधवाविवाहाचा पुरस्कार करणें, लग्नविच्छेद, विवाहनोंदणी हे कायदे हिंदुत्वनिष्ठेनें हिंदुसमाजाला पोषक होतील असे करणें, हिंदु राजाच्या हातात आहे. हिंदु राजानीं हिंदुत्वाचा अभिमान धरून पंचवार्षिक, दशवार्षिक योजना ठरवून धर्म व समाजसुधारणेच्या गोष्टी आपल्या राज्यांत धडाडीनें केल्या की हिंदूंची संघटना वाढेल.

(६१८) मिथ्याचार नको—कांहीं हिंदु राजे स्वार्थापुरते समाज सुधारक असतात. स्वार्थापुरेसा सगोत्रविवाह, अहिंदु स्त्रीचें शुद्धीकरण, विधवा पुनर्विवाह, रजिस्टर विवाह त्याना मान्य असतो. पण तेवढी स्वार्थाची बाब सोडल्यास इतर क्षेत्रात ते धर्ममार्तंडाप्रमाणे वागण्याचा आव आणून दांभिकतेनें स्वपरवंचना करतात ! संस्थानिकाची जी अधिकारी प्रभावळ असते तीहि त्याचें अनुकरण करते आणि एकदरींत अनिष्ट असा हा मिथ्याचार माजतो ! त्यामुळें सुधारणेचें पाऊल पुढें पडत नाहीं.

(६१९) उपयुक्त कार्यक्रम—अखिल हिंदूंनी एकत्र येणें, एका भूमिकेवर येणें व सामुदायिक प्रार्थना करणे हा समष्टिधर्मातील एक प्रमुख भाग आहे आता तो व्यवहारात आलाच पाहिजे हिंदु राजानी (त्याना दुसरें कांहीं न जमलें तरी) निदान राजधानींत एक पतित पावन मंदिर उभारणें किंवा जुनें स्वतःचें देवालय असल्यास तेथें अखिल हिंदूना प्रवेश देणें आणि त्या देवालयात सामुदायिक प्रार्थनेकरिता दर आठवड्यास स्वतः जाणें, एवढें तरी करावेंच. संस्थानिक हि राजे सामुदायिक प्रार्थनेस येऊ लागले की अधिकारी येतील, अधिकारी आले की त्यांच्या भोंवतालची प्रभावळ येईल आणि अखिल हिंदुसमाज त्यामुळें प्रार्थनेस येऊन हिंदुसमाज एकजीव होऊन अधिक वाढेल ! अगदीं साधी निरुपद्रवी पण महत्वाची अशी ही बाब आहे. पतितपावन मंदिरांतील उत्सवांत

संस्थानिकांनीं भाग घेणें, सहभोजनास व समारंभास येणें या गोष्टी दुधात साखर पडल्याप्रमाणेंच होतील.

(६२०) प्रचारक नेमाः—हिंदु राजानीं नव्या हिंदुधर्माचा प्रचार करण्याकरिता आपल्या राज्यात विद्वान् प्रचारक नेमावेत. हिंदुत्वनिष्ठ नव्या हिंदुधर्माचे प्रचारक अखिल हिंदूमध्यें जाऊन जागृति करतील तर तें संघटनेस फार उपयुक्त होईल. हिंदु संस्थानिकानीं हिंदुत्वनिष्ठेनेंच राज्य-कारभार करावा, हिंदुत्वनिष्ठेनें व्यवहारात वागावें नि विशेष म्हणजे आपल्या हिंदु प्रजेला लक्षावधि रुपये खर्च करून सैनिक शिक्षण उत्तम प्रकारें द्यावें.

(६२१) आदर्श रुग्णालयें काढाः—दक्षिण महाराष्ट्रातील राजाना चारदोन शस्त्रक्रियाविशारद व वैद्यशास्त्रविशारद चागले डॉक्टर यांचे मडळ आज नेमून उत्तम रुग्णालय चालविणें अशक्य आहे काय ! महाराष्ट्रांत ज्या अहिंदूंच्या संस्था आहेत त्या हिंदुसमाजाचें रक्त सारखें शोषित आहेत व सख्या घटवीत आहेत. अहिंदूंची एक नामवत संस्था असली की भोंवतालची गावेंच्या गावें हळहळु धर्मांतर करतात. कित्येकाना उद्योग मिळतो, कित्येकाना आमिष असतें व कित्येक गोरगरीब मोफत औषधा-मुळें मिधे होतात नि धर्मांतर करितात. महाराष्ट्रात शस्त्रक्रियाविशारद, क्षयरोगविशारद, पाश्चात्य व देशी वैद्यशास्त्रविशारद असे उत्तम उत्तम डॉक्टर नाहीत असें नाहीं. त्याना व हिंदु राजाना या अहिंदूंच्या संस्था आपल्या छातीवर स्थिर झालेल्या पाहून लाजच वाटली पाहिजे. अहिंदु संस्थाना संस्थानिकानीं उत्तेजन देणें, हें खरोखरीच पाप आहे.

(६२२) महाराष्ट्रांत मराठ्यांचेंच राज्यः—हिंदु संस्थानिक व त्याची प्रभावळ हा जसा एक कर्तृत्ववान् घटक आहे तसाच महाराष्ट्राचा मुख्य घटक म्हणजे मराठा आहे. हिंदुसमाजाचें केंद्र, महाराष्ट्राचा गुरुत्व-मध्य म्हणजे बहुसख्य 'मराठावर्ग होय. अखिल हिंदुसमाज सास्कृतिक दृष्ट्या या केंद्राभोवतींच भ्रमण करीत आहे. मराठ्याचें अनुकरण सर्व बाबतींत इतर जाति करतात. मराठा या नावाची पोटजात हिंदूंतील प्रत्येक जातींत आहे. मराठा वर्ग ही महाराष्ट्राची अब्रू आहे. महाराष्ट्राचा मोठेपणा, महाराष्ट्राचें भविष्य मराठ्याचे हातीं आहे. महाराष्ट्राची लाज व महाराष्ट्राचा बोज मराठ्यानींच राखला पाहिजे. मराठा ' बाधील तें

तोरण व ठरवील तें धोरण ' महाराष्ट्राला मान्य आहे. जातिवंत, स्वाभिमानी, इतिहास व परंपरा यांचा अभिमान बाळगणारे मराठे महाराष्ट्रांत पुष्कळ आहेत. या मराठ्यांतून धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, औद्योगिक अशा विविध चळवळी त्यागपूर्वक निर्भयतेनें करणारे बुद्धिवान् तरुण पुढें आले पाहिजेत. स्वातंत्र्याच्या उर्मीनें, निर्भयपणानें सत्तेशीं झुंजणारा, अहिंदूंच्या आक्रमणाचा ताठपणें प्रतिकार करणारा, धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रात समता प्रतिपादन करणारा, मागसलेल्या गटांना पुढें येण्यास वाव देणारा नि पुढारलेल्या गटांचें व आजवरच्या कार्यकर्त्यांचें साह्य घेणारा असा हा मराठा पुढारी आतां महाराष्ट्राला हवा आहे. अखिल महाराष्ट्र त्याचा अनुयायी म्हणून त्याच्या मागोमाग येईल. तीनशें वर्षांपूर्वीचा उज्ज्वल इतिहास मराठ्यांचाच आहे. त्या उज्ज्वलत्वाच्या तेजानें प्रदीप्त होऊन राजकीय स्वातंत्र्याच्या तापलेल्या भट्टीपुढें छातीठोकपणें उभे राहून परकीय सत्तेशीं सतत लढत राहाणारे मराठे वीर महाराष्ट्राला हवे आहेत. मराठे तरुण प्रत्येक क्षेत्रात पुढें आले कीं इतर वर्गांचें साह्य सिद्ध आहे. स्त्रिया, देवता, मिरवणुकी, नैसर्गिक हक्क, व्यापार, सावकारी इत्यादिवर जें अहिंदूंचें आक्रमण चाललें आहे त्यांचा प्रतिकार करण्याकरितां मराठा तरुणांनींच पुढें येणें अत्यावश्य आहे. हिंदुसमाजाचें बल वाढवून त्याला संघटित करणें, प्रतिकारक्षम करणें व स्वातंत्र्याच्या ध्येयाकडे नेणें हें सर्व मराठ्यांच्याच हातीं आहे. मराठ्यांनो, हिंदुसमाजाच्या केंद्रीभूत मराठ्यांनो, ही आलेली सुवर्ण-संधी तुम्ही दवडणार काय ?

(६२३) पूर्वास्पृश्यांनो, नवा हिंदुधर्म मुळींच अस्पृश्यता मानीत नाहीं. अखंड एकजिनसी हिंदुस्थान हें हिंदुसमाजाचें भवितव्य आहे. यास्तव तुम्ही स्वतःला अस्पृश्य न समजतां हिंदुसमाजाचे एक महत्त्वाचे घटक असें समजून हिंदुराष्ट्राच्या स्वातंत्र्याच्या लढ्यामध्यें सामील व्हा. हिंदूंच्या सांघास खांदा लावून पूर्वीची वैगुण्यें न काढतां, स्पृश्यांशीं मत्सर न करतां आपली उन्नति करून घ्या. अस्पृश्यतेचें पिशाच्च जर क्वचित् थैमान घालील तर निकरानें त्याला गाडून टाका. अन्यायाचा प्रतिकार करा. आजपर्यंत दुष्ट रूढीमुळें तुम्हास पुढें येण्यास अवसर मिळाला नाहीं. तुमचेवर अन्याय झाला हें जरी सर्व खरें आहे.

तसेंच अन्याय करणारा व तो करून घेणारा हे दोघेहि दोषी आहेत, हेंहि तितकेंच खरें आहे नव्या हिंदुधर्मानें सत्ता, संपदा व संस्कृति यांचीं द्वारें आता अखिल हिंदूना मोकळीं ठेवलीं आहेत हीं केंद्रें हस्तगत करण्याकरिता कष्ट केले पाहिजेत, श्रम केले पाहिजेत, व गुणहि दाखविले पाहिजेत. हिंदुसमाजात जें जें मानाचें, वैभवाचें नि महत्त्वाचें उच्चस्थान असेल तें कर्तृत्वानें व योग्यतेनें तुम्ही अवश्य मिळवावें हिंदुत्व-निष्ठेनें हिंदुत्वाकरिता सर्वश्रेष्ठपद मिळविण्यास तुम्हास नव्या हिंदुधर्माची पूर्ण संमति आहे. पूर्वास्पृश्यानो तुम्ही हिंदु आहा, हा हिंदूचा हिंदुस्थान आहे आणि हिंदूतच तुम्हाला स्थान आहे, मान आहे, कर्तृत्वाला जागा आहे. धार्मिक, सामाजिक, राजकीय, व्यावसायिक अशा सर्व बाबतींत तुम्हाला बरोबरीचे हक्क आहेत. तुमच्या सामाजिक दु:खाशीं अखिल हिंदुसमाज सहमत आहे पण लक्षात ठेवा कीं आपल्या हातीं कोणी काहीं आयतें आणून देणार नाहीं आणि आणून दिलें तर टिकणारहि नाहीं कर्तृत्वानें मिळवावें, मिळेल तें साह्य घेऊन पुढें चालावें अहिंदूना सामील न होतां, हिंदुत्वनिष्ठेनें जीं जीं क्षेत्रें तुम्हाला व्यापता येतील तीं अवश्य व्यापा. महार हा पूर्वास्पृश्यातील एक बहुसंख्य क्षात्रवृत्तीचा आणि लढाऊ असा गट आहे. या गटानें यावेळीं हिंदुत्वनिष्ठेनें सैनिक शिक्षण घ्यावें, सैन्यात शिरावें नि हिंदुराष्ट्राच्या स्वातंत्र्यार्थ अभिमानानें बद्धपरिकर व्हावें. हिंदुराष्ट्राचें ध्येय जेव्हां हस्तगत होईल तेव्हा पूर्वास्पृश्यांना सत्ता, अधिकार व संपदा यांची प्राप्ति अखिल हिंदुसमाजाबरोबर होईलच होईल

(६२४) जुनीं मढीं का उकरता ? –ब्राह्मणतर या नावाचा एक प्रमुख वर्ग महाराष्ट्रात आहे नावावरूनच त्याची कल्पना येते हा वर्ग ब्राह्मणी जुलूम, ब्राह्मणी सावकारी, ब्राह्मणी अत्याचार व ब्राह्मणी भिक्षुकी याच्या प्रतिकारार्थ उत्पन्न झाला आहे हें सिद्ध आहे. या गटात मुसल्मान, ख्रिश्चन इत्यादिकाना तोंडी लावण्यापुरतें घेण्यात येत असलें तरी हा गट प्रामुख्यानें हिंदूतीलच आहे. ब्राह्मणेतर वर्गात लिंगायत व जैन सोयीपुरते समाविष्ट होतात पण लिंगायताना आणि जैनांना ब्राह्मण मुळींच बोचत नाहीं. कारण त्याचे मठजी, त्याचे पुरोहित सर्व स्वतंत्र आहेत. उलट ब्राह्मणाची हिंदुसमाजातील भिक्षुकी अलीकडे बरीचशी जंगमांनीं बळकाविली आहे,

असें दिसतें. ब्राह्मण हा हिंदूंतील ब्राह्मणेतराना धार्मिक व सामाजिक क्षेत्रात बोचत होता हें काहीं खोटें नव्हे. त्याचें बीज जन्मजात उच्चता, नीचता व अस्पृश्यता यात होतें. नवा हिंदुधर्म अखिल हिंदूंना उपनयनाचा, पौरोहित्याचा आणि वेदाचाहि अधिकार देतो, अस्पृश्यतेचें समूळ उच्चाटन करतो, आणि सर्वांनीं समतेनें, बरोबरीच्या नात्यानें अहो जाहो, अशी शिष्ट भाषा वापरून वागावें, असें सागतो. हें आता ब्राह्मणाना आणि अखिल हिंदूंना पटत असताना जुन्या वादाची मढीं उकरणें हें शहाणपण नव्हे. ब्राह्मणाची बोच आता गेली. जोशीविलानें पौरोहित्य गेलें, तलाठीपद्धतीनें कुलकरण गेलें, शेटजी व पठाण याच्या आक्रमणानें ब्राह्मणाचें सावकारपणहि गेलें. शिक्षण, व्यवसाय, सत्ता, संस्कृति अशा सर्व क्षेत्रात अखिल हिंदूंतील सर्व जाति ब्राह्मणा-बरोबरीनें आता पुढें येत असताना आणि त्याचें सर्व क्षेत्रातील महत्त्व संपुष्टात आलें असताना आता या जुन्या वादाचा कोळसा उगाळून हात काळे करण्यात काय अर्थ ?

ब्राह्मणेतरानो, या वादाचा कोळसा आता देशाभिमानाच्या धगधगीत अग्नीत फेकून त्याचें भस्म कपाळाला लावून हिंदुत्वनिष्ठेनें आता पुढें या. हिंदूंचा हिंदुस्थान आता राहिलाच पाहिजे. हा पाकस्थान वा पापस्थान होऊ पहात आहे, याची तुम्हाला लाज वाटली पाहिजे. ब्राह्मणाना ब्राह्मण म्हणवून घेण्यात मोठा अभिमान वाटत नाहीं, तर हिंदुसमाजाचा एक घटक म्हणून हिंदुत्वनिष्ठेनें जगण्यातच त्याना अभिमान वाटतो. ब्राह्मणातील विचारी वर्ग आज अखिल हिंदूंमध्यें समानता प्रतिपादित आहे. वेदाधिकार, पौरोहित्य, सहभोजन, सहभजन, फार काय पण अखिल हिंदूंमध्यें समसंस्कृतीच्या बोहण्यात हिंदुत्वनिष्ठेनें क्वचित् विवाह झाल्यास आता कोणी बहिष्कार घालीत नाहीं. हिंदुसमाजांतील प्रत्येक मागसलेला गट पुढारलेल्या गटाला स्वोन्नती-करिता आता धडक देत आहे. मागसलेल्या गटात स्वच्छता, टापटीप, स्वाभिमान, सुसंस्कृतपणा, व्यवस्थितपणा, हिशेबीपणा हे गुण आज नाहींत म्हणूनच पुढारलेला वर्ग थोडा टोळ्यात भरणारा असा दिसतो हे गुण स्वीकारण्यास कोणाची आडकाठी नाहीं. मत्सर न करता, जुने वाद न काढतां अखिल हिंदूंनीं आतां एकवटलेंच पाहिजे. ब्राह्मणेतर पक्षांतील पुढारी, पत्रपंडित, डॉक्टर, लेखक, वकील, वर्ग, शिक्षक व व्यापारी या

सर्वांचें लक्ष आता धर्म व समाजसुधारणेच्या पलीकडे गेलें पाहिजे ब्राह्मण वर्ग हा आता सर्वांच्या बरोबरीचा झालेला आहे. आता सर्वांच्या लेखण्या पारतन्त्र्याविरुद्ध, अहिंदूंच्या आक्रमणाविरुद्ध सरसावलेल्या पाहिजेत आजवर शेन्जी व भटजी हींच टीकेचीं केंद्रें होतीं, आता तीं बदललींच पाहिजेत.

(६२५) लढ्यास सज्ज व्हा –स्वातंत्र्याचे अपहारक व संस्कृतीचे आक्रमक अशा उभयताविरुद्ध निकराची लढाई आता चालविली पाहिजे. ब्राह्मणाना मागें टाकून ब्राह्मणेतरांनीं या जळत्या भट्टीपुढें उभे राहून सतीचा दिव्य वसा घेतला पाहिजे ब्राह्मण व ब्राह्मणेतर अशा सर्वांनीं संघटित होऊन हिंदुत्वनिष्ठेनें अहिंदूंच्या वर्चस्वाला, आक्रमणाला, घातकारी लसेला आणि जुलमाला तोंड देणें अवश्य नाहीं काय ? या परिस्थितीकडे दुर्लक्ष्य केल्यास ना तुला ना मला, घाल कुत्र्याला असें होऊन पुढील पिढीचे शापच सोसावे लागतील. ब्राह्मणेतरानो, सांप्रतची जागतिक परिस्थिति लक्षात घ्या, परधार्जिणी वृत्ति सोडा, आहदूवेक्षा हिंदू हा केव्हाहि तुम्हाला जवळचा आहे आणि ब्राह्मणतराना इतर सर्वांपेक्षा ब्राह्मण हा धर्म व संस्कृतिदृष्ट्या आणि राष्ट्रदृष्ट्या अधिक जवळचा आहे ब्राह्मणाबरोबर जेवणें व त्याच्या मुलींशीं लग्न लावणें यात काहीं आता पुरुषार्थ नाहीं. या गोष्टी चुरशीनें व इर्षेनें करण्याचे दिवस गेले या आता स्वेच्छेनें, क्रमप्राप्त म अवश्य म्हणून कालपरिपक्वतेप्रमाणें आपोआप होतील अखिल हिंदूंतील समसंस्कृतीचीं वधुवरें यापुढें हळुहळु विवाहबद्ध होतील पण त्या सुधारणा झाल्या म्हणजे स्वातंत्र्य जवळ येतें किंवा अहिंदूंचें आक्रमण बंद होतें असें नव्हे त्याकरिता प्रबळ संघटना, निकराची नि त्यागाची लढत केली पाहिजे. ब्राम्हणेतरांनो, ज्या निकरानें, ज्या आगीनें व ज्या त्वेषानें एकाकाळीं ब्राम्हणीजुलमाविरुद्ध तुम्ही लढला, त्याच्यापेक्षा शतपट निकरानें आणि त्वेषानें अखिल हिंदु आपण एक आहों अशा भावनेनें आणि हिंदुत्वनिष्ठेनें स्वातन्त्र्याच्या अपहारकाशीं व संस्कृतीच्या आक्रमकाशीं लढण्यास बद्ध-परिकर व्हा, एवढेंच तुम्हास सांगावेसें वाटतें.

ब्राह्मणानो, महाराष्ट्रिय हिंदुसमाजांत पचद्रविड व पचगौड असे दश विध ब्राह्मण आहेत. हिंदुसमाजातील हा एक बुद्धिमान्, कर्तृत्ववान्, त्यागी आणि धडाडीचा असा गट आहे या वर्गाला महाराष्ट्रात महत्त्व अधिक

आहे. आजवरच्या विविध चळवळी राष्ट्रिय दृष्टीनें याच वर्गानें केल्या. धर्मसुधारणा, समाजसुधारणा, उद्योग, राजकारण अशा सर्व क्षेत्रात या वर्गानें वरीच कामगिरी केली आहे. ब्राह्मणाच्या या कामगिरीला ब्राह्मणसदृश अशा अन्य जातींचें मुख्यतः प्रभु, पंचाळ आणि इतर जातींचें पुष्कळच साह्य झालेलें आहे हें विसरता कामा नये.

(६२६) प्रभावी संघटना करा:—महाराष्ट्रिय ब्राह्मणात जसे अनेक गुण आहेत, तसे अनेक दोषहि आहेत मत्सर, अनुदारता व भाडखोरपणा या दोषामुळें महाराष्ट्रिय ब्राह्मण निस्तेज होऊं लागलेला आहे. 'ब्राह्मणाना अनेकत्व' म्हणजे भाडणें, मतभिन्नता, पक्ष आणि विपक्ष यामुळें महाराष्ट्राला दुहीचा शापच आहे असेहि कित्येक म्हणतात. पण हिंदुधर्म, हिंदुराष्ट्र, हिंदुसंस्कृति याच्याकरिता यापुढें या गटानें व ब्राह्मणसदृश जातींनीं आजवर जसा त्याग केला तसा आता यापुढेंहि केला पाहिजे. महाराष्ट्रिय दशविध ब्राह्मण सर्व एक आहेत. अनल्प व्यवहार, सहासन, सहाध्ययन, सहधर्मानुष्ठान इत्यादि सर्व बाबतींत आपण सर्व एक आहों अशी भावना दशविध ब्राह्मणानीं ठेवावी. दशविध ब्राह्मणात सांस्कृतिक दृष्ट्या अंतर नाहीं. सर्व समसंस्कृतीचे आहेत म्हणून यांनीं एकवटून आपल्यातील पोटजाति मोडून हिंदुत्वनिष्ठेनें हिंदुराष्ट्राच्या कार्याकडे लक्ष देणें अत्यावश्य आहे.

(६२७) वर्णगुरुत्व विसरा —वास्तव दशविध ब्राह्मणांना आमची अगत्याची सूचना अशी आहे कीं त्यानीं जन्मतः श्रेष्ठत्व व वर्णगुरुत्व हें आतां विसरावें. इतराच्या बरोबरीचे हिंदुसमाजातील आपण एक घटक आहोंन, या वृत्तीनेंच ब्राह्मणांनीं वागावें अखिल हिंदूतील जे जे कर्तृत्ववान्, धडाडीचे, बुद्धिवान् व त्यागी पुढारी विविध क्षेत्रात पुढें येतील, त्यांच्या सहकार्यानें हिंदुत्वनिष्ठेनें हिंदुराष्ट्राचें कार्य पुढें चालवावें. मनाची उदारता ठेवावी व पत्र असले तरी न भाडतां अविरोधानें कार्य करण्याची वृत्ति ठेवावी. ब्राह्मणांनी आता आपल्यापुरतेंच पाहावें, पारदयासारखें वागावें, असले संकुचित विचार अलीकडे ऐकावयाला येतात ते चुकीचे आहेत.

(६२८) निराश होऊं नका —हे विचार निराशेचे, वैतागाचे आणि प्रतिक्रियात्मक आहेत गेल्या पाच शतकांत महाराष्ट्रांतील ब्राह्मणांकडे राज

कारण, समाजकारण, धर्मकारण इत्यादि कार्योंकरिता काहींनी सर्वस्व घाल विलें, स्वार्थाचा होम केला, फाशाखालीं मानादि दिल्या, चळवळ करणाऱ्यांनीं द्रव्याकडे या प्रपंचाकडे मुळींच लक्ष दिलें नाहीं. त्यामुळें आज त्यांना द्रव्याभावीं निवडणूक जिंकतां येत नाहीं, चार माणसांचें पाठबळ मिळत नाहीं. कारण नुसता त्याग व बुद्धी यांना कोणी विचारीत नाहीं हें पुष्कळ अशी खरें असलें तरी ही परिस्थिति अशीच राहणार नाहीं. बुद्धिमान् वर्ग जर केवळ स्वार्थ आणि चैन यातच गुरफटला गेला तर मग राष्ट्रहिताच्या चळवळी करावयाच्या कोणी! आणे पैऱ्या हिशेबानें राष्ट्रांत कोणतेंच कार्य होत नाहीं. आजवरचे देशभक्त जर या आणेपैऱ्या हिशेबानें वागले असते तर त्याच्यापुरेसा रुप्र पैसा त्यांनीं मिळविला असता नि पुढील दोन तीन पिढ्यांची त्यांनीं व्यवस्था केली असती! सुविख्यात देशभक्ताच्या शिकवणुकीला अनुसरून ज्यांनीं आजवर विविध क्षेत्रांत कार्यें केलीं, त्या सामान्य माणसांनासुद्धां छत्र्यांच्या काड्या व खिळे मोळे विकून चाळी उठवितां आल्या असत्या!' पण त्यांनीं केलेली जागृति आणि तज्जन्य फळ दिसलें असतें काय? जें सामान्यबुद्धीचे आणि सामान्य कर्तृत्वाचे आहेत त्यांनीं प्रपंचापलीकडे पारसें पाहू नये हें ठीक आहे. पण ज्या ब्राह्मणांच्या ठिकाणीं बुध्दिमत्ता, कर्तृत्व, धडाडी, राष्ट्रकार्याची तळ मळ आणि स्वराज्याची लालसा आहे, त्यांनीं संकुचित वृत्तीनें आपल्या पुरतें नि आपल्या पोटजातीपुरतें पहाणें हा फार संकुचितपणा आहे.

प्रत्येक हिंदूनें ज्ञान, प्रतिकार, वाणिज्य व सेवा अशा चारी प्रकारच्या वृत्तीनें वागण्याचे दिवस आता आले आहेत. ब्राह्मणांनीं आजवर व्यापाराकडे आणि इतर उद्योगधंद्याकडे लक्ष दिलें नसलें तर तें यापुढें दिलेंच पाहिजे कारण अर्थ हा एक पुरुषार्थ आहे आणि त्याला आजच्या काळांत तर फार महत्त्व आलें आहे वैश्यवृत्तीचा अंगिकार करून द्रव्यार्जन करून राष्ट्रकार्याच्या उलाढाली हिंदुत्वदृष्टीनें ब्राह्मणांनीं अवश्य कराव्या. 'दोन ब्राह्मण जमले म्हणजे भांडून तीन राजकीय पक्ष काढतात आणि चार गुजराथी जमले म्हणजे सर्व मिळून एक गिरणी काढतात व तींत आपलींच माणसें नेमतात' यांत जें ब्राह्मणांच्या स्वभावाचें चित्र रेखाटलें आहे, त्यावर कुचला गिरवावयास नको काय!

(६२९) नवें केंद्र बनवा —दशविध ब्राह्मणानीं प्रज्ञा, पराक्रम, पैसा, संस्कृति नि हिंदुत्व या पंच अंगानीं युक्त व्हावें इतकेंच नव्हे तर अखिल हिंदुसमाजातील जे जे घटक पंच साधनानीं संपन्न असतील त्यांना आपल्यांत मिसळून घ्यावें आजच्या हिंदुसमाजांत मोठा दोष हा आहे कीं एखाद्याच्या ठिकाणीं योग्यता असली तरी त्याला वर सरकतां येत नाहीं ज्या व्यक्तींत गुण आहे, पात्रता आहे, संस्कृति आहे त्याला स्वसदृश गटामध्यें समाविष्ट होण्यास क्षेत्र मिळत नाहीं वरील पंच अंगानीं युक्त अशीं अखिल हिंदूंतील हजारों कुटुंबें एकवटली व तीं अनल्पव्यवहारानें एकरूप झालीं म्हणून एक मोठें सामाजिक केंद्र निर्माण होईल, नि त्याचें अनुकरण अखिल हिंदुसमाज करूं लागेल आज समाजाचें केंद्र विचलित झालेलें आहे पूर्वी ब्राह्मण हें हिंदुसमाजाचें केंद्र होतें पण यापुढें तें राहाणार नसून अखिल हिंदुसमाजातील प्रज्ञा, पराक्रम, पैसा, संस्कृति व हिंदुत्व या पांच अंगानीं युक्त असलेल्या व्यक्तींचीं कुटुंबें हेंच हिंदुसमाजाचें केंद्र राहील म्हणून ब्राह्मणानीं या केंद्रांत समाविष्ट व्हावें ब्राह्मण या कार्यांत पुढें झाले तर प्रभु, पंचाल आणि इतर ब्राह्मणसदृश गट या व इतर कार्यांत ब्राह्मणाशीं हार्दिक सहकार्य करतील कारण इतरें गटानाहि असें केंद्र हवं आहे

(६३०) वर्णाश्रमाभिमान्यानो, हिंदुसमाजांत वर्णाश्रमाचे अभिमानी, जुन्या वळणाचे, व सनातनी वृत्तीचे लोक सव गटांत आहेत ब्राह्मणामध्यें जसे अस्पृश्यतानिवारणाला विरोध करणारे सनातनी आहेत त्याप्रमाणेच महारांतहि 'आहे तें ठीक आहे, अस्पृश्यता काढू नये,' असें म्हणणारे लोक आहेत महाराष्ट्रांत व अन्यत्र असलेला जैनसमाजहि अस्पृश्यतानिवारणाला विरोध करितो कारण जैनधर्मांत हिंदूंप्रमाणे जातिसंस्था आहे (कौसंबीकृत भगवान् बुद्ध भाग २ पहा) प्रत्येक जातींत ही सनातनी वृत्ति आहे प्रत्येक गटाला पुढें यावयास हवें आहे, पण तो मागच्यांना पुढें यऊं देण्यास सिद्ध नाहीं सहभोजनप्रसंगीं ब्राह्मण, मराठा, प्रभु याच्या दोन्ही बाजूस महार व भंगी बसतील पण महाराजवळ मांग बसत नाहीं, मांगाजवळ भंगी बसत नाहीं! ही स्थिति पालटलीच पाहिजे हिंदुसमाजातील सर्व गटांत जे सनातनी आणि वर्णा न आहेत त्यानीं आतां लक्षांत ठेवावें कीं या नव्या यांत्रिक

युगात जुनी जन्मप्रधान समाजव्यवस्था टिकणार नाहीं. ब्राह्मणप्रधान, राजन्यप्रधान, वैश्यप्रधान अशीं सामाजिक स्थित्यंतरें आजवर झालीं; यापुढें कामकरी व शेतकरीप्रधान अशी समाजरचना-निदान या वर्गांचे हितसंबंध लक्षात घेऊन व्हावयाची आहे. वास्तव जुनें टिकविण्याचा दुराग्रह धरू नये. आजोबाचा अंगरखा घालून आता निर्वाह होत नाहीं. तद्वतच वर्णाश्रमव्यवस्थेनें आजचे सामाजिक प्रश्न सुटत नाहींत.

(६३१) संपत्तीचा योग्य विनियोग करा.—केवळ पैशाशिवाय इतरत्र न पाहाणारा, प्रसंगीं चमडी देईल पण दमडी न देणारा असा एक वैभवसंपन्न वर्ग आहे. या वर्गानें हिंदुत्वनिष्ठेनें द्रव्य मिळवावें, तें रक्षण करावें आणि हिंदुसमाजाच्या कार्यास उदारपणानें वावें. संपत्ति ही समाजातून मिळते. तिजवर मालकी हिंदुसमाजाची आहे असें लक्षात ठेवून आपण फक्त वहिवाटदार या नात्यानें हिंदुसमाजाच्या अभ्युदयाकडे संपत्तीचा व्यय करावा. संपत्ति हें साध्य नसून साधन आहे. ती हिंदुत्वाकरितां आहे, हिंदुराष्ट्राकरिता आहे, संपत्तीचा विनियोग हिंदुसंघटनेकडे व हिंदुबलवर्धनाकडे न करतां ती नुसती संग्रहीं ठेवली तर प्रसंगीं अहिंदु येऊन ती सगळी लुबाडून घेऊन जातील! अहिंदूंची या तऱ्हेनें धन करण्यापेक्षा हिंदुसमाजाला बलवान् करण्याकडे संपत्तीचा व्यय करणें योग्य नव्हे काय? आजवर इतिहासकालापासून हिंदूंची संपत्ति अहिंदूंनीं छलबलानें नेल्याचीं अनेक उदाहरणें आहेत. पूर्वी ज्या चुका झाल्या त्या झाल्या. यापुढें तरी शहाणपणा शिकावें.

(६३२) कारागिरांनो व कलावंतांनो!—तुमचें कौशल्य, कलाभिज्ञता हीं सर्व हिंदुत्वाला उजाळा आणण्याकरितां हिंदुत्वनिष्ठेनेंच दृग्गोचर झालीं पाहिजेत. धर्म, समाज, संस्कृति आणि राष्ट्र यांना कला व कौशल्य यामुळें वैशिष्ट्य येत असतें. तें वैशिष्ट्य टिकविण्यास व जगाला देण्यास स्वधर्माचा व स्वसंस्कृतीचा अभिमान लागतो. अत्युत्तम कौशल्याचीं कामें केलीं, कलावंतांनीं उत्कृष्ट साहित्य निर्माण केलें, पण त्याच्यामागें हिंदुत्वनिष्ठेचा नि संघटनेचा जोर नसेल तर ही सर्व एका दिवसात भस्म होतात. अहिंदूंनी आजवर अनेक उत्कृष्ट ग्रंथ जाळले, कलाकौशल्याचा नाश केला आणि जगातील उत्कृष्ट कार्यें नष्ट केल्याची साक्ष इतिहास देत

आहे. तो प्रसंग पुन्हा न यावा म्हणून तुमच्यामध्यें जाज्वल्य हिंदुत्वनिष्ठा नि संघटना यावयास हवी.

(६३३) स्त्रिया व उच्च कार्ये:-पूर्वीपेक्षा आजचें जग निराळें झाले आहे. नवे विचार, नव्या कल्पना तुम्ही ग्रहण करीत आहा. स्त्रीवर्गावर पुरुषांकडून आजवर झालेल्या अन्यायाचा प्रतिकार तुम्ही करू इच्छिता. स्त्रियांचे हक्क, स्त्रियांचा स्वाभिमान व स्त्रियांचें कर्तृत्व यासंबंधीं तुम्ही चालविलेलीं आंदोलनें अभिनंदनीय आहेत. पण हें सर्व हिंदुत्वाकरिता, हिंदुसमाजाचे अभ्युदयाकरिता आहे व असलें पाहिजे हें विसरू नका. तुम्ही हिंदु म्हणून हिंदुत्वाभिमानानें संघटितपणें जर वागाल तरच जगाल! गृहिणी नि माता या दृष्टीनें स्त्रियांचें कार्य मोठें आहे. हीं मुख्य कार्ये करून ज्यांना शक्य असेल, त्यांनीं इतर हिंदुसमाजसंबद्ध अनेक कार्ये करावींत. दुकानें, खानावळी, हॉटेलें, यात्रा, प्रवास इत्यादि ठिकाणीं अहिंदूंच्या वाग्जालात सापडण्याचा मोह शिक्षित स्त्रियांनाहि होत असतो तो त्यांनीं अवश्य टाळावा. अर्थोत्पादनाकरिता स्त्रिया आज विविधकार्यांत पडत आहेत. पण तें करताना कुलीनत्वाला बट्टा लागतो कीं काय हें त्यांनीं ध्यानात ठेवावें. शील, चारित्र्य, कुलीनत्व, सत्प्रवृत्ति, पातिव्रत्य यांना जगाच्या अंतापर्यंत फार मूल्य आहे. हिंदुसंस्कृतीचीं हीं अभिमानस्थानें आहेत. त्याचा हिशेब आणेपैनें होत नाहीं. नाटकें व सिनेमा यांतील स्त्रियांचीं कामें ही वेश्यांनीं करावींत असें तज्ज्ञ सांगतात. सिनेमा, नाटकें यात कामें करण्यात कुलीनत्वाला धोका पोचण्याचा संभव आहे, असें आता नटीहि म्हणत आहेत हें ध्यानीं घेऊन हिंदु स्त्रियांनो धार्मिक, शैक्षणिक, सामाजिक अशीं अनेक कार्यें तुमची मार्गप्रतीक्षा करीत आहेत तिकडे तुम्ही लक्ष द्या, असें सांगावेंसें वाटतें.

(६३४) तरुण व तरुणींना दोन शब्दः-तारुण्य हा एक आयुष्यांतील मोठा आनंदाचा काळ असतो. तारुण्यसुलभ दुर्दम्य अशा आकांक्षा त्यावेळीं उत्पन्न होत असतात. तरुणांनीं व तरुणींनीं हौशी, उत्साही, महत्त्वाकांक्षी असावें यांत वाद नाहीं. पण ही हौस, ही आकांक्षा, हा उत्साह हिंदुत्वाचा, हिंदुराष्ट्राचा आणि हिंदुसंस्कृतीचा नको काय? तरुणतरुणींमध्यें केवळ चार दिवस गमतीनें घालविण्याची वृत्ति वाढत आहे.

विवाहपूर्व समागमस्वातंत्र्य असावें की नसावें, स्त्रीला मातृपदातून कसें मुक्त करावें, संततिनियमनाचीं साधनें कशीं वाढवावींत, विवाहसंस्था का असावी असले प्रश्न आज तरुण आणि तरुणींमध्यें निघत असतात. राष्ट्रांतील पुढारी स्वराज्याच्या आणि समाजाच्या गोष्टी बोलत असतांना हिंदुसमाजांतील तरुणामध्यें वरील विषयच चर्चिले जावे यासारखी नामर्दपणाची गोष्ट कोणती ! तारुण्य हें अल्प काळ राहाणारें आहे पण आयुष्य हें जन्मभर रहाणारें आहे. काम हा एकच पुरुषार्थ जगांत नाहीं आयुष्य चैनीकरिता नसून तें कर्तव्याकरिता आहे. (Life is not beauty but duty) कर्तव्य करण्यांत खरा आनंद आहे उत्थानवीरत्व व पराक्रमशीलता हेच तरुणाचे गुण स्त्रियांना आकर्षित करतात हिंदु तरुणानो, सूर्य हा आपलें कार्य सफल्यावर संध्येच्या भजनीं लागतो जोंवर तुम्ही स्वातंत्र्यसंपादनार्थ अटीतटीनें यत्न करीत नाहीं, तोंवर तुम्ही स्त्रीचिंतन करणें अयोग्य नाहीं काय ? स्त्रीमुखावलोकन, भाषण, थट्टामस्करी अशा गोष्टी तरुणांशीं करीत राहाण्यानें ब्रह्मचर्यक्षय होतो. यास्तव हे पुढील दोन महत्त्वाचे श्लोक लक्षात ठेवा—

असमाप्तजिगीषस्य स्त्रीचिंता का मनस्विन ।
अनाक्रम्य जगत्कृत्स्न नो सध्या भजते रवि ॥ राजतरंगिणी
स्त्रीमुखालोकनतया व्यग्रमणामल्पचेतसाम् ।
ईहितानि हि गच्छन्ति यौवनेनसह क्षयम् ॥ –कामदक

संततिनियमन –संततिनियमन या विषयाला काहीं मर्यादा आहे. त्या विषयातील तज्ञसुद्धा असें सांगतात की प्रत्येक जोडप्याला निदान चार तरी मुलें पाहिजेत सुस्थितीत चाललें पाहिजे. राष्ट्र व समाज हीं टिकण्यास चांगल्या संततीची आवश्यकता आहे माणसांत जगावें, अशावें, वाढावें ही नैसर्गिक मनोवृत्ति आहे तेव्हा प्रजेविना मनुष्यानें राहाणें अनैसर्गिक आहे. मुलाबाळांचा त्रास नको, इतर खटाटोप नको, दोनच दोन राजाराणींनीं चार दिवस गमतीनें काढावेत हे विचार राष्ट्र व समाजदृष्टीनें घातक आहेत, कारण यामुळें अभिजात वर्ग कमी होइल आणि समाजांतील अगदीं खालच्या थरांतील प्रजा पुष्कळ वाढेल. केवळ भाकरी व घुगरी यावर संतुष्ट होणारी प्रजा राष्ट्रांत वाढल्यानें राष्ट्राचा उत्कर्ष मुळींच होणार नाहीं. बहुप्रज, बहुसख्य अशी नालायकांची गर्दी होण्यापेक्षा सुसंस्कृत

व अभिजात अशी सुप्रजा राष्ट्रात असणें अत्यावश्यक आहे. यास्तव तरुणतरुणींनो, तुम्ही सुसस्कृत व्हा, सुप्रजावान् व्हा, बलवान् व्हा, हिंदुत्वनिष्ठ व्हा, हिंदुसस्कृति व हिंदुराष्ट्र याच्याकरिता लढण्यास कटिबद्ध व्हा.

(६३५) साहित्यिकाना विनति –हिंदुसमाजात जे लेखक, वक्ते, ग्रथकार, साहित्यनिर्माते इत्यादि आहेत, ज्याच्या लेखणीचा व वाणीचा प्रभाव समाजावर पडत आहे, त्यानीं आपली शक्ति, बुद्धि, ओज व प्रतिभा हीं हिंदुत्वाच्या वर्धनाकडे, हिंदुराष्ट्राच्या हिताकडे आणि हिंदुसमाजाच्या सुधारणेकडे सघटितपणें व्ययित करावी हिंदुत्व हेंच राष्ट्रियत्व, हिंदुत्व हा मान बिंदु आणि हिंदुस्थान हें हिंदूचें स्थान या कल्पना हिंदुसमाजाच्या रोम रोमात भिनविण्याचें काम साहित्यिकाचें, लेखकाचें आणि वक्त्याचें आहे.

(६३६) अखिल हिंदूनो, अखिल हिंदुसमाजातील जे प्रमुख गट त्याच्याशीं इतकें हितगुज केल्यानतर अखिल हिंदूना आता अधिक तें काय सागणार? अखिल हिंदूमध्यें निरनिराळे गट आहेत, धदेवाले आहेत, जाति आहेत, सप्रदाय आहेत या सर्वांनीं आपण सर्व एक आहों, एकराष्ट्र आहों, एका परपरेचे, इतिहासाचे, सस्कृतीचे वारस आहोंत, अशा कल्पनेनें सघटित होणें हेंच श्रेयस्कर आहे जो तो आपल्यापुरता आज पाहातो आहे कर्नाटकात लिंगायताला आपलें वर्चस्व असावेसें वाटतें. महाराष्ट्रात मराठ्यादि तेंच वाटतें आपापल्यापुरतें पाहून समाज क्षीणबल होतो एकच वृक्ष अरण्यात जरी मोठा सुप्रतिष्ठित असला तरी सोसाट्याच्या वाऱ्यामुळें तो उन्मळून पडतो पण अरण्यातच जे अनेक वृक्ष सघश सुप्रतिष्ठित असतात ते परस्पराश्रयामुळें वाऱ्यात सोसाट्याचा वारा आला तरी दाद देत नाहींत सघटनेचें महत्त्व असें आहे व तें व्यासानी महाभारतात वृक्षदृष्टातानेंच सागितलें आहे

महानप्येकजो वृक्षो बलवान्सुप्रतिष्ठित । –म भा.
प्रसह्य एव वातेन सस्कन्धो मर्दितु क्षणात् । ५।३६।६१
अथ ये सहिता वृक्षा सघश सुप्रतिष्ठिता । –म भा
ते हि शीघ्रतमान्वातान्सहन्तेऽन्योन्यसश्रयात् ॥ ५।३६।६२



प्रकरण चाळिसावें
उपसंहार

(६३७) अपूर्णता अपरिहार्य --गेल्या एकोणचाळीस प्रकरणांत अखिल हिंदूंना उद्देशून, 'नवा हिंदुधर्म' सांगण्याचा यत्न केला. मनुस्मृति ही अपूर्ण असते. अपूर्णतेंतच उन्नतीचीं बीजें असतात. एक मनुस्मृति पूर्ण असती तर त्यानंतर अनेक स्मृतिग्रंथ व्हावयाचें कारण नव्हतें. परंतु मनुस्मृतीनंतर अनुवादाकरिता असो, वा नवें कांहीं सांगण्याकरिता असो, अनेक स्मृति झाल्या हें सत्य आहे. ज्या भारताची योग्यता एवढी कीं " भारतांत जें नाहीं तें जगांत नाहीं " अशा भारतानंतर अनेक ग्रंथ व्हावयाचें प्रयोजन तरी काय होतें? पण अनेक ग्रंथ झाले हें खरें! भारताचें स्थान अढळ आहे, असें म्हणणारे सुद्धां इतर ग्रंथ वाचतातच. 'नवा हिंदुधर्म' या ग्रंथांतहि अपूर्णता आहे, पण या द्वारानें नवी दिशा दाखविण्याचा जो उद्देश पहिल्या प्रकरणांत दिला आहे, तो कितपत साधला आहे हें वाचकांनीं पहावें. या ग्रंथांतील अपूर्णता पूर्ण करण्याचें काम अनेक अधिकारी, विद्वान् अशा व्यक्तींकरिता व धर्मनिर्णय मंडळाकरिता राखून ठेवलें आहे.

या ग्रन्थामध्यें पांच भाग आहेत. पहिल्या भागांत प्रमाणाचा विचार केला. दुसऱ्या भागांत व्यवहारांत ज्याला धर्म समजतात त्या पांच अंगांपैकीं विवाह सोडून चार अंगांची सांगोपांग चर्चा केली. तिसऱ्या भागांत विवाहसंस्था व तदनुषंगिक विषय यांचें विवेचन केलें. चौथ्या भागांत व्यष्टिधर्म व समष्टिधर्म लक्षांत घेऊन व्यष्टीनें समष्टिधर्म म्हणून काय काय केलें पाहिजे, याची कल्पना दिली. शेवटच्या भागांत आचारधर्माप्रमाणें नीतिधर्महि परिवर्तनीय असतो असें सांगून वैदिक तत्त्वज्ञान निवदांतशास्त्र यांतील मुख्य सिद्धांतांची व देव, देवळें, मूर्ति, भक्ति, उत्सव या सर्व विषयांची चर्चा करून हिंदुधर्माची थोरवीहि सांगितली. प्रत्येक हिंदूनें आपल्या कंठांत नव्या हिंदुधर्माची सूत्रावली मालारूपानें धारण करतां

व्यक्तीच्या नि समाजाच्या उन्नतीकरिता धर्म हा जगाच्या अतापर्यंत राहणार. त्याग, परोपकार, शांति, सर्वभूतहिततत्परता, आत्मौपम्य अशा उच्च उच्च श्रेणीवर मानवाला चढविण्याचें काम धर्मच करतो.

(६३९) वरयाचना –ईश्वर करो व जगात सर्वत्र सर्वश्रेष्ठ अशा हिंदुधर्माचें वैभव वाढो ईश्वर करो नि हिंदुसमाजात प्रभावी संघटना होवो. ईश्वर करो व या हिंदुराष्ट्राला स्वातंत्र्य प्राप्त होवो आणि हिंदुसंस्कृतीचा सर्व जगभर प्रसार होवो ईश्वर करो व 'कृण्वन्तो विश्वमार्यम्' हें वैदिक ऋषींचें वचन सिद्धीस जावो आणि हिंदुत्वाचा विजय होवो.

समानी व आकूति समाना हृदयानि व ।
समानमस्तु वो मनो यथा व. सुसहासति ॥
यथा व सुसहासति ॥ (ऋग्वेद १०,१९१,४)

'नवा हिंदुधर्म' ग्रन्थ समाप्त.

विचारवंतांचीं मतें

प्रस्तुत ग्रंथाचें हस्तलिखित पूर्ण झाल्यानंतर त्यांतील विषयाच्या अनुरोधानें आम्ही एक प्रश्नपत्रिका काढून ती केसरी, ज्ञानप्रकाश, महाराष्ट्र, इत्यादि वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध केली नंतर स्वतंत्र पत्ररूपानें ते प्रश्न सुमारें शंभर विद्वान् व विचारवंतांकडे पाठविले, ते असे —

(१) धर्मनिर्णयाची जुनी मीमांसापद्धति ग्राह्य का नवी ऐतिहासिक वा तात्त्विक मीमांसापद्धति स्वीकार्य ?

(२) धर्म हा अपूर्व, अदृष्ट, पुरुषबुद्धीला अगम्य, अभ्युदयनिरपेक्ष असा आहे काय ?

(३) नव्या हिंदुधर्माचें अधिष्ठान कोणतें ? वचन का विचार ? (वचनात् प्रवृत्ति. । वचनात् निवृत्ति । हें जुन्या हिंदुधर्माचें अधिष्ठान आहे.)

(४) हिंदु शब्दाची कोणती व्याख्या स्वीकार्य ? हिंदुत्व व राष्ट्रियत्व यांची समव्याप्ति आहे काय ?

(५) आजचा हिंदुसमाज जातिबद्ध आहे. भविष्यकाल हा उच्चतर समाजरचनेचा असून अखंड एकनिष्ठ असें हिंदुसमाजाचें भावी स्वरूप होईल काय ?

(६) आहारासंबंधी कोणते विधिनिषेध सांगता येतील ? शाकाहार का मांसाहार का मिश्र आहार ? अखिल हिंदूंचीं सहभोजनें नित्य समजावयाचीं काय ?

(७) व्यवसायासंबंधीं कोणते विधि नि निषेध सांगता येतील ?

(८) शिवाशीव व विटाळ यांचें नड समूळीं नष्ट करणें उचित होईल काय ?

(९) आहार, व्यवसाय व जन्मादि कारणांनीं व्यक्तिव्यक्तींमध्यें उच्चता व नीचता ठरविणें योग्य होईल काय ?

(१०) आजचा कलिकाल समजून जुना हिंदुधर्म प्रवृत्त झालेला

आहे, ही कलिकल्पना तर्कशुद्ध आहे काय ?

(११) कलिवादाप्रमाणें दैववाद, देववाद, ग्रहवाद हिंदुसमाजाला दुर्बल करीत नाहींत काय ? त्याचें निराकरण कसें करता येईल ?

(१२) आजच्या हिंदुसमाजात विद्यार्थी व गृहस्थ असे दोन आश्रम दिसतात. यांना कोणते विधिनिषेध सांगता येतील ?

(१३) रसेलप्रणीत नव्या नीतीचा अवलंब करून कुटुंबसंस्था नि विवाहसंस्था, नष्ट करावयाची कीं काय ? संततिनियमनाचा प्रश्न कसा सोडवावयाचा ?

(१४) विवाहसंस्थेची आवश्यकता आहे कीं नाहीं ? ती आवश्यक असल्यास वधूवरवयोमर्यादा, मुहूर्त, लग्ननोंदणी, गोत्रप्रवरविचार, पोट जातींतील विवाह, घटस्फोट, एकपत्नीत्व, असवर्णविवाह, मिश्रविवाह इतक्या विषयाचा विचार नव्या हिंदुधर्मात होणें क्रमप्राप्त नाहीं काय ?

(१५) सत्ता, संपदा व संस्कृति हीं तीन केंद्रें या कालात प्रत्येकाला मोकळीं असावींत असें म्हणतात त्या दृष्टीनें हिंदुसंस्कृतीचें द्वार उपनयन पूर्वक अखिल हिंदूंना वेदाधिकार देऊन मोकळें करावें का न करावें ?

(१६) कोणत्याहि तज्ज्ञ हिंदूला पौरोहित्य करण्यास अधिकार का असू नये ?

(१७) हिंदुत्व हें संस्काराश्रितच असावें ना ? प्रत्येक हिंदूला कमीत कमी कोणते संस्कार आवश्यक आहेत ?

(१८) उपनयन, विवाह, अंत्येष्टि शुद्धि नि व्रात्यस्तोम संस्काराची रूपरेषा कशी असावी ?

(१९) सुतक, सोहेर, श्राद्ध, उत्तरक्रियादि मृत्यूनंतरच्या कर्मांचें धोरण काय असावें ?

(२०) हिंदुसमाजात समष्टिधर्म उत्पन्न व्हावा, एतदर्थ दिनचर्या, सण, शिष्टाचार, व्रतें, दानें, प्रायश्चित्तें, स्वर्गनरक, पापपुण्य यांसबंधी कोणते विचार व आचार नव्या दृष्टीनें रूढ व्हावयास पाहिजेत ?

(२१) दायविभाग, दत्तक व वारसा, पतीच्या मिळकतीवर स्त्रीचा हक्क, पित्याच्या मिळकतीवर मुलीचा हक्क, यासंबंधी कायद्या विषयक व्यवहार्य सूचना करतां यतील ?

(२२) जुन्या हिंदुधर्माच्या तत्त्वज्ञानात बुद्धोत्तरकालीन तत्त्वविचारांची भेसळ होऊन जगत् दु:खमय आहे, शून्य आहे, क्षणभंगुर आहे इत्यादि जनमनावर रूढ झालेले विचार कसे घालविता येतील ?

(२३) नव्या हिंदुधर्माचें जयिष्णु तत्त्वज्ञान कोणतें ? गीता हा त्या तत्त्वज्ञानाचा अधिकृत ग्रंथ होईल काय ?

(२४) आजच्या हिंदुसमाजात निवृत्तिपर वेदांताचा अतिरेक, विटाळाचा अतिरेक आणि देवदेवळांचा अतिरेक दृष्टीस पडतो. या चार अतिरेकामुळें क्षीणबल होणाऱ्या हिंदुसमाजाचें बल कोणती मुरड घालून वाढविता येईल ?

(२५) आचारधर्म परिस्थितिसापेक्ष व परिवर्तनशील असतो. तसा नीतिधर्म व तत्त्वज्ञान हीं परिवर्तनशील व परिस्थितिसापेक्ष असू शकतात काय ?

(२६) हिंदु समाजात सगुण ईश्वर, अवतार, मूर्तिपूजा, नवविधाभक्ति, नाममाहात्म्य, उपासनामहात्म्य वगैरेसंबंधीं अर्थवादात्मक आणि भ्रमात्मक अशा ज्या भरमसाट कल्पना आहेत, त्यांचें निराकरण कसें करता येईल ?

(२७) आत्मा, ईश्वर, पुनर्जन्म, कर्मविपाक, अध्यात्म, आत्मसाक्षात्कार आणि मोक्ष या औपनिषद सिद्धांतांचें समर्थन तर्कशुद्ध पद्धतीनें कसें पटविता येईल ? का हे सर्व सिद्धांत प्रश्नचिन्हांकितच समजावयाचे ?

(२८) स्वराज्य व स्वातंत्र्य संपादनाचे कामीं धर्म व समाजसुधारणेचें किंवत साह्य होईल ? धर्म व समाजसुधारणेला किती मर्यादेपर्यंत महत्त्व आहे व या सुधारणा स्वातंत्र्याला किती अंशानीं पोषक आहेत ?

(२९) हिंदुसमाजात समानता उत्पन्न झाली, जात्युच्छेद झाला, सर्व जातींत अन्न व लग्नव्यवहार सर्रास होऊं लागले, मांसाहारहि रूढ होऊं लागला तरी स्वातंत्र्य वा स्वराज्य कितीसें जवळ येईल?

(३०) धार्मिक, सामाजिक वैगुण्यें नष्ट होताच सबंध हिंदुराष्ट्र वीरवृत्तीचें, आक्रमणशील असें होऊं शकेल काय?

(३१) स्वराज्य व स्वातंत्र्य यांचीं नेमकीं साधनें कोणतीं? जाज्वल्य देशाभिमान, भौतिक शास्त्रसंपन्नता, शिस्त व संघटना आणि अखिल

हिंदुसमाजाचा एक समष्टिधर्म हीं स्वातन्त्र्याचीं साधनें होऊ शकतील काय? असल्यास तीं कशीं संपादन करावीत? इत्यादि.

धर्म हा विषय अलीकडे तिरस्करार्ह झालेला आहे. आमचे प्रश्नहि पुष्कळ असताना सांगण्यास आनंद व अभिमान वाटतो, कीं जवळ जवळ पन्नास गृहस्थांचेकडून प्रश्नाचीं उत्तरें निबंधरूपानें व पत्ररूपानें आलीं काहींनी थोडक्यात पत्रद्वारें आपलें मत व्यक्त करून या कार्याविषयीं सहानुभूति दर्शविलेली आहे 'हा उपद्व्याप करू नका, जुनें आहे तें ठीक आहे, फार तर जुन्यातील उत्तम विचारांचें संकलन करून लोकांपुढें मांडा,' असें लिहिणारे आठदहा गृहस्थ आहेत. केवळ जुन्याचें समर्थन करणारा लेख श्री. कृ. ल. फजवलकर धुळें यांचा आहे तसेंच वैद्यभूषण दाडेकर, बडोदें यांनीं आपले सर्व विचार एका मोठ्या बाडात लिहून पाठविले आहेत! हा वर्ग सोडल्यास आमची व ज्यांची भूमिका समान आहे, अशा पंचवीसतीस विद्वानांकडून व्यवस्थित व नेमकीं आमच्या विधानांना पोषक अशीं उत्तरें आलेलीं आहेत पांचसात विद्वान जुनें सोडवत नाहीं, नवें ग्रहण करवत नाहीं अशा भूमिकेवर आहेत. ते सोडून दिल्यास सर्व प्रश्नासंबंधीं इतरांचीं मतें जवळ जवळ सारखींच आहेत. तीं अशीं— 'जुनी मीमांसा पद्धति अपुरी आहे, धर्म हा पुरुषबुद्धीला अगम्य नाहीं, स्वा. वीर सावरकरकृत हिंदुशब्दाची व्याख्या सर्वस्वी स्वीकार्य आहे आहार ही बाब खाजगी समजावी, आहार, व्यवसाय जन्मादि कारणांनीं व्यक्तीला उच्चनीच मानू नये मिश्र आहार योग्य ठरेल. कलिकल्पना तर्कदुष्ट आहे. ग्रहवाद, दैववाद हे दौर्बल्य उत्पन्न करतात कुटुंबसंस्था अवश्य आहे, विवाहसंस्था असावी प्रौढवधूवरांचे विवाह व्हावेत विवाहांतील मुहूर्त, पत्रिका, गोत्रप्रवर, पोटजाति या अडचणी नाहींशा व्हाव्या. घटस्फोट अवश्य आहे असवर्ण विवाह झाल्यास तोहि नित्य मानू नये सरस्वतीचीं द्वारें सर्वांना मोकळीं असावीत उपनयनपूर्वक अखिल हिंदूंना वेदाधिकार द्यावा, तप व सदाचरणी हिंदूंनीं पौरोहित्य करावें, हिंदुत्व हें संस्कारांकित आहे जयिष्णु तत्त्वज्ञानाचा अवलंब करावा. निवृत्तीचा अतिरेक कमी करावा धार्मिक सामाजिक वैगुण्यें नष्ट करावीत. स्वराज्य व स्वातंत्र्य यांचीं साधनें अगदीं भिन्न आहेत ' इत्यादि सर्वांच्या मताचा

हा थोडक्यांत वरील आशय आहे.

विचारवंताकडून आलेलीं प्रश्नोत्तरें खरोखर सबंच्या सब छापण्या जोगीं आहेत. पण तो शंभर पानांचा स्वतंत्र ग्रंथच होईल. प्रत्येक व्यक्ति आपापलीं मतें ग्रंथरूपानें मांडण्यास समर्थहि आहे. विस्तार भय आणि स्थलसंकोच यामुळें आम्ही प्रत्येक विद्वानाचे विचार अगदीं थोडक्यांत सूत्ररूपानें पुढें दिले आहेत. म्हणून विचारवंताच्या पत्रांतील सारांश काढण्यांत किंवा विचार समजण्यांत कांहीं चुकी झाली असल्यास ती आमची आहे असें वाचकांनीं समजावें.

एखाद्या मोठ्या परिषदमध्यें सर्वानुमतें एक ठराव येतो. तो प्रथम मातबर मनुष्य मांडतो. नंतर त्याला अनुमोदन, पुष्टी देण्याकरितां अनेक वक्ते येतात व आपापल्या दृष्टीनें एकेक मुद्दा मांडून मुख्य ठरावाचें समर्थन करतात. प्रस्तुतहि तोच प्रकार आहे. विद्वद्वर्य श्रीपरमहंस केवलानंद स्वामीमहाराज (पं. नारायणशास्त्री मराठे) यांच्याकडून बहुतेक प्रश्नांना विस्तृत उत्तरें आलेलीं आहेत. धर्मनिर्णयमंडळाचे श्री केवलानंदस्वामी आधारस्तंभ आहेत आणि चर्चा विभागाचे ते निरंतरचे अध्यक्ष आहेत. बृहन्महाराष्ट्रातच नव्हे तर भरतखंडांतहि धर्म सांगण्याचा अधिकार ज्यांना आहे, त्यांत श्री केवलानंद यांचा अंतर्भाव होतो. यास्तव त्यांचेकडून आलेलीं उत्तरें विस्तृत रूपानें येथें दिलीं आहेत. पुढें प्रत्येकाचीं मतें अगदीं थोडक्यांत त्यांच त्यांचे नांवावर लिहिलीं आहेत. प्रयत्नाचा किरकोळ मतभेद, व निराळा दृष्टिकोन कसा असतो हें समजण्यापुरताच हा सारांश दिला आहे.

श्री केवलानंद बाई –(मार्गशीर्ष वा॥ ६ शक १८६२) (१) धर्मनिर्णय करण्यासाठीं जुनी मीमांसापद्धति या काळीं समर्थ नाहीं. नवी ऐतिहासिक पद्धतीच स्वीकारली पाहिजे. जुन्या मीमांसापद्धतीनें निर्णीत जो धर्म तो समाजधारणेला असमर्थ ठरला आहे. ऐतिहासिक पद्धतीनें निर्णीत धर्म समाजधारणेला उपयुक्त होईल.

(२) धर्म हा केवळ अपूर्व–फलक अदृष्ट–फलक नाहीं. तसेंच तो पुरुषबुद्धीला अगम्य नाहीं. किंबहुना तो पुरुषबुद्धीनेंच गम्य आहे. अनुभवसहकृत तर्क म्हणजेच बुद्धि. ऐहिक अभ्युदय प्राप्त करून देऊन

त्यांतूनच जो निःश्रेयस देतो तोच धर्म होय. धर्म हा, अभ्युदयनिरपेक्ष मानल्यानेच तो मृत्युपंथाला लागला.

(३) नव्या हिंदुधर्माचें अधिष्ठान विचारच असावा! वचनें ही सहकारी समजावीं. पूर्वानुभव वचनावरून कळतात.

(४) बॅ. सावरकरकृत हिंदुत्वाची व्याख्या ग्राह्य. भारतीयत्व म्हणजेच हिंदुत्व. जो आपणास हिंदु म्हणवून घेऊ इच्छील तो हिंदु. भारतीयत्व व हिंदुत्व याची समव्याप्ति धरावी. हिंदुत्व व राष्ट्रियत्व याची समव्याप्ति नाहीं.

(५) जातिभेदरहित एकजिनसी हिंदुसमाज केवल तर्कगम्य आहे. विवाहविषयात जातिभेद असला, पण तो इतर विषयात नसला म्हणजे झालें. काहीं भेद नैसर्गिकच आहेत.

(६) शाकाहार, मांसाहार किंवा मिश्राहार यापैकीं कोणताच निषेधार्ह नाहीं. आहाराचा परिणाम सर्व शरीरावर होतो. आहारामध्यें मुख्यतः मनःस्वास्थ्य पाहिजे. आहाराच्या धोरणानें पंक्तिभेद असावा. पण त्यात धर्म्य, अधर्म्य, निंद्य, वंद्य ही दृष्टि नसावी. विशिष्ट प्रसंगीं सहभोजन निषेधार्ह नाहीं. समान आहार ज्याचा आहे, त्याचीं सहभोजनें व्हावीं.

(७) व्यवसायासंबंधानें विधिनिषेध सांगणें योग्य होणार नाहीं. स्वतःच्या एकंदर राहाणीला व मनःप्रवृत्तीला जमेल तो व्यवसाय प्रत्येक हिंदूनें करावा.

(८) उपासना, अध्यात्मविचार, ध्यान, भोजन अशा वेळीं व आरोग्याच्या दृष्टीनेंहि स्वच्छता, पावित्र्य व निर्मलपणा अवश्य पाहिजे. पण केवळ जन्मजातिनिमित्तानें शिवाशिव व विटाळ नसावा.

(९) व्यक्तीची उच्चनीचता शीलानें, सद्गुणानें, ज्ञानानें जी प्राप्त होते, ती नैसर्गिकच म्हटली पाहिजे; परंतु आहार, व्यवसाय व जन्मादि कारणानें उच्चनीचता मानण्यांत येऊ नये.

(१०) कलिवाद हा मनाच्या समाधानाकरिता आहे. समाज दिवसेंदिवस पतित होत आहे अशी जी एक विचारसरणी आहे, ती कलिकल्पनेनें पुढें आलेली आहे.

(११) व्यवहारात दैववाद मानू नये, प्रयत्नवादाचाच पुरस्कार

करावा. देववाद, देववाद, महवाद वगैरे सर्व समाजाला व्यावहारिक उच्च ध्येय जव्हा नसतें तेव्हा दिसतात. सत्ता व अर्थ याच्या विपत्तीखालीं सर्वच गोष्टी ग्रस्त मनुष्याला अनर्थमूलक वाटतात. ग्रस्त मन आरल्या भाशाचें खापर समोर दिसेल त्यावर फोडू पहातें. त्याप्रमाणेंच हे सर्व वाद आहेत. चारचौकी वाडा दारिद्र्यात खावयाला उठतो, पण ऐश्वर्याच्या कालात तोच वाडा झोपडीसारखा वाटतो.

(१२) ब्रह्मचर्याश्रमाला विद्याश्रम म्हणावें. ह्या कालात शरीर संपदा, विद्या, ज्ञान व स्वराष्ट्रोद्धारार्थ यत्न करण्याविषयीं प्रतिज्ञा, स्वसंस्कृतीचा अभिमान व संरक्षण या वृत्ति जागृत कराव्या गृहस्थाला संयम, व्यायाम, काटकसर, वेळेचें मूल्य, संघटना, समाजधर्म, कुटुंबधर्म, राष्ट्रधर्म याचें महत्त्व पटवून द्यावें.

(१३) विवाहसंस्था असणें सुखावह आहे. कुटुंबसंस्था नि विवाहसंस्था आज रशियालादेखील इष्ट वाटू लागली आहे.

(१४) विवाहसंस्थेची आवश्यकता आहे. वयोमर्यादा, मुहूर्त, गोत्रप्रवरविचार, घटस्फोट, एकपत्नीव, असवणविवाह, मिश्रविवाह या सर्व विषयासंबधानें धर्मनिर्णय मंडळाचे निर्णय पहावे

(१५) सत्ता, संपदा, संस्कृति, ज्ञान, मोक्ष हीं सर्व केंद्रें अखिल हिंदूंना समान अधिकार देऊन मोकळीं केलींच पाहिजेत.

(१६) कोणत्याहि तरी हिंदूला पौरोहित्य करण्याचा अधिकार असावा. पुरोहिताच्या ठिकाणीं तज्ज्ञत्वाबरोबर आचारसंपन्नत्वहि असावें.

(१७) उपनयन, विवाह, अन्त्येष्टि हे संस्कार प्रत्येक हिंदूला असावेत.

(१८) उपनयनादि संस्काराची रूपरेषा धर्मनिर्णय मंडळाच्या प्रयोगपुस्तकात दिली आहे तशी असावी.

(१९) सुतक, सोवेर, श्राद्ध, उत्तरक्रियादि प्रश्नासंबधीं धर्मनिर्णय मंडळाचे निर्णय पहावे

(२०) प. कोकजेकृत नवा आचारधर्म यात यासंबधाचें विवेचन व धोरण आहे

(२१) दायविभाग, दत्तक, वारसा या संबधानें धर्मनिर्णय मंडळाचे निर्णय पहावे.

(२२) जगत् सत्य आहे असें धरणें वेदांत तत्त्वज्ञानाला अमान्य नाहीं व्यवहारात जगत् मिथ्या मानावें, असें कोणीच म्हणत नाहीं व्यवहाराकरिता कर्मकांडाला पूर्ण स्वात य श्रीशकराचार्यांनी दिलें आहे

(२३) व्यावहारिक कर्मयोगाच्या शास्त्राचा ग्रथ गीता हा मानावयास हरकत नाहीं

(२४) निवृत्तीचा अतिरेक, विटाळाचा अतिरेक, देवळाचा अतिरेक, जातींचा अतिरेक असताहि शिवाजी, राजाराम, पहिला बाजीराव, थोरले माधवराव याच्या काळात हिंदुसमाजाची उन्नति झालीच की नाहीं?

(२५) आचारधर्माप्रमाणें नीतीधर्म परिस्थितिसापेक्ष व परिवर्तनशील असतो तत्त्वज्ञान वस्तुत परिवर्तनशील असू शकत नाहीं, परतु तें मनुष्याच्या बुद्धीनूनच निघालें असल्यामुळें तत्त्वज्ञानप्रतिपादक ग्रथ परिवर्तन दाखवितात हें खरें आहे

(२६) या प्रश्नाचें उत्तर प्रश्न २४ च्या उत्तरात दिलें आहे

(२८,२९,३०) या प्रश्नाची उत्तरें नुसत्या आजच्या महाराष्ट्राच्या दृष्टीनें देणें योग्य नाहीं • भावावलेलें मन सलोल आणि व्यापक विचार करण्यास असमर्थ असत तथापि सामयिक धर्मांचा म्हणजे तात्कालिक प्रतिकाराचा, म्हणजे मानसकष्टदूरीकरणाचा धर्म सागितलाच पाहिजे महायुद्धानतर जी परिस्थिति उत्पन्न होईल ती या प्रश्नाची उत्तरें अधिक बरोबर देईल.

विद्वद्रत्न के ल दप्तरी, नागपूर, प पा वा घाणे, मुबई याची नीं पत्रें आलीं व समक्ष चर्चेत त्यानी जें निवदन केलें त्याचा सारांश असा –

धर्मनिर्णयमडळाची भूमिका ध्यानी घऊन ग्रथ लिहावा ऐतिहासिक प द्धतीनेंच धर्मग्रथाचा अर्थ करावा धर्म बुद्धिगम्य आहे ऐहिक सुखाच्या साधनानीच पारलौकिक सुख मिळतें धर्मनिर्णय मडळाला सूचक असा ग्रथ असावा देवळाचा निर्णय धर्मनिर्णयमडळानें द्यावयाचा आहे आम्ही आजवर लिहिलेले ग्रथ व लेख यात बहुतेक तुम्ही विचारलेल्या प्रश्नांची उत्तरें आलेली आहेत त्यांचा उपयोग तुम्ही अवश्य करावा.

श्री परमहस प्रज्ञानेश्वर पुणें – (६–१–४१) जुनी

मीमांसापद्धति अमान्य. बॅ. सावरकर कृत व्याख्या मान्य आहे. आहारावरून भेटकनिष्ठ ठरवूं नये. स्वच्छता व खाण यावर धंद्यांतील उचनीचता अवलंबून राहील. शिवाशिवीचा हेतु एकमेकांचे स्पर्शजन्य रोग एकमेकांना लागूं नयेत हाच आहे, म्हणून ती असावी. स्पर्शनें व उष्ठळपट्टी यांपासून विद्यार्थ्यांनीं अलिप्त असावें. जननाशौच, मरणाशौच यांचा हेतु व विटाळपण, बाळंतपण यांतील हेतु संसर्गी मनुष्यास सांसर्गिक रोग बाधूं नयेत हाच आहे. पदार्थविज्ञानशास्त्राच्या पायावर असलेले अनुभविक विचार रूढ झाले पाहिजेत. सगुण ईश्वर, अवतारकल्पना, मूर्तिपूजा इत्यादींचें निराकरण भौतिक ज्ञानानेंच होईल. कर्मविपाकाशिवाय बाकी सर्व सिद्धांत म्हणजे आत्मा, ईश्वर, पुनर्जन्म वगैरे प्रश्नचिन्हांकितच आहेत. कर्मांचीं भौतिक फळें होत राहणार ही गोष्ट प्रत्यक्ष सिद्ध आहे. पण कर्मविपाकाला ईश्वरी न्याय कारणीभूत होत असतो, हें मला मान्य नाहीं. कार्यकारणभावानें कर्माला फळें येतात, त्या कर्मफळांच्या प्रवाहांत जो मनुष्य जातो, त्याला तीं मिळतात. कर्त्यालाच मिळतात असें नाहीं. भगवद्गीता हा ग्रंथ जयिष्णु तत्त्वज्ञानाचा आहे, पण त्यांत आजच्या भौतिक विज्ञानाविरुद्ध कांहीं गोष्टी आहेत. कलिकल्पना तर्कशुद्ध नाहीं.

श्री. मार्कंडेय ब्रह्मचारी, मद्रासः–(१३–१२–४०) बॅ. सावरकरांची व्याख्या मान्य आहे. हिंदुत्व व राष्ट्रियत्व यांची समव्याप्ति आहे. सहभोजन योग्य आहे. शरीर व मन यांना कार्यक्षम करणारे नियम विद्यार्थ्यांना व राष्ट्रोत्कर्षाला पोषक असे नियम गृहस्थाला लागू करावेत. समाजाच्या प्रत्यक्ष हिताच्या दृष्टीनें अतिरेकांना मुरड घालावी. शिक्षण व जागृतीनें भ्रमाचें निराकरण करतां येईल. अध्यात्मातील गोष्टी तर्कानें कळण्यासारख्या नाहींत; पण त्यासंबंधीं विशिष्ट भावना समाजहितसाधक आहेत. जात्युच्छेद नि सर्व जातींत अन्नलग्नव्यवहार यांना उगीच महत्त्व आलें आहे. या गोष्टीनें स्वातंत्र्य व स्वराज्य मिळणार नाहीं. देशाभिमान, भौतिशास्त्रसंपन्नता इत्यादि स्वराज्याचीं साधनें होत. कलिकल्पना तर्कशुद्ध नाहीं.

श्री. रा. वि. धर्माधिकारी, अकोलाः–(१८–१२–४०) धर्म हा

अभ्युदयनिरपेक्ष नाहीं. तो अदृष्ट व पुरुषबुद्धीला अगम्य अर्थे म्हणण्यात शूद्रत्व दासविण्याचा उद्देश आहे. हें शूद्रत्व बहुजनसमाजाकरितां असतें. समान आहार ज्याचा आहे त्याचींच सहभोजनें स्वच्छतेची काळजी घेऊन व्हावींत. कलिकल्पना वा युगकल्पना कालगणनेस योग्य आहे, पण आज त्याचा विपर्यास केला जात आहे. कुटुंबसंस्था व विवाह संस्था या टिकल्याच पाहिजेत. संततिनियमन हें अनीतिमय व्यवहार व स्वैराचार याना पोषक होईल तर अनिष्ट आहे. श्राद्ध हा स्मृतिदिन समजून संस्थेस दान देऊन तो पाळता यावा. जहागीर, इनाम, संस्थान एवढ्यापुरतीच दत्तकाची परवानगी असावी इतरत्र संततीच्या अभावीं ती मिळकत समाजाला मिळावी. आत्मा, पुनर्जन्म वगैरे विषय प्रश्नचिन्हांकित नाहींत. ते बहुजनसमाजाला सोडनिण्यासाठींहि नाहींत. स्वराज्याची व स्वातंत्र्याची कल्पना मनात रुजण्याला स्वत्वाची व स्वाभिमानाची कल्पना आधीं रुजली पाहिजे दिनचर्येत जप व दीर्घश्वसन याचा समावेश व्हावा. नमस्कार हा सार्वत्रिक शिष्टाचार असावा. एकवचनी, एकपत्नी, एकबाणी असा आदर्श म्हणून रामनवमीचे, नि.स्वार्थी, तत्वज्ञानाचा द्रष्टा व महामुत्सद्दी असा आदर्श म्हणून जन्माष्टमीचे, संघटन करणारा असा आदर्श म्हणून श्रीगणेशचतुर्थीचे, पराक्रमी व दुसऱ्यास साह्य करणारा असा आदर्श म्हणून शिवरात्रीचें व्रत सामुदायिक पद्धतीनें अवश्य पाळावें. हिंदुत्वविरोधकास प्रायश्चित्त असावें.

श्री. दा. न शिखरे, एम्. ए. संपादक अमणी –(१६–१२–४० अग्रणी–अग्रलेखाचा सारांश) श्री. हिंदुत्वदीपक दिवेकरशास्त्री यानीं विचारलेल्या मार्गानें जर उत्तर द्यावयाचें तर आमच्या सामाजिक पुनर्घटनेच्या वेळीं, स्मृतींचा समन्वय नको, 'वचनाप्रवृत्ति' नको व आप्तवाक्यहि नको. कल्पिवाद, दैववाद याना आता थारा मिळणार नाहीं पुरुषबुद्धीला अगम्य व अभ्युदयनिरपेक्ष असा धर्म काय कामाचा ! सत्ता, संपदा व संस्कृति यांचीं केंद्रें सर्वांना मुक्त राहिली पाहिजेत. सोवळें ओवळें, स्पर्शास्पर्श हे घरें परान्त्या चार भिंतींत वैयक्तिक म्हणून तेवढें राहील. मात्र अनुवंशशास्त्राचे सिद्धांत हे नवविचारानें व प्रयोगानेंहि सिद्ध झालेले असल्यामुळें त्यांना धक्का देणें घातक ठरेल. प्रत्येक हिंदूची दृष्टि शास्त्रीय व प्राप्ती

सामुदायिक घनेल अशा ध्येयानें नवा हिंदु धर्म रचला जाईल तर हिंदुसमाजाला नवसजीवन खचित प्राप्त होईल.

प्रा. के. ना. वाटवे, पुणें.–(१३–१–४१) धर्मनिर्णयाची नवीन ऐतिहासिक वा तात्त्विक पद्धति स्वीकार्य, हिंदुत्व व राष्ट्रीयत्व याची समव्याप्ति नाहीं. जाति व पोटजाति याचा लोप झाला पाहिजे. आरोग्यशास्त्र, शारीरविज्ञान व वैद्यक ठरवील ते आहारासंबंधीं नियम मानावेत. आहाराची बाब धर्मानें आपल्या कक्षेंत घेऊं नये. जन्म, आहार, व्यवसाय यावर उच्चनीचता अवलंबून नसावी कुटुंब हा राष्ट्राचा स्वयंपूर्ण घटक आहे, विवाहसंस्था जतन करावी संततिनियमनाचा प्रश्न मनःसंयम व आरोग्यविघातक नसणाऱ्या साधनांनीं सोडवावा वैदिकविवाह पद्धतीला नोंदणीपद्धतीच्या फायदेशीर हक्काची जोड मिळवून द्यावी. समानसंस्कृति असेल तर असवर्ण विवाहहि प्रशस्त समजावा. हिंदु समाजाला उपकारक तें पुण्य व तद्‌इतर तें पाप समजावें. सुखी होण्याच्या प्रयत्नांतच खरें सुख व आनंद आहे. गीता हा सर्वांशीं अधिकृत ग्रंथ होऊं शकत नाहीं. कारण त्यात आता न पटणारीं अशीं अनेक मतें आहेत. समाजसुधारणेनें माणसामाणसांतील उच्चनीचभाव, अन्याय व अज्ञान इत्यादि ल्याला जाऊन तीं अधिक लायख बनतील. राजकारणाची शुद्धि, जोमदार एकराष्ट्रीयत्व, वीरवृत्ति, सुधारलेलीं शस्त्रास्त्रें, अफाट संपदा मिळविणारा व्यापार थोडक्यात इतर राष्ट्रांच्या तोडीनें सर्व व्यवहार करण्याइतकें सामर्थ्य जेव्हां येईल तेव्हांच स्वराज्य जवळ येईल, मी समष्टीचा घटक आहे, ज्ञानविज्ञान हीं माझीं हत्यारें, तर्कनिष्ठ बुद्धि माझी मार्गप्रदीपिका, समता व स्वातंत्र्य हीं माझीं ध्वजचिन्हें, उत्साह, उद्योग, संयम हे माझे पाठीराखे, मी अनंत आहे, नित्य आहे, ब्रह्म आहे असें तत्त्वज्ञान प्रत्येक हिंदूच्या हाडींमाशीं मुरवावें म्हणजे समाज आक्रमणशील बनेल कलिकल्पना आत्मघातकी आहे.

श्री वि. न दवे, बी ए एल्एल् बी वकील, धुळें–जुनी मीमांसा पद्धति अग्राह्य, कलिकल्पना चुकीची आहे. विवाहविधीचें बंड नष्ट करावें. शाकाहार श्रेष्ठ व मांसाहार गौण समजावा. बहुजनसमाजाच्या पोटापाण्याचा आणि आरोग्याचा प्रश्न समाधानकारक सोडविणोर सर्व व्यवसाय

श्रेष्ठ होत. स्त्रियाची नैमित्तिक अस्पृश्यता त्यांच्या खुषीवर ठेवावी. संस्कारामुळें जर सामाजिक दर्जा वाढला तर त्याला महत्त्व येईल. संस्कारामुळें समता प्राप्त झाली पाहिजे. समाजातील विषमता दूर झाली तरच या संस्काराना महत्त्व आहे. कुटुंबसंस्था कायम राहावी. स्वतः श्रम करणें हें पुण्य, दुसऱ्याची सेवा घेणें हें पाप आणि पश्चात्ताप हेंच खरें प्रायश्चित्त होय. विशेष कारणाशिवाय विधवेला दत्तक घेता येऊ नये. दत्तक घेते वेळीं ½ मिळकत स्वतःकरिता ठेवावी. बापाच्या मिळकतींतील जो हिस्सा मुलाला मिळतो, त्याच्या ½ मुलीला मिळावा. पतिनिधनानंतर स्त्रीला पतीच्या मिळकतींतील हिस्सा तुटक करून घेता यावा. त्यावर तिचें पूर्ण स्वामित्व असावें. लोकाना उद्योगशील, स्वावलंबी व शास्त्रीय ज्ञानाचे जिज्ञासु बनविले म्हणजे दुःखवादाची कल्पना दूर होईल. हिंदुसमाजांत फुकट खाण्याची प्रवृत्ति बोकाळली आहे ती नष्ट झाली पाहिजे.

श्री. डॉ. न. का. घारपुरे, पुणें:-(६-१-४१) जुनी मीमांसापद्धति ऐतिहासिक पद्धतीस अनुरूप असल्यास ग्राह्य. जो स्वतःस हिंदु समजून हिंदुराष्ट्र माझें असें मानतो तो हिंदु. समाजात अस्पृश्यता नसावी. व्यक्तिशः ऐपतीप्रमाणें आहार असावा. कलिवादासारख्या अन्य वादाचे निराकरण शिक्षणानें होईल. मध्यम स्थितींतील गृहस्थास तीनपेक्षा अधिक मुलें असू नयेत. निवाहसंस्थेची आवश्यकता आहे. हिंदुसमाजात समष्टिधर्म उत्पन्न व्हावा एतदर्थ दिनचर्या, सण, शिष्टाचार, व्रतें, दानें यासंबंधीं नवी व्यावहारिक दृष्टि असावी. बुद्धोत्तरकालीन संस्कार शिक्षणानें व राष्ट्रियत्वाच्या कल्पनेनें घालविता येतील. समाजसुधारणेमुळें स्वराज्य फारसें जवळ येणार नाहीं.

श्री. गो. चिं. रास्ते, बडोदें:-(२७-१-४१) जुनी मीमांसापद्धति नवीन ज्ञानाना विरुद्ध असेल तर ती त्याज्य. आहारासंबंधीं विधिनिषेध लागू नयेत. सहभोजनें निंद्य मानू नयेत. कलिकल्पना तर्कशुद्ध नाहीं, ती कालगणनेकरिता असावी; आचाराकरिता नाहीं. प्रयत्नाती परमेश्वर ही प्रयत्नवादाची शिकवण पाहिजे. प्रयत्नवाद पुढें आला कीं इतर वाद मागें पडतात. दैववाद व देववाद शिकविणाऱ्या गुरूंचें बंड मोडलेंच पाहिजे. गृहस्थ व ब्रह्मचारी याना सामान्य एकच धर्म आतां लागावा. कुटुंब व विवाहसंस्था नष्ट करू नये. संततिनियं-

-मनाला हरकत नसावी. मात्र अभिजनसमाज संततिनियमनानें कमी होईल व सामान्यजनाच्या संततीची वाढ होईल. नव्या आचारधर्मासाटीं अध्यात्माची जरूरी नाहीं. ज्या काळीं जो धर्म प्रशस्त ठरेल तोच आचरावा. स्वराज्य व स्वातंत्र्य संपादनाच्या कामीं समाजसुधारणेला काहीं महत्त्व आहेच.

श्री. रं. श्री. शांडिल्य, नांदगांवः-(१६-१-४१) आहाराबद्दलचे विधिनिषेध सौम्य स्वरूपाचे असावेत. समाजामध्यें बुद्धिजीवी व श्रमजीवी असे दोन भेद राहतील. त्यांना योग्य असे व्यवसाय धर्म्य ठरतील. हा प्रश्न राष्ट्रांतील आर्थिक परिस्थितीशीं निगडित आहे. शिवाशीव व विटाळ याचें वेड सर्वस्वी नष्ट करणें उचित नव्हे. जन्मजात अस्पृश्यता मानू नये, पण गुणकर्मजन्य अस्पृश्यता मानणें भाग आहे. पुनर्जन्म व दैववाद यांचा संबंध आहे. प्रयत्नवाद संपल्यावरच दैवादिवाद लोक उच्चारतात. दङ्गनावारी दुबळी प्रजा असण्यापेक्षां अपेक्षित अल्प, सबल संतति आज हितावह ठरेल. अध्यात्मविहीन व अभ्युदय-सापेक्ष धर्म एकांगी समजला जाईल. विवाहसंस्थेची आवश्यकता आहे.

श्री. चिं. गो. वाघ सेवानिवृत्त डेप्युटि कलेक्टर, ग्वाल्हेरः--(१९-१२-४०) अभ्युदय व निःश्रेयस हें आपल्या वैदिकधर्माचें ध्येय आहे. त्यापासून च्युति न झाली पाहिजे. गीता हा मुख्य ग्रंथ मानला जावा. अनेक धर्मग्रंथाचे हवाले राहू नयेत. सर्व हिंदूंच्या सामुदायिक प्रार्थनेची प्रथा पाडावी. वीरवृत्तिदायक असेच सण राहू द्यावे. उपनयन आणि विवाहसंस्कार सूत्रोक्त व अगदीं थोडक्यांत व्हावेत. अखिल हिंदूंना वेदाधिकार असावा. हिंदुसमाजात समष्टिधर्म पाळण्याची प्रवृत्ति कमी आहे, त्यामुळें परस्परांबद्दल सहानुभूति कमी वाटते. समष्टिधर्माला अधिक महत्त्व दिलें पाहिजे. विधवाविवाह मान्य व्हावा. सकेशा विधवाना अपवित्र मानलें जाऊ नये. त्यांनीं केलेला स्वैपाक हव्यकव्यास चालावा. सुतकाचे निर्बंध कमी व्हावेत. सोयेराची आवश्यकता नाहीं. प्रेतवाहकांचे निर्बंध पुष्कळ कमी करावेत. उत्तरक्रिया व श्राद्ध वगैरे कर्में हीं आतां कमी करावींत. सूर्योपासना व सूर्यनमस्कार यांना धर्मांत महत्त्वाचें स्थान असावें.

श्री श्री. दा. अग्निहोत्री, रावेरः-(८ १२ ४०) नवी ऐतिहासिक

पद्धति स्वीकार्य शाकाहारयुक्त अखिल हिंदूंची सहभोजनें राष्ट्रकार्य व सहनाय या दृष्टीनें निंद्य नाहींत. नीतिमत्तेच्या वागणुकीवरून उच्चनीच ठरवावें. कलिकल्पना तर्कशुद्ध नाहीं. विवाहसंस्था अवश्य पाहिजे. संतति-नियमनाचा प्रश्न पतिपत्नींच्या मनाचा आहे. विधवेला बरोबरीच्या नात्यानें वागवावें. मुलींसाठीं देणगी म्हणून पित्यानें आपल्या हातानें द्यावी. सख्यावल कायम राहून हिंदूमध्यें ऐक्यसंवर्धन झाल्यास ही समाजसुधारणा स्वराज्याला सहाय्यक होईल. जात्युच्छेद व समानता यामुळें स्वातंत्र्य जवळ येणार नाहीं. देशाभिमानादि हींच स्वातंत्र्याची साधनें होत

श्री वा. कृ. भावे, सहसंपादक, केसरी पुणें.-(२२-४-४१) धर्माचें स्वरूप पारलौकिक व ऐहिक अशा दुहेरी कल्याणाकरितां आहे. आजचा हिंदुसमाज जातिबद्ध आहे व तो तसाच राहिला पाहिजे. जाति किंवा वर्ण अजिबात नष्ट झाले तर हिंदूंची संस्कृति सहस्रावधी वर्षे जशी टिकली तशी टिकणार नाहीं प्रत्येक जात किंवा वर्ण ही विशिष्ट व्यवसायाकरिता जरूर असणारी विशिष्ट संस्कृति आहे. हिंदूतील जातिव्यवस्था ही आर्थिक व्यवस्था असल्यानें हिंदुसमाजात संतोष व स्वास्थ्य नांदतें. सर्व जगभर अशीच समाज-व्यवस्था झाली तरच आमची समाजव्यवस्था टिकेल. जाति जन्मावरच असाव्यात. पण एखाद्या जातीचे आचारविचार व बंधनें पाळणाऱ्या व्यक्ती इतर जातींत उत्पन्न होतील तर त्याना त्या जातींत घेण्याची तजवीज ठेवावी तसेंच एखादा मनुष्य आपल्या जन्म-जात जातीचा आचारविचार न पाळील तर त्याला स्वजातिबाह्य समजावें असे केल्यानें हिंदुसमाजात आज जो जातिद्वेष व असंतोष दिसतो तो निर्मूल होईल. स्वराज्य व स्वातंत्र्य हें समाजाच्या तेजस्वी वृत्तीवर अवलंबून आहे. म्हणून आज हिंदुस्थानात क्षात्रवृत्ति निर्माण करणें अवश्य आहे एका वर्गाच्या व्यवसायात दुसऱ्या वर्गातील व्यक्तीनें शिरता कामा नये, असा नियम असावा.

सौ. सरस्वतीबाई शिंने, पुणे -(१०।३।४१) नव्या हिंदु-धर्माचें अधिष्ठान विचार हें असावें. सर्व प्रकारची बदलती परिस्थिति पाहून त्यातून अभ्युदयाचा मार्ग विचारानें दाखविणें हें धर्माचें ध्येय असावें. हिंदुत्व व राष्ट्रीयत्व याची समव्याप्ति नाहीं हिंदुत्व हें साधन व राष्ट्री-

यत्व हें साध्य आहे. सांस्कृतिक व सांपत्तिक विषमतेच्या पोटीं अस्पृश्यतेचा जन्म होतो, म्हणून त्यातहि समता उत्पन्न करावी. सहभोजनें निंद्य मानू नयेत. शिक्षण आणि जागृति या साधनांनीं दैववाद, महवाद वगैरे वादां मुळें आलेली निष्क्रियता नष्ट केली पाहिजे. कलिकल्पना तर्कशुद्ध नाहीं. मध्यम स्थितींतील गृहस्थांनीं चार मुलें झालीं कीं संततिनियमन अवश्य करावें. स्त्रीपुरुषांना योग्य कारण असल्यास घटस्फोट मागण्याचा अधिकार असावा. एकपत्नीत्व व एकपतित्व हें एकदरींत सोयीचें आहे इतर धर्मांतील हिंदु होणाऱ्या व्यक्तींनाहि संस्कार अवश्य असावेत व त्यांना जन्मजात हिंदूप्रमाणें सर्व अधिकार मिळावेत दत्तकाची प्रथा नसावी संततिहीनांनीं संपत्तीचा विनियोग आपल्या आवडीच्या एखाद्या लोकप्रिय संस्थेकडे करावा. पतीच्या मिळकतींतील वाटा पत्नीला मुलाच्या बरोबरीनें मिळावा. मुलीला पित्याच्या मिळकतींतील हिस्सा मुलाच्या चतुर्थांश मिळावा विटाळ ही भावना आरोग्यदृष्ट्या स्वत चे घरीं अवश्य राखावी समाजातील अज्ञान नाहींसें करून बुद्धि वापरण्याची सवय समाजाला लावावी. महिन्यास साधारण एक सण यावा त्या दिवशीं सार्वत्रिक सुटी असावी. गुढीपाडवा, अक्षय्यतृतीया, ज्येष्ठी पूर्णिमा, नागपंचमी, गणेश चतुर्थी, दसरा व दिवाळी हे सण **वर्षारंभदिन, पितृदिन, विज्ञान शास्त्रदिन, महिलादिन, बालदिन, शक्तिदिन व कौटुंबिक स्नेह वर्धनदिन अशा स्वरूपात** सामुदायिक पद्धतीनें पाळावेत शिष्टाचार स्वत ला व इतरांना त्रासदायक नसावेत आजारीपणातल्या समाचारात मदतीची बुद्धि असावी मतें, दानें, लौकिकार्थ नसावीं, तीं समाजाला उपयुक्त व्हावीं. सेवानिवृत्त कार्यक्षम स्त्रीपुरुषांनीं वानप्रस्थाश्रम स्वीकारावा. त्यांजवर सामाजिक कर्तव्यें करण्याचें बंधन असावें आहारविहारांतील स्वैराचार नेहमींच सर्वांना निषिद्ध होय! गृहस्थाश्रमात न्यायानें द्रव्यार्जन करून कुटुंबियांचें पोषण करणें हें मुख्य कर्तव्य आहे. देशभक्तीच्या नांवाखाली तरुणांमध्यें उनाड गुंडगिरी व स्वत बद्दलच्या भलत्या कल्पना याची अनिष्ट प्रवृत्ति बळावत आहे. गृहस्थाश्रमांतील कर्तव्यें पार पाडल्यावरच ती व्यक्ति सार्वजनिक कार्याला योग्य समजावी. हिंदुराष्ट्राला बलसंप

करण्याकरिता सत्ता, संपदा व संस्कृति हीं सर्व केंद्रें मोकळीं असावींत.

श्री. मथुराबाई पंडित, वाई (१-१-४१) -मानवाच्या नैसर्गिक मनोवृत्तींनूनच विवाहसंस्था अस्तित्वात आली. शिवाशीव व विटाळ सर्वस्वीं नष्ट करणें उचित नाहीं पण कित्येक वेळा शिवाशिवीचा अतिरेक होतो व त्याचा फायदा नियमा घेत असतात म्हणून अतिरेक नष्ट करावा. पत्नीला पतीच्या मिळकतींतील हिस्सा मुलाच्या बरोबरीनें मिळावा, माहेरचें आंदण वा हुंडा, पित्याच्या मिळकतींतील तिसरा हिस्सा व सासरचें स्त्रीधन आणि दत्तक वगैरे घेण्यास पूर्ण स्वातंत्र्य असें असल्यास स्त्रीचें जीवन पुष्कळच सुखी होईल.

श्री. स. वा. केळकर, बी. ए, एलएल्. बी. वकील, अकोला (५-१-४१) -नवी ऐतिहासिक वा तात्त्विक मीमांसापद्धतीच विचारशील मनुष्य आचरणार. धर्म म्हणजे सदाचार. हिंदु शब्द धर्मवाचक नाहीं. असामान्यता, उपयुक्तता व धनिकता यामुळें व्यवहारात उच्चनीच भाव उत्पन्न होतो व तो अपरिहार्य आहे आहाराचा व धर्माचा काहीं संबंध नाहीं. मिळकतीच्या वारसाकरिता धर्म्य व अधर्म्य संतति असे भेद उत्पन्न झाले. नामकरण हा एकच अवश्य संस्कार असावा समष्टिधर्माला पोषक असा एकमेव शिष्टाचार म्हणजे राष्ट्रिय विभूतींचे सामुदायिक पद्धतीनें सामुदायिक दिन साजरे करणें हा होय. बाकी सर्व सण व व्रतें बंद करावीं स्वराज्य, स्वातंत्र्य आणि धर्मसमाजसुधारणा याचा काहींसंबंध नाहीं स्वातंत्र्याची इच्छा निर्माण झाल्याविना समाजसुधारणेचा स्वातंत्र्य मिळविण्याला काहीं उपयोग नाहीं. स्वराज्येच्छा, धाडस, शिस्त व शस्त्रसामुग्री हीं साधनेंच स्वराज्य मिळवू शकतील. बाकीच्या गुणांनीं चांगला नागरिक बनत जाईल, पण स्वराज्य किंवा स्वातंत्र्य तो मिळवू शकणार नाहीं राष्ट्रियत्व हें वंशाभिमानाचें मावंड आहे. हिंदुस्थानात नाझीपक्षाप्रमाणें हिंदुत्वावरच जोर दिला पाहिजे.

श्री. श. वि. आचरेकर, चेंबूर (१-१२-४०) -धर्मनिर्णयाची ऐतिहासिक वा तात्त्विक पद्धति स्वीकार्य ठरू शकेल. सहभोजनें निंद्य समजू नयेत. मिश्र आहार सर्व दृष्टीनें चांगला ठरेल. शिवाशीव व विटाळ याना आरोग्याचे दृष्टीनें महत्त्व द्यावें. कुटुंबसंस्थेची आवश्यकता

आहे. संततिनियमनाचा प्रश्न निसर्गाचे नियम लक्षांत घेऊन सोडवावा. मृतांना कृतज्ञतेनें निरोप देणें व त्यांचें स्मरण ठेवणें एवढेंच मृत्यूनंतरच्या क्रियांचें धोरण असावें. मनुष्य स्वतःच्या कृतीनें अवतारी बनतो. जगांत थोर पुरुष येण्यास विशिष्ट विचाराच्या लाटा उत्पन्न व्हाव्या लागतात. स्वातंत्र्य संपादण्याचे कामीं धर्म ही बाब महत्त्वाची नाहीं. धार्मिक व सामाजिक सुधारणा झाल्या म्हणजे परकीय सत्तेला वैमनस्य वाढविण्याला व बुद्धिभेद करण्याला जीं कारणें मिळतात तीं मिळणार नाहींत, व त्यामुळें स्वातंत्र्य अशतः जवळ येईल. ईश्वरी कृपेकरितां पूजा अवश्य आहे. सणांचें स्वरूप बदलून त्यांना राष्ट्रिय उत्सवाचें स्वरूप द्यावें. रामकृष्णादि जयंत्या गांभीर्यानें पाळण्यांत याव्या. प्रथम भेटींत नमस्कार करणें, उत्थापन देणें, पाहुण्यांना आसनावर बसविणें, नेमकें कामाचें बोलणें काढणें, मधुर शब्दानें कुशल विचारणें, सुचित प्रश्न करून खाद्यपेयाची चौकशी करणें, "ठीक, छान, बेश" असे वाक्यप्रयोग संभाषणांत करणें, वगैरे शिष्टाचार अवश्य आहेत. मतांत उपयुक्ततेकडे लक्ष असावें. आपल्या कृतीनें दुसऱ्यास हायहाय करावयास लावणें हें पाप होय, नि अनेकांकडून धन्यवाद घेणें हें पुण्य होय. कृतज्ञता, सदाचार, उपकार हीं शाश्वत नीतितत्त्वें होत. ज्वाज्वल्य देशाभिमान, संघटना, शिस्त हींच खरोखरी स्वराज्याचीं साधनें आहेत.

श्री. प. त्रिं. कुलकर्णी, उमरावती (२७ १२ ४०) –नवी तात्त्विक मीमांसापद्धति सुरू करणें अवश्य. धर्म हा आपल्या सुरसोयी-साठीं समाजानें निर्माण केलेला आहे. आहारासंबंधीं विधिनिषेधाची आवश्यकता नाहीं. विवाहसंस्थेची जरूरी आहे. संततिनियमनाचा प्रश्न मोघम ठेवणें बरें होईल. सुतकसोयेरादींना अजिबात फाटा द्यावा. उत्तरक्रिया दहावे दिवशीं एकाच दिवसांत संपवावी. जात्युच्छेद झाल्यानें समाजाचें बल वाढेल व हिंदुराष्ट्र वीरवृत्तीचें व आक्रमणशील होईल. शिस्त, संघटना, बल, भौतिक शास्त्रें यांची स्वराज्यसंपादनास आवश्यकता आहे.

श्री. के. व. जोशी, पुणें:-(१९-२-४१) चालू परिस्थितींत दोन्ही पक्षांतील ग्राह्य भाग स्वीकारावा. हिंदुसमाजाचें भावी स्वरूप एक जिनसी व्हावें. आरोग्याच्या दृष्टीनें व अस्पृश्यतेकडे पहावें. बुद्धिजीवी

लोकांचा शाकाहारच असावा. क्षत्रियांनी मांसाहार व इतरांनी मिश्र आहार करावा, तो ऐच्छिक असावा. उच्चनीचता आपोआपच ठरली जाते, आग्रहाचें कारण नाहीं. कलिकल्पनेंत पुढचें मांकित केलेलें आहे. सत्तेच्या अभावीं धर्म व समाज विस्कळित राहतात. आचार, नीति व तत्त्वज्ञान परिस्थितिसापेक्ष असतात.

श्री. वा. अ. कुलकर्णी, अहमदनगरः-(२६-११-४०) दोन्ही पक्षांतील ग्राह्य भाग स्वीकार्य. स्वभावाप्रमाणें नि कर्माप्रमाणें आहार असावा. सहभोजनें निंद्य समजूं नयेत. व्यवसायांतहि स्वच्छता व घाणेरडेपणा याप्रमाणें वर्गीकरण करावें लागेल. खरी उच्चनीचता गुणावर ठरते. उच्चनीचतेची कांहीं स्थिति गृहित धरावी लागते. दैववाद व ग्रहवाद हे 'उद्धरेदात्मनात्मानं' व निष्काम कर्मयोग सार्थ आहे, एवढेंच सांगतात। कुटुंब व विवाहसंस्था नष्ट करूं नये. यांत्रिक संततिनियमन हे अहितकारी होय! मुहूर्त जेव्हां नसेल तेव्हां मनःप्रसन्नतेचा मुहूर्त धरावा. एकपत्नीत्व अवश्य असावें. आत्मा, पुनर्जन्म वगैरे सिद्धांत प्रश्नचिन्हांकित नाहींत, अनुभवगम्य आहेत. पौरोहित्य करणारा तज्ञ शुद्धाचरणी असावा. दिनचर्येंत स्नान, ध्यान, देवदर्शनाचा समावेश व्हावा. स्त्रीदाक्षिण्य दाखविणें, इतरांच्या भावना न दुखविणें, दुसऱ्यास दुःख होईल असें न वागणें हा शिष्टाचार होय. तत्त्वज्ञान त्रिकालाबाधित आहे. ईश्वरोपासनेवाचून स्वातंत्र्य नाहीं, म्हणजे इतर साधनाबरोबर उपासनाहि पाहिजे.

श्री ल. र. भिडे पुणें:–तात्त्विक मीमांसापद्धति अधिक स्वीकार्य होय. सहभोजनें निंद्य समजूं नयेत. स्पृश्यास्पृश्यविवेक हा वैयक्तिक धर्म आहे. वानप्रस्थी व संन्यासी हे दोन वर्ग सार्वजनिक कार्याचे दृष्टीनें अवश्य पाहिजेत. ज्यांचे मुलगे कर्ते आहेत, अशांनीं सार्वजनिक कार्यास वाहून घ्यावें. संततिनियमन योग्य प्रमाणांत पाहिजे. त्याचा सरास प्रचार अनिष्ट होय. विवाहसंस्था अवश्य आहे. पौरोहित्याची परीक्षा असावी. दत्तकाची चाल बंद व्हावी. निपुत्रिकांची इस्टेट पंचांनीं शातींतील अनाथांच्या उपयोगास आणावी. विधवेला पतीच्या इस्टेटीचा अर्धा हिस्सा ती पुनर्विवाह न करील तरच मिळावा. जात्युच्छेद व मांसाहार हीं न करतांहि स्वातंत्र्य मिळेल, धर्माचरण व समाजसुधारणेशिवाय राजकीय

स्वातंत्र्य मिळणार नाहीं व टिकणार नाहीं.

गणेश कृष्ण मोडक, वकील, नाशीक –(२।३।४१) नित्यनैमित्तिक विधींत मात्र फेरफार करावे. धर्मातील विधि सोपे व आचरण्यास सुगम असे असावेत. सुधारणेमुळेंच धर्माचरण न करण्याची प्रवृत्ति होईल. धर्मावर विपत्तेचें खापर फोडण्याचें कारण नाहीं. हिंदुधर्म ख्रिस्तीइतकाच जुना आहे. आपल्या अवनतीचें कारण धर्म नसून इतर अनेक कारणें आहेत. कोणाला अगदीं छापील व आखीव धर्म असावा असें वाटतें, पण त्यांत अर्थ नाहीं. आजचे व्यवहार फार वाढले आहेत व जटिल झाले आहेत. म्हणून दैनंदिन राहाणींत, सामाजिक, राजकीय, राष्ट्रिय व्यवहारात जे विधि आड येत असतील त सुधारावे. भौतिक ज्ञानानें मनुष्याची जिज्ञासा तृप्त होत नाहीं. आत्मज्ञानाची भूक मनुष्यास असते, ती पुरी करण्याचें साधन फक्त हिंदुधर्मातच आहे. धार्मिक विधींत सुसूत्रीतपणा, व्यक्तीला धर्माचरणस्वातंत्र्य देऊन सामुदायिक प्रार्थनेची प्रथा रूढ करण्यात यावी. अखिल हिंदु समाजाला एकत्र आणण्याचा व त्यात सामष्टिक भाव उत्पन्न करण्याचा हा एक चांगला उपाय आहे. 'त्यामुळें आम्हास काय त्याचें ?' ही वृत्ति कमी होईल.

मधुसूदन विठ्ठल पंडित, मुंबई –(२२-३-४१) ऐतिहासिक अनुभव व तात्त्विक विचार करून धर्मनिर्णय ठरवावा. हिंदुत्वाची व्याख्या हिंदुमहासभेनें ठरविलेली मान्य करावी. आहाराचे बाबतींत विधिनिषेध असू नयेत. ज्याला जो व्यवसाय करता येईल तो त्यानें करावा. कलिकल्पना तर्कशुद्ध नाहीं. सत्यधर्माचें स्वरूप प्रगट झालें म्हणजे दुर्बल विचार आपोआप मागें पडतील.

श्री. ग. रा. पराजपे, पुणे –(१२-५-४१) तात्त्विक मीमांसा पद्धति स्वीकार्य. हिंदुत्व व राष्ट्रियत्व याची समव्याप्ति नाहीं. मनुष्यानें स्वसद्बुद्धीनें ठरविलेला इहपरकल्याणाचा सशास्त्र मार्ग म्हणजे धर्म होय. शरीरधारणा व आरोग्य या नियमास अनुसरून टरेल तो आहार धर्म्य होय. रोटीबंदी उठविली तर सहभोजनाचा प्रश्नच राहात नाहीं. व्यवसायामुळें प्रसंगीं तात्पुरती अस्पृश्यता येणें शक्य आहे. दैव

यादाशीं कर्मविपाकाचा सबध आहे सत्कर्मांची स्फूर्ति देण्यास तो प्रसगीं उपयोगी पडतो. संततिनियमन संयमानेंच करावें तत्त्वज्ञानाची मांडणी नव्या दृष्टीनें करणारा नवाच ग्रंथ होणें आवश्यक आहे. स्वातंत्र्य हेंच ऐहिक सुखाचें आद्य साधन आहे. त्याशिवाय धर्मांची भाषा व्यर्थ आहे एकजुटीनें स्वातंत्र्याचें मागें लागणें हाच मुख्य धर्म आहे. धार्मिक, सामाजिक वैगुण्यें नष्ट झाल्यास हिंदुसमाज बलशाली व स्वकर्तव्य प्रवण होईल



विषयसूचि

विषयांचें नांव	
अमुक यत्नवाद–समर्थांचा	१०८
अर्थकामप्रवणता व धर्म	१२
अर्थवाद व दानें	३४
अर्थशौच हें पुण्य	३८७
अदृष्ट व अपूर्वाविषयीं संशय	३९
अध्यात्माचें महत्त्व	११
अन्नशुद्धि	४८
अनुवंशिकता–मेंडेल	१५८
अपूर्णता अपरिहार्य	४७७
अभ्युदय व व्यवसाय	१६७
अमोघ्याचें परिगणन	१९९
अवतार–जेथें तेथें	४२४
अवतारवाद व दौर्बल्य	४२५
अवताराची पार्श्वभूमिका	४२६
अवतार–शिवाजी	४२८
अवतार व समानसत्ता	४२३
अशुभत्व व प्राणि	१००
अशौच–विवेक	३३०
असवर्ण विवाह	२५५
अस्तेय	३९९
अस्पृश्यता	४६
अस्पृश्यता वेदांत नाहीं	१८२
अस्पृश्यांचा उत्कर्ष–	१५७
–त्यांचें उज्वल हिंदुत्व	१५८
अस्पृश्यतेचे आधार–	१७५
–दोन पोचट आधार	१८३

विषयाचें नांव	
अस्पृश्यतेचें वर्गीकरण	१८०
(प. पाठककृत)	
अहिंदु नोकर नको	१७२
अहिंदूचा संबंध टाळा	१७१
अहिंदूची दडेली	४५०
अहिंदूचें आक्रमण	१६८
अहिंदूचे भगीरथ प्रयत्न	३१६
अहिंदूचें राजकारण	४६३
अहिंदूना पचविलें	३२२
अहिंसा	४९
अहिंसा व मांसाहार	३९५
अहिंसा व सत्पुरुष	३९७
अहिंसा व धनहिंसा	३९६
अहिंसेचा अतिरेक	३९५
अज्ञान व अशिष्टता	३५०
आततायी वध आवश्यक	३९४
आदरातिथ्य	३४९
आदर्श मंदिर	४४२
आदर्श रुग्णालयें काढा	४६५
आदर्श व्यायामसंस्था	९५
आजचा ब्रह्मचर्याश्रम–	२०८
–ज्ञानसंपादनाचें व्रत	२०८
–सामान्य नियम	२०९
–आजची अनिष्ट प्रथा	२९५
आजचीं पापें	३८६
आजचे शिष्ट व धर्मपरिवर्तन	५४
आश्रम व आयुष्याची वाटणी	२०६

आश्रम व वैदिक वाङ्मय २०६
आश्रमव्यवस्थेचा उद्देश २०५
आश्रमासंबधीं तीन पक्ष २०७
आर्य व दस्यु ११३
आर्य समाज ७२
–आर्यसमाजाचें कार्य ३११
आहार व योग्यता १९३
आहाराचा मुख्य उद्देश १८८
इतिहासपद्धतीचीं मूलतत्वें २२
ईशस्मरण (निद्रापूर्व) ३३९
ईश्वर एकच ४१३
ईश्वर कसाहि माना ४५३
ईश्वरकल्पना सापेक्ष ४१४
ईश्वरकल्पनेचा उगम ४१३
ईश्वर कुठें आहे ४१७
ईश्वर व गीता–
वैषम्य नि नैर्घृण्य ४१६
ईश्वराविषयीं दोन पक्ष ४१७
ईश्वर बुद्धि देतो ४१३
–ईश्वर सगुण ४३६
–सगुण कल्पनेला आधार ४१९
ईश्वरसिद्धीच्या पद्धति ४१४
ईश्वर (ऋग्वेदातील) ४१०
–ईश्वर निर्गुण नि निराकार ४१६
उत्सव चारच ४४७
उत्सव, पूजा व वार्ते ४४८
–पुराणातील आधार ४४९
उत्थानयोग (भारतातील) १०५
उद्योगवाद (योगवासिष्ठातील) १०६
उच्चतर समाजरचना १४९
उपयुक्त कार्यक्रम ४६४
उपनयन संस्कार ३०७
उपनयन व स्त्रिया ३०८
उपवास व कामें ३५९
उपवास (पाच) ३६१
उपवास शब्दाचा अर्थ ३५६
उपवासमहत्त्व ३५६
उपवासविडंबन ३५७
उपवास कसा करावा ? ३५८
उपासनास्वातंत्र्य ४५३
उपाध्याय व अंत्येष्टि ३२८
ऋग्वेदातील संदेश ४६१
ऋषिपंचमी ३६०
एकजाति हिंदुसमाज १११
एकजिनसी हिंदुसमाज १४८
एकपत्नीव्रत २९
एकपत्नीव्रत व पातिव्रत्य २९६
एकवर्णी समाज ११५
कजाग नायका २९०
कर्तव्यकुसुम व ईश्वरपूजा ४२६
कर्त्या गृहस्थानीं पुढें यावें ४०९
कन्यादान २३६

कर्मविपाक ४१२, ४५४
कर्मविपाक व अर्थवाद ३५
कर्मस्वातंत्र्य ४५४
कलियुग का कृतयुग ८०
कलि व मोळसट विचार ८७
कलिमाहात्म्याचा सारांश ८४
कलिवर्ज्य व धर्मशास्त्र ८८
कलितरणोपाय ८६
कलि व हिंदुस्थान ८८
कादा व पुनरुपनयन १९७
कामुकता यादविणें हें पाप ३८८
काम्यव्रतें ३६३
–त्याची तर्कशुद्ध चिकित्सा ३६३
कारागीर व कलावंत ४७३
काळा पहाड ३१९
कुंडलीचें काम नाहीं. २४८
कुब्याचें विष ३०
कोणते नियम करावेत? ३६७
कोणाकडे जेवावें? २०२
कोणास भोजनास बोलवावें? २०३
कोणीहि हिंदु होऊं शकतो. ३२४
कोठें कोणत क्षेत्र आहे? १६९
कृति म्हणजेच भक्ति ४३४
खाऊन पिऊन बाटत नाहीं. २०३
खेळ्याचें शिक्षण ९७
गीता व अवतार ४२०
गीताप्रोक्त कर्मयोग ४०६
गुरखे ७३
गोत्र व विद्या याचा संबंध २६१
गोत्रप्रवर व विवाहनिर्बंध २६६
गोत्रप्रवर्तक क्षत्रिय २६८
गोत्रांचा रूढ अर्थ २६०
गोत्राची अडचण २५९
गोत्रें व पुराणें २६०
गोत्रें व वेद २६३
गृहस्थाश्रम(स्मृतींतील आधार)२१०
गृहस्थाश्रमाची चिकाटी २१५
गृहस्थाश्रमाची थोरवी २०९
–तो पुरुषार्थाचें साधन २१४
गृह्यसूत्रें व प्रौढविवाह २४३
'गृहिणी सचिव.' २९८
घटस्फोट व नवरयाही २९१
घटस्फोट व प्राचीन आधार २८७
घटस्फोट व समाजस्वास्थ्य २९०
,, ची आवश्यकता २८६,२८८
घटस्फोटाची रूढि पाडा २९३
घटस्फोटाचे प्रकार २८८
घटस्फोटातील अडचणींचा परिहार २९१
घरच्च धद सुधारा १६८
चतुर्युगें (वेद व स्मृति यातील) ८०
चातुर्वर्ण्य मनुकालीन १२७

चातुर्वर्ण्य व स्मृतिसूत्रातील आधार १२०
चातुर्वर्ण्याची प्रसरणशीलता ११६
चातुर्वर्ण्याची बनावट ११४
चातुर्वर्ण्याची स्थापना ११६
चौथ्या आश्रमाचा उद्देश २२२
जगत् आनदमय ४०४,४५४
जगत्कारण सचेतन ४०३
जगत्चैतन्याचा विकास ४०५
जशास तसें वागा ३१४
जसा देव तसा नदी ४६३
जन्म व चातुर्वर्ण्य १२०
जन्मापेक्षा गुणाला माना १४५
—त्यासंबधीं आधार १४६
जात कशी विसरावी ? १४९
जाति (आपस्तंब, वसिष्ठ, विष्णु, मनु, याज्ञवल्क्य, औशनस व गृह्यसूत्रकालीन.) १४३
जाति कशा बनतात ? १३३
जाति व जन्म १३३
जाति व भारतीय आर्य १३४
जातिसंघाचे दुष्परिणाम १६१
जातिसंघाचें चुकीचें समर्थन १६०
जातीचें कगोरे झिजत आहेत १५०
जातीचे धंदे व औशनस १४१
जातींचें वर्गीकरण १३४
जात्युत्कर्ष या जन्मींच होतो. १५१
—त्यासंबधीं प्राचीन आधार १५२
व्यवहारातील म्हणी १५३
जात्युच्छेद व राष्ट्रोत्कर्ष २५७
अन्वयव्यतिरेकाचीं उदाहरणें २५८
जीवस्वरूप ४११
जीवनाचा उपाय ४६०
जुना हिंदुधर्म (बुद्धोत्तरकालीन) ३
जुनीं मर्दी का उकरता ? ४६७
जुन्या विचेस उत्तेजन ३७९
जैन हे हिंदूच ७०
जैनधर्म व अहिंसा ३१३
तत्त्वज्ञानाचा अधिकारी ४०८
तत्त्वज्ञान—निवृत्तिपर ४०७
तत्त्वज्ञान—वैदिक ४०३
तत्त्वज्ञान म्हणजे काय ? ४०२
तरुण—तरुणींना दोन शब्द ४७४
तीन ऋणें फेडणें ४५४
तृतीयाश्रमाचें विडंबन २१७
दया (अनाठायीं) ४०२
दयाधर्म ४०१
दयेचे दोन प्रकार ४०१
दस्यु व आर्य ११३
दहनच इष्ट ३२९
दान ४४
दान व अभ्युदय ३६९

दान हें कर्तव्य ३६८
दान व पातकें ३८९
दानप्रवृत्ति ३६९
दानांचा दुरुपयोग ३७१
दानें व नाथद्वार, डाकोर
—देवस्थानें ३७२, ३७३
दानें व फलश्रुत्या ३६९
दानें व राजे लोक ३७२
दानें व मतें ३७१
दारूची मक्तेदारी १७०
दिपवाळी ३४३
दुर्दैवी महिलांचीं वक्तव्यें २८९
दुर्जनप्रतिकार ३५४
दुराचारीहि उद्धरतो ४५४
दुष्टदंडन ही अहिंसाच ३९३
दु:स्वप्नबाधा १०१
देव तेहतीसच आहेत ४४७
देवदर्शन ३३८
देवविडंबन ४३१
देवळाचा अतिरेक ४४३
देवळांना कुलुपें ठोका १८६
देशकालसापेक्ष धर्म ४०
देशसेवक हे दानाचे सत्पात्र ३७८
दैववाद व कर्मविपाक १०९
दैववाद वेदांमध्यें नाहीं १०५
दमाचें नवें स्वरूप ३९०
दृष्टार्थ व वेदाधार ३२
द्व्यामुष्यायण २६२
द्विजत्व व विशिष्ट अधिकार ३११
द्विभार्याप्रतिबंध २९३
धनिकांचा अनाठायीं खर्च ३७५
धर्म अदृष्ट नाहीं २५
धर्म ईश्वरप्रणीत नाहीं ३७
धर्मकर्मसंकल्प बदला ४२८
धर्म व दृष्टार्थ याची ताटातूट ३१
धर्मच नको म्हणणारा पक्ष ८
धर्ममंडळाचे निर्णय २५१, २७१,
२८१, २९२, ३२२
धर्मग्रंथवाचन ३३८
धर्मकृत्यसंकल्प (नवा) ९०
धर्मपरिवर्तनाचीं उदाहरणें ५१
धर्मांत पुरुषबुद्धीचा उपयोग ६४
धर्मप्रवृत्ति (ऐहिक, सुखमूलक) ३८
धर्म व भौगोलिक परिस्थिति ६४
धर्माचीं सनातन तत्त्वें ८६
धर्मसिंधूतील गोत्रगण २६४
धर्माचें स्थान ३१३
धर्मादाय कोठें जातो? ३७१
धर्मात विटाळ नाहीं १६९
ध्वजगीत ३४१
नवग्रह व मानवी कर्तृत्व १०४
नवस व देव ४३८

नवहिंदुधर्म सूत्रावली ४५६
नवा सामाजिक वेदांत १
नवा हिंदुधर्म ३
नवा हिंदुधर्म कसा असावा? ४
नव्या हिंदुधर्माचें आश्वासन १५४
नव्या हिंदुधर्माचें सूत्रमय विवेचन ४७८
नव्या हिंदुधर्माची व्याख्या ६२
नव्या हिंदुधर्माचें क्षेत्र ७९
नव्या संस्था ३७५, ३७६
नवे कायदे करा ४६३
नवें केंद्र बनवा ४७२
नवे नियम ३६५
नागपचमी ३४२
निपुनिकांना सूचना २१८
निराश होऊ नका ४७०
निषिद्ध पदार्थांचे उल्लेख १९६
निसर्ग व वृद्धि ३१८
नीतिधर्म ३११
नोकरीनिवृत्ताचीं कर्तव्यें २११
पतननिमित्तें ३१३
पतित-संततिविचार ३२०
परदेशगमन अवश्य ८९
पराशर व कृषि १६४
परिवर्तनाची व्याप्ति २
परिस्थिति व व्यवसाय १६२
परिस्थिति व विवाहनिर्बंध २७२
पातकें व त्रिविध दंड ३८१
पातकें (प्रच्छन्न) ३८४
पाप व परिस्थिति ३८४
पापपुण्याची कसोटी ३८५
पापाचे प्रकार ३८३
पापाचें मूळ ३८३
पापाचें लक्षण ३८५
पाण्याची सोय ३८०
पारतन्त्र्य हाच नरक ३८८
पालक व प्रौढ मुली २४६
पालकाचें मत व विवाह २४१
पुजारी व पंडे ४४५
पुण्यक्षय व ऐहिक आपत्ति २३
पुत्राचें महत्त्व २१७
पुनर्विवाहित संतति २८२
पुराणांतील सगोत्र विवाह २६१
पुरुषाचे नेमधर्म ३६२
पोटजाति मोडा २५१
पोटजातींचें जंजाल २५२
पोटजाति व विधवाविवाह २८३
पौरोहित्य १७२, ३१०
पंक्तिदोष व प्रायश्चित्त २०२
प्रभावी संघटना करा ४७०
प्रवर म्हणजे काय? २६४
प्रवराच्या भिन्नभिन्न व्याख्या २६५

प्रवृत्तिनिवृत्ति–समन्वय ४५५
प्रात स्मरण ३३६
प्रेत कसें न्यावें ? ३२८
प्रेतयात्रा व घरातील सादित्य ३२७
प्रेतयात्रा व जुने निर्बंध ३२६
प्रौढविवाहच श्रेयस्कर २४५
बहुपतित्वाची चाल २९४
बुद्धि हेंच अधिष्ठान ५९
–दोन प्रबल आधार ८९
–स्मृति व भारतातील आधार ६०
बुद्धीच प्रमाण (सदेहस्थलीं) ६२
बुद्धिस्वातंत्र्य ४५२
ब्रह्मयज्ञाचा नवा प्रकार ९४
ब्राह्मण व अध्यापन १६२
ब्राह्मण व कृषि १६३
ब्राह्मण व वाणिज्य १६४
ब्राह्मण व सगोत्रविवाह २७०
ब्राह्मण शब्दाचा प्राचीन अर्थ ११२
भडक फलश्रुत्या ४३८
भावना व तिचें सामर्थ्य ४३३
भावेन देव ४३२
भिन्नधर्मीय विवाह २५८
ऐतिहासिक उदाहरणें २५६
भिक्षेकरी ३८०
–वतनदार ३८१
–साक्षात्कारी ३७७
भिक्षेकऱ्याची संख्या का वाढते? ३८२
भुतेंखेतें १०२
भोजन ३३७
भोजनसमारंभाची आवश्यकता २४०
भोजनातील विधिनिषेध ६६
भोज्यान्न शूद्र २००
भोळसटपणा व भक्ति ४३७
मकरसंक्रमण ३४४
मिथ्याचार नको ४६४
मरणमारणाचा वेदांत ४१०
'मरणान्तानि वैराणि' ३२६
मल्लविद्या ९५
महाराष्ट्रांत मराठ्यांचेंच राज्य ४६५, ४६६
मातुलकन्या परिणय २७३
मातृपितृभक्त ४३४
मातेची योग्यता ३००
मांसनिवृत्तीची अशक्यता १९४
मांसनिवृत्तीचीं कारणें १९२
मांसाहार व क्रौर्य १९२
मांसाहारातील प्रजापतिकृत परिवर्तन १९१
मांसाहार व मनु १९०
मांसाहार (वेदांतील) १८८
मांसाहार व वैद्यशास्त्र १९३
मांसाहार व स्मृति १८९

मीमांसाशास्त्राचा उपयोग १३
मीमांसकाचे मुख्य सात सिद्धांत १४
—त्याचें क्रमश खडण १६
मुखमार्जन २६
मुहूर्तांची अडचण २५०
मुहूर्त व पचागातील योग १०१
मूर्ति हें अभिमानस्थान ४३३
मूर्तिपूजा (गीता व भागवत) ४३०
मूर्तिपूजा सर्वत्र आहे ४२९
मूर्तिपूजा हें साधन ४३१
मूर्तिपूजा नि योगशास्त्र ४३०
मूर्तींत जीव येतो काय ? ४३२
मगलागौरी व महालक्ष्मी ३५९
मदिरें मोकळीं करा ४४६
मृत्यु म्हणजे काय ? ३२५
युग शब्दाचा मूळ अर्थ ८१
युगासबधीं विद्वानांचीं मतें ८३
युग (महाभारतांतील आधार) ८२
युग कल्पना (पौराणिक) ८३
युगपुरुष कोण ? ४२१
यगानुरूप व्यवसाय १६६
रजस्वला दोष ४७
रक्तसबधाची कसोटी २७०
रामकृष्णादींची भक्ति ४३५
रिपुदमन करा ४००
रुग्णसमाचार घ्यावा ३०२
रुग्णसाह्य (करावें) ३५१
लढ्यास सज्ज व्हा ४६१
लसूण व वैद्यशास्त्र १९८
लिंगायत हेहि हिंदूच ७२
लैंगिक नवमतवाद २२५
लोकसत्ता व हिंदुधर्म ४५५
वचनभगाचें पातक २१६
वर्ण व आश्रम याचे सबध २०५
वर्ण व जाति यातील भेद १३२
वर्णगुरुत्व विसरा ४७०
वर्णव्यवहार व सास्कृतिक साम्य १३०
वर्णांतराचे आधार ११७
वर्णांचे उल्लेख (ऋग्वेदांतील) १११
—तैत्तिरीय ब्राह्मणातील ११३
वटसावित्री ३६०
वधूवरपरीक्षा २४७
—वधू परीक्षेंत सुधारणा २४८
—सदोष वर परीक्षा २४९
वपनाला एक आधार २८४
वरयाचना ४८०
वर्षप्रतिपदा ३४०
वाद्यें ही आनदची सूत्र ४४९
वाद्यें व हिंदूचा अनादि दृष्ट ४५०
वानप्रस्थ, सन्यास व स्मृतिकार २२०
विजयादशमी ३४२
विद्यार्थ्यांना साह्य करा ३७९

विधवा व अशुमत्व २८५
विधवानीं कुंकू लावावें २८५
विधवा व व्यवसाय २८५
विधवाचा प्रश्न . २७५
विधवाविवाह आवश्यक २७६
—वेदांतील आधार २७६
—स्मृतींतील अनुकूल आधार २७८
विटाळ व तारतम्य १८२
विटाळाचा अतिरेक १७४
विधुर–विधवाविवाह २८१
विधुराची दैना २८२
विवाहकाल २४५
विवाह म्हणजे काय ? २२३
विवाह व यूयावस्था २२४
विवाह व तीन पुरुषार्थ २२४
विवाह ही वैयक्तिक बाब नाहीं २९४
विवाह–नोंदणी २७३
विवाह प्रयोगातील मुख्य विषय २३६
प्रयोगातील मन्त्रांचें विवेचन २३७
विवाह विच्छेदाच्या चाली २८८
विवाह हा समाजाचा पाया २२३
विवाहसंस्कारातील साम्य २३५
विवाहाचे आठ प्रकार २३४
विवाहातील अनिष्ट चाली २३९
विवाहातील विविध चाली २३५
विवाहाची सुचवणा २५४
विभूति म्हणजे काय ? ४२४
विश्वबंधुत्वाची मरगळ ४०८
विज्ञानेश्वराचें मत ६६
वेदकालीन स्त्रिया २२९
वेदाधिकार (अखिल हिंदूना) ३०७
वैदिक कर्मयोग २१५
व्यवहार ३३७
व्यवसाय व अस्पृश्यता १७५
व्यवसाय व समाजबंधुत्व १७१
व्यवसायतंत्र शिक्षा १६७
व्यायाम ३३६
व्यायाम व हिंदु तरुण ९२
व्यायाम व हिंदु मुली ९४
व्यायाम व हिंदुत्वनिष्ठा ९६
व्यावहारिक शिक्षण २९७
व्यावसायिक कर्मयोग १७३
व्यावसायिकांना संदेश १७३
व्यासकथित धर्म व अधर्म ६२
मत (स्नानाचें) ३५५
मताचा उपयोग ३५५
माल्य म्हणजे काय ? ३२३
वृक्षाचा दृष्टांत ४७६
शकुन ९९
शपथविधि (पाल्काचा) ९३
शस्त्रशिक्षा ९७
शाकाहार (शास्त्रशुद्ध) १९८

शाकाहार व सोय सिंधु १९८
शाकाहारांतील वर्ज्यावर्ज्य १९५
शिमगा
शिष्टभाषा ३४५
शिष्टाचार ३५३
शिष्टाचार व देशभेद ५०,३४७
शिष्टाचार व समाज ३४६
शिष्टाचार व स्वाभिमान ३४६
शिष्टाचाराचें परिवर्तन ३५२
शिष्टाचाराचें तत्त्व ३४८
शील ३४९
शुद्धि ही अमरवल्ली ७३
शुद्धि कशी पचवावी ? ३१४
शुद्धि कार्याचे पर्वकाल ३२०
शुद्धींतील अडचणींचा बाऊ ३६१
शूद्राचा समावेश ३२४
शूद्रांचे उच्च व्यवसाय ११२
शौच १६५
शौचाचार २५
श्राद्ध ४२
श्राद्धस्वरूप ४७
श्रीकृष्ण–लौकिक मनुष्य ३३४
श्रीकृष्ण हा अवतार ४२२
श्रीशंकराचार्यांचें मत ४२१
संकेशा विधवा ४२१
–स्याना देवदर्शन २८३
२८४
सगोत्र विवाह होतात २६६
सगोत्र विवाहास प्रायश्चित्त २६८
सगोत्रता व एकरक्तसंबंध २६९
सत्य ५०
सत्य म्हणजे काय ? ३१७
सत्य व राजकारण ३९९
सत्याचे अपवाद ३१८
सप्रवर विवाह २७०
समानसंघी व जात्युकर्ष १५५
समाजबल व बंधनें ३४०
समाजाकरितां धर्म ५९
सर्व महिने विवाहास योग्य २५०
सर्वच हिंदु चंडाल १८५
सरकारचें धोरण ३१७
सहभोजनांत पाप नाहीं २०१
सहभोजन व समता २०१
सहभोजनाचें महत्त्व २०८
सहभोजनांतील स्वयंपाक २०२
सापिंड्य मर्यादा २७१, २७२
सामुदायिक प्रार्थना ४४०
सायंकाळचा कार्यक्रम ३३७
साहित्तिकांना विनंति ४७६
सास्कृतिक साम्यांची
उदाहरणें ७४
सुतक ४५
सुतक राजाला नाहीं ३३९

सुतकातील तारतम्य ३३२
सुनें व नियोग २७६
सूर्यनमस्काराचा नियम ३६१
सूर्योपासना ४२९
सोयेर फक्त आईला ३३३
सोयेरसुतक मानू नये २३७
संकल्पावर आक्षेप व उत्तर ३०८
संध्या ४२
संस्कार (सोळा) ३०४
संस्कार व हिंदुत्व ३०५
संस्कार–सुटसुटीत ३१०
संस्काराचे लाभ ३०५
संस्कारावरील आक्षेपाला उत्तर ३०६
संस्कृति देऊन
स्वसदृश करणें ४५५
संस्कृतीचीं द्वारें मोकळीं करा ३०९
संख्या व समाज ३१२
संख्या घटत आहे ३१५
संख्येविषयीं बोलके आकडे ३१६
संघटना व समाजबंधुत्व ४६२
संघटना हेंच बल ४६१
संपत्तीचा योग्य विनियोग ४७३
संसार अनादि ४१२
संस्थानिकांच्या पैशाचा
दुरुपयोग ३७४
स्नान २८
स्नान कोणी करावें ? ३२९
स्मशानव्यवस्था ३२९
स्मशानयात्रेचें साहित्य १७०
स्त्रिया व उच्च कार्यें ४७४
स्त्रिया व उपनिषदें २२९
स्त्रियांना बरोबरीनें द्रव्य
विभाग मिळावा २९९
स्त्रिया, प्रदक्षिणा नि नवस ३६६
स्त्रिया व वेद २३०
स्त्रिया व स्वातंत्र्य २३०
स्त्रिया व शुभाशुभ कल्पना २९९
स्त्रिया, सौंदर्य व कला २९८
स्त्रियांची वेशभूषा ६७
स्त्रियांचें नैसर्गिक दौर्बल्य २२७
स्त्रीगौरव २३३
स्त्रीदाक्षिण्य ३५३
स्त्रीनिंदेला उत्तर २३३
स्त्रीपावित्र्य ५०,३०१
स्वच्छता ठेवावी ३५०
स्वधर्मीच श्रेष्ठ १८७
स्वराष्ट्रोपकारक तें पुण्य ३८५
स्वर्ग म्हणजे काय ? ३८८
स्मश्रु २८
स्मृतिकार व प्रौढविवाह २४२
स्मृतिकार व बालविवाह २४३
,, (प्राचीन) व सगोत्रविवाह २६३

स्मृतिकाराच्या देशमर्यादा ७८
हरितालिका ३५९
हा धर्म कसला ? ३२९
हिंदूकरण म्हणजे काय ? ३१८
हिंदुधर्म हा पंथ नव्हे ८
— विचारप्रधान धर्म ९
— तो अभ्युदयसबद्ध आहे ९
हिंदुधर्म व मनोनिग्रह ४५५
हिंदुधर्म हाच जगाचा धर्म ४५५
हिंदुधर्माची लक्षणें ४५१
हिंदुधर्माचें अनादित्व ५६
हिंदुधर्माचें अत्युच्च ध्येय ४५५
हिंदुधर्माचें ध्येय ७
हिंदुधर्माचें जगावर ऋण १
हिंदुधर्माचे प्रचारक नेमा ४६५
हिंदुत्वाची व्याप्ति ६९
हिंदु शब्दाची सर्वमान्य व्याख्या ६८
हिंदु शब्दाच्या विविध व्याख्या ६८
हिंदुसमाजाचें नवें केंद्र १५०
हिंदुसमाजनिर्मित हिंदुधर्म ५८
हिंदुत्वाची तेजस्विता ७६
हिंदूंचा हिंदुस्थान ७७
हिंदूंचें एकतागान ४४२
हिंसा अपरिहार्य ३९२

